

MINITIN ANA KA AUA NI BOWI N

**ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI
MAUNGATABU KIRIBATI**

26 N EBERI NAKON 30 N EBERI 2021

MANEABA NI MAUNGATABU

AMBO, TARAWA

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- AUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete

Hon. Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau
Hon.Dr. Teuea Toatu

Hon. Tekeeuea Tarati

Hon. Dr Tinte Itinteang
Hon. Ribanataake Tiwau

Hon. Boutu Bateriki
Hon. Ruateki Tekaiara

Hon. Willie Tokaake

Hon. Taabeta Teakai
Hon. Booti Nauan

Hon. Mikarite Temari

Hon. Alexander Teabo
Hon. Tarakabu Tofinga
Hon. Martin Moreti

H.E Te Beretitenti
Vice President/Minister of Finance &
Economics Development
Minister of Communication, Transport
& Tourism Development
Minister of Health and Medical Services
Minister of Fisheries & Marine
Resources Development
Minister of Internal Affairs
Minister of Environment Land Agricultural
Development
Minister of Infrastructure Sustainable
Energy
Minister of Employment
Minister of Commerce Industry and Co-
operative Development
Minister of Line & Phoenix Islands
Development
Minister of Education
Minister of Justice
Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata lentaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the Committee for Health

Hon Betero Atanibora (Chairman)
Hon Bwatoromaio Kiritian
Hon Ioteba Redfern
Hon Koraubati Remuera
Hon Moannata Ientaake

Te Komete iaon ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ni kaubwaira man ara marawa

Hon Tebao Awerika (Chairman)
Hon Harry Tekaiti
Hon Taiaki Irata
Hon Tinian Reiher
Hon James Taom

STANDING COMMITTEE

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Taoaba Kaiea
Hon Teima Onorio

Te Tataro.

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order*.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti a manga reita te kamauri. Ti a bane ni kamaurira n raoiroi n te ingabong aei n ana akoi ao ana tangira te Uea n reitaki ma taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

I aki kan urua am babaire te Tibiika, ma are iaan ngkoa tian am Taibora bwa ko na tibwatibwai tamnein ara marooro ngkoa ngai ma te Tia tei mai Kuria.

Kanga otau irouia Taan tei tabeman, e tuai n reke ken tibwatibwa akanne. Ma are bon te babaire e bon tiku iroum, ma tera ngkana e reke naba taina n tibwaki aonga n reke aia tai Taan tei n noria. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ni kauringan te Taibora ibukin tibwakin ami marooro ngkoa kanoan ami marooro ma te Tia tei mai Kuria.

Ongorau irouia au taani mwakuri ao a taku bwa a tia n tibwaki, ma

ngkai kam a kakauogo bwanau kain te aobiti, te Kiraka bwa kam na riai n tibwaia ngkai.

I taku ngai bwa e a kaman tia n tibwaki n te wiki ae e nako. Anne otau irouia man te Kanimabong bwa I a boni kakaea naba rongorongona ao a taku bwa a tia.

Ngkana ngaia ao ane a ongo ngkai bwanu ao a bane n tibwai bwaai ake I a tia ni butia bwa a na kaobi ao a bane n *distribute* nakoimi.

Ao tao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina are Titiraki ao Kaekaia.

Te moan titiraki are e na tabekaki n te iongabong aei, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki. Hon. Alexander Teabo, te Minitita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

AKI BWAKAN AIA ARAUENTI ATAEIN USP N TAINA ARE A TANEIAI IAI

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai te wiki ae e boou te Tibiika. Te Moanibong n te wiki naba ae e boou Tibiika, ao te moan titiraki. Ao man te aba ae tao te kabanea ni bubura n te Itera Maiaki te Tibiika. Eng, I a tabeka bwanau ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang te

Tibiika ni kamauriko, te Kiraka ao Staff. Te Beretitenti, te Kauoman ma Minitita n te Kabineti, Tobwan Kiribati. Te *Leader* n te Kaitara, Kamanoan Kiribati. Kiribati Moa ao ngaira ni kabane te Tibiika ma taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Eng, ao aio au titiraki te Tibiika ae nambwana 61. A ngureakinna kaaro ake iai aia ataei n reirei aika Rietata i tinaniku n aron USP bwa iai taai aika aki bwaka aia arauenti n taia ake a tataneiai iai, n te aro are a rotaki ibukin boon maeuia ma aia tabo ni maeka.

E kona te Minitita are tabena aio ni kabwarabwara bwa tera ae e riki?
Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E nakoim te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain naba ae I kaeka naba ana titiraki te Marewe te Tia Babaire. Ao e koaua, I a manga reitai ma raou n Tia tei ibukin Butaritari n anga bwanan ara abamwakoro ae Butaritari ni kamauri ngkami. Te Tibiika, taani mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman, kain te Kabineti. Taan tei ni kabane, te Leader n te Kaitara. Ao Taan tei ni kabane. Bwanan te aba ae manguroro ae Butaritari, kam na bane moa ni mauri!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Te Tia

Babaire, I karautaeka n iremwen bwakan aia mwane ara ataei are e riki ni moan te ririki ni kataumwane ae 2021.

Ao e na teimatoa au Botaki ni mwakuri n taraia bwa e na aki manga reke te iremwe aei. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao I karabwa te Minitita are e kaeka te titiraki aei te Tia Babaire. Ao e bon riai te Tibiika ni karautaeka te Tia Babaire. E riai ni karautaeka te *Ministry of Education* ngkai e kona n riki aei te Tia Babaire.

Bwa iai bukina te Tia Babaire ae moan te abwabwaki, bwa ataei aikai a mena n te Campus ke tao are a kaboi aia auti ao boon kanaia. Ao e kanga n reke aio te Tia Babaire. Akea te kataumwane ibukia ataei aikai. E kona ni kamataata te Minitita ae karineaki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua, I taku bwa aki mena n n te *Campus* ataei aikai, ataei riki a na ngurengure ma aki mena n te *Campus*.

Ao e koaua bon bukina te Tia Babaire, I taku bwa e na boni kakoauaki. Bwa aio kanga te ririki

ae kamimi te Tia Babaire bwa are man te *covid-19*. Ao ataei aki oki ni motirawa are a taneiai ngkoa n oki ni motirawa ao kanga akea aia kanganga n taai aikai.

E na ataki naba bwa e a kainaki te *Financial Year* are mai imwaina, te *accounting procedure* aikai.

Nanona ngke e ira arei, ao aongkoa manga te bwaka mwane nako Jan kanga e aera. Are nanona ngke e nang tibwa tia ao e a boou te ririki ni kataumwane ae 2021, ao ti ota n anne ao anne te kanganga.

Manga ngkana ko a nora te *1st January* te Tia Babaire, e bwakara te *Friday* ao are imwina ngkanne ai te *week end* naba. Ngaia are au taani mwakuri te Tia Babaire, a kataia ni buokia ataei. Bwa ti kataia ni kanakoa, uoua te *payment* ae karaoia inanon Tianuare. Bwa ti kataia ni karaoia are iai ae ti *process* imwain kanga ratokin te ririki n aekan are I taekinna arei. E roko man te marenaua are e kanga e nang toki te ririki ao e a roko n are anne e roko imwain te *week end*.

Uoua te *payment* ae ti karaoia inanon Tianuare, bwa teuana ti kataia n nangoia man are te *Financial* are mai imwaina ni kataia ni karekea aia mwane teutana, ae ngaia ti *pay* inanon Tianuare. Ao ngkanne ti a manga *process*

kakoroaia, buokaia arei te Tia Babaire.

Ngaia are anne ana waaki te *Education*. Ao e koaua are e bon iai te kona ni kanganga n te tai aei te Tia Babaire ibukina bwa e boou te ririki ni kataumwane. Iai procuedures iaan te Tua ae e riai n iraki, ao ti kataia n tobwa naba arei ma iai te kanganga te Tia Babaire ao ngaia anne.

Ma e boni bwaka inanon moan wikin Tianuare kakoroan aia mwane naba ataei aikai.

E tia ni bwaka are teutana are \$250.00 ao kakoroana ngkanne tao bon inanon naba tao irabong imwina te Tia Babaire.

Ngaia are ara kantananga te Tia Babaire, e na teretere ngkanne anne bwa e na aki manga oki n riki, bwa are aio ti a kuneaki bwa e boni boou.

Bwa e boni boou ibukia bwa ara ataei aki bane n oki. Ao tao e raoiroi te kakaeka raoi bwa are iai inanon te *period* naba anne, e na manga cost aia *scholarship* ataei ni kaineti ma te *policy* te Tia Babaire, are iai te 75% ae ko na riai n raa n am *course* are ko *take*. Tao ko nakomai ni bwati tao 75% man aikekei ni kabane, ao iai ae te 100%e na kona ni bwati.

Aoi ngkanne iai naba n te tai anne ae ataei ake tao a reke iaan te

policy are anne tao ngaia ae e na kona n rinanoaki riki tao e na kona n toki aia *funding* ke tera. Ngaia are anne naba teuana te kanganga te Tia Babaire ae ti noria.

Ma aikai ataei aikai ae ti bane naba ni karinia iaan te *stranded national te Tia Babaire*, ake a na kona n reke buokaia n te itera anne.

I taku bwa anne kabwarabwarana te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tia Babaire, ao e rabwa te Minitita n ana kabwarabwara ae moan te tiki ananau ao ti aki ota iai te Tia Babaire. Ti aki ota iai, bwa te bwai aio e a uouotaki te *covid-19* bwa kanga ai te *excuse* ngkai ibukin bwaai ae e aki kona ni karaoi te Tautaeaka. Ao e atai mwaitia ana *students* te Tia Babaire. Ao ngkana a mena i tinaniku te Tia Babaire, ti aki tabena. Tiaki tabena bwa e na kabwakai aia *maintenance allowance on time*. Bwa tera ae e riki te Tia Babaire.

A *evicted* tabeman. Aikoa kona ni kaboi kanaia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e *affect aia studies* te Tia Babaire. Ao tao n tokin te tai, a kaotinakoaki bwa aikoa *make* te *grace* te Tia Babaire ibukina bwa e aki rokoraai n taina aia *maintenance allowance* ibukin

kanakoraoan aia reirei te Tia Babaire.

Ngaia are a bon tangitang kaaro te Tia Babaire mai buki bwa a manga bubuti ataei aikai man te USP ke tao mai iaa riki ibukin buokan aia arauenti bwa e tuai man roko.

N tabetai e rimwi ao n tabetai e aki bwaka ni karokoa te namwakaina are imwina. Ao tiaki ti once te Tia Babaire.

Ngaia are e na aki anganira te Minitita kabwarabwarana ae e kataia ni kangai; ma e na kanga ao are ti a uatao ma te covid-19 bwa e aki ata aio. Aki ataia ana officials? A riai n ataia te Tia Babaire, ao a riai ni kaman kakaei anga ma waaki ake a na kaitarai aikai te Tia Babaire.

Bwa ti aki tangiria naba *students* bwa a na kaotinakoaki ke a na reke n te kanganga te Tia Babaire.

Ngaia are ti na butia te Minitita bwa a na kamarurungia riki ma ana koraki te Tia Babaire, bwa ae iaoni kawaina. E tuai man toki te covid-19 ao ngkana tao ngaia aio ao e na teimatoa aio te Tia Babaire. Ti a bubutia te Minitita ao ti ataia bwa tiaki te mwakuri ae e bebetae, ma ti na kaungaia bwa a na katamaroa riki aio te Tia Babaire nakon taai aika imwaira. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire, I taku bwa tao e koaua ae e aki mataata te Tia tei ma ra kantaninga bwa ara ataei a na bon taekina naba te bwai ae e boni koaua te Tia Babaire.

Bwa e boni bane ni bwaka te naan arauenti aikai te Tia Babaire. Ma e koaua tao e kona n iremwe tao ti iraua te bong

Bwa n aron otau ngkai aki tao i nukan te namwakaina ke tao n ningai. Otau anne.

Tibiika: N na ti bubuti ngkami Taan tei bwa e a manga mate naba te rerio ao I aki tangiria bwa kam na taetae ao akea ae e ongo bwanami.

Ma terana ami iango, ti na kamotirawa moa te Auti ao imwina ti a manga reitia.

Tao e a bon tibwa mate naba ngkai ae ngaia I a roko naba ni kaongoaki ngkai. Ao e nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ti kani mataata raoi, tera raoi ae e boni mate. E mate are te *connection* mai ikai ni kangai ke e a boni mate ngkanne are ongoran te botannaomata bwa ti aonga n raa.

Ngkana tao e mate mai ikai nako Bairiki ao ti kona ngkanne n raa. Bwa are ngkana e mate aei ngkanne nako Bairiki, a bon akea ngkanne te bae e ongo te aba.

Ma ti a kan ongora, tera ae e mate ngkanne, taiaoka.

Tibiika: Nanona ai bon akea te bwana ae a ongo aomata. A tuangai bwa te kanganga akea ae e kona n ongora bwanami. Ngaia anne. Bon ana kanganga te BPA mai Bairiki. Anne ngkanne te kanganga.

Ngaia tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti na rangi n bubuti. Bwa ti na bubutia te Tautaeaka ma te BPA bwa ngkai ngkana ti na manga kamotirawa naba aei. A rangi n tiraua titiraki ane a tuai ni bane n nako bwa are n te Moanibong e rangi n maan naba ao tao ti iraua te titiraki aika a nako.

Ma e rangi n kakawaki are ngaira Taan tei are ara titiraki are anganira ara botannaomata, a na riai ni bane nako n te tai aei. Ma ti na bon bubutia te Tautaeaka bwa e aera ngkai e a ri riki te aekaki aei. Tao a kona n taraia ae e na aki manga oki n riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader, ao I taku bwa a bon ongo naba kain te BPA ae aikoa kona n ongo bwanami.

Ma ti nang kanga e a bon riaon ara kona mai ikai ngaira man te Maneaba ni Maungatabu, ao e

rangi n kakawaki naba ae e nakoraoi naba te ongora irouia te botannaomata bwa are a bon kan ongongora ami marooro mai ikai n tain te bowi.

Ma ngkana ngaia, tao I a kamotirawa moa te Auti ao ni karokoa te tai are ti kaongoaki iai bwa e raoiroi ao ti a karokoa naba te rongorongong bwa te aoa iraua te tai ae ti na riai n rin iai ngkana kam kukurei iai.

Ao tao ti a motirawa moa.

(E motirawa te Auti ibukin maten te power)

Tibiika: Ti a roko ngkanne ni kauouan ana *supplementary* te Tia tei mai Tabiteuea Meang, ao ko kaeka ngkoa te Minitita ao e nakoim ngkanne te Minitita.

H.E. Taneti Mama: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Akea bwa e a reke te rongorongong man te BPA bwa ngaia e boni uruaki aia *power*. Ngaia are ana power te Auti n tei , tao iai aia power system ngaia are e a rotaki ma a fixed ngaia e a manga raoiroi ao e a nakoraoi. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa. Ko rabwa ngkai ti ata bukin te kanganga. E

raoiroi bwa e kakawaki ngkai a manga ongora aomata.

Ao N na kanakoa nakoim te Minitita bwa ko na kabanea buokan ana titiraki te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa ao buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki, bwa kanga e aki rangi n ota are kanga I kataia ni kabwara nakoa te Tia Babaire, ao e kaoti kanganga aika a riki man te bwakamwane are e iremwe arei te Tia Babaire.

Ma e koaua tao N na ti kamataata riki te Tia Babaire, bwa tao e na bon ataia te Tia tei ao ataei aikai.

Bwa te mwane n aron ae I taetae iaona aei n aron ae I tia n taekinna. Te *payment* ae e na karaoaki aio, e bwaka raoi n te marenaua are iai te akaunti ao e in ao ngkanne ngkana e a manga *Start* te *Financial year* ao e na iai te *warrant* ae e na kanakoaki.

Te *problem* raoi aei bwa 1 Tianuare e bwakara *Friday* ao ngkanne e a manga *public holiday* te *Monday* arei ngaia are e a reeianau teutana nakon kanakoan te mwane aei. Bwa te mwane aei te Tia Babaire ngke ti ataia, are ti bane ni kairaki iaan Tuan te kataumwane are te *Appropriation Bill* are ti a tia ni kabwatia ao ngkanne ti a kabaeaki iai bwa are te Tua.

Ao ngaira ngke ti *process* ara ataei aikai, ti a tia ni *process* kanga mai imwain tokin te ririki are ti pay them man are imwain raoi banen te ririki ae e nako ni kabwaka mwanangina teutana te Tia Babaire.

Ngaia ngke ti *process* ao e a manga oakai naba n te tai anne te Tia Babaire, bwa ti kataia n raise anne. Ti bon ataia bwa n 29 ao ti a *process* naba ni kataia ni kanakoa bwa ti na buokia moa ara ataei n te marenaua arei.

Ma e koaua bwa kawain te mwane, e riai n rinanon ke iai kawaina mai iroura. Bwa are e aki finail mai iroura, ti aki n ae ti kangai ao ti a kanakoa naba ke tao ti nang kanakoa naba.

Bwa are e na riai n toua te kawai te Tia Babaire, ao e koaua iai kawaina are e na riai n rin n te aobiti ni mwane ao a na manga nakon te Ai Kamitina. Bwa aikanne kawaina nakon te mwane ibukia ataei aika a mena i Bit te Tia Babaire.

Ao anne ti karautaeka iai te Tia Babaire bwa are ngaia ae I kangai; e boou aio iroura. Bwa ara ataei ngkoa, a tataneiai n okirikaki. Aki kainanoa tikua i Biti.

Ao ngkanne ai aekakin naba anne. Iai *month* akana imwina akana a taku bwa a rimwi ma aki, bwa ti

boni kataia naba ni karaoa te *payment* kanga n *advance*.

Ngaia are I kangai; e na bon bae n iai teutana te iremwe ao e nakon tao ti iraua te bong. Tiaki n ae a na iremwe nakon tao 2 ke 1 te wiki.

Iroua ngaira n aron ae ti bon ataia, n aron ara record a bon riai n reke irouia tao ti irabong, teuana, uoua aekaki akanne.

Ma e koaua ti karautaeka n aei te Tia Babaire, ao ara kantaninga bwa ngkai e a tia ara *payment* ngkai nakoia. Ae e a bon roko naba n Turai ngkai.

Ti a tia ni kanakoa ngkanne anne, e a tauraoi anne. E nang akea te ngure n taai aikai, bwa ti a tia ni karaoa man *April* nakon Turai ae e a tia te *payment* anne ngkai ae ngaia ae ti a mwengaraoi teutana bwa ti a kona n ataia bwa e na akea te naan ngurengure ngkai bwa a tauraoi te naan arauenti aikai nako nakoia ni karokoa n te *period* anne.

Ngaia ae ti karautaeka n aio te Tia Babaire ao ti aki n ae ti ribuaka. Ti ata te kanganga te Tia Babaire ao e koaua, are n te tai aei bwa are n te moan ririki arei bon akea te reirei.

Ao ngaia ae I kangai; akea te reirei ao e motirawa te te reirei n te tai anne te Tia Babaire, ma ara

kanganga bwa ti katikuia ara ataei ikai ibukin are aki kona n okira Kiribati.

Anne ngkanne are ti aki ngkoa kakaraoia n ae e nako. Ao ngkai e boou anne iroura ngaia ara kantaninga bwa e na aki manga oki n riki aei ngkana arona bwa e a manga oki nakoira te Tia Babaire. Ao ti karautaeka n aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker*, ti bon rangi n nanoanga te Minitita ngkai ti aki *convince* naba n te bae e taekinna. Te bongina ke uabong te Tia Babaire, a kainano ataei te Tia Babaire ao e riai n i kaman tia n nora aio.

Iai angataina i Biti te Tia Babaire, bwa te Kiribati High Commission te Tia Babaire ao e na bae n iai ana akaunti ke ana mwane te Ai Kamitin ae e na kona ni kabongana bwa e kona ni manga *refunded* te mwane anne nakoia bwa moan te kakawaki te Tia Babaire. Ao a taekinna ataei bwa tiaki ti te bongina ke uabong.

N tabetai e rimwi, n tabetai e bon aki roko ni bwaka ni karokoa manga te namwakaina are imwina.

Ngaia are kanga ti aki ataia bwa e nga ngkanne raoi te koaua. Irouia

ataei aikai ke iroun te Minitita imwin aio ni kakaea raoi te koaua, bwa aonga ni kona n raa.

N aron ae e taekinna e na manga aki oki n riki aio, ao e bon riai n aki manga oki aio te Tia Babaire. E bon riai n aki manga oki n riki, bwa maeuia te koraki aika a na kabuta Kiribati nakon taai aika na roko te Tia Babaire ae ti kabanea ara mwane ibukia bwa a na nako ni karekei rabakauia ao tibwangaia aika a tamaroa.

Ao tao n tokin te tai ngkana a manga aki bwati, ko a manga katuaeia.

E aki bwati temanna n ana *unit* tao iraua, ko oki. Ao e na kanga ao e *affected* ana *study* n aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti na bubuti te Tia Babaire bwa ti ataia bwa e aki bebeta te mwakuri aei iroun te Minitita ma ana koraki. Ma e na aki kataia naba n explain the way bwa aongkoa ai ngaia aei te Tia Babaire covid-19 a kaman ataia te Tia Babaire.

A na kaman tia ni kakae babaire ma waaki ake a na kaitara te itera aei te Tia Babaire ngaia ae ti na bubuti riki aio te Tia Babaire. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua e rabwa te marooro ae e a tia n taekinna te Tia tei.

Ao e koaua te Tia Babaire, e koaua ae iai ataei aika tao a na kona n reke te aekaki n tangitang anne irouia. Ao ataei aikai ake a pending aia case te Tia Babaire. Bwa are e na ataki bwa te scholarship, iai naba baika ko riai n aron are ti taekinna ngkoa.

Ko na riai ni bwati, ngkana ko second year ao kona riai ni pass 75% mani mwaitin am course ae tao ngkana 4, ko na riai ni pass 3. Ke ngkana ngaia bwa tao 8, ko na riai ni pass 6. Ko na riai ni pass 75% ao iai ngkanne ae ko na riai ni pass 100%, are anne.

Ngaia are tao ataei akanne ae ngaia ae a taninga te decision iaon ana keiti te Tia Babaire ngaia ae e na kona n reke anne ngkanne te Tia Babaire.

Ao e koaua ti na taninga te itera anne te Tia Babaire, bwa bon te kanganga naba ibukin cases aikai bwa a required bwa a na riai n provide document nakon tera, bwa e aera ngke e aki boraoi aia unit. *Under load*, a na riai n *explain* nakon te Board bwa e aera ngke a na bon riai ni karaoa tao 3,4 ao ti karaoa 3.

A na riai naba rovide te naan *reasons* ma te naan raa te Tia

Babaire ao document ake a kainanoaki te Tia Babaire.

Ngaia are anne ngkanne ti kakoaua bwa a na riai tangitang mai irouia ataei aekaki akanne, are tao a bwakara te aekaki ni keiti anne aia keiti te Tia Babaire.

Ngaia ae ti karautaeka te Tia Babaire ao ti aki n ae ti na bakaineia ara ataei. Ngaira tabera ataei. Ti rangi n tangiria bwa a na riai n nakoraoi.

Ma e koaua n aron ae I taekinna, tao ngke kam noria ngkai n tuan te mwane bwa ngai man te *Education*, mwanen te Reirei. N te tai are bon aia tai, I a kanakoa naba ao e a bon tia naba arona.

Ma are ti riai ni kabaeaki iaan tuan te mwane te Tia Babaire, bwa tiaki tao mwanen te kambwana ke tao tera. Ma aikai mwanen te Tautaeka ae iai procedutres ma Tua aika a *control by regulations* ni Cap 79 te Tia Babaire. ngaia re ti na karautaeka iai te Tia Babaire, bwa anne bon iai kawaina ae ti na riai *process* iai.

Ma ti ataia bwa ti nora anne ao ti a kangai; e na aki manga oki n riki aei bwa e boni boou aei bwa e a tibwa riki te situation ae aekakina aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae

karineaki mai Arorae, Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin te Botaki Ibukin Mwakuri, Karikirake ao kateimatoan korakora. E nakoim te Tia tei.

ANA KARIKIRAKE ARORAE IAON TE KAWAI

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I tabeka au titiraki, ai bon te bwana ni kamauri nakoim Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma Minitita ao bon Taan tei ni kabane ao bon taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Au titiraki ae e kangai taekana: *Teuana ana karikirake te Tautaeka are e a kaman kabwataki mwanena ae \$70m n te Maneaba aio n ririki aika nako, bon katamaroan kawain marae ni wanikiba ao tabon te uabu iaon abamwakoron nako Kiribati.*

I kani butia te Tautaeka, e kona ni kamataata bwa e a bwaka iaa ngkai te karikirake aio ao e na roko n ningai iaon au abamwakoro ae Arorae are e kainanoa naba te karikirake aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae

karineaki mai Arorae n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nako iai. *Te karikirake ibukin te karao kawai, e na waaki moa ma aba ake kain te moam mwakoro. Kanoan ana kawai Arorae, e boni mena n te kateniua ni mwakoro. Ko rabwa te Tibiika.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Minitita n ana kaeka. E mataata bwa ngaia karaoan ana kawai Arorae e taninga te kateniua ni mwakoro.

I kan buoka au titiraki te Tia Babaire nakon te Minitita ni bubuti bwa e na kamataata otau bwa are e a kaman kabwataki te mwane.

Tera ae e karika te iremwe n te karikirake aio. Kanga otau bwa e tuai naba ni waaki ae te mwakoro teuana te Tia Babaire.

Ao ngkana bwa ngaira ara abamwakoro ae Arorae te kateniua ni mwakoro. Tao e na bon tara ni maan te Tia Babaire. Kanga I ti kan ongora, tera raoi bukin ae e rangi n iremwe wakinan te karikirake aio te Tia Babaire ao e korakora kainanoana iaon ara abamwakoro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki. Eng, tao a bati baika a kona n riki nakon te karikirake aio n aron ane e maan

Tiaki nanona bwa e tuai ni waaki. Ae e a tia ni waaki. E a tia ni waaki te moan mwaneka.

N arona re I taku; e a tia Butaritari. E a tia ni katarataraki, ae iaoni kawaina n nako te mwakuri iaona.

E a tia ni katarataraki Abemama ae iaoni kawaina n nako tamneina ao e na manga moan karaoaki.

Ngaia are e a tia ni mwakuri ma e boni waeremwe teutana bwa are bon arona. Bon aron te kakamwakuri inanon tera, e rangi n bati. Ao I aki kona ni karaua n raranga teuana ma teuana bwa tao aikai naba ae a bon tia naba n tabekaki inanon Auti n tei aika nako, ma a boni bati aika a irekereke ma aio are e karika iremwen iai kanga butimeren te mwakuri.

Ma ae e a waaki te mwakuri ao ara kantaninga bwa e na nakoraoi ngkana e a buti nako te mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: te Tia Babaire e korakora ingaingaia kain ara

abamwakoro ni kantaningan te karikirake aio, bwa are tiaki ti te kawai ao e taekinna ikai te Minitita. E ti taekina te kawai te Tia Babaire ao karaoan ana kawai Arorae e taninga te kateniua ni mwakoro.

Ngaia ti ataia ae iai naba iterana ake tabeua. Iai are tabeua are karaoan te marae ni wanikiba ao karaoan naba ke katamaroa raawa. E irekereke naba ma katamaroan rawa ni waa te Tia Babaire.

Ao aikai bon ana kainano naba Arorae ae ti a tia n tatabeki inanon te Maneaba aio te Tia Babaire.

E aoria bwa tao ti a taning ane te kateniua ni mwakoro te Tia Babaire ibukin te kawai.

Ao ngkana e kona n tuangira te Minitita aio, bwa tao inanon te 4 n ririki aio ke tao i tinanikuna te Tia Babaire.

Ma I kan reitia te Tia Babaire ma au titiraki ibukin te marae ni wanikiba, bwa are anne naba teuana ara kainano te Tia Babaire.

Ao e koaua bwa ti kantaningaia ngkoa ao tao bon te Minitita naba aio are e a tia n tuangia kain Arorae. Bwai ni mwakuri ake a mena n te abamwakoro arei, ao mai ikekei ao a na nakomai. Ao e a bane te teem ae e nako te Tia Babaire, e aki koro nanon anne.

Ma e teimatoa kainanoan katamaroan ara marae ni wanikiba. E aoria ngkana e nang aki roko te Dash 8 ikekei te Tia Babaire, ma e teimatoa kainanoan bwai ni mwakuri ibukin katamaroan ara marae ni wanikiba.

Te man power are a boni kaitiaki kain te abamwakoro, a tauraoi ni karaoa anne ma e aki tau te Tia Babaire. Bwa e na bon nakoraoi te kibakiba ao e na akea te kanganga naba nakon te wanikiba ngkana e a tiku ikekei te Tia Babaire.

I kan ongora iroun te Minitita, iai ibuakon te karikirake aio karaoan ana marae Arorae te Tia Babaire ke ai bon ti te kawai.

Iai naba karaoan te rawa ni waa ke raw ani booti n te matabaiawa te Tia Babaire ke akea bwa ai bon ti te kawai inanon te karikirake ae bubura aio te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua e rangi n rabwa ana iango te Tia tei ae karineaki. Ma ti tebo ma ngaira ti ti kaeka moa ngkai te kawai n te tai aio, n te aro ibukina bwa ngkana e roko te karao kawai ao are kanga e a bon tia n tia te babaire ngkoa bwa ngkana e na karaoaki te kawai ao

e a karaoaki naba ma te marae ni wanikiba.

Kanga bon anne ngkoa te babaire n te tai ae e nako, e tuai bitaki te babaire anne.

Are ngkana e karaoaki te kawai, ao e a karaoaki naba ma te marae ni wanikiba. Ngaia are I taku bwa e bon tiku naba n arona te babaire. E tuai ni bitaki anne. Ao ngkai naba n te tai aio tao ngkai e bitaki ke e a manga roko te kauoua n teem aio. E tuai naba ni bitaki te babaire n te tai aio.

Eng ao n aron are kanga e taekinna te Tia tei ae karineaki are kanga te taeka ngkoa nakoia kain abana n te tai arei, e bon eti. Ao ngaia tao I a bon tia naba ni kabwarabwara ngkana e uringa te Tia tei ae karineaki.

I bon tia naba ni kaeka ana titiraki n te tai teuana n te Auti n tei are e nako, are ngke e titiraki bwa e aera ngkai a tuai man roko te naan bwai ni mwakuri i Arorae. Ao I a tia ni kabwarabwara naba anne nakoina n te Auti n tei ae e nako. I a tia ni kabwarabwara bukina bwa tera.

I taku bwa ti aki manga kaoka anne bwa are I a bon tia ni kabwarabwara anne nakoia bukina n te tai arei.

Man te tai aio, ngaia anne I kona ni kaeka na titiraki te Tia tei ae karineaki, e Tautaeaka. Ngkana e

waaki te waaki ao e na bon karaoaki n ti teuana te tai. Bwa are a oti n ti roko bwai ni mwakuri n te abamwakoro teuana, e karaoaki te kawai ao e karaoaki te marae ao e tia ao e kitanaki te abamwakoro anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: I karabwa te Minitita n ana kaeka ao I karautaeka nakoina ngkana bwa tao e a rangi n okioki au titiraki tao ibukin taekan mitin. Ma tao ti bon uneakina anne ibukina ngke ti a tia tuangaki ao e aki koro nanona.

Ma e rabwa. Ao ngkana ngaia e eti au kakauongo bwa n ana kaeka te Minitita ao e taekinna. Bwa e bon tiku ana babaire te Tautaeka mai imwaina, are ngkana e roko karaoan tao te kawai ao e a karaoaki naba ma te marae ni wanikiba.

I kan titiraki ibukin are te rawa ni waa te Tia Babaire, te matabaiawa.

I kan ti karekea otau bwa aio naba e n karaoaki iaan te karikirake aio, ke e na bon tiku nakon are e a bon tia ni kabwarabwara te Minitita n te *Communications* te Tia Babaire. Are e na mwanenaki iroun te JICA ao e na taninga aron biriakinan anne te Tia Babaire, tao reken mwanena ao karekean te kaibuke are e na ibuobuoki ni keniken ni

katamaroa ara rawa ni waa arei te Tia Babaire.

I kani kananoraoa otara ngaira te Tia Babaire ae ti a tia n anganaki iaan te Maneaba aio n taai aika nako. Bwa are anne karaoan ara rawa ni waa n te matabaiawa te Tia Babaire. E na katamaroa iaan te karikirake aio ke e a bwaka i tinanikuna bwa e na mwanenna JICA n aron are e kabwarabwaraki iroun te Minitita are tabena te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, ao I taku bwa ngkana e bon uringaki ngkana ti tanrikaki n uringi te naan babaire n taai aika nako. Ao kanga bon uoua mwakoron te karikirake aio, bwa are bon iai teuana are te marae ni wanikiba ao te kawai ao iai teuana are karaoan taian matabaiawa i tabon te uabu. Kanga bon uoua, ngaia are teuana are te uabu ao te matabaiawa. Anne are e mwanenna te Bangke n te aonnaba ao tao bangken Atia ae bon iai anne. Bon te mwakoro teuana anne.

Ngaia are n te titiraki ae I kaeka nakon te Tia tei ae karineaki iai, I boni kaeka iaon are te karikirake are teuana are aongkoa bon ana karikirake te Tautaeka are e mwanena ngkoa \$30 te mirion are kanga e karuoaki n te tai ae e

nako, ao ngaia anne ngkai ae ti taetae iaona. Ao te uabu ngkanne manga bon te bwai teuana ngkanne anne.

Ao ngaia ae N na butia te Tia tei ae karineaki tao e a manga bon raa, ngkana tao e reke ana tai tao e a manga bont abeka ana titiraki iao are i tabon te uabu. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a boni koro buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Alexander Teabo. Te Minitita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

KARAKAAN

TE BUOKA NAKOIA KORAKI 7 AKE A KARAOA AIA KOOTI N TE USP

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I tabeka au titiraki. Ao ai boni kauataoan bwana ni kamauri nakoira ni kabane. Mairoun te Tibiika, kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, raou n Tia tei ni kabane ao kain Kiribati, taan ongora ao ai kain abara ae Abemama. Te bwana moa ni kamauri n tamaroan te ingabong aei. Ti a bane moa ni mauri!

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ane n te ota bebwa ane nambwana 9 ae e kangai taekana. *E kona te Tautaeaka ni karaka ana buoka naolia Koraki 7 ake a karaoa aia kooti man te USP ngkai e kakoauaki bwa e rangi n bobuaka ao e rangi n uarereke mwaitin te buoka ae e reke irouia ataei aikai?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aei kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abemama. *Te Tia Babaire, iai ana babaire te Tautaeaka ae e a tia aron maroroakinana n aobitin aia Reirei Aro ibukin karakan te buoka nakoia ataein koraki 7 ni Kauarinan Reirei ake ieta.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minitita n aron kaekan te titiraki. Ao ti rangi n kukurei n ongo ao tao kaaro ao ataei ake a irekereke ma kanoan te titiraki aei. A nang kukurei n ongo ae tao bon iai riki ana iango te Tautaeaka ni karaka te buoka anne.

Ma tao tabeua te naan rongorongo te Tibiika, bwa ngkai e boni kaineti au titiraki kanga nakoia koraki 7 ake a karaoi aia kooti man te USP, bwa bukin ae e bon rangi n bubura

kaei te mwane ae a kabwaka aia karo.

Mwaitin ana buoka te Tautaeka nakoia koraki 7, ataein te reirei aikai \$500.00 are e kabwakaki bwa buokan rooia nakon te reirei, ao iai ae \$204 aei n te ririki, ae anganaki ataei bwa boon kantokaia.

Ngkanne aei e na mataata naba bwa te \$204.00 aei e aki reke nakoia ataei ake a mena n te naan reirei ake a maeka n te reirei ke te borading school, aki reke nakoia.

Nanona ti \$500.00 aika a reke nakoia ake a mena n te boarding school ke a maeka n te reirei. Anne ngkanne ae e kakawaki ae e mataata anne.

Nanona tao bon ti te buoka ae e reke nakoia koraki 7, ake a maeka n te reirei ti \$500.00 n te ririki ao aei e nakon rooia.

Ti ataia bwa te USP, ataei ake a koraki 7 are a karaoa ana kooti te USP, a bwaka roo nakon te reirei ao a bwaka roo naba nakon te USP.

Ao iai kaokorona ma are teuana are e karaoaki man te Betebeke Maiaki. Kanga te *South Pacific, Form 7 Certificate* are ngaia are a karaoia reirei tabeua ake aki karaoa ana kooti te USP are te *Foundation*.

Bwa ae n te USP te roo are ko kabwaka, e rangi n tiraua kanoana bwa are boon naba am boki n reirei ae te course book. Ake a bane n iai inanona tera ae kantaningaki mairoun te tei ae e na riai ni karaoia bwa kanoan noran tauan mwin ana Bowi ae Rietata.

Ao aei e tabangaki n te Betebeke ni kabane bwa tiaki ti Kiribati. Ngaia are anne naba e rin iaan te roo are e nakon te USP ae n teuana te semester ibukia ataei ake ngaia ae e kainetaki te titiraki aei nakoia, \$585.00 n te semester.

Aei ae a kabwaka ngkanne te karo. Bwa are ngkana I ana te katoto teuana n te reirei teuana ae e karaoa te kooti man te USP ana ataei, ae bon te reirei ae e mena iaon ara abamwakoro ae *Chevalier*. Ao ana roo *Chevalier* n semester (1), \$605.00, ao n te kauoua n semester \$565.00.

Are nanona bwa n te moan semester ao te Tautaeka e kabwaka \$250.00 nakon te reirei ibukin temanna ataein te reirei bwa buokan roona.

Nanona iai nikiran te roo anne ane \$355.00. Ao ngkanne aei ko manga ikotia ma \$585.00 are n nakon te USP. Ao I taku bwa anne te mena ae e rangi n bubura.

Ao ngkanne n te kauoua n semester anne naba te aeka naba ni mwaiti ti \$250.00 ae e reke

mairoun te Tautaeka ao nikirana e kabwaka te karo \$315.00.

Nanona te mwaiti ni mwane ae e kabwaka te karo nakon tao *Chevalier* ae ti anaia bwa te katoto n te tai aei \$670.00 n te ririki ae ibukin kakoroan te roo.

Ao ngkanne i tinanikun aei ao te karo e kabwaka naba te mwaiti ae \$1,170.00 nakon te USP ibukin *semester* 1 & 2 ibukin roon ana ataei.

Ao ngkanne are botana ni kabane ae e kabwaka te karo n teuana te ririki ibukin ana ataei; \$1,840 ao are e buokia te Tautaeka \$500.00.

Ngaia aei ae rangi n tiraua kaaro ae a bubuti bwa ti nang uotarake aia bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona n rinanon aei. Ao I taku bwa e rabwa ana kaeka te Minitita bwa e tara ae e a tia ni karaoa ana babaire te Tautaeka bwa e na rinanona.

Ma iai naba te kananokawaki bwa iai ataei ake a boni bwati nakon te koraki 7, ao aikoa reirei. E ngae ngke iai te buoka mairoun te Tautaeka, aia karo a bon aki kona ni kabwaka te mwaiti ni mwane are ngaia ae I a tia n taekinna arei, \$1,000 tabun n te ririki.

Ao tao bon \$1,000 tabun n te *semester*. Ngaia ae iai ataei ae aei naba te bubuti ae e bwaka naba kanga nakon te naan karinan

aikanne. Bwa aikai ataei aika a na bon kona n reke kabwaiaia ao tao kabwaian Kiribati ngke arona bwa a reitanako aia reirei, ma e a bon rangi n riaon aia kona kaaro ngkai te roo ibukin koraki 7 ake a karaoa aia kooti n te USP.

Ao are te karinan are teuana are te South Pacific Form 7 Certificate. Aikai I taku bwa kanga ti aia kabanemwane tao irarikin te roo, kanga bon ti te kabanemwane nakon te reirei. Ao irarikin anne ti te exam fee, are ngaia ibukin karaoan te bebwa n ukeuke anne.

Ma bwaai ni kabane e bon tiku iroun te reirei, a karaoaki kanoan aia reirei. Ae tao te naan *assessment* ke tao bwaai ake a na tuoaki iai aia konabwai ma aron otaia ma bwaai ake anganganaki. Aikai e karaoia te reirei ao e bon nakon te reirei teuana ma teuana.

Ao ngaia aei te USP e nang bobuaka bwa are ngaia ana material naba a rangi n bobuaka.

Ao anne ngkanne te kauoua n titiraki. Buokan au titiraki bwa iraua mwaitin ana buoka te Tautaeka ane e na karaka. Tao e a bon tia n tara naba aron ana kabanemwane te karo temanna ma temanna, riki ni kaineti ma ataei ake ana aia kooti man te USP. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Leader n te Kaitara ae te Tia tei mai Abemama te Tia Babaire n ana titiraki aei.

Ao e koaua te Tautaeaka n au Botaki n Reirei te Tia Babaire, ao e koaua ti kakoaua aio te Tia Babaire ao ti tebo ma ataei ake a nang karaoa ana *program* te *USP*, a nang kataereaki man te aekaki ni fee ae e karaoaki n arona aei te Tia Babaire. Anne raoi te bwai ae ti mena inanon ngkai n te tai aio te Tia Babaire.

Ao anne bukina ae ti teimatoa n reitaki ma Botaki n Aro ngkai te Tia Babaire.

Bwa are uoua te *program* ao ti na riai n *set* teuana te *national form 7 certificate* ae e na bon riai n iraki, te Tautaeaka.

Bwa ti taku bwa ti na tara naba te itera are aron bobuakan ao materaoin naba te anga reirei nakoia ara ataei te Tia Babaire.

E koaua ae ti a tia n tarai *program* aikai, te *Fondation* ao teuana are *SPFSC* te Tia Babaire.

Ao ti a tia ni karaua n taraia, Bwa Aro aika a karaoa te *Fondation* aio te Tia Babaire, bon aia *own initiatives* n akea ngaira.

Bwa ti a tia ngaira n anga, aio ae e na iraki te *SPFSC*. Ao ngaia, ara

reirei ngaira a riai ni karaoa aio. Ao reirei aikai, a bon karaoa are a taku nakon te bwai teuana.

Ngkai te bae ti a noria ngkai, bwa a ngurengure man aia *initiatives* nakai n aekakina aei are karaoan te *program* ae *USP* ao ngaia are e a riki te kanganga e a rangi n bobuaka. Ao ti boni kakoaua bwa e rangi n bobuaka te Tia Babaire. Ngaia ae ti kataia ni mwakuria aei te Tia Babaire.

Ti a tia ni mamarooro ma Aro, ao ti kataia n angania te koaua are ti kangai; ti nang bon set ara form 7 ae ti te tikina.

Bwa te *form 7* ke te *Foundation* aio te Tia Babaire are n te *USP*, e ti karaoaki ibukin bon te *USP*.

Ara mena are te *SPFSC* arei, e *planted* bwa e na kona n roko n *Universities* akana tabeua, bwa are bon iai nako aia *programs* reirei ni kabane i tinaniku aika a na kona ni kakioa te aekaki anne.

Eng ao e a tia ara waaki n anne ao e tara n ae a rangi n kukurei n ita aron te babaire, ma a ti bubuti ngkana a kona ni kabanea moa aia form 6 are ngkai nakon te form 7 ae e na roko ao teuana ae e tangira aei te Tia Babaire.

Ma e koaua ma ae ti karaka ngkai te Tia Babaire te mwaiti anne n ara kantaninga are ti karaka nakon \$1,181.00 nakoia ataei ake a

boarding n aron *Chevalier* ma antai ao ngkanne iai are \$500.00 tabun iaon temanna te tei ake a ririanna te Tia Babaire.

Anne ngkanne ae ti a tia ni kataia n raa, ake a mena i tinaniku te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa anne ara marooro ae ti a tia ni karaoia nakon kain te Botaki n Aro, ao a tia ni kataia n nora naba aron biribirina bwa are a kakaokoro aia tiati Aro aikai te Tia Babaire.

Ngaia are ara kataumwane arei, ti kataia ni kakaea are ti na nikoraoi ma ngaia n te aro ae ti na kona n angania te aekaki ni mwaiti are ti taku bwa a na kona n *agree* nako iai.

Ao anne ngkanne ae ti a tia n reitaki ma ngaia iai, ao ara kantaninga are aongkoa te ririki ae ao ririki aika imwaira, ti nang stick nakon teuana te *national form 7 program* Te Tia Babaire are e na kinaki bwa ai boni ngaia ae e na iraki te Tia Babaire, bwa e aonga n are e riki naba aron te boraoi iaon te reirei ae ti taku ba e na tieuataake riki aron aia *output* ataei bwa a na kona ni kinaki n *Universities* akana tabeua te Tia Babaire te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minitita, tao anne kanoan ana kataratara te Tautaeaka ibukin tao katiteuanan te koraki 7 are a na karaoia ara ataei n te reirei.

N te tai ae ao kanga e aki raoi rangi n kaeka bwa iraua ngkai, bwa are ngkai bon iai ao ane e ataia naba ane koraki 6, ane a na manga koraki 7 tao n te ririki ae na roko ni karaoa naba te *Foundation*. Ma iraua moa are n te tai moa ae imwain ane e tao e a waakina are imwina are e na buokia iai kaaro ake a reirei ngkai natia ni karaoa te *USP Foundation*.

Ma e e ti taekinna are tera ngkai ana iango te Tautaeaka ibukin taai aika na roko, ma I taku bwa e tuai kaeka aua titiraki are mai imwaina bwa kanga iraua ana kataratara te Tautaeaka. Bwa ngkai ngkana ti kabotaua aron taran mwaitin te mwane are ana buoka te Tautaeaka, tao ti e kee iaan 50% nakon are mwaitin te kmb are iaon temanna te tei. E nang uarereke bwa 40% ao ti ataia bwa ngkana ti tara are teuana, n tabetai kanga ai bon akea te mwane ae e kabwaka te karo bwa are e a boni bane naba iaan are ana buoka te Tautaeaka.

Ngaia are ae ngkana ti tarataraiia bwa are nanona, ti tebo ma iai naba ngkai te kakaokoro. Bwa are ataei iai te mwaiti are anganaki,

iai are e rangi n tikiraoi ibukia bwa a bon bane raoi aia kabanemwane.

Akea te mwane ae e tabeakinna te tei ke ana karo, bwa iai tabeman ataei aika bon ti tebo aroia bwa a bane naba ni bwati nakon te koraki 7, ae e boni korakora naba ana kabanemwane te Tautaeka. Ao ngkana arona bwa tao teuana ngkai ae e taraia bwa are boni bobuaka te USP, bwa are bon te USP bon ara Kura ae rietata are ngaira ti bwaibwai naba iai.

Ao bon te Minitita kain te Kauntira n te USP. Tao a kona ni kakaeaki anga ngkai moa n te tai aei bwa are nanona e tara ae ngkana e nang katokaki anne. Ao te ririki ae e na roko ao e na bon teimatoa naba te Foundation ibukia ake a karaoa ngkai tao are te koraki 6 ke te *Premilitary* ngkai.

Ao tao anne ngkai n te tai aei, tera ana anga ngkai te Tautaeka ni buokia kaaro ao ataei ake a karaoa ngkai te USP Foundation. Kanga iraua ae e taratarai, tao e na karaka nakon irabwi te katebubua. Tao te subsidy ke te buoka nakon te ataei, tao e na taraki te 100% bwa e nang aki anga te mwaiti bwa e nang aki anga te mwaiti. Bwa are anne buokana tao 50%, 60%, 70% roon am ataei ae e na kabwaka te Tautaeka ao nikirana e a bon keiakinna te karo.

Man te tai aei ao e boni kaokroo bwa iai kaaro ae bon akea te bwai ae a kabwaka, ao iai kaaro ae e a bon rangi n riaon aia konaa ae a kakabwaka ngkai ibukia aia ataei. Ngaia are tabeman ataei aikoa reirei, e ngae ngke a bwati ma aikoa reirei bwa e aki koro rooia irouia aia karo.

Ao anne kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa kanga iraua moa ngkai n te tai aei imwain ae e waakina ana waaki anne ae e na taraia bwa e na buokia iai kaaro. Bwa are iai manga te ririki are e na roko are e tuai naba toki kawain te USP Foundation.

Ao anne kanga buokan au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua, I taku bwa n aron ae I taekinna. Ti a ti ani maroroakina aron karakan te arauenti aei ma Reirei n Aro te Tia Babaire.

Ao e koaua e na teretere bwa te kanganga aei, bon ti irouia ataei ake a karaoa te *Foundation*, are reirei n Aro ake a bon nako ae tao iraua n reirei. Tao n aron ae I atai, tao te *Chevalier, St. Louis* ao tao *William Goward* aika tao I taku bwa ngaia ae a karaoa te *Foundation*.

E koaua ae e rangi n bobuaka irouia kaaro ngaia ae I kangai. Te mwaiti ae ti kona n angania n te tai aei imwin rinanoana ni kabane, aongkoa anne.

Bwa are te roo n are *Chevalier* arei \$2,000 tabun n te *Semester* te Tia Babaire.

Bwa ti a tia n rinanon katan te naan tiati aikai te Tia Babaire. Ao e koaua ae ti bon kona n taraia bwa e a bon rangi n bobuaka aron te *Form 7*. Ma ti na bia kaungaia ara aomata te Tia Babaire bwa are aio te *investment* te Tia Babaire

Kanga ti na tara *Form 7* bwa kanga ai boni kaungakira riki tao riki te botannaomata. Bwa are e koaua bwa I kani katerea bwa ti na riai ni kaman karaoa kanoan ara Moti n nano aongkoa te *Form 7*, a na aki roo ataei naba bwa are anne ara Moti n nano.

Ara kantaninga anne inanon taina bwa are ti a tia ni kataia n noria ngkai, e aki moa kona ni fit n te ririki aei ibukina bwa ti accommodate moa ataei ake aki bwati ngkai n te tai aei ao are a kaona nanon te tabo n reirei, ao ara kantaninga bwa tao n ae e na roko ngkanne tao e na kona n reke nikoakin te kanganga aio te Tia Babaire.

Ngaia are n te tai aei ao ti a tia n tara te aekaki ni mwaiti ae ti na kona n angania moa n te ririki aei

ni karaka riki iaon are anganaki te Tia Babaire, ae ngaia \$1,811.00. Aio te annual fee are ti angania ao iai ae \$693.00 are nake kanga a ririanna te Tia Babaire.

Anne te Tia Babaire, I taku bwa ti a tia ni mwakuria ngkai ma kain te Botaki n Reirei n Aro aikai.

Ti a tia ni mwakuri iaon aikai bwa aongkoa ti na kona ni buoka teutana aron katan buokakia kaaro n te tai aei te Tia Babaire.

Bon au bubuti ao e koaua iai kaaro ngkai ae a tia ni bubuti bwa a na manga karaia natia bwa are a taraia bwa e rangi n bobuaka aio.

A bubuti bwa a na manga karaia nakon are te *program* are e boraai riki arei.

Bwa ngkoa ara botannaomata aki rangi n ota n aekakin *programs* aikai te Tia Babaire, aoti bon tia ni butia kain ara Aro n te reirei bwa a na tarai *programs* aika a bon rangi n raoiroi ibukia ara botannaomata aika *affordable* ao e materaoi naba te Tia Babaire.

Ti aki kangai bwa aongkoa e aki materaoi te *USP* ma n aron ara taratara ngkai, bon ti te *Foundation* bon ti ibukin te *USP*.

Ngkana ko na nako tinaniku n reirei akana tabeua, ao manga iai

naba te *preaching course* ae ko riai ni karaolia.

Ao are teuana arei kanga e raoiroi are teuana arei bwa e kuri *accepted* tao bukina bon ana bwai te Betebeke ae bwanin ngaia are e *accepted* n taabo nako.

Ma e koaua ti a tia n nor ate itera aio ao ara kantaninga bwa taan kakoroa nanon te moti naba a na kona n nora riki te ibuobuoki ara botannaomata, ao bon ara bubuti ngkai bwa ngkai kanga e a korakora te mwanemwane n taai aikai. Ara kantaninga bwa a na boni kona naba ni karina teutana inanon te Education tao reireia aia ataei ke tao tera.

Ti bia ngaira ma te *mentality* are te reirei bwa te investment riki ataei aikai bwa ngaia a mena ni mataroan te University te Tia Babaire.

Ao te Botaki n Reirei ti ota n te bwai ae ko kananona te Tia tei ao I taku bwa anne ti kataia ni mena inanona te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kakaitau nakon te Minitita ao te Tautaeka ngkai ngaia e a bon tia te babaire bwa e a raka ngkai te buoka nakoia ataei akanne.

Ao tao iaon ane e mwaneweia te Minitita, ti ataia bwa e koaua ae e rangi n bobuaka te *USP*. Ma I taku bwa ngkana ti nora naba aron mwin aia kekeiaki ataei, ao ti taku bwa e aki kakeweaki. Ao tao ngkana iai aika a kabongana te reirei are e mena iaon au abamwakoro bwa are bon te tabeka naba aei mai irouia kaaro ake a reirei natia ikekei ao n reirei ake tabeua riki. I taku bwa e rangi n tiraua, tao e kani nga tao 400 tabun ataei aika a reirei n reirei ake a karaoa te *Foundation* n reirei n Ekaretia.

I taku bwa tao 6 ke 7 ngkai reirei ae a karaoa aei. Ao kanga n aron tao te wawareware ao e rangi n tiraua bwa ngaia tao e kaan 400 tabun ataei.

Ao aei te mwaiti ae e rangi n bubura kaei, ao tao ake a buokaki ngkanne tao irabubua mai ibuakoia ataei aikai.

Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa are tao e a taekinna te Minitita tao tamaroan te naan kooti aikai. Ao e koaua bwa tao e na bon tiku inanon bain te Tautaeka ma e kakawaki bwa ti na aki tara naba tao bobuakan te reirei bwa ai ngaia anne ae ti nang kakea. Bwa kanga iai noran tao te *USP* e bobuaka, ma ti te tikina aroia ataei ake a karaoa te *program* iai.

Kanga are teuana, ti tebo ma e a bon nakon te reirei teuana bwa e na boni karaoa kanoana bwa are akea te naan boki n reirei ke te naan material are ti te tikina ae ko anganaki bwa e bon nakon te reirei teuana. Bon anne ae e kakaraoia. Te tia reirei e boni karaoa aron ana anga reirei ao e mwakeni naba aia beba ana ataei. Kanga ake te ta bo teuana ae kanga a nako iai n aron te USP, kanga e taraki bwa e aki tiku aron taran te tei n te reirei ma e taraki mai Biti.

Ao e koaua bwa tao kanga anne bukin bobuakana, ma e boni bae n tara are te quality ke tamaroa aei te Tautaeka.

Ma ngkana ti tara Chevalier ao I taku bwa ti boni bane ni kakoaua, bwa Chevalier e rangi n tiraua ana ataei aika a rereke aia *scholarship* nako tinaniku.

Ao tiaki ti Biti bwa a rokoroko naba i Nu Tiran.

Are nanona bwa e boni kinaki naba aia bebwa aei n reirei ake tabeua, bwa ti aki ti ake n te Betebeke. Ao e riaon 70% mwaitia ataei ni katoa ririki aika a rereke aia *scholarship* man te reirei aei.

Ao tao aei te katoto ae tik ani kabongana bwa ngkana e ang kabongaki anne ao ao e na taraki naba aron tao mwaitia ataei ake a rereke aia *scholarship* bwa

mwaitira ake a reke man are te South Pacific Form 7 Certificate. Mwaitira ake a reke man te Form 7 Founation are man te *USP* ao tao aei e na buoka naba te Tautaeka.

Ma ngkana ti nora naba aia kabanemwane reirei aikai ao tao aei e boni kona ni manga taraia te Tautaeka n ana anga tabeua ae tao ti aki te roo. Bwa are aia roo reirei, e nako man aia kabanemwane ibukia ataei. Ao tao ngkana arona bwa tao e tara iai ke angin ana roo *Chevalier*, I taku bwa \$ 400.00 tabun ti ibukin te amwarake. Bwa tao aio reirei riki ake tao a maeka ataei n te tabo n reirei \$400.00 tabun. Bon angin ana roo bon ibukin kanaia ataei ao ai nikirana ibukin tao menan te exam fee ma te naan raa. Ma angin te kabanemwane ibukin kanaia ataei.

Ao tao aei tao bon anne are e kataratara te Tautaeka ni kanoan ana Moti n nano ibukin buokan kanaia ataei. Ao I taku bwa e rekereke naba ma te naan reirei ake ieta, te naan *Senior Secondary school* n aei.

Ao ngkana arona bwa tao e kanakoaki aei, ao tao e na bobete riki aron te roo.

Ao tao teuana naba ngkana arona bwa iai ana ibuobuoki te Tautaeka ni buokia reirei tao ni katei riki tao te naan umwanreirei ma taabo ni

maeka ke tao tera riki ae a na kainanoia, tao e na kauarerekei riki ana kabanemwane te reirei ao tao e na kona ngkanne ni ibuobuoki.

Ma ngkanne ti anne buokan au titiraki bwa tao e na bon kakawaki naba ae e bon tara anne te Tautaeka bwa tera riki ana anga ae e kona n ibuobuoki irarikin ae te subsidy ke buokan te roo. Ao e na kona ni kauarerekea te roo are mairoun te reirei, ao tao te kauoua are man te USP n te tai moa aei.

Ae I taku bwa anne bon kona ni karaoa anne te Tautaeka ngkai ti boni bwaibwai naba iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua bwa I taku bwa te kakoaua bwa are ngkai ataei e rangi n mwaiti aika a reirei n Aro aikai te Tia Babaire.

A rangi n rawata ataei ngkai aika ronaki iroun te Tautaeka. Ara kantaninga bwa anne e a kona riki ni karikirakea ni kakerakea aron korakoran te reirei ngkai ni karaoi riki bwaai tabeua akana e na kona n improve riki tao kainanon te reirei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua ae te program ane I taekinna ae tao te USP te Tia Babaire ngkana ti karaua n taekinna. E eti ae tao e

kinaki naba n taabo tabeua. Ma n aron ae ti ataia e bon rangi n bobuaka aron karaoana te Tia Babaire.

Tao N na karaua ni katea raoi te kaokoro n aron ara taratara ngaira kain te *Education*.

Tao e koaua tao iai ataein te Foundation ae a tia n nako tinaniku, ao tao e koaua tao a nora aei.

Ma I kukurei n taekinna bwa ngkana ko a manga kabotaua ma ake a karaoa te SPFSC ao a nako naba tinaniku inanon te tai are *along the way*. Ao ko kona n noria bwa iai ngkanne te kaokoro ngkanne n te *output*. E a tia ni kamatebwaiaki anne te Tia Babaire.

Bwa te program ae te Foundation te Tia Babaire, tao kam na kakoaua ae te course book. Iai te Guide, iai tera. Ataei a katukaki ma te boki. Angin te tai taan reirei kanga tao aki rangi n *qualified*. Aio raoi bon te *fact* ao tao a kona tao ti teutana aia reirei ao anaki naba bwa taan reirei.

Ao a kataia n anga te reirei ao te *text book* e rangi n mwaiti ana *program* te *USP* ao te *guide*, e rangi n rawata am test book ae ko anganaki.

Iai am text book, iai manga am guide are te booklet are ko na follow aron baicai. Kanga e

tuangko bwa tera ae ko na karaoya,
kanga ko reirei ma te boki.

Bwa kanga e boni *mend* ibukia
nake tao ake a *drop out* ke tao
aera. Aio ana kabwarabwara te
USP nakoira.

Ao ti kataia naba ni kakaea bwa
tera raoi aia program aekakin aikai,
kanga te preaching course are ko
nang nakon te *path way* nakon te
University ngaia are a karaoa te
aekaki anne.

Ao ataei ake n te reirei are teuana
iai te text book naba iai ma taan
reirei ae a mena inanona, a bon
guide bwa a na bon explain
everything inanon te boki arei
naba.

Tao anne kawain te naan tutor ma
te naan raa ma iai inanon te
syllabus ma te naan raa ngkanne.

Ngaia anne te okoro te Tia Babaire
ae ti kona n noria.

Ao ngaia ae a tia n *assess* naki ni
kabane. A kataki ni
kamatebwaiakaki aekaki n zooms
aikai, ao ngaia ae ti a roko n te
aekaki ni conclusion ae ti taku
bwa e a riai ni botaki n teuana ao e
riai n iraki nakon te program are ti
taku bwa e na kona riki n rangi n
angaraoi te quality nakoia ara ataei.

Ao tiaki nanona bwa e aki raoiroi
te USP. Ma ara kantaninga bwa
ngkana a bon toamau ara taan

reirei ao e na kona naba n rangi n
birirake aron aikai te Tia Babaire.

Ma e koaua ti ota n am titiraki aei,
ao I taku bwa aio ae ti bon
teimatoa ni mwakuria ma kain te
Aro ni kabane ao ara kantaninga
bwa tao nakon te ririki ae na roko
te Tia Babaire, e na kona ni bane n
reke ke tao ti na kona ni
kantaningaia ibukin te Form 7 te
Tia Babaire.

Ngaia are anne buokan te kaeka
nakon te titiraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara
titiraki anne, ti a nakon ara titiraki
are imwina. E na tabekaki te
titiraki iroun te Tia tei ae karineaki
mai Arorae, Hon. Teima Onorio ao e
na kaekaki iroun te Minitita ae
karineaki, Hon. Boutu Bateriki. Te
Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E
nakoim te Tia tei.

KARAKAN BOON TE RAU NAKON \$3.00 N TE BAANA

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te
Tia Babaire ao au titiraki aio e
kangai taekana. *Teuana mai
ibuakon ana Moti n nano te
Tautaeka bwa e na katamaroa
karakan boon te rau nakon \$3.00 n
te bana.*

*E kona te Tautaeka ni kaongoraea
te Maneaba aio bwa e na kakoroo
nanon aio nakon n ningai? Ko
rabwa te Tia Babaire.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Te Tia tei ae karineaki ao aio kaekan ana titiraki. *Te Tibiika I karabwa te Tia tei mai Arorae ao e na wakinaki kakoroan nanon aio n te tai ae e angaraoi iai* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka, ae e taekinna iai bwa e na wakinaki kakoroan nanon aio karakan boon te rau nakon \$3.00 n te bana n te tai ae e angaraoi iai.

I kani butia te Minitita. E kona ni kamataata riki bwa tao n ningai ae e na angraoi iai te Tia Babaire. E korakora te ingainga n nano irouia ara botannaomata bwa are a mwakuria te rau te Tia Babaire ibukin mwakuri n onobwai nakon ana auti te Tautaeka, te Reirei, te O n aoraki ao bon te Kauntira naba te Tia Babaire.

E kona ni kamataata riki bwa tao n ningai ae e taraia te Tautaeka bwa e na angaraoi. Ara kantaninga bwa ti aki nakon token te 4 n ririki aei te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. E koaua ae aio bon teuana

naba te kainano naba are kanga karakan boon te rau te Tia Babaire.

Ma e koaua ae ngkai au taani mwakuri ae a tabe ni mwakuri iaona. A karaoa teuana kamatebwaian aron karakan te rau aio bwa are e koaua ae e na bon tieuataake nakon taabo akana iai te rau iai te Tia Babaire.

Ara kantaninga bwa n tiana ao ngkanne anne are ti a kona naba n raa.

E karaoaki te kamatebwai inanon te ririki aio te Tia Babaire, ao ara kantaninga bwa ngkana e moantai n tia ao ti a manga bon uotia n te Auti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki riki.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te Tia Babaire n ana kaeka te Minitita ngaia e karaoaki te kamatebwai iai.

Ara kantaninga bwa e na aki rangi n maan te kamatebwai bwa are bon a mi katautau inanoni baimi bwa mwaitira ae e bane iaon te rau n te ririki ae e nako, ao tao mwaitira ae e na boni bae n iai te ribooti iai.

Iai angana ane a karaoia ao a kona ni waekoa n ongora mai irouia taani mwakuri, tao te Kiraka iaon abamwakoro nako. Mwaitira tao te mwakuri ni onobwai ae e kainanoaki inanon te ririki aei ke nakon te ririki ae e na roko.

Ti a bubutia te Minitita bwa tera ngke e kabaitiaki aio e aonga naba ni koro nanon te Moti n nano te Tia Babaire, ao riki buokaia ara botannaomata te Tia Babaire ake a kantaninga te ibuobuoki n te itera aio. Ko rabwa te Tia Babaire e a bane au titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ae boon te rau ae a mwakuria au koraki. Ao ngkana n te tai are e tia ao e na okira te Kabineti, ao anne are e a bon nakon te Tautaeka ngkanne te Tia Babaire.

Ma aio naba teuana mai ibuakon ana Moti n nano te Tautaeka ae e na karakaki boon te rau n te tai are e tia iai te mwakuri n te tai are e tabwanin raoi aron mwakuriana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

TATAONAKIN MWANANGAN LC ARATOBWA NAKON TE AONO N RAINA MA RAWAKI

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Ngkai ai tibwa moan taetae n te ngaina aio ao I a bon reiti bwana ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita ao ai Taan tei ake raora inanon te ngaina aio. Kam na bane ni mauri!.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki ae nambwa 79. Mwanangan LC Aratobwa nakon te Aono n Raina ma Rawaki, e a tia n tataonaki. I kona ni butia te Minitita are tabena ana kamataata iaon bukin rikin tataonakin te mwananga? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki, ao I a reitia ma taeka ni kamauri naba nakoira ni kabane n te ingabong ae tamaroa aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran. Tataonakin Mwanangan LC Aratobwa nakon taina are e a tia ni moan katauaki, e riki mani mwakuri ni katamaroa nakon ana Ramp. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Minitita n aron ana kaeka ae e rangi n teretere iaon tataonakin mwananga LC Aratobwa, bwa ngaia e riki man te mwakuri ni katamaroa nakon ana *ramp*.

Tao manra te mwakuri ni katamaroa are e kainanoia am kaibuke aio are e a karika mwararan waerakena. Tao ko kona n anganai bwa tao manra te tai are e karaoaki iai ana ramp LC Aratobwa? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Manin te mwakuri are e karaoaki nakon katamaroa LC Aratobwa n ana ramp, bon uoua tabun te wiki. Ao imwin tuoakina man te Marine, ao man te tai anne are e a waaki iai te katoka kaako ibukin mwanangan LC Aratobwa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titirakin te kauoua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao ngaia e rabwa te Minitita bwa e a teretere bwa ti uoua te wiki ao e a tibwa waaki ngkanne te katoka kaako ibukin mwanangan ana kaibuke ae LC Aratobwa.

Rikin aan tabekakin ara titiraki aio, bwa a tia n tiku kain abara inanon ae e kaan tao 5 namwakaina n akea te kaako. Akea te bwaa.

Ngaia are ngkana tao e rangi n mwarara aron mwanangan te kaibuke. Tao e a boni bane te kaibuke, e aki kona ni kamwanangaki tewana ni waerake, ti Aratobwa ao ai akea naba? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire tao e rangi n nanonna te Tia tei n taai ake man moan Maati. Bwa n aron are e katautauaki n LC Aratobwa, e na riai ni mwananga inanon Maati ma e a manga taonaki iaan te mwakuri ni katamaroa nakon ana *ramp*. Ao ngkana tao e a rangi n nanonna te Tia tei ae karineaki bwa n taai akana imwain riki Maati, I taku bwa taai inanon mwamwanangaia katabean kaibuke ibukin baoia ataein te reirei. Iai naba rinnakon te Tautaeke iai kanga n aron ae e na kakoauaki bwa iai naba kanga ara waaki are ti butia te Education n ikotaki ma kaibuke ake te naan private ake a mena i mainiku bwa a na buoka moa Teraina ao Tabuaeran inanon taai akana tain te ribwanono ni baoia ataei n te naan kaibuke ibukin te tiata.

Ao ngkana e nanonna bwa tao inanon imwain mwanangan LC Aratobwa, ao e koaua iai te Linnix are n te Itera Mainiku ngkai are kawaina bwa e na nikiri bwaai i Kanton ao e a kanakoa naba bwanana te Tautaeke bwa e na

manga reitanako kawaina ni kangai ni kaitarai naba kanganga imwain rokon LC Aratobwa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kateniua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a karabwa te Minitita n aron ana kakaeka. Ngaia e koaua bwa ngaia iai LC Linnix are tao e a roko n te Itera Mainiku ngkai.

Ma ngke e a boni kaman kamwanangaki LC Linnix ni karaoa mwanangan Aratobwa anne ao I taku bwa e na kaman toki te kainano.

Ngaia ti bia butia riki ara Minitita bwa e bia ururinga ara Aono are i Mainiku, bwa ngke arona bwa bon iai te *better service* ae e wakinaki n ara Aono arei, ao I taku bwa e na akea te kanganga ibukin taren te kaako ma te bwaa. E bia kona n nora aio te Minitita nakon taai aika na roko.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa *Madam Speaker*, e koaua ti reitaki ma te karautaeka n aio bwa are e koaua e bon rotaki te Aono ni Mainiku imwin token ana *service* te kaibuke are te Kwai. N aron ae e ataki ngke e kaoti te aoraki ae te *covid-19*, ao maikanne are e a toki naba iai mwakurin te kaibuke are te Kwai.

N taai aika nako ao kanga e kuri n aki kanamakinaki kaibuke mai ikai bwa a na kainanoaki n te Itera Mainiku bwa are ai bon ana kaibuke naba te Kwai are ngaia are e buoka te Aono arei.

Ma imwin token ana waaki te kaibuke anne ao iai ana nonori te Tautaeka ibukin ongoran te Tia tei kain te Itera Mainiku. Iai ana kaibuke te Itera Mainiku ae ti karaoia ngkai kanga bon *Fit for purpose landing craft*. Are e na boni matabaiawa ao e na titiku n te Itera Mainiku ibukin buokakin kaako ake a na karaiaki mai Kiritimati nakon Tabuaeran, Teraina ao ni manga oki naba Kiritimati.

Aio kanoan ana waaki ao I taku bwa ngkai tao ti a roroko n are tao 50% ni waerake mwakurian te karikirake aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Boutu Bateriki te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN TE KARABUTI IAON
MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae N na waaki ao e koaua ae bon te moan tai n taetae inanon moanbongin te wiki aei. I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Maiana ni kamauriko Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman. Minitita ao Taan tei ao boni ngaira ni kabane kain ara Maneaba ni Maungatabu aei. Kam na bane moa ni mauri n te moan ingabong aei!

E koaua Madam Speaker, au titiraki are e toka iaon te ota bebwa n nambwana 108, e kangai taekana Madam Speaker. *Te O ni karabuti bon teuana ana kanganga te Botaki ni bureitiman iaon au abamwakoro ae Maiana.*

N na butia te Tautaeke ke te Botaki ni mwakuri are tabena, e kona n reke buokan ana kanganga te Botaki ni bureitiman iaon Maiana n irekereke ma tangiran ana karabuti? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Maiana ao aio kaekan ana titiraki. *Te Tibiika, e rabwa te Tia tei ae rine temanna mai Maiana ibukin ana titiraki. Au kaeka, eng e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki ngkai bon ana karikirake te Kauntira ae e moanibwaia. Ko rabwa.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao e rarabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki are e kaotia bwa e tauraoi ana Botaki ni mwakuri ni buoka te kainano aei.

Ao e koaua *Madam Speaker*, tao ti buokan te titiraki. Tao ngkana e kona reke ao e bwarabwara bwa tao n ningai ngkana e kona n reke iai mwanena e aonga n ae a ongo ai moara riki bureitiman iaon Maiana Madam Speaker. Ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker. Ao e koaua ae mwanenakin ana karabuti te Tia tei ae karineaki mai Maiana, e tiku inanon bain te DCC ngkai.

Ao ngkanne mai ikai are ti a kakantaniga bwa tera ae e waaki iaona DCC ao e na manga okira te Ministry n te tai anne.

Ao anne ae ti kona ni manga bon rereitaki ma te Tia tei ae karineaki n aron naba aia bubuti abamwakoro akana tabeua. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Koraubati Remuera : E rarabwa Madam Speaker, e mataata bwa e a tiku inanon bain te rabwata are DCC are tao e na rinanona. Ao n te tai are e na reke iai te Tia Babaire ao tao e a reitaki naba.

E tikiraoi Madam Speaker bwa tao ti a manga bon reitaki n ongongora.

E kakawaki tabeua *Madam Speaker* iaon rongorongon ara karabuti i Maiana. I taku bwa e tia ni mataata ao aei te rongorongo ae I karekea bwa e a tia ni kania 20 te ririki man te tai are e uruaki iai te aobiti ni kawai, are a uruakaki naba ni kabane te naan mena ao e a tiku naba Maiana inanon te maan ae e kania 20 te ririki n akea ana karabuti.

A tia ni kakamanena te maneaba bureitiman ni kekeiaki ni kakaei angaia aia bure ake a butimwaeia inanon te bong teuana ma teuana.

I taku bwa aei te Tibiika kanga teuana te rongorongo ae ibukin raoi te titiraki, bwa e koaua ae e a kan 20 te ririki ao e tuai man tei rabwatan te O ni karabuti. Ao e rarabwa riki *Madam Speaker* te Minitita n ana kaeka ao I taku bwa a bon ongo kain au abamwakoro ae Maiana. E tiku inanon bain te rabwata arei ao te kantaninga bae e abwabwaki bwa tao e na bon reke inanon te ririki aei *Madam Speaker*.

Madam Speaker tao bon te kabanea naba aei ao I a kawenea naba bwa te karabwarabwa te Kauntira e kakawaki naba bwa e na ongo te Tautaeaka.

I taku bwa inanon moan te namwakaina aei ao e a tia ni waaki ana aobiti te Kauntira are kanga kanoan naba aia bubuti are I taku bwa e a kaman wene inanon bain ana Botaki ni mwakuri te MIA. Ao e rarabwa riki Madam Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki ao e koaua te Tibiika, ti na ibuobuoki ao a bon ongo naba au taani mwakuri naba akana a tabeakina te itera aio iaon te naan *priority project* ke te naan karikirake. Ao ngkai ti a manga ongo iaon ana kanganga Maiana ibukin ana matawariki. Ao e kona ni manga kibaria au koraki n nako ni kakaea angana n tobwa moa te kanganga imwain ae e tia aia prison ae iaoni kawaina ni karaoaki inanon te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire ti a reitaki ma te Tia tei n te tai ae waekoa. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne e a boni bane, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran, Mr. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki

iroun te Minitita ae karineaki Hon. Alexander Teabo. Te Minitita ibukin Botaki n reirei. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAN AIA AOATAIM TAAN TARARUA JSS I TABUAERAN

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio. *A tuai mani kabwakaki aia overtime taani mwakuri ake a tararua te JSS are i Tabuaeran n te ririki ae e nako. E kona ni buokaki te kainano aio? Ko rabwa.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran. Imwain ae I kaeka ao N na ti kaeta te taeka are n te Kiribati anne are 'arauenti' bwa e na bitaki nakon te aoataim bwa e na kaea riki nanon te kaeka nakon te titiraki aei ngkana e raoiroi iroun te Tia tei.

E rabwa ao aio au kaeka nakon te titiraki aei te Tia Babaire. *Te Tia Babaire kabwakan mwanen te aoataim nakoia taani mwakuri ake a tararua JSS, ae e mwakuria ngkai au Botaki ni mwakuri. Ko rabwa te Tia Babaire.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Mr. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n ana kakaeka aio. Kanga bon ti te kan titiraki nakon te Minitita bwa tera bukina ngkai e a rangi n maan. Tera bukina bwa e a wene nako bwa e roko te overtime aio inanon Ritembwa. Ko kona n tuangaki e aera ngkai e a virus am Ministry aio, kani kabwarabwara taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti karautaeka ngkai e reke te iremwe aei te Tia Babaire nakon te bubuti aei te Tia Babaire. Ao e koaua tao e na bon teretere bwa bwaai n itoman n taai aikai te Tia Babaire aike tao e koaua. Iai ara IEC ikekei te Tia Babaire. are tao ngaia ae e karaoa aio.

Bwa I taku bwa te *period* ae ti taetae iaona ngkai aei, bwa a tia ni bane ni bwaka ake mai imwaina, ae ti ae ngkai irou ae ti te *period* ae man Turai nakon tokin te ririki ae e nako te Tia Babaire.

Ao aike te naan claim akana mai imwaina bwa iai te *period* e ti karinna, te kateniua ngkanne aei ae ti na manga karaoia te Tia Babaire.

Ma ti a tia ni kataia ni kabwakai akana te naan tinetine ao ti teuana ngkanne ae iai teutana te kanganga iai. Bwa e koaua bwa te toma are e boni karaoaki iroun

ara IEC are mai ikekei. Ao ngkanne e a kanakoa te meri nakon ara tabo, ao are e reke irouna te meri te Tia Babaire man ara itera aei. Tao e aki rangi n raa, ke tao e over look ke tao e rangi n mwaiti kanoan ana meri n te tai arei.

Ma e koaua ae e aki roko tera, ao are e a mwaing naba ara IEC te Tia Babaire are tao ngaia ae e karaoa aio.

Ao ngkanne e a tibwa reke aio ngke e a roko ara IEC ae e boou ao e a karaoa te aekaki ke te follow up te Tia Babaire.

Ao ti rangi n karautaeka n ao te Tia Babaire, bwa e koaua e riki man tera. Are e koaua are ti kamwainga ara IEC are i Tabuaeran inanon te period akanne are e a kitanaki iai tao ngaia are e a uarereke iai aron te itoman nakoiria n rimwiakin te bwai aio.

Ao e koaua e bon roko inanon Ritembwa te claim aio te Tia Babaire, ao te tai raoi ni mwaingang te tai anne te Tia Babaire.

Ao e a tia raoi ni barongaia ao are tao e rangi n mwaiti te tabetabe n tain te tai aei man te Botakin reirei. Bwa n aron ae kam kakoaua, e motirawa te reirei ao e a manga kaokaki tera ao e rangi n mwaiti te bae e karaoaki.

Kawarakin te aobiti te n te tai aio, e onrake. Bwa are e rangi n rawata te roko n te aobiti ibukin manga te ririki ae e boou are e na manga wakinaki te reirei are imwina, te *scholarship* tera. E rangi n rawata rokoia aomata ae e a bon onrake ara aobiti ni bon tain te *transfer* ni kabane.

Ngaia are ti rangi n karautaeka n aio te Tia Babaire ma e koaua a tia n reke irouia au koraki ngkanne te Tia Babaire ao e nang tauraoi ni bwaka nakon te bwkabwai ae e na roko bwa e a tia arona ni kabane.

Ao ti rangi n karautaeka ao ara kantaninga bwa a ongo bwanau au IEC ao ti na bubutia riki nake kain te Itera Mainiku bwa a na kabirimwaka riki aron te kauring nakoiria ni kabane. I taku bwa a boni bane n ata bwa are iai kanga ara network ae ti boni bane ni mena inanona. Ao ara kantaninga bwa iai te bae e mena ao a na kona n reitaki naba nakoiu ara IEC's akana iaon aba, ae ti bon bane n reitaki iaon te internet ao n ara maneaba are tibon taneiai inanona n te MOE family ae ti mena inanona te Tia Babaire. Anne te karautaeka ao I kabwarabure nakon te Tia tei mai Tabuaeran ao riki nakoia ake a rotaki n aei.

Ti na keiaki, I taku bwa aio teuana ae ti na taraia bwa e na aki manga riki n aron ae I taekinna. Ti na

kabanea korakorara ngaira taani mwakuri. Ngkami taani mwakuri nte MOE N na butingkami bwa ti na tara aio. E na aki manga riki te aekaki n tangitang aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Mr. Tekiau Aretateta: E rabwa ae e taekinna te Minitita ae e nang bwaka n te bwakabwai ae e na roko.

E koaua ae kanga e kamwinibaeia Taan tei te Minitita aio bwa e tabe ma te IEC.

Ngai ae I uoti te naan *documents* akanne, ngai nakon am tabo. Ao a butimwaeia ao a kangai; aoa io nambwan au tarebon ao au email. Ai iraua au meeri nakon te aomata are e butimwaeai ao e bon aki roko n te kaekai.

Ane e karaoia te IEC e a tibwa rimwina, e a tibwa rimwina. Ngaia are tai kakeai bongai Taan tei bwa Taan tei aika a roko n aobiti, ngaia are e aera ngkai e *virus* an aobiti. E rabwa bwa e nang bwaka, ma e kamimi bwa a butimwaeira n Ritembwa ao a nang moaraoi ngarengareia. Nakomai ti na kona ni buokiko te Tia tei. Ai rabwara ko na buokira ao aio au bwai aio. Ngkana e tabwarabwara ao aio au meri. Aio nambwan au tarebon, ao ti karaoa te mwakuri ti tarebonia.

Ti meri ma bon tea kea naba te kan rimwiakin ara meri, ngaia are I bubuti te Minitita. E eti ae ko taekinna ae ko bubuti, ma I a butiko. Rinnakoia ao ongora raoi irouia ma tai angania te kabwarabwara ane te IEC e tabetabe, e aoraki. Ai tibwa Itaku bwa ana meri te IEC ai tibwa ngkai ao e a follow up arei.

E rabwa bwa e nang bwaka ao I kabwara bure ni bwanau ae matoatoa ibukina bwa e a bon rotaki. Ngkana man Ritembwa ao I taku bwa e a bon rangi n maan anne.

I a bubutiko te Minitita, ko a note naba bwa iai naba ana bwai Nei Meri, Nei Tarau ae ti a tia naba ni meri nakon am tabo.

Te monitor ae e tuai man bwaka naba ana leave grant n te ririki ae e nako, ao Nei Tiri Meteka ana bwakabwai naba ae e tuai man roko ngkai e tangoaki n te monitor. I a bubutiko ao I a kabwara bure riki ao I a karautaeka nakoim. Ao ko rarabwa riki n am boutoka.

Au kantaninga bwa mai imwin aikai, ao e nang riai ni mwannanoaki ara kanganga aikai. Ao E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E koaua te Tia Babaire I kabwara bure nakon te Tia tei ngkai e taku bwa tao I

kamwinibaeia Taan tei te Tia Babaire.

Ao e koaua e rangi n teretere n ana marooro te Tia tei bwa ngaia e boni uota te bwai aio nakon te aobiti. Ao ngai naba kain te aobiti te Tia Babaire, I taku bwa e na rangi n nakoraoi kawaina nakoiu ngke arona bwa e bon roko naba irou bwa are ngai ma ngaira kanga ti tebo tibwangara. Bwa are ngai I tekateka n te Education ibukin naba te botannaomata.

Ao ngaia e tei ibuki akain Tabuaeran ao ngai are kanga I tekateka n te Botaki n Reirei n te tai aei, e raoiroi ngke e karokoa irouia nakekei ao e a manga boni kawarai ngkana arona bwa iai te kanganga te Tia Babaire.

E koaua e a bon rangi n maan are ngaia e uotia n Ritembwa ao ngkai I a tia ataia ngkai te Tia Babaire n te titiraki aei. I a tibwa ataia bwa are e koaua tao N na rinnako iai, ma are I aki kona n rinnako n te bwai ae I bon aki ata rongorongona bwa are e aki roko inanon baiu.

Ao tao e koaua ngkana tao N na tuo aia mwakuri au taani mwakuri te Tia Babaire, tao anne teuana ae a na ataia taani mwakuri bwa a na riai n ribooti bwaai aikai ni kabane nakoiu ngkana tao e uotia te Tia tei.

Ma N na bon butia Taan tei bwa e a koaua ae a katangi nano, ma kanga irou e rangi n nanakoraoi au reitaki ma ngkami Taan tei ma tera bukina bwa kam aki manga reitaki nakoiu n te tai aei, n reitaki nakoiu i bukin ami kainano ae e bon rekereke ma te Botaki n Reirei ae kam na ataia kam na uotia nakomai n token te tai, ao e rangi n kakan are kam na uotia nakoiu nakon te Auti aei. E koaua bwa tao kam uotia ngkai ibukia taani mwakuri ma ngai are bon raomi ngai, kam bia boni karekea na iroumi anne are e kangai; ti a nako n ongora iroun te Minitita bwa te Minitita arei kanga bon akea tera. Temanna ae e aki kona n ribuaka, bwa are ngai kanga I kabi n ribuaka.

Ao riki ngkai bon au taani mwakuri aika a rekereke n aei, bon tibwangau anne bwa N na riai n tei naba ibukia nakai. Bwa are e koaua I mena inanon te Tautaeka ma boni matan te botannaomata ngai inanon te Education. Ao anne ae I kabwarabwara nakoia taani mwakuri. Kam na aki taraia bwa aongkoa ngai raomi ae bon ti raomi.

Kam na taraia bwa te nakoa ae I mena iai, I tei ibukin te botannaomata ae te Tautaeka ae ngaia ae e tekatekai ami Tautaeka bwa ngai matan te botannaomata ao wiin naba te botannaomata

ngai. Ao kairan te botannaomata a na bane n nakoiu.

A na kona n nakoiu ibukina bwa ngai N na kaekai titiraki.

Ao I karabwa te Tia tei au kantaninga bwa e na reke au *messenger* irouia Taan tei. A bia reitaki nakoiu iaon kanganga aika I taku bwa a rekereke ma te botannaomata. Bwa are ngai boni matan te botannaomata n iterana ae te Botaki n reirei.

Ngaia are I karautaeka nakoia naka kain Tabuaeran aikai, ao tao e koaua nakon te Tia tei. I aki kamwinibaeko ao I aki raa, I rangi n tauraoi ni mwakuri ma ngkami Taan tei. Anne tibwangau inanon te tai aei ao au kantaninga bwa e na rau nanomi bwa I aki kamwinibaei ngkami. Ma I bon ti anga au taeka nakoia au IEC's, au taani mwakuri ni kabane bwa ti na boni mwakuri bwa te tiim ngaira. Ao ara aki kakamwakuri raoi ao ae ngaia ae e na kona n rotaki iai te botannaomata.

Ao ngaia are I kabwarabure n te iremwe aei ao au kantaninga e na nakoraoi, e na reke aia aoataim nakai nakon te tai ae na roko.

N na butia au taani mwakuri bwa a riai n anga riki te ribooti iaon te bwai ni kabane n aron ae a kawenea imatau aia ribooti ao I a tangiria bwa N na bon make sure bwa e na bwaka te bwai aio

inanon Mei ae a taku n aia mena aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao tao e boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom ao e na kaeka te Minitita ae karineaki; Hon. Boutu Bateriki. Te Minitita ibukin Tautaeka Inanona. E nakoim te Tia tei.

ANA KARIKIRAKE MAKIN IAON TE BOOTI ARE BWABWAKA TABONA (E butaki te titiraki aio)

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua au titiraki aei ngkanne te Tibiika are kanga e kaineti ma te buoka nakon Makin ibukin te booti are e bwabwaka tabona.

Ma I taku bwa e a bon tia ni boo atin aei te Tibiika n ana titiraki raou n Tia tei are temanna n te wiki ae nako.

Ngaia are I a bubuti ngkana e aera. E a bon tia ni kaekaki raoi naba are kanga N na kona ni manga titiraki iai n te tai aei.

Ao I karabwa raou n Tia tei are e a tia nutibebwa n tabekia ao I a bubuti naba ngkana ko kariaia, bwa I a buta moa au titiraki aei bwa e a raw ani bane te tai iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai ko a bon tia n tabeka bwanam ibukin butana, ao I a butimwaeia. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

TE titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin, Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

KAMOTIRAWAKIA TAAN MWAKURI N AIR KIRIBATI AKE A MATOA

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne te titiraki nambwa 113, are e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bukin te kamtorawa are e a karaoia Air Kiribati nakoia ana taani mwakuri ake a matoa?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin. *Te Kamtoirawa are e karaoia Air Kiribati, e kaineti ma te bobou ae e boou are e kaotinakoa te kaeta ni ware nakon mwaitia taani mwakuri n Air Kiribati Limited.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker, ao I karabwa te Minitita ae karineaki n aron ana kaeka.

Tao N na ti reitai ma te Minitita n te tai aio bwa are kanga bon aio naba te tangitang ae e bon uotaki naba nakoira ao I taku bwa ko a bon tia naba n noria naba te Minitita aron te bwai ae e karaoaki nakoia taani mwakuri aikai.

Tao te moan; e teretere nakoia taan kamotirawaki aikai bwa kanga bon akea raoi te reitaki are tao a na weteaki taani mwakuri aikai ao ni karaoaki raoi te marooro ma ngaia te Tia Babaire.

E a ti roko naba te reta imarenan man 14.30pm nakon 16.30pm ao ake aki reke rokon reeta nakoia, e a kanakoaki naba rinanon te email te Tia Babaire.

Ngaia are kanga a bubuti ngkanne taani mwakuri aikai bwa e aera ngke bon akea raoi te reitaki nakoia. Tabeman mai ibuakoia a maeka n ana auti te *housing*, ke tao Auti ake kanga a kakabwakaki boia te Tia Babaire.

Tabeman tao bon ti taani mwakuri aika a mwakuri n aia utu, ngaia are kanga a bon nora te kanganga inanon te tai aio. Ngaia are ti na butia riki te Minitita bwa kanga tera raoi oin raoi te kanganga aio

ao tera ana kantaninga nakoia taani mwakuri aikai te Tia Babaire. A na kona ni manga boni kaokaki ke a na aki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua.

Te rongorongo anne bon te rongorongo ae ti bane naba n rotaki iai bwa a roko naba irou taani mwakuri, ao ti a tia naba ni kabwarabwarai waaki tabeua n aron ana waaki te Air Kiribati are e kataia ni karaoia ke boni kateiraoan te Air Kiribati nakon mwaitia ana taani mwakuri. Ngkai e kakoauaki bwa ni moan rokon te *Management* ae e boou n te Air Kiribati ao e noria bwa mwaiti taani mwakuri ae e raka iaon 140, bon te mwaiti ae e rangi n bubura ao e na kona ni kaitara ana karekemwane te Air Kiribati ae e uarereke ana karekemwane. Kanga e a baranti buaka.

Ngaia are kanga e a karaoi ngkanne ana kakamwakuri te Air Kiribati ni kataia ni karaoia bwa e na match raoi mwaitia taani mwakuri ni kabotauaki ma korakorana te Air Kiribati ni kona ni waaki iboni irouna.

Ngaia are e koaua akanne ngkanne rongorongo. Iai teniua aekan rinanin te naan kamotirawa bwa iai tao ake a kona ni kamotirawaki

iaan te *disciplinary action* ke te kababane ke te *suspension* ke tera riki. iai naba are e kona ni kababane iaan are tao kauarerekeaia taani mwakuri ao iai naba teuana iaan are e aranaki bwa te *determination*. Ngaia are e koaua te *board* ao te *Management* n te tai anne, e a rinea ngkanne te aeka ni kamotirawa teuana ae te determination iaan te kantaninga are tao e a bon toki moa kainanoaia ake kanga a kaineti nakon te tabeka aio.

Ma e ngae n anne ao ngke ti a tia ni manga uotia nakon Kabineti, ao ti kataia n tautaua riki bwa are e koaua a mwaiti tangitang bwa are roko titiraki are e kangai; e aera ngaira ao ti aki nakekei. E aera nakekei bwa a bon tiku ngke ti taku bwa boni ngaira.

Anne ngkanne te titiraki are ti taku bwa ti na manga kataia ni kabwarabwara, ma e koaua anne ti a tia ni maroroakinna ma Kabineti. Ao ti kataia moa ngkai n taua aio, e tuai kona n tia mwin aio ni kona ni kaeka te titiraki are antai ngaira ao e aera a tiku nakekei.

Ao aio ngkanne ibukin te ongora, ao aikai e tuai tia karaoan aio bwa e a kauiaki naba ma te tabetabe ae ngkai, ma tao imwin te Auti ao e na manga kabanea ngkanne ana kabanea Kabineti ni baireia bwa tera ngkanne kanoan te babaire

are aera ngaira ao e aera ti aki nakekei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minitita n aron ana kabwarabwara ke tao ana kamataata are e na kona riki n rangi n ibuobuoki kanga ni karaua riki nanoia te koraki ake kanga a reke moa n te tai aio te Tia Babaire.

I kaitaua te Minitita bwa ngaia tao iai te taratara riki nakon are imwina. Ma ngkai a teimatoa moa ngkai n aki mwakuri te koraki aikai. E na kona n reke mairoun te Tautaeka. Ti ataia ai te kauoua n namwakaina ngkanne ae tao a tia n anganaki.

E na kona n teimatoa riki n reitiano ni karokoa tarakin na babaire te Kabineti are tao e na kona ni kanakoa nakon te tai ae imwaira te Tia Babaire. N na butia riki te Minitita, tera ana ibuobuoki nakon anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua. Iai ana babaire Kabineti bwa ibukina bwa e tuai rangi n tia raoi te bwai aio, ngaia are aongkoa e anga riki teuana namwakaina bwa a na tiku ni kaboaki nakai.

E koaua tao aikoa mwakuri ngkai, ma ane a na tiku ni kaboaki ni karokoa te tai are e na roko raoi n tokina ana mwakuri te Board. Bwa are e koaua tao e tuai nb n rangi n babane iroun te board are e na angan ke e na uotiarake.

Ngaia are aongkoa aio, e a tia n anga.

Tao ngkami ake taani mwakuri n te Air Kiribati are kam rotaki. Tao te board ngkana e tuai karaoa nanon aei. Iai are e a tia ni karokoaki irouna bwa aongkoa e na anga riki teuana namwakaina kaboakia. Ao maikanne ngkanne inanon te period anne tao boni mwin te Auti ae, e na kona ngkanne ni karaoaki te babaire base naba iaon ana *recommendation* tao te *Board* ma te *Management*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. E aoria ti na katikua nakon te Minitita ma kain ana tiim ao te Tautaeka.

Ma kanga bon iai riki teuana riki ae kanga ti bon ti bubuti riki bwa are ti ataia n aron ana kaongora te Tautaeka ae e a tia ni kanakoa ao e taku bwa te bobou ae e boou aei.

Ao ti kaitau n anne ma teuana mai ibuakon are kanoan te bobou ae boou, aongkoa e nang katokaki

mwakurian te wanikiba ae te *Dash* 8 te Tia Babaire.

Ti ataia bwa iai taani mwakuri ake a roko mai tinaniku ibukin kanga karekean ana license te Air Kiribati ibukin riki are kanga iaona. Ao n irekereke ma aio te Tia Babaire, a rangi ni bubura kaei boia te koraki aikai.

Ngaia are ti na bubuti, a kona ni kamotirawaki nake a noraki ngkai bwa ai bon kanga aikoa tabetabe ke tao aikoa rekereke aia mwakuri tao moara riki Imatang ake a roko n te tai aio.

Bwa ngkana ko bon nora booya te koraki aikai, iai ae \$200,000.00, iai ae \$100,000 n te ririki te Tia Babaire.

Are tao aio e na rangi n ibuobuoki riki nakon tao manga mwakuria ara koraki n Kiribati aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti mena n ami itera te Tia tei. Ti nora te baere kam tabeaianga iai ao anne naba are ti tabeaianga iai.

Ao ibukin te ongora, tiaki ti ara *locals* ke ara botannaomata aika a motirawa. Iai 16 taani mwakuri ake mai tinaniku ake aikoa kainanoaki ake a boni kona ni waaki te Air Kiribati n akea nakai.

Ao iai naba 18 ara botannaomata aika a motirawa n te tai aei. Ikotaia ni kbna 34, ao e tuai toki te mwakuri. Bwa iai naba te mwakuri ane e wakinaki. Ao e a tia ni karaoa ana *cost saving* te Air Kiribati n te mwaiti ae \$1.8m ni katoa ririki n teuana te ririki ibukin kanga kamwawakia nakai riki ara expat ake a bon rangi n bubura booya n aron are e taekinaki.

I taku bwa anne ara anga teuana kanga ara waaki ibukin te Air Kiribati. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio, ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei..

MWANENAKIN BWAIN TE UMWANTABU I TAMAROA ARORAE

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I ti bubuti ibukin taekan au titiraki n te taetae n Imatang bwa I taku bwa te *typing mistake* man am aobiti man am aobiti te Tia Babaire. Ma I bubuti bwa e na kaetaki are te ka-5 n rain. *'I wish to ask His Excellency'*, tiaki *this* bwa bon te *typing mistake* man am aobiti. Ao e rabwa. Ao I a bubuti tabekan au titiraki ae e kangai tekana. *N rabanen te ririki*

ae e nako ao I karokoa n ana aobiti te Beretitenti ibukia kain te kawa ae Tamaroa mwaitin bwaai ma katauboaia n titoa ake a kona n reke iai bwain te Umwantabu i Tamaroa are e a tia ni bwati mwanenakin katamaroana n te mwaiti ae \$50,000 n 2020 man ana buoka te Tautaeka. Ma tuangaki taani mwakuri n ana aobiti te Beretitenti bwa ti na taninga te ririki aio.

I kan titirakina te Beretitenti ae karineaki bwa e a bwaka iaa buokan ara Umwantabu i Tamaroa ao e na kona ni waaki nakon n ningai te mwakuri ni katamaroa are e kainanoaki nako iai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei mai Arorae ae karineaki. *I kukurei ni kaotia bwa e na mwakuriaki aia Umwantabu kain Tamaroa inanon te ririki aio. E na kaukaki te tenta ibukin karekeaki bwain ana Umwantabu Tamaroa ao bon project riki tabeua inanon te namwakaina ae na roko. E rabwa.*

Tibiika: E nakoim te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae e rangi n karau nano bwa iaoni kawaina ni mwakuriaki ara Umwantabu ao e

nang kaukaki te tenta te Tia Babaire ibukin karekean bwaai.

Tao I ti kani karekea riki te kamataata riki teutana te Tia Babaire. Tao n ningai raoi ngkanne ae e na kantaningaki bwa e na tia raoi te *procurement* ao e na kona ni waaki te mwakuri iaon te abamwakoro te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan ana titiraki, kanga bon te katautau ngkana e kauaki te tenta n te namwakaina ae na roko ni Meei, ao mwakurian ngkanne kanoana bon teuana te namwakaina. Tao boni Meei ao manga Tun ao e a taraki naba ngkanne tao Turai, Aokati kanga taai akanne ngkanne are e na noraki.

Bwa manga iai ngkanne manga karekean te mwakuri teuana ae e bubura naba imwina, ai karekean ngkanne bwaai.

Ngkana e na iai bwaai n titoa ke n taabo n ota ao a bebete ngkanne akanne. Ngkana a na akea e kona ngkanne ni manga bae ngkanne bwa ai tauraoi ngkanne te naan bwai ni mwakuri ke te naan materials man te naan *Suppliers*.

Ma are kanga boni Meei are e na waaki iai karaoan te tenta ao are imwina ngkanne ai otanakin bwaai

ni mwakuri. Tao e boni kona bon te ririki aei ae e na kona ngkana a bobonga bwaai.

Ngkana iai bwai ni kateitei bon i abara ae Kiribati n te naan kambwana ni kaobwai; akea ngkanne te kanganga. E kona tao Tun, Tura ke Aokati ao e a waaki naba otanakin bwaai ao ai manga boni karokoia i Arorae. Are n otara ngkanne akea te kanganga bwa are e bon teimatoa mwanangan kaibuke. A kona n toka iai ngkanne.

Ma kanga anne te katautau. Te katautau kanga mwin Meei rake ni waerake. Ao e rabwa.

Tibiika Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: E bati n rabwa te Tia Babaire. E raoiroi ti a kakantaniga anne ao ti kani bubutia te Tautaeka, tera ngke e kona n reke angaraoin aio ao ni kawaekoaki naba iaan noran ara Umantabu arei are e bati te crack iai ao kanga bon iai te raraoma bwa tao e n manra riki taina ae e na kona n tikun aekakina anne ao e na aki reke te kabane tai irouia kain te kawa ae Tamaroa.

Te Tia Babaire, I kan reita au titiraki ni butia te Beretitenti. Bwa n aron au atatai ngai ao tao ibukin ara Umwantabu aio ao e kabwanaki n tiaki te kabwa are te aramanium bwa are tao a karaoi n ririki aika bwakanako n tain te Korone.

Ao ngai n aron otau ao te roofing e *asbestos* ao bon anne naba bukina ae e tuai mani kabonganaki tao te karau are e reke man te Umwantabu ibukin are iai te mnakin iaon te itera anne.

I kani butia te Beretitenti ae karineaki bwa e kona ngkana arona bwa e kona n taraki te itera aio ni kakoauaki raoi bwa ngkana bon te *asbestos*. E kona ni kakaeaki te anga ni ibuobuoki ae tao ngkana arona bwa e na raka iaon te kataumwane are \$50,000. E na kona n taraki riki iaon karekean te ibuobuoki n ami itera riki tabeua te Tia Babaire tao ibukin tuoan ao kakoauan raoi bwa bon iai te *asbestos* ao riki ibukin kamwaingana. E na kanga ngkanne n anakin ni kanakoaki te *asbestos* anne te Tia Babaire n te aro bwa e na akea naba te kanganga ae na reke nakoia kain Tamaroa te Tia Babaire ao riki nakoia ake a na mwakuria aio te Tia Babaire.

E kona ni ibuobuoki te Beretitenti ma Botaki ni mwakuri iaon aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: E rabwa tabekan buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Arorae, ao riki manga kaotan te kanganga teuana iaon kabwan te Umwantabu are i Tamaroa ae ngkai. Te kanamakin ae e kona n ae te *asbestos*. Ao ti

bon ata te *asbestos* bwa e aki raoiroi.

Ma e tauraoi ngkanne ana Aobiti ni Beretitenti n reitaki ma te *MELAD* bwa are aei bon taben te *MELAD* ao iai riki ana konabwai. Ma iteran are boni kakaean ibuobuoki n aekakin akanne. Tao akanne tao bon iai kawaina aika ti kona ni marooro iai ma te *MELAD*. Tao e na aki rota are bon aia kataumwane kain Arorae ni boon aia Umwantabu ke te onobwai nakon aio.

E na kibaraki moa anne bwa e aki kona ni waaki te mwakuri ni karokoa e itiaki raoi kanga te kanganga ane e a mang tabekia te Tia tei ae karineaki temanna. E na kibaraki moa anne ao ti na kabaitira e aonga n are e tia anne ao e kauia naba ma tian te tenta ke tao otanakin bwaai ke te *procurement* ibukin wakinan te mwakuri. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei bokaan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao kanga ai akea buokan au titiraki. Ai bon te kaitau nakon te Beretitenti ao ibukin kantanningan are e na kona n reke bwa buokan katamaroan ara Umwantabu aio inanon taina ae e angaraoi. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti. E bon nanoraoi te titiraki anne ao ti a

nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita ibukin Environmenta, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia tei.

ANGARAOIN MANGA UNIKAKIN TE KAI AE TE BAMBOO IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai taekan au titiraki. E kona te Minitita ae karineaki n te *MELAD* n reitaki ma ana ambassy Tiaina iaon te kakaie iroun ana tiim China Technical Mission bwa e na kawara Butaritari n nora angaraoin manga unikakin te kai ae te bamboo ke te kaibwabwa i Butaritari n taabo ake a rinano man aoneinei ao ni kakoauaki bwa aki kabonganaki ibukin unikakin kaai n amwarake. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ana kaeka te Tautaeke. E kukurei au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita ae karineaki ni kaekana ae e tauraoi ana Tabo ni mwakuri n nora te bubuti aio *Madam Speaker*. Au titiraki aio *Madam Speaker*, bwa e boni kakoauaki bwa te kai ae te bamboo e bon rangi n korakora maeuna iaon Butaritari, ao e bon rangi n rawata n taai aika nako.

Ao bon ibukin te kai aio tao e aki rangi n kabonganaki n taai aika nako, bwa are e rangi n noraki bwa are e rawata bwaai aika a kona ni karaoaki mai iai, bwa kai n tekateka ao taian raa riki ao boni bwain te auti, On te Auti ni katamaroa ke taian raa riki.

Ao e rangi n kakoauaki naba bwa e rangi n rawata taabo aike kanga e rangi n rinano ao e rangi n aoneinie ae tao e na bon korakora ni maeu riki iai te kai aio.

Ngaia are e rabwa te Minitita ae karineaki ngkai e butimaea aio.

E bon reke au tai n tia ni marooro ma te Ambassador iai ao e rangi n tauraoi n ibuobuoki n reitaki iai ma tao e tangiria bwa e na mwakuri ma te Botaki ae te MELAD, ao ngaia aio bukina are I tabekia iai.

Ma N na kaunga riki te Minitita ngkana e kona tao ni kawaekoa, bwa tao a nora naba ngkanne te kai n amwarake irarikina ae kanga

te *corn* are e rangi n korakora n unikaki naba n ana tai Amerika ngke a mena ikekei.

Ao tao e bon aki rangi n kanaki n taai akekei bwa are a bon aki rangi n nano iai ara botannaomata, ma re ngkai e a noraki bwa e rangi ni korakora kabonganakina ke kanakina n taai aikai.

I a butia naba te Minitita ae karineaki bwa e a karinna naba irarikina ao tao kaai riki tabeua ake a boni kona ni manga unikaki. Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a bubutia riki te Minitita ngkana e kona n nora aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei mai Butaritari temanna. Eng ao ti na moanibwaia aio.

Ti na waekoa ni moanibwaia aio ma ti na tarai moa, ae ti boni mwawa. Ngaira kanga akea tabera ma ti na ti reitaki ma ara taan rabakau ake i Temaiku. Bwa ngkana te moan angaraoi bwa e angaraoi bwa n ningai irouia, ao ti a uaia naba n airi ma ngaia ke a mwananga naba ma ara koraki n nako n noori taabo ake e kona n noraki iai iai te kai bwabwa ao riki ti a kareketai naba n noori taabo akana a taekinaki, bwa tera riki baika a kona ni maeu. Antai ae e na ataia ao ngaia e maeu naba te

nangkona ikekei, ao e na unikaki naba te nangkona irarikin baike a tangiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinian Reiher: E koaua *Madam Speaker* e rabwa. Ao tao e koaua kanga ai bon akea mai ikai, ao e koaua are kanga ti bon tatabeka taekan te nangkona, bwa are kanga bon anne aia kukune ngkoa kain Taiwan ma aki te roko ni karaoia.

Ao tao bon anne teuana ae I aki rangi n rereitaki ma ngaia bwa kanga a rangi n rawata bwaai ake a tuangira bwa a na karaoia ao aki karaoia, ma bon teuana mai ibuakona bon te nangkona ae ngaia ae a boni kunea n te tai arei bwa e rangi n tikiraoi bwa e kona ni maeu ikekei. Tao ibukina are iai maeun teutana te tano ao manga bwabwakan te karau ae e korakora ikekei.

Ao e raoiroi ao e rabwa te Minitita bwa e a karinna naba iai, ao akea riki mai iroun ma I a karabwa riki te Minitita ma ana taani mwakuri ngkana a kona n reitaki ma te *Ambassy* n Tiaina aotao bon te *Technical Mission* are i Temaiku. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia

tei ao a rabwa riki kain Butaritari. Ao e koaua ngkana ti a manga tuanga Tiaina ae ngaia bon aia iango kain Taiwan ma aki kona ni karaoia, ngkana a manga ongo aio ao antai ae e na ataia ao ngaia a boni tokaki riki n te kan nako bwa aonga ni boni kamauna matan Taiwan. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a bon nanoraoi ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Makin ae karineaki Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

RIKIRAKEN KORAKORAN TARIKAN TE MWANIBWA IAON MAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa Tibiika, ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 107. *E rikirake ni korakora te tarika nakon mwaniba n aonon Makin are mai Maiaki ao mani karika te kanganga nakoia taan maeka.*

E kona te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te kanganga aei, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Makin n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te

Tautaeka. *E kona te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te kanganga ae e tabekaki rinanon ana titiraki te Tia tei ae karineaki aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Minitita. Ao e koaua, eng e raoiroi e koaua bwa are bon te oi ni kanganga te kanganga aei. E a bon rangi n korakora te kanganga aei ma tao iai bebetena teutana ngkoa ao ngkai ngkai tao e a moanna n rikirake te botannaomata ao e a moanna n rangi n noraki matoatoan karekean te ran irouia kain ara mwakoro aei te Tia Babaire.

Bon buokan te titiraki ngkanne, tao kanga terana raoi am moan waaki ni ibuobuoki are ko na iangoia nakon te kanganga aei te Minitita taiaoka ao tao nakon n ningai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, te moanibwai ae e kakawaki are e na nako moa ni kamatebwaiaki bwa tera raoi te kanganga. A na nako intinia are rabakauia aio n nako n nora raoi aron te kanganga aio n aron tao te mwam ao tao e na kona n reke

iaa te mwam ao tao terana riki, ngkana arona.

Ao ngkanne ngkana a oki ma aia ribooti ao ti a karaoa naba are imwina. Ma moan te kakawaki moa ae e na nako moa n noraki bwa bon tera raoi te kanganga ane e a riki ngkai.

Ao ngkana a tia n oki ngkanne ao ti a kona ngkanne ni bairea are imwina ma iaoni kawaina.

I taku bwa ngkana aki mwananga te tiim ao tao ae iaoni kawaia ni mwananga. Ao ngkana a oki ngkanne ao tao ti a kona ni manga bon reitaki ma te Tia tei ae karineaki ni manga kaongoraea kanga tao tera ae e riki imwin te titiraki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki riki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minitita, ao kabanean buokan au titiraki ngkanne. E koaua are kanga iai au titiraki naba mai imwaina ibukin te buriti ngkoa. Ma tao e koaua e na angaraoi aron te mwananga anne ngkana arona bwa e a kairekerekeaki naba.

Ma bon te bubuti riki, terana ngke e boni kona ni waekoa n te aro are e na kona n tobwaki. Tao ngkana e na rangi n ananau aron buokan aia kanganga te koraki aikai ibukin aia ran, ao tao iai ibuobuoki

tabeua aika a uarereke aike a na kona ni moantai ni karaoaki moa imwain are e nang bon roko te karikirake are e bubura. Tao anne ae e a kona n reke bwa tao kanoan naba taben te tiim are e na kona ni mwananga te Tia Babaire.

Ao e rabwa te Minitita kanga tao bon ti anne. Ti a kantaninga nakon te tiim moa are e na mwananga ao e a reitaki.

A bon ongo kain te Kauntira ao kain mwakoro aikai. Boni karaua raoi ni kaneweabaia raoi te koraki aika a na roko n ami kanganga anne n te aro ae ngkana e reke katokana ao e a bon toki naba ami kanganga anne n ami manga okioki. Ao ko bati n rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika aoe rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, ao anne ngaia anne. Tao bon anne raoi bukina ae e a na mwananga iai ara tia rabakau nako n nora te kanganga aio.

A kamatebwaia raoi ao a oki ngkanne ao a kona n tuangira ni kangai; aio. tao e na ananau karaoan te karikirake aio ma aio moa n te tai ae waekoa aio moa te bae ti kona ni karaoia ao tao baikara riki.

Ngaia are e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki, ao

I taku bwa bon anne raoi aan te kantaninga ngkai a na mwananga taan rabakau nakon ni kaninganinga moa n nora moa aia bwai ke aia ran kain Makin are a rotaki iai ngkai n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tao e a boni bane buokan ara titiraki anne ao e nanoraoi, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran, Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Alexander Teabo. Te Minitita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia tei.

AIA RIRITANG TAAN REIREI I TABUAERAN NI BOOIA ARE ANGANAKI IROUN TE TAUTAEKA

Hon. Tewaaki Kobae: Ao ko rabwa te Tibiika. Ao aio ngkanne taekan au titiraki. *A riritang taan reirei n taian Secondary Mission schools bwa booia are e angania te Tautaeke e uarereke riki nakon booia contract ke monitor n Junior Secondary Schools. E kona te Tautaeke ni mwanea ao n tobwa te riritang aio taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aei kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran. *Te Tia Babaire, N na*

karautaeka bwa e aki bubura riki booia taan reirei ni Kauarinan reirei ake inano nakoia taan reirei ni Kauarinan reirei ake ieta. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tewaaki Kobae: I karabwa te Minitita n aron kaekan te titiraki are e kataia n taekinna ikai bwa ngaia aki uarereke booia taan reirei ake n te *Senior Secondary schools* nakoia taan reirei ake n te *Junior Secondary schools*. I kona ni butia ngkanne te Minitita bwa e na katerea n te Maneaba aio, bwa tera te *rate* ke te *level* ae anganaki kain te naan *Secondary school teachers* ao *Junior Secondary schools teachers* n te aro bwa a na rau nanoia ao a na kakoaua ae e taekinna te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n te *salary structure* te Tia Babaire ao e bon teretere ae kangai. Bwa te naan *JSS teachers* are a riai ni kaboaki man te *bottom* ke *level 12/11-10/9*. Nanona a start man 12 ao e na toki tamwatamwarakeia n te increment arei nakon 9 ao ana riai ni *cross* te *bar* ke ana toki n L9.

Ao taan reirei ae ti kaboia ngkai n te tai aei, ti kaboia iaon L11/1.

Nanona taan reirei n te Senior Secondary School, a start man L11/10-9/7. Anne ngkanne te kaokoro. Ao e koaua kanga anne ae ti mena inanona te Tia Babaire.

Ao n aron te marenaua anne ngkanne ao iai ngkanne ae e kona n iai bukia akana a na kona ni kabwarabwaraki riki nakoia nake a taua te nakoa aio te Tia Babaire.

Ma anne aron teina, kanga te *salary structure* anne te Tia Babaire.

Ngaia are n aron are I taekinna anne te Tia Babaire, e rangi n kaokoro bwa a start mai inano ao a toki naba n te L9 ao arei e start man L11 ao a toki n L7.

Ngaia ae I taku bwa anne ae I kani katerea nakon te Tia tei te Tia Babaire. Au kantaninga bwa e teretere anne. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minitita bwa I taku ngkai bwa e a bon reke te rau n nano irouia n aron kabwarabwarana ngkai n aron are e a tia ni kamataata te Minitita.

Ao I taku ngkanne bwa e a kaitau ngkanne. Ko rabwa te Minitita ae ti na bane n tekeraoi. Kam rabwa e a toki.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon nanoraoi te titiraki arei ma kaekana, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. Ao e nakoim te Tia tei.

KABWAKAN AIA LEAVE GRANT SPECIAL CONSTABLES IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao ngkai bon au moan naba n titiraki naba ni moan bongin te wiki aio. Eng, I kan tabeka naba bwanau ni kamauri nakoim te Tibiika, kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman ma Minitita. Te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ni ikotaki naba ma au abamwakoro ae Nikunau. Te kamauri nakoimi. Kam na bane moa ni mauri!

Eng ao e kangai ngkanne taekan au titiraki. *I kani bubuti te kamataata ibukin te ongora bwa e a bwaka iaa taekan aia mwane ni motirawa ara bureitiman n abamwakoro ke Special Constables?* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao aei kaekan ana

titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nikunau. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna mai Nikunau bwa karaoan aia leave grant te naan Special Constables e na reke imwin rinanoakin te boraraoi ni kamwakuri ae e boou.* Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea: Ao ko rabwa *Madam Speaker* ao eng, I bon anga moa au kaitau nakon te Beretitenti n ana kaeka ngkai I ataia bwa e tara n ae e na nako ke e na reke imwin rinanoaki te boraraoi ni Kamwakuri ae e boou.

Tao buokan te titiraki ngkana e kona n ti kamataata te Beretitenti; bwa tera te boraraoi ni kamwakuri ae e boou ae tao e nanonaki ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: I bon iaan tein kamwakuraia te naan *Special Constables* ma ngke a moan teirake ni karokoa te tai aei, iai arauenti ake aki reke nakoia ni kaineti ma aike bon te taan mwakuri. Are e boni kuri n onoti aron aia *condition* ke aron tein tuan aia mwakuri ke kaetieti ibukin aia mwakuri ni kabotauaki ma ake bon taani mwakuri n te Tautaeaka.

Ma inanon taai ke ririki aika nako ao iai katamaroa nakon aia leave

grant. Are ngkai te mwaiti ae e a reke nakoia ai \$600.00. Kanga e kuri n aranaki te leave grant kanga te kaniwanga \$600.00 ni katoa ririki.

Ao anne ngkanne ae e a tia ni bwaka. A tia ni bane n anganaki, ma karekean are te baranti ngkanne. E a rinanoaki ngkanne bwa a nang noraki bwa baikara arauenti aika a na riai n reke nakoia ngkai e boni kuri ni kaokoro aia condition ke aron kaetieti ake a kateirakeaki iai ma ake bureitiman ke bon taani mwakuri raoi. Anne ngkanne iai rabwata akana a tekateka, ana aobiti te Kamitina ni bureitiman n reitaki ma te PSO. Ana aobiti te Tia kaeti tua ae a rinanon ngkai kanga tuan ke te kaetieti ibukia te naan *Special Constables*.

Iai akana a na rin ao baikara arauenti ake a na boni kaokroo bwa are e boni kaokoro naba aron kateirakeaia n aroia naba bureitiman ake a boni kateirakeaki ao anganaki te kataneiai.

N aekan ngkai are iaon abamwakoro, a teimatoa te *Special Constable*. Iaon Tarawa Teinainano ma Betio, e a tia n toki. E a tia n toki anne ma a boni manga kateirakeaki ngkai ti ibukin te ibuobuoki nakon te *covid-19* ke te aoraki aei. Ma e a toki ngkai te *Special Constable* ma aon aba e tarataraki naba ngkai n aron angaraoina ma kanga bon aron te

waaki ae te *Special constable*. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: I kaitau te Beretitenti n ana kamataata riki. Ao ibukin buokan te titiraki ao eng ngkana a bon ngora naba te naan *Special Constables* ao tao e boni mataata anne. Eng, bon iai kaokoron aron aia mwakuri ao a nang ota iai ao a kukurei n ongo ngkanne ngkai aron rinanoan aia aron te boraraoi ni kamwakuri ane e tabe ngkai ni waakinan te Tautaeka.

Eng, tao e a reke naba te tai n anga te bwana ni kaitau mai irouia *Special Constables* n aron aia mwane ane e a tia ni katamaroaki nakon \$600.00.

Tao anne naba teuana ae ti kan anga bwanaia ni kaitau ibukin karakan aia mwane are man \$300.00 nakon \$600.00.

Eng tao bon ti te kakantaninga ngkai nakon are imwina riki n aron are e kabwarabwara te Beretitenti.

Ao tao bon ti buokan te titiraki tao ngkana e kona n anga te tai te Beretitenti, tao te ririki aio ke tao te ririki are mwina ke tao n ningai kanga e aonga n ae e reke naba ongoraia ao aonga n tao toki naba ingaingan nanoia. Anne buokan te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki iaon te tai, ao aongkoa bon inanon te ririki aei imwain tokin te ririki. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea; E rabwa *Madam Speaker*. Eng, ao I a kaitaua riki te Beretitenti n ana kakaeka nakon te kan ota ao te kan mataata irouia *Special Constables*. I taku bwa ai akea riki buokan te titiraki, ao I anga te bwana ni kakaitau nakon riki te Beretitenti ni kaekan te titiraki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Tao e a bon nanoraoi te titiraki aio ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun tae Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tekeewa Tarati, te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

KANAKORAOAN TE REITAKI IAON
TAREBON MA INTERNET IAON
KAWAN MARAKEI AIKA TEKARAKAN,
BAINUNA AO NORAUEA

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*. Ao I kani moana au marooro ma te kamauri mai irouia kain Marakei nakoim

Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman. Minitita ni kabane ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Imwain ae I kanakoa au titiraki te Tia Babaire, ao I kani kaeta teutana ana taetae n Imatang. Ane e mena n te kauoua n last sentences are e kangai. *Communication and Internet at Marakei villages such as*. E na ti kamena imwin internet 'at' Marakei villages such as ao e a eti nako naba ao e a kan naba ngkanne ma taetae ni Kiribatina.

Ao e kangai ngkanne au titiraki te Tibiika ae ko karineaki. *Iai ngkoa au titiraki are I tabekia naba n te Maneaba aei are bonginaki n 26 November 2020, are I butia iai te Tautaeka bwa e na katei te naan tawa ke taian dish ibukin kanakoraoan te signal ibukin te reitaki iaon te tarebon ao te internet ni kawan Marakei aika Tekarakan, Bainuna ao Norauea. I kan butai ngkanne te Tautaeka bwa e a bwaka iaa te bubuti aei? Ko bati n rabwa Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. *Iai ana mwakuri ni katamaroa Vodafone nakon ana mobile coverage Marakei*

are e na waaki inanon te ririki aio.
Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: E rangi n bati n rabwa kaekan te titiraki mairoun te Minitita ae karineaki, ao I rangi n karabwa ngkai e taekinna bwa inanon te ririki aio. Ao aio are kanga I aki toki ni kakan bubuti ni kan ongongo.

Ao ngkana te ririki aio tao inanon te namwakaina raa?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua *Madam Speaker*, Marakei bon teuana naba te aba irarikin aba ake kanga e anganaki *Vodafone* bwa e na karaoi n aron Abaiang, Tarawa Ieta, Maiana ao teuana ngkanne mai ibuakona Marakei are aongkoa bon taben te *Vodafone* n aki rekereke ma ana roll out te Tautaeka are e karaoia ibukin aba ake a waaki ngkai ibukin te Itera Maiaki riki.

Ma e koaua n aron are I kabwarabwara naba nakon ana kaeka te Tia tei mai Maiana n te wiki ae e nako, ao iai ana waaki te *Vodafone* are kanga iai ana mitin are kanga e aranna bwa te *high power radio equipment*.

Aio ngkanne aongkoa e na kamanena are kanga I taekinna

ngkao are e na karaoa te moan trial out i Maiana. Are aio e aikoa tangira te mask ae e rietata bwa e a kona naba ni manga kanimwi nakon tabo ake tao a maeu ngkai. TE naan station ake a maeu ngkai, ao ngkanne anne ngkanne a na kona ni kabirimwaka te coverage nakon taabo akana tabeua.

Aongkoa e na iangoa ngkanne rokon ana mitin i Maiana aongkoa tao i nukan te ririki aei. E tia ni karaoaki are i Maiana ao e a waaki naba ngkanne nakon tao Marakei ao tao Tarawa Ieta, bwa are e nang kamanenaki ngkanne te mitin are ngkana arona bwa e nakoraoi te kakatai i Maiana. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika, ao tao e koaua ae te reitaki n taabo aika kawa aika I taekinna aikai, kanga bon ti ngaia ngkai ae ko na birinako ni kakioa te tabo ae e rangi n raroa ngkana ko na tarebon iai. Ao I kakoaua Rawannawi e rangi n tikiraoi ao ngkana ko tara naba mwaitin aia botannaomata kaawa aika teniua aikai, tao e kan reke tao te aekaki ae 40% iaon Marakei.

Ngaia are kanga I bon ti kan bubuti bwa tera ngke e kona ni buokaki te naan kawa aikai n aron are e tia n taekinna te Minitita. Ao I

a karabwa te Minitita ngkana e a kona riki ni kawaekoa te ibuobuoki nakon are e a tia n taekinna.

Tao anne buokan au titiraki ao tao au karabwarabwa nakon naba te Minitita. Tao ti ngaia.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. E koaua n aron are kanga e norakin ana *coverage* Marakei n te tai aei, ao e koaua bon ti 66% n te tai aei.

Nanona ti noria bwa tao kaawa akana teniua, a bwaka iaan ngkanne are te naan 30% tabun.

Ma e koaua tao n tian te mwakuri aio ao te kantaninga bwa aongkoa e na riaon 90% te coverage iaon Marakei ngkana arona bwa e a tia n nim aia mitin aio.

Ao e koaua tao ti a kataia ni butia kain te *Vodafone* are a bon ongora bwanau ni ikotaki ma kain ara CCK bwa ngaia naba te rabwata are a tararuai te naan *operators* aikai, bwa tera ngke a kona ni kabiriwmaka aio. N ae e kona ni moantai n tia Maiana tao nukan te ririki, ma e baiti karaoana ao tao I a bubuti bwa a kona naba n eweki aba akana tabeua n aron teuana Marakei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a bon nanoraoi ara titiraki anne, ao ti a nakon ara

titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki anne iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. Pinto Katia. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita ibukin *Environmenta*, Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA TAANI MWAKURI NGKOA N ANA TABO N UNUNIKI TAIWAN MA TE NEI NI KABWEBWE BANEABA

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne te titiraki nambwa 114 ae e kangai taekana. *Tera ngkai te babaire ibukia taani mwakuri n ana tabo ngkoa Taiwan n Ununiki ao te Nei ni kabwebwe baneawa.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei temanna mai Makin ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeke. *E na bon teimatoa n reitinako aia contract taani mwakuri n Tobwakira Farms n aron teina are ngkai.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minitita ae karineaki na na kaeka.

Ao e koaua are ti kaitaua riki te Tautaeka ma te Minitita n aron tobwakin aia kanganga te koraki aikai ngke tao iai te mwaing mairoun te Taiwan ao ni manga anakia taani mwakuri aikai bwa a na kona n teimatoa aron aia mwakuri nakon Tobwakira *Farm* te Tia Babaire.

I karabwa te Minitita ngkai e taekinna bwa e na teimatoa aron te contract n aron ae ngkai.

N na ti butia riki te Minitita, e kona ni kabwarabwara bwa kanga aekakira raoi te *contract* anne. Tao ibukin teuana te ririki ke tao 6 te namwakaina ke tao tera raoi te babaire anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Ao te *contract* are a na waaki iai kain Tobwakira *Farm*, bon te *contract* naba are mai imwaina are a bon tia ni bwabwaina ngkoa mairoun Taiwan.

Ma ngkai a nang katoa ririki aron tarartarakia ma aron aia mwakuri ianon te *Farm*. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi n kaitaua riki te Minitita n aron aia ibuobuoki

nakoia taani mwakuri aikai te Tia Babaire, bwa are ngaia a nang kona n contract ngkai inanon teuana te ririki.

Ao ngkanne ngkai a nang *contract* inanon teuana te ririki te Tia Babaire, N na butia riki te Minitita. E na kona n reke ngen tao benefit ke tao ibuobuoki n anga tabeua. Tao n aekakin tao te leave grant ke tao tera. E na kona ngkanne n reke nakoia taani mwakuri aikai te Tia Babaire, taiaoka. Ko rabwa.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. N te tai aio ao kanga ti na bon tiku moa iaon te contract are a kabongana ngkai are boni man kawai.

Bwa ibukina bwa bon iai ara bwarabwara ngkoa nakoia nakai ngke arona bwa e aki tauraoi Tiaina n reitanako kamwakuraia nakai. Ao bon iai ara babaire ae e a tia n tauraoi, ma ngkai e bon tauraoi Tiaina ni manga reitanako n taua aia mwakuri nakai ao ngaira ti bon tiku moa aron te *contract* are a mena inanona ngkai.

Ma are e bon nakon te tai teuana ma teuana aron aio, ma e bon nakon te Tautaeka ngkanne aron bairean aio imwina ngkana arona bwa e nora riaina. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. I rangi n kaitaua te Minitita ao tao ti na kaitaua naba Tiaina ngkai e kona n anga naba ana ibuobuoki nakoia taani mwakuri aikai.

E aoria, N na katabetabea te Minitita aio bwa I ataia bwa te Minitita ae iai naba te tangira irouna te Tia Babaire, bwa e na kawenei inanon bwabwana te Tia Babaire bwa tera ngke e kona n taraia taani mwakuri aikai bwa tao a na kona n anaki tao ni kamatoaki nakon taai aika imwaira te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia Babaire ao e eti am taeka arei. Ti na boni riai ni kaitaua Tiaina ngkai e a manga tauia koraki aikai bwa a na kamwakuria. Ngaia are e bon riai ae ti na kaitaua Tiaina.

Ao e koaua are imwina ngkanne, antai ae e na ataia ao ngaia ti a manga kona n tuanga Tiaina bwa e na manga reitanako n angania benefit ake tabeua, Ti a rangi n kaitau, ni kaitau, ni kaitau iai ngkana arona bwa e kona n riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e reke taina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae, Hon. Teima

Onorio ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

**MWANE NI MOTIRAWA AE \$3,000
NAKOIA SPECIAL CONSTABLES NI
KABANE IAON ABAMWAKORON
KIRIBATI**

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Taekan au titiraki e kangai. *E kona ni kamataata te Tautaeke bwa bukin tera ngkai e aki reke nakoia Special Constables i Arorae te mwane ni motirawa ae \$3,000 are e reke nakoia ana taani mwakuri te Tautaeke ma Kauntira n aron are e a tia Moti n nanoia?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Te Tia Babaire ko rabwa. Ao aei kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Arorae. *TE Tia Babaire e na reke nakoia Special Constables ni kabane iaon abamwakoron Kiribati te mwane ni motirawa ae \$3,000 are e taekinna te Tautaeke aio n ana Moti n nano.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae e mataata raoi bwa ngaia e na bon reke naba nakoia *Special Constables* i Arorae n reitaki ma abamwakoron Kiribati ni kabane te

mwane ni motirawa aio ae \$3,000 te Tia Babaire.

Eng, ao ti karautaeka ngkai I tabeka te titiraki n teina aio, bwa tao bon aia katautau Special Constables iaon au abamwakoro ngke e bwaka. E reke te leave grant, te mwane ni motirawa nakoia taani mwakuri n te Tautaeka ibukina ngke a bon taraia naba bwa ana taani mwakuri te Tautaeka te Tia Babaire. Ma e rabwa aio.

E aoria bwa are e a tia n tabekai ana titiraki te Tia tei mai Nikunau kanga bon rinanin aio. Ma ngai kanga I ti kan butia te Beretitenti. E kona ni kamatoa bwa e a bon tia ni kabwakaki nakoia ara *Specvial Constable* i Arorae te mwaiti ane \$600.00 ma tao e riai moa n reke. Bwa aio kanga I bon tabekia n te titiraki ibukin are e a bwaka te leave grant nakoia taani mwakuri ni Kauntira ao te Tautaeka ao ngaia kanga akea te kakamwakuri ngkana arona bwa tao bon iai ae e a tibwa bwaka tao inanon te wiki, n rabanen te wiki ae e nako ke tao ni moan te wiki aio te Tia Babaire.

E kona n ti kakoaua aio riki te Beretitenti taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. E a tia nib waka kanga angina ke tao e a bon rabane. Ma ngkana e tuai

kain Arorae are bon anne kanga bon reitakia ma aia *Headquarter* ibukn anakin aia mwane ni motirawa n aron ae a bon tataneiai mai imwaina. Are e a bon nako naba te \$600.00, bwa are kanga akea iaan aia *contribution* ae a na *update* aia *leave*.

Ao are ngaia are iai ngkai katamaroa are e na mwakuriaki ngkanne.

Ma n aron are mai imwaina are a bon tataneiai ngke e reke irouia, a kona ni waaki ma are ti anne ngkanne te mwiti ae \$600.00 aongkoa te baranti ngkanne ane e na kabwakaki ibukin are e a tia naba n rin inanon te kataumwane n te ririki aei ngkana kam urirnga inanon tabetabekan te kataumwane. Ma ai bon ti ngkai ngkanne moa ae e kangaraoaki ma kanga kateiraoan aia *conditional service* te naan *special constable*. Ao e rabwa.

Tibiika: Buookan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa a manga boni kakauong, au kantaninga bwa a kakauongo ao a kona ni manga rimwin aio ngkana arona bwa e bon tuai reke irouia ane te \$600.00 te Tia Babaire.

Tao I ti kan rimwin aron au kakauongo nakon am kaeka te Beretitenti nakon te Tia tei mai

Nikunau. Nanona a na kantaningaia ara *Special Constables* iaon Arorae bwa imwain token te ririki aio ao e na kona nreke ngkanne are kakoroan te mwaiti anne. E koaua ngkana e eti au kakauongo anne te Tia Babaire

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E eti raoi anne. I a tia naba n taekinna nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Nikunau. Bwa ai tian ngkanne kaetan raoi aia kaetieti ni mwakuri ao baikara akana a kamatebwaiaki ngkai, baikara ake a na reke nakoia tao te naan *allowance*. Ao n aekakin teuana ngkai te *leave grant*.

Are mai imwaina are te \$600.00 are e rereke, tiaki te leave grant bwa bon aia mena ae kanga ae a tia n tataneiai iai man aia Botaki ni bureitiman.

Ma are n aron are I taku e boni kaokoro te manga ae te naan *Special Constables*, bwa bon iai naba bon bukin kateana, ngaia are ngkai e na kaetaki raoi. N aron are e na iraki raoi te kaetieti ibukin aia condition of service ke kaetieti ibukin aia mwakuri ao imwain token te ririki ao e na boni bwaka aia leave grant bwa e na bon tia te babaire imwain token te ririki. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao akea buokan au titiraki, bon te kaitau riki nakon te Beretitenti ni kantanningan buokaia *Special constables* iaon au abamwakoro inanon te tai aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa ai bon ti 1te miniti ao e a 12.30pm. E aki reke tain ara titiraki akana imwina aika a toka. A manga katokaki nakon te ingabong iaon te ota bebwa n ingabong.

Ao ngkanne ti nang motirawa ibukin ara katawanou ngkai, ao ti a manga kaitiboaki n te aoa 2.00pm ni bwakantai n ara tabo aei. Ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are n te ota bebwa.

Kiraka: Moan warekan te Biira.

Tibiika: Ngaia te moan Biira are ti na kanakoa n te bwakantai aei, te Biira ae e na tabekaki iroun te Minitita ae karineaki, te Minister of Justice, Hon. Tarakabu Tofinga. Ao I a kanakoa nakoim bwa ko a kanakoa am Biira. E nakoim.

HIGH COURT JUDGES (SALARIES & ALLOWANCES) (AMENDMENT) BILL 2021

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Imwain ae I kanakoa au onono ibukin te Biira aio. Ao I a kan karimoa te kamauri nakoim Madam Speaker, kain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman. Te *Leader* n te Kaitara, Taan tei, kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao ai bon te kamauri ae tabangaki nakoia kain Kiribati ake a ongora n te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

Madam Speaker, Ao I a kukurei n tabekarake te onono nakon te Biira ibukia Taan moti n te Bowi ae Rietata 2021 ke *Judges Act (Amendment) Bill 2021*, ma taekana ae e kangai. Bwa te Biira ibukin Onean te Tua ibukia Taan Moti n te bowi ae Rietata 2021, e na warekaki te moantai.

Iai uoua onono nako te Tua aio bwa te moan: boni karinakin maanin ana tai n te Tia moti ni mwakuri ao ni koreaki ni kamataata ke ni mwakuri inanon te boraraoi ni kamwakuri ma te Tautaeaka ni Kiribati ke n arana ae te *Contaract*.

Te kauoua, bwa e na kona ni kanauaki riki ana tai ni mwakuri neiere ke teure e taua te nakoa n Tia moti ngkana arona bwa e roko n te ririki ae 65 ke iaona, ke iaona riki man tarakin ana bebwa n aoraki man te O n aoraki. Ke te bebwa n aoraki ae e aranaki bwa te *medical report* are e na kaotia iai

bwa e marurung ao e na kona n reita nako riki ana mwakuri te Tia moti.

Iaan te onono are te moan, ao aei are irekereke ma koreakin manin te tai ni mwakuri are e na oti te boraraoi ma te Tautaeaka n te Tua.

Aio tiaki te bwai ae e boou ngkai bon te bwai ae e a kaman waaki ma ngkoa irouia ara Taan Moti n te Kabowi ae Rietata ma e tuai korekai inanon te Tua. Ngaia are te onono aio bwa e kainanoia bwa e na koreaki ao n oti ke ni karinaki inanon te Tua.

Kanoan riki te boraraoi ake tabeua, a na bon aki birinako man are e a tia ni katauaki iaan ara Tua ae Maungatabu.

Ao te Tua ae oneaki aio, te *High Court Judges (Salaries and Allowance Act) ao ana regulation are Judicial Salaries and Allowances regulation*, a rekereke naba ngkanne ma te onono aio.

Manin te tai ni mwakuri ae e nanonaki ikai, e boni kona ni manga reitaki nakoaki ngkana e noraki kainanoana ao ni bon tauraoi naba te Tia moti bwa e na kona n reitanako ana mwakuri.

E kakawaki bwa e na iai manin te tai ni mena n te Nakoa aio, ngkai n te tai aio ao e bon tauaki irouai labatera ao e na manga bon roko te tai are e a manga bon reke kain

abara ae Kiribati are e na kona n tau'i naba nakoa aikai. Ao ai anne te tai are e na kona n ira naba iai te kabotoa ibukin Nakoa aikai.

Ngkana ai akea manin te mwakuri irouia Taan Moti aikai bwa a nang bon tiku naba ni ua te ritaea ao e nang akea ngkanne nneia aika a na manga kona ni mwakuri iai.

Aio e kaineti ma Taan Moti ika labatera ao aika boni mai abara naba.

Iaon te kauoua n onono are e na kona n raka riki te ririki iaon te ririki 65. Aio e kaineti ma aron noran rii'an ngkana e teimatoa ni marurung te Tia moti ni kaineti ma ana ribooti iaon marurungina man te onaoraki.

E kakoauaki bwa reken te Tia moti n te bowi ae Rietata, e na ti kona n reke iroun te aomata ae e a maan inanon te mwakuri ao e a tia n reke ana taneiai iaon te beku n te tai ae e maan.

Ngaia are te kantaninga iaon karakan te ririki iaon aei, boni karekean ma kabongan'an te Tia moti ae e mwatai iaon te waaki ma Tua ni kaineti ma te Kabowi are Rietata.

Man taeka tabeua akanne te Tia Babaire, ao I a reitaki ma te Beretitenti ae karineaki ao Taan tei aika karineaki ao I a bubuti tabekan te onono nakon matan te

Auti aio n aron taekana ae kangai. Bwa te Biira ibukin Onean te Tua ibukia Taan Moti n te bowi ae Rietata 2021, e na warekaki te moantai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao ngkai ko a bon tia n tabeka am Biira moan warekana. Ao I a kanakoa ngkanne te marooro, ma I a ongora moa ana itera te Kaitara. E nakoim te Tia tei ae karineaki mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Tao n te tai aei ao e na angabuaka moa irou bwa N na marooro iaon te Biira n onono aei. Ao e nang kakawaki bwa e na mataata naba bwa bukin tera ngkai I aki kona ngkai n te tai aei ni kanakoa ara marooro ngaira kain te Kaitara.

Ao iai raou n Tia tei n ara itera are mai Nonouti are ngaia ae na kanakoa ibukira. Ma e nang kakawaki bwa e bwarabwara raoi bwa iaan te Tua are e bairea arora ngaira taan kairiri, Mwakorona 9 (b), n te *Leaders Code of Conduct*. Ao e rangi n kakawaki bwa te Tia kairiri, e na riai n aki rin ibuakon te marooro, karaoan te babaire ao tao te kateibai n te bowi are iaon te bwai ae iai rekerekena ma ngaia.

Ao tera rekerekeu ma te Biira aei te Tia Babaire.

Bwa are n te tai aei ao ngai Kainnabau te Tia moti n te Bowi ae Rietata, ao ngkai te Biira aei e kaineti ma booia ao aia arauneti ao tao te bitaki n irekereke ma aron kamwakuraia Taan Moti n te Bowi ae e Rietata ao iaan tibwangau ae te Tia kairiri ao ni bon noran riaina ao etina ao e angabuaka moa irou n te tai aei bwa N na anga bwanan te Kaitara iaon te Biira are e a tabekia te Tautaeaka n te tai aei.

Ngaia are N na bubuti iaan te angabuaka aei iaan ngaira ara Tua ngaira taan kairiri ae ti bane ni kabaeaki iai man te tai are e wene iai te Tua aei ni karokoa ngkai, ao N na bubuti bwa e a kanakoa bwanan te Kaitara n te tai aei raou n Tia tei are mai Nonouti are n ara itera. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai. Kanakoa.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa. Ao aio reitan te marooro iaon te Biira aio, are e a tia n tabekia te Tautaeaka bwa aongkoa e na katamaroa riki aron kateirakeaia te koraki ae a mwakuri n te Bowi ae Rietata ao riki te naan *Judges*.

Te Tia Babaire n otara ao te Biira aio, e na tangiria nake a na rineaki bwa Taan moti bwa a na mena iaon

te *contract* akea riki. Ni kabane a na mena iaon te *contract*.

N ara tai ni marooro te Tia Babaire n te *workshop* are e nako ao I bon titiraki.

Tera ae karika tabekan te bitaki aio. E a bon nako ana taratara te aomata, bwa tera aron te kakaeka iai.

Man otau te Tia Babaire ao e kangai; bwa aio e kaineti ma ae e wakinaki ngkai. E a wawakinaki ngkai te Tia Babaire ae *on contract*. Tiaki anne aron otara te Tia Babaire.

Bwa iaan te Tua 2017, ao ko kona ni contract ao ko kona naba n aki te Tia Babaire.

Ti nanokawaki n taekinna te Tia Babaire bwa te karaki ae ti tuangaki n te tai arei, e aki eti. Otara n te Tua ae ngkai te Tia Babaire, e kona ni *contract* te Tia moti ao e kona n aki n aron ae e kakaraoaki ngkai.

Ao ti aki ataia bwa bukin tera ti anganaki te aekaki ni karaki arei te Tia Babaire. Ti nanokawaki iai te Tia Babaire n tea eka ni karaki ae a mwanaki Taan tei n te kakaeka n te tai arei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, moan te kakawaki bwa te koraki ake Taan Moti n Bowi ae Rietata. A riai n *independent*, a riai n inaomata ni

karaoa tibwangaia are a riai ni karaoia.

A kaokoro ma te Executive, a kaokoro ma te *Parliament*. Anne te Tia Babaire ae e taekinna n ara Tua ae Maungatabu ae e na *independent* ao e bon taekinaki naba n ara Tua 2017.

E kanga ni karaoaki ae e na inaomata te koraki aikai te Tia Babaire. Ewa angana, ao teuana ae ti ataia te Tia Babaire bwa aia *General Office* e na secure. A na aki raraoma bwa aroia are e motikaki a na kona ni karaoa tibwangaia.

Te aeka ni waaki aio te Tia Babaire, e aki boou. I taku bwa e karaoaki n aron rineaia Taan Moti iaon te abamwakoro te Tia Babaire. Akea tuaia ao akea taekaia ae e kangai; you are on contract ibukin 3 ke 4 te ririki. Akea. A bon rineaki naba n ua tao n ningai. Tao ti kabaneana ngkana iai aia bure. Ma aki akea tiaia te Tia Babaire iaan te koaua ae a riai te koraki aio ni inaomata ni karaoa tibwangaia.

Ngaia are e aki ti wakinaki anne te Tia Babaire. Ma aio te *practice* te Tia Babaire irouia kain Amerika, irouia kain Aotiteria, irouia kain Nu Tiran, irouia kain Englran, atonga riki. Irouia te koraki ake aki kakoaua te aekaki ni waaki ae ti mena iai ae karekean inaomataia te koraki aikai, ae Taan Moti.

N otara te Tia Babaire ao te bitaki aio, e a boni kauarerekea inaomataia taani mwakuri aikai. E aki kabwakia riki, e kauarerekea riki te Tia Babaire.

I uringa bwa ngke a moan kauntaekaki te Tua aio n 2017, ao ti boni *raise* man ara *side* aio te Tia Babaire. Bwa e aki ngkoa ao e a kan roko te tai are a rinea te koraki aio, e nang karaoaki man te aeka n rabwata ae te *Judicial Service Commission* te Tia Babaire. Te koraki ae akea rekerekena te Tautaeaka.

Te Tia Babaire ti taku bwa e tuai n iangoaki raoi anne iroun te Tautaeaka, bwa tao e bon aki kakawaki aio irouia ae e inaomataia te koraki aikai ni karaoa te babaire ao a na aki mweuti te Tia Babaire.

Te Tia Babaire uoua te *weekend* ao ti Kiribati ani kakaea riki te rongorongongo iaon bwaai aikai. Ao ngkam bwa e *aware* te Tautaeaka ke e aki te Tia Babaire, bwa aio imatau aio aia Joint statement mai irouia kain te Kaomwanwareta man aia botaki ae te CMHACLEA, te Tia Babaire. Aio kam riai ni warekia Taan tei.

Ao tera ae a na taekinna. Ao anga aia *statement* aio te Tia Babaire ni kaota nanokawakia n ana Biira te Tautaeaka. A bon taekina ana Biira te Tautaeaka aio, a bon taekinna. Aki ti taekina te naan *general*

principles ma a boni kaineta aia taeka nakon te Biira aio ae a raraoma iai, ae a raraoma iai te Tia Babaire.

A raraoma te Tia Babaire bwa e kauarerekea inaomataia Taan Moti.

Tao uobaa taekan te statement anne te Tia Babaire. I aki kani warekia, ma N na taekina te kabanea n tiententi te Tia Babaire. *“The Associations urged the Government and Parliament of Kiribati to respect the independent of the Judiciary and to comply with the relevant constitution provisions the principles of the Commonwealth and other relevant international standard. Anne te Tia Babaire aia taeka te koraki ae a raraoma n te waaki aio, bwa a taku ngaia bwa ai tiaki te waaki rake, te waaki ni kekerikaki te Tia Babaire. Bwa n aia koaua moan te kakawaki inaomataia te koraki aikai ao rineaia ma aia contract ma aia raa, e riai ni karaoaki nakon te best practice.*

Ao ngaira ngkai ti atongia bwa te Tautaeaka ae te Inaomata ao kain te *Commonwealth* ao tera riki, ao moan te kakawaki te Tia Babaire bwa ti na *respect* aia *position* te koraki aikai.

Te Tia Babaire, eng ti rangi n tabetabe ibukin aron rineaia Taan Moti. Ao ti taku ngaira bwa akea

ara *choice*. Bwa n otara ni based iaon aia tabeianga te koraki ae ata te bwai aio, *we have no choice. We have to say, No. E aki raoiroi te onono, that all I already say. Ao ti bubuti te Tia Babaire bwa te Auti aio n nora riain aki butimwaeen te Biira aio te Tia Babaire. Ao ko bati n rabwa.*

Tibiika: Te Tia tei mai Kuria, Hon. Banuera Berina. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti bon riai n anga ara marooro iaon te Biira aio n te onono aio ao ko rabwa ngkai ko anganai au tai.

Te Tia Babaire ngaira aika ti mamataiakina te Tautaeaka n Inaomata teuana te bwai ae ti mamataiakinna, inaomatan te kabowi.

N aron ae ti kabwarabwara n taai aika nako te Tia Babaire, ti a tia n uneakina inaomatan te Maneaba ni Maungatabu aika ana rabwata te Tautaeaka ae Inaomata teuana.

Aio te Tia Babaire ti taku ngaira bwa ara Tautaeaka aio e na nora riaina n anga naba ana karinerine nakon ana rabwata te Tautaeaka are teuana are te Kabowi.

Te Tia Babaire ni karaoakin te Tua ae e nang karaoaki ngkai, anne ti a moanna ni mwanekaiairake. N uouotarake te Kabowi bwa te

rabwata ae e na kinaki
inaomatana.

Ao te inaomata te Tia Babaire,
teuana mai ibuakon te bwai ae e
anganaki te Kabowi n aron ae e
taekinna te Tia tei ae karineaki
temanna mai Nonouti, aron mania
n taua nakoaia n Tia moti.

Te Tia Babaire ti boni bane ni
kakoaua aomata aika a
babaireaki taekaia irouia Taan
Moti, tiaki ti te aomata ni katiara
te aomata. Te aomata ni kaitara te
kambwana, Kiribati ni kaitara
tinaniku. Ma e bon rereke naba ae
nakeke a nako n te kabowi bwa a
na baireaki taekaia te aomata ni
kaitara te Tautaeaka.

Ngaia are te Tia Babaire moan te
kakawaki bwa e na iai inaomatan te
Tia moti ao e na aki eenaki
inaomatan te Tia moti aio n anga
aika kakaokoro.

Ma tera ae ti noria ikai te Tia
Babaire, ae ngaia ae kanga e boni
kateirakera. Ti aki waerake, ti a
okirikaki.

Aio e a uota Kiribati rikaki nakon
are inano riki n aron rongorongon
te Tautaeaka n Inaomata te Tia
Babaire.

E uara te Tia Babaire, ko rineia am
Magistrate, akea aia tai. Kain te
bowi n Tia moti, te bowi are inano.
A bon rineaki naba bwa a na Tia
moti. Iai mania, teuana te ririki,

uoua te ririki. Akea, a bon Tia
moti naba ni karokoa ae e koro 70
aia ririki ao a ritaea naba te Tia
moti.

Tera aio te Tia Babaire, ti kina iai
inaomataia kain te bowi te Tia moti
n te bowi are inano.

Ma angin keiti te Tia Babaire aika
kakawaki, are e kateaki te
Tautaeaka iroun te I-Kiribati, a bane
n ongoraeaki n te *High Court*. Ao
ara Tua aio, ai aron ae a kamanoaki
riki aia tai n taua nakoaia n Tia
moti kain te bowi are mai inano.

Ao nake a na babairea aroaron te
Tua ae Maungatabu, ni
kabwaranakoa ibukira aron
inaomatan te I-Kiribati ma te
Tautaeaka bwa antai ae e eit ke antai
ae e kairua te Tia Babaire. Anne a
ongoraeaki n te Bowi ae Rietata.

Ao ko na kanga ngkoe te Tia moti n
te Kabowi are Reitata n
namakina inaomatam ni karaoa am
moti ngkana ko ataia te Tia
Babaire bwa ngke ko a tei ma te
Tautaeaka ao am moti are ko nang
kanakoa. Ngkana arona bwa ko a
kunea bwa te Tautaeaka e a tia n
urua te Tua ae Maungatabu ke e a
tia n anga inaomatan te I-Kiribati
n te aro riki te anga teuana ae e
aki eti. E na kanga te Tia moti aio
ngkana e aki ataia bwa manna n
tiku naba ni mwakuri, kabouan
manna ni mwakuri ngkana e a
bane ana tai teuana te ririki ke

uoua te Tia Babaire. E na nakon te rabwata ae e nang bairea taekana.

Te Tia Babaire aio tiaki te bwai ae na riki, ma bon aio te bwai ae e kona riki, ao anne bukin ae te rabwata n te aonnaba a uotarake te Tia Babaire ke a neboarake te Tautaeaka n Inaomata, a nako ni kamanoa mania Taan Moti n taua tibwangaia.

Bwa aonga n aki eenaki Taan Moti ngkana a karaoa aia moti, bwa n te aro bwa aia moti e na ti boboto iaon te koaua are e mena i mataia ao te Tua are e na kabongana ibukin karaoakin te keiti are e mena i mataia.

Ma ngkana arona te Tia Babaire bwa ngkoe ae ko a karaoa aio nakon te Bowi ae Rietata, ko a nako n tinetine a te Tia moti ke ko a taua inanon baim mwakam ni kaboua manga kateirakeana riki are imwina. Tera raoi aan anne, tera raoi aana. Anne aron kinakin te Tautaeaka ae Inaomata iroum ke anne arom n ikan tau eena inaomatan te Tia moti ni kanakoa ana moti.

Tibiika: Taiaoka te Tia tei N na bubutiko, bwa I a manga kaongoaki naba ngkai bwa e a manga mate te rerio ma mwina ko a manga reitanako am marooro.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. I taku bwa a bon riai

n ongora kain Kiribati te marooro iaon aei.

I katuka te babaire inanon baim.

Tibiika: Ngaia e a mate, a bon tuangai bwa e manga mate te rerio e aoria raoi n tabangaki te ongora irouia kain Kiribati n ami marooro.

H.E. Taneti Mamau; *Point of order*.

Tibiika: Tera am point of order te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E aoria bwa are e bon nakoim ma te Auti, bwa ti irou ngkana e na raoiroi te recording ikai. Kanga irou e tikiraoi naba ngkana anne teuana, nakon ae e aera bwa e kakawaki ae na boni waaki nako te Biira.

Bwa are e a kai manga katangaki nakoia kain Kiribati. Ma are e a bon nakoim anne, ma kanga ti te kaoti ni iraorao bwa tokina e na rangi n maan te mena ao e na aki bane kanoan te bong aei.

Ma e aoria bwa bon ti anne te bubuti. E rabwa.

Tibiika: Ngaia I a ongora n ana itera moa te Kaitara, e nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ae ti bon tabekia naba ngke e moan ingabong ngkai e a manga rangi n tata ri rikin te kanganga n arona aei. Ao I taku

bwa n am babaire ake mai imwaina, ti bane n taoni ni kabane titiraki ao ngkai aei e rangi n kakawaki naba bwa akea okorona naba ma aikekei bwa a na riai n ongora kain Kiribati ao I taku bwa e riai naba n taningaki maeun te rerio. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N na kamotiarawa ma N na *confirm* man te BPA bwa ngkana e na bon aki kona ni maeu te rerio, ti riai ni *continue* imwina.

Ma I tangiria bwa n na *confirm* moa bwa tera raoi te kanganga, ngaia are N na kamotirawa moa e aoria naba ni bane kanoan ara ota bebwa n te bong aei.

N na kamotirawa ni karokoa te tai are e tia iai au kakae ao I a manga kaongoi ngkami bwa n ningai te tai are ti na teirake. Ao ti a motirawa moa.

(Motirawa ni maten te rerio)

Tibiika: A tia n reitaki au koraki ma kain te BPA ao bon te kanganga man te BPA, e a manga bon off naba aia power. Nanona tiaki te kanganga mai ikai. Ara bwai ni rawerawe akea te kanganga iai e bon on.

Nanona I a tia ni boraraoi ma au koraki, I butia bwa ngkana arona bwa e bon on te rerio ngkai e a manga nako naba bwanami.

Ma ibukin te *part* are e na aki otinako n te rerio, a kona n replay n tairiki ngkana e toki ana kaongora te Kanakobwana ao a na *make sure* bwa e bon nako ami marooro ake e aki nako n te air ngkai. Anne ngkanne kanoan mwin ara marooro ma kain te BPA.

Ma bon au bubuti nakon te BPA, e kakawaki n aron ae kam taekinna bwa e na bon riai n on ami marooro n te *air*, bwa are ngkai a bon ongora kain Kiribati ao a na manga bon rangi n mimi naba ngkana a manga akea te bae a ongo.

Ma akea te kanganga bwa e na manga bon tang bwanami n tairiki ngkana arona bwa e bane ana kaongora te Kanakobwana. Ao tao ti nang waaki nakon are imwina.

Iai am *point of order* te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ko rabwa n am babaire ma e rangi n kakawaki ae ti boni kaoti naba ngaira ara iango naba n am babaire. Bwa ti noria bwa ni kabane kanoan ar bowi e rangi n kakawaki ae a na ongora ara botannaomata.

Ao ko aki kaongoraira bwa manra karaoan te power anne, bwa are e nang ananau te tai ao e rangi n uarereke kanoan ara mena ngkai bwa ai bon ti aei ao e naan Komete aika uoua.

Ao ti a bon taneiai ni bwabwara n te karangaina ngkana ti na bwara n te karangaina, ti na bwara n te karangaina.

Ma I taku bwa e rangi n kakawaki ibukia ara botannaomata bwa ti na tataninga ae e maeu te rerio, bwa ngkana ti na kangaina ao ti na kangaina bwa are anne tibwangara.

Ma kanga bon aei ara iango man ara itera, bwa moan te kakawaki ae a na ongora te botannaomata.

Ao ti na ongora bwa manra ao ngkana tao ti te itera n aoa ke teuana te aoa. Ti a tia n tataninga ngkoa inanon iraua te aoa n te Moanibong. Ao ngkai e tuai bwanin raoi te rongorongong, ma ngkana arona bwa teuana te aoa uoua te aoa. E na riai n akea te kanganga, bwa are ngkana ti na kangaina ao ti tauraoi ni kangaina. Ma e rangi n kakawaki are e ongora raoi te botannaomata kanoan te marooro n aia Maneaba ni Maungatabu mai moana.

Tao ti anne man ara itera bwa aei ae e bon ti tebo ma aron am babaire ni boong aika nako. Ao e aera ngkanne ngkai e nang manga kaokoro ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti N na ongora moa am *point of order* ao imwina I a manga marooro. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao karabwa te *Leader* n te Kaitara n ana iango n ibuobuoki.

E aoria bwa are e a bon tia n nako am babaire ma ti bon ti kanga te ibuobuoki ngkana iai anga riki aika a kona n taraki ibukin ae e na boni waaki te Auti. Ongoran te botannaomata e aki boou naba ae e aki ongora n te tai ae ti waaki ngkai.

N taai aika nako, iai taai naba ae ko bon ataia te Tibiika ae e kona n ae e boni waaki te bowi ao aki ongora te botannaomata iaan kanganga ma te Kanakobwana, ma a kona ngkanne n ongora imwin te tai.

Ma ngaira ti bubuti iaan ae ti aki kona n ataia bwa e na manra te marooro iaon te kaoti aei ke te Biira aio, ma e kakawaki naba ngkai te *option*, ke iai ane ko a tia n taraia bwa e na angaraoi ao I taku bwa aki naba rangi n un kain Kiribati ngkana e rimwi ongoraia. Te bwai ae e kakawaki, a na ongora.

Ngke e a bon u ruaki te rawerawe ikai bwa e aki kona n rawerawe, tao anne ngkanne ae ti a kona n taona te Auti nakon te tai are ko a manga bon baireia. E rabwa.

Tibiika: I rangi n nora nanomi are kam bon tangiria kain Kiribati are ngkai. N aekakin ngkai e on, kam taetae e a bon nako naba n te *air*.

Ma ibukina bwa ngai irou, I taku ngai bwa te problem aei ngkai ti marooro ma kin te BPA, ao ti tebo ma e a bon over load aia raa. A bon taekinna bwa ai bon te kanganga bon man aia iti. I aki kona n ataia, aki naba ataia bwa e na tia nakon n ningai. Anne raoi te kanganga man te itera arei, bwa a tia ni marooro au koraki ma ngaia ao bon anne te bwai ae a taekinna.

Ti aki kona n ataia bwa e na tia n ningai, ao tera. Ma I aki tangiria bwa ti na miss kanoan te bong aei. Ao I nora naba are ko taekinna te *Leader* n te Kaitara are ti kona ni kangaina. Ti riai ni kangaina.

Ma ni bon arona, ti bon riai naba ni motirawa bwa e kakawaki te motirawa ngkana arona bwa e boni bane kanoan ara bebwa n te bong aei.

Ma N na bubuti ngkami bwa ti na kanakoa n aron are I tia n taekinna, e na on naba bwanami n tairiki. E na bon nako naba n te Air n tairiki ngkana e okira arona ana iti te BPA.

Ao e na riai n kanakoaki ami marooro bwa a na bon riai naba n ongora kain Kiribati ao e na karauaki n kabwarabwaraki bwa aei kanoan te tai are e uruaki iai te rerio, are e aki kona n nako iai bwanaia Taan tei ma bongina n aron are kam taneiai iai ngkana e kanakoaki bwanami.

Ma ti a waaki bwa e aoria n ae bane kanoan ara bong aei. Ao e nakoim te *Leader*.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e kakawaki naba ngaira bwa are ti aki ata te kanganga. Bwa tao bon ti te Tautaeka ae e ata te kanganga, ma e aera e a rangi n korakora kabonganana te *power*. E aki tau ana *power* te BPA i Bairiki ke ti are ikai? Ao tera raoi ngkanne te bwai ane e a karaoaki ibukin anne, bwa iai ngkai tao te karau nano nakoira ao nakon te botannaomata bwa ti aki aei ae tao e nang bon tiku naba n arona ni karokoa ae e bane te wiki aei.

Bwa are ngaira ti na riai n ataia bwa e na nako n ningai ao e na toki te kanganga aei bwa a na kona n ongora te botannaomata n tain te bowi n aron ae a taneiai iai are e *live*.

Ti na rangi n bubutia te Tautaeka bwa are aei e mena iaan ana tararua, bwa e kona n taraia bwa tera te kanganga. Ngkana te *power*, tera ae e na kona ni karaoaki ngkai ae e na aki manga oki n riki. Bwa aei te bwai ae ti aki tangiria bwa e nang rereke aei ao kanga ti nang butimwaeia ngkai bwa ai aei ai aron ngkai ara bowi. Anne ngaira ti teimatoa n tangiria bwa are e na bon riai n *live*, bwa te titiraki ke te kaoti, ke te Biira, kanoan ni kabane ara bowi ikai a

na riai n ongoara aomata ao are a kakataninga.

Ao ngkana arona bwa e aki rangi n bwarabwara. Ngaira ti tangiria bwa e nang kabwarabwaraki raoi te kanganga aei, bwa ai bon tera te kanganga aei. Ai bon akea angan karaoana. Ae ngkai ti aki ataia bwa e na bon nako naba n ingabong, e na nako naba bwanan ara bowi aei ke tao ni bwakntai riki.

Kanga ti a kan ataia bwa n ningai ae a kantaningaia taan rabakau n ara kambwana ane te BPA, ao te Tautaeka tera ana anga ngkai ni kibara aei bwa are ai tiaki te moantai ao e a moanna n okioki.

Ao aei te bwai ae e kakawaki bwa ongoran te botannaomata.

Ngaia ae ti na bubuti anne te Tia Babaire ao ko a tia ni kanakoa am babaire. Ma e rangi n kakawaki ngaira ti na bane n ota iai. Ko rabwa.

Tibiika: Iai mairoum te Beretitenti, kanakoa moa.

H.E. Taneti Mamau: Akea. E rabwa buokan aio. Are ana kanganga te Tabo ni Kanakobwana, e aki boou. Bon te kanganga ma ngkoa ni karokoa ngkai, ma are e a kataki ngkai ni katamaroaki, bwa a boni mane naba bwaina. A rangi n maan ngkoa bwain te BPA ma ti kaitau n aia kekeiaki ni kakatamaroai, ma e tuai roko te

kabwarabwara n aron ae tangiraki ae iaoni kawaina.

Tao ti a kabwarabwara ngkana e roko raoi te kabwarabwara mai irouia ara taan rabakau. Akana a tokaria naba.

Ane a boni keiaki naba kain te BPA ni kataia ni katamaroa te *power*.

Bwa are ai tiaki ngkoa ana part ngkoa are iai ana kanganga. A bane n tia n roko baike a kainanoaki iaon te *spare parts*. Nanona ngkanne ai bon ana kanganga aia *power*.

Ma tao ngkana iai riki te kabwarabwara ae e na rangi n mataata. Ai rokona ao ti a manga bon reitaki ma ngkoe te Tibiika ae ko karineaki ao n reitaki ma Taan tei aika karineaki. E rabwa.

Tibiika: Eng, I taku bwa kanga bon te kanganga bon te *power*. Nanona ai bon ana kanganga te BPA ai bon ana iti ibon ikekei ae ngaia ae e a karika te kanganga ae e aki kona n on te rerio. E bon off ibon irouna.

Ao n aron are I taekinna, I aki kona n ataia bwa n ningai te tai ae e na aera. Ngkana e na aki tia n te bong aei, ti na taona ara Auti n te bong aei, ti na taona ara Auti n te bong aei n arona.

Ngkana e na aki tia n ingabong, ti na taonna. Ngkana e na aki tia n are imwina.

Ma ngai irou te bwai ae rangi n kakawaki, bwa ibukina bwa bon iai ara system ikai ae ti kona iai n rawei bwanami.

Kanga anne I tara te *option* anne ibukina bwa I taku bwa ngkana e raweaki bwanami ao e na manga boni kanakoaki naba n aron are ti taneiai iai. E kona ngkai ae e a bon rawerawe naba ara bwai anne ni karokoa e boo 6.00pm, are e nang nako ana program te rerio ao e a toki naba. E aki naba live are imwina iroumi.

Ao ngkanne e nang tibwa kanakoaki imwina e toki ana kaongora te *BPA*. Ngaia are tao bon ibukin moa te bong aei ngkai e riki aei. Ma ti aki nanona bwa N nang karaoia naba ngkana n ingabong, bwa e a kaman iai te kanganga ngke kam marooro ao I a kaongoaki bwa e nang buakaka te bwana. Te baere e aki *clear*, e rangi n korakora rurungana. E aki raoiroi ami marooro.

Ma I aki katokia bwa ibukina bwa e bon nako te rerio, ao ngke I a tuangaki bwa e a mate ao ngaia are I a katoka ngkanne te marooro.

Ma au kantaninga bwa n aron are I tuangingkami, e na manga boni maeu naba ke akea ara kanganga n ara bwai n rawerawe. A na manga

kanakoaki naba bwanami n te bong aei ngkana e toki ana Kanakobwana te BPA.

Ma te kanganga aei e na aki tiku n arona, bwa N na bubuti riki ngai bwa e na bon riai ni kakaeaki angana ae e na teimatoa te ongora.

Ao n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti, ti a kakantaninga raoi kabwarabwarana ao a kanakoa inanon tain te marooro.

Ngkana kam kukurei ao ti nang waaki ngkanne nakon ara marooro, n aron are ti toki iai ngke I ka break ao e bon tiku iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria temanna, Hon. Banuera Berina bwa e na reita ana marooro. Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire, e koaua I ti kan *summarize* are I a tia ni *cover*. I a tia ni marooro iaona ao I a manga reitia nako.

N aron ae I taekinna te Tia Babaire, Inaomatan te kabowi ni karaoi ana babaire ibukia aomata ma rabwata aika a tei imatana, moan te kakawaki bwa e na kamanoaki.

Te rabwata ni kabowi teuana mai ibuakon te rabwata n Tautaeaka n Inaomata mai ibuakoia rabwata ake teniua.

N taai aika nako te Tia Babaire ao ti a tia n kauntaeka aron kakawakin Inaomatan te rabwata ae te Maneaba ni Maungatabu.

Ngkai te Tia Babaire ngaia ti nang manga bae ni marooro iaon kakawaki inaomata n te rabakau ae te kabowi te Tia Babaire.

Ao I tia n taekinna te Tia Babaire. Ti karabwarabwa bwa Taan Moti ake a rineaki, aki rineaki iaon te *appointment* ae tao uoua te ririki ke teniua te ririki. A bon rineaki naba ni karokoa ae te 70 n ririki te Tia Babaire, bwa anne ae I ataia.

Ngkana e a tia ni bitaki, e a kananokawaki anne. Ma anne ae I ataia.

E a boni mwakuri naba te Tia moti ni karokoa ni karokoa ae e ritaea ke e anganaki te mwane n nanoanga ke te *ex gratia payment*.

Ao I ataia naba te Tia Babaire bwa e a rawata Tia moti mai Kuria aika a mwakuri ngkai ao akea te ririki ao a bane ni motirawa n te ririki 70. Ma are ngkana e a manga tia ni kauarerekeaki aia ririki te Tia Babaire, ti aki atai bitakin babaire.

Ma aikai baika a kakawaki ibukin inaomatan te bowi te Tia moti ni karaoi ana babaire.

Ngaia te Tia Babaire, ti a uota nakea Kiribati ngaira aika taan

wanawana ao tan kaira te waaki n Tautaeka aei, n aron kakawaki inaomatan te kabowi. Ti uotia rake ni kamanoa riki inaomatan te kabowi ni karaoi ana babaire aika a riai ibukia te botannaomata ke ti a manga bwatete rikaki te Tia Babaire.

Ngaia te Tia Babaire tarakin te onono ae e tabekiarake ngkai te Tautaeka, e uotarikaki Kiribati ni kabwatetea. E kabwatetea te Tia Babaire.

Tera bukina ngkai ko karaoa te onono aio te Tautaeka. Tera raoi bukina. Iai te kanganga? Ngkana arona bwa a rineaki Taan Moti n te tai are a na ritaea iai.

Ngai irou te Tia Babaire, bon akea. Ae ko kataia ni karaoia, ko kataia n taua taekaia Taan moti inanon baim bwa ngkana aki karaoi aia moti ae e boraoi ma am iango ma am kantaninga, ko na aki manga kaboua rineakia bwa Taan Moti.

Anne ti te kanganga. Bwa n aron ae ti ataia ao e na ataia Kiribati, ngkana ti kawara te Tua ae Maungatabu ae Tia Babaire. E katereaki n te Tua ae Maungatabu aron kamotirawaia Taan Moti n te Bowi ae Rietata.

Ao kamotrawaia te Tia Babaire, moan te kanganga ma e na ti karaoaki naba n te Maneaba ni Maungatabu.

Ngkana arona bwa e kuneaki te Tia moti bwa e aki konabwai, ke tao iai aroarona ae e aki raoiroi te Tia Babaire, e aki baireaki taekana iroun te *Executive* ke te Rabwata n Tautaeaka, te Beretitenti ke antai. E uotaki taekana nako matan te Auti n tei aei.

Tera te Tia Babaire te kanikina iaon aei. Aio kanikinaean kamanoan inaomatan te kabowi, bwa e na aki baireaki taekan te Kabowi iroun te Beretitenti ke te Kabineti ke antai te Tia Babaire.

E na baireaki taekana n aron ae boni kawaina te Tia Babaire. E na baireaki taekana n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Anne te Tia Babaire aron ara Tua ae Maungatabu ni kina kakawakin Inaomataia Taan Moti n te Bowi ae Rietata.

Te Tia Babaire ngkana ti a manga tar ariki kaboakin te Tia moti ae Rietata ma kaboakia kain te Bowi ae Rietata Taan Moti iai a bane ni kanaoaki naba n te Tua ae Maungatabu.

Aikai te naan *charges* iaon te *Consolidated fund*. Nanon aio te Tia Babaire, e aki bae ni kataumwaneaki booia Taan Moti n te Auti n tei. E aera ngkai e karaoaki aio n ara Tua ae Maungatabu? E karaoaki te Tia Babaire ibukina bwa e aonga te Kabowi ni karaoa raoi tibwangana

n aki naba tau eenaki n ana babaire te Maneaba ni Maungatabu ngkana e a kangai naba te Maneaba ni Maungatabu. E aki bwaati te kataumwane.

Ao ngkana e aki bwai te kataumwane te Tia Babaire, booia Taan Moti e a kamani kamanoaki iaan ara Tua ae Maungatabu.

Tera te kanikina aio te Tia Babaire. Aio aron ana taratara ara Tua ae Maungatabu n taraia bwa inaomataia ara Tia moti e na kamanoaki. E na aki tau eenaki n te mwane ibukin booia te Tia Babaire. Anne ae e karaoia te Tua ae Maungatabu.

Anne e kamanoa ni katerea bwa booia Taan Moti ni ikotaki ma te Oteta Tienera, ni ikotaki ma rabwata ake a rineaki iaan te Tua ae Maungatabu ni ikotaki naba ma Taan tei. Booia te Tia Babaire te *charge* ke e kabanemwane iaon te *Consolidated fund*. E aranaki iroua ni kabane bwa te Statutory Expenditure. Kabanemwane aika a babaireaki aroia n te Tua. E aki bae ni kataumwaneaki.

Ngaia are ngkai e karaoa aio ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire, irouia nake a moan borikia n aron aei, kakawakin inaomata n te kabowi.

Ngaia are te Tia Babaire, aron kamotirawakia Taan Moti n te

Bowi ae Rietata e a kaman kaweneaki naba.

Ngkana ti tara te Tia Babaire te Tua ae Maungatabu, n te moantai te Tia Babaire. E koaua a na rineaki bwa aia *appointment*. E eti anne.

Te Tia Babaire ngkoa ara Tia moti a roroko mai tinaniku kaka 2 te ririki.

2017 e a noria ara Rabwata ni kabowi, bwa e a boo ana tai Kiribati ni mwanekaiarake. A rawata Rooia te Tia Babaire iaon Kiribati aika a kona n taua te Nakoa n Tia moti. Bwa ai irangaun ngkai Roia ao iai aika a maan ni mwakuri. E a rawata, ngaia are tera ae e karaoia te Bowi ae Rietata ngke e moan tabekarake ana onono, e a noria bwa e a roko te tai are a nang rineaki ara Tia moti mai Kiribati.

Te Tia Babaire ti a manga taetae riki anne, ma N nang nakon ngkanne te Kaomwanwareta.

Antai ae e mwamwanenia ngkoa ara Tia moti mai tinaniku te Tia Babaire. Antai te rabwata mai tinaniku?

N otau te Tia Babaire ngke I mwamwakuri ngkoa n te Bowi ae Rietata, bon te Kaomwanwareta.

Ngaia ae e mwanenia ara Tia moti mai tinaniku, ake a roko mai tinaniku ni buoka Kiribati imwain

are a tauraoi kain Kiribati n ana te tibwanga aei.

Ao iai te Tia Babaire kakawakin te rabwata ae te Kaomwanwareta.

Ao tera ngkai ae ti nori ate Tia Babaire? Te Kaomwanwareta e a tia n rangi ni kukurei ngke e a noria bwa ara rabwata ni kabowi ao ara Tautaeaka, e kabwata te Tua 2017.

Ma ngkai n am onono aio te Tautaeaka, e aera ngkai e a roko bwairin te Kaomwanwareta ni kaota tabeaiangana n am onono aei? E aera. E kaotia te Tia Babaire bwa te rabwata n Tautaeaka iaon te aonnaba ke kain te Kaomwanwareta ae kaina naba Kiribati te Tia Babaire, a nora tea ki nakoraoi n am onono aio te Tautaeaka. A noria. Ao aio te botaki aio te Kaaomwanwareta ibukia Taan Moti ao Roia te Tia Babaire.

E aera ngkai a karaoa te mwakuri teuana ae a kaota nanoia n raraoma nakon te Tautaeaka. A kaotai bwa ae ko karaoia ngkai te Tautaeaka n am onono aio, tera bukina. Ti teuana bukina ae e noria te Kaomwanwareta ao ngaira naba ti noria.

Oin am onono aio, ko kan taua taekaia Taan Moti ao inanon baim te Bowi ae Rietata. Bwa ngkana aki karaoa aia moti are e angaraoi ma nanom, ko na karekei kaia. Ao tera arom ni karekei kaia, ko na

aki manga kanaua rikia bwa te Tia moti ke iai riki.

Ngai akea riki ae I noria, bwa bukin tera ti bae ni karaoa te onono aei. Bon ti tangirakina bwa Taan Moti, a na tauaki taekaia.

Te aekaki aio te Tia Babaire, I rangi n nanokawaki iai. E raroa nako Kiribati n rikirakena ma ane inaomatan te kabowi ao I aki kubanako iai te Tia Babaire.

Aomata aika rineaki nakon te Bowi ae Rietata bwa Taan Moti bwa Taan Moti aika Ririeta ke te naan *Chief Justice* te Tia Babaire. A rineaki mai irouia Roia ake a kinaki bwa a tia ni kataneiai ni mwakuri ao a kinaki aia konabwai iroun te kabowi ma raoia n Roia te Tia Babaire.

Ma te Tia Babaire ti ongongo ikai ana kauntaeka te Beretitenti ao kain te Tautaeaka, a kinaki Roia bwa taan kewe.

Ao ko na kanga ngkanne te Tia Babaire ngkana anne arom. Kabwara au bure te Tia Babaire bwa are aio au taeka ae taekaia Roia taan kewe.

Akea temanna ae I aranna bwa te tia kewe bwa tao I bure ngaia ngkai I atonga aio te Tia Babaire.

Aio taekaia Roia, ke tao N na kaetia te Tia Babaire ao tao a boni matauninga ni bon taekaia Roia.

Tibiika: Ao kaetia te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Te Tia Babaire n te Maneaba ni Maungatabu aio, aia tataeka nakai bwa a kataia n taekinna bwa Roia aki tataekina te koaua. Aio nanon aia marooro.

Ao ko na kanga n te aekaki n iango anne ngkoe ae ko kaira te waaki Tautaeaka.

Ko na kanga n uotarake Kiribati ni mwanekaia rake man te aekaki n iango aei te Tia Babaire, akea te Roia ae e konabwai iaon Kiribati ae e kona n rineaki iroun te Tautaeaka aio bwa e na anaa te Nakoa n Tia moti. Bon akea.

Ma Taan Moti te Tia Babaire n te Bowi ae Rietata bon Roia ngkoa. N te tai teuana te nana Roia ao a kinaki n aia konabwai ao imwin kinakia n aia konabwai, a rineaki bwa te naan *Judges*, ao imwina a manga rineaki bwa Taan Moti n te Bowi ae Rietata ke te Tia moti are e Rietata.

Ma ngkana ko tekateka ngkoe te tia kaira te waaki, ao ko arania Roia aika a mena iaon Kiribati bwa aki tataekina te koaua ke a mwamwanaea te aba, e na kanga ngkanne nakorai reke iroum onimakinaia Roia bwa a na kona n riki bwa Taan Moti. I aki taekinai te Tia Babaire, ma a rawata ngkai Roia aika a taurai n anaa te Nakoa n Tia moti.

Aio te Tia Babaire te kanganga ngkai, ngkekei ngkoa n te Tua ae Maungatabu bwa aia appointment ti uoua te ririki.

Man 2017 te Tia Babaire, e a kataneaki te kawai bwa e a noraki riaina. E a noraki riaina bwa e nang bon tekateka ae te I-Kiribati n te kai n tekateka arei. Ngaia are e a katauraaki n te aro bwa e na aki manga eenaki n aron rineakia bwa tao ti iraua te ririki ao e na mena taekaia inanon bain te *executive* ke te Tautaeka ni kangai. Tai manga kaboua rinean teuaei, bwa ana moti aki boraai ma ake nanora.

Ao anme te Tia Babaire te bwai ae ti irantanga iai am Tua ae am onono aio, e a manga uotarikaki te kantaninga are n 2017 te Tia Babaire ngke e moan karaoaki te onono, te Tua aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti kan ongora, tera te kanganga ngkai. Tera te kanganga ngkai?

Te Tia Babaire n abara n te Betebeke e aki uneuneakinaki inaomataia Taan Moti, Inaomatan te Rabwata ni kabowi. E a bane n uotakirakeaki aio n 2010 te Tia Babaire i Nauru. Tera ae e karaoia te Maneaba ni Maungatabu i Nauru? E uotarake aia ririki Taan Moti nakon te ririki ae 75 ao akea

rineakia n aron te boraai are a rineaki ni kabouaki.

Ngaia are te Tia Babaire e oneaki ana Tua Nauru are te Court Amendment Act, 2010 te Tia Babaire.

Nauru e a kaman rimoan riki Kiribati ao e menaia Taan Moti bwa a na taua nakoaia ni karokoa aia ririki 75.

Tera ae ti karaoia te Tia Babaire. Ti aki ataia bwa tera ana babaire te Tautaeka ngkai ibukia Taan Moti. A rineaki nakon 60, 65, n ningai te Tia Babaire. Bwa te bae e kakawaki kotea te ririki.

N aron ngkai te Tia Babaire n otau 65 ao katikua iai.

Ngkana e aki rau nanom iai, bwa te bae ae I rangi n raraoma iai te Tia Babaire. Akea te kanganga imarenaia aomata ao aomata, bwa te Tia moti ngkana e karaoa ana babaire imarenaia aomata ao aomata. Are bon akea ana kanganga irouia bwa aki tau eenaki Taan Moti irouia aomata.

Ma ngkana ko kamatoa iaon am onono aio te Tautaeka, ko a bon kan taua taekan ngkanne te Bowi ae Rietata. Ao anne raoi te bwai ae e raraoma iai te Kaomwanwareta.

Aio naba te bwai ae ti raraoma iai bwa e a mena iaa ngkai Kiribati n am kairiri Tobwan Kiribati.

Tera ae ko a karaomia nakon ana kabowi Kiribati.

N taai aika nako te Tia Babaire, ti bon raraoma n aron are ko kangai nakon te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti kaotia bwa ti tabetabe bwa e a mena iaa te Maneaba ni Maungatabu bwa ko bairea taekana n te mwane.

Ao ngkai te Tia Babaire, ko nang bairea taekan te kabowi ni mania Taan Moti n rineaki. Tera raoi ae ko uaiakinna te Tautaeaka. E aera ngkai ko aki katuka aio n arona. Ibukina te Tia Babaire bwa ko raraoma. Ko raraoma ibukina bwa ngkana e kakoroaki nanon te Tua aio, ao ngkana arona bwa ko noria bwa a rikirake ni konabwai Kiribati, a riai n tekateka I-Kiribati ikekei. A riai.

Tera ae e a tauko. E aera ko aki katekatekaia ngaia ae ko a kangaraomia bwa imwain ae ko katekatekaia ko na karaoa moa te Tua aio, bwa ko aonga n tau eenia.

Aei te bae au kanamakin ae I raraoma iai te Tia Babaire. Bwa I ataia te Tia Babaire bwa n taai aika nako ao e kanakoaki te *post* ibukin te *Judge*. E ewa ara I-Kiribati aika *apply nako* iai te Tia Babaire.

I ataia ngai bwa e na manga iai naba temanna ae e na manga aongkoa e a manga tia naba n rineaki ae bon te I-Kiribati naba. Ma e aera ngkai kam a ukeuke

nako tinaniku. E aera ngkai kam a nako ni kakaea ami Tia moti i tinaniku, ao tokina e rotaki Kiribati n te kanganga te Tia Babaire.

Bwa tera ngkai te kanganga ae e rotaki iai Kiribati.

Iai te titiraki iaon aio te Tia Babaire n taai aika nako. Iaon kabowi akana a bae n te Bowi ae Rietata bwa e a karako ongongoraeakia. Ao e a tia ni kaeka iai te Minitita are tabena, ma iai te bwai teuana ae ko aki kona ngkai ni kaeka. Ao anne te Tia Babaire te bwai are ko aki kona ngkai ni kaeka. bwa aikoa kona ni kabaeaki tanga aika boou n te Bowi ae Rietata. Bon ara Tua, e aki kona ni kabaeaki te tang ae e boou n te Bowi ae Rietata n akea te Tia moti n te Bowi ae Rietata.

Aoi ai riki te kanganga n aio te Tia Babaire. Ao e bia nora aio te Tautaeaka ao e bia kibaria bwa are iai te tai ae e buti. Iai te tai ae e buti, e aranaki bwa te *time limitation* ke tiatianakin taai ibukin kabaean taian tangitang.

Angin tangitang te Tia Babaire ngkana iai ana kairua te Tautaeaka nakoim, te bure ni katei ao ti teuana te ririki.

Buure ake tabeua angina te 6 n ririki.

Ma ngkai akea te Tia moti ae Rietata, ko nang kanga ni kabaea

tangim ngkoe are iai aki raun nanom tao iroun te Tautaeke ke iroun temanna riki ngkai akea te Tia moti ae Rietata.

Ao ko nora te Tua arei te Tia Babaire, e aki kaokiokaki. E bunginako am tai ni kabaea am tai, e a toki naba.

E roko te Tia moti ae Rietata imwina ma ko na kabaea am tangitang, e a oimwi. E aranaki n te taetae n Imatang bwa e a *statue part*. N taetae ni Kiribati, e a totokoaki am tangitang mani butin te Tua, man korakoran te Tua.

Ngaia are te Tia Babaire e bia kaitiakaki naba aio bwa aikai kanganga aika a riki. A riki aikai ibukina bwa ti raraoma irouia ara koraki ni Kiribati.

Ao noria, ko ataia bwa iai te corona-virus. E a bane ana tai te Tia moti are e taonnako arei. E aera ko aki tautaua riki n taninga rokon onean mwina. Kanga aei te Tia Babaire kanga kakawakin te kabowi te Tia Babaire aika kam marooro iai. Ao e roko ao ko a kanakoa.

Aongkoa ngkai ana iango te Tia Babaire te Tautaeke, e mauku Kiribati n aron karekeakin te eti imarenaia ana botannaomata, ma tao manga boni imarenaia ke imarenaia ma te Tautaeke.

Te Tia Babaire ti bia uouotarake Kiribati. Iai Minitita tabeman te

Tia Babaire aika a marurung ni karaoa aia *research*.

I uringa bwa ngke tain uneakinan karikirakean boon te Beretitenti, ao Taan tei te Tia Babaire iai ake a karaoi aia *research* ni kangai; ao ikai. Nora aio, boona arei. Ao ngkai te Tia Babaire au kantaninga bwa a karaoi ngkanne aia *research* iaon Inaomatan te kabowi n abara ae te Betebeke.

Ma ngkana arona bwa a karaoia te Tia Babaire ao a noria bwa n te Betebeke te Tia Babaire a bane ni mwanekarake te *security of tenure* te Tia Babaire. Kamanoakin aia tai n taua nakoia Taan Moti.

Ao ae I kangai; n 2010, Nauru ao I bon taekina Nauru te Tia Babaire bwa e boni kaan ma ngaira ao te aba ae moan te mangori man uarereke. Ao e aera te Tia Babaire ngke e a nako ni karaoa ae e tuai karaoia Kiribati ae a taekinna Taan Moti, ti na karaka te ririki n ritaea ibukia Taan Moti n te Bowi ae Rietata nakon 75.

I aki kangai te Tia Babaire nakon te Tautaeke, karaka te ririki n ritaea ma I kangai; kotea am ririki n ritaea ao ai ngaia naba.

Ti na bon bubutiko te Tautaeke bwa ngkana ko bon nora kakawakin te Tautaeke n Inaomata. Ao ngkana ko nora kakawakin Inaomatan te kabowi ni karaoa raoi tibwangana, tara riki am Tua aei.

Tara riki am Tua aio, bwa ngai irou e kawa te kabowi i Kiribati. E kawa inaomatan te kabowi, ao riki te Tia Babaire te bwai ae e bon kararaoma N na bon manga katurua riki. Ngkana e tekateka te Tia moti ae e Rietata n ongorai taian keiti, e kona ao e a bon tia n ri riki ao e kona naba ni manga reke ni boong rake aikai. Ae temanna te tia kaitara te tangitang n te Bowi ae Rietata, bon te Tautaeka (te *Excecutive*).

Ngkana arona bwa ko tiku n nora riain am mena aio ke am onono aio bwa e na tiku n tauaki, bwa ko na babairea taekan te Tia moti bwa manra ngaia n tekateka n te kai n tekateka. Ao taekan kabouakin ana contract e nakoim bwa tao teuana te ririki ke uoua ke uoua te ririki. Ngai irou te Tia Babaire, anne e aki raoiroi ibukin te Tautaeka n Inaomata. Anne e aki raoiroi ibukin Kiribati.

Ngaia are I a manga kaokia riki te Tia Babaire. Taraia bon akea te kanganga. Ake ate kanganga ngkana ko katuka te Tua are mai imwaina n arona. Akea te kanganga.

Ma ngkai ko nang tabeka ana onono aio. Te kanganga ngiara ti noria. Ngaira are iai tabera ibukin te botannaomata; ti noria ae ngaia ae ti a kataia n tabekirakei ara koaua bwa ko na rinanoi te Tautaeka. Kam na rinanoi ao kam

na noria bwa a eti tabeaiangara aikai ke aki. Ao anne naba bukina ae e tabeaianga iai te Kaomwanwareta, are ngaia ae e mwatai naba inanon te waaki ibukin te kabowi. Ao ae ngaia e a kanakoa ana rongorongo ni kaotia ao ni butiko te Tautaeka, n aron ae warekia te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti are e warekia. Taiakoa te Tautaeka, an tar ariki am onono aei. Bwa n aron are e taekinna te rabwata ni Kaomwanwareta, e a bon eekanako inaomatan te kabowi.

Ao ngai naba te Tia Babaire ao ngaira Taan tei mai ikai ao tao kain Kiribati ake a mamataiakina matan te kabowi. A bane ni butiko. Taiakoa te Tautaeka, iangoa riki am onono aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Man au maroro akanne te Tia Babaire ao I karautaeka, I aki butimwaea moan warekan te onono aei. Ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa moa nakoim te Beretienti ae ko karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker. Ti a momoanibwaia te kamauri n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua te moanibwai, I karabwa te Minitita are e a tia n uotarake te onono nakon te Tua

ibukin Booia ao aia arauenti Taan Moti n te Bowi ae Rietata ma taekana ae e rangi n teretere ao e rangi n bebete naba iai te ota iai ao e kimototo.

Ao e koaua, ao I a kaitauia naba bwanan te Kaitara, e a tia n uotia te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao n reitaki ma bwanan Kiribati Moa party are e uotia te Tia tei ae karineaki mai Kuria.

Ao e koaua e rabwa aron butimwae n aia taratara are aki moa tauraoi ni butimwaeia.

Ao ti na manga kaua riki, e aoria bwa are a bubuti. E na manga bon teimatoa te Tautaeka ni bubuti nakoia n reitaki ma bon taan ongora ao tao n reitaki naba ma kain te Kabowi ao bon tao Roia, ae kanga n otau kanga a moanna naba ni kakiriweaki aia iango Roia n aron marooro aika kanga bon tiaki ara marooro. Ma e aoria bwa are tao N na roko ni kaitiaki akanne.

E teretere aan raoi te onono ae e rangi n bebete. Ao anne te onono ae e rangi n bebete, bon ti uoua.

Bwa karinan ae e nang katerea raoi te Tua, bwa a nang iai te maan ae kanga e a kabaeaki iaan te *contract*. Ke e nang otarana iaon te *contract*. Ngkana tao e aki kabaeaki, e nang ota riki iaon te *contract*. Bwa e bon ibuobuoki te

contract ibukin karaoan te mwakuri.

Kanga baike ti arani bwa te naan *administrative*.

Ma ae taekinaki ngkai, ti a ninianko inaomatan te bowi. Ti karautaeka n anne, ao I nanokawaki ngke I kakauongo nako bwanan te Kaitara, ao bwanan te Tia tei mai Kuria temanna ae karineaki ao tao e koaua tao bon te Roia. Ti kaitaua bwa are iai tibwangana n tarena ae e rangi n bongana.

I kataia ni kakauongo ao I kataia bwa n na ongo aia mwanewe ae e kangai; ko a urua te Tua.

Ko urua te Tua are te Tua ibukin booia Taan Moti ao ko a urua naba te Tua ae Maungatabu. I kakauongo anne te Tia moti, ao tao kam boni bane naba ni kakauongo. Akea.

E taku te Tia tei mai Nonouti; n otara ao te Tua 2017, a kona ni *contract* ao a kona n aki.

I a titirakiniko ngkanne te Kaitara. Ao ngaia e kariaiakaki iaan te Tua. Tera buren ae ti a katamaroa. Bwa e rangi n teretere n te Tua ae Maungatabu ane Kibu 83, mwakoro 1. E bon teretere ngkanne ikanne.

Ae ngkana a kitana, ke e a vacant ana aobiti te *Judge* n te *High Court* ao a riai ni kairaki ke ni

kateirakeaki iaan te *Term of Appointment*, n aron ane bon taekana ane e oti iaan te Tua anne.

Ao ngkana I wareka te Tua anne nakoia bwa e kakawaki bwa e aonga n ongora Kiribati. Ao e kangai ngkanne 83; *Subject to the provision of this section. The office of a Judge of the High Court shall become vacant upon the expiration of the period of his appointment to that office.*

E teretere ikanne, are e bon oti naba inanon ara Tua ibukin 2017, ibukin karaoan boobia ao aia arauenti Taan Moti.

E teretere ngkanne ikanne ae e na iai te *term of appointment* ibukin ongoraia kain Kiribati, Taan Moti nakon te Bowi ae Rietata ngkana e akea kain te aobiti anne ao a kona ni kateirakeaki iaan te maan.

Iaan te maan ae e a bon kona ngkanne ni baireaki. Ao aei ngkanne e a katamaroa riki ao e taku te Tia tei mai Kuria ae tao te Tia kairiri n aia *party* are Kiribati Moa. Tiaki te tamwarake rake bwa ai kabwatetean rikaki Kiribati. Aei tamwarakean riki te kirati ao tamwarakean riki te katamaroa bwa a na ataia Taan Moti bwa e *secure*. Manga te titiraki ngkanne e a manga kangai. A nano uoua Taan Moti ngkanne. A nano uoua bwa a tianaki aia mwakuri ao a nang aki

kona raoi ni karaoa raoi aia mwakuri.

A tia ni waaki Taan Moti nibon rabwatan te aonnaba aei, kai naba aba aika aekan raoi ara Tua anne bwa are Tuan te Kaomwanwareta.

I Nu Tiran aei naba aekan are i Nu Tiran. Ao ngkanne e kangai te titiraki. Taan Moti n reitaki ma ara Taan Moti ake iaon Kiribati ake a tia ni karaoi tabeia, e ngae ngkana a kairaki iaan manin te mwakuri ke ngkana akea manin te mwakuri ae anganaki, ma e na bon aki rota aia mwakuri. Anne raoi te koaua.

Ti kaitauia Taan Moti aikai bwa a bane raoi ni karaoi raoi tibwangaia.

Ao e a taekinaki bwa aongkoa e a boou te waaki aei.

I ti kani kaongoi ngkami kain te Auti aika kam karineaki n reitaki ma kain Kiribati, n 2003 tiaki n ara tai. E a kaman tamarakeaki te waaki aei.

2003 te Tia moti are Rietaa are *Robin Millhouse*, e tiaina te *contract* ae imatau aio.

E tiaina ana contract n 2003, ao 2017 e a manga tiainaia te Tia moti ae Rietata are e a bane ngkai ana tai are *Sir John Muria*. Ao e na kona ni kangai tao e tiainaia ibukin te Tua are e waaki. Te Tua

are e waaki are 2017, e kabwatakaki n Ritembwa 2017.

Sir John Muria ngke e tiaina ana *contract*, e tiaina ni Maati 23, 2017. Nanona e tiaina imwain are e bwati te Tua bwa kam na ota Taan tei ao a na ota kain Kiribati. Bwa bukin tera? Bwa are e a kaman wene, e a kaman tamwarakerake te bowi ae e rietata. E a kaman tamwarakerake n noora kakawakin ae iai te *contract*. Bwa ae e na rangi n kakawaki iai? Bwa te *contract* ngkanne, e a kaea nanon te Tua ae Maungatabu ane e na bon iai te *term of appointment* ma a kateretereaki riki ngkanne baike a kona n teretere ibukin te kabwakamwane ma tera. Ana arauenti ma tera. A rin ngkanne inanon te *contract*.

Bwa te *appointment* e a ti kangai naba; ko na teirake man te tai arei nakon te tai arei. E aki oti boom bwa iraua.

Bwa are n te aeka n *appointment* are e kaineti ma ae e tataneiai te aba iai. E aranaki bwa te warrant. Ao te warrant ngkanne anne e aki oti. E ti kaotaki bwa ko a rineaki. E rineiko te Beretitenti, imwin te consultation ma te public service commission ao imwin ana *advice* te *Cabinet*.

E na teretere naba bwa are e a rineaki te Tia moti ae Rietata ao

Taan Moti inanon te Tia Morit ae e Rietata.

Ma te Tia moti ae e Rietata e a kawa n taku te ongora bwa ai bon ti te Beretitenti naba. Bwa kanga I a tara ni bukinaki ngkai bwa I a rangi n eena Inaomatan te bowi.

E teretere naba iaan ara Tua ae Maungatabu bwa rinean te Tia Moti ae Rietata, imwin te *Consultation* ma te *Public Service Commission*, ao man ana *advice* te *Cabinet*. Anne ae e bon teretere iaana.

Ngaia are akea te bae kanga ti taku bwa e boou. Aan te Biira ti katereana raoi, baika a bon taneiai ni waaki rake.

Ao te titiraki e kangai; tera am kanganga? Akea au kanganga. Ana kanganga te Tautaeka akea bwa e tamwarakea riki te waaki, bwa e a kirati riki ngkai ao e a reke irouia riki Taan Moti kanga te namakin ae a *secure* aia *appointment*.

Ao ti anganaki te taeka ae e kangai; a kanakoa aia bubuti kain te Kaomwanwareta.

Kai e rabwa e tuai raoi bon roko te bubuti anne nakon bain te Tautaeka n ae kanga boni kawain te reitaki, e tuai.

Ma are ai kanoan te bae te Social Media. Ma au titiraki, antai ae e kaongoia kain te *Commonwealth* ae

Roia, antai. Tao atai baika ti karaoi inanon abara aikai. Antai ae e kaongoia? Ao au kauoua n titiraki? Ao ngkana tao iai ae e kaongoia, tera te rongorongo are ko kaongoia. Ko kaongoia ae ti bitaki aikai. Ti karaoan te waaki are e bon tataneiai te aba iai ni katamaroaki, bwa ti a bukinaki ngkai bwa ti a eena nako Inaomatan te bowi. E buakaka ao ko aki kabanei ami rongorongo, kea ki bane rongorongo n reke iroun te Botaki n Roia n te *Commonwealth*.

Ti a rangi n mimi ao ti nanokawaki ngkana ai aei ae kanga katakin kaunakin te Rabwata n te aonnaba.

Ma *Madam Speaker* ao Taan tei aika karineaki, e a bon tia naba nroko te rongorongo mairoun temanna ae e ata te waaki n te Kaomwanwareta naba ao e taku: Kam a tia n atai aikai baika a riki ngkai irouia Roia n te Kaomwanwareta ao ngaira ti kubanako ao ti taku; kanakoa nakoina ana *contract* Robin Millhouse ao kanakoa nakoina ana *contract* Sir John Muria bwa e aonga ni manga tibwauaia ma kain te Kaomwanwareta akanne. Bwa ti na ongora ngkanne bwa tera te kaeka. Bwa are ngkoa ngkekei tao arei bwanaia ni bubuti n te rongorongo are a kona ni karoaki.

N aekan ngkai te rongorongo ngkai nakon Kiribati, e kona n aki mataata . N aron ae a ongo ngkai

man ana itera te Tautaeaka, ngaia a kaman bwaina te *contract*. Ngaia e a kaman bwaina te Tia Moti ae Rietata ao te Auti ni bowi man 2003. Ti a tibwa roko ngaira n 2016.

2003 ao e kakabouaki naba te *contract* anne. Ao ngke e a manga roko Sir John Muria, ao n 2017 e a manga tokara naba te *contract*.

Ma te titiraki *Madam Speaker*. Kai aki ngurengure Taan Moti aika Rietata aikai, bwa aikai te naan *Chief Justice*. Mataniwi akea aia ngurengure. E a boni bane naba ana tai Robin Millhouse e kani bwi ana ririki ke tebwi tabun. E a manga bane naba tai Sir John Muria. Ti a kabwara bure ngkai ti a tataekinia Taan Moti ma a na ongo naba te Auti ni bowi n reitaki ma Roia. Bwa are a kataki naba ni kaunaki te naan Roia.

A boni bane naba aia tai iaan ae a mwakuri ma te *contract*. Ao ngkanne te Tua ngkanne aei, e a ti kangai. Ti a katerea raoi bwa a nang bon tiaina te *contract*. Akea ngkanne buren anne.

Ma e a tobitia nako te mena, ti a urua inaomatan te bowi.

Ti karautaeaka, ti aki roti Inaomatan te Bowi aikana a bon tiku iaan ara Tua ae Maungatabu.

Ao aongkoa ti a rangi n karina bwairira iai. Aikai bon iaan ara

Tua ae Maungatabu, bon taben te *Executive* bwa are e mena ngkai iaan ara Tua ae Maungatabu kateirakean te Tia moti ae Rietata ao babairean ke ti kona naba n anga n aron ae e karaoaki ngkai. Ti kona n anga taian Tua ke kataumwane bwa are anne taben naba te *Executive* iaon ana Auti te Kabowi.

Anne e kabwataki ngkanne ikai te kataumwane ao ti kabwati naba Tua aika e kona n uoti te Tautaeaka n te tai teuana, ma akea aan te Tua anne ae tao ti a rangi n eena inaomatan te Bowi.

E a taekinaki naba *Madam Speaker*, e taekinaki naba bwa Taan Moti ake te naan *Local Magistrate*, aongkoa a bon mwakuri naba ni karokoa tao e aera. Tao anne rimoa te practice.

Man ana tai te Tia moti ae Rietata ae e a nako aei ae e a bane ana tai, ao iaan ana waaki n tamwarake rake ni karikirakea riki te bowi ao tao te bae e aranaki bwa te *transparency* te kirati ao te *accountability* ao Taan Moti ngkai iaon aba, a kateirakeaki iaan te *contract* ke te *appointment* anganaki ngkanne mania.

A bane ngkai Taan Moti iaon aba. A reke ngkanne manin aia tai.

Ngaia are e kairua anne ae e nang tuangaki ngkai Kiribati bwa te waaki naba aei, a tataneiai naba iai

Taan Moti ake man te bowi mai inano ake a bon kateirakeaki naba. E kairua anne.

Ngai ngkai ae I a titiainai bwa are e a bon nakon ngkanne, e koro aia tai. E a manga bon nakon ngkanne te Tia Moti ae Rietata bwa are bon anne tabena. E ti karokoa nakon te Beretitenti te *warrant* ae N na tiainaia.

Ma are bon anne kawaina iaan te Tua. N aekan Nu Tiran, te Tia moti ae Rietata e rineaki naba iroun ma ai tiaki ngkanne te Beretitenti bwa are e kaokoro tein aia Tautaeaka. E rineaki iroun te *Governor General*, Mataniwin te Aba.

Ao are kam bon ata ara Tua ae Maungatabu, Mataniwin te Aba e botaki ma nakoan Mataniwin te Tautaeaka ae a mena iroun te Beretitenti.

Ngaia are akea te kaokoro ngkanne.

Ma Nu Tiran n aron waakin ana rinerine nakon ana Tia moti ae Rietata, e *in consultation* naba te *Public Service Commission* n reitaki naba ma anne.

Ngaia are kanga ti bon weneraoi naba ngkanne. Bwa are aei ngkai ae e boni wakinaki n te Betebeke. Ngaia are I karautaeaka. Ti karautaeaka n te totoko ao aongkoa e anaki bwa ti a rangi n eenako inaomatan te kabowi. Akea eenakina, ti te bae e karaoaki e

rangi n bebete. Karinan te baere e a kaman waaki man 2003, ao ngkana mai imwaina riki. Aikoa reke mwin te naan *contract* ake mai imwaina ma e reke n 2003 ao ni karokoa 2017 ao 2019 ibukin te Tia moti ae e a tia n nako aei.

Ngke ti kanakoi akekei nakon temanna te Roia naba n te Kaomwanwareta are kanga iai ana *concern*, e tuai ngkai man okirira bwa are nanona e a ota. Ao tao e kanga; tao e bure otaia Roia n te Kaomwanwareta bwa aki kababaneaki rongorongo nakoia. Ae bon aei e bon taneiai ni wawaki Kiribati, ao tiaki n ae e a nako Inaomatan te bowi.

I kan kaitiaka naba te rongorongo are iaon te ririki. Tao ti na boni kootea raoi te ririki. Ao tao ti na boni kotea raoi te ririki ao tao ai anne te kanganga ni koteakin raoi te ririki.

Bwa ara Tua ngkai ae ti kataia n oneia aei, ti kotea te ririki mai ieta ao ti a kataia ngkanne ni bubuti ngkana e a bon marurung.

Bwa are ngkai n ara ririki ngkai n ritaea, ti a kanakoa nakon te 60. Ao iaan ara Tua ae e wene ngkai, aongkoa te Tia Moti ae Rietata ke te Judge ke te Tia moti nakon te Auti ni kabowi ae Rietata e na tianaki ana ririki 65 rikaki. E na aki raka iaon 65.

Ma are ngkai n tarana, e a rangi n raoiroi naba ngkai te marurung. Ao e kakawaki ma N na kabanea moa aio, ma I kona ni manga kaeta teutana are iaoia riki kateirakeaia te naan *Magistrate*.

Iai ara kanganga ngkana e a boni kamenaki naba n 65 ao a kona naba Taan Moti ni bon reitaki naba maara Taan Moti iaon Kiribati. A boni kona n ae a rangi n marurung naba n te ririki anne, ma tao e a kakawaki riki ae kanga ti a kabaea ngkai iaan te onono ngkai aei. A na taraki marurungia ma ana ribooti te Taokita ke te O n aoraki.

Ao I taku bwa anne naba a na rau naba nanaia ara botannaomata bwa irou, e a rangi n tamwarakeaki ngkai kanga rikiraken te marurung irouia ara botannaomata.

Ai tiaki arona ngkoa ngkekei are ko roko n te 50+ ao e a roko kanga te nima aoraki.

Tao N na ti kaetia iaon are rineaia Taan Moti ke te naan *Magistrate* iaon abamwakoro, a rineaki iaan te *fixed term* n te warrant are I tiainaia.

Ngkana ibuakon au taeka ae te *contract* a tuai ngkai *contract* ma a mena iaon te *fixed term* are iaon te *warrant* are I tiainaia. Are ngaia ngkanne anne ma are te Tua aei bon ti te onono ibukia Taan Moti ake a Rietata. Ma anne ngkanne e

a tia ni waaki irouia ngkai Taan Moti n te Bowi are inano. Ae iaan kanga katamaroa are e waakin te Tia Moti ae Rietata e a karekea ngkanne aia *fixed term* n te *warrant*. Are anne ngkai ae a waaki iai.

Ngaia are tao man taeka tabeua akanne, au kantaninga bwa e a mataata. Ti a manga kawenea riki bwa te bubuti bwa aikai kanga te tamwarake. Tamwarakean riki kanga te kirati ao kanga bon kamatoan nanoia Taan Moti n te Bowi bwa a rangi ni tabeakinaki naba.

Iaan aia *security* ke mania, e a teretere raoi nakoia.

Ao kanga bon te waaki ae kanga e a taneiai Kiribati ma ti katereana raoi iaon te onono n te Tua n te tai aei.

Ao man taeka tabeua akanne ao I boutoka te onono nakon te Biira. E rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I karabwa te Beretitenti ma tao e bon aki rangi n ota n au marooro. Akea te uneaki ikai iaon te *contract*. Imwain naba 2003 ao e

a kaman wawaki te *contract* ma te bae ti marooro iaona te Tia Babaire, te *appointment*. Ko katokia n ningai. Ti aki tabe ma te *salary* ma kibam ma tera. A bane n rineaki Taan Moti n te *contract*.

Ae ti uneakinna te *security of tenure* manra, kotea te tai.

Te *contract* e a kaman waaki, I aki kakewea ae e a kaman waaki. Ma ae ti uneakinna tao e aki ota te Beretitenti ma I taekinna, n ningai. Te term of appointment. N ningai ae ko na katokia. Ngkana ko na katoki an 65, katokia iai. Tai renew te *contract*. Anne ae I kataia n taekinna tao e aki ota te Beretitenti n ae e taekinna. Akea mai ibuakora ae e kakewea ae aia appointment ni kabane Taan Moti te contract. Ao ane e tei iai booia, aoa leave entitlement, aia raa riki.

Ma ae ti uneakinna ikai, te appointment te Tia Babaire ae e kantaningaki are te *security of tenure/* manra ngaia ao e a toki naba ikanne.

Eng ao akea taekan te *contract*. I a kaman waaki. Akea te Tia moti ae e rineaki n te Maneaba te Tia Babaire ma I ti taekinna ma tao e aki ota iai te Beretitenti bwa tera ae ti uneakinna.

Te *contract* ti aki uneakina anne. Anne kanoan te naan appointment ni kabane ibukin mwaitin te boo.

Ae ti uneakinna te *security of tenure*, manra n rineaki te Tia moti ao ai ngaia naba.

Te Tia Babaire teuana riki, e taku; ngaia tao iai te ririki 65 ma rimwi aoraki ke aera.

Te Tia Babaire ao ke a tara riki te Kibu 83 (3) te Tia Babaire. Bwa anne e bon taekinaki ikanne ngkana arona bwa ko rinea nakon 65, ngkana aoraki ao a na mena iaon 83(3) n te Tua ae Maungatabu.

Anne e a kaman katarataraki anne iroun ara Tua ae Maungatabu.

Ngaia te Tia Babaire I kani katerea n anne bwa ngaia te Tautaeaka e taku; rimwi aoraki ao ti na manga tuoia, ti aki. E a kaman kamenaki ikanne.

Ngkana arona bwa ko rinea nakon te ririki 65 ma e aoraki, iai kawaina are n te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire.

Te Tia Babaire akanne ae e ti tabetabe nanou te Tia Babaire bwa e a manga bukibuki.

Ko noria te Tia Babaire, ti aki ngai ae I kanakoa te reta arei nakoia kain tinaniku. Ma te bwai ae e riki te Tia Babaire. e taetae temanna kain te Kaomwanwareta irouia nakai, ma aio te joint statement. Te Kaomwanwareta ni kabane.

Ao n otau akea te rongorongo ae anganaki. A ti anganaki rabwatan ami onono aei. Ti aki ngai ae I kanakoa. E aki mena ao reitaki ma te Law Society. Ko taku bwa ti kaunia Roia te Tia Babaire ma n otau bon te Law Society iaon Kiribati ae e kanakoa te bwai aio.

Ngaia are aki reitaki ma a ti kanakoaki nakoia taekan ami Tua aei ao a bane naba n nako nanoia n aekakin naba ngaira e nako nanora.

N na manga kaokia riki, ti aki uneakina te *contract*. A bane naba n appointed Taan Moti imwain naba 2003 iaon te *contract*. Te term of appointment are e na fixed tenure. Aio ae ti uneakinna te Tia Babaire.

Ngkana arona bwa tera ngke e kaitiakaki riki te ota bwa te *contract* ma ngkoa. Ana *contract Sir John Muria, ana contract Mill House, ana contract Lasik. Ana contract Maxwel*. A bane ni *contract* nakai te Tia Babaire. Ma te *security of tenure* ae e uneakinaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order* te Tibiika ngkana ko kariaia.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, e rangi n abwabwaki ana karaki te Beretitenti iaon te

contract iaon te naan CJ's ake mai imwaina. E bane ana karaki iai.

Te onono aio te Tia Babaire, e kaineti ma section 5. Ao section 5, tera ae e taekinna. Ibukin te *Judges of the High Court*. Tiaki ibukin te *CJ of the High court* te Tia Babaire.

Anne ae I kani katurua te Tia Babaire ao I taku bwa e bon riai te Tia Babaire ae te koraki aikai, akea tera. E a riai n iai ana *flexibility* te Tautaeaka n angania te *appointment* ae e abwabwaki.

Ao ti kan *challenge* te Beretitenti te Tia Babaire bwa e taku bwa te naan appointment i Nu Tiran, Aotiteria ao iaa riki by contract. Te Tia Babaire N na tuanga bwa e taekinna ikai bwa ti aki aron otau anne te Tia Babaire.

Te koraki aikai, *they offered a life appointment*. Te *life appointment* iai te Tia Babaire, te tai arei tao iraua tao 70 te ririki ke tao iraua. Ma I a kakewea te karaki te Tia Babaire, I aki kakoaua ae aongkoa a on contract.

I tangiria bwa ko na kaekai n anne te Tia Babaire bwa I taku bwa e aki eti am karaki ao ti nang toki mwamwanakia te botannaomata.

Tibiika: Ao I anganiko bwa are ko bon *challenge* naki bwa ko na kaeta arei. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. Tao ni kaineti ma are e taekinna te Tia tei mai Kuria ae karineaki, iaon are e tangira te *fixed term*. I aki manga kani kabwaranakoa riki te Tia tei. Wareka *section 83:1* n te *Constitution* bwa ane e bon teretere ikanne; ane te *appointment can be on fixed term*.

N aron are kanga kabwaranakoana anne.

Ao anne ngkanne I taku bwa e bon teretere. Kanga are I taekinna riki, ngkana e 65 te ririki ao e a toki naba ikanne.

Tera ngke iai riki kanga te marau ae ti kona naba ni karaka anne.

Bwa are ara Tua ngkai ane 2017, e boni katokia raoi n 65 ma ti tara riki are ngkana e kona riki ni marau teutana.

Anne ngkanne are te kauoua. Ma tao anne otau n am mena ngkana e aki rangi ni mataata.

Ao tao ibukin te Tia tei temanna mai Nonouti are e kairai bwa aongkoa a kaokoro Taan Moti ao te Tia Moti ae Rietata. Iaon te Tua ae Maungatabu, ti tebo.

Ma are ti aki ataia bwa ti na ongo iroum ke ti na ongo iroun ara Roia. Ti aki ataia bwa antai ae ti na ongo irouna. Ke bwa are bon te naan Judges ti tebo n aron ane e

manga waeia arei ao e a manga raa.

Kanga ngai I taku ngai bwa ami marooro a boni bane n rangi n teretere are kam nanonna. Ngkana e marooro te Tia tei temanna iaon kabwaranakoan te Tua ae wene aei, te Biira ae e wene aei ao n irekereke ma ara Constitution ma baikara riki ara Tua akana a wene ngkai.

Ma I taku bwa kam bon kabwaranakoi n otami ao n ami koaua.

Ma ti nang aki kaunga are ko nang manga waea temanna ao ko nang manga kangai; bwa e bure arei. Ti ngkana bon iai am taeka ae kabureaki ke baikara bwaai ae ko taekinaki iai, ao ko a kaetia.

Tia ki kaunga ma te debate imwin ae e a tia ni boo, ke ko a bon tia n anga am view ke otam n aron te Biira ae e wene imatara. Ngaia are N nang bon bubuti, a bon wene kain Kiribati n otaia n aron ami marooro ao N nang kanakoa nakon te marooro are imwina.

Are imwina, N na angan te Tia tei mai Abaiang temanna, Hon. Dr. Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro iaon te Biira ae e moan te kakawaki aio.

Ao kanga boni mwaitin te baere I iangoia bwa N na marooro iai, a tia n taetae iaona bon temanna mai iroura te Tia tei ae karineaki mai Nonouti ao te Tia tei ae karineaki mai Kuria are boni ngaia naba te Roia ao e bon ota naba n aron te raraoma are e roboto iaan otaia n aron Tua.

Ao te bwai ae I kanga I kani katokoto iai kanga e bon reke nanou ni manga raraoma naba iai te Tia Babaire. Bwa e taekinna te Beretitenti bwa kanga ti aki te bwai ae e kraoia n aron ae aongkoa e na bukinaki bwa e a kataia n iai ke e na eena nako iai aron ana waaki te Bowi.

Ma e boni kakaewenakoaki naba ibukina are iai bwaai tabeua ae tao bon riai ni kaitiakaki inanon te Tua ao are e a tia n taekinna te Tia tei mai Kuria, are te bwai ae moan te kakawaki iai. Are aron manon te Tia Moti ae Rietata ngke e a rineaki bwa manra ngaia n tiku bwa te Tia Moti ae Rietata.

Bwa I taku bwa te bwai anne moan te kakawaki ma e taekinna te Beretitenti bwa iai kaekan anne ae e a tia ni wene iaan bairean rinean te Tia Moti ae Rietata.

Ao e taekinna teuana kanga tomana bwa e na kairaki ana iango iroun te PSC ao te Kabineti.

Ngkana ti tara aio ao ti taku bwa ti aki waaki rake aio te Beretitenti

are ko taekinna aio bwa ko taku bwa e na nakoraoi . I taku ngai bwa ngke ko moan anga nanom bwa ko kan riki bwa te Beretitenti, ao ko na katikiraoi te naa waaki aika ko taku bwa iai kabwakaia.

Ao ngke aron am mamarooro ao ko kangai; ma te bwai ae e a kaman riki. Ko aki toki n okiokira anne.

Ko tataekina te bwai ae aranaki bwa te *Quantum Leap*, *quantum week*. Ma te taetae n Imatang ae e rangi n nano nanona te Beretitenti ae ko bon riai naba ota iai. Bwa are ngkai ko riki bwa te Beretitenti, ao ko na aki kamangaongaoa otaia kain Kiribati.

Bwa tera ae ko nanonna n te *Quantum leap* ae ko a tataekinna ngkai. Tera te *quantum week* ao ko a manga taetae n te Auti aio ao ko kaokiokia. Te bae e karaoaki mai imwaina. E aera ko aki katikiraoia, ngkana ko taku bwa iai kabwakana.

Ao kao kaewenakoaki iroun te Tia tei mai Kuria, bwa tiaki taekan te *contract* bwa ngaia taekan te *tenure* bwa e na mano te aomata are e aera ao ko aki taekinna ni kangai; ao ae e na katikiraoaki bwa e aki wene inanon te Tua aio.

Ma te bwai ae moan te kamimi, bwa ko bon taekina te bwai teuana bwa ko taku bwa na aki eena nako ana waaki te Bowi, ma am Tua aio e taekinna bwa ngkana te

Tua ae e karaoaki ngkai aio am karinrin. Ngaia e na kona n rota te koraki ake a boou ao ake a tia naba n anganaki te *appointment* mai imwaina.

Bwa n otau ae e memere te Beretitenti, kanga akea ae I a tia n uringa ae iai te Tua ae e na okirikaki bwa e aonga tao ni karekeaki temanna ma temanna n te kanganga. Respective, I aki ataia ae ngaia e a tia ni kakaraoaki iaan te Tua ni Inaomata bwa ngaia ko katea te Tua teuana bwa e na okirikaki bwa e na orea antai.

Ao anne te bwai ae moan te kararaoma te Beretitenti ae kam boni koreia iaan ami onono, bwa ngaia e na bakatekea te aomata are e boou are ko na rineaia ma e na bakatekea naba are ko a tia n rineaia mai imwaina.

Ai te aekaki n Tua tera ngkanne aekakina aei.

I aki ataia ngkana iai ae kam a tia ni kakaraoia mai imwaina ke tao kam a tia n noria bwa e kakaraoaki te aekaki ni Karao Tua ae aekakin aio ae e na okirikaki bwa e na tena te aomata are e a tia ni karaoa te bwai ae e a bure iaan te Tua ae boou ngkai, Ao I a kabwara bure iai ngkana arona bwa iai te aekaki anne.

Ai te aekaki ni babaire tera te aekaki anne. Ao tao e aoria bwa e bon ongora te Tia karao Tua bwa

bukin tera bwa iai riaina bwa e na kaokaki rikaki te Tua aei bwa e na iai korakorana irouia nake a kaman waaki imwain ae e tia ni kabwataki te Tua aio.

Ao tao boni ngaia anne naba teuana bukina ae e a roko iai aia raraoma te naan Roia mai tinaniku, man te Kaomwanwareta. Bwa are iai kabaeara te Beretitenti. Ngkai Kiribati e riki bwa ngaia naba kain te Kaomwanwareta ao iai kabaeara n aron kairara n te Tautaeka n Inaomata. Bwa moan te kakawaki taan Karao Tua. Taan babaire n te Bowi. Moan te kakawaki bwa ti na aki eenia nako n te anga teuana ma teuana.

Ao I taku bwa ko na bon riai naba ni kaomata Inaomataia. Ngaia are ngko ko rinea ao ko a katikua naba bwa a na aki bae iaan te kantaninga are kangai. Au babaire aio e na bon aki rangi n raoiroi nakon te Tautaeka. Ma ai ti 3 te namwakaina ao e nang bane au tai ao e nang manga kamaeuaki ngkana arona bwa e na kamaeuaki aron tiku n riki bwa te Tia moti. Ao aio e na riai n akea inanon ana iango te Tia moti, bwa te aekaki ni waaki ae e karaoaki n aron anne. Ao ngai irou, e a kabaeaki ana iango te Tia moti anne iaan te kantaninga are e tangiria bwa e na mwakuri ma tao e nang anga ana babaire ae kanga e na reke iai kukurein ao I kabwara bure. Bwa

aio au kanamakin ngai ae tiaki tera, te *layman* ngai. Ma te Tia moti ao e na kangai; bwa ngkana I a karaoa te babaire aio ao e mena ao e aki kabouaki au mwakuri bwa e na aki kukurei iai te Tautaeka.

Ao aio N na rangi n kamoamoako ngke ko kanakoa aio. Kabua te aekaki n kanamakin aio mairoun te Tia moti, bwa e na aki iai te rekereke iai. Ao ngkana ko taraia bwa e bon rangi n kirati bwa are iai te PSC are e rekereke naba iai te babaire imwain ae e karekeaki te Tia moti ke e anganaki ana appointment te Tia moti. Ma antai ae e rinea te Chairman n te PSC te Tia Babaire. Antai? Ngaia boni ngkoe naba te Beretitenti.

Ngaia are irou, ngkana ko bon rinea te *Chairman* n te *PSC* ao ko na manga reitaki ma ngaia bwa e tuangko bwa antai ae ko rinea ke ko na kabua ana mwakuri n te Bowi ae Rietata. I aki ataia ae ngaia e kirati anne.

Ao ngkana ko na manga okira te Kabineti, I a bon aki ataia riki ae e na kirati anne.

Bwa e na kanga ni kirati anne? Ao tao bon te katoto te Tia Babaire, bwa are kain te Kabineti, ao ngaia ae te katoto teuana ae bon te kamimi. Are a bane naba ni mena te naan babaire ao kabwaia irouia. Bwa e kaokoro ma are e

kanamakinaki ni Kabineti ake mai imwaina.

Bwa are ngkai ngaia iai aia bonus ae \$8,000 moan te kakawaki anne. A na aki riai ni bwaka, bwa ngaia ni katoa ririki ao e na bwabwaka nakoia \$8,000. Ao boia are a kabirirakeaki are e tinanikun are e baireia te Tarabure are e mena iaan te Tua naba.

Ngaia are ko taekina te kirati te Tia Babaire ao I taku bwa ae e taekinna te Beretitenti, e aki kirati bwa are iai rekerekeia naba nakai ae kain te Kabineti ma aron am babaire ngkoe te Beretitenti.

Ngaia are bon te bubuti I taku bwa ngkana, I aki ataia ngkana e tia n reke kaobin te Joint Statement iroum ke e tuai, are e rekereke iai ma te naan Roia, te naan Judges n te Kaomwanwareta.

Bwa ngkana e reke iroum ao iai kabaeam. Ae ngkoe ae kain naba Kiribati kain te Kaomwanwareta, iai kabaeara bwa ti na riai ni kamatoa aron boutokan Inaomatan te Bowi.

Ao te bwai aio e na kaira aron te waaki n Tautaeka ae e itiaki n Inaomata. Bwa te babaire aika raraoia, e na kateimatoa naba te rau ao te rikirake ni kukurei n abara ae Kiribati.

Ngaia are man au marooro anne are tao e rawata ae e kani marooro.

Ao N na bon bubuti bwa tera ngke ko wareware riki. Ao tai kangai; a kanga n ae ataia nakai, e aera ngkai a korei aia rongorongoi aikai ni boni kaitara te Tautaeka ni Kiribati. Tiaki anne te bwai ae e kakawaki.

Te bwai ae e kakawaki tera kanoan aia raraoma te koraki aikai n te Kaomwanwareta. Moan te kakawaki aio.

E kakawaki kanoan te bwai aio, tiaki bwa antai ae e kaongoia nakai.

Ngaia are I bubuti te Beretitenti bwa ko na kaota aron te marooro ni kairiri ae ti na kona n akea ara nano uoua bwa tiaki taekan temanna ma temanna, ma taekan te raraoma are e wene inanon aia Moti n reta nakai. Bwa aio moan te kakawaki riki iroun te aomata ae te tia Kairiri jba tera ae a noria nakai ae ti tebo ma e a kararaoma nakon ana kairiri te Tautaeka ni Kiribati n te tai aei.

Ao bon ara bubuti bwa tera ngke e noraki aron aio ao e noraki naba riaina bwa e na mang rinanon riki ana iango te Tautaeka, ao riki rinanon te Minitita are e tabeka te Biira n te tai aio. Bwa I taku bwa moan te kakawaki te bwai aei. E rangi n nano te bwaai akana inanon te reta anne.

Ao I taku bwa ti bon riai n taraia ao ni bon iangoia riki, imwain ae ti

katia ara babaire iaon te bwai aio bwa ti na kaotira ngaira kain Kiribati ae ti rikirake inanon otara n te Tautaeaka n Inaomata ibukia ara botannaomata.

Ao e bati n rabwa, I a toki moa ikanne. I aki butimwaea moa te Biira n te tai aei.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order*.

H.E. Taneti Mamau: Teniua au *point of order* ni kaineeti ma ana marooro te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang are kanga e a kabwara buaka bwa aongkoa, akea au marooro ae aan te Biira e na oreaki. Iai ae ti na oreia iai ke tina kataarea ke ti na tenaia n aron mwanewen ana taeka. Kanga te onono nakon te Tua, ao ara Tua kanga ibukin karikirakean te waaki ao katamaroana ao e anaki iaan kakiratakina riki.

Ngaia are akea te kanganga, ngkana te okirikaki. Te okirikaki bwa antai ae e na ataia ao anne riki e a kirati ao e kona ni karekea kanga te secure n te appointment ke kamanoan ana appointment temanna ma temanna inanon taina.

Ma nanora aika a itiaki akea ae kanga ae ti a karaoi riki ara Tua bwa ti nang katekebuaka temanna ma temanna. Akea anne.

Ngkana ko karao Tua n aron anne, kanga e aki rangi n raoiroi anne ibukin kabwaian te botannaomata.

Ao riki tao nake a kabaeaki riki iaan te Tua aei, tao Taan Moti.

Te kauoua, e a taku naba bwa akea te kirati n are iroun antai, I reitaki ma antai. Bwa tao e aki wareware te Tia tei mai Abaiang, ma N na ti kairia nakon te Tua ae Maungatabu 81:1 ane e bon taekinaki. *The Chief Justice shall be appointed by the Beretitenti, acting in accordance with the advice by Cabinet sent it after the Consultation with the Public Service Commission.* E teretere ikanne bwa are akanne ara Tua ae ti kakoroi nanoia.

Ao e nga am kirati ae ko a tangiria, bwa aei te kirati ae tangiria te Tua ae Maungatabu. Ao uota am onono ngkana ngaia anne bwa ko a tangiria n oneia. Moan te kanganga oneana, e bon ataia am Unimwane ane i buki ao e rangi n unun ngkana ko na onea te Tua ae Maungatabu are e a tia ni kawenea bwa anne te kabanea n tamaroa.

Ma are tao a na bon roko taai ae ti na manga onei akanne iai.

I point of order iaon are bwa akea au taeka ae I kamangora te Tia Babaire, bwa are e a kawa n taku bwa te Public Service Commission, ai bon ti temanna naba kaina bwa te chairman ke te Chair lady.

Niman kaina (5), kain te Public Service Commission.

Ko a tia ngkai n tuangai bwa akea bongon aia iango te koraki ake niman akekei. Tao e eti, tao bon akea bongai ma a rangi n bongana iroun te Tautaeaka.

Ao te Chair ke te Tia Babaire, bon ti te tia kaira te iango are irouia kaina. Ae kaina te Ebikobo, te KUC Moderator, ao ai teniman tan rabakau ake a rineaki man itera ake iai aia tarena ibukin tobwakin te botannaomata. Ao akea au taeka, ma ko a tuangai ngkai bwa ngaia e aki kirati bwa I a ti reitaki naba ma te Tia Babaire, te Public Service Commission. Akea iaan te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire, ma rabwatan te Commission.

Ao ai aekan naba are ko kamangoria kain te Kabineti.

Te Kabineti, te rabwata ae tengaun tabun kaina (10+). Ao ngkana anga aia advice, irou ngkana anga aia advice ao e a bon tiku ngkanne iroun te Beretitenti. Ma kain te Kabineti, iai naba aia sense of integrity.

A tia n onimakinaki iroun te botannaomata ni moa mai irouia kain abaia ao a onimakinia ao ai taan tobwa ngkai Kiribati.

Ao kanga am tataetae kanga kam a rereke n te waaki ae kam kakamangoria nake iai tibwangaia

iaan te Tua ae Maungatabu. Ao ti akanne au point of order. E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Tia tei, e a tau. E bon ti kaeti bwaai ake ko taku bwa ko a tia n raa.

N na bubutiko bwa N nang keiaki ni kamatoa riki are I a tia n tuangingkami. Ti tebo ao e nang manga boni moanna ni mangao ami Auti, ao e raoiroi ao e rangi n kakawaki ae ti point of order temanna iaon am marooro ao e ti kaeti bwaai ake e taku bwa ko a tia iai kanga ni kabwakea ana marooro iai.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ma e bure te bae e taekinna te Beretitenti.

Tibiika: Ngkanne kam nang argue ngkanne. N nang manga kauka ami debate, kam nang kaetieti ngkanne. Ko na kaeta are irouna ao e na kaeta are iroum.

N na bubutiko te Tia tei, N nang kanakoa nakon arei. I bubutiko te Tia tei, taiaoka.

N na angan te Minitita man te Aono n Raina. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro iaon kanga te Biira ae e rangi n tikiraoi ibukin te kakaitau ao karineakia kain te High court mairoun te Tautaeaka.

Ao ibukin am rongorongo kanga N na bon aki teirake ni marooro ma te bae e kateirakeai, bwa ngke ko a waakina am katawanou ao e boni maeu te rerio iaon te FM. Akea baika a bua ngkana tao e aki tang te AM, ao te FM e a bon tang naba ni karokoa ae I nako Bairiki ni manga oki ngkai ao e bon tang.

Nanona akea naba te bae e miss ibukin am rongorongo *Madam Speaker*.

Ma te bae e kateirakeai te marooro man te Kaitara. Ana marooro te Tia tei mai Nonouti, mai Kuria ao mai Abaiang. Ae ngkai I taraia ngkai, a tia n anga marooro aika akea koauana ni kaitara te Biira aei.

I rangi n boutoka ngai te Biira man te Aono n raina bwa a kakawaki Taan Moti.

Ao te bwai ae N na marooro iai, ngkana ko tara te Biira ao e kangai atun te marooro iaon te Biira. *Bwa te Biira n onono nakon Tuan te High Court, Judges (Salaries & Allowances)*. Ngkana tao ti rairia ni Kiribati, tao te onono ti iaon aia bwakabwai, ao te arauneti ngkanne tao iaon bwaai ake a kona n reke aika raka te mwane nakoia iaon baike e raka ibukin aia mwakuri. Kanga anne ti te onono iaon te Biira aio.

Aia marooro ngkai a rinnako bwa a taku bwa e a rinnako te

Tautaeka inanon aia mwakuri kain te *High Court*.

Te marooro a katerea bwa aongkoa ti a rinnako inanon te *Job Description* are tera ana mwakuri te *High Court* ao ti a rinnako iai. A kaotia ngkanne bwa anga te marooro ae akea koauana nakon Kiribati. Bwa te marooro aio, ti katamaroan riki *salaries* ao *allowances*. Ngkana ti karaua n iangoia raoi, e boboto raoi aio.

Tera ae e a uneakinaki irouia, a birinako man te *principle* n te marooro.

Are oin te kantaninga e bon takaruaia te Minitita ae karineaki man MOJ. Bwa te *High Court Judges Salaries & Allowances (Amendment)*. Akea ae e kangai; bwa te Kaomwanwareta ke tera inanon te waaki, akea. Ti bitaki aikai a na nako ni katamaroa te waaki. Anne n otan te I-Kiribati ae e memere otana iaon te Biira aio.

Ma oin te marooro ao anne, ti te *salaries and allowances*. E a kumekumeaki te Tia moti iai. Aki kumekumeaki taani mwakuri n te rabwata are teuana ae a bon aki ae a bon aki naba kumekumeakia.

A wene iaon aia rau, ao aia rawati ao aia babaire ae e aki wawaeaki iroun te *Executive*. Te kibu naba aio e boni kamataata bwa ti aki rinnako iai ngaira. E aki rinnako te

Executive, e aki rinnako te *Parliament* iroun te *Judiciary*. Ao anne raoi ae *clear* ao e *crystal* n aekan te aiti buraoki.

Ngkana ti kaoka te kakaraki, ao an bon taraira. E taneiai te Tautaeka aio ao e kairaki iroun TKP inanon te 4 n ririki. E bon aki kona n rinnako n rabwata aika uoua riki aikai.

E kabutaki Kiribati n te rabwata aika teniua, ma e bon tuai naba ririnnako te Tautaeka aio ao te *Executive* n roko iroun te Auti ni Maungatabu ke e roko iroun te *Judiciary*, e bon tuai. Ao e teimatoa naba n te Biira aio n itiaki bwa e aki rinnako. Ngkana ti kaoka te rongorongo e nang bane ara tai.

Antai aika nako n te *High Court* n tangitang bwa e na bwaka te Tautaeka. E mwananga te *Executive*? E bon aki ae e bon aki. Ti nakomai n rau ngaira n tekateka ikai ni kaomata ana Auti Ni Maungatabu Kiribati. Antai ake a nako? Bon nake tao aera. Aia bebwa n Roia ke aera, akea. Ti aki wawaeia. Tera aia moti ma aia raa? Ao are a bon tannako iaona.

Tera te moti are e tia? Ao bon irouia.

Ao ngkanne ti a manga noria ngke e a waaki te bowi. Antai ae e kabwara te Auti? E kabwara te Auti, bon te Tibiika. Bon inaomatana naba.

Ko a noria ngkanne n te tai arei bwa e teretere iai bwa te Tautaeka aio, e aki rinnako n rabwata aika teniua ao e aki kamangori naba rabwata aika uoua aikai.

N tokin te tai ao ane e bon tannako. Ko boni inaomata.

E inaomata te Auti ni Maungatabu, e inaomata te *Executive* ao e inaomata naba te *Judiciary*.

Te Biira aio, e aki rinnako inanon te *Judiciary*.

An boni karaua n iangoia, bwa ti katamaroan te *allowances/salaries*. Ao e a nga ae ti a rinnako iai. Ti anga rongorongo ae ti a mwamwa iai Kiribati.

Ti a kananorooa riki iai te I-Kiribati ao ti aki angania kaotakia. Bwa ngkana te Biira aio ti ibukin *salaries & allowances*, kain Kiribati ti te marooro aio iaon aia bwakabwai kain te High court, antai riki ao aia *allowances* ke baike a kona n reke n rakan aia mwakuri.

Ti nang irana te Kaomwanwareta *Madam Speaker*. E rangi n kangare ae e a okiokiraki te Kaomwanwareta.

Ngke ti moan Tautaeka naba *Madam Speaker*, ao a taku man ana taetae te I-Kiribati. Akea ae kona ni waeira bwa ti a inaomata, ti na boni bairea ara babaire bwa e

na aki kairira te Ianeta. Te I-Kiribati, ae e na bairea aron kamaeuan ao ana waaki iaon Kiribati.

Ao anne ae ti tiku iaona ni karokoa ngkai. Ti na irana te Kaomwanwareta, ao ngkana ti a manga tara te Kaomwanwareta. Tera ae a rotaki iai kain te Kaomwanwareta n te Biira anne.

Ke a tuangira bwa tera ae e rotaki iai te Kaomwanwareta. Tera ae e rotaki iai Engiran. Tera ae e rotaki iai Amerika, Aotiteria ae a mwaneweia nakai. Tera, a ti kangai naba. E raraoma te Kaomwanwareta. E aki *effective* te taetae, te action e *effective*. Ao ti aki noria bwa tera te raraoma. A bon taetae naba ni kakamaka Kiribati. E raraoma te Kaomwanwareta. Tera ae raraoma. A raraoma n te aro raa. Te aekakira te raraoma ae a nanonna nakai ngkai ti karaoa te Biira aio nakoia kain te Kaomwanwareta.

A boni ngare iai kain te Kaomwanwareta ao a taku: *we have no business in Kiribati, We mind our own business*, bon anne raoi etina.

Bwa e aera ngkai a nang rinnako iroura? E aera, ai tera te kanganga ngkai ti bita ke ti katamaroa te Biira aio. Tera aia kanganga kain te Kaomwanwareta iai? Eng, e boni kamimi ma e koaua. Bwa te Biira

aio, bon akea rekerekena ma kain te Kaomwanwareta.

E bon ti rekereke, tiaki naba nakon te I-Kiribati mai Makin nako Arorae, Banaba ma te Aono n Raina. Tiaki, tiaki. Ae a na taku nakai bwa e rotaki kain te Kaomwanwareta iai, e aki. Ao e aki rotaki naba te I-Kiribati mai Makin nako Arorae n te Biira aio. Bon ti katonuan ao kibarakea riki ni katamaroa te Nakoa ni mwakuri n te *High Court*.

Ti te *salaries & allowances* ibukia. Tia ki rinnako in *details* inanon ana mwakuri. E aki, ti aki rinnako inanon ae ti bon aki ae ti bon aki. Ma a katanoata nakai, a kamangaoa otan te I-Kiribati.

Ma e kamataataki mairoun te I-Kiritimati bwa akea kamangaoa ao ara kumetoo n rinnako inanon ana waaki te *High Court*, bon akea. Bon ti katamaroakia riki bwa a na namakinia riki bwa a tobwaki, a mwaneaki raoi ao anganaki rau n nanoia ni karaoan aia *service* ae e tamaroa nakon te botannaomata.

Eng, *Madam Speaker*. E aki raoiroi kuakuakia abara inanon te Kaomwanwareta n te Biira aio.

Kanga ti taetae iai te babaka n ataei. Bwa ngkana ti a kabwara nakoa, e a kabwaranakoa te I-Kiribati mai buki. Ao tera rotakia kain te Kaomwanwareta iai? Tera, bwa aki ota iai kain Kiribati. Tera,

ngaia ti te *salaries & allowances* ao e aera e a roko nanokawakia kain te Kaomwanwareta. Tera ae a rotaki iai ngkai n te miniti aio, te tekan aio. Tera? Ao ngkana a taku nakai bwa aongkoa iai bibitakin kanoan boong ao aongkoa e na iabuti abara? Tera rotakia, a rotaki iai.

Madam Speaker, te Tautaeka ae e nako 12 ana ririki n Tautaeka. A kaman takaruaia, e na inako Kiribati. Ti a tia n taua 4 te ririki ao nanona ai 16, ai te kabanea. Iai te bitaki nakon Kiribati ao a tauraoi ni kamaeua?

A rotaki iai? Kai tiaki bwa bon ara kanganga.

Ngaia are ti anga ara marooro ae ti a kakamaka iai te I-Kiribati n anga te raraoma. Tiaki aki anganga te raraoma.

Ti a bia n anga raoi taian marooro aika a bon oioi. Ma I tara te marooro man te Kaitara, kanga akea oin raoi te marooro. Moara riki te Tia tei mai Abaiang ae e nang tibwa kanakoa ana marooro ae karineaki. Ti kataia ni kakaea ana *main point* iaona. E a ti kumea naba te Kaomwanwareta ao e taku; e raraoma te Kaomwanwareta. Ao ngai I taku; bwa tera ana raraoma.

Ao ngaia e aera e aki katannakoa bwa tera te raraoma iai.

Eng, e na aki burebureaki te I-Kiribati. Ao ti riai naba n anga ae ngaira taan kairiri ikai marooro raoi aika a bon koaua ao a oioi nakon te I-Kiribati ao ti na aki anga marooro aika kanga a bita te waaki nakon te kabwaia.

Ngaia are man au marooro ae uarereke aio *Madam Speaker*, ao I boutoka maon tabekan te Biira aio. Te Biira ae kakateke ao e tonu nakon te rabwata ae e bon aki ririnnako iai te *Executive*. E bon aki, ma e ti anga riki katamaroan riki aia bwakabwai ao barongakia *in allowances*.

Aio n otau ngai, n au wareware iaon te Biira aio.

Ao N na kabwara bure ngkana e okoro ma otaia tabeman. Ma ngkai te marooro iaon te *salaries & allowances*, ao ti taku bwa ti bon riai ni marooro iaon aio.

Ngkana ti reianau ao ti karini iango tabeua, ao reke ngai. Ti bureburea te I-Kiribati iaon otana, iaon tamaroan te Biira aio.

Ai bon te bwana ni katekeraoi *Madam Speaker*.

Ao e eti, I bae n taratara ngkai am marooro *Madam Speaker* ao kanga I nanokawaki iai.

Iai ae tuai kan teirake, e a bon teirake naba ngkai. Ao ko bon tuai kateirakea ao e a teirake naba. E

aki bwaauranaki, ao are ngaira ngkana ti a tibwa teirake. An tekateka, ti a katekatekaki naba.

Eng, kanga anne tangi n nano tabeua. Ao tera am point of order, tataninga kateirakeam. Ao ti a matakun ngkai. E aki, e a bon teirake naba ao kai akea waeana. Akea burebureana.

E aoria Madam Speaker, kanga bon ti rinanon te babaire. Ao ngaia anne bwa ngkana te *point of order*, ngkana ko kabuia.

I a boni boboa waem ma te bwana ni karinerine. An bon stick naba iaon arei, are ko taku bwa kanim ao tonum iaona.

N tabetai ngaira e a manga reke bwa ara tangi n nano. E aera tao ibukina e a bubura ana ririki ao ngaira. Kai a rineira ngaira kain ara abamwakoro ao kai ti aki kabaneaki man ara abamwakoro bwa ti tokabeti ibuakon te rinerine ao e aera ngkai kanga ti a kuri n taraki n aki rangi n kaomwataki.

E bia noraki naba Taan tei man aba aika kakaokoro bwa a rine mai irouia aia botannaomata ao e bia naba bon tibwaki raoi te babaire. Ngkana e na bon katekateka, tekateka. I tuai anganiko te ota ao ko a teirake, tekateka riki. Ai kamaeura anne.

Ao a na tai taku *Madam Speaker* bwa are bon iai te bwana ni

karinerine inanora. Ti bungiki ao iai te karinerine ioura.

Ma te bae I kuakuaia *Madam Speaker*, a tia n nako angina nakon te Kaomwanwareta. Ao ngkana a matakun te Auti n tei, a kan ae a nang mbwa taan kauntaeka ao a takarua ae iaon tawaewae. A kan ae a na kare, a taetae ae e kamimi n te aonnaba. Ao e kamaeu anne.

Ao e aera ikai ngkai ti rangi n ribaki.

Ngkana ti a manga tara ara marooro aio. Antai te kabanea ni tatarua inanon te Maneaba aio. Ti waeia? Tia ki, bon inaomatana. Ao ai kamaeura te marooro n arona anne.

Ao aio te tabo ni ngure, te tabo n tatarua. Ko aera, ko aera ma te tia kaetira *Madam Speaker* ngkoe ae ti karineko.

Tiaki nakekei ke antai, ao ti inaomata n taekini akanne ma iai te Rules are ko kairira nako iai.

Ngaia are kanga aio au ibuobuoki teutana, bwa are I kamwanangaki naba man au abamwakoro. Nako, un, kauntaeka, tatarua, kabero ibukin Kiritimati.

E aera N naki taekini aikanne. Ma inanou ngai ae I bungiki, iai te karinerine ae korakora naba irou

bwa te Nati n I-Kiribati ngai ae I ata te katei.

Eng ma kanga I ti kani marooro tabeua ae ti kaira te iango iai. Ao te Biira, moan te tamaroa ibukia kain ana aobiti te High Court. Ao baike a tia ni mwaneweaki man te Kaitara, bon akea koauaia.

Kain Kiribati, bon akea koauan te marooro are e mwemwe man te Kaitara akekei, bon akea ae bon akea bwa e kirati ana mwakuri te Tautaeka ae Tobwan Kiribati *party*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: *Point of order*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao N na ti anga moa te *point of order* nakon te Tia tei mai Abaiang. E nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika. Ao I taku bwa bon te Beretitenti e na bon riai naba ni buobuokia ana Minitita tabeman.

N na wareka te Biira te Tia Babaire. *Explanatory memorandum, the main purpose of this Act is to amend section 5 of the principle Act of tenure of Office of the Judges.*

This section of a new sub section 5:2A, provide general for the appointment of new and existing Judges. E nga te *salary* ikai.

Ngaia I a bubuti bwa ti na aki kabureaki ara marooro, bwa ngaia iai aki otaia tabeman ae kain te Kabineti ni kanoan te Biira n te tai aei. Au moan *point of order* anne.

Au kauoua n *point of order* te Tia Babaire. Bwa are e taekinna te Beretitenti bwa I kamangoia kain te PSC ao te Kabineti. I aki, ma I taekina te bwai ae e aranaki bwa te *transparency*.

Ao te *transparency* te Tia Babaire, ngkana ko appoint kain te aobiti anne ao antai riki ao ko a manga okiria bwa aongkoa e nang otinako te kirati mai iai. Ao anne ae I taekinna nakon te Beretitenti bwa e na kaota iai, bwa ngai irou e aki kiratai ngaia are e kabwara bure.

Ao e na kataia ni kabuakakai mani kaunia kain te PSC ma kain te Kabineti bwa tiaki nanon au karaki anne. Ma e ota iai ae ngaia ae e na riai n ota iai. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria, e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kani kaeta ana marooro te Minitita ae karineaki, ao I karabwa. N ana marooro te Tia Babaire ae e rangi n buki rawata e taku bwa ara marooro ngaira, ti mwamwana te aba. Ti mwamwana Kiribati.

Te Tia Babaire akea buren te buki buki anne, ma ke e katerei

nakon Kiribati bwa tera ae ti mwamwana te aba iai.

Bwa ngke e a marooro te Minitita ae karineaki, ao e a rangi n mataata te Tia Babaire. Te moan moa, e aki ata te Biira ae e uneakinaki aei. E aki wareka kanoana.

Are e taekinaki inanon te Biira aio, are kabwaranakoana ae e warekia te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang. Te Biira aio, tiaki ibukin booia. Aio te Biira aio, e irekereke ma mania Taan Moti ngkana a rineaki nakon te Nakoa n Tia moti.

Ngaia te Tia Babaire, ti aki ataia bwa antai ae e mwamwana te aba ikai.

E aki ata naba bukin tera ngaia a roko kain te Kaomwanwareta ao e aki kakauongo naba. E aki n ae ti aki wareka te Biira, e aki kakauongo naba te marooro.

Ao a riki n roko kain te Kaomwanwareta iai bwa a tabetabe nanoia bwa te Biira aio, e kumetoa aron rineaia Taan Moti ao mania n taua nakoana.

Ngaia te Tia Babaire, N na bubutia riki taan marooro man ana itera te Tautaeaka. Ngkana a na marooro iaon te Biira ao ke a warekia ao ke a ota n nanona. Nakon te Tia Babaire, ti a bukinaki bwa ti marooro ni mwamwana Kiribati. Ao ti a karaua ni kakauongo te Tia

Babaire, e konabwai te Minitita. E boni konabwai, ma te bae e karaoia te Tia Babaire. E raw ani karaoa tibwangana ao e anganira te bukibuki te Tia Babaire ae ti tebo ma ti aki toto ni bwai iai.

Ti a bukinaki bwa ara marooro, ti mwamwana Kiribati.

Anne te Tia Babaire bon ti au point of order, bwa a rawawata bukibuki aikai. Ma e raoiroi ngkana e oioi te Tia Babaire boutokaia, ma ngkana ti anganaki baika e a boni mataata bwa ko aki wareware. Ao ko aki ata te bwai ae taekinaki ikai ao ko aki atai bukin ara marooro.

N na bubutia ikai te Minitita bwa ti mwamwana Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire ao anne au *point of order*.

Tibiika: E rabwa te *point of order*. Ao imwain ae I a kamotirawa te Auti, e a boni boo 4.00pm.

Ti nang riai ni break ibukin ara bwakantai.

Ma e teke taningau n ana marooro te Minitita are ibukin tao te Tia tei mai Nonouti are e a bon teirake naba ao I tuai anganna te *floor* ao I bon taekina anne.

Ma I iangoia are ngkana n aekakin ngkai ae e nang toki, ao I ti kabwarabwarai bwaai tabeua ao ti a break naba.

Ngkanne N na manga boni kauring naba nakoimi Taan tei. Iai ami Tua aene e wene, kakawaki ana kairiri ami Tia Babaire, ami Tibiika. E riai n angani ngkami te *floor* ao kam a tibwa teirake.

Kam katei baimi, bon iaan ara *Rules* ae e rangi n matoatoa te Tua anne. Ngkana I kateirakeko, ao ko a tibwa teirake. Ngkana I aki, ao ko aki kona n ae ko a bon teirake naba n taetae. Ti anne au kauring.

2. Ibukin uruakin ke ibukin te kanganga are ni kaineti ma ara bwai n taetae. Bon te kanganga ngaia a bubuti kain te BPA bwa N na kamataata bwa e riki te kanganga man aia aobiti ibukina bwa e rotaki te bwaoki n iti are mwin aia iti iai ane bon i tinanikun aia aobiti mai moa.

Ngkai kain te PUB ane a roko ni mwakuria ao ni kataia ni kakaea te anga ae e na baiti iai bwa a rotaki aobiti akana a maeu man te baoki n iti anne. Ao ti aikanne au kabwarabwara ao ti a manga kaitiboaki ikai n 16.30pm. Kam rabwa.

AFTERNOON TEA

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne te marooro nakon te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E nang bati n rabwa Madam Speaker ngkai e

kona n reke naba au tai. I aki ataia ae e na roko n taina aio bwa I a tibwa katea baiu. Ma e rabwa are ieta.

E koaua, I taku bwa e kakawaki ae ti na amga bwanara iaon te Biira ae e rangi n kakawaki aio. Ao tao e koaua ae e kananokawaki ae totokoaki irouia kain te Tautaeaka, bwa I taku bwa bon te Biira ae e nang *straight forward*. Te Biira ae kanga bon akea baika controversial iai ma tao e koaua, tao boni kabwaranakoara irouia tarira ma mwanera are n te itera are teuana tao iai iterana aika aki raraoi.

Ao I boni kataia naba ni kakauongo raoi taian kabwarabwara, ao teuana te kabwarabwara ae ngaia ae e boni kateirakea teirakeu iai. Kanga bon ana kabwarabwara te Tia tei mai Kuria are e taku bwa te Tua aio ke te Biira aio, kanga e nang uotaki Kiribati nakon te kabuanibwai, bwa e nang anaki Inaomatan te Bowi.

Ao I boni kataia n raa bwa are tiaki ngaira Roia, ma I a manga boni karaua ni kataia ni karaua ni bon taraia ao ni boni karababa au iango ma otau iaona ao te bwai teuana ae ko bon ataia bwa e bon rotaki iai Inaomatan te bowi. Bwa are aio ngkai N na kataia ni karekerekea ma te Tua ke te Biira ae e wene imatara ngkai.

I kataia ni kakaea bwa tera ae te Tua aio ae e ringa iai Inaomatan te bowi. Bwa are tao ngaia aio ane e taekinna te Tia tei mai Kuria, ae te Tua ke te Biira aio ngaia ae e nang riinga aron ana waaki ma Inaomatan te bowi ni karaoa ae ana waaki.

Ngaia are tao ti bon ata te baere e araranaki bwa te *Rule of Law*. I taku bwa anne ti bon ataia bwa are boni ngaia anne te bae e rangi n kakawaki n aron te Tua n Inaomata ae te bae e rangi n kakawaki bwa ti na kawaina te baere e araranaki bwa te *Rule of Law*.

Bwa teuana ana component ke tao teuana rabwatan ke tao menan te Tua anne ae te *Rule of Law*, bon te Separation of Powers. Ao bon anne. Ao ngaia aio ae I kataia ngkanne ni karekerekea te Rule of Law ao *Separation of Powers* ma te Biira ae ti mena iai aei.

Bwa tera ae e urua Inaomatan te bowi.

I taku bwa e bon rangi n mataata bukin te Biira aio *Madam Speaker*, bwa ti ibukina ngke e kaweneaki imatan te Auti aio bwa e na ti katerea riki ke e na *define* riki ana *contract* te Tia moti. I taku bwa bon anne ae e rangi n bakekete. Ao ngaia ae I rangi n mimi bwa e a rangi n reianau te marooro iaona ao e a bon rangi n

takaruaki n te aro ae aongkoa e a bon rangi n bure ao e nang uota ngkai Kiribati ke ana Bowi Kiribati nakon te kabuanibwai bwa e anaki inaomatana.

Tera ae e na urua iai inaomatan te bowi. Bwa ti bon ataia, e uruaki inaomatan te bowi ngkana e kurebetoaki ana waaki. Ngkana tao e nang aki inaomata bwa tao e nang anga ana bowi ao e na tekateka te Tautaeke ikekei ni kangai; karaoa am bowi ao uringa bwa e na otinako am moti n aekakin aio. Ke tao a kteaki Tua aika kanga e nang tukaki iai inaomatan te bowi.

Ngaia are kanga I tara aio ao bon akea te bae e ringa ao ngkanne tera ngkanne ae kanga e nang kabuanibwai iai inaomatan te bowi n aron ae e kabwarabwara te Tia tei mai Kuria ae e rangi ni bwatete rikaki ana taeka are e taekinna arei, tao e nang teke wii Kiribati bwa te bowi ngkai akea mwakana bwa e anaki.

Ngaia are kanga I bon mino au kantaninga iai ao I taku bwa e mino riki ngkana e a manga nako te aeka n taetae aio mairoun te aomata temanana ae e rangi n kinaki bwa te Roia.

Bwa are ngaia bwa e na kaeka te titiraki, ao e eti are e taekinna te Beretitenti ae I kangai: I a kua ni kakantaninga ami taeka kain te Kaitara ao moamoa riki te Tia tei

mai Kuria ae e na kangai: e nga te Tua ae e uruaki n te Biira aio. E nga te Tua ae Maungatabu ke tao mwangan te Tua ae Maungatabu ae te Biira aio e urua Inaomatan te bowi.

Ae e bon aki roko n te taekinaki. Ma te bae a taekinna ngkai, ai bon kabwaranakoan te Biira aio n te aro ae kanga e rangi ni kamabubua iai te ota ao e aki raoiroi naba nakon te ongora.

Bwa are ngkai ti tebo ma a tuangaki kain Kiribati bwa te Tua aio e bon rangi n buakaka. E nang urua Inaomatan te Bowi ke te bowi ngkai e aki kona ni karaoa ana moti bwa tao e a maku te Tia moti, bwa ngaia ibukin ana tai are e anganaki arei e nang aki kona ni karaoa ana raa. E roko n te Kaomwanwareta.

I taku bwa aikanne kanga irou, ai boni mwakuri ke ti tebo ma ti a manga boni kamwarua abara ae Kiribati ae tangiraki.

Antai moa te aomata are e karokoa te rongorongon te Kaomwanwareta. E kanga n ataia te Kaomwanwareta? Antai ae e a bon nako n nikiria ikekei te mena aei. Kai e aki kababanei n anga te bebwa ni kabane ao e a ti anga naba mwakoron te rongorongon ae kanga; a kaunaki ma Roia. Ngkai a bane ni kauringaki aomata bwa a na boni kaitara te Biira aio ao

moamoa riki e na kaitaraki te Tautaeka.

Ngaia are kanga e a bon rangi n kananokawaki Madam Speaker ae te Biira aio, e a kabwaranakoaki n te aro ae kanga e kaunaki iai te botannaomata.

Ao e eti ae e taekinna te Beretitenti, bwa kanga tera buren ae e ti kamataata riki te Tua bwa e nang bon defined ana contract ke ana appointment te Tia moti.

Tera te bae e uruaki iai inaomatan te bowi. Kai irou ngai, I taku bwa e a bon anga riki ae e a *transparency* riki ao te *tenure* e a *secure* riki. *Security of tenure* n aron are e taekinna taan tia taetae.

E a bon rangi n mataata riki bwa e aki rangi n raa, ngai I bon aki kona ni mwakuri. Ngkana I a tuangaki ao anne am *contract* ao I aki ataia bwa manra.

Kam kona n ata ae iai ae kona ni mwakuri ao akea ana tai ae e anganaki. I taku bwa e a bon rangi n kamimi anne, ao ngai I rangi n mimi bwa tera ae e uneakinaki iai n ae e a uruaki inaomatan te Bowi ae Rietata.

I taku ngai, I taku bwa e a rangi n mataata raoi ae e itiaki ae te Tia moti are e taua te nakoa arei ngke ataia bwa boni ngaia ae e na toka iai.

Tao e koaua e taekinaki ae e kangai; e riai n akea tokin aia tai ni mwakuri Taan Moti.

Madam Speaker tao e koaua tao e na raoiroi anne tao ni bon taabo tabeua.

Ma n abara ae Kiribati ae te aba ae e uarereke ae te aba ae ti bane ni kinaia ni kabane aomata iai. Ngkana te Tia moti bwa e nang tiku forever, ke tao e nang tiku nakon tao 70 te ririki ke tao e kanga. E a bon kinaia naba ni kabane aomata.

Ngaia are teuana raoi n te Tua aio ae e na riai n noraki iroun te Auti aio, bwa ngkana iai ana tai ae e anganaki. I taku bwa e tuka naba te kanganga are e nang boni kinaia ni kabane te Tia moti kain Kiribati bwa e kona.

Tao iai te *community* teuana, te *chairs community* taian raa riki. E a kinaia bwa are e nang tiku ni maan, to extend ae ngke e nang karaoa ana moti ao e a kanganga bwa e a bane ni kinaia aomata.

Ngaia are kanga bon iai raoiroina ae e na boni karauaki raoi naba ni karaoaki aia tai ni mwakuri Taan Moti. Bwa ngkana a manga rangi ni maan iaon te maan, ao ngkanne te kabuanibwai bwa a nang ni kinaia aomata. Bwa are abara ae Kiribati, tiaki te mwaiti n aomata ae e rangi n uarereke are e kanganga rana. E kaan ae e na

boni kinaia mai tabona nako tabona.

Ao ngkana e a reke iroun anne te Tia moti, e a kakamaku ngkanne.

Ngaia are I taku bwa te Tua aio, irou ngai e a buoka riki katamaroan kateirakeaia Taan Moti ao e na angania riki te baere te *security of tenure* ni kaitara aron ae e a taekinna nakai bwa a taku bwa e aki *secure* ngkai kateirakean te Tia moti.

E taekinaki naba *Madam Speaker*, aongkoa a tukaki ara *Local Judges*. N ningai ae a tukaki iai? E *transparence* bwa e katanoataki n te *website* ao tera riki.

Iai ae apply ao e totokoaki aia *application*. E aera ngkai atongaki aekan taeka aikai ae taeka aika a bon taian taeka n ototo ae a tuangaki kain Kiribati bwa ngaia a totokoaki ara aomata. I taku bwa e kairua ao e riai ni kaetaki te rongorongong aio nakon Kiribati, bwa I taku bwa e aki eti ae ko na taekin taeka aika aki eti ao aki koaua. E riai ni kaetia te tia taetae ae e taekina te taeka aio.

Teuana nba te taeka ae boni kateirakeai *Madam Speaker*, Inaomatan te bowi ke te court ni katea boni boona ibon irouna.

E taekinna te tia taetae te Tia tei mai Kuria ae karineaki. E taku: e inaomata te bowi ni boni bairea

ana kataumwane ibon irouna. Bwa ngkana kam karaoa ana kataumwane, kam nang ana inaomatana.

Aikai te Tua ae e aranna bwa are te baere taiana Statutory Expenditure. Aikai ti tebo ma taian Tua ae aki tangiraki ni kataumwaneaki bwa e a bon bairea ao e na bon tiku iroun te bowi bwa e na bairea boni boona.

I taku bwa e rangi n kamimi te aekaki n taetae anne, nanona e bon aki ata te bae e taekinna.

Nanona ngkana e kangai \$1 te mirion boon te CJ, ai ngaia naba anne ke tao \$200 boon arei, \$300,000. I taku bwa e kairua te aekaki anne.

Tao e a kani *confuse* ke tao e a manga bon mino te tia taetae. E kairua te *appropriation* ao te kataumwaneaki.

Bon etina, e kataumwaneaki booia. E bure te taeka ae e na aki kataumwaneaki. E kataumwaneaki booia ma e aki *appropriated*. N aekakin boon te Oteta Tienera, CJ, te Tibiika, *Commissioner of Police*, ao Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu. E kataumwaneaki booia ma e aki *appropriated*.

Te taeka ae *appropriation*, e *appropriated* bwa e na kabanemwane te aba iaoa as a charge of consolidated fund.

Ngaia are I taku bwa e mino te kamataata bwa e na riai n ataia Kiribati bwa e kataumwaneaki booia, ma e aki kabwataki iroun te Auti n tei bwa iaan te Tua, aranaki bwa taian Tua ake a tei iaan te Tua ma e na riai n rin n te kataumwane.

Bwa ngkana e aki rin n te kataumwane, bon te Kamanga ngkanne.

Tao ai bon te bairea boona te aomata. Te Oteta Tienera tao e na bairea boona tao \$500,000 n te ririki. Antai riki, ai bon te bairea boona. Ngaia are e bure, e na riai ni kaetaki te marooro aio *Madam Speaker*.

Ngaia anne bon bukin teirakeu Madam Speaker, I taku bwa e aki rangi n ananau au marooro bwa I taku bwa e kakawaki ae e na kaetaki tabeua taiana marooro aika I taku bwa kanga bon akea etina, ao ti tebo ma e a boni kamabubua te Biira ae I taku ba e rangi n uarereke ao e rangi n simple.

Ma are e koaua ti a manga bon rairia n te aro ae aongkoa e a bon rangi n buakaka, e buretireti bwa e nang tebo iai Kiribati. E nang teke wii ngkai Kiribati bwa te bowi ngkai e anaki inaomatana.

Ngaia ae I a manga kaoka riki au titiraki aei. I kataia n anaia bwa tera ae e anaki inaomatan te

bowi iai. Bon akea, e bon tiku naba n inaomata.

E ti anaki inaomatan te bowi ngkana e rangi n kumetoaki ana *functions*, ao anne e a tibwa mena ngkanne.

Ma ngkana e bon tiku n inaomata ibon irouna, ao anne n aekakin anne.

Ngaia are man taeka akanne Madam Speaker, ao I rangi n boutoka moan warekan te Biira. E rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria, e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, N na ti kaeti otau ma te Kauoman ae karineaki.

Te moana te Tia Babaire. E bon rangi n eti ae e taekinna te Kauoman. E aki kataumwaneaki, kabwara au bure. E kataumwane ma e aki *appropriated*.

Ma ko noria n te taetae ni Kiribati te Tia Babaire iaon te *Appropriation*, te kataumwane. Anne ae I nanonna.

Ngkana ti kauntaeka ikai te *Appropriation Bill*, ti kauntaeka te Biira ibukin te Kataumwane. Ngaia are I taetae n aron otan te I-Kiribati.

Ma e koaua, ti na kabwaranakoan ngkai te Tia Babaire. E bon eti ane e taekinna, I aki kakewea ae e taekinna te Kauoman. E aki *appropriated* ke aki kainanoaki ana kariaia te Auti n tei ibukin kabonganakin te mwane are e a tia ni katauaki bwa booia Taan Moti ke te Kamitina ke tera.

Ngaia are I ti kan ira nako are I taekinna bwa e aonga n ota iai te Kauoman ao e rabwa are e katerea. Ti tebo otau ma ngaia, ae I nanonna anne kamanoaia.

Te Tia Babaire, I taekinna bwa I taku bwa a totokoaki Taan Moti i Kiribati ibukin te aeka ni kaoti aei. Ti aki anne, ma ae I nanonna te Tia Babaire, ko na totokoia Taan Moti ake I-Kiribati bwa a na kan *apply* ibukin te Nako an Tia moti n te aekaki n Tua n te onono aei, bwa ai koaki mano. Anne ae I nanonna.

Te Tia Babaire, are e taku bwa e a rangi ni maan ngkana e rineaki te Tia moti nakon nakoana, ao ngkana e a rangi n maan ao e nang reke te kanganga. Anne e mwaneweaki iaan te Kibu 83(4). Ao e na noraki te Tia moti bwa e a karaoi ana moti aika a tabaitera ibukina bwa e a rangi n maan.

Iai naba mwakan te Auti n tei aio ni kabwaka i aan te Kibu 83(4) n te Tua ae Maungatabu.

Ngaia are ko aki bae n raraoma n te itera anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ara kabanea te Tia Babaire e titiraki te Tia Babaire bwa e aera ngkai ti aki kaeka te titiraki ae akea te Tua ae uruakaki.

Te Tia Babaire, bon tiaki anne ara kauntaeka. Tiaki kaburea, ti aki taekinna te Roia ma aikai baike ko riai n ataia ngkoe ae ko kaira te waaki n Tautaeaka riki te Tautaeaka n Inaomata. Akea ae e taekinaki iai ma te Tia Babaire, ae ti botoboto iaon ana *Principle* te *Democracy*, boto n iango ibukin te Tautaeaka n Inaomata.

N aron ae e tauaki te *charter* ibukia Taan tei. Anne ti uneakinna bwa Inaomatan te Auti n tei ao e kumeaki mani katokaki aia *charter* n aron are e aki kani kerikaki te Beretitenti man te Nakoa ni Beretitenti ngke e aki bwati ana kataumwane. Akea te Tua ae e bure, ma bon anne te kantanninga te Tia Babaire n te Tautaeaka n Inaomata.

Ngaia are aikai te Tia Babaire kantanninga, kantanninga n te Tautaeaka n Inaomata. Ti uneakina te kantanninga n te Tautaeaka n Inaomata ae e na iria n Inaomata te kabowi.

Ao te Tia Babaire kabaneana, ngkana arona bwa te Kauoman ni Beretitenti e aki ota n te kanganga n ana onono aio ae ngaia te aomata ae e mwatai ao e aera riki te Tia

Babaire ngkana e aki noori kanganga aika ti taekin aikai, e aoria ao I nanokawaki iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: I angan te Tia tei mai Butaritari ae karineaki, Hon.Tinian Reiher. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e koaua kanga I tekateka ao I a tia ni iangoia bwa N na bon aki maroro ma kanga e koaua bwa e maroro te Kauoman ni Beretitenti ao e nang rekereke ma are e moan maroro naba iai. ao tao e bon kakawaki ae ti anga bwanara teutana bwa ngai irou te Biira I taku bwa te Biira ae rangi n tamaroa. Ao e bon rangi ni uarereke ma e koaua bwa bon iai manga norakin anga buakana irouia raora n Taan Tei tabeman. Ngke ti maroroa te Biira aio n taian te *workshop* Madam Speaker ao kanga bon te bwai ae rangi ni uarereke te maroro iaona. Tao e a manga e rangi ni korakora ngkai bwa ibukina bwa iai te reta n te Kaomwanuareta irouia te naan Rooia n te Kaomwanuareta ae ngaia ae tao e nang karekea te abwabwaki ni maroro.

E aoria I aki kan taetae iai ma e inaomata te Tia Tei temanna ma temanna ni kaota kanga bon ana ota iaon te Biira aio. I karabwa te Minita n te Tua bwa I taku bwa aio te Biira ae rangi n tamaroa bwa bon tamaroana Madam Speaker ae I

noria e bon kakioa nanon te Tua ae Maungatabu n aron ae bon tia ni maroroakinaki naba iroun te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao ake a tia ni maroro bwa kanga e katerea nanon maanin te nakoa ae bon teretere n te Tua ae Maungatabu. Ao n te Tua ae Maungatabu are e bon kaotia ae e na bon ti *vacated* nakoan te Tia Moti ae Rietata ao te naan Judge n te High Court n te tai are e bon toki iai ana *appointment* ao akea n ae kamena te Geneva Office ae ti kona noria ngkanne n te naan nakoan tao tera te Oteta Tienera ma te te Kamitina ni Bureitiman are e a manga teretere naba n te Tua ae Maungatabu bwa iai te ririki are a kona ni mwakuri nako iai.

Ao I karabwa te Tautaeka bwa e aki tabeka te onono nakon te Tua ae Maungatabu, ma e ti karina ngkanne kanga te katamaroa nakon te Tua ae Maungatabu bwa e kamena ian ngkanne are bon ibukia taan moti ke te tia moti ae rietata ke taan moti n te High Court ian te tua ngkanne aio are e a kamena ngkanne are 65 te ririki ao ngkana arona bwa e bon reke man te Onaoraki ke te Medical mena ibukin raoiroin marurungin tao te tia moti anne e kona ni manga raka riki iaon 65.

Ao bon teuana te titiraki ae rangi n tabetabe au iango iai e kangai, *tera ae na uruaki iai aron tao kakannaton*

ma inaomatan te Tia Moti ngkana iai ana contract? Bwa te bwai ae I rangi n raraoma iai bwa e a reke te kantaninga irou ae kangai bwa ngkana arona bwa Taan Moti ana te nakoa aio ao e teretere n aia iango bwa ngkana iai te *contract* ae na mena nako iai ao ana aki kona ni mimi iai. Ngai irou I taku bwa ngke ko ana te nakoa n Tia Moti ao ko bon karaoa tabem nakon te kabanea n tamaroa are n aki manga taratara nako bwa ngaia ngkana tao e nang bane am *contract* ko a manga kona ao e a roko ana keiti tao te Tautaeka tao ni kaitara temanna ke tao tera ao ko rangi ni manga taratara am iango ni kangai ngkana tao I aki nanona te Tautaeka e nang kangai. Kanga e aki tamaroa anne ao tao anne ann te kantaninga iai. Ngaia are ngai irou I taku bwa bon akea buren aio bwa are e ti katereaki ni kangai ko kona ni mwakuri ni karokoa 65. Ngkana iai am *contract* ao e a bon nakon ngkanne am *contract* bwa maan raa am tai ni mwakuri. Ao ngkana koa *offer* naki te aekaki ni mena arei te nakoa arei ao e bon nakoim are ngkana ko anganaki bwa 10 te ririki ao koa manga kangai e aki tamaroa ae 10 te ririki, ma kona *decide* bwa kona ana te nakoa n Tia Moti ke kona aki. Akea te mena bwa te bwai ae kakawaki bwa e a teretere ian te tua ngkanne ian te tua are e aki teretere n te Tua ae Maungatabu, bwa maan raa ngkoe ae ko kona ni mwakuri bwa te tia moti ae rietata ke te tia

moti n te High Court. Ao ko anganaki ngkanne am tai ae 65 te ririki.

Ngaia are irou kanga ai ngkam ao bon ngai temanna ae I rangi n titiraki n tain te *workshop* ao I kangai ao e uara ngkanne te *contract* aio e bon kakaraoaki ke aki. Ao ngaia ti bon mena ao ngaia bon te bwai ae karaoaki *contract* irouia Taan Moti CJ n taai aika nako ngaia a bon tiainaa te Contract ao tao e bon koaua naba te rongorongoe ae kangai, ngke arona bwa e na urua aron nakoan te tia moti ae rietata ao tao taan moti aika a rietata ake a tia n tiainaa te Contract n aron ae ti a ongora Robin Miller House ao teure John Morell tao ana bon rawa naba n Tiainaa te contract. Ma are te *offer* n te mena arei aio am tai tao teniua ke aua te ririki ao ngaia a bon *accept*.

Ngaia are I rangi ni mimi bwa I kataia n tekateka n ongora bwa tera raoi ae uruaki raoi inaomatan te bowi ae Rietata. Ngkana e karinaki bwa te onono ae nang uarereke a bon ti karinaki naba te 65 ao ngkana e koro 65 ma e taraaki bwa ko bon marurung e ti tangiraki ana mena man te Onaoraki bwa e kakoauaki bwa ko bon marurung ao koa manga anganaki riki iaon 65. Bwa te *contract of appointment* bon te bwai teuana, ngaia are kanga aio I rangi ni kataia n ongora bwa eti te koaua ae kangai, *tera raoi ae uruaki ngkana e karinaki te aekaki n onono*

aio? Tera raoi aron te tua ae uruaki ae tao inaomatan te kabowi ae rietata bwa ngkana arona bwa e teimatoa te koaua ae kangai, bwa e uruaki bwa ibukina bwa e nang raraoma bwa e aki *secure* inaomatan te Tia Moti ae Rietata ao ngai temanna ngkanne ae I nanokawaki.

Bwa nanona koraki ake a nang nako n ana te mena aio a karimoa moa mataiakinakin te nakoa. Aki karimoa are bon kakawakin te nakoa ma a taraia bwa aki karaoa raoi te mena ma a kauntaba are ana iango te Tautaeke e na aki riai n roko aio contract ke tao e na aki *extended* ke tao tera. Ao anne ngkanne te bwai ae I tabetabe iai bwa tao aio ni iteran te coin are te iterana. A tia ni kabwarabwara kaa in te Kaomwanuareta aio reta bwa are e reke naba irou bwa I anganaki ao I warekia. Kanga ai ngkam kanga I aki nang mena bwa are ian au koaua ae kangai bwa ngkana arona bwa a nako n ana te nakoa aio ibukin ti te *contract* bwa ana anganaki te *life* e a kamimi ngkanne. Bwa ngkana e *live* ke e aki *live* ma te nakoa are a nako iai ana aki burebureaki bon irouia ni karaoakin aio *judgement* ti aki ibukina bwa tao e nang bane aio *contract* ke tao tera. Bwa ti aki te contract ae ngaia ae a mena ma bon nakoaia ngke anaia are a berita ibukina bwa ana tekateka ikekei ni

karaoa te kabanea n tamaroa n aia moti.

Ngaia are kanga eng irou kanga I rangi ni kataia ni kakaea bwa tera raoi buakakan te Biira aio. Ao te rongorongo ae kangai bwa ai ti aki n te Kaomwauareta ao ti nang iraana te kaomwanuareta, kai tao arei bon irouia ngaira ti na kakaea te kabanea n tamaroa ibukia ara botanaomata. Ma ti aki nanona bwa e a raoiroi n te kaomwanuareta ao ti a tuangaki ni kangai, bwa aio ae karaoaki n te kaomwanuareta kam na riai naba ni karaoia. A rangi n rawata bwaai aika ko bon mimi ae ko nako ni bowi n te kaomwanuareta ao a uneaki ni kateitei bon ibukin abaia. Ti aki kona n anaa anne bwa bon aio kateira, kona bon kakoaua anne Madam Speaker bwa are ti a tia ni kaea naba bowin te CPA n te Kaomwanuareta i London. Ao ngkana ko bon ongora ao a bon uneakina aia koaua are e bon tamaroa ibukia, bwa ti aki tao ibukina bwa aongkoa e tamaroa tao i England ao ngaira ti nang bane ni iria.

Ti na kakaea te nikoraoi bon ibukia ara botanaomata ao te Biira aio ai tibwa te moan waaki ngkana tao arona bwa e a kuneaki bwa ngaia bon iai kabwakana ti na manga butia te Tautaeka ao ti na okira te Tautaeka ni kangai, ao aikai aika arei. Bwa ngkana ti bon tiku n te

koaua kamenakin te contract e na urua inaomatan te bowi ae Rietata ngke e na aki kamaanoa te Tia Moti tao kanga ai ngkam I aki koaua ngai iai. ma ngai irou I taku bwa e rangi n tamaroa bwa e kona n angan te Tia Moti ae Rietata bon nanona n ikan noria bwa tera ana kabanea ni babaire ibukin te mwakuri are e na anaia. Ao e koaua are e bon rangi n teretere n te Tua ae Maungatabu ae kanga bon akea riki rongorongona kanga bon te bwai ae nang kakawaki bwa eti bwa te tua ngkai ae kateaki aio ibukin te Tia Moti ae Rietata ao Taan Moti n tokin te bowi ae Rietata te naan *judges*.

Ngaia are kanga aio ae I bon ti kan maroro iai bwa I a bon tia ni wene n rau imwin te *workshop* ke kanga I tabeki taian titiraki tabeua. Ao e koaua I bon raraoma n te moantai bwa tera raoi aan te kantaninga aio. E bon reke naba irou te aekaki n raraoma ae kangai bwa tao e koaua tao aio ana te Tautaeka ae na kona ni manga tokobitoa, ma ngkana ko bon karaua ni iangoia kanga bon akea te bwai ae kona n tokobito iai te Tautaeka bwa ti aki n are e kangai aio am *contract* ao N na *revoke* ni kangai. Bwa kabaneakin ngkanne te Tia Moti ae Rietata ao te naan *Judge* e aki kabaneaki n aki akaka. Bwa are iai ngkanne ain te Tua ae Maungatabu are e bon katerea *by Resolution of the Maneaba ni Maungatabu*. Ao ngkana e taku te Beretitenti bwa e

kona ni manga kanakoa nakon te Tribunal. Ao ngaia are kanga bon akea te raraoma bwa e aki uruaki aron nakoan te Tia Moti bwa e bon tiku n arona n aekakina arei ao e aki kona ni kamwaingaki iroun te Beretitenti n ae e *revoke* naba tao ana mena, ti ann te naan mena akana a bon katereaki n te Tua ae Maungatabu are 83 ngkana ko warekia rikaaki teutana ni kangai nakon 84 ao a bon nang teretere ngkanne are te naan *appointment* ao te *revoke* irouia taan Tia Moti.

Ngaia are irou kanga akea te bwai ae e na raraoma iai te Tia Moti ke tao tera bwa are n aekakin naba bon Taan Mwakuri Taan Koroboki, anganaki naba aia *contract* ngkana aki kukurei iai aki anaia ao bon te Tia Moti ae Rietata bon aekakina naba e anganaki e koro ana tai e bon koro ana tai.

Ngaia are anne kanga I taku bwa e nang kakawaki ao ti kataia ni kakaai bon etin are ara wareware n te Tua ao I taku bwa ngai temanna ae I kakoaua ae te bitaki aio e na katamaroa riki are e mena inanon te Tua ae Maungatabu, bwa te Tua ae Maungatabu e bon aki teretere akea te *Geneva Office* are e mwakoro ikekei are tao 55 te ririki ke 65 te ririki ke iraua e a bon ti katerea naba are e na *vacate* te mena n te tai are e toki iai ana *appointment*. Ao ana *appointment* e katerea ngkanne bwa e na iai te *contract*

ngkana iai te *contract*. Ao e koaua e kabwarabwara te Beretitenti mai mwaaia ae kanga tao ti te *warrant* ao ngkai e a reke ae te *contract* ao ai rabwara bwa are ngkanne e a karauaki raoi ni katereaki ngkanne te Tua aio ngkanne bwa iai te *contract* ibukia manna ngkanne e a bon nakon ngkanne, bwa are e koaua naba ti aki ti te Beretitenti ni baireia. Bwa are te Beretitenti bwa are iaon ana *advise* te kabinetimwin te *consultations* ma te PSC.

Ao ara kantaninga bwa ngkana e a tia n raumeaki man te PSC ae tia n anga ana iango te PSC iaona ao te kabanea ngkanne are e na otinako te kabanea n tamaroa imwin norakina iroun te kabinetimwin ao anga te *advise* nakon te Beretitenti bwa eti ngkanne ana taeka te Beretitenti are rineakina ni bwaran te Beretitenti are teuana, are te *Head of State* ti aki te *Head of Government*. Ngaia are anganaki are e na *advise* iroun kabinetimwin bwa ngke arona bwa n nakoana ae te Head of Government ke te Executive ao e na akea ngkanne iaon te *advertisement*. N te *advise of the Kabinetimwin* bwa are bon te *certain in Kabinetimwin* ma tao te *advise of the PSC*.

Ngaia are aio kanga I taku bwa akea te raraoma irou iai ma ngkana tia karini te naan iango tao ibukin ana raraoma temanna ke uoman ke teniman, aika a mena n te Kaomwanuareta ao ngaia ngkanne are e nang uotirarikaaki ngkanne ao

a nang reke ara kantaninga are tia kangai ti aki tamwarake bwa tia kekerikaaki. Ao ti anganna bwa tia noria, ngkana bon iai te Judge are e bon rineaki ao e noora buakakana are e na bon taetae ni kawai ao e na manga reke taekan te koaua ae kangai '*ngaia tao e kairua aio are e mena n te mena ao tia butia te Tautaeaka aio ngkana e teimatoa n Tautaeaka ke tao ngkana te Tautaeaka ae boou bwa e na manga nori ani manga katamaroa riki*'.

Ngaia are anne ae I kan maroro iai Madam Speaker ao e koaua are n aekakin are I taekinna bwa are aio bon au nonori ni wareka te Tua ae Maungatabu ao n noora tera riki. ao n au koaua akea te bwai ae e na uruaki ao I teimatoa naba n au koaua bwa ngkana bon te Judget e nako n ana te nakoa ae te Judge ibukin are bon nanona bwa e na karaoa te kabanea n tamaroa. E na aki tabe ma te contract are aongkoa e na kona ni urua ana *security* bwa are ti aki n are e ririaki ao imwina e a tibwa tuangaki ana contract e aki. E offer naki bwa te contract ao e bon nakoina ngkanne bwa e na take it ke e na aki.

Ngaia are anne ae I kan maroro ao e koaua I rangi ni kukurei ni butimwaea moan warekan te Biira aio ao e rabwa.

Tibiika: Ngai ate Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order*.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire I bon rangi ni nanokawaki bwa te maroro ae ngkai bwa e aki ataaki kaokoron te *contract of service* ao te *appointment* a bon okoro beba aikai te Tia Babaire ao ngaia are anne bukin te Tua ae Maungatabu ma I aki kan uneakina ma I aki kan kaeta otau bwa ti aki uneakina te contract ti uneakina te *appointment*. Ko noora te taeka ae kabonganaaki n te Tua ae Maungatabu ae te Tia Babaire te *appointment* ti aki te *contract of services* a rangi n okoro taeka aikai koa *appoint* te Chief Judges ao te Judges ko aki instrument e bon roko n te beba rineakia nakai te Tia Babaire ko aki rinea n te contract ko rinea on *by instrument* aio ae kananonaaki n te Tua ae Maungatabu aia *contract of services* bon te bwai teuana e bon okoro te Tia Babaire anne kabwarabwaraaki iai ma booia ma terana riki aia tabo ni maeka, ma I taekin aikai te Tia Babaire e *appoint* e aki taekinaki te *contract* te Tia Babaire inanon te Tua ae Maungatabu e taekinaki te *term of Appointment* bwa ko *appoint* nakai ti aki *by contract* bwa ko a *appoint by instrument*. Aikai te naan *constitutional requirement* aikai bwaai aika a kantaningaaki iroun te Tua ae Maungatabu. Ko aki *appoint* te *contract* ko *appoint* te *instrument*.

I taku bwa te Beretitenti e na kakoaua bwa aikai ma N na ti

kaotaai te Tia Babaire bwa tia kamangaoa te contract ao te exist terms of appointment a kaokoro nakai. Are te *appointment* ao te *contract of services* bwa n tokina tia kaboraoia Taan Mwakuri ake taan raa bwa are ngoe te *constitutional quote* anne. Ma anne te Tia Babaire tao N na manga kaokia riki ti aki uneakina te contract bwa e a kaman exist te contract ma ti uneakina te *instrument* of appointment. Ao te Tia Babaire n aron are e taekinaki ikai te Tia Babaire ae ti uneakina te split of the area bwa ngkana ti taraa te Tia Babaire te onono aio ao e aki kangai 265. Ma ngkana ko taraa te Tia Babaire te *amendment* aei *whether the appointment is made on the Fix period ao ngkana arona bwa iai taina ni katokaaki*, it may be extended e kona ni kanauki riki nakon 65. Anne ae ti uneakinna te Tia Babaire.

Nanona ko kona n *appoint* te *judge* for 6 month toa ana contract, tao ti onoua namwakaina teuana te ririki ae ti tangiria ngaira te Tia Babaire n rinea *for 65 years* ao anne ngkai te te period ae e na toki iai nakon nimaua te ririki anne kanga ti maroaeakinna te Tia Babaire. E aera koaki anaia ao anne te Tia Babaire ae ti uneakinna te Tia Babaire ao ti maroa iai bwa tera te Kananga ngkaa a nako naba n roki aika a uarereke ao ngkana arona bwa iai ana kanganga ti aki *quality* ma teniaua te roki aua ao ngkana e

tangiria aomata ke aera te Tia Babaire ke tao e aera e kabwaaki. Anne te Tia Babaire ae ti uneakinna te *terms of appointment*.

Kabaneana te Tia Babaire I nanokawaki te Tia Babaire ngkana a kan ongora tao uoman teniman te kaomwan uareta te Tia Babaire aio te Join Station kaain te kaomwanuareta a rabwatana te rabwata ae te Tia Moti ao te rabwata n Rooia n te Kaomwanuareta. Bon ti aki ana iango temanna ma temanna ma aio e bon Tiainaaki te Tia Babaire. Ma e bon karekea teirakeu te Tautaeaka bwa e aki kona te kaomwanuareta ni kanakoa nakoia aomata n aki akaka, ma e bae naba n tia n roko iroun rabwatan te Tautaeaka te aekaki n *statement* aio.

Ngaia are te Tia Babaire akanne are I kan kaitiakia N na kamatataai riki iai kaokoron te *instrument of appointment ao te contract of services*. Ngaia are ti tangiria bwa a rineaki nakai nakon te legal n aron ae kantaningaaki. Ngke arona bwa e katukaki 35 ao e taekinaki n te *Contract of Service* akea ara kanganga iai, ao tao te Tia Babaire N na katikua ti raraoma bwa e kona n ti rinea nakon ti 5 ni kangai tao te contract. E nako iai te nakoa n Tia Moti bwa e kantaningaaki bwa a *instrument* a rineaki nakai te beba n te ririki ti aki te contract of services ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; I a kanakoa ngkanne nakon te Minita Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ni maroro riki bwanaan abau Tabiteuea Maiaki unimwanen te ueenikai ma ueen te ueenikai ni kamauriko te Tibiika ao te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane. Kam na Mauri.

Te Tia Babaire tao e bon riai bwa ti na anga ara maroro iaon te onono aio. Imwain ae I anga au maroro ao I kukurei n taekinna bwa I kariaia te onono. Ao e nang rarabwa te tai aio bwa te 30 te miniti aki tata buroora iai bwa ti na bon karaua ni kannanna ara maroro.

Te Tia Babaire, ke ti rineaki man ara abamwakoro ao iai te onimakinaki iroura ngaira aikai ni kabane ao man te rinerine anne ao ti bane ni karaoi mwiokora. Ao ngaira man te itera aikai ti karaoi mwiokora bwa ngkana iai bwaai aika ti na noori ti na karaoi onono iaona man te itera arei ana karaoi naba tibwangaia naakai.

Te Tia Babaire te onono ae kauntaekaaki aio N na wareka taekana teutana te Tia Babaire bwa e aonga ni manga oki aia iango

kaaain Kiribati bwa aio tera ae tia kauntaekaia ngkai. Ao e kangai taekan te onono aei te Tia Babaire *‘oin bukin te onono nakon te tua aio bwa e na kona ni karakaaki riki te ririki ni mwakuri ibukia taan moti n te bowi ae rietata’* e na kona ni karakaaki riki te ririki ni mwakuri nakoia taan moti n te bowi ae rietata karinakin te kibu ae 5(2) e kamatoa bwa maanin ana tai te Tia Moti ni mwakuri e na riai ni koreaki ni kamatataaki ke ni mwakoro inanon te boraraoi ni kammwakuri ma te Tautaeke ni Kiribati. N noran riaina ni kaineti ma te taneiai n ana waaki te Tautaeke ma ngkoa te kibu 5(2) (b) (2)(c) e mwaneweaki iai bwa e na kona ni kamaunaaki riki ana tai ni mwakuri ni kananauakaki riki ana tai ni mwakuri neiere ke teuare e taua te nakoa n Tia Moti ngkana arona bwa e roko n te ririki ae 65 ke iaona man taraakin ana beba n aoraki man te Onaoraki ae e ataaki n arana ae te Medical Report. Are e kaotia iai bwa e marurung ao e kona n reitinako riki ana mwakuri te Tia Moti.

Ngkana ko taraa te onono aio te Tia Babaire ao ngkana ko kerikaka riki am taratara nako iai ao iai ngkanne ae na tiainaia ngkanne te Minita are e uotiarake ngkai. Ao ngkanne iai ana kakoaua te Tia Kaeti Tua ae kangai taekan ana kakoaua anne *‘I kakoaua ikai bwa kibun te tua aio e aki ekanako te Tua ae Maungatabu’*

ngaia are te Beretitenti e kona ni kabwatia.

Ao aio ngkanne te Tia Babaire are kanga I a kan kabotoa au maroro iai nakai tao a kataia ngkai ni maroro ao tao ana ang ate ota are e kangai nakai a bon kakaraoi aia onono ao bon baikara ngaia ngkai a karaoi. Ao tao e koaua akea ara beba n Rooia ke iaon te Tua ma n te tai aio te Tia Babaire ngke ti maroro ao e na ataia Kiribati bwa ti mwakuri ma ara Tia Kaeti Tua imwain ae ti nang karaoi onono aikai te Tia Babaire ao ti bae moa n reitaki ma te Tia Kaeti Tua n ai aroia naba nakai ngkoa ngke a tia naba ngkoa ni kabineti ao man anne ao tia karaoi ara onono.

Te Tia Babaire inanon tain te maroro ao e mwaneweaki te maroro teuana ae kangai ae nang teke nanou iai, bwa Rooia a noraki Rooia ti arania Rooia bwa a bwanga ni kewe, ke tao a uouota te rongorongo ae akea koauana. Ma n te tai aio ara Tia Kaeti Tua ao kaain ana Botaki ni Mwakuri nakai antai nakai, kai Rooia naba ae bane aroia ae ian aia kaetieti ao aia *advise* ao aia taeka n reirei nakoiria ao ni iraorao ao ae ngaia ae tia kaea nanona ngkai te Tia Babaire. Ti aki kamangoria Rooia ma tao bon iai maroro kamangori inanon ara Auti aio ae boboto iaon bwaai aika a tia n riki. Ngaia are e na bon ti bakatekea tao e kanga arona ti aki kona n taetae raoi riki iaona.

Ao aio teuana ngai au koaua te Tia Babaire ae N na maroro iaona. N au tai ni kaembein i abau ae i Tabiteuea Maiaki ao e buti te flash ae tamnein te maroro ae kangai ngkana e roko Tiaina ao aio te bwai ae na karaoia e urarake te umwantabu ao e kabwakaaki te kaibangaki ao a roko ni mwaakitaaim ao ana roko n ribaiko bwa kona aki tutia. Kabwara au bure ngkai I kaoka aio teutana ma I kangai ngai au taeka ai aio ngkai aron aia kabwarabwara nakekei n aron aia koaua ma rabakauia bwa e na bon riki aio bwa aki tao ngaia anne ae a mwemwe iai taeka ae kangai a kona nakai ni mwamwana te aba. Bwa ngkai ai iraua ara namwakaina ao e tuai man bwaka ara kaibangaki are i Teaoraereke e tuai mwaakitaaim ibukin te totoko n te tutia. Are ngaia aio tao e kabotoa iai te maroro are e kangai ao bon ngai riki ao tera ae buti e a manga buti te flash aio ao a kaotia nakoiu au koraki ao au boutoka. Ao tera I a tanaki ni matakua, ai aio ngkai aia kabanea n tamaroa te koraki aikai ae iai wanawanaia ni kabwarabwara ao ni kabuakaka ara Diplomatic Relationship ma Tiaina. Ao ko ataia bwa tera ae I karaoia te Tia Babaire ao I kabwara bure ngkana e nang birinako au kabwarabwara ae I kangai ae a kangai unimwane ao au boutoka '*Nao aio te bwai ae na bon riki ngkana e roko Tiaina*' e aki kona n riki anne ma bon ti aio kanga ara

ikikina ni iraorao ao te bwai ae I a karaoia, ao ngkana e riki ao akea te kanganga bwa tia tuanga naba bwa e na kitana ikai. Nao ao ngkana e a roko ao e a mena ao aikai aekaki n rongorongongo te Tia Babaire ae kanga a nang kamimi bwa ngkana ai aio ara kabanea ni wanawana ngaira ao tia kona ni kaminoa ao ni karina te ota inanon te botanaomata nakon aio ao tao ngaia aikai aekaki ni maroro ae a mwemwe.

E aoria te Tia Babaire ma N na kanakoa riki au maroro iaon te bwai ae te onono ngaira ngke tia roko ikai ao tia tekateka ao tia noria bwa e na riai ni iai te onono ao iai bukina iroura ma imwain ae ti kabwatia ao ti barongaia raoi ti reitaki ma ara Tia Kaeti Tua bwa aio te bwai ae tia noria ao e a kangara arona, bwa ti aki tangiria e kona n reke ao aio ami tabo ao aio kanga e kangai ao e kangai.

Ngaia are kanga I tiringa iai te maroro te Tia Babaire are kanga e na aki kamwinibaeaki ara onono ngaira aikai tao e koaua akea rabakaura iaon te tua ma iai raora aika rooia ake iai naba aia beba, ni kaeta te tua ae ngaia ae tia mwakuri iana ngkai. Anne raoi te bwai ae kanga I kan kabotoa te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e mwaneweaki naba aron kateirakean taan moti. Ara onono aio kanga I taku bwa akea rekerekena ma aron rineaia taan

Moti ao kateirakeaia taan Moti bwa are I a tia ni warekia n taetae ni Kiribati bwa e na ongo iai te Kiribati, bwa terana te onono ae ti na tabekia ngkai. Ngaia are I nang nanokawaki ao I aki kan karababa riki au maroro te Tia Babaire nakon tao tera te kaomwanuareta terana te kaomwanuareta. Ma e titebo ngai au maroro ma te Tia Tei mai Butaritari are e kangai bwa ti na irana te Kaomwanuareta, bwa ai ngaia ngkai te kaomwanuareta ae e nang kangai e nang kairira ao ngaia tia karaoi ara babaire n te Auti aio ao tei moa. Tia reitaki moa ma raora aikai te kaomwanuareta e kanga ana *views* tia reitaki riki ma nakai tera. ao ngkana ai aio tia noria bwa ai te kabanea n tamaroa ibukin Kiribati e aera bwa e nang waewaeaki te i Kiribati, iaon ana rawati iroun te i abatera. Aio ngai ngkanne are I a kataia ngkanne ni mena, ngaia are I a kangai eti raraoma ni ibuobuoki bwa tao e a kan eti ana taeka te Beretitenti are e a kangai '*bwa tao e mena ao e aki bwanin raoi te rongorongongo irouia nakai*' tao e bane n te iterana ao a katiai naba aia maroro iaona.

Ngaia are anne ngai ngkanne bwaai ake I kan maroro iaona te Tia Babaire ao irarikina ngai irou bon taraan te onono aio e na karinaki ana tai te tia mwakuri bwa e na riai n toki ni ngai. Kanga teuana noran te onono aio, ma ngkana arona bwa e a koro naba nimaua e kona n

nako riki ma ke e *provide te medical report* bwa e a bon *sound* ao e *fit* ao *physically mentally fit* ni karaoa ana mwakuri. Ao ngaira ngkanne tia kona ni manga noria ngaia kai e raoiroi. Akea te totoko ma e kangai kona nako ni mwakuri ao tao ti 6 te namwakaina ao koa bwaka naba bwa ngaira 4 ara ririki n Tautaeaka. Ao kanga I taku bwa akea anne ma e na ti taraaki bwa are aomata ni kabane bon iai tian tokin aron aia mwakuri. Ma I taku bwa ngkana I kaira ara taratara ao ara nonori teuana nakon te Cavern Law 401 iai naba kauringaan abara iroun te Ebikobo ae e na riai naba n *tender* ana *resignation* nakon te Boobe ngkana e a koro i 75 ana ririki. Ao anne naba e reitaki naba ma taian Karitinare ao e Kamanga riki taekan aia mena kaain te Karinooti bwa at the age of 75 *are to be asked to resign*. Ngaia I kangai ao ngkana arona bwa e a reke onono aikai ai terana marakin te i Kiribati ae tia kamarakia iai. Ngai te Tia Babaire ngke arona bwa I noora te onono aio mai ikai bwa e kangai e na teirake te aomata aio ti kumetoa aron te rinerine, manga karinia mai ikai ao ngkana e tia te rinerine ao kam na kanakomaia nakon te Kabineti bwa ti na *endorse* ami rinerine ao tera riki ao tao e na manga nako ikai bwa e na kabwataki, ma akea anne te Tia Babaire. Ao ngkana e a reke te tia mwakuri aio ao anne arona. Ngkana e a koro 65 ana ririki te Tia Babaire tia bon riai naba ni manga

iraorao ma ngaia ni kangai ao ngkanne naako tutuo ao ngkana ti taku bwa e raoiroi.

Ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire kanga I kan kamatata aron te maroro ao I kan kabotoa riki au maroro ian te koaua are e kangai onono aiki ti aki bwaai aikai tia bon numwarooi naba ke n otoi ke n taumatoai baia kaain te AG ma ana staff bwa ana riai ni irira are ti iangoia ao tia uotiamai n taiboranna.

Ngaia are imwain are I motika au maroro aio ao I a bon karabwa riki te Minita te Minister of Justice teuae Tarakabu Tofinga n ana onono ae tabekiarake aio e rangi n rabwa am onono anne. Ao n reitaki ma anne te Minita N na tanrikaaki n taraia am *staff* akana a tekateka ni boutokaiko. Bwa ngaia nakanne man aia advise ao ti iraorao ma ngaia ao ae tia karaoi onono aikai. Ao ti aki nanona bwa ti karaoi onono aikai n aron are kanga e a taetaekinaki bwa tera riki kanga mwanewean kibu taeka tabeua. Te onono aio kam a kamangora te tua, ngaia I a warekia nakon te onono aio ao e kangai I kakoaua ikai bwa kibun te tua aio e aki ekanako te Tua ae Maungatabu ngaia are te Beretitenti e kona ni kabwatia. Ti ngkana arona bwa iai ae kona ni maroro irouia nakai ae kangai ao n te tai arei kam nako ni kawara te Attorney General ao kam

kamwarakea ao kam oneia ao kam maroro ma ngaia e aki mena a manga moan kawaria naba nakekei ao a kamwarakea ni karokoa ngkai. Ngkana e karaoa anne ara Attorney General e aki tau n tekateka ikai ao I taku bwa maroro aika a tia ni mwaneweaki te Tia Babaire kanga n te moantai moa e bon kamangorira n aron are e a tia ni mwaneweaki ao e aki ti kamangorira ma e kamangora ara aobiti ni Kaeti Tua ae ti teimatoa ni maroro ma ngaia.

Ma te bwai ae na ataia te i Kiribati te Tia Babaire bwa ngaira ngke ti roko ikai ao ti roko naba bwa aomata aika a mwiokoaki ao kam na mwiokoiria ao iai bwaai aika ti noori ae ti taku bwa aki raoiroi. Ao ma tia noori bwa aki raoiroi ao tia kangai tia riai ni iangoi karaoiroan bwaai aikai. Tia iraorao ma te AG ti kona ni karaoia ni kangai ni kangai ma e na teke nanon are e na tamaroa ibukin te i Kiribati. Ao anne raoi ngkanne bukina te Tia Babaire ao ngaia are man au maroro aikai ao I kabwara bure ngkana iai tangi buakana irouia tabeman ao I taku bwa ti na bon riai ni maroro iaon te onono aio I a karabwa riki te Minita ke te Minister of Justice kaain ana aobiti te Tia Kaeti Tua te Tia Babaire ao ti anne bukin au maroro ao e rabwa.

Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Abaiang.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa I taku bwa te bae na kaetaki bwa are bon anne otan te Minita, ao ngaira bon otara, ma ti aki taekinaki bwa ti aki ota, ao tao bon teuana te bwai ae kaokiokaki te Tibiika, bwa e kangai, ao e kaotia man ana maroro te Minita ae karineaki, bwa e kaokirikakia nakon te maroro ibukin te tamnei are e kaotaki, ni kabwarabwara nakoia aomata ae manga taekinaki naba ngkai taekan Tiaina, ti aki bukia bwa angkoa i Tiaina a nang roko ni kakiriwe iaon Kiribati, bon te akea anne ma ngkana aio otaia Minita aika tia n taetae nikawai, a bon ataia aika tia n taetae nikawai, bwa kakamakuia kain Kiribati bwa ngaia angkoa a roko ikai kain Tiana ao anne te rongorongong bwa a nang kaina te Umwantabu, ao kain te Taromauri, ao a tei, ao ani bon titirakinia moa Taan Tei ma Minita akanne, e kanga n reke otaia anne, e rabwa.

Hon.Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Kuria e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire,

Tia Babaire Nna kaeta moa te ota, akea nanou ni kan kamangoria kain ana aobiti te Tia kaeti Tua, I

karineia ao I kakoaua ae nang konabwai, ngaia are e na kaitiakaki te ota aio te Tia Babaire, n tabetai Tia Babaire ko kona n okoro ni kabwara Tua, ma karinean raom n *Lawyer* ao karinean ana konabwai ko aki kona ni birinako mai iai, ngaia are ngkana arona bwa iai tangin au maroro Tia Babaire ae angkoa I kamangora iai raou n *Lawyer*, kabua, ti aki anne kanoan au maroro, ngkai, ma iai naba te bwai teuana ti ataia Tia Babaire, *Lawyer* a mwakuri man tuangakia irouia aomata ake a beku ibukia, ao I ataia bwa te Tua aio te Tia Babaire a na tabeka te Tautaeaka nakoia *Lawyer* ake kain ana aobiti, ngaia are ti aki ataia Tia Babaire bwa te Tua aio a karaoia *Lawyer* ibukin irakin nanon te Tautaeaka bwa tera bukina ngkai e karaoa aio,

I taku bwa ti aki aio ana tabeka te *Lawyer* ae kangai, te Tia kaeti Tua ni kangai, taiaoka N nang bita te Tua aio, ma I bon kanamakinna bwa bon aio am buata te Tautaeaka nakoia *Lawyer* ake I karineia ao I ata aia konabwai, anne Tia Babaire I kan kaetia moa.

Tia Babaire e wareware te Minita ae karineaki, e wareka te *Explanatory Memorandum*, eti are e warekia, are e kangai, e kona ni kanauaki riki nakon 65 te ririki, ti aki uneakina anne Tia Babaire, ma ngke e kakauongo, ae ti uneakinna kanoan te Biira, ao bon wareka kanaon te

Biira are te onono anne te Minita ae ko karineaki, ma ae ti uneakinna ikai, ane te onono ane e mwakoro iaon B, 52B, bwa ae ti raraoma iai Tia Babaire, ngkana ko wareka te bwai anne, e aki oti ni kabwaranakoan te Biira, te *Explanatory Memorandum*, n taetae ni Kiribati, e aki oti n te kabwarabwara, ma are e nang teretere n te kibu 5(2B) ao e taku te bwai aio Tia Babaire, bwa Nna warekia bwa e aonga n ota Minita ao naake ana maroro iaon aio, bwa bukin tera ti maroa n te bwai, ao e kangai, ngkana aron bwa e karaoaki te rinerine ibukin te tai ae baireaki, e kona ni kanauaki te rinerine anne ni karokoa te ririki 65, ngaia are te moan bwai moa e aki tataekinaki ni kabwarabwaran te Biira ae kona uarokoiko moa nakon 65 te ririki, ko aki, bwa e taekinaki naba ae angkoa e na kanauaki iaon 65 te ririki, ma ti maroa iai are moan tokina moa, uarokoam nakon te 65 n ririki, anne ae ti maroa iai te Tia Babaire, bwa nanona ko kona n rinea am Tia Moti n te maan ae ti 3 namwakaina, 5 namwakaina, ao anne e taekinaki ngkanne anne ngkanne, ma ti kona ni karokoko n 65 te ririki, ao anne Tia Babaire ti a kangai iai, e aera ko aki angai 65 te ririki ao ko nang manga tibwa rereia 2 moa namwakaina, 3 namwakaina, ao anne Tia Babaire ae ngaia e bon kaineta raoi tabetaben nanora te *Security offer* are aron kamanoan te Tia moti n taua n nakoana, ma tai

anganganna teutana, ani karokoa naba n 65 te ririki, ao aio te Tia Babaire ae ti uneakinna, aio ti tangitangira te Tia Babaire, ti aki uneakina te kanauakina, ma ti maroakina Tia Babaire, ko katokitokia, e aera kai 3 namwakaina, 5 namwakaina, bwa e aki koreaki ikai, ni kangai, kona anganaki moa 2 te ririki, e a bon koreaki naba, e kona ni karokoaki n 65 te ririki, are nanona Tia Babaire ae ti maroa iai, ko kona n angan am Tia Moti, ti 2 namwakaina, 1 namwakaina, 3 namwakaina, 1 te ririki, e aera ko a bon aki karokoa naba n 65 te ririki, eaera tera te kangaanga, iai, rimwi e mano iai am Tia Moti, anne Tia Babaire tabetaben riki nanou, ao anne bwa e a itiaki riki irouia Minita ake a na maroro, ti aki tabetabe n ane kanauakina, ma ti tabetabe n are bwa ko angan, bwa ko aki koreia ni kangai, Nna kona n rineia 1 namwakaina, 2 namwakaina, 3 namwakaina, ko aki koreia n am Tua aei, ma bon aio nanona, aio nanona bwa are aio ti kabwaranakoa, ao anne ae ti maroa iai.

Kabaneana Tia Babaire ae taekinaki Tia Babaire bwa antai kain te Kaomanwareta ae na tuangira te bae ti na karaoia, e rangi n okioki aio Tia Babaire, Tia Babaire kain te Kaomwanwareta aomata ake a mwanenia ara Tia moti ma ngkoa, a mwamwanena rokoa taan moti ikai,

ao naaka a taetae ikai, bon Taan Moti naba aika kinaki n te Kaomwanwareta, aomata aike a rangi ni konabwai, ni ikotaki ma rooia, ti aki ana rongorongo temanna te aomata, ao te rabwata aio Tia Babaire, ngaira kain te Kaomwanwareta, aki taetae iaon tei abaia, ma a taetae iaon aron waakinan te kabowi ao te kateimatoan inaomatan te kabowi, ae anne ae ti waaki naba iaona, n ara rabwata n Tautaeka ae te Tautaeka ni inaomata, ti aki aio te Tautaeka ni Komuniti, ma ti reitaki ma te Tautaeka arei, ngaia are Tia Babaire ti kabwarabwara bwa e aera ngkai e a okiokiraki waen te rabwata ae te Kaomwanwareta.

Kabaneana Tia Babaire, e aki toki n tataekinna kain te Tautaeka te birim iaon Tiaina te Komuniti, Tia Babaire, iai man birim akane, ae ngaira ti karaoia, kain te *party* ae a karaoia, bwa ngai I a tia ni mataku ni birim aikai, a bon karaoia kain Kiribati, ti aki Kamanoan Kiribati, ti aki Kiribati Moa, bon kain Kiribati ae ngaia ti noria, rinea nnem ao terana riki, akea ngaira ti karaoia, bon ti teuana te birim ae I bon kaotai iai, ma akna birim akana kam tataekinna ti aki ana birim te Kaitara, bon ana birim kain Kiribati ake aata naba rongorongo Tiaina, ma e nang aki bakarereaki te bukibuki te Tia Babaire nakon te rabwata ae a bon karaoia kain Kiribati bwa a raraoma iroun Tiaina

te Komuniti, ti aki ngaira, ko rabwa Tia Babaire.

Hon. Mikarite Temari: Point of order

Tibiika: Kona *point of order* iaon ana maroro te Minita

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker I kan kakaea am *ruling* bwa Ngai temanna ae I rotaki iroum ngkoa, e a nang reianau te Tia Tei mai Kuria, Ngai iai au *point of order* n ae nako n te wiiki ae nako, iaon kabwarabwaran te *Solar Light* i Teraina ao ko a katekatekai naba, e a tau e a ota an tekateka, kanga e tangi nanou iai,

Tibiika: Ngaia ao tekateka, kai I taku bwa ngkana I angan ngkai tao antai man ami itera, bon aekakina, ao kam a bon *understand* te *point of order* ma Ngai Nna kanga, Nna bon katekatekai naba ngkami ngkai, man te tai aei, I kona man ningabong ao I a bon katekatekai naba ngkami ni kabane, kam *point of order* , I katekatekai ngkami ngkana ti aki te *point of order* , ma ngkai te bwai ae ngkana kam bon noria man ami *debate* ma ngkoananoa, ngkana e *point of order* tao antai mai iroumi, ao I bon anganna, e manga bon *argument* teuana ngkana a *point of order* kain te itera aei, te *same thing* ae I angania naba, kain te itera aei, ai bon anne ngkai ae I karaoia ma ni bon arona kam bon ata nanon *point*

of order, kam a bon mwatai n ami *Rules of procedure* , ao ngkana N nang okioki ni kakabwarabwara ningabong, ningabong, ningabong, man ningabong ao Nna katekatekai ngkami, e reke., bon ti te *point of order* iaon te bwai ae *miss quoted* iai ke tera, ao I a bon katekatekako ngkana ti aki te *point of order* ao ngkane kam nang butimwaea anne, I kabwara bure, ti aki te *point of order* tekateka, N nang karaoia n aron are kam bon taneiai iai, ma ngkoa ni karokoa ngkai, akea manga te *point* ae na manga, ko na kaetia ke kona aera, bwa ko aki kaeta, ngkana bon iai am maroro, bon am maroro, bon ana maroro te Tia Tei temanna ae karineaki, man ningabong ao kam na namakina ngkane aron te *point of order* iaon te *point of order* raoi, ae bon te *point of order* iaon te maroro, ao N nang angani ngkami ningabong ngkane, ao nang angan moa,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Point of order

Tibiika: Ngaia uotiko tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika N na ti kauringko ara Tua 46B bwa e a rawata ngkai ae ngkana e maroro temanna ao e a rawata te maningongo mai iaontano, ao anne Nna kauringko te Tibiika bwa ko riai naba n taratara anne bwa ti aki anne, anne e Kanako ara

Tua aei, ao kanga ti aki aei nnen kanga te aeka n anua anne bwa are ti na riai n angania raora n Tia Tei karineiaia, ma I ti kauringko anne ara Tua te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Rita n te Kaitara n am kauring iaon ane 46B ao aei ae bon oti, e nang turuturu naba bwa ko bon riai n aki kakarongoa ngkana ti ngkana I anganiko te *floor* bwa kona taetae, ko teirake ao akea naba temanna ae na kona n taetae ke ni ngarengare ke ni bon uota arona mai inano, ao bon aei ngkane e bon nakoimi ni kabane ngkanne inanon ara tabo ni bowi aei, ngkana manga iai naba ae manga karongoa ke eaera ao nna katoki ngkami ni kabane, Nna katoka temanna imwin temanna, anne arona raoi, , N nang *apply* tenan Tua aikai, Nna keiaki riki nako iai,

Hon. Mikarite Temari: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* ngkanne te Minita

Hon. Mikarite Temari: E nang rabwa are e tabekia te Kaitara, anne raoi anne, ngai naba n ae nako are e tuangai bwa kona tarai bwa are ngai e bati karongoau mai i tano ao I ti taetae nakon te anti, anne ngkanne ae I karaia ana iango, e rabwa bwa ngaia e bon noria bwa e tabuaki te taetae mai iaontano, e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E uara ti a nako, I taku bwa e a rau nanomi, e a tia n anga bwanana te taibora, ami tia kairiri ao Nna keiaki nakon te ingabong ngkanne, ao kam na keiaki naba ngkami n aron iran nanon are I baireia, ao N nang angan te kabanea ni maroro te Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao I a kaokia naba nakoim te Minita, bwa e a bon boo atina,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika, imwain ae I waaki ao I teimatoa n raonai ma kain au abamwakoro kain Tarawaieta, n anga te bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aei, nakon te Tibiika, te Beretitenti ma te kauoman, Minita ao ai Taan Tei, kam na bane ni mauri n te bwakantaai aei,

Au maroro iaon te onono aio e na bon boboto iaon te onono, are e a tia ni kaweneaki i matara, are ana onono te Minita n te MOJ ae karineaki, are te onono nakon te Tua ane *section 5*, ane ti a tia ni warekia, ma te moan bwai moa ae I kan taekinna, baika ti na taekini Tibiika ao kain te Auti n Tei aio, aikai naba tibwangara ni karao Tua, n aron are ti karineaki naba aron aia onono ana onono te Tautaeka ao tao aia karao Tua naba tao raona n Tia Tei ake a tia n uotirake aia Biira, tao aia onono nakon tenan Tua ake tao a tia n riki bwa Tua, ao lai tenan

Onono ke tao tenan Biira aika boou mai iroun te Tautaeka ao ti boutoka, ake ti boutoka anne bwa ti taku bwa n ara koaua ao aikai tenan onono ke tenan Biira ake ti boraoi ma ngaia ibukin Kiribati ao ibukia ara botannaomata, n te tai aio Tibiika ao tao te Tautaeka tia karautaeka moa nakon te onono aio bwa iai naba bukina iroura are ti taku n ara koaua bwa ti na uneakini naba tenan onono bwa mina arawa n riki bwa Biira, ao e na bon iai ara kangaanga iai ake ti taku bwa ibukia naba ara botannaomata, ao tao e na uringaki bwa are tao n te wiiki ae nako, ao I tabeka te titiraki iaon ana kangaanga ngkai te bowi, ibukin akean te CJ ao ibukin akea naba te *Judge*, ao e koaua e kaekaki are e bon ngae ngke akea ma iai are te *High Court*, ake ti taku n ara koaua bwa e bon teimatoa naba n aki kona ni karaoa tibwangana te tabo ni kabowi ngkana e tuai man reke te CJ, bwa tao e Tuai reke te *Judge*, ke tao iai ana kangaanga te *Judge* n te tai aio are tao te Biira are te onono iaona iai naba aron are kanga e rekereke naba ma ngaia are tao ti na uneakina n te bwakantaai aio te Tibiika.

Ngai ni bon tarakin te onono, ao eti are tao n te Tua, ara Tua ni Maungatabu ane tao 83 te kibu(1) ane tao e koaua bwa are angkoa e mwanewea tao te *period*, ao I taku bwa, ao Nna bon karabwa te Tautaeka bwa I taku bwa e a tia ni

karaoa tabena n 2017 ae I taku bwa e a katerea ikanne kanga tao manin te tai are e kona ni mwakuri iai te Tia Moti, tao nakon 65, ae etina e manga kataki n onikaki ngkai ae te moan onono, kanga a nang bon kauarerekeaki n aron otara, ao e nang karaoaki iaon te *another fixed term contract appointment*, ao te *Fixed Term Contract Appointment usually is a short term appointment*, e kona n ae ti teuana 1,2 tao te *maximum of 3* kanga e nang kangaanga kona anga 10 te ririki, ao tao te *issue* ikai bwa are tao te Nakoa ae te CJ ao te tia moti ngkana ti a tara Kiribati n te tai aio, ao tao e na bon kangaanga moa aron rekeia, ara Tia moti aika a bon tau riki bwa Taan Moti, ao I taku bwa e teretere naba ni bon te Tua ane ni bon te *Act* ikai n are 2017 bwa bon iai mwaitia, kanga tenan *Judges* n te *High Court*, ae tao na aki kee ian 2 ao e na aki raka iaon 5 are nanona e bon tuai rangi ni roko naba mwaitia Taan Moti, aika kona ni kateirakeaki, ao I taku bwa ngaia are ti uneakina te *point* are te *Security* ibukin mania, bwa ti ataia bwa e bon kuri ni kangaanga naba reken ara Tia Moti ngkai, ao I taku bwa ngai ni bon otau, te onono aio, I taku bwa e bon rangi, kanga e rangi ni moantaai, ke a bon tibwa tia te Tua 17, ae ti taku bwa e rangi n anganira raoi are ni kataia n *define* te *section* ane 83 *subsection 1*, ae I taku bwa e a tia ni katerea bwa tao iai te ririki ane e kona tao ni

kamwakuraki ma e na aki raka iaon tao 65, ngaia are I taku bwa e a tia *define* , ao ngkai ti kataia ni manga bitia, ao te titiraki raoi bwa tera raoi te kantaninga, tera raoi te kantaninga ngkai ti nang bitia ao ti nang kanga *introduce* tao te *Notion of te fixed term contract appointment*, ke tao te *Appointment*, bwa I taku bwa are aio ae boou ngkai ae ti *introduce* n te *Amendment* aio, te *Introduction of Fixed Term Contract* , ae ngaira n ara koaua ti taku bwa, te moan, ao ngkana eaki ekanako aron ana mwakuri te *High Court* , bwa e na bon teimatoa n *Independent* , ma are e a kona ni iai rekerekena ma aron karaoan taben te Tia Moti, teuana e bon kona n aki rangi n raoiroi naba ibukia ara botannaomata, bwa are ngkana arona, bwa e aki *define* ikai, ngkana arona bwa , bwa iai inaomatan ngkane ngkana e bwati te Tua aio, iai inaomatan te Tautaeaka ni kangai, tao 1 am ririki, ti 2 am ririki ao e uara ngkane kanga aron ana waaki te *High Court* are e rangi ni bongana ibukia kain Kiribati, ae ti namakinna ngkai, kai akea ngkai Taan moti ao a nang rotaki naba te botannaomata, ao ngkana arona bwa ti a rangi ni moantaai n karina te aekaki ni iango aio n ara onono ao e na kona n nang uarereke ao eti te *point* , are e riai n *define*, bwa te kangaanga ngkana e manga rangi ni maan te Tia Moti ao e bon riai ni iai ma are ngkana tia tara ana *Nature* te

mwakuri ao te Tia Moti ao ti tara ma te *Labor market* i Kiribati ti taku bwa e kan moa, ngai irou e tuai, e rangi ni raoiroi are bon am Tua te Tautaeaka are ngkai, are 2017 ao ko a manga kataia n oneia ngkai ao eti te *point* ae kanga ti uara ngkanne bwa ti kaunga aron aia mwakuri Taan Moti n aron aio ke tao, ao ngkana arona bwa tao ti aki te *influence* nakon waaki te Tia Moti, ma are ngkana arona bwa e a bon aki *secure* naba rineakia ara Taan Moti, a uara ara botannaomata ake a kona n rangi n tatangira aron ana *service* te *High Court* n te tai teuana ma te tai teuana, ngaia are tao anne teuana bukina ae I rangi, ke kanga I taku bwa e a rangi ni moantaai moa te onono aio ao tao akea raoi ana *significant* ma ana *impact*, nakon kanakoraoan riki ana waaki te tabo ni bowi,

Bwa n aron te *argument* e kangai, ngkana ti kunea aio, ao tao a na rangi n unga riki Taan Mwakuri, bwa ataia raoi bwa ngaia tao ai ti iraua ana mwakuri ti ibukin tao 1 te ririki, tao ti 6 te namwakaina, n aron ae taekinna te Tia Tei mai Kuria, bwa are n te *Fixed term Appointment* anne ara *concern* , bwa tera raoi ae kona angan te Tia Moti manna ni mwakuri, bwa are te onono ibukin te maan, akea ara kangaanga n te *Appointment* bwa are bon *specify* te *Appointment* n ane *section 81* n te *Constitution*, ma tao ti maniaa Taan Mwakuri ke

koraki ake a na riki bwa ara Taan Moti n ara tabo ni kabowi, ae I taku bwa kanga otara e a rangi ni kauarerekeaki n te tai aio, ao iai te koaua are e bon taekinna te Minita ngke e tabeka te kaoti are kangai, bwa are ngkana e *Fixed the Appointment* , tia karokoa n 65 ao tao e a taua aia tabo kain Kiribati ngkana a tauraoi kain Kiribati, ao are I taku bwa are tuai koro mwaitin am Tia Moti te Tautaeaka ae ko kona n rineia, bwa are niman are ko kona n rineia, ao ara kantaninga n te aekaki n nakoa aio ma te aekaki kanga ni mwiokoaki are ti taku bwa ana kona ni karekeaki mai i Kiribati, ti boutokaia, iai te tai teuana ae na roko kain Kiribati, ma I taku bwa e aki rangi n totokoaki nneia kain Kiribati ngkana arona bwa ti aki butimwaea te onono aio bwa koraki ake tia karokoia ngkai, a nang bon taua te tabo naba ni karokoa 65 iai ririki, ngaia are I taku bwa tao anne te koaua are ti taku bwa kanga e aki tao rangi ni kaea nanon are ti na onono ibukin katamaroan ana waaki te Auti ni bowi bwa ngai irou, n teina ngkai, n ae bon te Tua ngkai ae e a tia ni bon karaia te Tautaeaka are 2017 ao I taku bwa e rangi n tau n te tai aio, e nangi n tau ibukin tao kinakia, kinakin kakawakin aia mwakuri Taan Moti, bwa a na aki waewaeaki, ao ana aki burebureaki n aron aia waaki ni karaia tibwangaia bwa Taan Moti, bwa ngkana arona bwa eti are ngkana arona bwa ti a butimwaea te onono

aio, ao toa bon te titiraki ngkanne bwa tao koraki ake a tia n anganaki aia *Appointment*, are a tia n *instrumented* iroun te Beretitenti are e kaea ngkai nanon te ririki ae taekinaki ke tao 65, bwa ko kona ni mwakuri ni karokoa 65, ao ngkana arona bwa e bitaki aio bwa are ngaia tao e nang bitaki manim ni mwakuri rinanon te baere aranaki bwa te *Contract*, tao bon te titiraki ngkanne aron ana *implication* nakon are a tia ngkai n anganaki kanga aia *Appointment* ian are bon te Tua ngkai, are 2017.

Ngaia are ti taku bwa kanga tao bukina are taekinaki, n te tai aio ti aki nang *convince*, ti aki nang butimwaea are angkoa ngkana e oneaki aio ao e na rangi n nakoraoi ana mwakuri te tabo ni bowi, naake ana rineaki e na raka riki aron inaomataia, bwa ngaia ataia bwa e a *define* aia *duration* , I taku bwa n aron ae uneakinaki, are tao bon anne bwa tao bon angina ngkai tenan *Judges* n tao n Tebetebeke, e karako aekaki aio, a rangi ni karako, a taku bwa antai aban Tebetebeke ae a bon rineaki aia aomata bwa a reke bwa tenan *Judge* , ao I taku bwa ngkana ti na tangira te *Judge* bwa ti na karokoia kain tinaniku, tao bon aio teuana riki a kona riki n *interested* ni kan *apply* , ngkana arona bwa e na maan, bwa are bon anne te *major*, ngaira ni kabane ti bon bane n tangira ara *Duration* n tibwangara aika

kakaokoro bwa iai te *Security* ae nang kakawaki, ao I taku bwa ikai ti kainanoia i matang, I taku bwa anne te koaua ae ti aki riai, ti kainanoia i matang bwa e bon aki toa, ao ngkana tao e na katanoataki tao temanna, uoman ane are e na tauraoi, ma ti na teimatoa ni bon kainanoia i matang ao eti, ae taekinna te Minita ni kaekan au titiraki n te wiiki ae nako, ae e a tabe ni katanoataki ngkai kanga mwiokoan kanoan te *Post* ane te *CJ*, ma ngkana tao tia manga roko irouia tenan *Judges* riki bwa are tuai koro, ngkana arona bwa e aki tau ane temanna, ao kam tangiria riki bwa kam na manga katanoata, ao token te tai kona bon roko naba ni katanoata nako, e nang *Internationally* katanoataki, *Advertise* , ao I taku bwa ngkana arona bwa e a tara aron ara Tua tao nake a nang kan roko ni mwakuri iroua ao ngaia kanga e rangi, tima e na *short term* aia *Appointment* , bwa are te onono aio *is a fixed term appointment, which means usually a short term*, ti aki ataia bwa a na kan roko ni mwakuri i Kiribati ke a naki, ao ngkana akea ae *qualified*, ti a ataia bwa tera ae na reke nakon te *Court*, ibukin karaoan tibwangana are a kainanoia te botanaomata , ngaia are tao ti aki uneakinna bwa *weather or not* e urua te *Constitution* , ti uneakinna bwa tera ana *Significant* ao *implication* nakon te botanaomata , ae ti taku bwa ti kona, ao e uarereke e a tia te bwai

ae uarereke, are a kona baika uarereke ma inanon aia *Application* ma aron karaoakia, ngaia e kona n rota naba aron karekeaia riki ara Taan Moti ae ti taku bwa a na kona n roko ni buoka abara ae Kiribati, riki ibukin uarokoan te baere e aranaki bwa te *Justice* , kanga karekean tao te eti ao te riai, iaon abara ae Kiribati.

Ma imwain ae I tekateka ao e koaua iai te maroro are n tabetai a taku bwa angkoa tao e aki nang oioi ara maroro are ti taekinna bwa tao aikoa *base* iaon, ti aki nang karaoi tabera n *research* iaon te onono nakon Kiribati, ao Ngai temanna ae I taku bwa, tao eti ae ti inaomata, ma ti bon riai ni bon *learn* tenan *best practices* tao n te *region* , te *Commonwealth* , bwa ti aki kona ni bon waaki ibon iroua bwa ti taku bwa ti a bon ataia bwai ae ti aki kainanoi tenan *best Practices* , ke tenan kabanea n tamaroa ni waaki ake a na kona ni buokira inanon ara waaki ni itera aika mwaiti, aika kakaokoro, ngaia are ti teimatoa n taraia bwa tao tera ana tabeaianga te *Commonwealth* ni rekereke ma ara onono, ma tao aio te bae ti na butimwaia bwa are tao ti aki raroanako bwa are bon akea ara Beretitenti ti ngaia, ma ngke e tei, ti moan inaomata ae e aki kan nanako ni ira te bowi ae te *Commonwealth Leaders*, bwa ai anne ara tai kanga ni iraorao, anne ara tai n anga, tera ti karaoia i Kiribati ae tao a riai

naba ni katoto iai, ao ara tai naba ni bon ongongora bwa tera ae a tia ni karaoia ae a rikirake iai are ti taku bwa ti na aera arei, ngaia are ti taekinna te *Concern* man te *Commonwealth*, tao aia *association* tenan *Lawyers* ao Taan Tia Moti, bwa are tao anne baikai ti na tarai, bwa ngkana a tabeaianga iai ao a taku bwa ti a moanna n nang tibanako man tein te Tautaeaka are e mena ian te *Commonwealth* bwa are iai te takete iai te kouru ae ti bane ni uaiakinna ke ti bane n reke bwa kain te *Commonwealth*, ao teuana bon te takete ae ti na bon aki birinako iai are bon kateimatoan te Tautaeaka ni inaomata, ae te Tautaeaka ni inaomata e bon anaki ian kinakin kakawakin rabwata ake a bon okoro mwakaia akana teniua, are Te Bowi, te Tautaeaka ao te Auti ae nang Mimitong ae ti mena iana n te tai aio, ngaia are I taku bwa e kakawaki, ti a konabwai, a konabwai ara koraki, ti nang nora anne, ma e nangi ni kakawaki bwa ti na bon ongongora ao tera ti na kona ni buokaki man aia waaki abaa akana a tabe ni mena inanon te waaki ae te Tautaeaka ni inaomata, ao e koaua ti kona ni kangai, ti inaomata man 1979, ma n tobwaki ni karokoko bwa kona bon *fully realize* ana *benefit the former Government* ae te *Democracy*, e kiriaria ti tuai roko iai, ae ti tabe naba n tamwarake, ngaia are ngkana aron bwa aio tao ti taraia bwa te kerikaki ao anne ara koaua,

bwa ti aki tangira bwa ti na aki tamwarakea aron ana waaki n Tautaeaka ae a naki n te Tautaeaka ni inaomata, bwa ti taku bwa anne bon te kabane n tamaroa n Tautaeaka ae a na kona ni kabwaia iai kain Kiribati, ti aki ti ngkai ma inanon bong ao taai aika na roko, ngaia are tao man taeka tabeua akanne Tibiika ao man ara koaua ake ti a tia n taekinni ao ti karautaeaka n te tai aio bwa ti a totokoa te Biira ae ana Biira te Tautaeaka, ti nang ataia ma a tia n nang ni katauraia ma aia Taan rabakau, ngaira naba te bae e kakawaki are ti aki naba *lawyers* ngaira, ma are e aki karaoaki te Tua ibukin te Tua, ma e karaoaki te Tua ibukin te botanaomata, ngaia are ngaira kanoan te Tua bwa tera ae na riki nakon tao ara botanaomata, tao ngaia anne ae tia raraoma iai, e kona ni uarereke, kam taraia bwa ti aki te oi ni bwai, ngaia e kakawaki, te bwai ae uarereke te bae bubura kaei, e na iai ara tabeaianga iai bwa ti taku bwa e na e na ekanako aron inaomatan Kiribati inaomataia ara botanaomata, ao tao tera ae na karekea nakon ara botanaomata ae bon tabera, ao ti nang karinea ami kekeiaki kain te Tautaeaka ma ara kantaninga bwa kam na butimwaii naba bwanara tao ni kaitara n taai tabetai ngkana e aki boraoi ara koaua ake ti maiuakini ao ti kataia naba kanga n reitaki iai ma ara botanaomata n te tai teuana ma te tai teuana,

I a karautaeka Tibiika ngkana iai tibanakon te maroro ma tao aikai au maroro ake I taku bwa e kaineti ma kanoan te Biira aio, I a karabwa te Minita are e a tia ni uota te onono aio ma ana taan rabakau iaon te Tua, n te tai aio iaon ara koaua moa, ao bon au koaua ngai ae te Tia Tei mai Tarawaieta, I a karautaeka moa bwa I aki nora riain moa te onono n te tai aio, ao tao I aki iai butimwaia, e rabwa.

H.E Taneti Mamaau: Point of order

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E koaua I karabwa te Tia Tei temanna mai Tarawaieta n ana maroro iaon te Biira ao riki man totokoana, ma uoua I ti kan kaeta te ota bwa tao e kawa n ae bure otau te Tia Tei, bwa e kawa n taku bwa ti taekinna ma kanga, e aki boraai ma are au ururing iaon are I a tia ni maroro iai, ko a manga bon kaetai te Tibiika, ngkana tiaki te *point of order*.

Te moan, e taekinna n ana maroro bwa teuana anne ana totoko, ibukina e boou te onono aei ae tia tibwa karina te taeka ae *Fixed term*, ma I ti kairia nakon ae te Tua ngkai, ae bon bwainaki ngkai are ni 2017 5(2) ke te *Subsection 2* e bon taekina ikanne ae te *The Fixed period*, ngaia

are kanga akea te bae e boou n te onono aei, e bon manga kaoka are te *Fixed period* ma e kakirataki riki ke a katuruturuaki raoi ngkanne n te *Contract*, karinan te taeka ae te *Contract*.

Te kauoua ni *point of order*, e taekinna ae angkoa te *Contract*, ngkana manin te *Contract* e kaungaia naba tao Taan Moti, ma I ti katerea bwa *Contract* ake a ti n tiainaki irouia Taan Moti n 2003, ao n are 2017 irouia Taan moti ake a rietata ke tenan *Chief Justice* a tiainaia ma te maan ae n aia *Contract* ae 3 te ririki, ngaia are ti kaitau bwa a bon bane naba ni karaoi aia mwakuri, kanga n tabetai ti aki te maan ae na kaira am mwakuri, n aron are e a tia ni maroroakinaki, ao e rabwa.

Tibiika: I a kaokia nakon te Minita are ko uotarake moan warekan te Biira ao e nakoim, bwa ko a karaoa am *sum up*.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao I a kan kaitau maroro ake a tia ni mwemwe ibukin ara Biira aio, e uotakirake ibukin moan warekana,

E koaua bon iriana te kaitau ma kanga bon te rawawata teutana ao riki kai Taan Tei ake man te itera are teuana ibukin tao kanga aia totoko ke tao tiaki moa boutokan te Biira aio, ao e koaua n te maroro ao

kanga, bon moan te maroro ao kanga e uotira nakon iteran aonnaba aika ti aki atai, ti roko n te Kaomwanwareta, ti roko ni iraua te ririki nako n tenan *Contract*, ao uneakinan te *Join statement* , ma n tokin te tai ao e a moanna ni mataata tao tenan ota, tao kabwaranakoan te Tua aio, ngaia are I kaitau riki nakoia ake a tia ni kona naba n tibwaia, tao ni kaineti ma te onono aio, ao riki te koraki, riki n ana bwaitera ke te boutoka, ma irouia raora n Tia Tei tabeman aika karineaki tabeman,

Ao e koaua iai mwanewean tao te raraoma, te moan Nna taraia mwanewean te *Joint Statement* ane warekaki, kanga e tibwaki, ao ti kakoaua e aki roko ni kawai are e na bon rinanon te Tautaeka n aron reitakira ma ara taan rabakau, tao e mena tao e *publish* n te *Journal* teuana, ke tera n aron ae kanga e na kanga e bon kaeka, ao e na kabwarabwara te Tautaeka tao n aron ana nonori, ke te nonori ake tibwauaki nakoia tao ana *Lawyer* te Kaomwanwareta, ma inanon te maroro ao titabo ma te maroro e a manga kaitara te *Statement* , *Joint Statement* arei, bwa te *Join statement* ngke I kataia ni warekia ao e oti bwa e uneakinaki ae ana *Contracted* tenan *lawyer*, ma n tokin te tai ngaia e manga boutokaki ao e a na *Contract* tenan *lawyer* bwa e na iai aia *Contract* ma e a manga uneakinaki te *Period* ke na *Fixed* aia

tai, bwa anne are e na anganaki ian mwakan te Beretitenti, ngaia are kanga eang e a karekea kanga te untaba n taabo tabeua n aron tenan kabwarabwara ke tao nonori nakon te onono aio, bwa n aron te Tua ae Maungatabu, ao e bon oti ao e teretere 81(1) bwa rineakin, rineakia Taan Moti, ke tenan *Judges* ao *Judges* a mwaneweaki naba ian Tua ae Maungatabu, e rekereke ma te CJ ke te *Chief Justice* , ao te *Justice* ao tenan *Judges*, anne kabwarabwarakina, iai tabeman kanga aki nanoraoi, ma tenan *Judges* ke Taan Moti n te bowi ae rietata ti te CJ ke ti te *Chief Justice* , ma ni kabane, CJ ao tenan *Jury Judge* n aron akanne, te *Commissioner of the High Court is also a Judge*, ke temanna naba te *Judge*, ke te Tia Moti naba n te bowi ae rietata, ngaia are ian te Tua are 81 Nna okirikaki nakon te Tua are 81 ao e teretere bwa anne mwakan te Beretitenti, ngkana e kan anganiko 6 namwakaina, e kan anganiko 1 namwakaina, e kan anganiko 3 te ririki, e kan anganiko 5 te ririki, anne mwakana ian Tua are e teretere ane 81.

E koaua e teretere n te Tua anne, anne mwakana n reitaki ma te *Cabinet* ao n reitaki ma te PSC, anne ae nang teretere, ngaia anne inaomatan te Beretitenti ni karaoa are e taku bwa e na noria bwa e riai ibukia ana taan Moti, e koaua te raraoma n aron are e a manga

taekinaki ao tao e na iai tao kauarerekean te tai, ma ngkana I tanrikaki nakon ana tai te Tautaekea aio ao kanga I a manga bon titiraki ni kangai, bwa iai ae e a tia n ti *appointed* , tao ni mwakan te Beretitenti ae a tia n ti rineaki bwa tao ti 6, tao te tia koroboki ae anganaki ti 6 namwakaina ao e aki naba *renew* , tao e aki kabouaki ana *Contract* ke taan moti, n aron akanne, kanga bon akea, ngaia kanga te raraoma anne, kanga e na aki nang katuruaki, ke tao e na aki rangi ni kabaneaki tao te tai iaon te raraoma anne, bwa are te Tautaekea ae ngaia ko kona, e reke, I karokoa kainanoam bwa bon ti kaineti ma te tai are, bwa tao ti 6 namwakaina bwa kona *relive* ke kona kamotirawa, anne ngkanne e kona ni karaoaki, ma ngkana kona riki bwa ana Tia moti te bowi ae rietata, I taku anne ngkanne te tai ae ko kona n anganaki te tai ae abwabwaki.

Ngaia are te Tua naba n aron are I mwaneweia , e *point of order* iai te Beretitenti, te Tua ae ngkai ae bon teretere bwa te *Fixed* , Taan Moti, ke ara Tia Moti n te bowi ae rietata a bon anganaki te *Fixed Appointment*, iai aia tai , ao te *Fixed Appointment* anne are e a bon nakon te Beretitenti ian te Tua ni Maungatabu are I mwaneweia, ngaia are kanga te maroro ao kanga a untaba, e tabekaki man iterana arei te *Join Statement* ma te

Commonwealth , ao arei e kangai, ke are tei terana, kanga ti aki ataia bwa tia nakea, ma n tokin te tai ngaia bon bwaai ni kabane e okira te Tua are 81 ao 83(2) n ara Tua ae Maungatabu, ao ni bon okira naba ni karoko n ara Tua are ti bwaina ngkai, are bon anganaki , Taan Moti a bon rineaki , iai *Fixed appointment*, iai te tai ae anganaki, ae tao n te tai aei ngkana tao iraua te ririki, ke tao ngkana e na iraua te namwakaina , anne e a bon nakon te Beretitenti, n reitaki ma te *Cabinet* ao te PSC.

E koaua iai tarakia raora n aban te Kaomwanwareta n aron tao tein aia *Appointment* ke aia *Contract* aia *Lawyer* ao n aron te wareware ao I a tia naba ni kunea, ao iai aba tabeua naba n aban Tebetebeke aika anga te *Short term contract*, ao anne naba iai aba akanne, te *Short Term Appointment* ke te tai ae uarereke, ao n aron naba abara aio, ao ti teimatoa n anganga are tao 3 te ririki aia taratara kain Kaomwanwareta e *Short* ke te tai ae uarereke ao aba aikai n aron PNG, iai ae Tonga, iai Vanuatu, ao Cook Island, Nauru, akanne aba anga naba te tai ke tao e *Fixed* naba aia *Appointment* nakon te tai ae ti aranna, ti kona n taraia bwa te *Short term* , ma n aron te onono are ti karaoia, ane 5(2)(6) ao e aki ti anga bwa ngkoa ngkana ko anganaki am tai are tao am *Fixed Appointment* ke am tai, ko rineaki

nakon 3 te ririki ngkoa ai bon ti tokim naba anne, e kona ni manga kabouaki, ibukin norakin kainanoakin am *service* ke tao am mwakuri, e kona ni manga *extend* riki ke ni karakaki riki te *Appointment* anne n aron are e teretere naba, bwa ti aki te onono nakon 6(2) bwa tao e karinaki A, ma e karinaki naba B, ao e na kona ni bon taraki aron kainanoan am mwakuri ke tao tera aron am mwakuri ao ni manga rinanoaki naba bon nakon naba ana Tua ae Maungatabu,

I taku bwa anne te bwai ae teretere ao kanga a bon bua ara iango tabeua bwa are au moan tai n uota au Biira aio, I nanokawaki bwa tao e koaua e bure ana tai moa n te tai aio, bwa tao iai kautokoana teutana man te itera arei, ma I kukurei bwa angina ake a tia naba n anga aia maroro iai, a nora riaina ian ae te tamwarake ke tao uarokoan te nakoraoi ao te tamaroa ibukin rineakia ara Taan Moti ibukin ara kabowi ke te bowi ae rietata, ngaia are *Madam Speaker* I a kukurei n uotarake te Biira aio, *Bwa te Biira ibukin Onean te Tua ibukia Taan Moti n te bowi 2021 ian noran riaina n te tai aio ao e na warekaki te moan tai*, I a kawenea iroum te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika; Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ami kaotinano, kona *point*

of order, terana am *point of order* te Tia Tei mai Kuria,

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire.

Tia babaire bon ti kan katerea ae kanga e manga taekinna te Minita bwa e taku bwa a kauntaba ara maroro, angkoa ti riba te *Contractor* ao tia manga kukurei nte *Contractor*, ao e bon eti te Tia babaire, ngkana ko wareka te *Join Statement* aio, ao e bon uneakinaki te *Appointment by contract*, bwa a bon rangi n okoro te *Appointment by Contract*, ao te *Appointment by instrument*, ae ko rineaki iaon te *Contract* ao ko rineaki n te *instrument*, aio te Tia babaire ko rineaki ikai n te *instrument*, ao imwina ai tibwa te *Contract*, ngaia are Tia babaire ao anne ae uneakinna te Kaomwanwareta, bwa ataia naba ae kaokoro te *Contract*, ao e kaokoro te *Instrument of Appointment*, ngaia anne bukin Tia babaire ae ngaira ti kakoaua n tokin te tai e na bon *contract*, ma te *appointment by instrument* ao e na *Fixed term* Tia babaire te *Fixed term*, ao te *Fixed term* ngkai e a tia n anganaki 65 te ririki, ae te Tua aio e kauarerekea, e angan te *Executive* te kona ni kauarerekea te Tia babaire, ao anne ti uneakinna, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao Nna kanakoa ami kaoti nakon iaon te Biira

Hon. Ieremia Tabai: *Point of order* te Tia babaire

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti e nakoim

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika e taekinaki bwa a kakaokoro ara koaua, ngaira , Tia babaire tao e aki eti ara kakauongo, titebo ara koaua ma te bwai aio ae e aki raoiroi te *Amendment* aio, ao anne ae I kan katurua, e aki raoiroi.

Tibiika: Akea riki te *point of order* , Nna kanakoa te kaoti nano iaon moan warekan ami Biira aei,

Bwa te Biira n onono nakon Tuan te *High Court Judges Salaries and Allowances 2021* e na warekaki te moan tai; Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e a nakoia ake a butimwaeaki. E butimwaeaki Moan Warekan te Biira,

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

COMMITTEE STAGE

- i) *Procurement (Amendment Bill) 2021*,
- ii) *Business Names Bill, 2020*.

Tera am *point of order* te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure *Madam Speaker*, bwa kanga I ti kan uotiarake nako matam te Tibiika. Bwa te onono aika a roko imatara aika a tia n tibwatibwaki, ti tebo ma a rangi n bon roko n te tai ae e rangi n uarereke. Ao ti kataia ni kakaea rongorongona man am aobiti, ngaia e bon aki titambwanaki.

Ao iaan te Tua e na bon riai n roko teuana te bong imwain ae e tabekaki te onono anne.

Ngaia are kanga ti boni kaota tangi n nanora *Madam Speaker*, bwa are nakai aki toki n tangira 3 te bong imwain ae e taiboranaki aio.

Ma aio e aki roko n titambwanaki ao tibwa titambwanna ngkai ingabong am koraki. I aki ataia bwa bukin tera ngkai a karaoa anne. Ti anne kaotan te tangi n nano *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman. Ao I taku bwa ibukin ami rongorongo ao I bon iai naba au *concern* iai.

Bwa n te bong aei ao I a kaman reitaki ma te *Leader* n te Kaitara are aongkoa ngaia ana onono aei, ao I a tia ni butia bwa e a taona ana onono iaan bukina n aron are ko taekinna. Bwa tao akea te titambwa iaona ao ti kakamatoa n taainako, bwa ti a bon ira tuan ara Auti aei.

Ao n aron are e a tia ni kariaia naba bwa e aki uotarake ana onono n te tai aei, bwa tao e a boni uotia n te tai are e angaraoi iai nakon te Auti ae e na roko. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I taku bwa ni bon tuan ara Tua ao a bon riai n *formally withdraw*. E raoiroi ae N na bon taekinna naba ikai bwa are eng aei bon tuan ara Auti aei.

Eng, e koaua are ko a tia n taekinna. Ao e koaua e nang kakawaki ae ti na ira tuan ara Auti bwa e koaua ae bon akea te titambwa ae e nim n te bebwa aei.

Ma I taku bwa e kakawaki naba ae N na ti taekinna bwa te naan onono aikai, tiaki onono ae e na kubanako iai te Tautaeka. Bwa onono aikai are boni kanoan ara maroro ni moan warekan te Biira.

Ngaia are ti maroro ao ti karaoa te mwakuri n ririmwin ara maroro, ngaia aei ngkanne rimwian anne.

Ma are e eti, ngai irou e boni koro tain au onono aei ma are tao iai te kanganga bwa are e koaua bwa e aki titambwanaki. Ao tao anne, e na riai n titambwanaki ni kakoauaki raoi te tai are e reke iai inanon bain te aobiti.

Eng ma aei te bwai ae e rangi n kakawaki bwa are e na ataia te Tautaeka bwa are iai kanoan ana onono are ti bon tia ni maroroakinna n tain te Moan wareware.

Ae ngaia aei ae I taku bwa e na kanakoraoa riki bwa kanga akea te bitaki n te onono ae kanga e na onea are e tangiria te Tautaeka, ao a boni kakoaua n tain te maroro bwa a na taraia. A kakoaua are iai tao bwaai ae tao a riaoaki n aki raoi noraki, ao aei ngaira tabera bwa are taan tia karao Tua.

Tabera bwa ti na ibuobuoki n te itera anne n aron are ti a tia ni kawenea ni moan warekan te Biira aei.

Ngaia are aei kanoan au onono bwa are rimwian kanoan te maroro. Ao I taku bwa ae e uneakinna ngkai te Tautaeka ma I taku bwa ngkana e boni karaua naba n taraia ao bon te bwai ae e aki kubanako iai.

Ma are ngkana arona bwa e teimatoa n aei ao ko a tia ni kawenea am babaire te Tibiika. Ao N na bubuti bwa are ai aei naba kanoan ngkanne, e na rin.

N na bubutiko te Tibiika ngkana ko kona n taua ngkanne aei bwa ai boni kanoan naba te bowi ae na roko bwa e nang bon rin naba te

Biira n onono n aron ae e tei ngkai, ao tao ti a kona ni karaoa raoi taekana n aron are e na kantaningaki iaan te Tua.

Ma I taku bwa aei ae e kakawaki. Ao e koaua anne, kanga akea te kabuanibwai ae e na reke ngkana ti aki karaoa te onono aei ngkai. Ma are aei bon taina. Aei bon taina bwa are ti a Kometena ara Biira aei.

Eng ma are e a nakon te Tautaeke are ko a tia ni butimwaea aia mena te Tibiika. Ao ngaia anne, ngai ni bon au koaua e boni koro taina are kanga n ara Tua.

Ma e raoiroi bwa I a nano rinano n te tai aei ma I taku bwa tera te naan iango iaan te onono aei, I taku bwa e bon ota naba iai te Tautaeke ao tao ti a noria ngkanne n te bowi ae e na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama ngkai ko nano rinano ni butimwaea aron te babaire ae ti kawenea n ara bowi aei.

Ngaia are imwain ae ti nang Kometena ara Biira, ao I a kanakoa moa nakon te tia tara te rau bwa e a karuoa ara *mace* bwa e aoria ni Komete te Auti.

**PROCUREMENT AMENDMENT BILL
2021
(COMMITTEE STAGE)**

Ao ngkana ti tara ara Tua ae *Procurement Act, 2021* e bon rangi n uarereke. Bwa ti iraua te *section* akana a oneaki ao n reitaki ma te *new section* ae karinaki.

Ngaia are N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iai. Bwa mwakoron te Tua aika 2 ao 3, e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao ni ikotaki ma ana *sub sections* bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ma imwain ae I kanakoa ami kaotinano, ao ngkana iai ae e kani marooro iai ke ni kaotaota ao N na angani ngkami. Ngkana akea ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Bwa mwakoron te Biira n aron ane e tei ane 2/3 ma ana *sub sections*, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne te naan onono akana 4,5,6,7. Bwa te onono nakon *section* 15, 17, 18 ma ana *sub sections* ni kabane ao n reitaki ma karinan te *section* ae boou ae 39A, e n tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ma N na kanakoa moa nakoimi bwa kam na marooro iai ngkana iai ami kani kaotaota ni mwakoro akanne. E nakoim te Leader n te Kaitara. Ko a kotea naba te section ane ko taku.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao 2, ma tao 1 moa ane iaon mwakoro 5 ane te bitaki nakon mwakoro 17 n te Oi n Tua.

Ao I ti kan taraia bwa are tao ngkana ti nora ane n te Oi n Tua ane 17, ao ngkai ti a tia ni bita kabwarabwaran te aobitia ane kanga te Mataniwi ibukin te Bobwai. Te *Chief Procurement Officer* bwa ai te Tia Koroboki.

Ao tao ngkana e kona ni kabwarabwaraki bwa are ngkai e a taboro kain bwa 17 are e irekereke ma kain te *Central Contract Award Board*, ke te rabwata are e na rinanon te naan Bobwai ake a raka iaon \$50,000.00.

Ao kaina ae e mwakoro ngkai n are imwain ae e bitaki, ao tao ti uoman ae N na ti mwaneweia. Bwa te 1: Te Tia Koroboki n te *Finance*, 2: Te *Chief Procurement Officer*.

Ao ngkai are ti ataia bwa te *Chief Procurement Officer* te Tia Koroboki n te *Finance*. Tao aei tao ti kona n taraia bwa e aki rangi n reke n tarana n te moantai ma ngkana

arona bwa e na kariaia te Kauoman ni Beretitenti ngkana arona bwa temanna mai ibuakoaia aikane ae tao e nang mauna bwa ai tiaki kain te *Board* bwa are ai ti temanna te aomata ae e ngaia ngkana te Tia Koroboki bwa te *Chief Procurement Officer*.

Ngaia ti anne au titiraki, ao ngkana arona bwa e taraki bwa te oversight ao tao e reke naba taina aei. Bwa are ai tiaki te naan bitaki aika mena bwa tao boni bwaai aika a bon rangi n ota bwa iai te bitaki ni kabwarabwaran te *Chief Procurement Officer*, ngkana arona bwa e na kariaia anne te Kauoman ao te Tautaeaka ao te Tibiika. Anne kanoan au titiraki iaon 17, ngkana tao I kamena moa ao I a manga nakon are imwina ngkana ko kariaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakoim te Kauoman, ao te Minitita n te mwane; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e koaua kanga akea ibuakon ana onono aikai ae ti katauraoui nako iai ma tao bon ana onono ae e a tibwa noria ngkai n te bong aei.

Ma are e a bon tia te onono are e karaoaki arei ngke e maroroakinaki n te *Workshop*, ao te title ae te *Chief Procurement Officer* e nang bane ni bitaki nakon te *Senior*

Procurement Officer. Ao ana *role* te Snr procurement officer n te onono naba arei; e nang reke bwa te *Secretariat*. Nanona e a bwaka ngkanne man te *Central contract award* n te *Board* arei. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara tera riki am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua akea n au onono bwa I nora aei bwa kanga te over sight. Are iai ara Tua n ara Rules are 54:4, ao iai bwaai are e bon noraki bwa tao bon te over sight error n te oversight, ngaia anne I aki karinna n au onono arei bwa aikekei kanga a bon kaokoro ao e rangi n korakora te bitaki iai.

Ngaia anne bwa I taku bwa n te onono ane n te 17, e ti oneaki (f) n ane n te Oin Tua ngkai te *principle Act*. Bwa are F e kangai; *a procurement officer within the Central Procurement Unit with the Role of Secretary of the Board without participation in the decision-making*. Aei manga bon te mena teuana, akea rekerekena ma are A ao B.

Ao ngai I ti kotea A ao B bwa ngkai e bitaki n te kabwarabwara ao ngkai e a taboro arei. Ma are ti na katikua iroun te Tautaeaka ma ngkana arona bwa e aki, tao ai

kanoan naba te bitaki. Ma are aei kanga ti kaitiakana. Ko rabwa.

Tibiika: Iai riki ae e kani kamataata. N na kaokia riki am kamataata iai te Kauoman. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te *Leader* n te Kaitara. E raoiroi bwa ti a noria riki inanon te mena ao ti a karaoia n taina ae e riai. E rabwa.

Tibiika: Kanakoa riki am titiraki te Tia tei mai Abemama. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika. Ma ngkana arona bwa ti kabongana naba ara Tua are 54:4, ao n tara ane mwakoro 7 n te Biira n onono aei. N aron are ngkana ti tara are bon rabwatan ara Tua aei, ao te mwakoro ane e mwaneweaki ane te mwakoro 9 anne. Ane e menaki 39:a, ngkana e mena iaan taekan aki karaoan raoi te mwakuri.

Ma aei ti a kataia naba n noria ngkana e na kona ni butimwaeaki ibukin tao ti menan te nambwa anne. Bwa tao aei tao ni bon nnena ke tao aei ai te titiraki n iraorao bwa are e aki rin au onono aei. Ma aikai a kona n noraki bwa te naan tao riaoakin te naan mwakoro aikai. Bwa are aei kanga e irekereke ma are antai aika a na kabaeaki iaan te Tua aei.

Ao anne kanga ti taraia bwa e na rin iaan 39 ao e kangai; *Administrative misconduct* ke tao aki karaoan raoi aia mwakuri taani mwakuri iaan te Tua aei.

Ao anne ngkana e rin iaan aei, I taku bwa e a bon nang kaokoro.

Ngaia ae I taku aei bwa kanga aikai ti kona n taraia bwa te naan *over sight*, tao e bure te nambwa ae e nanonaki n aei. Ao are kanoan ngkoa are ara iraorao n te onono aei are tao are mwakoro 2. Are iaon are antai aika na kabaeaki iaan te Tua aei ke a na scope.

Kai ti anne bwa are e aoria n raa. Ngkana e bwati te Tua aei ngaira ara Tua. Kai ara Tua ni kabane ngaira kain te Maneaba ao ti na aki karaoa raoi tabera ngaira Taan tei ngkana ti aki noori itera ae ngaira iroura e a bon riai ni kaetaki.

Bwa ti na katuka naba aei ngkana e nora naba anne te Kauoman n rinanoan mwin te marooro ni Kometenakin ara Biira aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, ti a bon tia naba n tara ana iango n onono te Leader n te Kaitara. Ao I taku bwa e na mataata bwa iaan te *procedures* n te mena, bon iai

mwakan te *Attorney General* ni manga *re-order* ana mena te Tua iaan *section 5g Cap 92*.

Kanga n teina aio, iroura ngaira kanga bon akea te kanganga ngkana e bon tiku n arona aio. Tao is a question of interpretation, ma are ngaira iroura n teina aio I taku bwa e bon raoiroi ma e na tiku bwa 39a, nakon ae e na menaki bwa 2a.

Ao I taku bwa n rekereke ma am bitaki ake tabeua akekei, bwa are ti kan *draw your attention* bwa are iai mwakan te *Attorney General* iaan *Cap 92*, ni manga boni karaoa te Tua n aron etina n aron are e bon taku n are *he/her professional opinion*. E rabwa.

Tibiika: E nakoim riki te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Kauoman n aron tibwangan te *Attorney General*, ma I taku bwa iaan ara Tua ae Maungatabu. Ti te Maneaba ni Maungatabu ae e kona ni karaoa te Tua, ao bitaki a na ti kona ni karaoaki iroura ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu. Ao kanga akea riki ae e na kariaiakaki bwa e na bita ate Biira are e a tia ni bwati ikai iroura ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu.

Akea ae e kariaiakaki n anne, bwa I taku bwa aei e nang teretere iaan te Tua ae Maungatabu.

Ma ngkana arona bwa e eng, e na tiku bwa ai manga kanoan are imwina. I ti kan kaeta otau, bwa akea ae e mwaka ni bita te Tua bwa bon ti ngaira Taan tei.

Ngaia are n te Komete ao aei tabera, tain te naan bitaki are ti nora bwa a na riai ni bitaki. Ao ti na riai naba n tuanga tao antai are tabena bwa e na tarai tao te naan kaitiaki iaon te naan *typing errors*. Ma e na riai n nako te instruction ke te babaire mai iroura nakon te Tautaeka ke te AG. Antai are e na tabeakinna, te Kiraka bwa are I taku bwa aei e tiku moa iroun te Maneaba ni Maungatabu bwa e na kaitiakia imwain ae e anga nakon te Beretitenti bwa e na tiainaia. E rabwa. E rabwa te Tibiika, I ti kani kamataata anne.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim riki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua bwa are ti aki kani kauntaeka iai te Tua bwa are tiaki ngaira te naan Roia, ma e boni mataata n te Auti aio bwa are *Cap 92*, bon ana Tua naba te Maneaba ni Maungatabu aio ae e kabwatia te Auti n tei aio. Tiaki te Tua are tao e kabwataki tao mai iaa, ma bon te Tua naba ae e kabwatia te Maneaba ni Maungatabu aio.

Ma e ngae n anne, bitaki aikai n aron ae I taekinna. Iroura ngaira kanga ti bon rau n arona aio. Are nanona bwa e ngae ngke arona bwa ti na kauntaekaia, I taku bwa ti na bon aki butimwaei taian bitaki aikai iaan te mena.

Eng ae ngaia e bon eti ae bitakin te bae e na karaoaki ae ti te *re-ordering* ke tao tera. E aki bitaki ana *subsistence* te *law*, e bon tiku. Ma ti te bae e karaoaki, kanga aekakin tao te *lettering* ke tera.

Are nanona bwa kanga bon akea te mwaka ae e anganaki te *Attorney General* bwa e na bita te Tua ke tao te Biira ae e menaki man te Maneaba ni Maungatabu aio. E rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea te kan kaotaota ke te kani kamataata iaon mwakoro ake I a tia n taekin. Ao N nang kanakoa ngkanne bwa ami kaotinano.

Bwa te onono nakon Kiibu aika 15, 17, 18 ao 19 a ne tei bwa kanoan ke mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao kam boni butimwaea ke e nakoia nake a butimwaeia.

Ao ti a nako ngkanne n tara aran te Biira are e uarereke.

Ao imwain ae I kanakoa te kaotinano iai, ao I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae e kani kaotaotake ni kamataata iaon aran te Biira ae e uarereke.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa aran te Biira ae e uarereke, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia nake a butimwaeia.

Ao ti a manga tara aran ara Biira ane e ananau. I kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaona ke ni kan kaotaotaiai.

Kai bon akea, n nang kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa aran te Biira ae e ananau e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea te onono, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia. Ao anne ngkanne e a kabwanina raoi naba ara Komete iaon ara Tua ae te *Procurement Act*.

BUSINESS NAMES BILL 2020 (COMMITTEE STAGE)

Ao N nang kanakoa ngkanne nakon ara Biira are imwina ae te Business Name.

Ao ngkana ti tara ara Biira aei, e bon rangi n koro naba tiran ana parts, 1,2,3,4,5,6 mwakorona ao n reitaki ma ana sections ma ana sub sections aika a mwaiti naba.

Ma ti nang kanakoa ngkanne te Komete iaona.

N na korokoreia n te aro bwa e na bon reke naba ami tai n taraia. Mwakoron te Biira aika 2, 3 ao 4, ni mwakorona ae 1; a na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Imwain ae I kanakoa te kaotinano, ao N na kaokia nakoimi ngkana iai te kan titiraki iaon te mwakoro anne ao ni kibuna akana I a tia n taekin akanne. E nakoimi Taan tei. E nakoim te *Leader* n te Kaitara ao ko a kotea naba te section ane ko taku bwa ko kan marooro iai, ni kaotaotaiai. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I ti kan titiraki iaon ane nambwa 3 ane kabwarabwaran te taeka ae *business*. Bwa iai n are kanga tao te kabwarabwara anne ae te naan bwai ke te naan mwakuri ake a karaoaki ibukin karekean te raka ke tiaki.

I ti kani kaotai n are e kangai; *whether for profit or otherwise*. Kanga tera ngkanne ae e na reke ngkanne iaan are *otherwise*, are tiaki ibukin karekean te raka.

Bwa are anne ni bon otara n aron tein te karikirake ae te *business*, karekean te raka.

Ao ngkanne ngkana arona bwa aei kabwarabwaran te *business*, e a manga reke ae tiaki ibukin karekan te raka. Tera raoi aekakin te naan waaki ni karikirake aikai, a na irekereke iaan te karikirake. Bwa ngaira iroura ngkana ko karikirake ibukin karekean am raka, anne bon te *business*.

Ma ngkana tao tera riki are tao ko karaoia ae tao ko kamena tao te *goods or service*, tao n aekakin tao te karikirake ibukin te Mwakoro. Anne ngaira n otara , e a reke iaan aei. Ai te bitineti anne. Ngaia ngkana e kona ni kabwarabwara te Minitita ao e na rangi n ibuobuoki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te Commerce, e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa ana titiraki te *Leader* n te Kaitara. Ao e koaua e titiraki iaon ane *section 3, ane business in through dealing in lands goods services (whether with profit or otherwise)*.

I taku bwa e nar iai n teretere iroun te *Leader* n te Kaitara bwa are te bitineti ae e nanonaki ikai. Iai bitineti ikai ae kanga ko bitineti ibukin karekean am raka ao iai naba am bitineti naba ae ko boni karaoa naba am bitineti naba irarikin naba karekean am rak; *otherwise*. I taku bwa anne ngkanne ane e bwaka ngkanne iai.

Ngkana e kaeka ana titiraki te tia titiraki. Ao ngkana e rekereke ma are te karikirake n te Mwakoro ao tera riki. Ngaia akanne a bwaka naba iaan te bitineti. Tao ko karikirake n te Mwakoro ke tera. A reke naba akanne iaan te *profit*.

Ngkana tao e kani kamataata riki ngkanne are *otherwise*. Are e nanonaki n ane *otherwise* anne, e a manga bon reitaki iai ma au *staff*.

Ma I taku bwa ae e kananonaki ikai n ae *otherwise* ikai, are kanga am mwakuri ake ko karaoi irarikin te waaki ni bitineti. A rekereke naba iai akanne *otherwise*. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. E kona ni kamatoa te Minitita bwa nanona aia karikirake Mwakoro, a reke naba iaan te Tua aei bwa are ai te

naan bitineti n aron ana kabwarabwara.

E kona ni kamatoa bwa bon ngaia anne raoi ngkanne are e nanonaki n are *otherwise* are n te kabwarabwara.

Bwa are ngkai ti bon ataia ae te karikirake, ko nako ni kaitiaka tao te kaa, te rebwerebwe, ko kaboaki. Aei te *service* ma aki karaoa te mwakuri aei ibukin ae a na karekea aia raka bwa are ibukin te biri bwa tiaki karikirakean aroia.

Ao kanga ni bon otara raoi n te waaki ni karikirake ae te bitineti. Ko katea am bitineti bwa e aoria n ae e reke am raka, ngaia are ko karekea am kaa ao ko karaka boona bwa are e na reke am raka.

Ma are n aekakin aikai bwa are ibukin ae te kabwarabwara aei, e karinaki te taeka ane *otherwise*. Ngaia are ngkana ko karaoa te mwakuri n arona aei ke tao ko ionikibwai ke tao ko kabonakoa tao tera. Tao ko kamoi n te nangkona, bwa anne te karikirake. Ma tiaki ibukin am raka bwa ibukin am karea, ti tebo ngkanne aei bwa e a reke iaan te bitineti.

Are nanona nake ni kabane, Mwakoro ni kabane ake a karaoa aia karikirake n aron aei, a nang kabaeaki iaan te Tua ngkai aei ni kabwarabwaran te taeka ae bitineti.

A na kabaeaki iaan te Tua aei bwa a na bane n iri nanona n aron ae kanoan te Tua aei. Ngaia anne e ti kona ni kamatoa te Minitita bwa ngaia raoi anne te bwai ae e nanonaki n te kabwarabwara, bwa moan te kakawaki te kabwarabwara aei. Bwa aei are ngaia ae e na ota iai bwa antai ae e na kabaeaki ao antai ae e na aki kabaeaki iaan te Tua aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire, kabwara au bure ngke I a kuri naba n teirake imwina.

E a mataata riki aron ana titiraki te *Leader* n te Kaitara. Iai bitineti ane e boni kananona are ko bitineti bwa ko na karaoa am raka, ao iai naba bitineti naba tabeua n aron are mwakoro. Iai riki taian *charity*, taian anganano. Akanne naba aekakin bwaai akanne, ae I taku bwa a bwaka ngkanne iaan ane e kataia n taekinna te Tia tei. E a bwarabwara raoi riki ao e na aki rangi n taekinna ae kanga a kakawaki. A kakawaki ana amendment n aekakin ae a taekinna.

Ti butimwaei ngkai n aron are e taekinna ao anne ngkanne kanga kabwarabwaran moa ngkanne anne. Ko rabwa te Tibiika ngkana e bwarabwara iroun te *Leader*.

Ai taran ae ai akea ae e na kaotaotaiaon Mwakoro 1 ao kibuna ake I a tia n taekin. Ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 1, kibuna aika 2,3 ao 4 ma ana *sections* ma ana *sub sections*, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Kam a kani matu, ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne part 2 n ara Biira aei, ao ti a tarai kibuna aikana 5,6,7 ao 8 ma ana *sections* ma ana *sub sections* ni kabane. Ao imwain ae I kanakoa ami kaotinano iai, ao N na kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu akanne. E nakoimi.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 2 ao ni kibuna aika 5, 6,7 ao 8 ma ana *sections* ao ana *sub sections* a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia aika a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne Mwakoro 3, ni kibuna aika 9,10,11, 12, 13, 14 ao 15 ma ana *sections* ao ana *sub sections*, a na tei bwa mwakoron te Biira aei.

I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae e kani kaotaota ke ni kani marooro iaon kiibu akanne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. N na ti titiraki ni kani kaotai iaon ane tao N na moanna iaon mwakoro 9 are iaon te naan katuaa. Bwa tao e na kona ni kabwarabwara te Minitita bwa e kanga n ae e reke \$2,000. Ngkana arona bwa a nang bane ni kabaeaki aomata ao ni ikotaki ma te naan Mwakoro ke te naan rabwata ake a kakarekei te naan ibuobuoki ibukin tibwangaia aika kakaokoro.

Ao ngkanne anne ngkana arona bwa aki karina araia ke a waakina aia karikirake n akea tao aran aia bitineti.

Ngkanne e kanga n reke anne, ngai irou e rangi n bubura anne. Tao ti kabwarabwarana bwa tera raoi aan ae e koteaki te mwaiti ni mwane ae \$2,000. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire. Eng, I taku bwa e boni mataata iaan te kibu 9 anne bwa are iai Tuua ane a kabaeaki iai bitineti iaan ane 1A ao 1B.

Ao ngkanne ane te Tuua ae tao e rangi n tarataraia te Tia tei, I taku

bwa e bon tabekia naba aio n tain te *consultation*.

Ma I taku bwa e na riai n teretere bwa e kangai; te Tuaa ane e *liable* iaon *convention to a fine not exceeding \$2,000*.

E kona, kanga tiaki nanona bwa ai bon \$2,000 naba n aron are ti a tia naba ni maroro ma ngaia naba n tain te *Workshop* ma kanga e na aki kona. Ma ngkana e na tuaa n ae na roko n te mwaiti anne e kona n \$2,000. Ma e na kona tao mai inano. Antai ae e na ataia 5c, I manikangare te Tia Babaire ma tao e na kona n anganaki moa mai inano riki ao ngkanne e a kona ni biribirake ma aron taran rawawatan kanga te tuaa ni kaineti ma taian kibu akanne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea, ngaia e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minitita. Ao I taku bwa mwakoron naba 19, e reke iaan ane ko a tia ni kawenea te Tibiika. E eti otau, e tuai.

Tibiika: Ao tao ai akea moa ae e na kaotaota ni mwakoro ake I a tia n taekin ke *sections* ake I tia n taekin. Ao N nang kanakoa bwa ami kaotinano moa.

Bwa Mwakoro 3, kibuna aika 9,10,11,12, 13, 14 ao 15 ma ana *sections* ma ana *sub sections* ni kabane a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne Kiibu akana 16, 17, 18, 19 ao 20. Ao N na kanakoa moa te maroro iai ma te kaotaota ngkana iai mai iroumi Taan tei. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao N na ti kaotai iaon ane 19. Aei are e kabaeia te naan bitineti bwa a na riai ni karokoa aia ribooti nakon te Tia tauu mwin aran taian bitineti ni katoa ririki n te namwakaina are a tia n anganaki.

Ma N na ti kaotai, nanona ngkana arona bwa akea ana namwakaina te bitineti ae e a tia n anganaki iroun te *Registrar*, ao nanona ngkanne tao e tuai kona ni kabaeaki iaan ae 19. I ti kan kaotai raoi iaona.

Ao te kauoua n titiraki, ma tao aei e na bon nakon te *Registrar* ma iai tera. Ngkana arona bwa ko a tibwa karina aran ngkai am bitineti tao n te ririki aei, ao am namwakaina ae ko anganaki ni bon

te ririki naba aei. Ngkanne ko na kantaningaki bwa ko na ribooti n te ririki aei ke ai te ririki are imwina. Kanga te *grace period*, iai ae anganaki. N na ti kaotai bwa I aki rangi n ota iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. E rabwa ana kan titiraki n ikan ota te *Leader* n te Kaitara.

I taku bwa te *section* anne, ae kanga e mwaneweaki iai kanga kabaesia bitineti. Kabaesia bitineti bwa a na riai n raa, ke ngkana e tangiraki aia return ke aia ribooti iaon butin aia bitineti iroun te *Registrar*, are ngkai I *appoint* te *Registrar* bwa te Tia Koroboki. Ao baeia ngkanne iaan te Kibu aio bwa a na riai ni kakoroa nanona.

Ma I taku bwa e na riai ni mataata bwa bon anne kanga teuana boni mwakan te *Registrar* ae e na riai n ataia bwa te kambwana aio e maeu ao aekakira kanga bon ibukin ana kan ataibwai.

Ngaia are e a kona n tangiria ao baen ngkanne te bitineti teuana ma teuana ni *provide* ana ribooti nakon te *Registrar*.

Ngkanne n rekereke ma aron te *grace period* are e taekinna te tia kan ota riki iai, ao anne I taku

bwa e kona n nako iaan ana kariaia au Registrar ao tao e kona ni mena. Ma N na kona n ongora iroun au *Registrar* bwa tera raoi te kariaia.

Ma kanga te bwai ae e aki rangi n kabaebae. Te bwai ae e rangi n kabaebae riki, ko na bon riai ni *provide*. E na riai n iai am ribooti aio ngkana e tangiraki.

Ko kona n ae ko tuangaki, I rimwi moa teutana ae bon iai te iraorao. Ma te bwai ae kanga bon oin riki te Tua aio ke te Kibu aio, kanga bon te bubuti n iraorao bwa ko na katauraao am ribooti anne n te tai are e tangiraki iai iroun te *Registrar*. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao tao ai bon akea te kan kaotaota ao te marooro iaon klibu akanne ao N nang kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa kiibu aika 16, 17, 18, 19 ao 20, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia te onono, ao akana aki. E nakoia aika a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kibun ara Biira aei ane 21, 22, 23, 24, 25. Ao N na kaokia moa nakoimi ngkana iai te kan kaotaota ke te kan titiraki iaon kiibu akanne, ao e nakoimi.

Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti tao te tibanako ni win te taibi n 23: mwakorona 3d. Kanga ti kamaenakoan are 31 ao akekei.

Tao e rangi n kakawaki bwa are ti angan naba tao te kariaia ni kaitiakan te naan tibanako n te naan taibi n ara Biira aei ngkana arona bwa e a okira am aobiti te Tibiika. Bwa I taku bwa a rawata riki aikai, ma kanga ti a katikua ngkanne bwa ai kaitiakana bwa e nang kakawaki ae bon iai naba bwanara n anga te kariaia bwa e na kaitiakaki. Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tibiika. Eng, e koaua ti kaeta ane e noria te *Leader* n te Kaitara. Ao eng, I a manga reitaki riki ma kain au Botaki ni mwakuri bwa a tar ariki te naan *typing error* akana tao iai riki irarikin aio bwa a kaetia. Ao e rabwa te nonori te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bag ai bon akea ae e kani kaotaota ao ni marooro iaon anne ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 21, 22, 23, 24,25 ma ana *sections* ao ana *sub sections*, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. A nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara kibu aika 26, 27, 28 ni mwakoron te Biira aei. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 26, 27, ao 28, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne part 4, ni mwakorona aika 29, ao 30. Ao I kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa ami kaotinano.

Bwa mwkaoro 4 ni kibuna aika 29 ao 30 ma ana *sections* ma ana *sub sections* ni kabane, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a manga tara ngkanne mwakoro 5, ni kibuna aika 31, 32, 33, ao N na kanakoa moa nakoimi ngkana iai te kan ota ke te kani marooro iai.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa mwakoro 5 ni kibuna aika 31, 32, 33 ma ana *sections* ma ana *sub sections*, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ti a tara mwakoro 6, ni kibuna aika 34, 35, 36, 37, 38, 39 ao 40. Ao I a kaokia moa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu akanne. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I ataia bwa iai ngkoa kanga te babaire iaon ara Tua are tao ti Kometeni ngkai are a mwakoro iai bwa 2020, bwa ngkana a bwati ngkai ao e na bitaki nakon 2021. Bwa ti ataia bwa e tuai n roko n ane te Tua iaon te Kambwana ane iaan 34.

Ma are e aoria n are ti a mwaneweia naba ngkai bwa tao anne ai bon ti tebo naba aroia ma e na ti ururingaki naba kanoan naba te kaitiaki, bitakin te ririki man 2020 are n irekereke ma tuan te Kambwana nakon 2021.

Kanga anne naba ae e kona naba n taraia am aobiti ni barongan kanoan kaitiakan ara Tua aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua ti butimwaea naba anne. Tia kamauna naba ane akea ao ti a katea naba te kai n onean mwina bwa e aonga n ae bakatekea raoi te ririki aei. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea ae e kani marooro iaon kiibu akanne. Ao I a kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa mwakoro 6, kiibu aika 34, 35, 36, 37, 38, 39 ao 40, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne kiibu akana 41, 42, 43, 44, 45 ao 46. Ao I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu akanne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, I ti kan titiraki ni kan ota iaon ane 46. Aei are kanga n irekereke ma manga kainanoakia bitineti ake a tia ni karin araia, bwa iaan te Tua are ngkai ni manga karin araia iaan te Tua ae e boou aei.

Ma e kona raoi ni kabwarabwaraki bwa I aki rangi n ota bwa are iaan ane teuana, ao bitineti ake tao a

waaki ngkai iaan ae tao a tia n rin araia iaan te Tua are mai imwaina. A na taraki bwa iaan ngkai te Tua ae e boou aei ngkana e bwati, ao a na taraki bwa a tuai *register*. Are ti tebo ma a kainanoaki bwa a na manga moan karina riki araia.

Ma ngkanne iaan mwakoro 2, ao iai ae e aranaki bwa te tai ae e a kariaiakaki ibukin kanoan te bitaki. Kanga te *transition period*. Ao kanga anne ngkanne kanga ti tebo bwa e a manga kaotia bwa aikai te Tua aei, e aki kaineti nakoia bitineti ake ngkai ake a bon tia n tauaki mwin araia.

Kanga I mangaongao teutana iai, ma ngkana arona bwa e kona ni kabwarabwara te Minitita. Bwa tao irarikin anne kanoan naba te kaitiaki ane mwakoro 46(2a) ane taeka ae *section*.

Ma ngkana e kona n ti kabwarabwara moa bwa nanona ngkai ngkana arona bwa e a bwati te Tua aei, ao bitineti ake a tia ni karina araia iaan te Tua are ngkai ae ti bwaina n te tai aei are 1988. A na kainanoaki bitineti aikai bwa a na manga moan karini riki araia ngkana e bwati te Tua aei ke a bon rin naba ni kinaki bwa are a tia ni karina araia iaan te Tua are ti bwaina are n 1988.

Ngkana e ti kona ni kamataatai n aei te Minitita bwa e aoria n ae ti

kona aei ni kabwarabwara nakoia ara botannaomata ngkana ti okiria ae aki kainanoi ni manga karin araia riki iaan te Tua ae e boou aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Eng, I taku e rabwa te nonori anne te Tibiika. Ao eng, I taku bwa e boni bwarabwara. E bon eti ane te kabwarabwara ane e warekia te *Leader* n te Kaitara, ao ane iai ngkanne te *transition period of 90 days*.

Are e eti are e taku te *Leader* n te Kaitara, a kona n aki manga kinaki araia bitineti are a tia n *register* ngkai ngkana aki manga ira nanon te Tua aio.

Ao I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki naba ae ti na ataia te Tia Babaire, bwa are kanga akea te kabanemwane ae e *involve*. Tao n tera ae e na manga moan *pay* riki, ti te *change* riki. A na manga roko riki ni manga kamatoa nakon au aobiti, ao ngkanne a manga moan kinaki naba n aekakina anne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim riki te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne. Ko rabwa te Tibiika. Nanona are n 46:2b, e kairua. Bwa are e taku bwa te Tua aei e na aki

kabonganaki nakoia ake a bon tia ngkai n tauaki mwia.

Ma ibukin are n 1, kanga ti tebo ma a kantaningaki. Ma tao aei tao ngaia ane e nanonna n are n tain te *transition period*.

Ao nanona kanga N na kaotai raoi, nanona n tain te *transition period* ao bitineti ake a tia ni kaman rin araia aikoa kainanoaki bwa a na manga karin araia. Inanon te tai ae tao ake a manga karina araia inanon te 90 ni bong ane te *transition period*, tao aikai naba aikoa kantaningaki bwa a na manga karina araia iaan te Tua ae e boou aei. Bwa e aoria n are nake a kaman karina araia, tao a na aki kainanoa ae a na manga karina riki araia iaan te Tua aei bwa are a kaman kinaki.

Ao kanga a rabunaki naba ngkai iaan kinakia n te Tua are 1988. Kanga anne, I ti kani kaotai iai. I karautaeka ngkana arona bwa e rangi n mangaongao otau n aei, ma I taku bwa aei e rangi n kakawaki ibukin ae ti na ota raoi n ara kabwarabwara naba. Ko rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te titiraki ni kamataata te Tibiika. E koaua iai te *transition period* are e

mention n te onono aio ke n te Tua aio.

Nanona n te tai are e a bwati iai te Tua aio, ao iai ngkanne te *transition period* ane ngaia ane e taekinaki anne ae 90 te bong.

Ao imwin ngkanne 90 te bong ngkana arona bwa iai ae e roko ni bita arana ni kaineti ma te Tua aio. Ke ngkana arona bwa iai naba ane e aki naba roko ni bita arana ao a na tiku ngkanne. A tiku naba ngkanne bwa kanoan te Tua araia bitineti akanne ngkana e kaeka.

Are nanona ko kona ni bita aram ngkana ko kakni bita aram. Roko bwa ti na anganiko 90 te bong iaan te Tua aei. Ma ngkana ko aki, ko na bon tiku naba. Ao ngkana ko tiku, ti na bon araniko naba n aram are mai imwaina ngke ko moan *register* naba iai. Kanga anne kabwarabwaran te mwakoro aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon akea te kan titiraki iaon te mwakoro ma kiibu akanne, ao N nang kanakoa ngkanne bwa ami kaotinano. Bwa kiibu aika 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 ao 48. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika, bwa iai au titiraki n ane 48. Tao aei naba kanoan naba te kaitiaki, ma iai ane

I taku bwa bon te *error* naba n 48:3/4. Bwa are e tara te Tua are te Kiribati *Chamber of Commerce & Industry Act*.

Ma ngkana arona bwa e bon taraki naba te Tua aei, ao I taku bwa bon etin raai te mwakoro aei 4: (3)(1) (a), bwa I taku bwa e bua mai iai nambwa 1 imwain are A.

Ma I taku bwa ngkana a kona n taraia ao eng, bwa nanona akea te mwakoro 4: (3a) bwa ti 4:(3,1a) ao 4:(3; 1b). Ae anne n ane 3& 4. Ma aei tao bon buan te ware aei n taibinakina. Ma aei ngkana e noria, tao ti anne au bitaki n aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te ononori anne. E aoria bwa I a katikua nakoia au staff au taani mwakuri ao kain te AG's office.

Ma N na ti kaeta are I mwaneweia are 19 te bong te Tibiika. Tiaki 19, bwa ngaia 90 te bong ae e kantaningaki iai taan bitineti bwa ngkana iai aia bibitaki ae a na tangiria ni karinna. Ao ngkanne ti angania te *period of 90 days*. Tiaki 19 ma 90. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa kaetan anne ao I taku bwa ti nang kanakoa bwa ami kaotinano ngkai. Bwa kiibu aika 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, ao 48, a

na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ana *short title* ke aran ara Biira ae e uarereke. I a kaokia moa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iaon aran ara Biira ane e uarereke anne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao aei naba are ngaia e na oneaki ane 0 nakon 1, are tao 2021. Ko rabwa.

Ao tao ai nikirana naba akana a oti iai 2020 n te iteraniba anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa. Eng are ti a ni kabwarabure ao ti a tar ariki aio. Ti a onei naba nakon ake te naan akea akekei n te kai. Ti a manga katea 1, n ae 2021. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a boni mataata ane 2020 bwa e nang kaetaki nako 2021; ao N nang kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa aran te Biira ae e uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia,

ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ana long title te Biira ke arana ane e abwabwaki. Ao I kanakoa bwa ane iai ae e kani kamataata iaon aran te Biira ane e abwabwaki.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa aran te Biira ae e abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao e a katabwanina raoi ara Komete n ara Biira ae teuana aei.

Ao N nang butia ngkanne te *Surgeon at Arms* bwa e a kaoka ara mace bwa ti aoria n oki nakon ara bowi. E nakoim.

Ao ngkanne N nang kanakoa te kaoti are imwina, ao N na butia te Minitita n te Finance, Hon. Dr. Teuea Toatu ao bon te Kauoman ni Beretitenti bwa e a tabeka te kauoua ni wareware nakon ana Biira ane e wene anne.

E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

PROCUREMENT ACT 2021 **(2ND READING)**

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker. Ao I kukurei bwa te Biira n onono nakon Tuan te bobwai 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi.

Bwa te Biira n onono nakon Tuan te Bobwai 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne ara kaoti are imwina. Are imwina ngkanne, ao I angan te Minitita ibukin te Commerce Industry and Co-operatives ae Hon. Booti Nauan bwa e a tabeka ana Biira anne. E nakoim.

BUSINES NAMES BILL 2021 **(2ND READING)**

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao n te tai aio ngkanne, ao I kukurei n tabeka au kaoti ae e kangai. Bwa te Biira ae Tauan Araia Bitineti 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko

rabwa te Tibiika. Ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te Biira ae Tauan araia Bitineti 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon te ota bebwa.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Ao I angan te Minitita ae karineaki ao bon te Tia tei mai Nikunau; Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao iaan katabeau ibukin kabwaran te Auti n tei aio, ao I a bubuti tabekan te bwaranako moa n te tai aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Iai am *point of order* te *Leader* n te Kaitara ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao imwain ae ko na kabwara te Tibiika, ti ti kan bubuti ibukin ara titiraki ake a rangi n kaman rin, a rangi n kaman *notice*. Bwa ti a nori ngkai te naan titiraki aika a toka, a roko n te 100 tabun ao e rawata are a tuai kanga imwain te ware ae 100 ae a tuai kaekaki.

Ma ti na ti bubuti ngkana arona bwa a kona naba ni kawaekoaki bwa mwina aikoa nako ao are a kaman *notice*. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara ao tao N na angan moa te Beretitenti ngkana iai kaekan arei irouna. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ana *point of order* te *Leader* n te Kaitara ibukin titiraki, ma are kanga akea te *Rules* ae e uruaki bwa I taku bwa ane a boni bane n roko kaekan titiraki inanon taina ni kaineti ma kanoan ara *Rules*. E rabwa.

Tibiika: Ngaia tao bon inanon taina ao a na roko kaekan ami titiraki akanne. Ma I taku bwa ai akea riki te *point of order*.

Ao ngkai e a boni bwakanako ara tai e nang boo 7.00pm, ao I a kukurei ngkanne ni kabwara.

I karabwai ngkami moa ibukin bwaai ni kabane ake ti a tia n iraorao iai inanon ara bowi n te bong aei. Ao I a tauraoi ni kabwara te Auti n aron are e a tia n tabekaki, ao ti a kaitibo ikai nakon te aoa 10.00am nakon te ingabong. Ao kam bati n rabwa. Ti a bwara moa.

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Tera am point of order te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Mauri te Tibiika. Ao imwain ae I kanakoa au point of order, ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao nakoia taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Ao te point of order bwa I ti kan ongora, e uara ngkai te rerio. Tao akea ngkai te kanganga bwa are ti aoria n ae ti ataia ngkana arona bwa e a tia ni karaoaki inanon te kanganga are ngkoananoa ibukin ana power te BPA.

Ao te kauoua, ti na bubutia am aobiti te Tibiika ibukin taian notice paper ake a kanakoaki ma ngkana a kon ani kaetaki aia bong n namwakaina bwa are a bon tibwa kabutaki ngkoananoa ma aia bong n namwakaina man te wiki ae e nako. Tao ti ngaia akanne.

Tibiika: Tera am point of order te Beretitenti, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki. Ao ti a manga reiti bwana ni kamauri. Kam na bane moa ni mauri!

Ti uoua bwa teuana riki ae ai manga bon aia concern kain ara itera riki. Kanga te bubuti nakon am Taibora tao ibukin are e bon tabekia te Kauoman ni Beretitenti ngkoananoa are kanga ibukin te naan onono, ao te onono riki iaon te Biira are maroroakinaki ngkoananoa. Ma ti a uringa bwa iai na ara onono ae te onono naba mai imwaina ae e buti ao e ngae ngke e buti n te tai ae e uarereke ma ti kataia ni ibuobuoki.

Ma tao te onono are ngkoananoa, are e a bon tibwa buti naba. Ma te bae kanga te kantaninga ae e kakawaki ni butiaia am taani mwakuri bwa kanga norakina bwa ngke e buti aia onono, te onono arei n te Tabati ao e bonginaki n te Kanimabong are tao e na kaineti naba ma kanoan ara *Rules* ao te Kaetieti inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ma ngke e a manga buti kaua ngkoananoa ae bon te onono anne ao e a manga titambwanaki nakon te bong are te Kanimabong. Kanga e oki te titambwa nakon arei ma kanga n tabetai e a karekea te nano kokoraki irouia kain ara itera. Ma ti a boni katikua nakoim bwa tera ngke ko kaungaia naba am taani mwakuri. Bwa tera ngke a

bon tara aei, bwa ti a kataia ngkai ni keiaki ni karaoa ara kabanea n tamaroa ibukin ara *service* bwa e aonga n ae e aki manga karekea te nano kokoraki.

Ao te kauoua ngkanne, ti bon ongo irouia ara koraki bwa ngaia e a tibwaki are imwin ngkoanano. E rabwa I aki aio raise bwa are kanga e tabekaki naba bwa ngaia ae ti roko ao e a toka iaon te taibora. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Beretitenti ao tao uoua te *point of order* ae e tangiraki kamataatana. Teuana moa mairoun te *Leader* n te Kaitara n aron ae e a tia n tabekia. Te Rerio.

I taku ngai bwa ibukina bwa I taku bwa e bon tang te rerio ngke ingabong ngkai. Ngaia are kanga akea te rongorongoe ae e a tia n roko irou ngkai ae e mate te rerio. N taainako a na bae n *inform me* bwa iai te kanganga n te Kanakobwana ao e aki nako tera, ibukin te kanganga ngkana e na nako te bowi ao e na bae ni moantai ni kaongoai au kotaki.

Nanona ngkai au kantaninga ngkai akea te bwai ae a tia n okirai iai ibukin te rerio, nanona irou e a nakoraoi. Ao n taainako a bae ni kaongoai bwa iai te kanganga.

Te kauoua, ibukin te *notice paper* are e buti ngkai. Ao n aron naba ae kanga e kuri raoi n ti tebo ma are e

tabekia te Beretitenti tao te *date*. Ti riai ni kaetia raoi bwa are ngkai e bon *distributed* ngkoananoa, e riai naba *dated* ngkoananoa.

Ao ngkanne N na kauringia kain au aobiti. I bon discuss ma ngaia n te ingabong aei ao I bon *raise* naba au *concern* n aron aio. Ngaia ae N na bubutia kain te aobiti a na kataia raoi riki ni mwakuri nakon bon te *date* are e kantaningaki.

N aron naba are e tabekia te Beretitenti ibukin te onono are e uotaki naba ngkoananoa tao te *date* e na *back dated* nakon *Friday*. I taku bwa e na aki manga riki anne.

Ao tao bon iai te tabeaianga teuana bon mairoun ami Tibiika iaan are kanga kabwaranakoan te Tua ni kaineti ma uotakirakean te Onono n te Biira bwa e nang turuturu iai are *one day before, even a day*. Nanona ngaia even naba te *weekend* a na aki *counted*. Anne raoi kabwaranakoana ngaia are tao anne te *misunderstanding*. Au kantaninga bwa e na aki ni manga kona n riki anne. Ao I taku bwa ti a *clear* raoi ibukin kabwaranakoan are '*a day*' ke tao tera. Ngaia bon akea *public holidays* aoria naba n uringa ara Taan tei. Bwa iai naba Biira aika aki koro bongia iaan are iai naba *public holidays* ake teniua imwain tera. Ao ngai naba I a tibwa ota naba iai.

Ao e rabwa te kauring nakon te Taibora mairoun te Beretitenti ao mairoun te *Leader* n te Kaitara. Ao a na keiaki kain ara aobiti ni kataia raoi ni mwakuri ma kanoan te Tua are ngaia are ti kairaki iai ni katoa bong. Ao kam bati n rabwa.

Ao ti nang waaki ngkanne nakon ara bwai iaon te ota bebwa.

Te moan titiraki are e a wene imataun te tai aei. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minitita n te Envionmenta, Tararuan Aba, Karikirakean te Ununiki. Te Minitita ae karineaki, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Imwain ae I waaki n tabeka au titiraki nakon te Auti aei n te intgabong aei ao ai bon te bwana ni kamauri riki n te tai aio bwa au moan taetae. Nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai bon Taan tei ni kabane, te *Leader* n te *Opposition* ao ai boni taan ongora ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Tibiika: Te Tia tei N na kanakoa moa au katanoata aio imwain ae ko aera, I a bubutiko ti teutana te tai.

Imwain kaongoaki bwa ngaia e bon teimatoa ni mate te rerio ao e maeu te *FM*. Nanona te *FM* e kanakoa

naba ara rawerawe, ke e rawerawe naba ibukira ke e kanga.

Ngaia nanona e bon mate te rerio, I aoria n ae kaongoi ngkami nakon are ti a continue ao e bon mate te rerio ma tera ngkai ara iango n te itera aei. Ti na boni waaki. Ao N na angan moa te Beretitenti bwa e a kaman tei baina. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ti teimatoa ni bubuti n aron are aekan ngkoananoa ma are ngkana ko taku bwa e bon raoiroi te rawerawe ikai, tao anne riki ae bon raoiroi ao e a bon nakoim te babaire. Tera are ko baireia, ti a bon ongotaeka naba nako iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N na ongora iroum te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika, te *point of order* ti a ti kan ongora moa. Bwa are am kabwarabwara ngkoananoa iaon te kanganga, bwa te *power*. Kanga tiaki menan tao te *technical* are mena te reitaki ma Bairiki ma kanga ana *power* te *PBA* are a mwakuria kain te *PUB* ngkoananoa.

Ma ti kan ongora bwa e a bwaka ngkai iaa bwa e na teimatoa ngkai n arona aei te rerio, ma ngkana ti te *power* ao tera.,

Tao manga ti te *update* tera ngkai. E mwakuriaki te kanganga anne ke tera ngkai te rongorongo iaona, bwa

e nang kakawaki ae ti na ota n te kanganga ae e riki.

Te FM aki ongora kain aonnaba bon ti kain Tarawa. E nang kakawaki are te AM ngkana arona bwa ti nang onimakina te FM ao tao tiimwain ae tao ngkana ti waaki nako ma ti kan ataia raoi bwa tera raoi te kanganga ao e a bwaka iaa ngkai mwakuriana. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitarta ao ko rabwa naba te Beretitenti n ami *point of order*. Ao I taku ngai bwa irou ti nang bon waaki bwa ti ataia bwa te kanganga ngkai ai aei. Ma e nang kakawaki ami titiraki n aron are kam bon tangiri bwa a na riai n bane. E nang kakawaki ae e na bane ami tabeka imwain tokin ara wiiki aei ae te Kanimabong.

Ao e raoiroi ae ti na waaki ao taben te aobiti bwa e na bon make sure bwa a na nako mwin bwanami ake ngkai. Bon taben te aobiti, e na bon make sure bwa iai te bwai ae e na karaoaki imwina, e ngae ngke e aera. Nanou bon te kani kamotirawa te Auti. Ma ngkana ti na kamotirawa, ao N na kamotirawa ni karokoa te tai are e a manga tamaroa iai te Kanakobwana.

Ao ngkana N nang katokitokia ni kangai ao tao e a manga roko tera. Ma au bubuti tera ngke e a moantai ni *fixed* te kanganga aei n

te aro bwa ti nang kona ni mwengaraoi naba ni waakina ara marooro inanon ara Auti n tei ao a na ongora kain Kiribati ae bwanin.

Ao irou ti a riai ni waaki ma iai am *point of order* te Kauoman ao e nakoim ngkana iai.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*. Kanga bon akea ma I bon rangi n boutoka naba are iroun te Beretitenti bwa akea te bae e bua. Ma ti te bae e kaokoro bwa n tain katangana ma e aki bua te marooro. Ngaia ae I taku bwa e kakawaki ae e na bane kanoan te bong aio nakon ae e na aki reke. Ngaia are ti boutoka ane iroum. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, ao I taku bwa aoria ni bane ami bwai. Ngai irou e rangi n kakawaki ae kanoan te bong teuana ma teuana bwa e rangi n tiraua ami titiraki ae a tuai bane. Ma I rangi n ataia ae kam rangi n tangiria bwa e na bon *live*, are ngkai naba ao a na ongo kain Kiribati ami kauntaeka ma ami marooro, ami kaetieti. Ma e aoria bwa ti a katikua inanon taina.

I kainanoa te kabwarabwara ngkana e kona n reke irou n te tai ae waekoa bwa I aoria naba ni manga tuangingkami bwa tera raoi te kanganga ngkai. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Akea ma ti raona are e tabekia te *Leader* are e kakawaki ongoraia kain Kiribati.

Ao tao n iteran kauouan ana *point of order* are e tangira te kabwarabwara. Ti bon tuai naba ni kona ni kabwarabwara man ana itera te Tautaeaka bwa ane tao a bon kibaria kain te BPA ao a tuai n okirira. Ae ti rereitaki ma te Minitita. Ai reken te rongorongo iroura ao ti a manga taekinna nakoim ao tao te Auti bwa e aonga n rau naba nanon te ongora. E rabwa.

Tibiika: Kam nang rabwa Taan tei ao ti nang nakon ara titiraki. E a nakoim te Tia tei mai Tabuaeran.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa riki te Tibiika, aotao N na kauarereke ni kangai. Bwa kam na bane ni mauri ake kam ongora n te tai aio bwa I aonga n tabeka au titiraki.

BARONGAN TE KAMAEKA NI KAMWAWA IAON TABUAERAN

A teimatoa kain Tabuaeran n kantaninga waakinan te kamaeka ni kamwawa are e tia te Tautaeaka ni kariaia bwa e na wakinaki imwin tian te Kiritimati. E na boni karaoa nanon bukin te kantaninga aio te Tautaeaka? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa naba te Tia tei temanna mai Tabuaeran n ana titiraki aio. Ao ngkai bon te moan ran te kaeka ma te titiraki ao ti a kani kamauri ngkami.

Ti a kamaura te Auti aio ao bon taan ongora n reitaki ma kain aara abamwakoro ae Marakei. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ana kaeka te Tautaeaka. *Ana waaki te Tautaeaka ni mwakuria ao ni baronga aron te kamaeka iaon Tabuaeran, e bon iremwe teutana n irekereke ma te covid-19 are e rota aron te mwamwananga nako Taubaeran.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a karabwa te Minitita are e kaeka au titiraki aio, ao ae a bon bane n ongora ngkai kain abara ngkana e tamaroa te ongora n te rerio. Ao ngaia te mwarara ke te iremwe nakon karaoan nanon te kantaninga aio, e irekereke ma te covid-19.

Ti kakoaua bwa bon iai naba taian mwamwananga nako Tabuaeran. Ao e na kanga ngkanne n rota aron karaoan nanon te kantaninga aio.

Ma I bon ti kani bubutia riki te Minitita e kona ni boni katurua raoi bwa e na bon karaoaki naba ibukin te kantaninga iroun te

Tautaeka ke e aki. Bwa nanona ngkai tarana e a mwarara iaan tao te babaronga. E a bwaka iaa aorn te babaronga ibukin wakinan te kamaeka, ao ni manga irekereke ngkanne ma tinetinea ibukin rotakin te mwamwananga n te aoraki ae te *covid-19*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. Ni kaekan te titiraki ae e na kakoauaki iroun te Tia tei ae rine ao Kiribati ae bwanin, e na boni waaki. E na waaki ao te bwai ae e tinetine ngkai iai are bon te mwananga. Ao tiaki ti te mwananga n ti nako n raa bwa kam nang waaki. Bwa are raon te mwananga aio, karaoan te *policy* ao te kataratara. Aei am tabo. Am tabo are ko anganaki e a rin naba n te mwabe. Kanga ti te baere e rangi n barongaki raoi. Kam a kona ni waakinna ngkami nakon are kam taku. Bon te bwai ae e riai ni baronga.

E na airi ma te mwananga bwaai ni kataratara ao tera riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: Ngaia e na boni waaki, ma tao e koaua iaan te babaronga are e kantaningaki bwa baikara baikara a kainanoaki ibukin kakoroan nanon te kantaninga.

Ao tao anne ngkanne ae kanga e a karekea riki te rau n nano.

I ti kan reita au titiraki naba ni kangai. Ao tao nakon n ningai are e na kona ni wakinaki iai n te aro bwa aonga n tiku ma te kariaria ao te kantaninga bwa nakon te tai raa ma te bong raa are e na wakinaki iai te kamaeka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: N aron kaongoakiu te Tibiika nakon te tai raa. Bon te tai are e a raoiroi iai aron te mwamwananga imarenan te Aono arei ao e a nako naba te kai. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Tewaaki Kobae: E rabwa bwa e a mataata ngkanne bwa tao nakoraoi n te mwamwananga. Ara kantaninga bwa are e a reke riao irouia kain abara ao I taku bwa e areke bwa ai te rau nano nakoia bwa e na bon wakinaki. Ma ke a kekeiaki ni kantaninga nakoraoi te mwamwananga ao e a koro naba nanon te kantaninga aei.

Ai bon te kaitau riki nakon te Tautaeka ngkai e kona ni boni katuruturua ao ni kamatoa bwa e na bon waaki inanon te tai are e angaraoi. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei temanna mai tabuaeran ma raun nanona n aron kaekan ana titiraki.

Ao e koaua n are I nanonna n are nakoraoi n te mwamwananga. Bwa are taani mwakuri aikai a base i Kiritimati. Are ngkana a kona n reke mwanangaia n reitianako ao a na manga riai n okira Kiritimati. Ma ngkana e kona n reke mwanangaia tao te kaibuke e kona ni kangai ao e na tiku tao teuan te wiki i Tabuaeran are e kona n tia tabeia ao a kona ngkanne ni karaoa anne.

Ao n reitaki ma anne ao I a kan anga naba bwanan te Tautaeke ni kauring nakoia kain taabo aikai. Tao Tabuaeran ao riki Teraina bwa a na aki moa, a na taua moa mauria n aki eweki taabo ake a tangiria ni kani maeka iai. Bwa are e tabuaki mwina a na aranaki bwa te naan tourist. A na taninga te tai are a tuangaki bwa bon aio am tabo, am tabo ao a kona ngkanne ni katea aia maeka iai. Mwina bwa e a manga roko te kabuanibwai, a manga roko aia reta ni kanakoaki man taabo ake a tekateka iai ngkai bwa are e bon tuai moa formalize te *land lease*.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon.

Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae e karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

TIBWATIBWAN TANGKE N RAN NAKOIA KAIN BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao te bwana ni kamauri nakoim te Tia Babaire ae ko karineaki ma am taani mwakuri. Te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Te *Leader* n te Kaitara ao Taan tei ni kabane ao ai taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Te Tia Babaire aio au titiraki N na tabekia ma te kakaitau.

Ti kakaitau ibukin tibwatibwan taian tangke n ran n nakon taian Auti iaon Betio. Ao te titiraki ngkanne e kangai; E kona te Tautaeke n tuangia Utu ake a tuai reke irouia tangke bwa a na reke n ningai, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Ao I karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao aei ngkanne ana kaeka te Tautaeke. *Te Tibiika te kantaninga bwa ngkana a bane n nakoraoi babaire aika wene ngkai, ao a na tauraoi n tibwaki tangke imwain banen te namwakaina ae na roko. Ko rabwa te Tibiika.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire, ao bon te kakaitau n ana kaeka te Minitita ae karineaki ae kanga e a tei n ae a na bane n nakoraoi bwaai tao te namwakaina ae na roko ao a nang bane n reke taian tangke. Kanga e ti kararaoma are ngkana a nakoraoi babaire.

Tera babaire aika a na karaoaki taiaoka?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Eng, ibukina bwa e riao te mwaiti nakon are e tia ni baireaki ao ngkanne a tabe ara koraki ni kataia ni kakaea bwa e na kanga. E kona n ae e a bon ruo naba te mwane ke kanga e a manga tangiraki bwa e na manga otanaki riki ao terana riki. Kanga a bati te naan bwaai ake kanga a tangiraki bwa a na manga karaoaki.

Ngaia are anne te kanganga ngkana arona bwa a na kauarerekeaki ao ngkana arona bwa e butinako te tenta ao e a bon reke naba te aomata ae tangiraki ao e a nako naba.

Ao tao teuana e nako ao tao e a manga aki reke te aomata arei bwa tao e a manga kakaeaki

angana ke tao tera. Kanga te aekaki anne.

Ngaia are kanga ti rawa are ti a bon berita naba ni kangai; e na bwaka ke e na reke n te tai anne bwa rimwi e a manga aki reke ao e na manga reke bwa ara kanganga ao tao ana kanganga te Tia tei ae karineaki ngkana e aki koro nanon are e taekinna.

Ngaia ae kanga I karekea te marena are ngkana arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane.

Bon te kantaninga bwa a na boni karaoia ma ngkana iai te aki nakoraoi ao tao ngkanne e na manga iremwe teutana ke tao tera. Ngaia are ti anga ara kaeka n aekan anne bwa ti aki n are ti a bon raa, bwa rimwi ti aki kona ni kaea nanona ao ti a manga reke n te maraia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao tao buokan te titiraki e kangai. Bon iai ngkoa te *Supplier* ae e a tia n reke n te tenta mai moana are e karaoi te naan tangke are e a tia n tibwatibwaki. E na manga moan kakaeaki riki te *Supplier* ae e boou? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Boni ngaia raoi anne. Bwa are ngke a nang manga tangiria ara koraki bwa a na manga moan tangira te mwane ao a manga tuangaki man te *Procurement* bwa a na manga moan *re-tender*. Ao ngaia are inanon manga anne, ao ngaia ae I kangai. Kanga e bati te rongorongo ao I taku bwa iai ngkai ae kanga kaongoau bon te ingabong aio, ao ti tebo ma e a reke te boraraoi are e nang aki manga *re-tender* bwa e nang rinnako nakon te *Supplier* naba are mai imwaina.

Ma anne e rangi n *travelling* imwin aia mamarooro kain ara aobiti ma te aobiti are e tabe ma aron Tuan te bobwai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ai bon te bwana ni kakaitau bwa ngaia tao e nang tara riki ni baiti bwa ngaia e bon bebete bwa e a manga bon okiraki te *Supplier* are e a mwatai ni karaoan tangke aikai.

Ao te bubuti ao te kaoriori nakon te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri ngkana a katawei aikai bwa a nang mata n taratara te koraki ake kanga akea aia tangke.

Ao te kauoua tao e koaua ae tao bon iai aia konabwai ni kaboi aia tangke ma a kawa ni manga

kabonganai riki ibukin aia tangke, ake bon tangke ake a na bon riari n reke man te Tautaeka inanon te tibwatibwa.

Te kakaitau ao te kaoriori bwa a kakoroa bukin aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao I taku bwa kanga bon ara kantaninga naba anne ma e aoria bwa e nang tia naba.

Ma are aio kanga ai manga tibwa katabetabean ara Botaki ni mwakuri bwa teuana mai ibuakon tabena ae a tuai n tia, ma ti tangiria bwa e na kabaitiaki riki ni katiaki bwa e aonga ni manga kona n raa.

Eng tao ti boraoi n iango ma te Tia tei ae karineaki ao ti kataia ni kabirimwaka nakon ara kabanea n tamaroa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki iroun Tia tei ae karineaki mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Dr. Tinte Itinteang. Te Minitita ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei.

**KAROKOAN TE NEETI ARE E NA
IBUOBUOKI MA TE M.A I
MANRUNGA IAON NIKUNAU**

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*.

Ao imwain ae I kanakoa au titiraki, ao I a reitai ma raou n Tia tei ni kamauriko ao kain ara abamwakoro ae Nikunau. Te Tibiika ma kain am Taibora. Te Beretitenti ma te Kauoman ao Minitita. Te *Leader* n te Kaitara ao ai moara riki te Minitita are e na kaeka aia titiraki kain Nikunau. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au titiraki. *N na butia te Minitita n te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki bwa e na roko n ningai te neeti are e na katoamaua te mwakuri ni Kuakua n au abamwakoro ae Nikunau?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker*. Imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau. Ao bon te bwana riki ni kamauri, bwanaia ni kamauri kain Betio nakoim *Madam Speaker*, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei ao ai te Nati ni Kiribati ae kam bane n ongora. Kam bane ni mauri!

Ao aio Tibiika kaekan ana titiraki te Tia tei. *E rabwa te Tia tei temanna mai Nikunau n ana titiraki ae e rangi n kakawaki ao aio kaekana. E kukurei au tabo ni mwakuri n taekinna bwa ana neeti Nikunau are e na mwakuri ma te MA i Manrunga Health Centre, e tauraoi ni mwaing n te moan kaibuke nako Nikunau. Ko rabwa Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao ai bon te bwana ni kakaitau nakon te Minitita are e a tibwa kanakoa ana kaeka ngkai te titiraki aio. Ao eng, I kukurei n ongo bwa ngaia e a tauraoi ni mwaing te neeti aio nako Nikunau n te moan kaibuke.

Tao bon ti buokan te titiraki iaon te kani kamataata riki *Madam Speaker*. Ngkana e kona ni kabwarabwara te Minitita. Bwa I ongo ngkai bwa iai te kaibuke ngkai e na mwananga nako Nikunau. Tao anne ngkanne ae e nanonna te Minitita. E na reke tokana n te kaibuke te neeti aio ae e na mwananga n te aoa 2.00pm.

Anne ngkanne tao te moan kaibuke n te tai ae e kaekaki iai te titiraki. Ma ngkana anne ae e nanonna te Minitita. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te titiraki ao e rabwa buokan ana titiraki temanna ae karineaki mai Nikunau. E rabwa ao e raoiroi bwa ngaia ane a biriakinna ngkai kain au Botaki ni mwakuri bwa e aonga n ae e toka ana neeti aio iaon te kaibuke ane e mwaneweia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki .

Hon. Tauanei Marea: E rangi n rarabwa te kaeka ao e rangi n rarabwa riki te Minitita ma ana taani mwakuri. Ae ngaia ae a biriakina ngkai tokan te neeti aio. Ao e nang rarabwa. I taku bwa ai bon akea buokan te titiraki. Ma ai bon te kakaitau ma are a bon ongo riki ngkanne tao riki kain te Kiriniki aio, te *health centre* are e na ibuobuoki iai te neeti aio. I a karabwa riki te Minitita n aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nikunau. Ao e koaua, bon te bwana ni n karautaeka man au Botaki ni mwakuri ibukin iremwen rokon ana neeti te Tia tei aio nakon ana abamwakoro ao ngaia ae a keiakinna au koraki ni kataia ni kabirimwaka kaitaran te kanganga aio. E rabwa.

Tibiika: Tao e a bon nanoraoi kaekan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Tekeewa Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN TE TIAATI IBUKIN KAREKEAN RAITIENTI IBUKIN BAAO NI MWAMWANANGA N TE KAWAI

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki. *Ti kakaitau bwa e a ira nanon te Tua aron karekean te raitienti ni buti inanon te kawai raon te raitienti ibukin kaa ma rebwerebwe iaon Tarawa. Te bubuti, e kona ni kabebeteaki riki te tiati ibukin karekean taian raitienti aikai taiaoka?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna man BTC. Au Botaki ni mwakuri rinanon te KLTA, e kakaitau ngkai e kona n noraki rian karaoan babaire ibukin te raitienti aika a ibuobuoki nakon ana mwakuri ni katamaroa te KLTA nakon kabonganakin kawain te

botannaomata bwa e na mano ao e na teimatoa raoiroina. Ibukin aio ao tein te tiati ae e bwainaki ngkai, e na bon iai moa angabuakan bitakina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Tao buokan te titiraki aio e kangai; Taiaoka e bon ataia te Minitita bwa iraua raoi te mwaiti ni mwane ae a kabanea temanna ma temanna ibukin karekean aia *driving license*. Taiaoka bwa e aonga n ae e teretere naba nakoia te botannaomata.

Bwa ae e a tataekinaki ngkai ae e a roko n \$100.00 tabun boon karekean am *license*. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua kanga, e koaua kanga iai taian bitaki aika a noraki ngkai irou ara rabwata ae te KLTA. Ma e riai naba n ataki bwa kanga e a moanna n ti teuana ngkai te rabwata are kanga e a karaoi baicai.

N taai aika nako ao ko na rinanon rabwata aika kakaokoro. Ko na nako n tuoam kaa irouia bureitiman. Kona manga nakon te tabo teuana ibukin karekean

bebwan am kaa ma am disc license tao man te Kauntira ngkoa.

Ngke e a tei te rabwata aio ao a bane ni karaoaki nanona, ai ti teuana te rabwata are e a kauarerekea naba aron te mwamwananga ao aron naba te tabe nakoia aomata ake a karekei bweban aia kaa.

E koaua n rongorongon te naan raitienti aika irou *Madam Speaker*, ao e koaua te naan *provisional license* ke te bebwa n reirei n te kaa rimoa ae e bwainaki \$1.50 ngkana ko na moan *learn*.

N te tai aio ao te *provisional license* ke te bebwa n *learn* ai \$50.00.

Bwa tao e koaua e a kanga n reke te bitaki aio *Madam Speaker*. Ti na kakoaua bwa ngkai n taai aikai ao te kawai e a rangi n kanganga, e a rangi n mwaiti te kaa.

Ao ibukin naba kauarerekean kabonganakin te kaa irouia aomata aika aki rabakau, ao aikoa rangi n kaungaki bwa a na nang kamanena nanon te kawai n tain te mena.

Ngaia are kanga iai moa kanga te reception n te moan tai. Karekean te bebwa ni kabuti kaa, tiaki te bwai ae kanga ko a boni kantaningaia naba bwa e bebete. Ko na bon riai n rinanon moa bwaai aika a mwaiti.

Karekean te *driving license* mai imwaina, \$15.00 ao ngkai ai \$30.00.

Ngkana ko na karekea am bebwa ni kabuti kaa man te naan *class* aika kakaokoro ao ko anganaki ngkanne are \$30.00.

Ngkana ko na manga karekea am raa. Ngkai kanga ti a kataia ni kaokoro te naan raitienti.

Ngkana ko n ariki bwa te tia kabuti kaa ngkoa n te *public transport*, ke te kaa are tao te bwati ke te turaki are e na irekereke ma maeun te botannaomata. Ao ngkanne anne ko na bon anganaki naba te raitienti are I taku arei, are anne \$30.00 ma ngkana ko kan *apply* A.B. Bwa are A; te *public transport*. B, te *commercial vehicle* ke te naan *heavy plant* ao F, te *towing trailer*. Aikai ngkana ko na karekea A.B ao F, bon \$30.00 e *flat*.

Ma ngkana ko boni karekea ti teuana, bon \$30.00.

Bwa are ngkanne aron karekean ngkanne bebwa aikai, e a bon nakon ngkanne te process ae ko na rinnako inanona ngkanne n reitaki ma ara tabo ni mwakuri.

Taan kabuti kaa, kaan te Tautaeka. E na riai naba n ataki bwa e a kaokoro ngkai. Ai te *C-class*, akea ae e kona n anganaki bwa bon ti taan kabuti kaan te Tautaeka.

Ngkoe are bon am bebwa ni kaubti kaa are tao te A ao te B, ko aki kona ni kabuta kaan te Tautaeka. Kanga ti kataia ni karaoi te naan babaronga are aongkoa te kabuti kaa, tao e a taubeakinaki riki arona n te kawai riki ngkai ti a roko n te tai ae e a rangi n mwaiti te kaa iaon Tarawa. Ao kanga ti a taraia naba bwa mwaitin te kaa bon korakoran ke kai reken naba te kabuanibwai. Ngaia are ti kataia ni karaoi riki ara babaronga aika ti taku bwa e na iai teutana kanga matoan te kareke bebwa n te kaa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao buokan te titiraki, ao I ongo ae e rangi n rawata te naan baronga ibukin te naan class ibukia taan kabuti kaa inanon te kawai.

Ao te baronga anne au kantaninga e irekereke ma te reirei, ao are a na reireinaki te naan *driver*. Tera raoi aron te buti n te kawai ao e kanga ae kanga e nonoraki i aban tinaniku ao iai te naan reirei aika a karaoaki. Tao anne ae e karaoia ngkai te *KLTA* bwa e aonga n are kanga ngkai e a buti te koraki ao kanga ko a maraa ni buti n te kawai. Bwa ko aki ataia bwa e a kaoaki naba te kaa ao e roko ao e a reke te *driving license* ao ti aki

ataia bwa mwataira te koraki akanne.

Ao te kauoua, ae nanona kanga te reirei. Ao kantaninga bwa iai te reirei ae e na karaoaki ngkana arona bwa akea ngkai.

A mwaneweaki taan kabuti kaa n te Tautaeka. E koaua e bon reke naba au tai ni marooro ma taan kabuti kaa n te Tautaeka ao a kaota nanokawakia bwa e koaua ae e bon okoro te *license* are a kabongana bwa ngaia ongou ngkai ao te *class C*.

Aon gkai ti tebo ma a kairoroaki te koraki aikai bwa a na karekea moa kanga bon aia *license* ibon irouia ao iaana e a tibwa kona ni karekeaki aia *license* ni kabuti kaa are ibuihin kaan te Tautaeka. Tera ngkana e kona n nora aio te Minitita bwa a boni karekeaki naba aia *license* ake bon taan kabuti kaa n te Tautaeka are iai tabeia ibukin kaan te Tautaeka. Nakon are a kairoroaki bwa a na katia moa te *license* riki teuana imwain ae a manga anganaki te *license* ibukin te kabuti te kaa n te Tautaeka. Te bubuti taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua ao ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei mai Betio. E koaua oin katerean are kaokoron taan kabuti kaa n ana kaa te Tautaeka,

kanga te clasa ae C kanga e kuri nir ma te *Authority*. Nanona anne kariaiakam bwa ko na kona n uota ana kaa te Tautaeka.

Ao are n aron are te D ao te E, e koaua a na kantaningaki ngkanne driver aikai bwa e na bon riai aia bebwa ni kabuti kaa bwa are iaan naba te kantaninga are tao imwain ae ko kabuta kaan te Tautaeka ko na bon riai ni kaman kabuta te kaa. Bwa ko aki kona naba n roko n te post ae ko na kabuti kaan te Tautaeka ni karokoa ae bon iai am *driving license*.

Ngaia are kanga te kantaninga n te nonori n anne bwa ko aki n are ko roko bwa ko learn ao ko a kabuta naba ana kaa te Tautaeka. Ko na bon riai ni kaman kabuti kaa tao imwaina n aron are tao e ataki.

Ngkana e kanakoaki te post iaon te naan driver n te Tautaeka, tao iai teuana mai ibuakon te criteria ae e kangai. E na iai am *driving license*.

Ngaia are kanga te kantaninga ikai bwa nanona ko na kaman *process* ke ko na manga iai iroum te aeka n *driving license* ae tao te D ke te E. Bwa are te D, te naan *private motor vehicle* ao te E, te *motorcycle and Scooter*. Ngaia are iaan te kantaninga ngkanne are e na reke iroum aikai mai imwaina ao ngkanne ko a tibwa kona n *eligible* ke ni karekea te te kariaia

are ko nang anganaki kabutan ana kaa te Tautaeka are kanga te C.

Are kanga te kantanninga te C arei kanga te authority. Bwa ko kona ni kamanenai aia kaa te botannaomata are bwainaki iroun te botannaomata. Kanga aikai ni kaekai ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. E koaua e rabwa, kanga e aki raoi maroroakina are kaekan te titiraki ane iaon tao te anga reirei ibukin te kawai bwa e aonga n are e mauri riki te botannaomata irouia taan kabuti kaa.

Ma e aoria bwa are e a tia ni kaekai ibukia ake taan kabuti kaa n te Tautaeka. Ao tao ti te bubuti riki, bwa are iai tabeman taan kabuti kaa n te Tautaeka. A reke tao aia bebwa ni kabuti kaa tao mai imwain are a toka iaon kaan te Tautaeka, tao a tangoi aia kaa aia koraki. Ao iai tabeman akea aia kaa. Ao ngkai ti te bo ma e a kairoroaki bwa e na riai n iai moa are teuana.

Ma bon te bubuti nakon te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri n te *KLTA* ngkana e kona n nora riain are ngkana ko na boni kabuti kaa n ana kaa te Tautaeka ao ko a bon anganaki

naba are te C, bwa ko a bon tia n toka iaon te kaa.

Nakon are ngkai ko a kairoroaki bwa ko nang manga karekea am *license* ao iai tabemwang mai irouia akea aia kaa ma a reireinia. Tao a buokaki irouia aia koraki bwa aonga n reirei ni kabuti kaa ni kaa tabewa.

Ma ngkai ti tebo ngkai ma e a kantanningaki bwa a na riai naba ni karekei aia *license* ngke bon akea naba ngaia aia kaa ibon irouia ma a reke aia mwakuri ao a maan ni mwakuri ni kakabuti kaan te Tautaeka, ao ngkai a manga kairoroaki bwa a na karekei aia *license* ao ai manga bon te kabanemwane teuana.

I a katikua bwa te bubuti nakon te Minitita ae karineaki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao tao ti a iraorao iaon anne ma te Tia tei ibukia ana *driver* te Tautaeka. Ma I taku bwa e na riai naba ni mataata bwa aia *driver* taani mwakuri n te Tautaeka, kanga iai teutana te *exemption* bwa akea boon aia raitienti. Iaan bukinaia, iaan katabeaa are a na tabena ana kaa te botannaomata.

E aoria bwa ti a iraorao ngkanne iaona ibukin tao e na riai tao te *requirement* are e na riai n reke

man are te *private motor vehicle license* nakon are e na reke arei.

Tao ti a iraorao ma te Tia tei ao tao ara Botaki ni mwakuri bwa a rinanon aio.

Ao e koaua ibukin are tao te *driving license*, n te tai aio e tuai reke moa.

Ao I kakoaua bwa au koraki are e bon rangi n boou ana rabwata te *KLTA*. Angin bwaai ake tao a kabwaka iai moa ngkai, a na reitaki ma bureitiman. N aron are n taai aika nako ao a boni waakina ngkoa aio te *section* ngkoa are e kakaraoa te *driving school*, kanga reiakinaia aomata ake a na *driver*.

Ma n te tai ae e aki maan n aron ngkai ae e a waaki. E a reke ngkai ana *mechanic* te *KLTA*. Ngkekei ngkoa a kakamanenaia ana *mechanic* te *police* are ko na tuoam kaa, e na ko n tuaoki irouia ana *mechanic* te *police*.

Ngkai n te tai aio, a reke bon oin ana *mechanic* are te naan *upgraded mechanic* man aia *trade* are e kainanoaki are te *requirement* iai. Ao ngkanne a mwakuri ngkai ma te *KLTA*.

Ngkana iai am kaa ae e na tuoaki. Kanga iai ngkanne aomata ae a tia n appointed bwa ngaia a na *mechanic* te *KLTA*. A na aki karaoa te kaa ma a na kona n ti anga te *recommendation* ibukin am kaa ni

kangai; tao e bwati am kaa ke e aki. Ngkanne mai ikai ngkanne are e a kona n otinako ao ko kona ngkanne am *license* anne.

Ao tao te *driving school*, ti a manga noria bwa are e boi boou ara rabwata aei are kanoan ana waakirake te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ao e rabwa. Ti a nakon are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, Hon. Bonteman Tabera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki. Hon. Willie Tokataake, te Minitita ibukin Karikirake ao kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

ANA BUOKA TE TAUTAEKA NI KARAOAKIN URUAKIN TE KOTIWEI ARE BUARIKI IAON NONOUTI

Hon. Bonteman Tabera: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio taekan au titiraki. Iai ana iango n ibuobuoki te Tautaeka ni manga karaoakin te uruaki nakon te kotiwei are i Buariki n te Aono mai Meang ngkai e kakoauaki bwa e a bon tuai mani karaoaki?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti,

ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Au Botaki ni mwakuri n ikotaki ma ana aobiti te Beretitenti a waaki ngkai ni barongai bwaai ake a na kainanoaki ni karaoan e kotiwei ae e mwaneweaki rinanon ana titiraki te Tia tei ae karineaki.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Minitita n ana kaeka ao e koaua e bon riki ni mwemwe te titiraki aio mai irouia kain kaawa aika n te Aono mai Meang ngkai a bon namakina te kainano, riki ngkana a na kakaei bobotaki n aron tao te Kainaomata ke tao taian Toa, are te bae a karaoa are a kona n uraki nakon matan te rawa aio ao n tatanningai baoia bwa are e aki kona n roko te baao ni mwamwananga n aia tabo.

E rabwa te Minitita n ana kaeka are iaoni kawaina ni karaoaki, ao riki bon te bubuti. Tao n ningai aia katautau are tao e na angaraoi iai karaoakin te kotiwei aio ngkai e bon noraki te kainano ae e korakora iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, a tauraoi ni bwai ni mwakuri

n te kotiwei ma ai bon ngkai aron karokoaia ngkai.

Iai te naan baeki n tano are a tia n nako ngkai. A toka n te kaibuke ae te Mauri. Au kantanninga tao e a kan tia n roko i Nonouti ke tao iaoni kawaina n roko i Nonouti. Iai riki ngkanne aikana a na manga karimwiaki riki akana tabeua.

Are ngkana a bane n roko bwaai aikai i Nonouti, ao ngkanne e a kiba naba ara *supervisor* are e na kaira aron karaoan te kotiwei aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bonteman Tabera: E rangi n rarabwa te Minitita n ana kaeka, ao e koaua a bon ongora kain Nonouti. E aoria bwa e a bon tiku inanon bain te Tautaeka baireana. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ao are I a tia ni mena te Tibiika. Ae ti a kataia ni kabirimwaka nakon ae ti taku bwa te kabanea n tamaroa.

N aron ae I taku, ai bon ti kanakoan te naan bwai ni mwakuri.

A reke bwai ni mwakuri, ai bon ti katokaia n te kaibuke. E reke te kaibuke are e na toka iai, ao e nako te kaibuke ao e a rimwiaki

naba iroun te aomata are e na kairia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon nanoraoi ara titiraki anne ni kaekana ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

**KAKOROAN NANON ANA MOTI N
NANO TE TAUTAeka IAON
KARAKAN BOON TE TAKATAKA
NAKON \$4.00KG**

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao aio taekan au titiraki nambwana 59 n te ota bebwa n te ingabong aei *Madam Speaker*. E taekinaki iroun te Tautaeka bwa iai te baronga ae e kainanoia imwain ae e kona ni kakoroa bukin ana Moti n nano are e na karaka boon te takataka nakon \$4.00kg.

Te titiraki nakon te Tautaeka, bwa e a bwaka iaa te baronga anne ao e na noraki mwina n ningai? Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E nakoim te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna bwa a na bobonga raoi katamaroa*

ke babaronga aikai nakon te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker*, I karabwa te Kauoman ni Beretitenti are e kaeka te titiraki aio are e taku bwa e na bobonga ana baronga te Tautaeka inanon te ririki aio. Ti nang roroko n raa nukan te ririki aio *Madam Speaker*, ao tao nanona ngkanne tao ti na noria ni kauouan mwakoron te ririki aio ke tao e na bon aki nako ni karokoa tao te ririki ae imwaira te Tia Babaire.

I kona ni manga butia te Kauoman bwa tera kaekan aio iroun te Tautaeka? E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki. Ao n aron are kanga ti boni kabwarabwara inanon tain te wawaki ao ti taekinna nakon Kiribati, bwa are iai ngkoa te iango teuana nakoia taan tia katine takataka are teuana te *KPF*. Are kanga 50c man te \$4.00 arei ao iai naba ngkanne are te tax.

Ao ngkai te bae e a tia ni wakinaki irouia au tabo ni mwakuri ni ikotaki ma ana aobiti te Tia kaeti tua ao iai ngkai taian bitaki aika a karaoaki nakon taian Tua aika ngkai.

Te kantananga bwa a na taiboranaki te Tua anne ke Tua akanne inanon te Auti n tei ae imwaira aio ae Aokati. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Tia Babaire, bwa ngaia anne ana *time table* te Tautaeaka ae e taekinna te Kauoman ni Beretitenti. A na taiboranaki te naan bitaki akanne tao iaon te *Copra Tax* man te *KPF*, ana solution ibukin bwaai tabeua akana a tangiraki te Tia Babaire.

Nanona n Aokati, ao nanona e a boni kaan naba tokin te ririki te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e ingainga nanon te botannaomata, ngaia are ni kakoroan bukin te Moti n nano aio. Bwa are n tain kanakoan te Moti n nano aio te Tia Babaire, ao e aki taekinaki ae e na iai te iremwe. E taekinaki ae ngkana e reke te Tautaeaka ao e a reke, ao e a nako naba te \$4.00 te Tia Babaire. Akea teakan te *copra tax*, akea taekan te *KPF*. Anne ae e taekinaki te Tia Babaire.

Ao ngaia are e teimatoa te botannaomata, ai tibwa ae e a taekinaki bwa e kangai. E tangiraki moa te baronga. Ngaia are kam na keiaki kain Kiribati bwa e na teimatoa boon moa te takataka n tikun \$2.00.

Ngaia are e kona n taekinna bukin tera ngke aki kaman kamataata aio te Tia Babaire Madam Speaker nakon te botannaomata n tain te kambein ke te anai nano bwa a na katauraio nanoia te botannaomata te Tia Babaire bwa tera ae a na karaioia n aia rinerine te Tia Babaire. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao N na kaeta an akbr te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ti bon taekinna n tain te kambein are iai ae e na karinaki n te *KPF* are 50c.

Ma are e bon ataki bwa are ngkana te karinrin anne, e bon tangira ngkanne bitakin te Tua n aron ae ngkai. Bwa are ngke ti taekin bwaai akekei *Madam Speaker*, ao ti aki ataia bwa ti na reke ke ti na aki. Ao ngke arona bwa ti bon ataia ke tao iai te mwaka ae ataia ae ti na reke, ti a kaman biti naba Tua ake ti nakonako iai. Ma are ti aki bwa ti aki ataia bwa ti na reke ke ti aki.

Ma e rabwa bwa e otinako mwini te rinerine ao ti reke. E reke ara Beretitenti ngaia are e a manga kaira ara waaki.

Iaon te *tax* ngkanne. Tao N na ti kabwarabwara teutana teutana bwa tao e koaua aio, kanga iai

teutana kanga te aki rag rau n nano iai.

Ma e bon riki n iangoaki n ta tax bwa te karekemwane ngkai man te takataka e bon rangi n korakora. Ao e moamoa riki mai irouia tarira ma mwanera ake n te Itera Mainiku, bwa a boni kona naba n raa. Nakekei are e free land, ti aki abaia te aba ao tera riki. A kona n aron ae ti ongo, iai temanna ae e kona n anaa irabubua te nga, tao \$100,000 ke e bon nako riki.

Ngaia are kanga I taku bwa e a bon rangi n riai naba ae e nang bon riai ni karinaki te tax teutana bwa e aonga n aki kona. Bwa are nakanne naba, ti na uringa bwa are mwanen te takataka are anganaki taan tia oro takataka e bon nako man te tax.

Tiaki te baere kanga e reke te mwane mai iaa. Te mwane are e mwanenaki iai te takataka, bon man te tax are ngaira naba ti kakabwaka. Ko kabwaka ngkoe, ao e kabwaka antai ao I kabwaka ao antai ara tax anne, Ngaia are e a manga bane ni kaokia nakoia taan tia oro takataka ngaia are e kaboaki iai aia takataka.

Ngaia are tao e bon riai naba ma aron tarana iroura, ae taan tia oro takataka a na manga boni kaoka naba teutana nakon te tax.

Ao I kukurei n taekinna bwa te tax ae e na bwaka, tiaki te bwai ae

nang bubura. Ao tao ti a manga bon taekina anne n tain te Biira ngkana e nako te Biira n onono. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Taberannang Timeon: Te Tia Babaire e rabwa riki te Kauoman, ao ae e bon ongora te botannaomata te Tia Babaire bwa ti aki ngureakini bwaai aika e na karaoi te Tautaeaka ngkai e a taekinna ngkai te Tia Babaire. Ma e ngureakinna te botannaomata bwa e teimatoa nanon te botannaomata ni kariaria te \$4.00.

Ao e taekinna bwa ngaia a taekinna n aia kambein te Tia Babaire. E aki taekinaki aei n te kambein. E buti iaon Kiribati te taeka ae \$4.00.

Ngaia are eng, a kibaria aomata bwa are te \$4.00. Antai ae e na aki kan \$4.00 te Tia Babaire. Antai?

Iaon abau ae Tabiteuea Meang, a tuangaki aomata. Kareia Tobwan Kiribati bwa ngkana e reke te Beretitenti ao e oki te Tautaeaka. Ao e rabwa e oki. Bwa are e oki n anne te Tia Babaire ao e a nako naba te \$4.00. E aki kangai; ma ngkana e reke ao ti aki te \$4.00 ae reke moa nakoim bwa a na baronga moa aio bwa e na karaoaki te *copra tax* ao te *contribution* nakon te KPF irouia taan oroben.

Ae taan oro ben naba ngkai a uneakinna bwa e aera ko na *force* nia taan oroben. Ngkana I aki kani *KPF* ngai, ko aera ko na *force* nai. Ma are aikai bwaai aika a riai ni kaman kamataataki te Tia Babaire nakoia te botannaomata bwa e na itiaki raoi are a na karaoia n tain te rinerine te Tia Babaire. Ai ngaia aio bukina ngkai ae e ananau aio ma e ananau. Ngaia tao nanona tao bon nakon te ririki ae e na boou ae e na tia aio imwin ana baronga te Tautaeaka imwin uotakiraken aia Biira ke ana Onono nakon taian Tua ae e wene inanon te namwakaina ae Aokati. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki, ma tao e na bon riai ni mataata . Bwa te Moti n nano kanga ti bae te kanganga ma ti karaoa ara Moti n nano ngkai ao e nang bane naba ni karaoaki n teuana te tai, n te moan ririki are ti taekinna.

Are te Moti n nano aio n te 4 n ririki.

Ao baika e kakawaki, e na koro nanon te Moti n nano anne ke e na aki.

Ma I taku bwa e nang kakawaki te babaronga bwa a na karaoaki raoi bwaai ni kabane ao e na aki manga

reke kanga ngaia ngke tao ti boni kangaiakinna riki.

N aron ae bon noria ngkai n aron taian Moti n nano ae ti a waakin ngkai. Ngke arona bwa tao e kanga. Aio ngkai kanga ti a taetae *in our side*. Ngke arona bwa tao ti kairemwea riki teutana, ti karaoa raoi te babaronga. Tao e na bon uarereke naba taian kanganga ae ti a kaitarai.

Ma e raoiroi ngkai bwa ngaia iaoni kawaira ngkai ni kaitiaki taiana kanganga akanne.

Ma ae I taku; bwa e kakawaki te babaronga bwa are ngkana e karaoaki te bwai teuana ao e a bon nakoraoi naba n aki reke taian kanganga ae a na manga karekea riki te ngurengure.

Ma N na ti karaua nanon te Tia tei ae karineaki ao Kiribati, e na koro nanon te Moti n nano aei. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E a boni bane ai teniua te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki anne e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita ibukin Tararuan Aba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia tei.

**ANA BARONGA TE TAUTAEKA
IBUKIN KARAOAN TE TABO N
NAKONAKO IRARIKIN TE KAWAI
IAON BETIO**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao aio te titiraki. *N na butia te Tautaeaka ngkana e kona ni kaongoa te Maneaba aio bwa e a bwaka iaa ngkai ana baronga ibukin karaosan te tabo n nakonako irarikin te kawai iaon Betio?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei temanna mai Betio n ana titiraki aio ao aio ana kaeka te Tautaeaka. *Ae e bon tabe naba ni waaki naba ngkai aron te babaronga iaon aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae karo karineaki. Ao e koaua buokan te titiraki. Kanga I kan bubuti tera raoi ngkai te baronga ae e karaoaki, bwa n otau ao aio taben te KLTA. Iai te Tua are e a manga noraki iaon anne ao e katereaki bwa aio taben te KLTA. E reke naba au tai n ongora irouia ake I taku bwa a na riai ni karaoia ke tao ibukin te kairei kain te *MISE*. Bwa e a bwaka iaa, ngkana

tao iai te baronga. Bwa are I aki ata raoi te baronga bwa tao kamwaingan auti rikaki riki bwa are bon iai te Tua are 9meter bwa e aonga n are reke nnen te aomata n nakonako. Te Tia Babaire e a bwaka iaa te baronga anne bwa are ngkana ko bon nora aon Betio ngkai ma mwaitin te kaa ae e a rangi n rawata. Ae a nakonako aomata inanon te kawai ao n tokina e nang bon reke te kabuanibwai ao kanga ti kataia n totokoa are ti na manga kataia ni karaoi babaire ni katawe ngkana a reke kabuanibwai. E kawa iai maeun te botannaomata ngkana e reke moa n te kabuanibwai bwa are bon iai ana tabo n nakonako ao e aki kona n toua nanon te kawai.

Ma ngkai ae ti a noria ae e a nakonako te aomata inanon te kawai. Ngaia ae N na ti bubuti riki. E a bwaka iaa, tera raoi te baronga ae e nanonna te Minitita ae karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker*. Are te waaki aio e tangiraki iai ara itera n ara tabo ni mwakuri ibukin te kataratara.

Ngaia are te baronga ae karaoaki ngkai te *consultation* nakoia nake a a na rororake iaon Betio. E rawata ao e tuai toki naba ngkai te *consultation* ma kain Betio. E rawata

naba ngkai titoa aika a na kamwaingaki te baronga aio.

Ngaia are e tabe naba ngkai te *consultation* ma aomata akanne bwa are a bon teimatoa naba ni kakaea naba buokaia bwa a rawa ni mwaing aia titoa, a rawa ni mwaing aia auti.

Are e a bon tangiraki te kawai n nakonakoia irouia kain Betio. Ngaia anne ara *consultation* ae e ti karaoia ngkai te baronga imarenara ma taan maeka nake a rotaki naio ao n reitaki ma te Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki, ao I kaitaua te Minitita ae karineaki n ana kaeka ake ibukin buokan te titiraki.

Ao e koaua ae a boni kakauongo kain Betio. Ao n aron te kanganga ibukin kamwaingan te naan titoa ke tao tera, e bon koaua anne. Bwa are e rimwi te bae ti karaoia.

Ao te bwai aio e na riai ni manga karaoaki, tao ti na kangai. Ti na manga kangai; ti na manga tanrikaki naba. Ma ae ti a mena inanona.

Ao I taku bwa a rangi n tauraoi kain Betio ni ibuobuoki. Ao ngkai n aron kamwaingan te naan titoa ke

tao te naan auti. Kanga akea ngkai te auti ae e toka iaon te tabon nakonako raoi are e na boni mena raoi, are e na boni mena raoi iaona. Ma a reke te naan tabo n nakonako n taabo nako.

Ao te bubuti nakon te Tia Babaire nakon te Minitita ae karineaki, ngkana e kona n are e a ibuobuoki naba tao ni boni karaoa te tabo n nakonako n taabo ake a reke iai ngkai ao ni boni karababai taabo ake a kona n rababa iai. Bwa e aonga n are e reke kawian te botannaomata n nakonako i tinanikun te kawai, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. Eng ao tao ti kona ni waaki kain te *MELAD* tao n ti taabo moa akana a boni mwawa ngkana akea kanganga iai. Tao ngkana taabo akana a na iai te kanganga iai ao ti a boni uaia n reitaki iai ma raora ni mwakuria aio ae te *KLTA* ao te *MISE*. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te kateniua n tai.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki.

Ao te kakaitau nakon te Minitita ae karineaki n ana kaeka ao aron te

waaki n iraorao ae e iangaoia bwa e na waakinna.

Ao tao ai akea ma ai ti te kakaitau nakoina ao te kakaitau naba nakoia taan bwaibwai ake tao te naan titoa ke tao te naan auti n noran riain ae e riain n reke nnen te botannaomata n nakonako bwa e nang aki toua te kawai. Ngkana e kona n iraorao ma te waaki ae e karaoaki ngkai mairoun ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki man te MELAD. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei temanna mai Betio n aron otana n ara kakaeka nakoina ibukin te tabo n nakonako i Betio. Ao e koaua ti na ibuobuoki ma ngaia n taai nako ao ti na bubuti naba.

Ao ti karabwaia kain Betio ake a na kona n rotaki n aio bwa a bia nora riki kakawakin te kawai n nakonako riki irouia ataei bwa a rawa n reke n te kabuanibwai ngkana a nang toua nanon te kawai.

Ao tiaki ti ataein Betio ma bon ataein Kiribati ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai

Arorae, Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN TE MITIN NI KARAO RAN IBUKIA KAIN RORETI I ARORAE

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I bubuti tabekan au titiraki ae e kangai taekana. *E teimatoa ni karako te karau mani kainanoaki te ran ni moti ae e itiaki iaon au abamwakoro ae Arorae riki n te kawa ae Roreti ike aikoa rangi n manena tangke ni karau bwa akekea kanoaia.*

I kan butia te Tautaeaka, e kona n nora riaina bwa e na karekea te mitin ni karao ran teutana ae e onoti ibukia kain te kawa ae Roreti ngkai bon angin te botannaomata iaon te abamwakoro ae a maeka iaon te kawa aei? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Arorae n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeaka.

E tauraoi te Tautaeaka n rinanon te bubuti ae e tabekia te Tia tei ae

Eng, te Tia Babaire ti kakoaua ae iai te *desalination plant* i buki n te kawa are teuana te Tia Babaire ao tao e na boni kakoaua naba te Minitita urakinan te ran man te itera arei bon te kanganga riki ngkana ko nang bwatika ao ko uraki n te bwaketi ke tera. Ao te mwaiti n ran ae ko kona n uotia rikaki ni mwanangam n teuana te tai, e boni karako e aki tau.

Ngaia are kanga tao taran aio tera ngke e reke buokaia ae e kaan riki nakoia, ao riki ngkai bon angin te botannaomata ikekei n te kawa, ke te mwakoro e mena n te kawa aio.

Ma e rabwa te Minitita n ana kamataata are iai ana aomata ane e na manga tauraoi n nako n nora ikekei. Ara kantaninga bwa waekoa n nora aio te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Eng n aron are I taekinna, e na waekoa n reke buokaia ke e na waekoa n toki te kanganga ae e rekereke ma te Tia tei ae karineaki ma ana botannaomata, tabera bwa ti na kekeiaki ni kabirimwaka naba katokan te kanganga aio ibukin tarikan te ran.

E tau ma ti a nanoraoi n anne te Tibiika. Au kantaninga bwa te Tia tei ae karineaki, N na kataia ni

kakaea angan are tera riki te kabanea ni kawai are e na baiteta. Ao anne ae ti na kataia ni keiaki ni kakaea angan karaoakina. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire, akea au titiraki. Bon te kaitau nakon te Minitita. E aoria bwa I a boni katikua nakoia Minitita ma ana taani mwakuri n nora aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Te raoi naba te Tia Babaire ai e rabwa.

Tibiika: Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Booti Nauan. Te Minitita ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti. E nakoim te Tia tei.

KATEAN TE AUTI NI KAMANTI TAKATAKA AE UAREREKE IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Mareau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio au titiraki. *I kan rimwin au titiraki are I tabekia n te Maneaba aei n Aokati te ririki ae nako iaon katean te tabo ni kamanti takataka ae e uarereke ke*

te ‘mini copra mill’ n ara abamwakoro ae Nikunau bwa e a bwaka iaa ngkai taekana ngkana e kona te Minitita ae tabena ni kamataata? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nikunau temanna. *Madam Speaker, I kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Nikunau bwa e mwakuri ngkai au Botaki ni mwakuri ma te aobiti ni mwane ibukin karekean mwanen te karikirake aio.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a rangi n kaitaua te Minitita n ana kaeka ae e rangi n karau nano ao e rangi n kakukurei, ao are a bon ongora ngkai kain Nikunau n aron mwakurian ae ko taku bwa e a mwakuriaki ngkai ma te Aobiti ni mwane.]

Tao n otau ngkanne bwa ae e nanonna te Minitita, tao te *pro-doc* tao e a roko iroun NEPO. Ao anne ae tao e nanonna naba tao e ti kona ni kamataata riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Eng tao e korakora te ingainga n nano iroun te Tia tei mai

Nikunau ao tao aio e bon nakoia naba kain abana.

E koaua tao te karikirake aio ae te tabo ni kamanti takataka ane ngaia ane e titiraki iai. Tao e eti bon ana titiraki naba n Aokati ae e nako. Ao ngkai ibukin ana rongorongo te Tia tei mai Nikunau ao e a tia ni bwati. E a tia mairoun NEPO ao e a mairoun te TCC ao ngkai katian mwanenakina.

Ao ngkanne n te tai are e roko iai mwanena ao e a waaki naba ngkanne te karikirake aio.

Ao e koaua bon teuana te aba ao iai riki aba irarikin Nikunau ane a tia ni wene n te kai ni kataratara n te karikirake aio. Ao Nikunau kanga e boni bwaka iaan te karikirake aio.

Ma ti kakoaua bwa boni ngaia te aba teuana ae e moanna ni mwaitin te takataka iaon Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao ai boni te bwana riki ni kakaitau nakon te Minitita ngkai ngaia e a tia aron karaoan te bebwa ni mwakurian te bebwan te karikirake aio, ao tao ai bon ti mwanenakina.

Ao I anga bwanau ni kakaitau bwa ai boni bwanaia naba kain Nikunau

nakon te Tautaeka ibukin ana karikirake aio. Akea buokan au titiraki te Tia Babaire ma ti a manga rimwina ngkana e teimatoa te maeu ao te marurung n Auti aika inwaira. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua tao ai bon akea ua kaeka te Tia Babaire. Ma te bwai ae e uarereke, Nikunau ngkanne e ataia bwa kanga iai nnen ara karikirake ae ti na karaoia iai.

Ao n te tai ae waekoa to ai na manga kawara naba Nikunau au Botaki ni mwakuri ibukin karaoan naba ara reirei teuana te karikirake ae te copra shed, autinakin te tabo n takataka ae bubura kaei iaon Nikunau n te aro bwa e na uarereke te kanganga iaon aron karaian te takataka. Ngkai ti kakoaua bwa Nikunau bon te aba teuana n aron are I taku, e rawata te takataka.

Tao ti ngaia anne ao e rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: E a bon nanoraoi ara titiraki anne ma kaekana ao ti a nakon ara titiraki are inwina.

E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin

Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN NNEN TE RAN ARE E NA RANGANAKO MAI IAI IBUKIN TE KAWAIIAON BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki. *Ni bowin te Maneaba ae e nako ao I bubuti ngkana e kona ni karaoaki nnen te ran ae e na ranga nako iai ibukin te kawaii iaon Betio. N na butia te Tautaeka ngkana e kona ni kaongoa te Maneaba bwa e a bwaka iaara karaoan nanon iao, taiaoka?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: I karabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Betio n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Te Tibiika e katautauaki wakinan te mwakuri teniua te namwakaina ma ngkai.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao N na anga au kaitau ao aia kaitau kain Betio n ana kaeka te Minitita ae karineaki n ana kaeka are e na moanaki inanon 3 te namwakaina ma ngkai.

Kanga e boni kuri kurati raoi ma tain te Kainaomata ao kanga e na boo naba te Kainaomata i Betio. Ma tao ngkana imwaina riki ngkana e na kona ke tao imwina.

Ma bon te bwana ni kakaitau. Tao ti anne ae I kona n taekinna ao akea riki mai ikai te Tia Babaire. Ko bati n rabwa te Minitita ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua kanga bon ti te bwai ae e na na kabaea aron te mwakuri, bwa are e a tia ngkai koreakin tamneina ao kakaekin te tabo are e na karaoaki iai.

N aron ngkai Betio te tabo are e na rangana te ran iai, a mena i tanrio. Ma ngkai te tamnei ae e boou, a nang manga waerake nako tanrake. E nang manga kanakoaki te bwaro n ran n nako tanrake bwa e aonga ni kaan riki, moara riki te kawai are i tanrake.

Ngaia anne ae a babaireia. Ma ngaia ae kanga inanon te waaki ao kanga katautauakina ngkanne kanga aongkoa 3 te namwakaina ma ngkai ao e na waaki.

Ngaia are e rabwa ana taeka te Tia tei ae karineaki ao ti na kataia riki ni kabirimwakai tabera aikai aonga n ae a tia inanon taia n taai ake

ti a tia ni kotei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne ao e a bon nanoraoi ma kaekana ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Mikarite Temari. Te Minitita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki. E nakoim te Tia tei.

TE KARAO KAWAI IAON TERAINA

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Imwain ae I kanakoa au titiraki ao ai bon te kamauri nakoira ni kabane. *Madam Speaker* ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman ao Minitita ao ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao I kukurei n tabeka au titiraki aio *Madam Speaker* n te ingabong aio ae 157 nambwana iaon te ota bebwa ae mainaina aio. E kangai taekana: *E kona te Minitita are tabena ni kamataata bwa e a bwaka iaa te karao kawai iaon Teraina?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko rangi n aitau *Madam Speaker* ni karekean au tai bwa N na teirake ni kaeka te titiraki ae tamaroa mai Teraina. Ao aio kaekana. *Wakinaki te*

karikirake i Teraina ae te karao kawai, e na tanninga moa tian karikirake ae katamaroan te rawa n rororake ikekei are i Tewarua. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker*. Ao e koaua n aron ae e taekinna te Minitita, ao e na tanninga tian karaoan te rawa ae Tewarua.

E koaua ti bon ataia *Madam Speaker* ao e bon ataia naba te Minitita are karaoan ara rawa aio, I taku bwa bon te mwakuri ae e na bon bubura.

Eng iai teutana te karao kawai ae e a tia ni wakinaki n taai aika nako. Ao e rabwa te Tautaeka bwa e a reke teutana aron te mwamwananga ae kanga e tamaroa riki.

E kona te Minitita n nora tao riaina tao inanon wakinan ke karaoan Tewarua. E kona n ae tao iai ana katamaroa riki teutana ni buoki kanganga inanon kawaira. E kona n nora riain anne te Minitita taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: E rabwa ana *concern* ao ana iango te Tia tei mai Teraina nm iangoa tamaroan ana

kawai ibukin ana botannaomata iaon Teraina.

Ti ikotaki n ti tebo n iango iaon anne. Ao ngkana e kakoaua, e mwaneweia bwa bon uoua ara bwaoki akana a tiku i Teraina. I a kaman karaoa naba au marooro nakon te Kauntira bwa a kona ni kabonganai bwaoki akanne n teimatoa ni karaoa te kawai ngkai. Bon iai aia kataumwane ngkana iai aia mwane teutana are a kainanoia, ke e kibaria. Ao te bwai ni mwakuri akana a tauraoi irarikia aonga ni buokaki n tamaroan aia kawai.

E tauraoi te Tautaeka ao anne kawaina ae e tamaroa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa te Minitita *Madam Speaker* n ana ibuobuoki ao tao e a bon ongo naba ara Kauntira ikekei. Ao e rabwa e koaua, kam a bon ongora Kauntira kam a kona n ibuobuoki n tararuan ami kawai teutana inanon ana bwai ni karao kawai akana a mena irarikimi.

Ao tao mai ikanne *Madam Speaker*, I karabwa naba te Minitita ao te Tautaeka. Tao e a rau naba nanou ikanne *Madam Speaker* ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ti karabwa riki nanon te Tia tei mai Teraina n tabeaianga ibukin tamaroan kawain Teraina. Ma are bon te aba ae e rangi n kakarau ao e na bon tangira bwai ni mwakuri bwa a na tiku n taainako.

I taku bwa bwaoki akanne a rangi n tikiraoi ibukin ana abamwakoro. Ao N na bubutia naba te Kauntira, kabongana tararuaia raoi bwa ti aki ana bwai te Tautaeaka. Ana bwai te I-Teraina naba.

Antai te Tautaeaka? Te I-Kiribati. Ao te I-Kiribati ane e mena i Teraina ao te Kauntira ane ko tararua te Kauntira, am bwai naba ao e aonga n teimatoa am bwai ni mwakuri akanne ao e na rerei ao e na tikiraoi aon Teraina. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao ngkai e a bon nanoraoi kaekan ana titiraki te Tia tei mai Teraina ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki te titiraki anne iroun te Tia tei ae karineaki mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KAKOROAN TIBWAN NIKUNAU TUARA TIORA

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio au titiraki. *I kan bubuti te kamataata ibukin te ongora bwa n ningai ae e na manga roko riki iai tibwan Nikunau taura tiora?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeaka. *Tibiika, ana kakoro Nikunau ake e onean mwin taura ake a bua a na tauraoi ngkai n toka n te moani kaibuke.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita n ana kaeka. Ao tao bon ti te kani kamataata riki *Madam Speaker* bwa otau bwa taian taura a tuai koro tibwan Nikunau bwa ai tibwa 2 te aeka n taura are e roko iroura. Aei 2 ma ana taeka te Minitita a na ti roko boon ake a bua, ao I aki ataia raoi bwa iai naba aika a bua tao mwaitira. Ma I bubuti kakoroan riki te tibwa bwa ai tibwa uaekaki te taura ae e roko iroura ae kanga ti te lantern ao te taura n study, ao ake nikiran taura ma I ti kani bubuti. Tera ngkana e kona riki n anga ana kaeka te Minitita iaon kakoroan tibwan Nikunau ake aekakin taura

ake tabeua. Tao irarikin ae kam taekinna ae tao iai aika a bua. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan an titiraki. Ao eng. Are manga bon iai te babaire are e a tia tao e koaua e ataia te Tia tei ae karineaki bwa tibwan aba akekei. Kanga bon ti tebo naba ma are e karaoaki nakon aba ake tabeua n aron Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki, ao Nikunau. Iai riki aba ake tabeua ae tao iraua aba are e aki roko mwaitin tibwaia n are aekakin are tibwaia ngke a moan tibwaki ngkoa n aron Taman ma Arorae ao te Itera Mainiku.

Ibukin are kanga bon teuana e a moanna n rangi ni rawata te uruaki n te naan taura aikai, ngaia are e aki kona n koro mwaitin are kanga te moan tibwa are e wakinaki n te moantai.

Iai ngkanne te naan tibwa ake a tia ni manga tia n tibwaki ao ngkanne e aki koro mwaitin anne kanga teniua te aeka n tibwa.

Ai ti teniua te aekaki n tibwa ae teniua te taura ae aekakina akekei.

Ngkana ngaia anne tibwan Nikunau are nako ao ngkanne iaon te kaibuke are toka iai ana bwai Nikunau aongkoa ai 5,000. Ao ngaia ngkoa aio ae 5 te te katen

are e na manga kaboaki mwina, ao ai nikiran ngkanne ana taura Nikunau ake mai imwain I taku bwa a tia n roko ngkai.

Bwa are ngkanne n aron are I taekinna naba ni kaboan titiraki n taai aika nako, are iai ngkanne are e karekea Tiaina.

Iai aia tamnei ara koraki are a manga angan Tiaina. N ara reitaki ma Tiaina ao anne ngkanne ae e a manga karaoaki iaon Tiaina ao iaona kawaina n roko.

Ao ngkana a roko ngkanne akanne, ao ane ngaia ngkanne are a na tibwaki ngkanne nakon Kiribati ae bwanin.

Ngaia are ngkai moa e toki moa te tibwatibwa n are iaon aio, kabanean tibwakina ngkanne are e tibwaki iai ni karokoa are a r oko ngkanne bwaai ake a boou ao e a manga tibwaki bwaai ni kabane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rangi ni rabwa ana kamataata te Minitita ao e a mataata ngkanne are ana moan kaeka are kakoroan ake a bua ma ngaia tao e a reke.

Ma e a mataata ngkanne bwa e koaua ae aki tibwaki te kauoua n taura ae te *study light*. E aki

tibwaki bwa e aki koro mwaitin te *house hold*. Ngaia tao anne ae e nanonna te Minitita ae karineaki are a bua iaon te kaibuke.

Ao e rabwa anne ngkana ngaia bwa iai kakoroana. Ao e rabwa naba ana kamataata ibukin aekakin riki taura akana tabeua ae iai te katamaroa nakoia aot ao ai rokoia ngkanne ao e a manga tibwaki.

I taku bwa e a mataata irou te Tia Babaire ao I a bon kaitaua te Minitita n aio ao e koaua tao iai te tai are e aki koteia te Minitita ma tao ti a bon kantaninga naba rokoia.

I a kaitaua riki te Minitita ao akea buokan au titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia tei ae karineaki te Tibiika, ao e koaua. Ti a kataia ni biriakina kakoroan anne.

Tao N na ti kaongoa te Tia tei ae karineaki, bwa tibwan Nikunau are I taekinna ngaia I kaongoaki bwa a na toka n te bwakantai aio n te kaibuke ae Nakorai are e na mwananga ao tibwan Nikunau are iaoni kawaina n nako ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon nano raoi raoi te titiraki anne ma kaekana ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon.

James Taom ao e na kaeka te Minitita ae karineaki; Hon. Tinte Itinteang. Te Minitita ibukin Tararuan te Mauri ao katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEGA IBUKIA NEETI AKE A TIBWA BANE AIA KATANEIAI N TE RIRIKI 2020

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita are tabena n taekinna bwa tera ngkai te babaire ibukia ataei ake a tibwa bane aia kataneiai n te nakoa n Neei n tokin te ririki ae nako 2020?* E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin. *I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin n ana tabeka ae e rangi n bongana, ao I kukurei n taekinna bwa e a mwakuriaki aio n au tabo ni mwakuri.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te kaeka. Eng, I taku bwa bon iai te rereitaki ae e a tia ni kakaraoki ibukia ataei aikai ae a bon tia aia kataneiai. Ma e kakawaki riki te ongora riki bwa nanon e

mwakuriaki aio te Minitita. Nanona tao e tataningaki te ririki ae na roko, irarikin anne ao ae a bon tataninga naba ataei aikai nakon te babaire.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin temanna. Ao e koaua ngaia anne *Madam Speaker*. Are a tabe ngkai ni mwakuria kain au Botaki ni mwakuri ibukin kateirakeaia neeti aikai.

Ao I taku bwa n aron te rongorongo are e wene i matau. N te moan ingabong aio ao 19 mwaitia neeti aikai ake e bane aia tai n te ririki ae e nako 2020. 18 aika a bane aia tai man KIT oa 1 are e bane ana tai man te *Pacific Adventist University* mai Toromon. Ao ngaia aikai ngkanne ae ti iangoia bwa a na kateirakeaki 19. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: E rangi n rarabwa te Minitita. I taku bwa e koaua bwa a bae n ongongora ataei aikai, ao tao ni kabanean au titiraki ngkanne.

Tao n ningai am katautau bwa are e bon tiku inanon baim ma ngkana iai. Ma ngkana akea ao ti a bon ongongora ma ataei aikai. Ke tao

iai am katautau ae e a tia n reke ke e tuai. E rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki *Madam Speaker* buokan te titiraki.

Ao n aron are I kaongoaki Madam Speaker, ao ae e tabe ngkai ni mwakuriaki.

Ti nanokawaki ni kaotia bwa iai ngkai 40 mwaitia ara neeti n ara tabo ni mwakuri ae a maan n ana aia motirawa n aki kaboaki, te baere e aranaki bwa te *leave without pay*. Ao ngaia gkai ae a tabe ni mwakuria kain au tabo ni mwakuri ni ikotaki ma te PSO ni kakaea angaia taani mwakuri aikai ngkana a bon aki oki ni kanoa aia mwakuri ao a kakerikakaki ao a kateirakeaki neeti aikai. Aei ngkai kanoan ana babaire te Tautaeka. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Tao e bon nanoraoi te titiraki anne ma kaekana. Ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ai kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

**E TEIMATOA KAINANOAN
KAROKOAN TE RAN IROUIA UTU
AIKA MWAITI IAON BETIO**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao e boni kakawaki bwa N na kanakoa moa te kaitau mai irouia kain Betio nakon te Minitita are e na kaeka te titiraki aio, bwa e rangi n babaiti ni waekoa n roko te ibuobuoki ngkana e kainanoaki te Tibiika ao e ngae n anne. Ao e bon teimatoa kainanoan te ran irouia Utu aika mwaiti iaon Betio ao ti ataia naba bwa iai ae karikirake iaon karokoan te ran nakon auti ni Kainibaire iaon Betio ae e tabe ni wakinaki. Ma tao e koaua e iremwe teutana ibukin te aoraki are e buti ngkai nte aonnaba.

Te bubuti e kona te Tautaeka ni buokia kain Betio ni karokoa te ran ae e tau nakoia imwain are e bobonga raoi te karikirake aio, taiaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Betio ma ana titiraki ao aei ngkanne ane kaeka te Tautaeka nako iai. *Eng e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te PUB ni kakaei anga ni ibuobuoki ibukin karokoan te ran ae e tau.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao e koaua are a rawata anga ni karokoa. Tao iai tao uoua ae I kona n iangoi. Tera ngkana e kona n ae e a bon urakinaki te ran nakoia te koraki ake e aki tau tiin te ran n aia tabo. Ao ngkana ti aki, iai naba te karikirake ae kanga a rangi n mamataiakinna kain Betio ane e karaoaki ngkai i Nanikai ao i Tanaea are e a bon tii te ran 24 te aoa ae ngaia tao e irekereke ma te karikirake are e kanga e iremwe moa ngkai aron karaoan mwarara ibukin tao iremwen rokoia tao taan rabakau.

Ma te bubuti e kona ni karaoia ngkanne te Minitita ibukia te Minitita te koraki ake a teimatoa n aki reke te ran irouia taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Ao I taku bwa bon anne te bae a tia n tuangaki irouia ara koraki bwa a na kataia ni mwakuria ibukin kakaeen te anga are e na kona moa ni katokaki kainanoia te koraki ake a bon rangi n Ko rabwa te Tia Babaire kainanoan te ran irouia n te tai aio.

Ao n reitan naba te ongora, ao ti a tia naba ni kataia n reitaki ma te CEO n te PUB. Ao n tian te marooro ao ti na katai ani bubuti ngkana arona bwa e na kona ni

kabaitiaki te project are aongkoa aio.

Ti na kataia ni kabirimwaka n te aro anne. Kanga ngkai te babaire 5 te ririki. Ngkana iai riki te anga are ti na kona ni kauarerekea riki te 5 n ririki anne, ngkana arona bwa iai te anga ae ti kona ni karaoia n aron rereitakira ma te *CEO* n te *PUB* ao ti kukurei bwa e na kona ni kakaea angana ngkana arona bwa ena iai. Ane e na mwakuri iai nanona te *CEO*, ao ngkana arona bwa e na reke te anga. Nakon are e na riai ni kauarerekea riki te tai man 5 te ririki nakon tao iraua, ngkana arona bwa tera.

Ma eng, ke e karaua nanona te Tia tei ae karineaki ti na kataia ni kakaea angana are ti na kona iai ni kataia ni karokoa te ran irouia aomata aika a bon rangi n kainanoia ao I taku bwa e rangi n kakawaki anne.

Aoi ai ane kataia ni mwakuria ara koraki bwa tao te Kauntira ao tao bon Taan tei mai Betio n noria n te tai aio bwa tera te anga are a na karaoia.

Tao a na kona ni kaotia ni kanga; taabo akekei ao taabo akekei ao tera.

Ma I taku bwa ae a mwakuri ngkai ara koraki n aron kaongoau bwa a mwakuri ara koraki ni kakaea

angan noran te kanganga aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao I kakaitau riki nakon ana kakaeka te Minitita ae karineaki man te *MISE*.

E koaua ti bon rereitaki naba ma taani mwakuri n te *PUB*. Ao I taku bwa a bon atai naba taabo aika a rangi ni kainanoaki iai te ran aei. N aekakin akana mai Takoronga, man te Teniman Raoi ni kangai nako tabon Takoronga.

Ane n te Aono ane St. John ao St. Teretia. Kanga taabo akanne aika a rangi n bikebike ao e bon rangi n tarika iai te ran.

Ngaia are ngkana e aki rokoraoi tiin te ran, aki kona ni manga okira tao te mwanibwa bwa are e bon rangi n tarika naba te mwanika.

Ao e koaua ti na riai n reitaki ma taani mwakuri ao ti boni kakaraoa anne.

Ma ngkana tao a kona moa n reke taabo akanne ao tao ni kona tao n taraki. Kanga nukan riki te aba, a tekeraoi bwa are e bon mwam. Ma ngkanne are kanga i mataniwin te aba ngaia ngkanne taabo akanne ae e bon rangi n kainanoaki iai te ibuobuoki ibukin karokoan te ran.

Ao ti kakaitau nakon te Minitita ae karineaki ao aron ana reitaki ma te *CEO* ao taani mwakuri n te *PUB* ake a keiaki naba ni karaoa tabeia. Ma e koaua ae e boni kainanoaki te karikirake are e na wakinaki.

Ao tao imwain rokon raii te karikirake anne ao e koaua tao e na bobonga raii tao 5 te ririki ma ngkai. E na kona ni bororaniaki te itera anne tao n urakinaki ke e kanga aron ane e tamaroa riki are e noria te Minitita ma kain te *PUB* ao ana koraki ni mwakuri. Ko rarabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao ibukin naba ami rongorongo ao ti na kataia ni keiaki ni kakaea te anga ni buokira te koraki akana a kainanoa te ran.

Ti a mwakuri nakon aio te Tibiika ao
e rabwa te Tia tei.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Tebao Awerika: Akea mai ikai te Tia Babaire ma ai bon te kakaitau. Ma kanga iai te waaki ni karekebai ae e kaotia te Minitita ae karineaki ma te nano ae e tamaroa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita. E a bon
nanoraoi raoi kaekan te titiraki

anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki anne mairoun te Tia tei ae karineaki mai Naonouti, Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te Mwane; Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

**TAEKAN TE MOA N AINE N ANA
MWAKURI ARE TE TIA MWANE**

Hon. Jeremiah Tabai: Ko rabwa te Tia Babaire e a reke :- *I kan titiraki bwa ibukin te Moan Aine e mwakuri n te Tautaeaka n aki iri ake a karaoaki mai mwaaiana ao te Beretitenti e kaeka ao n taku bwa e rangi ni korakora kainnanaoan te mwakuri ae te tia mwane. Ti ataia bwa e aki mwakuri ngkai bwa te tia mwane ni moan te ririki aio ao ti kona ngkanne n taekinna bwa e aki kainnanaoaki rabakauna n tia mwane?*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim te kaeka.

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti ao aio kaekana:- E korakora kainnanaoan te Accountant ke Senior Account inanon Ministries nako. Ao aio ni ikotaki ma ana service te moan aine ngkai e a nang mwaatai n te mwakuri. Ao e ngae n anne ao bon iai taben te moan aine ae nang kakawaki naba ibukin boutokan te

Beretitenti ao ana botanaomata i Kiribati.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa bwa are e bon kangare te Tia Babaire te kaeka ae kanganga n onean mwiin te moan aine n ana mwakuri ae te tia mwane. Ti nang tibwa ongo anne inanon irabwii te ririki ma I kan titiraki te Tia Babaire, tera ngkai ae noria te Tautaeke ke te Beretitenti bwa e aki riai ni mwakuri ibukin tera e aki riai ni mwakuri n te bong aio ke te ririki aio n ana mwakuri arei ao e na tiku n te *State House* bwa e na buoka te Beretitenti n ana mwakuri.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao tao e na uringa te Tia Tei ae karineaki bwa aio e a kaman tabetabekaki te iango aio ngke ti moan waaki ao e koaua ngkai bwa are e a bon tangira te bitaki n te tua ao e a tia ni karaoaki nanon te tua aei. Ma are e bon kakoauaki bwa te nakoa are te Beretitenti Kiribati are e bon okoro bwa uoua aron bwarana bwa iai te Head of State ao iai te Head of Government. Ngaia are e bon nang kakawaki a na boutoka te moan aine bwa e na katoamaua ana waaki te Beretitenti tao e moamoa riki te *Head of State*. Ngaia anne

ngkai n te tai aei ae noraki ngkai e a tia ni karauaki ni barongaaki raoi taian tua are e na kaineti ma ngaia ao anne ngkanne are I taku aio te tai are n nang riai n taekinna ni karaoan tabena are ibukin te botanaomata. Ao ti nang karabwa te moan aine n aron are e a tia n anga ana *service* ke ana ibuobuoki n nakoana ae te *Accountant* bwa are te Moan Aine bon te aine ae e na beba n te itera aio ao e aki ti beba ma e *experience* naba iai, ao anne te bwai ae nang kakawaki bwa e koaua am tabeka are e na riai naba ni karaoia n te tai arei ibukin are e na boutoka te nakoa ae te Beretitenti ke kainnanoan ara *service* ae te aomata ngaia ae e a mwatai iaon te mwane ao ngaia anne bukina ae e a riai ngkai n ataia tao e na kaeka ana titiraki te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire 4 te ririki ao e rawa te moan aine ni mena n te *State House* bwa e kan mwakuri n te Tautaeke. Ti ataia te Tia Babaire bwa ni moan te ririki aio ao e a tia n reke boona ae kataua te Tautaeke bwa e na anganaki e kona ni kakoaua te Kauoman ni Beretitenti bwa eti otara anne bwa e a kitana ana mwakuri arei ao e a roko n te *State House* bwa e a reke boona te Tia Babaire?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Tao e na kaetaki ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa e kairua ae taekinna ae 4 ana ririki te moan aine n te *State House* ao ngkai e a mwakuri. Ti uoua ana ririki ae aki mwakuri iai ngke e mena n te *State House* ao are uoua te ririki arei are e a tangoaki naba bwa e kainnanaoaki ana *service*. Ao ngaia ngkanne anne. Ma tao e koaua bwa are aio te babaire ae bon ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are inanon te tua are e karaoaki n te tai arei ao aio te tua are e kabwatia te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are kanga I aki noora riaina iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti bwa ngkai e a manga tabeka ngkai kanga aron nano uouana ke tao kanga aron mabubun te waaki aio n aron ana taratara, ao e moamoa riki ngaia ngkai e a tia n taua te nakoa aei. Bwa I taku bwa e bon nang kakawaki ana bon noora kakawakina ae e na bon toamau te Beretitenti n nakoana ian bwarana aika uoua ae te *Head of State* bwa e na bon tei irarikina kainnabana ni boutokaia. Ao ewaa bwaai aika e na karaoi irarikin ae ti aki ti tao kairakiia Aine, aron taian buoka nakoia mwauku, te Human Right ao tera riki.

Ngaia are kanga I taku bwa I aki noora riain bwa e na manga e

moamoa riki iroun te aomata ae e a tia n tekateka n te kain tekateka aei, e a tia n noora kakawakin te nakoa aei ao ngkai e a noora aki riaina bwa e na tei te moan aine irarikina ni boutoka te nakoa ae nang kakawaki aio ibukin Kiribati. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire n 12 te ririki ngke I mena ikekei ao e aki kaboaki buu n aekan neiei e aki kaboaki. Ao e *support me* ao akea boona. Te Tia Babaire e kona n tuanga te Auti n Tei aio bwa te babaire ni kaboan buuna e aki butimwaeaki iroun te *Tribunal* are e kateaki ibukin aroia Taan Tei?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ti aki ataa ae taekinna te Tia Tei bwa tao e koaua bwa e rabwa naba ngkana tao te moan aine naba ngkoa n te tai arei e aki kaboaki e rabwa anne. Ma aio are te waaki ae a tia ni karaoaki inanon te tua ae e a tia ni kabwataki n te Auti aei. Ngaia are I taku bwa tera te Tribunal ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ti aki te *Tribunal* ae karaoa te babaire. Ma e koaua e kona n anga ana ribooti ma n tokin te tai e na kabwataki te tua are e mwakuri iaona te Tribunal anne bwa e na kariaia te Auti ke e na aki. Ma ngkai e a tia ni kariaia te Auti ao

I taku bwa e noraki riaina ao e bon riai ni kabwataki n te tua, bwa bon te nakoa ao ngkana ko bon tarai taabo ake itinaniku ao I taku bwa e na bon ataia te Tia Tei e korakora bwa bon iai naba kanungaia buuia te naan *Head State*. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, Hon. Bonteman Tabera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Mwakuri ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

E TEIMATOA TE KANGANGA NI NAMAKINAKI NI BUAKAKAN TE KAWAI IAON NONOUTI

Hon. Bonteman Tabera: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki. *E teimatoa te kanganga n namakinaki iaon Nonouti ni buakakan te kawai. E kona te Tautaeka ni karekea ana ibuobuoki nakon te kanganga aio taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei temanna mai Nonouti n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te titiraki aio*

ma babaronga mwakuri ni katamaroa nakon kawai iaon aba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Minitita n ana kaeka ao e koaua aio e riki naba ni mwemwe naba te titiraki aio, bwa e boni korakora te kanganga ngkai ae e rotaki riki ataein te reirei, kaeana aia tai n reirei ao i Nonouti e kona n ae e a bonauakaki. Tao te Itera Meang moa ae e na reirei bwa are te baao ngkana e na uraki, e aki kona n oa tain te reirei. Ngaia are a kona n reirei moa kain te Itera Meang ao manga te wiki ae na roko a manga toki ao a manga urakinaki kain te Itera Maiaki.

Kanga bon te bubuti ao riki ngkai ti kakoaua bwa iai te karikirake ae karaoan te kotiwei ae e na karaoaki i Nonouti.

Ti na butia te Tautaeka ngkana tao arona bwa iai ana bwai ni mwakuri aikana a na kona ngkana arona bwa e tia te mwakuri ni katamaroan te kotiwei aio, ao e kona ni ibuobuoki tao ngkana iai ana bwai ni mwakuri ae a kona ni katamaroa riki te kawai imwain are boni karaoan taian kawai taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao n aron are kanga bon babaireakin aron te kainano n te abamwakoro teuana ma teuana. Ao kanga ni bon iaan te mena, ao e na bon rinanon te Kauntira. Ngkana e rangi n kainano te Kauntira n aron anne ao I taku bwa n aekakin naba aba ake a tia ni buokaki kawaia ni karaoaki. Ao e bon nakomai te bubuti mai irouia Kauntira ao ngaia are e rinanon te MIA ao a waaki mwakuri ngkanne. Ao ti a kona ngkanne n iraorao naba iai n aron anne.

Kanga anne aron te babaire n te tai aio ae e wene ngkai n te tai aio. Tao akanne ae a kona n noraki n te tai are e a karaoaki te kotiwei iai, ma ngkana arona bwa iai bwaai ni mwakuri ake a na mena ikekei n tain karaoan te kotiwei ao e kona ni karaoaki naba n aekakin ae e karaoaki nakon aba naba ake a tia n roko bwaai ni mwakuri iai n aron are a tia naba ibuobuoki naba n aekakin anne naba nakon te Kauntira ngkana e bon kainanoa buokana te Kauntira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bonteman Tabera: E rabwa te Minitita n ana kaeka ao e koaua ae a bon ongo Kauntiran Nonouti. Bwa are bon iai noran kainanoan te

itera aio aoe a bon nakoia aron tabekan aia bubuti nakon te MIA ngkana arona bwa a nora riaina. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: _Ko rabwa te Tibiika ao kai tao ti a nanoraoi naba n aron ae e a tia naba n ota iai te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao tao e a bon nanaoraoi te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina, Hon. Nantongo Timeon. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minitita ibukin Karikirake Aba, Karikirakean te Ununiki. Te Tia tei e nakoim.

BARONGAN TE KAMAEKA IAON TERAINA MA TABUAERAN

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti au titiraki ae nambwana 155 ae e kangai taekana. *E taekinna te Tautaeka ni bowi aika nako bwa te kamaeka i Teraina n reitaki ma Tabuaeran e na waakinaki imwin Kiritimati. N na butia te Minitita are tabena bwa n ningai ae e na wakk aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei temanna mai Teraina ma ana titiraki ibukia kain abana ae Teraina, ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Iaoni kawaina ni waaki barongan te mwakuri ni kamaeka iaon teraina.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: Ao e rabwa te Minitita n ana kaeka *Madam Speaker*, ao I kona ni butia te Minitita. E kona ni karababa riki nanon ana kaeka ae e na barongaki, tao n ningai ao e na waakinaki n ningai.

Kanga iai naba ana titiraki raou n Tia tei mai Tabuaeran ae e mwemwe naba ae kanga bon ti tebo ma aio. Ao ti tebo ma Tabuaeran e a tia ni barongaki, ao Teraina ngkanne e a bwaka ngkanne n aio te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. Ao tao are ngaia anne are kanga e kuri n ti tebo nanon te titiraki aio are ngke e karaoaki ao a karaoaki naba n teuana e tai.

Tao e tia Tabuaeran ao e a manga kiba ngkanne nako Teraina. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki riki.

Hon. Nantongo Timeon: Ao e rarbwa te Minitita n ana kaeka, ao e koaua nanona tao ai tataningan reken baoia ana koraki. Tao ti a ongongora naba n are e nako Tabuaeran.

I a bubutia te Minitita bwa tao a boni mwamwawa riki kain Tabuaeran ao kain Teraina a bon rangi n ribwanono. Ngkana e kona ni kibara moa Teraina ao e a okira Tabuaeran imwina. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua, ti a moanna mai Teraina ao ti a okirikaka Tabuaeran. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki kabaneana.

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker*, ao e koaua. Eng, tao ti a boni kakantaniga are ana babaire te Minitita n aron ane e taekinna.

Ao e koaua e rarabwa. Tera ngke e kona n noraki bon te kanganga aio. Bwa n aron ae I taekinna, e koaua ae e a bon rangi n rawata te ibetutu irouia ara koraki i Teraina ma Tabuaeran.

Are ngkana e ataia te Minitita, I taku bwa taabo aikai ake bon man

tain te oroben ao manga te kamaeka are e moanaki n taabo aikai. Ao inanon te tai ae e rangi n maan ao iai aika a tibuna, a tibutoru. Ngaia are taabo ake a maeka iai ngkai a bon rangi n ribwanono iai utu tabeua n te aro are e a bon tangira ana ibuobuoki te Tautaeka ao te Minitita ni manga nora riain karekean riki nneia ara koraki are tao e na kamwawaia iai.

E rabwa te Minitita ao ti a nanoraoi n anne ao ti a bubutia bwa e na kawaekoa riki aio. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ma raun nanora ao otana n aron ara kakaeka nakon ana titiraki ae aekakin naba ana titiraki Tabuaeran.

Ao bon arona naba arei. Ti teimatoa ni kauring nakoia Taan tei ao kain abamwakoro aikai, bwa are aba aikai bon aban te kaneweaba. Ao ngaia ae ti aki tangiria bwa a na waekoa n nako n rimoa ao ni kateitei n taabo ake a bon tangiri.

Ngkana ngaia a a na bon taninga rokora ma ti na reitaki ma te Linnix iai. A na roko ara koraki ma ana koraki te Linnix ni bairea raoi bwa e nga ami tabo ake kam na kona n tekateka iai ibukin maekami. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan ara titiraki anne, Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei anne iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio; Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

MWAKURI N ONOBWAI NAKON TOILET AKE I TABON TE KATII I BETIO

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika. Te Tibiika ao anne au titiraki ane e toka iaon te ota bebwa. *Iai au titiraki ae I tabekia n bowin te Maneaba ae e nako, ao I kan ongora bwa iai te mwakuri n onobwai ae e a tia ni karaoaki nakon taian toilet ake i tabon te katii i Betio ke akea?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei temanna mai Betio n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Te Tibiika e a tia tamnein ao ao te kataubo iaon te bubuti aio ao e na waaki te mwakuri ngkana e tia raoi barongakina.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te kaeka nakon au titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua bon te kan ongora irouia ara botannaomata akana a mena n te Aono aei te Tia Babaire, bwa nanona iai te onobwai ngkai e a tia ni karaoaki nakon te tabo aei te Tia Babaire ke akea. Kanga bon ti te kan ongora ongora raoi ao ni kakoaua mairoun te Minitita te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae e karineaki, ao ane e boni kangai taekana. Are e a tia te tamnei ao e tuai. Ane iaoni kawaina e a bon tia ane e nang bon waaki te mwakuri iaona n te tai ae e aki maan ma ngkai.

Bon iai bwaai tabeua riki akana a kataia ni mwakuri iai ara koraki ao e a wakinaki naba karaoan te naan roki akane e mwanewei te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Tia Babaire buokan te kaeka mairoun te Minitita are tabena aei. Ao e koaua kanga n ongorara ngkanne ao ngaia ane iaoni kawaina ngkanne. Iai te tamnei ane

e a tia tao ni wene inanon baia ana taani mwakuri.

Ma bon te kan ongora bwa e nang waaki ngkanne n ningai te mwakuri are imwina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao ae I bon taekinna ni kangai; n te tai ae e aki maan.

I taku bwa ane e a bon tia, ai bon ti teutana. Tao ngkana tiaki banen te namwakaina aio, tao moan te namwakaina ae e na roko. Ma kanga ni bon arona, e a bon tia. Kanga te bae ae a nang bon kibaria ngkai ara koraki aikai.

Ngaia tao e aki mwakuriaki ni banen te namwakaina aio tao iai te anga buaka teutana, ma e na boni waekoa tao ni moan te namwakaina ae e na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te te Tia tei te kateniua n tai.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Minitita n ana kaeka ao e koaua tao ti a kantaninga ngkanne aron tao rimwian te bubuti aei te Tia Babaire.

Bwa aei bon teuana naba te tabo ae e rangi n kakainanoaki irouia ara botannaomata naba iaon Betio te Tia Babaire. Ngaia ti a bon tabekia bwa bon te titiraki ao ni manga taorimwina n te tai aei.

Aei boni kanoan au titiraki te n te tai ae e nako n te Auti ae nako ao ti a manga bon taorimwina n te tai aei iaan bukina ae kanga ti bon nora naba kainanoana irouia ara botannaomata iaon Betio.

E rabwa riki ana taeka te Minitita te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I taku; ae ti a wene ma ngaia ao ti a kataia ni kabirimwaka n aron are I a tia n taekinna. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon are imwina. Te titiraki anne e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

KATUAA NAKOIA KAMBWANA AKE A REKE IROUIA TENDER IBUKIN DISASTER FUND

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne te titiraki namwana 151, ae e kangai taekana. *E kona te Tautaeka n ibuobuoki ni kabaeia kambwana ake a tia n reke irouia te tenta man te Disaster fund bwa a na kakoroi*

kanoan te boraraoi anne taiaoka te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko *rabwa Madam Speaker* ao I karabwa temanna te Tia tei mai Makin n ana titiraki ao aei kaekana. *E bon teimatoa au Aobiti ni mamoro ma kambwana aika a mwarara aia kakanakobwai, ao n tia naba n waaki ana mwakuri n katamaroa ma ana Aobiti te Tia kaeti tua ao te aobiti ni mwane n iterana are te Procurement Unit ibukin kakae anangan katuaa ao katamaroa nakon boraraoi aikai. E rabwa.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi n kaitaua te Beretitenti ae karineaki n aron ana kaeka are e a boni kaea naba nanon te kani buokaki irouia ara botannaomata te Tia Babaire.

I kaitaua riki ngkai e a tia ni waaki te katamaroa imarenan rabwata aika uoua ao n irekereke riki ma te AG's ma te rabwata are ngaia ae e tabeakina aron te bobwai te Tia Babaire.

Bwa n tabetai ngkana ko a roko irouia kambwana aikai ke tao kambwana ake a tia n tanganaki te tender ao kanga ko a moanna ni maaaa. Bwa n tabetai a manga boni kakaonakoko ngkana ko a

nako ni kakaai bwaai aikai ibukin te mwane are a taku bwa e aki koro, ao e nang kanga ni kanakoaki naba n te tai ae waetata bwaai ni kateitei aikai te Tia Babaire.

Ma e rabwa. Ngkanne buokan te titiraki te Tia Babaire e kangai. Ko kona riki ni kamataata te Beretitenti bwa tera raoi kanoan te boraraoi anne ma tao kanoan te katamaroa anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: A mwaiti kanoan te boraraoi are e kabaeia naba taan kabobwai ke te naan *suppliers* bwa a na kakoroi nanon te naan *tender* ake e reke irouia.

Ao teuana ae I kona n taekinna. Tao bon te moana, a kabaeaki bwa are iai. Ngke e reke irouia te *tender* ao iai te mwaiti are ko na moan anganaki ae a na mwakuri ma ngaia ae kanga 50%, ao are e na aki kona ngkanne ni bwaka te baranti ni karokoa e a tia te mwakuri are a karaoia.

Tao anne ngkai ae a tabetabekia naba te naan *Suppliers* ke te naan *Contractors* bwa e na katamaroaki riki aei. Ao anne naba teuana ae ti taraia.

Te kauoua ngkanne, iaon are bon te katuaa. Bwa inanon te boraraoi are ngkana iai aki kakoroan nanon te *contract* inanon naba

taina, ke te tenta arei inanon taina ao e kona ngkanne ni katuaeakaki. Anne naba teuana ae e katamaroaki nakoia.

Ao are bon iai te maan inanon kanga tain te boraraoi ke kae nanon te contract agreement arei. Bwa are angin te tai, e anganaki naba ana tai te *Supplier* bwa ngkana e aki karaoa te kabwaka are e noraki tao iroun are ana service are e na karaoaki nakoina ao e anganaki naba ana tai 20- te bong ni kabaitia ni katia mwin te bwai are e aki tia.

Anne naba ae a ngureakinna bwa aongkoa kanga e na katamaroaki naba te itera anne.

Ao ai bon tabeua kanona kanga te kabaeae ao te katuaa are kanga a terenako iaana, bwa are bon aikai a katebenakoaki iaan kanga tuan te bobwai. Kanga aron manga te *management contract* are kanoan te *Procurement Act*, are a kabaeaki riki ngkanne iai taan bobwai.

Iai bon aia kaoti naba ni katamaroa te naan *Suppliers* are angin te tai a bon tangira naba tera ngkana e reke naba aia tani imwain are a waakina te mwakuri n anganaki bon te reirei.

Tao a boni weteaki ao a tekateka ma ana aobiti te Beretitenti ke ana aobiti te Mwane n anganaki kanga katabeai bwa aonga ni bon ota raoi.

Ao tao akanne itera ake aki nonoraki n taai aika a nako bwa are kanga e a moanna ni kabaebae riki ngkai. Kanga te Tautaeka e nang bon kabaesia raoi te naan *Contaractors* bwa a bon riai ni kakoroi nanon tibwangaia ngkai e reke irouia te tenta. Ao ngkana iai mamara ao a na bon anganaki riki katuaa.

Riki mamara are e bon reke man aia itera bwa tao aki kibari karaolan bwaai n taai ake a kantaningaki, akanne iai naba katuaa. Ao anne ngkanne ae e teimatoa ngkanne te marooro, bwa are e eti teuana aia tabeka ae tera ngkana bon iai naba te reirei ke te kaai ni marooro aonga ni bon teretere raoi katabesia ao a na kona naba ngkana aki koro nanoia, ao a boni butimwaea te bukinaki bwa a tia ni kaman tuangaki ao aki karaoi.

Tao akanne itera tabeua ni kakimototoa, ma bon iai ke a mwaiti riki akana iaan te *Management contract*. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki riki te Tia tei te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi n kaitaua te Beretitenti ae karineaki n aron ana kamataata tabeua man ana itera te Tautaeka ao man ana itera naba te kambwana are tao e reke te tent ate Tia Babaire.

I a kan ti butia riki te Beretitenti ae karineaki te Tibiika, bwa e a tia ni kawenei katamaroa akanne ao te naan riki are e waakinna ngkai.

Ma tao ngkana e na kona n rangi n ibuobuoki te Tia Babaire ngkana tao arona bwa antai te tenta ke tao te kambwana are e reke irouia ao tao e a kona n reke ngkanne n raa. Te boraraoi anne naba e kona n reke katotona nakoia tao te Botaki ke Aro ke tao antai are tao e reke naba te buoka anne nakoia taiaoka a tao e aonga n ae e kona naba aron te kamataata naba nakoia Botaki n Aro ke tao Botaki n Aine ke tao antai are e reke irouia te buoka aio te Tia Babaire.

N na butia te Beretitenti ngkana e kona n ibuobuoki naba anne ngkana e kona n reke katoton te boraraoi anne irouia nakai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: E rabwa e kai rinanoaki ana bubuti te Tia tei anne. Ti a taraia bwa ngkana e bon angaraoi ao e nakanakoaki. Akea te kanganga.

Ma are kanga iai tabeua kanoan te naan Tua, tabeua a boni kona ni katereaki naba. E kona ngkanne ae bon ti bwaai ni mwakuri ibukin tao te aobiti. Ma are ngkana e na akea angabuakana, a kanakoa ngkanne.

Tao bebetena ngkana bon iai aia contact tao Communities akanne bwa e bebete are ti a kanakoa naba tao n te e-copy nakon ae e na manga kona ni kanakoaki n te reta ke tera.

Ke ngkana tao iai angaraoina kam bon kona n roko Taan tei n te aobiti n ongora. Ao ngkana akea angabuakana ao a kai karekeaki naba katoto bwa are tao kam kona n ibuobuoki naba ma ami botannaomata n te itera aei. E rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*, tao bon akea. Ai bon akea buokan te titiraki ma ai bon te kakaitau riki nakon te Beretitenti ae karineaki ma ana taani mwakuri. Ao ti a katekeraoia inanon rinanon riki te boraraoi ke tao tera are a na noria bwa e na kona n nakoraoi ibukia te botannaomata ao ibukin riki kambwana akana a reke irouia te tenta. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti. I taku bwa e a bon nanoraoi raoi kaekan te titiraki anne ao ti a nakon ara kabanea n titiraki iaon ara ota bebwa. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru, Hon. Bwatoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki, Hon. Willie Tokataake.

Te Minitita ibukin Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

BABAIRE IBUKIN KABONGANAKIN BWAAI NI MWAKURI IBUKIN KARAOAN MARAE NI WANIKIBA

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ngkai ai tibwa au moan taetae n te Auti aei n te ingabong aei, ao I a rimoa ni karabwako ao ni kamauriko te Minitita, te Tibiika ao te Beretitenti. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ao Taan tei inanon te Auti ni Maungatabu aio ao ake a ongora. Ao I a reitai ma kain Beru n tabeka ara kamauri nakoimi ae kangai; kam na bane ni mauri!.

Ni kaineti ma au titiraki n te ingabong aio Tibiika, ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 173 ae e kangai taekana. *Bwai ni mwakuri ni karaoan ngkoa te marae ni wanikiba i Beru, a tiku ni maan n tuai ni kamwakuraki bwa a tataninga ana babaire te Tautaeaka.*

E kona te Kauntira ni Beru ni kamwakuri ni karaoi ana karikirake ao buokaia aomata ni karaoi mwakuri ake a irekereke ma te keniken ao urakinan tanon neei ake a kenaki ibukin te karao kawai. Ko rabwa.

Tibiika: TE Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *E tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio ni kaineti ma te babaire ae e tabangaki ibukin bwaai ni mwakuri.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Te Tibiika te bwai ae e kakoauaki bwa inanon manin bwaai aika a tei ni maan n aki mwakuri, tao e a kania te ririki ngkai ao e na boni bae n iai te kanganga n aron kamanenakia.

Ao te Kauntira ni Beru e aki kan biri rimoa naba ni katokai baina bwa rimwi e a korakora riki te uruaki n te bwai ni mwakuri.

Te titiraki e kona n ibuobuoki te Minitita ni kanakoia oin ana makaeneke ke kanga ngkana arona bwa aikoa mwakuri bwaai aikai, tao a tangira te service ke ana mwakuri te mwakaeneke ae e boni *qualified* iaon ana bwai ni mwakuri aika a bubura kaei. E kona te Minitita ni kanakoia ana mwakaeneke anne ae e boni kina are a bon tia ni mwakuri iaona ao ataia bwa e na akea te kanganga. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, ao n aron ngaia ane kanga I boni kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki n aron anne, n aron babaire n aron bwaai ni mwakuri.

Bwa are a rangi n maan bwaai ni mwakuri akekei ao ngkana e na kamwakuraki bwaai ni mwakuri, e na bon riai n iai ara oamta are e na riai ni kamwakuria. Tiaki n are ti nang bon, e koaua e ngae ngke taan kabutia bwa iai taan kabutia iaon Beru. Ma are bon ana bwai te Botaki ni mwakuri are ti mena inanona te tai aio, ao e na bon riai n iai kain te Botaki ni mwakuri aio ae e na nako n noria raoi bwa a na bon tararua raoi te bwai anne ngkana arona bwa e na kabonganaki.

Eng, ngaia are akanne baike kanga ti na kateitei iaona.

N aron are I taekinna nakon naba te Tia tei mai temanna are I taetae nakoina, are kanga n ana titiraki naba temanna te Tia tei are I kangai. Are boni bwaai ni kabane are e na bon rinanon te Kauntira, bwa are bon iai. Ngkana e bon rangi n kainanoia te Kauntira, ao e na riai n rinanon kawaian are te MIA. Bwa are bon anne aron kawaina bwa e aonga n are e kona n roko iroun te MIA ao te MIA

ngkanne e na tuangira ni kangai; Aio te bwai ae e tangiria te Kauntira ao ngaira ngkanne ti a kona ni mwakuri ma ngaia ma te Kabineti.

Ma e rabwa ae e tabekia te Tia tei ae karineaki bwa are anne nanon ana abamwakoro. Ma are n aron ae I taku; e na rangi n ibuobuoki riki ngkana arona bwa tao e bon reitaki te Tia tei ke tao e a bon tia n reitaki ma te Kauntira ao tera aia babaire ao a reitaki naba ma te MIA bwa e aonga n are e rinanon naba kawaina n aron bon babairean raoi aron kamwakurakin bwaai ni mwakuri aikai.

Ma e tauraoi te Tautaeka n ibuobuoki ni kataia ni buoka aron te kainano ane e tabekia Beru. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika, aikai bwai ni mwakuri aika a bon rangi n kainanoaki. E rangi ni rawata te karikirake ao kainanoaia iaon ara abamwakoro n aron karaoan te naan kawai aika a tuai tabwanin, riki tabon te aba nako Aiaki, te marae, karaoan neei aika tao a ora nanoia ke baikara riki ake kanga a tia n tabetabekaki naba nakon te Tautaeka bwa kabanemwane tabeua.

E rangi n rabwa te Tautaeka ao te Minitita n aron ana kariaia ba ti

kona ni waaki bwa tera are ti kona ni karaoia imwain rokon ana buoka raoi te Tautaeka ao I taku bwa aio ana kantaninga te Kauntira ao kain Beru ibukin bon kainanoia ni boni karaoi ni kona ni kamanenai ana bwai ni mwakuri te Tautaeka aikai.

Te bwai ae I kan tabekia riki ngkanne te Tia Babaire bwa ngkana e koaua bwa a kona ni karaoaki babaire aikai rinanon te Kauntira ma te MIA ao tera ngke e kona n iangoaki bwa a rawata te naan *spare parts* ake tao a tangira kamaeuakia, are bon baika a na bon riai ni kaboaki bwa tao a koro taia. Ma tera aron te babaire aio ngkanne ngke I a tabekia bwa te bubuti ao norana bwa I taku ba tiaki ana karikibwai te Kauntira ni Beru am tera ngke e bon taraki bwa bon *parts* aikai a koro taia ao e na bon kaitaraia naba te MIA ke te Tautaeka ao baikara riki kabanemwane ake a na bon kaitarai te Kauntira ao e na bon nakon etia n aron kamanenan bwaai ni mwakuri aikai.

Ao I rangi n kaitaua te Minitita. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Te Tibiika e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa ni bon aron are I taekinna arei. Ke are n aron ana tabeka te Tia tei ae karineaki n aron are I taekinna,

tera ngke e waaki ma te Kauntira nakon te MIA bwa e aonga n are e kona n roko iroura bwa e aonga n ae aera. I kona ngai ngkanne ni manga uotiarake nako Kabineti ke tao te MIA nakon Kabineti bwa ti na kaikaea angan buokan ana kanganga Beru n aron are e tabekia te Tia tei ae karineaki.

Eng are ngkana e roko te bubuti anne rinanon kawaina ao ngkanne akea te kanganga bwa tera ana babaire te Kabineti nako iai, ao ti a ira naba nanon are te babaire.

Ma n aron ae I taekinna, ti tauraoi ni kona n ibuobuoki nakon ana bubuti te Kauntira aio n aron aekakin naba aba ake tabeua ake a bon tia naba ni bubuti ao te Tautaeka naba e a tia naba ni ibuobuoki ni katoka aia kanganga n te tai are a mena iai bwaai ni mwakuri n aia abamwakoro.

Ngaia are e tauraoi te Tautaeka ngkana e rinanon raoi are kanga bon kawaina. Are ngkanne e nang rinnako iai te kabanemwane teutana. Ngaia are kanga e a tangiraki ngkanne ana babaire te Kabineti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa ao I karabwa te Minitita ao I a katanrikaka au marooro nakoia kain abau ae Beru, te Kauntira riki n noran te kabwaia aio ao te

ibuobuoki aio. E kanganga aron rorokoia bwa tao iraua tenga, kanga katokaia nakon ara abamwakoro.

Ngaia are ngkai e a kariaiakaki ao ni butimwaeaki aron kamanenakia n te tai ae a tuai ni kamanenaki iai. I a kaunga te Kauntira bwa e na karaoi ana karikirake aika e taku bwa e mwaiti kurikuri are a kona ni kabwaia ao ni buokaki iai ara botannaomata. Ao man au taeka aikai ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Are ti a wene ma ara boraraoi anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e a boni karokoiria naba ni kabanean ara titiraki n te ingtabong aei. Ao ngkai I tara ara tai ao ai bon 12.05pm, ao I bae n tara ara bwai akana imwina. Ti a roko n te Komete.

Ao iai uoua ara Biira aika ti na Kometen ao I a tia ni iangoia bwa ti na break ibukin te *lunch*, bwa ngkana ti oki ao ti a reitanako naba. Ti a waaki naba iaon ara Komete ao tia boni kabanea naba n akea manga tokitokira ni karokoa e boni bae ni bane imwain te break are te aoa 4.00pm.

Ngaia are ngkana kam kukurei Taan tei, ao I a kamotirawa moa te bowi ibukin ara *lunch*, ao ti a

manga kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm. Kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Ao I taku bwa ti a roko ngkanne imwin are ti break ibukin te katawanou ao ti nang waakina ara Komete n te tai aei.

Ao imwain ae ti waaki nakon ara Komete, ao I a butia te Tartin bwa e a karuoa moa te *Mace*.

SUPPLEMENTARY APPROPRIATION BILL (No. 1) 2021 (COMMITTEE STAGE)

Te moan Biira are ti na Kometenna n te tai aei, bon te *Supplementary Appropriation Bill 2021*.

Ao ngkana ti tara te Biira aei ao bon ti teniua ana mwakoro.

Uotiko te Minitita n te mwane.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa, Kai I taku bwa ngkai e *quorum* moa ara bwai aio.

Tibiika: Ko rabwa ibukina ti na *call* te *quorum*.

E aki koro, ao I a butiko te *Clerk* bwa ko a *call* te *quorum*.

Ao I taku bwa e a boni koro raoi te mwaiti are e tangiraki, uangaun ma teniman ao ti a riai ni waaki nakon ara Komete. Ti a waaki nakon ara Komete.

Ti a tara ara Biira ane i matara, I taku bwa kam boni bane n toa iai. Te Biira ibukin te Manga Kataumwane ibukin 2021. Ao ti na waaki man mwakoro 2 ao 3. Ao N na kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iai.

E nakoim te Tia Babaire, te Leader n te Kaitara. Iai am *point of order*. Ko rabwa. Ti a waaki. Ngkana akea te titiraki n ane mwakoro 2 ao 3, N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa Kiibu aika 2 ao 3, a na tei bwa kanoan te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a nano iai.

Ao ti a nakon ngkanne ara tietura ane iaon ara Biira. Bon ti teuana kanoan te Atu ni kabanemwane ane e oti iaon ara tietura. Ao te kabanemwane anne -02 Contribution to Development Fund.

Iai ae e kan titiraki iaon aei. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona. E nakoimi. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ngkana ko kukurei are uoua mwakoro kanoan te Manga Kataumwane n aron are e oti n te boki ni Manga kataumwane ngkana ko kukurei,

bwa ngkana teuana imwin teuana te titiraki bwa e aoria.

Te moan titiraki iaon moa te moan mwakoro are ibukin buokaia nake kea ra koraki ake a bae i tinaniku. Ao I kona moa n titiraki bwa tao iraman raoi ngkai te mwaiti ae ngaia ae e kataumwaneaki mwaitia ake a bae tangaroaia akana a buokaki iaan tao te Manga Kataumwane aei ke *eligible*. Anne moa au titiraki ni bubuti te kataota. E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minitita. Te titiraki e bon tiku bwa are bon ti teuana te Atu ni kabanemwane ane e oti ane *02-Contribution teo Development Fund*, ma uoua kanoan te kabanemwane anne ae ngaia ae e moan titiraki mai iai ngkanne te Leader n te Kaitara ane te *support re-eligible stranded nationals*. Ao anne ngkanne ae e kanakoa iai ana titiraki ao e nakoimi.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa. Are e a bon tia n taekinaki aio n tain maroroakinan te Biira aio ni moan Warekana.

I taku bwa e bon tia n taekinna te Tia Babaire n te Kaitara, are e a bon tia ni karaua n rarangai nako taian ware ma mwaitia ake a bon bae naba ngkai tangaroaia i tinaniku.

Ma n aron tuangakui, I taku bwa 369 ke tao bon 370. Kanga bon anne te mwaiti anne. E rabwa.

Tibiika Ko rabwa te Kauoman ao ngaia e nakoim riki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Kauoman. Nanona aikai 369, aki reke iai te naan Kaimoa bwa are ana kabwarabwara te Tautaeka are aki reke iaan te buoka bwa are a boni mwanenaki iroun te SPMS ke iaa.

Ma ngkana anne ana mwaiti te Tautaeka ngkai ae e kataumwane iai. Ti ataia bwa are e in ngkai Kiribati ni karokoa Tuun.

Ao ngkana arona bwa 300 ane e mwanenaki moa ngkai ane ngaia \$1,000,000 anne ibukia. Ao aei are te \$30.00 ao aia tabo ni maeka.

Ma kanga n ara ware aei ngkana \$30.00 ao 300 ao mwaitin te bong 182, ao e na bane iai \$1,600,038.00. Ngaia ti tangiria ni kan ata raoi te mwaiti bwa are ti na kakoaua bwa e koaua bwa e bon tau te mwaiti anne ibukin ae ti titiraki. Bwa e aoria n ae e mena raoi te ware ane e mwakuri ma ngaia te Kauoman ma ana koraki ane ngaia ane a roko. E reke aei aia kataumwane ae \$1,344,995.00. Ngaia anne bon ti ibukin ae ti titiraki. Nanona aei bon ti ibukin te \$30.00 ao e na kainanoa te

Tautaeka e na riaon ane e kataumwaneaki. Ao ti ataia bwa te kataumwane aei, e irekereke naba ma te *accommodation* ke te tabo ni maeka.

Ae ngaia anne ngkanne tao e kona n raa ke tera raoi ngkanne ana *break down*. Tera raoi tibwatibwan te ware aei imarenan are \$30.00 ao te *accommodation* n aron kabwarabwarana ane e oti n te note ngkana I bubuti n anne te Tibiika.

Tibiika: Antai ae e na kaeka aei, te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua kanga n aron ngkai ae bon ara kataumwane are ngkai. Kanga te mwaiti aei e bon tau, ao tao e na riai naba ni uringaki bwa are mai ibuakon te mwaiti aio ao iai naba ake a tia ni kabonganaki. Kam na uringa bwa aio e mwanenaki mai iaan Mwakau are mwakan te Minitita n te mwane are te *contingency warrant*. Ae nanona e kona naba ni cover taian expenses ake a tia ni kabonganaki.

Ma aio kanga aron tein ara marooro ma *Task force* ao e na bon tau. Ao ti bon tia n taekinna n tain te marooro, are ngkana e aki ti na kakaea angana. E rabwa. Ma n teina moa aio, tao e bon raoiroi moa aei.

Tibiika Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Kauoman. E koaua bwa are te katautau aei, ao tao ane e na bon tarataraia te Tautaeka.

Ti ibukin ngkanne are te iango ni kaokioki bwa are aei e irekereke ma ana Kainibaire te Tautaeka ibukin kaokakia ara botannaomata are a bae i tinaniku.

N tara raoi kanoan ana takete te Tautaeka tao e a tia n tarataraia, n aron te kaokioki. Ao ti ataia bwa e a manga roko te aoraki i Biti. Bwa are inanon mania ngkai n tiku i Betio ao boni mwaitin te kabanemwane.

Ma ti ota are ngkana e bon aki tau aei, are bon iai mwakan te Minitita n aron are e kona ni manga karekea riki iaan ana *contingency warrant*.

Ma tao ibukin kan otara bwa are aei te kataumwane e irekereke ma aron te kaokioki ao nake a bae tangoraia akana 360 tabun aikanne. Tera raoi kanga kanoan ana takete ke ana Kainibaire ibukin te kaokioki ae e taraia ngkai tao riki mai Biti. E a tia n taekinna te Minitita bwa e na tarai naba aba ake tiaki Biti ngkai. Tao ti kataota iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te Communication, e nakoim.

Hon. Tekeewa Tarati: *Madam Speaker* tao ti na buoka te kataota ngkai ngaira kain te *Task Force*.

Tao e koaua n aron are tao e boni kabwarabwara naba ara Tia Babaire n ae e nako, bwa ngkai e a manga taonaki Biti n te aoraki aio, ao iai ara iango ngkai. Ara *next flight* ngkai, ti nang anaia ara koraki ake a mena i Toromon, i Nauru, i Matiare, ao ara kantaninga ngkanne bwa tao imwin anne tao ti a manga noria bwa tera aron te update mai Biti, tao ti kona ngkanne ni manga okira Biti. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao aei kabanean au titiraki iaon te mwakoro are mai ieta anne are 14:01L002.

Bwa are e koaua aei, e a tia ni kabonganaki. Ao ti kona ngkanne n titiraki bwa iraua te mwaiti ni mwane ae e tia ngkai ni bane man ana *warrant* te Minitita are e a tia ni kanakaoa iaan ane te mwakoro moa ane mai ieta ane e nakon te *Foreign Affairs* ao iraua nikirana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E kaoau tao ti na kataia ni keiaki ni karaoa anne. A ongora au koraki ma

ngkana a kona n anganai n te tai ae waetata ao ti anganna.

E raoiroi ae I taningaia au koraki bwa a bon ongo au koraki aiika tekateka aikai. E rabwa.

Tibiika: Tao ti bon taninga ana kaeka te Kauoman, ma N na kanakoa riki te titiraki are imwina bwa bon inanon taina ao e roko ao tao e a manga kaeka arei.

Ao iai riki am titiraki te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao au titiraki ngkanne ane iaon ane mai inano are e boni mena iroun te Finance. An e 2504L003. Aei are ibukin kaokakia ara aomata akana a bae i tinaniku ma te mwaiti ni mwane ane \$650,000.

Ao ti te naan titiraki naba n ikan ota te Tibiika iaon are tao e rawata kanoan te mwane aei. I taku bwa iai kanoan te marooro are e a tia ni mwaneweaki naba are e kabonganaki naba ibukin kanakoraoan ana tabo te EBS, are e kabonganaki irouia taan oki.

Ma I ti kan bubuti ngkana e kona n reke tein raoi ana *break down* bwa te mwane aei raoi ibukin are e mwaneweaki are te charter. Bon iraua raoi tein ana break down, tao te kataumwane ane \$650,000. Ao tao iai naba ibuakon aei ae e kaboaki iai tao aia

guarantee ake a riai ni mwanenaki iroun te Tautaeka. Ngkana e kona naba n reke te ibuobuoki iaon anne. Ao ngkanne are iraua ane e kataumwaneaki ibukin kanakoraoan te tabo ni kamanomano iaon Kiribati ibukia ake a na oki.

Kanga teniua mwakoron te Manga kataumwane aei n aron are e a tia ni kabwarabwaraki, ma ti kona n ongo bwa mwaitira ngkanne tibwatibwakin te mwane ane \$650,000 anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure *Madam Speaker*, ao N na karautaeka nakon te Leader n te Kaitara bwa I bae n tatara au note ae e roko aei ma ngkana e kona ni kaoka riki ana titiraki anne taiaoka, I a butiko.

Tibiika: Taiaoka ni manga kaoka riki am titiraki bwa e aoria n ae e boni cash te Kauoman.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, au titiraki iaon ane te \$650,000 are e mena n te *Finance*. 3 ngkoa kanoan aei are e mwaneweia te Tautaeka ni moan uotakirakean te Manga kataumwane. Bwa i) ibukin te bao ni kaokiok;

ii) te *guarantee* ma are iaon naba i Biti tao ibukia are e na bon riai ni mwanenia te Tautaeka;

iii) Kanga iai naba are e a tia ni kamanenaki ibukin kanakoraoan te *EBS* are nanona kanga te *guarantee* iaon Tarawa ibukia ake a oki ngkanne.

E kona n reke tibwatibwakin te mwane aei nakon te naan mwakoro akana teniua akanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ti na karaoia ngkai, kabwara au bure ma bon iai au *officials* ma a na karaoa *te break down*.

Ma aio ngkai ae ti te taeka ae I kona ni kaeka n taina aio. ngkai nikiran ngkai te mwane are e mena are \$1.99mirion arei ibukin te mena, te overall mena. Ai nikirana ngkai \$629,777.00.

Ma tao te *break down* ane e tangiria te *Leader* n te Kaitara, ae a mwakuria au koraki. Ma ngkana e kona n tataninga teutana.

Ngaia iai ae e a roko. Eng n ane ibukin te *charter* ae ti anganaki ngkai ae e reke irou ngkai n te tai aei ibukin 6 te *charter* ngkai ae e a tia ni karaoaki ae e boni bane iai e kaan \$600,000.

Ma tao e koaua ngkana e bon tangira te details *break down* te

Leader n te Kaitara. Ngkana arona bwa bon ti au taetae n iraorao ngkana e na raoiroi iroun te Leader ngkana arona bwa e aki reke n te tai aio, ma ti kona n anganna imwain tokin te Auti aio ngkana e na kukurei. Ma ngkana e na aki, tao ti na bon keiaki ni kakaea. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ti kantaningaia bwa ti na kona n anganaki ngkai, bwa are aei kanoan ara Komete n te tai aei.

Ma akea te kanganga tao inanon taina ngkana arona bwa e roko imwain banen Kometenakina, akea te kanganga.

Ma bon iai bukin ae ti na titiraki iai, bwa are ngaia I moan titiraki bwa e na tau aei ao ibukin riki tao ngkai are kanoan ara marooro ni moan warekan te Biira aei, kanga kanakoraoan te tararua n te naan tabo are ikai are te naan guarantee centers are te kabanemwane aei are ngaia ae I kan titiraki iai are \$650,000. Kanga ti tebo ma e a kani bane n te charter n aron ongorau. Tera ngkanne n aekakin are tao bwaai are ti a tia n noori are kanga a memere n te tai aei n taabo ake a kamanoaki iai ara botannaomata. Tao te naan bwai ni kamaeu, tao te kaeti ke tao te naan raa ke tao tera

riki ngkanne kabanemwane ane e na taraia bwa a na riai ni buokaki iai te naan tabo ni kamanomano aikai.

Ngaia ae ti titiraki iai aei bwa are ngkana arona bwa e bon aki tau, ma are bon taina naba aei. E boni kona naba ni kabubura riki ana Manga kataumwane te Tautaeaka ngkai e a tia n nora are tao iai itera ae e a tia n noria bwa e na kainanoa aei. Eng, ngaia anne ae ti titiraki iai.

Ma e raoiroi bwa are tao ti anne tao ara titiraki bwa e na tau aei ibukin tao ngkai n te tai aei te kanganga ae e ti a tia n noria iaon abara ibukin are kanga iai are e a tia ni kabuanibwai ao a tia n noraki itera ae tao a na kainanoa buokaia riki ibukin kanakoraoia.

Ma tao aei ngkanne e a tia n rin n te kataumwane aei. Ngkana e aki ti na bubutia te Tautaeaka bwa e na kabubura riki ngkai ana Manga kataumwane aei ke tao e na aera. Ti anne bukin te titiraki arei.

Akea te kanganga bwa tao ai bon rekena ao tao e a manga kabutia te Kauoman.

Ma ti anne ibukin ngkai, tera ngkanne kanoan te mwaiti aei are e na buoka te kanganga are e a tia n noraki ngkai n ara *guarantee center* iaon Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa ni buokan te kani kamataata

Ngkana arona bwa te titiraki bwa tao kanga aan ke oin te titiraki bwa ibukin ae e na tau te mwaiti aei ke e na aki. N aron kabwarabwarana ngkai n aron ae e taekinna te Leader n te Kaitara are angina e nang bon bane naba n te *charter*.

I taku bwa n te itera are ngkana ti na kaeka te titiraki bwa e tau ke e aki, I taku bwa bon akea te kanganga n aron are I taekinna arei.

Bwa are iai anga ae ti kona ni manga mwanena arona ngkana e aki tau.

Ao tao ibukin ana rongorongo naba te Leader n te Kaitara ao bon te Auti aio. Iai naba mwane ake ti a tia ni kataumwanei aika tuai kumeaki ngkai ake a rekereke ma te covid-19, ae teuana mai ibuakona te baere ti aranna bwa buffer stock.

Aio te stock are kanga iai ngkoa te kantaninga bwa a nang toki rokon kaibuke, ma are tarakina ngkai ti tebo ma akea te kanganga n anne bwa kaibuke a bon roroko. Te kaako e bon aki rotaki te kaako.

Ngaia are te kataumwane ngkanne anne ae ti karaoia ibukin te buffer stock, e a kona ngkanne ni kabonganaki bwa are te mwane anne e a tia n approve iroun te Auti n tei n te kataumwane ae e nako, bwa e mena iaan te LCDF. Ngaia nanona bwa akea te kanganga n te itera anne bwa are iai mwakan te Minitita ao iai naba te mwane ae e tuai kumeaki ngkai ae ti kona n tanrikaki nako iai.

Ma I taku bwa te bae ko bon kan tangiria te Leader n te Kaitara, te break down ni bwaai akanne.

Ao I taku bwa N na butia au koraki bwa a na ienikuria te bwai anne imwain token te Auti n tei aei, ma ngkana ko kukurei iai. Ti a katiku n arona anne ao e na reke iroum anne imwain token te bong aio. E rabwa.

Tibiika Ao e tara n ae bon akea ae e kan titiraki ke ni kaotaota iaon te Atu ni kabanemwane aei, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 02-Contribution to Development Fund te mwaiti ae \$1,994,995.00 e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne, e aoria ngkana bon ti tebo naba te mwaiti

bwa ti teuana, N na bon riai naba ni kanakoa ane te ikota ni mwane ane e tei iaon ara tietura aei.

Ma imwain ae I kanakoa te kaotinano iai, ao N na kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kani marooro iaon ane te ikota ni kabanemwane iaon ara tietura aei.

Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te ikota ke te bota ni ware ni kabanemwane ae e tei n te tietura aei te mwaiti ae \$1,994,991.00 e na tei bwa te bota ni mwane ibukin te Auti ni kabanemwane aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a nano iai, ao akana aki. Ao e nakoia ake a nano iai.

Ao ti a oki ngkanne nakon ara Biira are e uarereke. Ao imwain ae I kanakoa te kaotinano, ao I kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon te short title ke Atun ara Biira ane e uarereke.

Ao ngkai akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa atun ara Biira ae e uarereke e na tei bwa kanoan ke mwakoron te Biira aei, ao Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaea.

Ao ti a tara ngkanne atun ara Biira ane e abwabwaki ke e ananau n taekana ae *‘An Act to authorize*

Supplementary Appropriation of moneys out of the Consolidated Fund for recurrent expenditure for the service of the year ending 31st December 2021’. Ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi.

Akana a nano ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Akana a nano iai, ao akana aki. E nakoia ake a nano iai. Ao aei are e a katabwanina naba ara Komete iaon ara Biira ae te Manga kataumwane ibukin 2021.

COMPANIES BILL 2021 **(Committee Stage)**

Ao ti a nakon ngkanne are imwina. Ara Biira are imwina are ti na manga Kometenna naba n te tai aei, bon te Companies Bill 2020.

E bon abwabwaki ara Biira aikai ma mwakorona aika a abwabwaki ma ana *sections* aika a kakaokoro, ana *sub sections* ao ana *schedules*.

Ao ti na moanna naba n aron are ti taneiai iai. N na toana teutana imwin teutana n te aro bwa e na reke naba ami tai Taan tei ni kona n anga ami Mwane n tania ni mwakorona aika kakaokoro.

Ao ti a tara ngkanne mwakoro 1, kibuna 2, 3, 4 ao 5. Ao N na kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon anne e ni kaotaota iai. E nakoimi Taan tei.

Ngkai bon akea ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, N na ti bubuti te kataotao iaon ane Mwakoro 3 (e), kanga iaon tibwangan te Tua aei. Are e taekinaki ikanne bwa teuana naba tabena bwa e na katei aron kamaunan matan te kambwana. Ma tera ngkanne rekereken aei ma are te Tua are ti a tia ni kabwataki are bon iaon kamaunan matan te kambwana. Ngkana e kona aei n ibuobuoki iai te Minitita te Tibiika, taiaoka. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te Commerce, e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika te *Leader* n te Kaitara n ana titiraki. Ao e koaua, aio te Biira ngkoa are e ramwanei itera aika uoua n aron te *Companies Bill* ao te *Insolvency Bill*, are kamaunan kambwana. N aron ane e taekinna te *Leader* n te Kaitara.

Ngkai n te tai aio ngkanne, ao e a nako. E a tia tei ngaia are ti a tia ni kabwatia n ae e nako ao e okoro ngkanne are kanga te Biira ibukin kamaunan kambwana ao aio ngkanne e a bon tiku ngkanne n arona n aekakina aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao tao ngkana e nora ane 3(e), ao e bon taekinaki naba n te Tua aei are ibukin kambwana ibukin naba kamaunana. Ma tao aei kanoan arei, ma bon ti te kan titiraki. Bwa are nanona te Tua aei, e aki rekereke ma kamaunan te kambwana bwa are e a kamaenakoaki. Ara Tua ngkoa are ngaia ae e nang oneaki mwina, a bane ni botaki iai ngkai a kamaenakoaki.

Ma ti te titiraki bwa are e bon tiku naba bwa teuana ana *purpose* ke taben te Tua aei ibukin naba kamaunan matan te kambwana.

E aoria bwa are e na tiku irouna te mena anne, ngkana e na noria imwina bwa tao e nang aki rin ikai ao tao ai kanoan ae e na roko. Ma ti te titiraki, tao bon iai bukina ae e bon tiku ngkai naba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te titiraki te Tibiika, ao e aoria tao ti a tara anne ma aron ara Tua are teuana, ao ti a noria ma te Kibu aio.

Ao ti a noria ma ara Tua are teuana. Ti a tara anne. E rabwa te nonori.

Tibiika: Ao tao bon akea riki te kataota iaon aei ao te kamataata ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Bwa Mwakoro 1 ni kibuna 2, 3, 4 ao 5, a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne Mwakoro 2, ni kibuna aika 6,7,8,9,10.

Ao imwain ae I kanakoa bwa te kaotinano, ao I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki ke ni kamataata iaona.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa Mwakoro 2, kiibu aika 6,7,8,9,10, a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ti a tara Mwakoro 3, kiibu aika 11, 12, 13, ao 14. Ao N na kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki iaon kiibu akanne.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa te kaotinano iai. Bwa Mwakoro 3, kiibu aika 11, 12, 13, 14 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia aika a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne Mwakoro 4, kibuna aika 15, 16, ao 17. Ao I a

kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai te kan titiraki.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa te kaotinano iai. Bwa Mwakoro 4: kiibu 15, 16, ao 17, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara Mwakoro 5, kiibu aika 18, 19, 20, 21 ao 22.

Ao imwain ae I kanakoa te kaotinano iai ao I a kaokia moa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki.

Ngkai bon akea ao ti a kanakoa te kaotinano iaon kiibu akanne. Bwa kiibu aika 18,19,20,21 ao 22, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tarai kibuna akana imwina. Kiibu aika 23, 24,25,26,27,28,29 ao 30. Ao I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai te kan titiraki iaon kiibu akanne.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Kiibu aika 23, 24, 25, 26, 27,28, 29 ao 30, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti

aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon Kibiu akana 31,32,33,34,35 ao 36. Ao imwain ae I kanakoa te kaotinano ao I kaokia nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki iaon kiibu akanne.

Ngkai akea ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa kiibu 31, 32, 33, 34,35 ao 36, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara kibu aika 37, 38, 39, 40, 41,42 ao 43. Ao I a kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ngkai bon akea ao ti a kanakoa te kaotinano iai.

Bwa kiibu aika 37, 38, 39, 40, 41, 42 ao 43, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon ngkanne kiibu 44, 45, 46, 47, 48 ao 49. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki ni kiibu akanne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao N na ti bubuti te kataota iaon 48. Ngkana tao e kona n iai tao te katoto iaon te mwakoro anne kanga ibukin tao karaian te naan bwaibwai man te kambwana teuana. Ao ngkana e kona n ibuobuoki te Minitita iaon anne. Kanga tao tera te katoto ngkana arona bwa e na angaraoi n te tai aei. Ma ngkana arona bwa tao ti a ongora moa.

Eng, kanga I kani kaotai iaon anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: En akoim te Minitita n te Commerce.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika. Bwa I taku bwa ngkana ti tara te Kibu anne ao I taku bwa iai rekerekena ma ane ieta, ane taian transfer of chairs. Ao ngkanne n rekereke ane 47 nakon 48, ane e kabwarabwara iai kanga aron ana *share* te kambwana ae e kona ni bwati *by operations of the Law anything in the Constitution*.

Ao I taku bwa ngkana e taratara nakon are ieta te Tia Babaire te *Leader*, ao anne ngkanne are e na kabwarabwara ngkanne arona te tibwatibwa iaon anne. Ngkana arona bwa e buoka ane e tangiria te *Leader* taiaoka.

Tibiika: Ao I taku bwa e boni mataata ao tao akea ae e kan

titiraki iaon kiibu aikai, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 44, 45, 46, 47, 48 ao 49 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai ngkanne ara kibu akana imwina. Kiibu aika 50,51, 52, 53, ao 54. Ao imwain ae I kanakoa te kaotinano ao I kaokia nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki ni kiibu akanne.

Ngkai bon akea ae e kan titiraki iai, ao I a kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa kiibu aika 50, 51, 52, 53, ao 54 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Kibu akana imwina. Ti bon mena naba n te Mwakoro 5, ao kibuna ngkanne are te kabanea ane 55. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kani titiraki iai.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa te kaotinano iaon te kibu ane teuana anne are boni mwakoro 6 are ai boni kabanean naba kibuna ae 55.

Bwa te kibu ae 55, e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a

butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ni Mwakoro 6, ao ti a tara kibuna aika 56, 57, 58 ao 59. Ao I a kawenea nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iai.

Ao ngkai bon akea ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa mwakoro 6 ni kibuna aika 56, 57, 58, 58 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon riki kibun te mwakoro anne. Kibuna aika 60,61,62, ao 63, a na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ma N na kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ao ngkai bon akea, ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa kiibu aika 60,61,62 ao 63, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne kiibu akana imwina riki. Bwa te kibu 64, 65, 66, 67 ao 68 a na tei bwa

mwakoron te Biira. Ma I kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki.

Ngkai akea ao ti a kanakoa te kaotinano iaon kiibu akanne. Bwa te kibu 64, 65, 66, 67 ao 68 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara kiibu akana 69, 70, 71, ao 72 ao I a kanakoa te titiraki ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa bwa te titiraki. Bwa 69, 70, 71, ao 72 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne ni Mwakoro 7. Ti a tara kiibu aika 73, 74, 75, ao 76. Ao N na kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iai.

Ngkai bon akea ao ti a kanakoa te kaotinano. Mwakoro 7, kibuna aika 73, 74, 75, ao 76 a na tei bwa kanoan te Biira. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ti a keiaki bwa e a kani bane

kanoan ara Biira aei. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ane kibuna akana tabeua akana N na manga taekinna ngkai. Kiibu aika 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83 ao 84. Ao I kaokia moa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki ni kiibu akanne. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. N na bubuti te kataota iaon ane 77 n irekereke ma are Rineaia te naan tarekita iaan e *SOE Act* are ana kambwana te Tautaeaka akana te naan kambwana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te titiraki te Tia Babaire. I taku bwa te rinerine iaon te naan kibu aikai te Tia Babaire, ao kanga e rangi n kaineti riki nakon are bon te kambwana. Taian *companies* aika tiaki taian *SOE's*. Kanga bon iai ngkanne manga te babaire ae e bwaka iaan rineaia taian *directors* n te *SOE's*.

Aio are te kambwana aio are te naan *directors* ke nake taan bwaibwai ni kambwana ni kambwana ake tabeua are I taku ngkana e na kaea nanon are e titiraki iaona te *Leader* n te Kaitara.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa akea riki ae e kani

kamataata iaon mwakoro akanne,
ao I a kanakoa te kaotinano iaona.

Bwa kiibu aika 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83 ao 84 a na tei bwa mwakoron
te Biira aei. Akana a butimaeia ke
a kangai eng, ao akana aki ke a
kangai ti aki. Akana a butimwaeia,
ao akana aki. E nakoia akana a
butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kiibu akana
85, 86, 87,88, 89, 90 ao 91. Ao I a
kanakoa nakoimi ngkana iai ae e
kani kataota ke n titiraki iaona. E
nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko
rabwa te Tibiika. Ao tao ti n aei
tao iai naba buren te taibi n ane
86:2, ae tao n te kauoua n rain.
I taku bwa e a taboroboro te taeka
ane *'that'* ao tao e a manga taraki
anne. Bwa ngkana arona bwa bon
buren te taibi. Ti anne ae I kani
bubuti iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E eti anne te
Tibiika, ao ti a note te *type error*
anne. Ko rabwa.

Tibiika: Tao nanona ngkanne te
naan typing error, ti a bane naba ni
boraraoi ikai te *Leader* bwa ti a
kaeti.

Ti a kanakoa te kaotinano ngkai
akea ae e kani manga kataota riki
iaon anne.

Bwa kiibu aika 85, 86, 87,88, 89,
90 ao 91 a na tei bwa mwakoron
te Biira aei. Akana a butimaeia ke
a kangai eng, ao akana aki ke a
kangai ti aki. Akana a
butimwaeia, ao akana aki. E
nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai ngkanne riki
mwakoron ara Biira akana imwina.
Ti a tara te Mwakoro 92, 93, 94,
95, 96, 97 ao 98. Ao N na kaokia
moa nakoimi Taan tei ngkana iai
ae e kan titiraki iaon kiibu akanne.

Ao ngkai bon akea ao I a kanakoa
te kaotinano iaon kiibu akanne.
Bwa kiibu aika 92, 93, 94, 95, 96,
97 ao 98 a na tei bwa mwakoron te
Biira aei. Akana a butimaeia ke a
kangai eng, ao akana aki ke a
kangai ti aki. Akana a
butimwaeia, ao akana aki. E nakoia
akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kiibu aika 99,
100,101, 102, 103 ao 104. I a
kanakoa nakoimi Taan tei ngkana
iai ae e kan titiraki iaon kiibu
akanne.

Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa
te kaotinano iaona. Bwa kiibu aika
99, 100,101, 102, 103 ao 104, a
na tei bwa kanoan te Biira aei.
Akana a butimaeia ke a kangai
eng, ao akana aki ke a kangai ti
aki. Akana a butimwaeia, ao
akana aki. E nakoia akana a
butimwaeia.

Ao ti a tara kiibu aika 105, 106, 107, ao 108. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki ni kiibu akanne.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa te kaotinano iaona. Bwa 105, 106, 107, ao 108 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara kabanea ni kibu iaon Mwakoro 7, te kibu ae 109. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani titiraki iai. Ngkai akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa te kibu ae 109, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ni mwakoro 8, ao ti a tara kibuna aika 110, 111, 112, 113 ao 114. I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te titiraki.

Ngkai akea ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa Mwakoro 8, kibuna aika 110, 111, 112, 113 ao 114 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne bon te mwakoro naba anne ni kibuna aika 115, 116, ao 117. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai te kan titiraki Taan tei.

Ngkai bon akea ao ti a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 115, 116, 117, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a E nakoia akana a butimwaeia. butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne Mwakoro 9, ao ti a tara kibuna aika 118, 119, 120, 121. Ao I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai te titiraki iai.

Ngkai bon akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro ni kiibu aika 118, 119, 120, 121 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a E nakoia akana a butimwaeia. butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai kiibu akana imwina riki. Te kibu ae 122, 123, 124, 125, 126 ao 127. Ao N na kanakoa moa te titiraki imwain ae I kanakoa te kaotinano iai.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa te kaotinano. Bwa 122, 123, 124, 125, 126 ao 127, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao

akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara kibu akana imwina. Ti a tara te kibu 128, 129, 130 ao 131. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te titiraki.

Ngkai akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 128, 129, 130, 131 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tarai ngkanne ara kibu akana 132, 133, 134. Ao I a kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki ni kiibu akanne.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa te kaotinano iai. Bwa kiibu aika 132, 133, 134. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tarai ngkanne ara kibu akana imwina; bwa kiibu aika 135, 136, 137, 138 ao 139. Ao N na kanakoa moa te titiraki nakoimi nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki.

E raoiroi kam bon follow. Ao N nang kanakoa te titiraki iaona.

Bwa kiibu aika 135, 136, 137, 138 ao 139, a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai riki ara kibu akana imwina. Bwa kiibu aika 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146 ao 147. N na kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146 ao 147 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ngkanne ni Mwakoro 10, ao ti a tarai kibuna aika 148, 149, ao 150. Ao I a kanakoa moa nakoimi ngkana iai ae e kani kamataata iai.

Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te titiraki. Bwa Mwakoro 10, ni kibuna aika 148, 149, ao 150, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai kiibu akana imwina, 151, 152, 153, 154 ao 155. Ao I a kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani kamataata ke e kan titiraki iaon kiibu aikai. Ao ngkai bon akea ao N nang kanakoa te kaotinano iaon kiibu akanne. Bwa kiibu aika 151, 152, 153, 154 ao 155. a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ngkanne n te Mwakoro are 11, ao ti a kanakoa ngkanne te titiraki iaon kiibu aika 156, 157, 158, 159, 160 ao 161. Ao N nang anganinkami Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki ke ni kamataata iaon kiibu akanne.

Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 11, kiibu aika 156, 157, 158, 159, 160 ao 161 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne te Mwakoro anne ni kibuna ane te kabanea ae 162. Ao N na kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai te titiraki iaon te Kibu 62.

Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa te Mwakoro 11, kibuna ae 162 e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ni Mwakoro 12, ao ti a tara kibuna 163, 164, 165, ao 166. I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te titiraki iaon anne. Ao e nakoim te Leader.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, tao bon ti kaetan te ririki ane n 163 (1) ao tao e a taraki naba ma te tietura 7 iaon ane kanga ti maroroakinna naba n ae e nako are e nang bitaki nakon 2021. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ao e eti anne te Tibiika, ti a onea mwin te 2020 nakon 2021.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai ai bon akea riki te titiraki ni kamataata iaon kiibu akane ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 12, kibuna aika 163, 164, 165, ao 166. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia, ao ti a

nakon kibun riki ara Biira akana imwina.

Ao ti bon tiku naba iaon te Mwakoro anne n aron are I a tia n taekinna. Ao ti a tara ngkanne kabanean kibuna aika 167, ao 168. Ao I a kaokia nakoimi ngkana iai te kan titiraki iai.

Ngkana akea ao I a kanakoa te kaotinano. Bwa Kiibu aika 167 ai 168m a bwa tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ni mwakoro 13, ao ti a tara ngkanne kibuna aika 169, 170, 171 ao 172. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te kan titiraki iaon kiibu akanne. Ao ngkai akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa mwakoro 13, kiibu 169, 170, 171 ao 172 a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia ao ti a nakon ara kibu akana imwina.

Kiibu aika 173, 174 n te mwakoro anne ao N na kaokia moa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki iai.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Kiibu aika 173, 174 a na tei bwa mwakoron te

Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ni mwakoro 14, ao ti tara kibuna aika 175, 176, 177 ao 178. Ao I a kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki. Ngkai bon akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano iai.

Bwa mwakoro 14, kibuna aika 175, 176, 177 ao 178 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon riki ara kibu n ara Biira aei akana imwina.

Ti a roko n te kibu 179, 180, 181, 182 ao 183 ao N na kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaon kiibu akanne. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Iaon 182, N na ti kaeta otau. Nanona bwa te naan kambwana ake ana kanakoaki araia man te *register*. Ao e eti ae tao kaubwain te kambwana aei a na kawakinaki iroun te Tautaeka imwain ae a na kamaunaki man ana *register* Kiribati? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa te titiraki te Tia Babaire. Eng, e rekereke aio ma te baere te procedure of the removal from register. Ngkana e a tia am iango ngkoe te kambwana bwa ko nang kamauna aram man te kambwana. E eti anne, ao ane ngaia ane kabwarabwaran aia property. *Property of Company verse in the Republic.*

Ngkanne a na tauaki bwaai akanne ni kawakinaki ni karokoa e bon tia raoi te babaire iaon aron kanga ana *register* te kambwana anne ke kamaunan/kanakoan aran te kambwana anne te *registry* ke man te taua ni mwi. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 179, 180, 181, 182, 183 e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tarai ara kibu akana imwina ngkanne. Kiibu aika 184, 185, 186, 187 ao 188. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te kan titiraki, ao e nakon te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. N na bubuti te kamataata ane iaon 188(2)A.

Kanga iaon are ngkana e a tia ni kamaunaki aran te kambwana man ana boki Kiribati are e taua mwin kambwana, ao e nang manga karinaki riki ao iai te tai ae anganaki ane 2 te ririki.

A na riai ni manga karina aran am kambwana inanon te tai ae te 2 n ririki. Ma au titiraki, bwa tera ngkanne ngkana ai mwin 2 te ririki ao ko nang manga moan karina aran am kambwana ke ni manga moan karinna iaon te register. Tera ngkanne aron aikai. Kanga ti te kan ota iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tibiika.

Eng ngkanne kanga aio te mwakoro are e tabe ma aron manga kaokan araia kambwana ngkana a tia ni bubai man te taua ni mwi (*registry*) ao a manga kani karina araia.

Eng anne ngkanne ko na karina am mena nakon te *Registrar within 2 years* imwin are koa tia iai ni buta aram. Ao ngkanne kona manga *go through* naba ane ngaia ane *section 188(2)b*, n te approval form. Iai te *form* ane e na kabonganaki ao ngkanne iai naba

requirement akana n C, ane 188(2)C.

E na riai n iri am *registration* anne iaon te *right form* are e na *approve* mairoun te *Registrar* ao te Minitita. Ao ngkanne ko na kairia ngkanne, ngkana arona bwa iai am *outstanding returns for the last*. Nanona *for the last*, ao ngkana arona *the last years* are ko a tia n *deregister* iai, ke te *reason* bwa ko a tia ni *registered* bwa tao ko aki karaoa kanoan ana *requirement* te *registrar* are tao karaoan te *return*.

Ngkana iai taian bwakamwane, taian *associated filling fees* ae ko na riai ni kabwakai ao taian *late filling fees* ma taian *outstanding annual returns*. Kanga anne raoi kabwarabwarana te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: I karabwa te Minitita te Tibiika, ma I taku bwa are e warewarekia te Minitita anne kanoan te bwai ae ko na karaoia are ni manga kaokan aran am kambwana inanon te 2 n ririki.

Ao ngai ngkanne I titiraki are ngkana arona bwa ko mwakuria aei imwin te 2 n ririki. Tera ngkanne kawaim bwa are e aki oti inanon te Tua aei, are ngkana ko a rimwi imwin 2 te ririki.

E nga kawaim ngkanne. Kanga ti anne au titiraki iaon are imwin te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa anne bwa aio *within 2 years*. Ao I taku ngkanne bwa are imwin te 2 n ririki ngkanne, e a bon nakon te *registrar* ma te *Director*.

I taku bwa ti na tara ngkanne 189, ao ngkanne ko kona n nakon te *court* ibukin manga buokam ni manga *apply* are ko na manga *register* riki am business.

I taku bwa anne ngkanne e a kaeka ana titiraki te *Leader* n te Kaitara are ko na riai ngkanne ni *go through section 189* ma kanoana ni kabane akanne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa ai bon akea te titiraki iaon anne. Ao ngkai ko a roko n 189, ao I a karinna naba ibuakon kanoan te naan kbiu ake N na kanakoi ngkai bwa kanoan te Biira aei.

Ao kiibu aika 184, 185, 186, 187 ao 188, 189, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kiibu aika 190, 191 ao 192. Ao I a kanakoa

nakoimi Taan tei ngkana iai te kani kamataata iai. Ao ngkai akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa kiibu 190, 191 ao 192, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne n te mwakoro ae 15. Ao ti a tara kibuna aika 193, 194, 195 ao 196, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ami titiraki iaon kiibu akanne.

Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 193, 194, 195 ao 196, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara kiibu aika 197, 198, ni bon te mwakoro naba ane ti maroroakinna anne. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae e kan titiraki iai. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa kiibu 197, 198, 199, e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai ara kibu akana imwina. Te kibu 200, 201, 202, 203, ao 204. N na kanakoa te marooro iaona ngkana iai te kani kaotaota. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 200, 201, 202, 203, ao 204 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne Mwakoro 16, ao ni kibuna aika 205, 206, 207, 208, 209, 210 ao 211. Ao N nang kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai aika kan titiraki iaon kiibu akanne. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa mwakoro 16 ni kibu aika 205, 206, 207, 208, 209, 210 ao 211 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara riki ara kibu akana imwina ni bon te mwakoro naba anne. Te kibu 212, 213, 214, 215, 216, 217 ao 218. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro naba iai.

Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 215, 216, 217, ao 218 a na tei

bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kibun ara Biira aika 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, ao 226. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te marooro iaon kiibu akanne. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika aika 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, ao 226. a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne kabanean kibun kiibu n ara mwakoro 16, ni kibuna aika 227 ao 228. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro naba iai. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 227 ao 228 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne ni mwakoro 17, ao ti a tara kibuna aika 229, 230 ao 231. Ao I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika

229, 230 ao 231 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai ngkanne kibuu aika 232, 233, 234, 235 ao 236. I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae kani titiraki ni kiibu akanne.

Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 232, 233, 234, 235 ao 236, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ara kibuna akana imwina. 237, 238, 239. I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae kani titiraki ni kiibu akanne. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa kiibu aika 237, 238, 239, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne n te mwakoro ae 18, ao ti a tara kibuna aika 240, 241, 242, ao 243. I a kaokia moa nakoimi Taan tei ngkana iai te titiraki. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa mwakoro 18, kiibu aika 240, 241, 242, ao 243 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E a bon nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a noori riki mwakoron ara Tua aei akana imwina, ao ti a roko ngkanne n te kibu 244, 245, ao 246, ao I angani ngkami Taan tei ngkana iai te titiraki. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I ti kan titiraki ni kataota iaon ane tao e rekereke iai 244, ao tao 245 riki ae kanga bon oin au titiraki ibukin manga karinan araia te naan kambwana iaan te Tua ae e boou.

Tao e irekereke naba ma au titiraki are n te Biira naba are ngkoananoa.

E tara n ae iaan 245, ao te naan kambwana a na kainanoaki bwa a na moan karina araia iaan te Tua ae e boou aei. Ao e oti naba n 244 bwa te Minitita e kona ni karaoi ana regulations tao iaon bwaai are tao kanoan te bitaki ke te mwaing man te Tua ae ngkai nakon are e boou ae ngkai ti Kometenna n te tai aei.

Ma e aki rangi n oti ae tao nakekei te kambwana are a tia ni kamam n rin ngkai iaan te register tao iaan te Tua are ngkai, aikoa kantaningaki bwa a na manga

karina araia. Ma e kona anne ni karaoia te Minitita, ma tera ana kantaninga te Minitita ke te Tautaeka ibukia Kambwana are tao a irekereke naba ma ana kambwana te Tautaeka tabeua are a na manga kainanoaki bwa a na karin araia n te register.

E eti otau are kanga a kairoroaki bwa a na riai ni manga karin araia, ke tao ngaia anne are e na manga taraia te Minitita iaan te regulation. Tao ti anne ae a kan titiraki naba tabeua te naan kambwana iaan te mwakoro aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa ana titiraki te *Leader*. Ao e koaua anne te bwai ae e kakawaki iroura te Tia Babaire ao anne I taku bwa e mwaneweia te *Leader* n te Kaitara. Ti na tara anne ngkanne n te *regulation*.

Ma I taku bwa anne are I mwaneweia naba ngkoananoa ao kanga bon iai ara marau ao ara tauraoi n iraorao ma ara kambwana aikai.

Kanga te Tua aio, kanga e nikoi itera tabeua ma e aki kona ma e na karekea te kai ke tao e na manga kamaraiiaia kambwana ake ngkai.

Kanga ti na tauraoi n iraorao iaon anne.

Ma e eti ane e taekinna te Leader n te Kaitara, bon iai ngkanne manga mwakau ma au registrar ao au Botaki ni mwakuri ni manga karaoi taian regulations aika a kona ngkanne n tobwai aekakin itera ae n aron aikai bwa e na aki reke kanga aron te buti tokitoki n aron kakawakin butin ara bitineti ke ara kambwana aika bubura aika a tibwa tabe n rikirake. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tao ai bon akea riki te kan titiraki n ota iaon kiibu akanne ao N na kanakoa ngkanne te kainano iaona. Bwa kibu 244, 245, ao 246, a na tei bwa mwakoron te Tua/te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E a bon nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara kibu akana imwina. Bwa kiibu aika 247, 248, 249, 250, 251 ao 152, a na tei bwa mwakoron te Biira. Ma N na kanakoa te titiraki ngkana iai imwain ae kam kaotinano. E nakoimi. Akea ao ti a kanakoa te kaotinano iai. Bwa kiibu aika 247, 248, 249, 250, 251 ao 152, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ai bon teuana ana kibu te mwakoro ane ti mena iai, ao N na kanakoa nakoimi te titiraki ngkana iai ae e kan titiraki iaon ane 253. Ao e nakoimi Taan tei. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano iaona. Bwa te kibu ae 253 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. . Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Iai 7 ana tietura ara Biira aei ngkana kam kukurei ao I a bon kanakoa naba *schedule by schedule* ma kanoana ni kabane. Ao ngkana iai ane e kan titiraki iai ao e a kotea naba te *section* ke te *sub section* ke te *part* ke te mwakoro ane e kan titiraki iaona. Ao N nang kanakoa ngkanne iaon *schedule* 1, te Biira aei ngkana iai ae e kan titiraki n ana *section/sub sections* ni kabane ke ana part ao I a kanakoa moa nakoimi Taan tei bwa kam a kanakoa ami titiraki iaona. E nakoim te *Leader n te Kaitara*.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon te titiraki n ikan ota bwa tao ngai n otau ae ai tibwa te moan Biira aei are e aki rin rabwatan te Biira kabwarabwaran te naan taeka bwa e a mena bwa ai te tietura.

Eng, tao anne te titiraki ni kan ota, tao bon iai bukin ae e a manga

karinaki bwa kanga te tietura ke ai bukinibaan te Biira.

Ti anne au mena iaon tietura 1, te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. Are I taku bwa bon aron barongan ara Biira aio ngke ti karaoia, ao kanga ti karinea te tietura iaon buokan riki kabwarabwaran kanga taian *terms* akana ti kabonganai n ara Biira anne.

Ao tao ibukina e karaoaki aio te Tia Babaire, ibukina bwa e bon rangi n koro matentenin ara Biira aio, ngaia are ti karini ara kabwarabwara tabeua n ara tietura ae kanga kabwarabwaran riki taian *terms* akana a kabonganaki. Ti ngaia anne ara kabwarabwara iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa akea riki ae e kani kamataata iaon schedule 1, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Bwa tietura 1 ma ana sections aoana sub sections, a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne tietura 2. Ao N na kanakoa nakoimi Taan tei bwa kam na titiraki n aron are I a tia ni kabwarabwara nakoimi ni kabwarabwaran naba tietura 1. Ao e a nakoimi Taan tei. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Tao e bon raoiroi are ti bon ti taekinna riki are ibukin ririkin n ane tietura 2 nambwa 2(2) ae kanga a oneaki te naan rkr ma ngaia iai naba n tietura 2. Ma tao I a mena naba are n tietura 7 ke tietura riki are e noraki, bwa a ti bitaki naba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. Imwain ke n te bong aio ngke ingabong ni karokoa ngkai ngke e taiboranaki ara Biira aio, ao eng ti rinanona ma au *staff* ao bon ara *legal advisor* ao are ara copy are ioura ngkai, ti a tia ni kaea nanon are e taekinna te *Leader* n te Kaitara ni kabane.

Ti a tia naba n noori naba te naan *typing error*, ti rinanona *sentences by sentences plus the date*.

Ngaia are tao e eti, e rabwa ana nonori te *Leader* anne ao kanga I tik ani kaongoa bwa a taiboranna raoi au staff ma au Tia Koroboki ma ngke ingaobng ni karokoa ngkai.

Ara kantaninga bwa e na manga ai aron ae e a kaea naba nanon ana onono akana e noori.

E rarabwa te *Leader* n te Kaitara n ana nonori.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao tao ai bon akea te kataota iaon anne ao te titiraki, ao ti a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona.

Bwa tietura nambwa 2 ma ana mwakoro, ana sections ao ana sub sections ni kabane, a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne n tietura 3, ao I a manga kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaon tietura nambwa 3. Ao ngkai bon akea, ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa tietura 3 ma mwakorona ni kabane ao ana sections ni kabane ma ana sub sections, a na tei bwa mwakoron te Biira aei ni kabane. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara tietura ane nambwa 4. Ao bon ti teuana kanoana ke ana section, ao I a

kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaona.

Kabwara au bure bwa ti a mena n nambwa 4, ao tiaki ti teuana kanoana ma e rawata bwa iai 42, 43,44 ma N na kanakoa te marooro nakoimi iaona ngkana iai ae e kani marooro iaon kibuna ke mwakorona ni kabane. Ao e nakoimi Taan tei.

Ngkai akea te kani marooro iai ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa tietura nambwa 4 ma mwakorona ao kibuna ni kabane ake a tei, a na bane n riki bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne n tietura nambwa 5. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon tietura 5.

Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa *schedule* 5 ma ana sections ni kabane ao ana sub section a na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko n ara tietur4a nambwa 6. Ao I kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai te kani kataota iaon anne.

Ngkana akea ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa tietura nambwa 6 ma kibuna ao ana sub sections ni kabane a na bane n tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a roko ngkanne ni kabanean ara tietura nambwa 7, ao I a manga kaokia riki nakoimi Taan tei ngkana iai te kani marooro ke te kani kaotaota iaona. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire, ao n au titiraki e kaineti ma are mwakorona 6 nakon tokina ke te kabanea ni baa. Mwakoro 6(4) are kibu 2. Kanga iaon te *major transaction*, aei kanga n irekereke ma rekerekena ma te *SOE Act*, te Tua ibukia ana kambwana te Tautaeaka.

Ma iai te taeka ane e taekinaki bwa e na oneaki ke kanga iai mwanewean are kanga iteran raoi are tao te *value* are tao boon raoi ke ana value te share are te bwaibwai are tao mwaitina. Bwa e kangai; bwa ngkana e taekinaki are iteran te bwaibwai anne ke tao ana value, ao e na nanonaki iaan te Tua ane te *SOE*, e nanonaki te kuata. Kanga iai te kaokoro iaan te Tua ibukia ana kambwana te Tautaeaka are e mwaneweaki iai

kanga te kabobwai are e bubura ao aron te waaki ibukin ana waaki te kambwana. Ao e na iai kaokoron ngkanne tarakin are kanga tao aron tarakin ma mwaitin kanoan te bobwai anne. Bwa n te Tua aei n te Biira aei n ane 61(2), ao e taekina iai are *half of the value*.

Ma ngkana e na nanonaki iaan te *SOE Act* bwa ti te kuata. E kona raoi ni kabwarabwaraki bwa tera ngke e na reke te aekaki ni kaokoro ni kabwarabwara iaan te Biira aei ao are te Tua are ibukia ana kambwana te Tautaeaka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ao taiaoka te Tibiika, bwa N na ti tangira kaobin au Biira, bwa au mena aio akea iai te section anne. E rabwa.

Kan taiaoka riki te *Leader* n te Kaitara, I a butiko. Ko rawa n ti kaoka riki am titiraki anne bwa I a butiko.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara kaoka am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, n au titiraki ane tietura 7, mwakorona 4 ao 2. Aei are kanga te mwakoro are e na karinaki iaan te Tua ibukia ana Kambwana te Tautaeaka ae e boou ane 37 ae *Interface with Companies Act*.

Ao ngkanne ane mwakoro are (2). Aei are kanga e taekinaki iai bwa kabwarabwaran te taeka ae *Major transaction* n te Biira aei, are e irekereke ma *half of the value* bwa are anne ae e bon taekinaki.

Tao N na taekinna ni Imatang ao I taku bwa I a tia ni keiaki ni kabwarabwara bwa tera nanona ni Kiribati ao e kangai: *For the purposes of applying section 61 of the Companies Act 2021 to an SOE Company, the definition of major transaction in section 61(2) of that Act must be read as if the references to half of the value of references to a quarter of the value.*

Kanga iai ngkanne te kaokoro ma I ti kan ota bwa tera raoi bukin te kaokoro anne. E aera ngke e na iai te kaokoro n nanon te taeka aei iaan are te SOE Act. Tao ti anne ngaia arona bwa e reke iroun te Minitita. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa, ao I kabwarabure ngke e aki reke arei. Ao e na kanga ao e rangi n matenten ara Tua aio te Tia Babaire, ao e a boni akea naba te kabanea ni page ao e a taken over naba by *explanatory note*. Ma e rabwa.

Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara n am tataona n nano.

Ao I taku bwa e boni kaea raoi nanon, e rangi n eti ana *concern* te *Leader* n te Kaitara n ane te kabwarabwara anne. Ma I taku bwa *¼ of the value* n aron ae I reitaki ma au taani mwakuri. E boni bwaka iaan ane te *major transaction*.

Ao iaan te *SOE* te *major transaction* e kainanoa ana *approval* te Kabineti. Ngaia ane I aki ataia raoi bwa tera ae e kani kamataata raoi te *Leader* n te Kaitara. Te term ane *half of the value* ao manga iai ane *quarter of the value*. I taku bwa ngaia ngkanne ae a kakaokoro. Ma I taku bwa *quarter of the value*, kanga e bwaka iaan te *major transaction*. Kanga anne kabwarabwarana irou ae I ataia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa e a boni bane te kani kamataata iaon mwakoron kibun nako ara tietura ane nambwa 7, ao N nang kanakoa te kaotinano iaona.

Bwa tietura 7 ma kibuna ni kabane ao ana sub *sections* a na bane n tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a oki ngkanne nakon ara short title ke aran ara Biira are e

uarereke. Ao ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ao n aron are e a tia ni bubuti iai ao n nanoraoi iai te Minitita. E bubuti iai te Leader n te Kaitara ao n nanoraoi naba iai te Minitita are ana Biira te Biira aei, ao a tia n agree bwa ti na kaeta ana short title ao ake nikiran man te ware ae 2020 nakon 2021.

Ngaia are ngkai bon akea riki te kani marooro iaon aran ara Biira ane e uarereke. Ao N nang kanakioa bwa te kaotinano.

Bwa aran te Biira ae e uarereke e na tei bwa knaona te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a manga tara aran ara Biira ane e abwabwaki ke te *long title of the Bill*, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa aran te Biira ae e ananau e na tei bwa kanoan mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao e a katabwanina naba ara Komete iaon ara kauoua ni Biira ae te *Companies Bill* 2021.

Ao ngkanne ti nang okira ara Auti, ngaia are N nang butia te Tiatin bwa e nang karuoa ara *mace*. E nang kawaerakea ara *mace*.

Ao e a oki ara maneab ao N nang kanakoa ngkanne ara bwai are imwina.

Kauoan wrekan ara Biira. Ao te moan Biira are e na kanakoaki kauouan warekana, N na kanakoa nakon te Minitita n te Finance ao bon te Kauoman ni Beretitenti Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e a kanakoa tabekan ana Biira te kauoua n tai. E nakoim te Minitita.

SUPPLEMENTARY APPROPRIATION (No. 1) BILL 2021 (2ND READING)

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker. Ao I kukurei n tabekia imatan te Auti aio bwa te Biira ibukin te Manga kataumwane (No.1) 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ngkai e a tia n tabekaki te Biira ibukin te Manga Kataumwane (No.1) 2021 bwa e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ao N nang kanakoa te kaotinano iai. Bwa akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ara kauoua ngkanne ni Biira are e na manga warekaki te kauoua n

tai, ao I a kanakoa nakon te ae karineaki ibukin te Commerce, Industries and Cooperatives ae Hon. Booti Nauan. E nakoim te Minitita.

COMPANIES BILL 2021 (2ND READING)

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n te tai aio n tabekarake au kaoti. Bwa te Biira ibukin te kambwana 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa te Tibiika.

Ao ngkai e a tia n tabeka ana Biira te Minitita ibukia Kambwana 2021, bwa e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao e a kabwanina raoi aron ara marooro iaon ara Biira aika uoua aikai.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Ao iai am *point of order* te Beretitenti, e nakoim.

H.E. Taneti Mamauu: Uoua au point of order. Tao teuana te kaongora teutana.

1. E rabwa am taibora bwa e a tia ni buti are ngkoa are I taekinna ngke ingabong mwin au marooro ma te Tia tei mai Kuria. Ma ti tebo ma e ti buti are ana marooro te Kauoman ni Beretitenti. E tuai ngkanne ni buti are e na oti iai au marooro ma ana marooro te Tia tei.

Are ko a bon tia ni kanakoa am babaire, tao ko a manga bon taraia riki kain am aobiti ngkana a kona ni manga tibwaia bwa aonga n reke aia katoto Taan tei.

2. Tao ai reken riki tabwaninin te rongorongong ibukin te power man te tabo ni Kanakobwana bwa ti kakantanigaia ma e aki naba roko ngkai.

Tao te moan ingabong tao ti kona ni manga kaongora ibukin raoi maten te power. Tera aia kanganga ae e reke. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kamataata iaon are e irekereke ma te Kanakobwana. E aoria bwa ti a ongora nakon te ingabong raoi tabwaninin rongorongong te kanganga anne.

Ao are ibukin am moan marooro ibukin te bebwa ke mwin te Hansard minute are e na riai ni kabutaki. I taku bwa bon tia n ongo au koraki. I tuangia bwaai aika a na riai ni kabuti. Tiaki ti teuana ae e na kabutaki, a bon ataia. Ai 3 au tai ngkai ae I tuang

ngkami ao kam tuai mani karokoa n nnena are kam riai ni karokoa iai.

Kam a riai ni karokoia bwaai ni kabane ake I a tia n tuangi ngkami, kam riai n tibwai nakoia Taan tei kaobin bwaai ni kabane. Kam riai n tibwaia bwa e aoria n ae a wareware iai Taan tei ao a rau nanoia ni bwaai ake a tia n riki.

Ma N na bubuti riki nakoia kain te aobiti bwa a ibuobuoki riki ni kakoroi nanon bwaai ake ti taekin mai ikai. Ko rabwa ngkai kam kauringai bwa bon ti teuana te bebwa ae riai n roko, tao uoua riki irarikin anne ke teuana riki.

Bwa are teuana e bwanin raoi ngkanne are man ana marooro te Kauoman ni karokoa te *point of order* are ngaia are e a roko n am marooro.

Uoua te bebwa ae e riai ni kabutaki. Teuana am marooro ao teuana are e bwanin raoi te rongorongoi iai, are man ana marooro te Kauoman ao e a nako naba nakon te *point of order*.

Ngaia are au kantaninga bwa e riai n reke anne imwain te ingabong. E na tibwaki iaon te *desk* nakon te ingabong.

Ao kam rabwa ao I taku bwa e nakoim te Tia tei mai Butaritari, tera am point of order.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*.

I wareware n te mena aio ma iai te naan mena ae e *make reference* nako iai te Tia tei mai Kuria. Te naan *para*, ma I aki ataia bwa e *make reference* nakon ana marooro te Beretitenti ke te Kauoman, ke n ana marooro te Kauoman ngke e moan *present* te mena. N te *Hansard* riki are mai imwaina.

Bwa iai te naan *para* ae *make reference* nako iai, bwa ti aonga ni mataata raoi. Bwa e koaua ae e a rangi n kabanea ara tai te bwai aio ao e a raoiroi ae ti a boni kaotaira bwa tera raoi te bae e riki.

Ae ngaia ae I bubuti bwa ngkana tao a kona n noria am koraki, bwa iai taian *para* ae e mena tao iraua te *para* ae e *make reference* nako iai, ma I kataia n noria ao kanga ti tebo ma e aki rekereke ma te marooro are ngkai ma tao e marooro man are mai imwaina. Bwa e taku bwa e nako n noria n te *Hansard* ke tera inanon te bebwa aio.

Ma ti a bubuti bwa ngkana e kona n taraki raoi. Ao e rabwa te Beretitenti bwa I taku bwa e bon raoiroi ae e na otinako are e bon rekerekena raoi, are aongkoa e bukinaki n aron ana marooro te Tia tei mai Kuria. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia tei ao I taku bwa akea te kanganga bwa ti a

boni provide bwaai ni kabane are a bane n related nakon te marooro are e taekinaki n te tai ae e nako.

Ao tao n ingabong ngkana tiaki te moan ingabong bwa a na karaua n rinanoia. Ngkana iai riki marooro aika a riai riki ni *provided* nakoimi irarikin are kanga I a tia n tuangia ao a na kataia ni kabanei imwain tokin te ingabong, bwa kam aoria raoi ni bane ni wareware iai ao kam a bon iangoia bwa tera mwin te bwai are e a tia ni maroroakinaki inanon te Auti aei.

Ngaia are I taku bwa ai akea riki te bwai ae ti na maroroakinna bwa I a tia n kauringaki ngkoa te bwara.

Ao ngaia I anganiko te Minitita are tabem tabekan te kaoti ibukin te bwara. Ao e nakoim te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao ti a bon riai moa ni kamaurira n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

I a kukurei n tabeka au kaoti ae nambwana 5 iaon te ota bebwa ae e kangai taekana. Bwa te Maneaba aei, e nang motirawa moa ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara, ao ti a bon riai ni bwara bwa ti aoria ni marurung nakon te ingabong.

Kam rabwa ibukin kanoan te bong aei, ao ti a maenako ma te rau ao te marurung ao ti a manga kaitiboaki te aoa 10.00am nakon te ingabong.

Kam rabwa ao ti a bwara moa ngkai.

Tibiika: Ara bwai are iaon te Ota Beba

Kiraaka: Te tataro.

Tibiika: Tia Tataro.

Tia nakon ara bwa iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Taiboranakin Beba

Taiboaranakin ana ribooti te Komete ibukin te Tua ni Kaetieti ibukin te Bowi n te Maneaba ni Maungatabu, manga rinanon te Tua ni Kaetieti n te bowi n te Maneaba ni Maungatabu

Beba No.11/21

Ao te ribooti anne are e mena imatami n te tai aei. Titiraki ao kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika: Ngai ate Beretitenti tera am *Point of Order* e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao ai bon te kamauri nakoira ni kabane ma taan ongora kam na bane moa ni Mauri. Reitan are kanga I kaongora ngkoanoa ibukin maten te *power* ibukin aki tangin te rerio are ana ongo kaain Kiribati. E ngae ngke e bon tangi te rerioa. Ma bukina ngkai e a tia n roko

kabwarabwarakina e a reke man te *power* ana *power* are man te baoki ni iti. Ao nanona man te PUB bwa e a rangi n onrake ke e a rangi n riao korakorana n te aro are e a kona ni kakamatea. Ngkai te bwai ae a karaoia n te moanibong anne ae riki a tia ni karaoa ni mwakuri ma kaain te PUB ao a taku bwa e a raoiroi ao ngkai e a kuneaki bwa ngaia e a bon rangi n riao korakorana. Ma te bwai are a karaoia ngkai a ibuobuoki ma te tiainaraita bwa e aonga n teimatoa te ongora. Ma ane a bon baraaki naba ni mwakuri kaain te PUB ni kakaai ang ani kaonota ara line bwa tera angan kawaina are a kona ni manga katamaroa riki te *power* bwa ngaia bon te kanganga te *power*. Ao tao ti akanne ao e rarabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao tia nakon ara bwai are n aron are e a tia n taekinaki te titiraki ao kaekaia.

Te moan titiraki n te ingabong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

**AKI KAROKOAIA ATAEIN TE
AONO N RAINA NAKON AIA
REIREI AKE A BON REKE NAKO
IAI**

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae I kanakoa au titiraki ao ai bon te moan titiraki inanon te ingabong aio ao I a bon anga moa bwanaan moa te kamauri I a reitai ma kaain abau ae Kiritimati ma Kanton n anga te kamauri nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao Taan Tei ao ai taan ongora ao ai kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri.

Ao e koaua e kangai au titiraki are e toka n te Ota Beba:-

E kona te Minita ae karineaki n te reirei ni kabwarabwara bwa bukin tera bwa ataein te reirei man te Aono ni Mainiku ake a karaoa aia kabwaati nakon aia koraki 4 aki karokoan reirei are a moan rinerine nako iai? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati:-

Te Tia Babaire te rinerine nakon koraki 4 ibukin te Aono n Raina e karaoaki ni kaineti ma te babaire ae boou. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki man te Botaki n Reirei ao ti kan ongora riki iroun te Minita bwa tera riki te babaire ae boou ngkana e kona riki ni kabwarabwara. Bwa e aonga n ae a bon ongo naba kaain te Aono n Raina ao kaain te Aono ni Mainiku bwa tera te babaire ae boou are e karaoia te Botaki n Reirei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao e na kakoaua kaain Kiritimati ngkana a ongo bwanaau ao riki ti bon kaaitau bwa bon raora te Minita n te Ministry n te Linnix ma ana Taan Mwakuri ao tao bon ae ti a bon tia ni buti ni kabwarabwara mai ikai nakoia kaain Kiritimati tera ana kantaninga te Tautaeke ke tera te babaire ae ti na waaki inanona te Tia Babaire. Ao te Tia Babaire bon iai tangiran te Aono ni Mainiku bwa ti na taraia bwa te aono ae e na riai n rikirake ao n te reirei teuana te rabwata ae e na riai ni barongaaki raoi ao e na riai ni kaumakaki aron te rikirake n te itera mainiku. Ao te titiraki aei n aron ae ti kataia n taraia ngkana arona bwa ti nang kakaunga are a nang nanakomai ataei ao e titebo ma e nang taraa n raa bwa are iroura e na kuri n aki rangi ni kaea ara kantaninga are ti nang riai ni karikirakean te reirei n

te Aono ni Raina. Ao a mwaiti bwaai
aika ti karaoi te Tia Babaire ma te
Botaki ni Mwakuri ao te Linnix te
Tia Babaire iaon reirei akana
Kiritimati.

Ngaia are ara kantaninga bwa e na aki tangi nanoia kaain Kiritimati bwa te naan *high achievers* naake a nang bubura aia bwii a bon roko n te bwii are e rangi n rietata ao e a tia naba ni kataua te Tautaeaka bwa ana nakomai. Ma ngkanne akana nikirana aki bane n tikū ni kabane ataein Kiritimati iaon Kiritimati. Ma ti bon ti anaia naake kanga a bon nang bubura aia bwiiia nang roko n aia mena, ao ngaia are I taku bwa e na ota iai te titiraki bwa tera raoi te babaire ae boou are ngaia tia kateia ngkai ibukin te itera Mainiku. Bwa ti taku bwa e na waekoa riki aron rikiraken te reirei ma ara boutoka ae ti na angan te itera mainiku te Tia Babaire n arona aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am
titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo:E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minita ae karineaki ibukin kabwarabwaraakin riki te babaire ae boou ao e koaua n aron ae a bon reitaki karo iai man ara aono are te aono ni mainiku nakoia aia Taan Tei ao kanga e bon katounako irouia te babaire ae boou are e kanakoaki ngkai a kakoaua bwa karo are bon ngaia ake a karaoa aia moan rinerine natia aia

choice nakon aia reirei are te moan,
te kauoua ao te kateniua. A bon
manga rinanon aia choice natia ao a
bon noria naba bwa a roko n reirei
ake a rinerine nako iai. ma te
babaire e rangi kanga e rimwi
nakoia a tia ni katauraoui ibukia
natia ao ngke e a roko te babaire ao
ngaia a nang bane ni katukaki
kaain Kiritimati ake aki roko tao n
are e a tia ni kabwarabwara te
Minita n te bwii are e rangi n rietata.

[illegible]

Ngaia are ti na butia te Tautaeaka
ngkana arona bwa e bon kona ni
kaoka aron are mai mwaina are
ataein Kiritimati ana bon moan
rinerine naba nakon ataein te Aono
n Raina ke te Aono ni Mainiku
ngkana e bon kona ni manga
kaokaki aron te babaire are mai
mwaaina ngkai e a noraki te babaire
aio bwa e bon tamaroa ma I taku
bwa n taai aika a bwakanako I taku
bwa kanga te waaki ae teimatoa ao I

taku bwa te babaire anne e rangi ni boou naba irouia kaain te Aono n Raina are a nang bane ni katukaki n te Aono ni Mainiku ao I taku bwa kaain Tabuaeran, Teraina ao n aron aia kabwarabwara ao kanga aia bubuti naba bw aiai naba reirei akana bon iaon ikai, ao aia ataei natia a bon aki naba katukaki n aia reirei tao ngkana iai te reirei i Ber uke tao i Abemama ao e kanga ngke te Aono n Raina are a nang bon naba ni katukaki ikai. Tao aio e irekereke ma te kabanemwane Madam Speaker ma bon bwanaan te bubuti riki ngkana e kona riki te Minita are tabena aio ni kaoka riki aron taraan te babaire aio bwa e bon riai ibukia kaain te Aono n Raina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan katereterea bwa are te babaire aei ti kataia ni uarokoa te *quality* bwa e na tiku n te Aono n Raina te Tia Babaire. Ngaia are ti na bon bubuti bwa aio ana itera te reirei are ti na riai nori ate Tia Babaire. Ao e koaua ti karautaeka nakoia karo ke antai ae a tia ni iangoa aio. Ma e kona n rikirake te Aono ni Mainiku ngkana ngaia bwa ti nang aki taraia n ara taratara ae ti taku bwa ti na karikirakea aron te *quality* n te reirei ikekei.

Te Tautaeka e a tia ni kabanemwane ni karikirakei aroia reirei akana uoua ane St.Francis ao antai are te Itoi ni Mainiku. E a tia ni kabanemwane te Tautaeka ni karikirakeia ma e tuai ni kamwaingia ana taan reirei ake ana bon kona n *offer* te reirei aio te Tia Babaire ni kamwingia naba ni kangai bwa ana uarokoa aron te *quality* n te tabo aei te Tia Babaire.

Ngaia are e taraaki aei bwa ti aki te ribuaka nakoia kaain te itera Mainiku ma tangirana bwa te reirei te *quality* e nang moanna n rababanako, ao ngkai tea ono arei ti nang kakoaua bwa teuana te *potential area* ae ti na bon riai n taraia bwa e bubura ao e rangi ni rikirake bwa te *growth center* te tabo arei anne ara taratara iai ao ngaia are e na riai n rikirake te Botaki n Reirei bwa te roro are iaona ana riai n ribanaaki n te aekaki ae te *quality* arei te Tia Babaire.

Ngaia are ara kantaninga e na ota iroun te Tia Tei bwa ara kantaninga e na ota irouia kaain Kiritimati. Iai aia reirei ae iaon kawaina are ana kauarinan te Tautaeka are e na kateaki naba te Tia Babaire ao iaon kawaina naba n tia. Ngaia are ngkana arona bwa a nang bane ni mwaing nakomai ataei ao tao ti nang kakea te reirei n te itera mainiku bwa are ngaia a nang bane ni kangai ataei ni kabane. Anne ae riai n taraaki ngkai te Tia Babaire

ao ngaia are I taku bwa e na ota irouia kaain te itera maniku bwa are iai ara *policy* iaon te *zoning* bwa ti na riai ni katabangaka te reirei nakon taetae ni Kiribati ni kabane, bwa ti bon ataia bwa ti nang *scattered* ti nang maenako ao e riai ara botanaomata a rangi ni maenako ao ti na kataia ni karaoa ae I taku bwa aio.

Ngaia are au kantaninga ana noora naba aio kaain te itera mainiku bwa *the way forward* te mwaingirake ao ti taku bwa ti na katikuia n aroia are kanga a nang tatangiria bwa are I taku bwa te *quality* ikai n aron aia taratara ae na *quality mainiku* n tokin te tai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Am titiraki te kateniua n tai ao e na buokia te Tia Tei temanna mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta e nakoim.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Kiritimati n ana titiraki ae nang tamaroa aio. E koaua ti a tia ni kabwarabwara te Minita ae karineaki ao kanga taraana te kamwaing aio e nang aki barongaaki ao e nang ienikuriaki n te tai ae nang waekoa. Ti aki aei tokina bwa ko kanakoa MTSS ngaia are ko aki kona ni kaitara te kabanemwane? Kaain Tabuaeran a kaman roko ikai, bwa e rangi n rimwi bwa karo e tuai n nako ara ao

a katokai natia nakomai ao a kakaai aia reirei ngkai aika a raoiroi bwa e rangi n rimwi te baronga aio. Taan reirei ake a taekinaki bwa ana waerake a tuai roko i Kiritimati are inanon marawa ao e rangi ni motirawa te reirei e ngaa te *quality* ae ko taekinna.

Teuana e aera bwa e na iai aika ana nakomai n reirei ikai ngkana ngaia bwa a nang bane n reirei i Mainiku, e aera bwa te naan IS a na nakomai bwa are ana kaboraoaki. Ibukin ae kam ataia bwa antai ataei aika a nakomai ikai? A kakaia tamaia bwa antai. Ngkana ngaia bwa ti te tikina katikuia i mainiku. E kona n taekinna te Minita ae karineaki bwa te kamwaing aio e barongaaki ke aki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao I taku bwa N na karautaeka nakon te Tia Tei mai Tabuaeran te Tia Babaire n aron ana taeka ae e aki barongaaki. E a kaman barongaaki aio te Tia Babaire ao ngai I kangai e karikirakeaki irouia reirei akana uoua akana n itera mainiku te Tia Babaire. E kabanemwane te Tautaeka ibukina te Tia Babaire e kamwaingi bwaai ni kabane nako ikekei te Tia Babaire. Tao ngkana a bon noria taan reirei a kamwaingaki, bwaai n reirei ni kabane te Tia Babaire a bane ni barongaaki taabo aikai bwa ana

kona n tobwaia ataei n te itera mainiku te Tia Babaire. Iaon kawaina n tia aia kauarinan naba are teuana are ana kauarinan te Tautaeaka are e na kateia i Kiritimati te Tia Babaire. Ma I taku bwa n aron ae ti bon taekinna ti aki kona n rikirake ngkana ai arona aio bwa te kaboraoi te Tia Babaire. Ma tao eti bwa tao iai oin te kaboraoi ma are n tabetai ngkana ko nang uarokoa te rikirake ko bon n taraa raoi te anga ae kona bon waakirake raoi iai te Tia Babaire. Ao n arona are I taekinna arei. Bwa ngkana ngaia bwa nakai a nang bane nako mai ikai ao ti nang kakea te itera mainiku. Bwa tao ai anne ae a tangiria, ma are te reirei a kataia ni karababa ana taratara ni kangai bwa e na aki bwaka te itera teuana n ana *service* te reirei ao n *offer* te reirei.

Ngaia are I taku bwa a riai n taraa anne raora n Tia Tei te Tia Babaire ao ara kantanninga bwa a tia n ota kaain te itera mainiku te Tia Babaire ake ti a tia ni maroro. Bwa iai te *consultation* ae ti karaoia te Tia Babaire are e karaoaki nakoia kaain te itera mainiku te Tia Babaire. Ao kanga irou ngai a *consulted* ma tao e koaua iai tabeman akana a na bon aki rau ao ti karautaeaka iai ma ti na kanga ni mwaing rake ngkana ti aki kona n okanako te kanganga. Ko aki kona ni kana te *omelet* ngkana ko aki kona ni ibea te bunimoa te Tia Babaire. Are anne ngaira ti

kateia iroua bwa ti kataia n ninikoria n nini bwaai ni kabane aikai bwa ti na uarokoa te *quality* ao ti aki kona ni mwaing nako ao tia mamaku naba ao tia iririra naba te aekaki ni kantanninga aei.

Ngaia are te waakirake ngkana ti na ninikoria ni kaitarai bwaai aikai ao ti na karautaeaka nakoia akana a rootaki te Tia Babaire bwa ti karaoia ibukin iangoana bwa e na reke te bwai ae raoiroi te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne bwa e a koro teniua ao n nang kanakoa nakon te Tia Tei are ana titiraki are imwina Hon.Tewaaki Kobae te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba e nakoim te Tia Tei.

E NA OKIRA N NINGAI KIBANA AIR KIRIBATI N TE AONO N RAINA

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai ai tibwa au moantai n taetae n te ingabong aei ao I a reiti bwana ni kakamauri nakoia ake a ongora ni kabane ao e moarara riki nakoim te Tibiika, ao kaain te Kabineti ao kaain te Auti n Tei ni kabane ao ai bon kaain ara abamwakoro ae Tabuaeran ngkana

arona bwa e reke ongoraia n te ingabong aei kam na bane ni mauri.

Au titiraki ae nambwana 81 e kangai taekana:-

E na okira ni ngai kibana Air Kiribati n te Aono n Raina ?

Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa te titiraki n te ingabong aei ao I a reiti taeka ni kamauri nakoira ni kabane ao kaain Kiribati ake a ongora kam na bane ni mauri. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran:-

Iai te katautau bwa e na kona n okira kibana te Aono n Raina imwain banen te ririki aio.

Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: Te Tibiika I nang nanokawaki n ana kaeka te Tautaeka ae e na okira kibana imwain banen te ririki aio. Ngkai ti tuai bwakara nukana ao raroara rabanen te ririki. Akea te kaibuke are e *serve* abara akekei ao e korakora naba te aoraki ao ana bon

bae ni kainnanao *te referral* nanona a katauaki a nang tiku n aki reke aia *referral* nakon te tabo ake ana kona tao ni buokaki iai. E kona riki n noora riki aio te Tautaeka bwa e na riai ni kaumaka te kiba bwa e na riai n okira kibana n te tai ae waetata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Tabuaeran ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua n au kaeka ao e bon teretere bwa bon iai te kaitautau are nanona bwa ngkana iai te katautau ao e kona ni moantaai ngke tao ngkana iai te kanganga riki ti na manga kona riki. ma n te tai aio ao ti mwakuria naba ngkai ara kanganga bwa ti aki ti te kanganga ae taona te Aono n Raina bwa te aono ni Kiribati naba iai naba kanganga aika ti waakinna ma aikai ao ara kantaninga ti na kataia bwa ngkana arona bwa e moantaai riki imwain banen te ririki ao tao e na kona ni waaki ngkana arona bwa nakoraoi ara babaire ni Kiribati ma te Air Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao N na bon bae ni kaitau ngkanne ngkana arona bwa e na kona ni manga rinanoaki aio ao e na kona ni

moantaai riki. bwa are eng n aron ae e aki toki n taetaekinaki ao e bwabwaka nanom n te aekaki n taeka ae *no one left behind*. Te aono ni Kiribati ngkai ae kibakiba ao e aera ara Aono ni Mainiku e na aki kibakiba? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker e rabwa riki boutokaan te titiraki ao e koaua ti bon karautaeka n te bwai ae riki bwa e koaua are bon iai ana wanikiba te itera mainiku ao n aron are e ataaki ao buokana n te ririki ae nako ao e a rootaki naba n tokina ke e kakoauaki irouia taan rabakau bwa akea bwaai ake te naan *spare part* ake ana kona ni kateimatoa te wanikiba aei ke te kambwana ni wanikiba are te Y-12 e a toki karaoakin te aekaki ni *model* anne. Ngaia are ibukin anne ao e a katokaki moa te wanikiba n te kibakiba kanga ian te kantaninga are e bon moanibwai moa mauria te botanaomata. Ngaia are iai ngkanne babaronga aika a karaoaki bwa iai naba kanga ara *temporary solution* ke kanga ara *short term solution* are ana moantaai moa ni katoka moa te kanganga imwain are e na kona n roko ara wanikiba aika a boou. Ao aikai kanoan te babaronga ao tao e koaua bwa aio are e na waaki ma I aki kona ni berita n te tai are rimwi e na manga aki kona ni koro bukin ara

kantaninga ara berita ake ti na taekini mai ikai.

Ma are e kakawaki bwa ti na kamanena te taeka ae te katautau bwa rimwi e kona ni moantaai ao e kona ni kerikaaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kakabean buokan am titiraki ma e na buokia te Tia Tei mai Teraina Hon.Nantongo Timeon e nakoim.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa ti na bon riai ni buoka te titiraki aio ngaira kaain te Aono n Raina bwa are titebo ngaira ma kanga naati ake a bakataeaki. N aron ae bon tibwa tia naba ngkai ni maroroakinaki taekan te reirei, ao ngaira n te wanikiba tia bon bubuti nakoim te Minita. Ngkai n ara atimwakoro n ara abamwakoro ae Tabuaeran ao Teraina, iai ngkai aoraki are a katukaki bwa aikoa kona n toka n te kaibuke. Te kaibuke e aki rangi n roroko tia bon rangi ni kaawa ao kam bon kariaia anne ngaia tia bubuti n taai aika nako ao e a kaman nako te rongorong bwa e nang nako te Y-12 ao e nang roko ami wanikiba ae boou. Ao e ngaa ara wanikiba ae boou? Kai bon akea ni uaa ngkai e a kaan ibubua te ririki. Taiakoka te Minita tia bubutiko kabanea riki korakoram kawaekoa imwain te ririki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Babaire kanga I aki noora koauan te rongorongo are irabubua te ririki bwa are tia bon tibwa waaki ao I taku bwa ai tibwa teuana tabun ara ririki n tobwa te kanganga, ao te mwakuri e aki bebetae iai ara *plans* ake ti a tia ni uotirakei nakon kabinetu ibukin tao tera ma tera. E a manga noria kabinetu bwa e a manga katamaroaki riki ke e a manga ruorikaaki. Ao oin te kantaninga n taai nako iroun Kabineti e boraoi ma ngkami ni iango, kam na kibakiba kaain Kiribati n ae kam mwengaraoi raoi iai e na akea te kabuanibwai ao e na materaoi naba ana mwane te botanaomata are e na kamanenaaki ibukin te *investment* aei bwa are ti aki te bwai aika uarereke boon wanikiba aikai.

Ngaia are e koaua e mwarara teutana bwa are ti aki bwaai aika a uarereke, bwa are ngkana tia taetae iaon te wanikiba ti taetae iaon irabwii te mirion. ngaia are ngkana tia manga roko iaon irabwii te mirion are kam na manga kangai e aera ko aki kaboa aio ao ko kanga n ana aio ao ko aki ana aio. Are ti na manga roko naba n te *stage* anne. Ngaia are ti taku bwa ti noori te naan tabeaianga ao aio kanoan te babaronga ao e koaua ti biriaitua ni karaoa te bwai aio ao ti karautaeka nakoia ake a rootaki n te kanganga aei ao iai naba ngkai ara taratara ae boou ao e kakawaki bwa tao N na ti

kainga. Ao e koaua te babaronga e bon waaki ao iai naba ara kantaninga bwa ti na kona n taraa naba tao te kibakiba bwa ti aki ataia bwa e nang oki ni ngai aron te kibakiba are te Fiji Airways ma iai ara kantaninga naba ngkai ni kona n tarai wanikiba tao aekaki ngkai ae buobuoka Kiribati ma te Aono n Raina are Talofa Airline are kanga te aekaki ni wanikiba anne. Ao ae ti taratarai naba aikai a mena ngkai n ara kamatebwai ao ti taraia bwa antai ae e na ataia ao e nang tiku ao ti nang mwaninga taekan te Fiji Airways bwa ti nang kauarerekea te itoman ke kabaitian te itoman imarenan te Aono n Raina ma tea ono ni Kiribati.

Ao e koaua bwa are e taekinaki naba te kaibuke, ao te kaibuke iai naba ara babaronga iaon te kaibuke e a tia n tauraoi mwanena ao are iaon kawaina bwa te tenta are e a waaki ngkai n te tabo are e na kabaaki iai ao aongkoa te kaibuke anne are ngkana e roko ao e na bon tiku n ami tabo n te Aono n Raina. E na aki manga tiku ikai kaimoana ma antai ai bon kaain ami tabo arei are ana manga iangoia bwa ti na manga nako Tarawa bwa buura ao natira akana i Tarawa, a nang bon bane n tiku bwa e nang bon mataibaiawa i Kiritimati ao e nang kakaraiia ngkanne ami kaako ma ami botanaomata n te aono anne.

Te kaibuke aio ti kamena bwa kanga te *fit for purpose* e karaoaki kanga e bon karaoaki ibukin ae na kona ni kaitara kainnanomi n tea ono arei e na aki nang bubura bwa e na bon tau buburana ni kona ni kaitara uouotakia mwaitia aomata ao ami kaako ao a kona naba n toka bwai ni mwakuri man te aono arei nako ni bon raraii man ami tabo.

Ngaia are e bati kanoan ara waaki ao e koaua ti aki bwaai aika a bebeta karaoaia ma ae ti wakinna ao ara kantaninga bwa iaon kawaina ni waaki ao n tokin te tai e na toki te kanganga. Ao ti karautaeka n ae a rootaki kaain te Aono n Raina ao ti mena n ami itera ao ti na kataia ni kibari ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN RIKI ANA TRUCK ABAIANG TEWAANA

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na waaki ao I a bon tabeka bwanau ni kamauri nakoimi ao bwanaia kaain au abamwakoro ae Abaiang kam na bane ni Mauri. Ao I a kukurei n

tabeka taekan au titiraki are iaon te Ota Beba nambwana 21:-

N na butia te Tautaeka bwa e na roko riki ni ngai tibwan Abaiang te truck bwa bon ti tewaana are e a tia n roko ao nikiraia a bon kararaoma n totokaraki?

Tibiika:Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang:-

Te Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa e nang waaki karaoan te kabobwai ngkai e a tauraoi mwanen baolia ataei iaon abamwakoro ni ikotaki ma Abaiang. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa bwa ngaia e nang waaki te kabobwai ibukin truck riki ibukin abamwakoro ao ibukin naba au abamwakoro ae Abaiang. Ao e koaua tao e kakawaki naba bwa I bon ti katabetabea ana iango te Minita bwa e aonga n ae e aki mwamwaninga. Are ngkai ao i Abaiang ao bon ti tewaana te truck ae nang toamau raoi butina. Ao ake uowaa kanga a bon kararaoma n te tokaraki irouia ara botanaomata ao riki irouia ataei. E riai naba ni

kakoauaki bwa n ana reirei Abaiang ao bon ti teuana te JSS, ao kakioana e kakioaki mai Tabontebike e moa te ananai man te aoa 5 n te karangaina ngaia are ngkana ko *miss am transport* ao ko *miss naba am reirei*. Ngke koa bon iangoa rokom ngkana iai am rebwerebwe.

Ngaia are N na butia te Minita e kona ni kaumaka te truck ngkai ti kakoaua bwa e a tibwa karaoaki te bobwai ao ti aki ataia bwa e na maan ra ate bobwai, ao tao ni ngai ae e n ariki iai mwiin te bobwai anne taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buolkan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua tao ti bon riai ni karabwaia tao ti kakarabwaia riki ara Kauntira ara taan kabutia ataei ake a teimatoa ni kekeiaki ni kabuta baoia ataei aikai te Tia Babaire ao e koaua ti kakoaua Abaiang bwa teuana te abamwakoro ae rangi n ananau e nang abwabwaki ao e mwaiti kaaina ao e nang kainnanaoaki te bao iai.

Ngaia are ti taku bwa bon abamwakoro akana a rangi n taketenaki bon abamwakoro aika a nang ananau a mwaiti kaaina n aron ae ti a tia ni kawenea nakon te titiraki aei te Tia Babaire.

Ao e koaua are te bobwai n taai aikai e na riai n rinanon te *procurement* bwaai ni kabane te Tia Babaire ao ngaia are I taku bwa iai kabaeara bwa are ti kukurei bwa are e a tia n tauraoi Tiaina n anga buokara iaon aei ao e a tia ni kawenea inanon ana buoka are e na angan Kiribati ao ngkanne anne e kona n are e roko iroura ao kai are tia kona ngkanne ni karaoa te *procurement*. Ngaia are iai ara kantaninga bwa tia kataia ni kibaria inanon te tai aei te Tia Babaire inanon te ririki aei te Tia Babaire ngkana e kona ni birimwaka te Tia Babaire.

Ma e na aki raraoma te Tia Tei mai Abaiang bwa Abaiang teuana te abamwakoro ao abamwakoro akana ti ataia bwa ti a tia n access ni kabane bwa bon ngaia aika a kainnanao te bao riki ibukia ara ataei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa te Minita ae karineaki ao e koaua e rabwa te Minita ao e na ataia bwa e aki raraoma ngkai I ongora n am kabwarabwara ma kanga bon ti te tai are I kantaningaia bwa aonga n are ataia naba ara botanaomata iaon Abaiang, ngkai aio te kanganga bwa ti aki ai tibwa ngkai bwa te kanganga n te ririki ae nako ao are mai mwaaina ao ngkana arona bwa

tao e na karaoaki ni ngai te bobwai tao nukan te ririki ao tao ana roko ni ngai tao raatokin te ririki. Ao tao e a manga roko i Abaiang tao ni ngai tao ni moan te ririki.

Ngaia are iai kanganga akana I a bon tia n taekinna inanon te titiraki ae a kararaoma tokarakin akana a bon bane te Tia Babaire ngkana arona bwa ko bon noria, bwa ngkana e kuba n reke am tai ni manga roko i abau i Abaiang ao n toka n truck akanne ao tao kona kantoka naba ke kona aki bwa iai te kanganga ae a riki baona a bon mwainging,ooia a bon bane ni kounako iai tabeua akana a bon raoiroi ma kanga ai bon te mka. Ngaia are ti kan bubuti bwa ngkana arona bwa tao e tuai roko te buoka anne ma I a kakoaua bwa ngkai e a waaki ami waaki ni bobwai ao ara kantaninga bwa ana bae ni waekoa n roko tao imwain tao Turai ke ni ngai bwa e aonga n ae a kukurei naba nanoia ataei, riki karo bwa are ngkai angi karo a bon kabwakai natia n te rebwerebwe.

Ao N na bubuti bwa ni ngai ae kanga e na tauraoi iai te Minita?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e taekinna te Tia Tei ao e koaua tao ti na kona ni bubuti tao are bon iai matara n te naan abamwakoro te Tia Babaire bon iai ara IEC te Tia Babaire are

ngaia are anganiira te ribooti riki iaon taian bao naba aikai ngkana iai te kanganga nako iai ao e koaua are I a tia n taekinna arei bwa e a kaan te process te *procurement* ngkanne are ti na waaki inanona te Tia Babaire ao I aki kona n anga te tai te Tia Babaire ma ti na kataia ni keiakinna ni katia raoi. Ma e koaua ko a tia n anganiira tabetaben ara kantaninga bwa ti ataia bwa iai te *solution* ae kanga e aki rangi n raoiroin baomi kaain Abaiang ao n aron are I taekinna ara IEC I taku bwa ana kona n reitaki nakoira iaon bao tabeua akana n aia abamwakoro te Tia Babaire. Ma ti na kekeiaki naba te Tia Babaire bwa are iai kawaina ian te tua ae ti tangiraki bwa ti na toua ao a bon ongora au Taan Mwakuri n te tai aei ao I taku bwa are bon iaon kawaina te Tia Babaire inanon taai rake aikai tia kona naba n anganiko, e a tia n arona. Ma te bwa ae ti kukurei iai bwa e a tia naba ni barongaaki man ara aobiti, e a tia ni barongaaki aron karekean man taai aika nako are ti bane ni baronga aron bebana ma raana ni kabane ao aron karekean mwanena ao te bwai ae tia roko inanona bwa e tauraoi n ang ate buoka te rabwata are e na anga ao ai karokoana ngkanne. Ao ngai ngkanne e roko tia *procure* naba ngkanne n aron are ian te tua are ti tuanga te Tia Babaire.

Ma ko rabwa n am katabetabe ae a tabetabe ara kantaninga n aron are

ko a tia n tabekia nakoira ao au kantaninga a ongora au Taan Mwakuri ao nakeke tabeia naba aio are e rekereke ma kabirimwakaan mwakurian bwaai aikai n aron te *process* are e na karaoaki ao e rabwa ana maroro te Tia Tei ao tia manga reitaki iaon te tai are e na kona n anganiko iai te tai are e na bon nako iai te bwai aei te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao kai ai bon akea buokan te titiraki ao ai bon ti reitan bwanaau ni karabwarabwa ma raou n Tia Tei ao bon kaain Abaiang ni kabane bwa ti bon kakoaua bwa ngaira bon te moan roko ara truck ngkai e bon rangi ni kaan ara tabo ao ti kakoaua kai anne bon ara kanganga ae ti rangi n namakinna ao ngkai tao e nan ang kiriaria karekeakin riki are teuana ibukin karekean te JSS. Ai bon bwanaia kaain Abaiang ni karabwarabwa nakoim te Minita ao tia bon kakabaea rangam ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao te raoi te Tia Babaire ao I kakoaua bwa inanon te Auti aei ao e rawata titiraki aika iaon te bao te Tia Babaire ao au kantaninga bwa au kaeka nakon aei e na kona n reke

naba aia otaia aba akana a kainnanao te bao te Tia Babaire. Ao Botaki n Reirei ti na kataia ni karaoa tibwangara n tobwai ami kanganga. Ao n aron ae I a tia n taekinna iai matara n te abamwakoro ara IEC n taraa raoi aia *situation* bao ni kabane iaon aia abamwakoro bwa ti aonga ni bon kona ni kakioa raoi are ti taku bwa e na nakoina te ibuobuoki aio. Tia kukurei naba n te naan kanganga aika a tia ni wene imatara te Tia Babaire ao anne ae ti teimatoa n ririmwina ma kaain Botaki ni Mwakuri ao tia kaungaira bwa ti na kataia ni kawaekoa aio ngkai ti noria bwa e nang kainnanaoaki irouia ara ataei ao riki karo are ngaia are iai te raraoma irouia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

**ANA IANGO TE TAUTAEKA
IBUKIN KIEIA ATAEI HOSPITAL I
TABITEUEA MEANG**

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker tia kamaurira riki Madam Speaker n te ingabong aio. Ngaira Taan Tei ni kabane n te Auti

n Tei, kaain ara abamwakoro ao taan ongora n te ingabong aio kam na bane ni mauri. Ao aio ngkanne taekan au titiraki Madam Speaker n te ingabong aei ae nambwana 124 :-

E kona te Tautaeke n taekinna nakon Kiribati ao riki te itera maiaki bwa tera raoi ana iango ibukin Kieia Ataei Hospital i Tabiteuea Meang. E na katikua n arona bwa e na mka ao ni mauna rabwatana ke e na waakina te onobwai ae kainnanaoki n te tai ae waekoa? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae I waakina au kaeka ao bon te bwana moa ni kamauri Madam Speaker te bwana riki ni kamauri nakoim, nakon ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora kam na bane moa ni Mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang:-

E rabwa ana tabeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa e tauraoi te Tautaeke ni karaoa te mwakuri n onobwai nakon te SKH Tabiteuea Meang. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita ni kaekan aio te Tia Babaire. Ao e koaua tao ti aki toki n okiokira te Onaoraki aio te Tia Babaire, eng ao I ataia bwa te Minita e boou n te Botaki ni Mwakuri ao n ana kaeka n ae nako ana kibaria naba te Tia Babaire. Ma tera ae e a tauia te Tia Babaire. Ao I karautaeke n taekana te Tia Babaire bwa are bon anne te bwai ae riki e nang moanna ni mka te Onaoraki aio ngkana e aki kibaraki n te tai ae waekoa.

Ngaia are te mwakuri ae e na noraki te Tia Babaire, ti aki te taetae ni kawai. Ngaia are ti na butia te Minita ao tao ni ngai n tokin te ririki aio ke n te ririki ae na roko ae e na oiko teure e aranaki ngkana ko aki waekoa ni karaoa aio te Minita. Ao tia bubutiko kauti matam ao karaoa te onobwai n aron are ko taekinna te Tia Babaire. Ko kona ni karaoa aei te Minita taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ni buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao e koaua Madam Speaker bwa ti kakoaua bwa te Onaoraki aio e kateaki e *operational* ni 2010 Madam Speaker ao e rabwa Madam Speaker bwa e reke naba au tai ni kawara naba te Onaoraki aio n te ririki ae nako ao e korakora iai te mka ao te urubwai

ao e ti kakoaua bwa te mka aio ao te urubwai Madam Speaker aio a kaman waaki imwain waakin te Tautaeka aio. Ma e rabwa ti na aki tatanrikaaki Madam Speaker ao iai ngkai ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri ni waakina te katamaroa ke te onobwai e a tia n roko aobitin MISE n te Onaoraki aio Madam Speaker ni banen te ririki ae nako ao e a tia nako aia katauboo ae nakon te mwaiti ae \$1.8 te mirion mwanen Australia ae kainnanoaki ibukin te onobwai aio Madam Speaker. Ao aio ngkai ae tabe ni biriakinna kaain au Botaki ni Mwakuri ao iai onobwai aika a uarereke are a kibaraki moa are e a waakinaki ngkai ao te onobwai are e bubura riki ti tabe ni karekea te ibuobuoki mai irouia ara *developmental partners*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Tia Babaire ao ti ataia bwa iai te kakamwakuri iroun te Minita ae boou ao e koaua e tuai noraki mwiina ao eng e taekina rokon te MISE n tokin te ririki ae nako. Ao ngaia are ti nang roko i nukan te ririki aei te Tia Babaire ao e koaua tao bon iai mwakuri akana a karaoi ae tao bon te naan *normal maintenance* te Tia Babaire. Ao te *maintenance* nakon te Onaoraki arei moan te takabubura ae moan te

takabubura ao e koaua ae ai aua te ririki ana tai te Tautaeka n te term ae nako a nang manga tokara aia kauoua n term. Tia bubuti te Tia Babaire bwa aio bukina teuana, bwa I aki taetae ibukia kaain Tabiteuea Meang bwa are e koaua bwa are te Tia Tei ngai man te abamwakoro ae kakateke aei. Ma I taetae ibukia kaain te itera maiaki bwa e a onrake Nawerewere ngkai irouia kaain te itera maiaki. Ma tera bukina bwa are akea te *referral hospital* are nanonaki ae kaan riki ma ngaia ao e na kauarerekea naba te *expenses* te Tia Babaire te kabanemwane ibukin kakibaia aoraki mai Arorae nakon Tarawa, mai Tamana nako Tarawa mai ia riki, a kangai naba nako Tabiteuea Meang.

Ngaia are ti na bubuti nakon aio te Tia Babaire bwa ngkana e waekoa n tia aio ao e na waekoa naba ni kaitaraaki ara kanganga aika a mwaiti n aron te aoraki te Tia Babaire. N na bubuti riki te Tia Babaire bwa ti na noora te bitaki n te ririki aio bwa e aonga ni kona ni manga waaki te mwakuri te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao n aron are I taekinna mai mwaaina Madam Speaker ae waakinaki ngkai te kakamwakuri iaon aio ao ti na

kataia ni kabirimwaka riki ana kakamwakuri te Tautaeka. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: Te Tia Babaire ao I karabwa riki te Minita ni kaekan aio. Eng ao tia uaia ni iraorao n aio te Tia Babaire ao eng ae I bon memena ikekei bwa I aki memena i Tarawa te Minita ma tia kaitibo ikekei n noran te mwakuri bwa e na *start* ni ngai te Tia Babaire ao e rarabwa ao e na tekeraoi am waaki te Minita.Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e rabwa riki ao e raoiroi bwa e teimatoa te Tautaeka n tei irarikin ana Onaoraki ae SKH. E rabwa.

Tibiika: Ao e a bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

**E NA TAURAOI NI NGAI TE
TAUTAeka NI KABWAKAI ROOIA
ATAEIN KIRIBATI**

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao te kamauri nakoimi mai irouia kaain Abaiang ao ngaira Taan Tei mai Abaiang kam na bane ni mauri ao aio te titiraki te Tia Babaire:-

E na tauraoi ni ngai te Tautaeka ni kabwakai rooia ataein Kiribati? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang:-

Te Tia Babaire ae mwakuria aio au Botaki ni Mwakuri ma reirein aro rinanon te boraraoi are a tia n tiainaaki inanon Tianuare 2021. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita n ana kaeka ao I rangi ni kaunga te Minita aio bwa bon ngaia n taai nako bwa ngke e moan rin n te Auti n Tei aio ao te bwai ae nang kakawaki irouna te reirei. Ao te reirei kanga rokom n te reirei e rangi n rawata angana, bwa teuana mai ibuakona are a tabekia kaain te Aono n Raina are e na iai rabwatana bwa e na kona n nako te teei nakon te reirei anne. Ao te kanganga naba nakon te teei

ngkana arona bwa akea baona ao e aki kona ni kabwaka roona ibukin te reirei anne.

Ngaia are ti na bubuti ao ti na kaunga te Minita bwa I ataia bwa ngai temanna te Tia Tei ao te Minita ae nang kakaunga te rikirake iaon Kiribati rinanon te reirei. Tera ngke e waekoa ni kona ni barongaaki aron katiaan aio bwa e rangi n rawata naba ataein Abaiang ao a bon ongora kaaro, ae a rangi ni kekeiaki ni kabwakai rooia natia riki n te koraki are ieta, te koraki 5,6,7 ao e a bon rootaki n te rawawata iai te koraki ake a roko n te koraki 7 are a nako n rinako n te bwai ae aranaki bwa te Foundation Studies.

Ngaia are te bubuti ao te kaoriori nakon te Minita bwa I ataia bwa ko rangi ni kakoaua bwa aio rikiraken Kiribati ao ara kantaninga bwa kona kakoroa nanon aio n te tai ae waekoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao te kaungaunga mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang te Tia Babaire ao e koaua I taku bwa aio ti kaitau bwa are bon te Tautaeka ae ngaia ae kakoroi nanon bwaai aikai ni kabane te Tia Babaire, man taian motinnano ake a kaweneaki te Tia Babaire. Ao e koaua n te tai aei te

Tia Babaire ao ti a tia ni kataia n tobwa are te koraki 4 nakon 5 ao 6 ngkai te Tia Babaire ae ti kataia n roonia ataei aikai te Tia Babaire ni ikotaki ma ake kanga aki bwaati te Tia Babaire, anne I taku bwa anne ae ti a tia ni kataia ni karaoia ma e koaua iai ngkanne te kanganga irouia naake a *prelim* are a karaoa te *program* are teuana ao ngkanne are te *foundation* te Tia Babaire.

Te koraki I tuanga te Tia Babaire I a tia naba ni kawenea ti a tia naba ni uotarake rongorongon aei ao e koaua bon ana kanganga n te tai aei te Tia Babaire ngkana ti nang *implement* naba anne bwa n aron ae iai naba te titiraki ngkai bwa e a rangi n onrake te reirei, bwa are e onrake te reirei bwa tia kataia n tobwaia ataei ni kabane ake n te koraki 4,5,6 ake roro akekei. Ngaia are e rangi n onrake moa ao tia kataia ni karekea ara maroro ma aro bwa tera ngke bwa are e a mwaiti aia mwane man te roo are ti angania ao ti tauraoi naba ni butimwaea aron aia *prodoc* ke tao aia raa aia *project* are ana kamenai ibukin boutokaia bwa e aonga n ae raka aron aia kona n tobwaia ataei aikai te Tia Babaire ao aongkoa ngkanne n te ririki ae na roko ti na kona n taraa ngkanne te koraki i 7 te Tia Babaire.

Iai naba ara baronga are ti taku bwa ti na kakaea te *program* ae ti taku bwa e na aki rangi n oreia ara

botanaomata n te roo ae rangi n rietata te Tia Babaire ao anne ae ti kataia naba ni barongaia n te tai aei te Tia Babaire ma reirei n aro aikai te Tia Babaire. Ngaia are ara kantaninga bwa aikai tao ana bon koro nanon aikai ma taian ibuobuoki te Tia Babaire ao riki ara reitaki ma aro aikai. Ngaia are ti teimatoa n reitaki ma botaki ke aro ke rabwata ke ang ate reirei nakoia ara ataei, ao ara kantaninga bwa ti na kaunga aio te Tia Babaire ao I karabwaia Taan Tei ao I taku bwa are bon te reirei bon tabera ni kabane iai ar akantnainga bwa ti na mwakuria aio, bwa n te aro bwa e koaua ae ana bon bane n reirei ataein Kiribati ni kabane bwa e aonga te *literacy rate* iaon Kiribati e na bon 100% te Tia Babaire ao ti na kaea nanon te STG are nambwa 4 are n te aonnaba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki riki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita ao akea bwa bon ti te karabwarabwa ao ti na tei irarikin te Minita n aron ana kantaninga n aron aio ao ti na kaungaia naba te naan karo ke te koraki ake a tararuaia ataei bwa tao bon iai bwaai tabeua ae ti aki nang ota iai n aron te kabanemwane n te reirei teuana ma teuana ao riki tao n reirein aro ao riki ti na kaungaia bwa ana bon reitaki ma te

Education, ao I bubuti te Minita bwa ngkana iai aika ana butimwaia kaaro aikai ke naake a tararuaia ataei n te aro bwa e na matata bwa tera raoi kanganga ae ngaira ti aki naba nang ota iai ao ti nang karabwarabwa n aron buokan te titiraki iaon aio. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua a bon ongora au Taan Mwakuri ao e koaua I taku bwa ti nang tauraoi ni ibuobuoki ma te botanaomata te Tia Babaire ngkai ti kakoaua bwa man matataia ao e na kona n nakoraoi aron tobwaia ataein te reirei, ara ataei ake ti taku bwa bon ngaia kaubwaira te Tia Babaire. Ngaia are e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ao au Taan Mwakuri kam a tia n ongo aio ao ti na kabanea ara kona, ao I taku bwa te bwai ae kakawaki iroura bwa n tian aikai ni kabane ao are bon iai mwamwanangan te Botaki n Reirei nako aon abamwakoro te Tia Babaire te *consultation* ao e koaua ti kakaitau nakoia taan anga te buoka bwa are ngaia a rangi n teimatoa n rangi ni boutoka te aekaki are kanga riki te reitaki ma ara botanaomata iaon ana waaki te Botaki n Reirei.

Ngaia are I karabwa bwanaan te Tia Tei ao I karabwa aron te kakaewenako nakon au Botaki ni Mwakuri ao ti tauraoi ao ti na

kaungaia naba ara ataei ao kaaro ao ngaira ni kabane, bwa ti na tabe ni keiakina tibwangara bwa bon aio ara *future* bon te tai ae na roko e na bon katereaki raoi e na *well define* raoi man te reirei. Ngaia are ara kantaninga bwa ti na bane ni boutoka te reirei bwa ngaia bon bannan ao riban Kiribati nakon te tai ae na roko bwa e na baekeke i moa te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao bon akea buokan te titiraki anne bwa e a bon nanoraoi ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeewa Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia Tei.

**KABOAN MWIIN KIBAN MAKIN
IMWIN TAAI N AKI KIKIBA**

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I tabekarake au titiraki aio Hon. Speaker ao N na ti bubuti kaetakin taetae ni imatang are kanga rairan taetae ni Kiribati tao ti te *typo error* ke tao tera ti aki *emission* bwa *MISE* e aonga n ae eti te *record* iai te Tia Babaire. Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne te titiraki nambwa 112 are e toka iaon te Ota Beba n te ingabong aio ao e kangai taekana:-

E kona te Tautaeaka ni kabooi mwiin kiban Makin ake a tia ni mauna n

tain aki kikiban ana wanikiba? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanon Air Kiribati ni buoka te kanganga aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron kaekan te titiraki bwa tao bon e bon rangi n teretere naba iroun te Minita bwa te kanganga ngkai are aoraki ngkai ae e a rangi n tiraua ae a bon tataninga ngkai ni maneaba aika a tiraua man te Onaoraki. Ao aika kakantaningaaki ngkanne te kibakiba bwa tao ti aki ti iaon abau ae Makin te Tia Babaire. Ma N na ti butia riki te Minita ngkanne bwa tera ngkanne ana ibuobuoki te Air Kiribati nakon te kanganga aio ngkai ti ataia ngkai n te tai aio bwa tewaana ngkai ana wanikiba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao ti teutana

rongorongon te Air Kiribati. E koaua bwa bon ti uowaa ngkai ana wanikiba te Air Kiribati ma tewaana moa ae buti ian are teuana ane e teimatoa naba karaoakina, ao ara kantaninga bwa n aron kaongoakiu ao tao nakon tao te wiiki ae boou ae na kona ni manga kiba te kauowaa.

Ao imwain anne ao e koaua ti bon karautaeka n te bwai ae riki bwa e koaua e bon roota Kiribati ni kabuta aron te kanganga aei ao Air Kiribati e a tia ni kataua ngkai birin ana wanikibwa ti tewaana. E a tia ni kataua te Kaonobong ao te Tabati bwa ana tai are e na kona n ti karaoa iai bwa e a manga *deal* ke e a manga roko ana tai n *service* te wanikiba ana kona ni kabonganaaki n taai akanne ao ngkana arona bwa e aki kainnanoaki te *maintenance* inanon bong akana uoua akanne te Kaonobong ao te Tabati, ao a karaoaki ngkanne te *recovery flight* ke te onomwi n aron ae tia ni waaki ngkai are te Air Kiribati ngkai e a kataia ni keiaki ma ati ana wanikiba moa are tewaana ni karaoi te naan *recovery* n te Kaonobong ao te Tabati ngkana e aki kainnanoaki te *maintenance* iai.

Aio ae kanga e karaoia ngkai te Air Kiribati imwain tian ana wanikiba are te kauowaa ao imwain naba rokon riki ana wanikiba are kanga ti kakantaningaia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kamatata tabeua are e barongai n aron Air Kiribati kanga ni ibuobuoki iaon te itera aio ao ti kaitau n anne. Ao e ngae n anne te Tia Babaire ao kanga bon iai teuana au *email* ke tao reitakiu ma kaain te aobiti neiere arana nei Obiri I kabwara bure ngkai I atonga n te tai aio bwa I bon bubutia naba I bon reitaki naba ma ngaia ni kakaea angan ana ibuobuoki naba nakon ara aoraki n taai aika nako te Tia Babaire.

Te bwai ae kamimi te Tia Babaire ni kaekan au bubuti nakoina ngkanne e tauraoi te wanikiba ma ti ngkana ko tauraoi n *charter*. Ngaia are kanga I a kubanako ngke e tauraoi n *charter* te Tia Babaire e aoria kanga bon ti anne tao manga kakaeakin buokan aia kainnano ara botanaomata te Tia Babaire ma N na bubutia riki te Minita bwa ngkai kai ti bon kakoaua ao ti na kabwara bure nakoia bwairati, are n tabetai ao tia bon noora naba aron te kiba ke tao te *landing* ae kanga e kabitiaki naba n toki ao e a kauarerekeaki naba aron te kawai te Tia Babaire. Ma tao e aki ngkoa ao tao aio naba kanganga naba tabeua ake a kona ni ibuobuoki n aron kabuanibwain naba ara wanikiba naba te Tia Babaire. Ma I kabwara

bure ngkai I taekina aio bwa are e bon rawata taai aika ti toka iai ao kanga ti kubanako bwa e tuai raoi n rangi roko i tabon te marae ke tao e a bon tibwa roko i nukana ao e a kiba naba ke tao e a *break* naba ni bwakee naba ni kakioa te tabo are e na mena iai te Tia Babaire.

Ma e aoria bon ti taeka ni ibuobuoki nakon te Minita n te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti boraoi ni iango ma te tabeaianga ma tao aia aki tarabwai ara bwairati. Ao e koaua te rongorongo anne I karabwarabwa n aron are e taekinna te Tia Tei mai Makin bwa taraan ae tao ai uoua ke tao teniua au tai n tuanga te Air Kiribati bwa e riai ni mwakuri nakon are ngkoananoa ao I maroro naba ao e nang bubura au maroro ma ngaia ao I kanakoa bwanaau ae matoatoa ni moanibwaia ana *safety* te i Kiribati. N te tawanou aio ao N na manga bowi naba ma ngaia ao N na ongora bwa tera te *progress* iaona ma I tangiria bwa ti nang rinnako n te bwai aio bwa e kona n roota mauria ara botanaomata ao e roota naba maurin ana wanikiba are bon ti ngaia tewaana are kanga e na reke moa ke e na aki n te tai aei ao a manga nang aki tarabwai iai. ao e koaua ti nang tabeaianga n anne ao

kanoan au babaire ngkanne ngkoananoa ao N na bowi ngkai ma kaain te Air Kiribati n te tawanou aei ao e na otinako naba mwiina imwin te tai aei.

Ma e koaua ti karautaeka n aio ao I karautaeka n aron te kaekaeka are kam anganaki n te Air Kiribati ao e koaua bwa ngkai n te tai aei ao ana *policy* te Air Kiribati ti tewaana moa te kibakiba nakon aon aba ao ngkana ti tataneiai n taai aika nako are kanga ti bubuti te bwai are aranaki bwa te *special flight* ke te raka ni kiba are e aki kataua moa ngkai te raka ni kiba te Air Kiribati ma kanga e a ti kamena ngkai te aekaki are te *recovery flight* ke onean mwiin kiba ao ngkana arona bwa ko bon tangira ngkanne am *special flight* kanga irouia ngkanne kanga ai te *charter* anne. N aron ae kanga e kakaraoia naba ana aobiti te Tautaeka tabeua ngkana arona bwa e na iai te *special flight* ke te raka ni kiba akea ngkanne ma a nang kamenaaki ngkanne bwa te *charter flight*.

Ma te *recovery flight* n aron are e taekinaki are te onea ni mwii ane e bon waaki naba ngkai inanon ti te Kaonobong ao te Tabati ngkana e aki tabe te wanikiba ni karaoaki. Ma e koaua ibukin te ongora ao n aron kaongoakui ao tao te wiiki ae boou ae na tia ngkanne karaoan are te kauowaa ngkanne. Ao iai naba ara kataratara ni manga karokoa

riki tewaana tao inanon ke tao 2 ke 3 te wiiki ma ngkai n aron ara babaronga ngkai ao ngkana tao iai te iremwe teutana. Ao antai ae na ataia bwa ngkana e roko are te kateniwaa ao ti na noria bwa a raraoi ara wanikiba aika uowaa aikai ma ngkana arona bwa iai te kanganga iai ti na kanakoa tewaana ao e a manga tiku uowaa ao ngkana arona bwa a kona ni manga ibuobuoki riki imwain riki ara wanikiba aika a boou riki ao ti na kona ngkanne ni katoka nanon Tabuaeran ma Teraina ni karokoa moa tewaana n te itera arei *in a short term* imwain are e na manga roko ara wanikiba aika a boou riki kee. Ao ko rabwa Madam Speaker ao ti reita te tabeaianga Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita riki n ana kamatata ao ana ibuobuoki te Tia Babaire ao kanga iai naba tabetaben nanora te Tia Babaire ao tao e aoria bwa tia manga bon taekinna nakon te Minita bwa are n tabetai tao te naan *chartered flight* akanne tao ti aki naba ti ibukin naba te Tautaeaka ma tao bon ibukin riki bwaai tabeua te Tia Babaire. Iai n taai tabetai are a kiba iai wanikiba ao kanga ko bon kubanako naba iai bwa a kanga ni kiba n taai akanne te Tia Babaire. Ma e aoria tao bon aikanne tao a karekeaki inanon taai

aika nako te Tia Babaire, ma tia katuka anne ma te bwai ae ti na bubuti bwa ni ngai raoi ae tarataraia te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa e na kona ni manga bon okira arona kiba aikai nakon ara abamwakoro aika a kakaokoro te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E koaua te Tia Babaire e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Makin temanna ao e koaua n aron are I taekinna n te tai aio ao tewaana moa ara wanikiba bon uowaa ara wanikiba aika i Bonriki ikai ibukin ongoraam Kiribati uowaa ara wanikiba bwa tewaana e maan *down* ao are e koaua bwa e rekereke naba ma te *down* waewaeremwen ma rokon te naan te *spare part* bwa are e koaua bwa te naan *spare parts* ngkana e na kakaeaki ao tao anne bukina ae nang maan are tewaana. Bwa ngkana e a nang kiba ao e a manga *due* ana *part* e ngae ngke e bon raoiroi ma tao ti te *screw* ma e noraki bwa kanga iai te rara iai ao ibukin ongoraami ao ngkai a nang matoatoa kaain te CAK ke te *authority* are e tararua aron nanon te wanikiba ni kibakiba.

Ngaia are ngkana ti te bwai ae uarereke ma e nang tei te wanikiba ibukin ae nang tangira ae boou ao ikanne are e a kanakoaki naba te

kaetieti bwa e na tei moa n tatanninga onean mwiina.

Ngaia are e na matata naba bwa iai te naan *spare part* aika a tauraoi n te *sells* ngkai n te tabo are a ota iai, ao n taai tabetai naba akea n te *shelf* bwa e a manga karaoaki ke tao e a manga otanaki riki man te tabo teuana. Ao ibukin naba raroan taabo ao uarereken naba mwaitin te kibakiba ao e ngae n taai aika nako ao ti a tia naba n aitara ma te kanganga are te wanikiba are e na kiba mai Brisbane iai te *part* are e kantanningaaki ma ti mwanangan te kaako man Sydney nako Brisbane e *take* naba iraua te tai bwa are ai ti aki naba aron te mwamwananga are kanga e kuri katoa bong ke tao e katoa aoa ni katoa bong. Kanga aikai rootakin te aoraki ae te Covid-19 ae e roota naba bwa n taai aika nako ao ti aki namakina aio bwa are e kona n ae *down* te wanikiba tewaana ao buti are tewaana ao ti irabong ao e a manga roko ana *spare part* ao e a manga karaoaki. Ngaia are kanga ti katokan te kanganga aei e na mwaiti mwaitin ara wanikiba are aongkoa ti kantanningaia ngkana arona bwa e a buti are te kauowaa n aron kaongoakiu are a taku bwa tao 90% are a kabutia ao n te wiiki ae boou ao e na tia ao e na kona ngkanne ni kibakiba ao ana kataia ngkanne ni bonoti te naan bwangabwanga ke te naan kiba ake a taotaonaki ao ngkana arona bwa e toki anne ao a

waaki ngkanne nakon aia *schedule* are tao iraua kiban te aba teuana n te wiiki e nang karaoaki ngkanne are mai mwaina are imwain ngkanne, bwa are aio kanga bon ara *temporary solution* ke ara *short term solution* ni kaitara moa te kanganga n te tai ae uarereke imwain are e na kona n roko ara wanikiba ake imwina riki aika a boou. Aio au kaeka n raona te tabeaianga ao ko rabwa riki te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Bobooti. E nakoim te Tia Tei.

TATAREN TE KAAKO MA TE BWAA IAON TE AONO N RAINA

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao aio taekan au titiraki e kangai :-

E kona te Tautaeka ni katoka te kanganga ae tataren te kaako ma te bwaa n te Aono n Raina ngkai e kakoauaki bwa e teimatoa n riki n taai aikai?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran:-

Te Tibiika eng e teimatoa te Tautaeka ni mwakuria aron te tobwaan te kanganga aio.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I kaitaua nanon te Tautaeka ngkana e koaua bwa anne e tauraoi n tobwaa te Kangana aei. Bwa n aron ae ti kakoaua bwa ti riki ni mwemweka aio bwa eng inanon Beberuare te ririki aio ao e roko te *container ship* i Kiritimati n nikira te kaako. Nanona aki tare kaain Kiritimati ma kaain Tabuaeran ma Teraina a tare. Ngaia are kanga I nanokawaki ngkana e koaua bwa e a tia n roko ikekei te *container vessel*. E aera bwa e aki karekea ana kantaninga ke ana iango are e na kona n *deliver* te kaako nako abara aika Tabuaeran ma Teraina n te tai are e roko iai i Kiritimati bwa e na aki katuka te kaako.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua te Tia Babaire ti nanokawaki n ongo te kanganga ae aron aio. Ao e koaua n aron are I kaeka n ana titiraki te tia titiraki te Tia Babaire ao te Tia Tei ae rine ao e teimatoa te Tautaeka. Ao eng ti kakoaua ae tare te kaako n te tai ae maan n reitaki ma Tabuaeran ao ti kakoaua naba bwa iai te kaibuke ni kaako are e a tia n roko i Kiritimati. Ma I taku bwa n te

tai anne ngkanne ngke e reke anne ao kanga iai naba tabetaben ara kaibuke ngke e a tauraoi ni manga n te tabo arei n te tai arei. Ao ngaia are ti karautaeka n anne ao ti aki n arona are a tiku kaibuke aikai ao tao a bon beibeti n rooro n akea te bwai ae a karaoia. I taku bwa aki rokoia n te itera mainiku n te tai anne a tobwa naba te kanganga aekakin naba ae kaitara naba Tabuaeran ma Teraina n te itera Maiaki. Ao ngkai I kukurei n taekinna ngkai ti maroro ngkai bwa e a roko te kaibuke ikekei ao ane e a buoka te itera aio. Ao ti boutoka ana maroro n rawawata te Tia Tei ao e koaua ae bon teimatoa te Tautaeka n noora te kanganga ao ti mwakuri iaona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I karabwa n aron ana kamatata te Minita ibukin nanona n ikan tobwa te kanganga aei. Ma ngkana arona bwa tao e kona ni ibuobuoki ma bon ana *Ministry* ake tabeua bwa e kakoauaki bwa ni mwanangan Aratobwa n ae nako ao ti bubuti naba aron kanga tobwaan te kanganga aio ngke e tiku ikekei ibukin baonakia ataei ao ti bubuti ibukin kanga nikirakin te kaako ma te bwaa. Ma ti kaitau bwa iai teutana te kaako ae roko ma e aki katokaaki te bwaa. Ngaia are

ngkana e kona n reke te reitaki ni iango ana *Ministry* te Tautaeka aikai ni kona n tobwaa taian kanganga ake a reke n te itera teuana ma teuana ao ti nang kakaitau riki ao ti karabwa nanom n ikan tobwa te itera anne. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua eng ti noora naba are e taekinna te Tia Tei ao I taku bwa e a tia naba ni kaekaaki anne ao I taku bwa bon te kanganga ae taoniira te Tia Babaire kanga bon karakon mwaitin ara bao ni mwamwananga are e na kona n tobwa te itera aio. Ao iai ara iango tabeua are e a tia ni kaekai te Minita are e tabe ma te Mwamwananga ma te Itoman, ma are ti aki nang kan taetaekini ikai te Tia Babaire ao ni karebwatauai bwa mwiina e a kang naba te anti ao a manga aki koro nanon. Ma e na aki raraoma te Tia Tei mai Teraina ao Tabuaeran bwa ti nang noora te kanganga aei ao a rawawata nanora n aron rotakiia kaain te aba akekei ao ti nang tabeaianga iai. Ao e koaua ae taekinna te Tia Tei ti teimatoa ngkai n reitaki ma Botaki ni Mwakuri aika a kaineti aron tobwaan te kanganga aio ni ma maroro ao ni kakaea te kabanea n tamaroa ibukin kanga kakoauana bwa e na aki bati n okioki te kanganga aio ao ngke ngkana e okioki ao e na uarereke imwain te tai are e a bon roko n tobwaan ke

ara bwai ke a koro bukin nanon ara iango are ti na kauarerekea riki te kanganga aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki N na angan te Tia Tei temanna mai Teraina Hon.Nantongo Timeon e nakoim.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kanga ti bon riai naba ni buoka aio Madam Speaker bwa n aron ae taekinna te Minita ao e a tia n taekinna raou n Tia Tei mai Teraina e koaua ngaira i Tabuaeran kabwara au bure te Tibiika, I taku bwa iai ara bubuti ae I a tia ni uotia nakon kabineti n taai aika nako I a uotia ngai te Tia Tei mai Teraina au bubuti ma raou n Tia Tei aikai ibukin taren te kaako bwa are bon kabanean kaibuke a roko n ara aono akekei ake bon ti baoia ataei. Ao ngkana ti taraa aio Madam Speaker ai bon taren kaako naba akanne ni kabanean mwanangan Aratobwa nako Tabuaeran Teraina. Ao eng te bwai ae ti noria naba ae ti kan bubuti iai nakon te Tautaeka ao ti karabwa te Minita n te mwamwananga bwa n aron are e a tia n taekinaki ao e aki kona ni kanna te anti am men ate Minita ma te bwai ae ti bubuti iai imwain reken akana kam waakini akanne kanga akea te inanoi n ami Ministry bwa ara bubuti awaa kaibuke ke teniwaa ake awaa are baoia ataei. Ao ngke arona bwa e

karaoaki nanon ara bubuti arei ao ana bon aki tare ara koraki tao e na iai teutana menakin bwa e na kauia te tai aio. Ma ti tewaana te kaibuke ae ibuobuoki ti Aratobwa ae ibuobuoki manga te kanganga bwa te bwaa are e katauraomia te Koil, bwa e na kanakoaki nako Tabuaeran ao Teraina e a manga aki kakoroaki mwaitina bwa e a manga totokoaki ibukin te bwatintia. Ao e aera bwatintia aki kaman katokaaki ni kaibuke ake tabeua ao e aera ngke e aki kona naba n raa tao eti tao ibukin kawaekoaia ataei tao iraua te bong ae na kabanea ngke arona bwa kabonganaaki kaibuke akekei.

Tao ti te bongina ke uabong a bon rimwi naba ataei ma arei te kainnana ae bon rangi n noraki ao ngaia are ti bubuti n aron ae taekinna naba te Minita ao tao e koaua tao a manga katabeaki n ami kaibuke ibukin naba te kanganga aio n te itera Maiaki. A kaman kariaria kaain Tabuaeran, Teraina ni mwanangan LC Arataobwa ao te Mauri a taotaonaki naba ibukin uneakinan kaako nakon te itera Maiaki.

Ngaia are I okira naba au taeka are I kangai *'kanga ngaira naati ake kam mwamwaninga taekara kam nako ni katikuira ikekei bwa kam na mwamwaninga taekera'*. Ngaia are tia bon Madam Speaker nakon te Tautaeaka eng bwa ai rawatara

kaibuken Kiribati ake te naan *private* ao e aera aki kona ni ibuobuoki akanne n te kaako ngke tao arona bwa a kaman nako naba LC Aratobwa ma te Mauri ao are e na aki roko. Ao ngkai are a tare naba ngkai ara koraki n ara abamwakoro i Tabuaeran, Teraina. Iai naba aoraki ake a tataninga naba ibukin waeremwen te kaibuke.

Ngaia are I a bubuti naba ngkanne bwa are iaon naba Teraina ngkai iai naba aoraki ae a wene n aki namakinaaba tao a coma ma aki naba reke tokaia n te wanikiba are te kabanea ni wanikiba are e kibakiba are e toka iai te Minita n nakomai ana Minita te Aono n Raina e aki naba tau mwaitin ana seat ma tao a ti toka iai tao toobwa. Ao ngkanne ara aoraki aikai ane a tiku naba ngkai bwa iai tabeman ake a rangi ni kakaiaki ao a tataninga naba te kaibuke. Tia bubuti Madam Speaker nakon te Tautaeaka tao imwain rereken are e na bon katoka kainnanona tera ngke a kona ni kakabonganaaki n taai nako kaibuke aika a roroko n te Aono n Raina.

Ngaia are ngkana e kauaoki ke e katen oki okina e koaua tao LC Linnix are e a mena ngkanne i Teraina ma e ti uota ngkanne te kaako nako Tabuaeran, Teraina ao te bwaa e aki uotia. Ao te bwaa e a kaman namakinaki naba tarena tao

ai te kateniua n namwakaina aei ke te ka aua n namwakaina.

Ngaia are e rabwa te Minita tia bubuti riki te bubuti bwa ngke arona bwa I kaoka are I taekinna. Bwa are ngke arona bwa a kabonganaaki kaibuke ake baoia ataei ao teniwaa kaibuke akekei bwa ngke arona bwa a bane ni iai te kaako are e a uotia teutana teuana ao ti na aki namakina te rangi n tare ni uaa ngkai. E rabwa Madam Speaker ao I a katuka anne nakon te Minita ma te Tautaeaka e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa ana maroro te Tia Tei ae karineaki e bon abwabwaki bwa ti bon ataia bwa e bon nako mai inanona aron te nanokawaki aio. Ao ti reitaki ma ngaia n aron aio ao reitan ana arong ao iai ngkai ana babaire ane e wene ngkai ae e na kataia ni katoka te kanganga aio bwa e na aki manga oki n okioki. N aron are e a tia ni mwaneweaki bon karekean ana kaibuke teuana te itera mainiku are e na bon tiku ikekei ao e na aki manga katabetabeaki riki ni itera tabeua. Ao e koaua eng ti noora are e taekinna te Tia Tei ao ti bon reitaki naba bwa n te tai are e reke iai kanga kainnanoan te ibuobuoki anne ao e bon reitaki te Minita n te Linnix ao te Education bwa I taku bwa ti tobwa te kainano anne te Tia Babaire n aron kanga karaian ao

manga bitakin te Nakoraoi ao Aratobwa n te tai are e mwaneweia te Tia Tei. Ma tao e aki naba tau te mwaiti ane e uotia ao tao tera.

Ma ti nooa are e taekinna anne. Ao I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa e na akin ang karawawata nanona iai te Tia Tei ao n taraia bwa terana arei ti aki tobwa ana kainnano ao ti tobwai ana kainnano te itera maiaki. Ao I taku bwai naba teuana ae e na riai n ataaki te Tia Babaire bwa are kanga e kuri n rangi n omeere aron tangimwakan bwanana ao korakoran te Tautaeaka nakon kaibuke akana ti aki ana kaibuke, ngkana tao taian *private sector* are kaibuke aikai a bon tia n tei kawaia ao akea menana ae kanga ti nang taumatoaia. Ma kanga e tangimwaaka riki bwanara nakon ana kaibuke are bon ana kaibuke ao I kakoaua bwa ngke e a roko te itera mainiku ao manga iai te kaibibiti ao butiaia bwa ana karaoa kawaia ni manga *serve* terana arei Teraina ao Tabuaeran. Anne I kakoaua bwa a bon roko naba aia rongorongorongo kaain au Botaki ni Mwakuri ake a mena n te Commerce kaain te Iokinibwai, te Commerce ake a mena i Kiritimati ao ngkanne tia kataia ni ibuobuoki ma te Education ao tia reitaki ma te Minita n te Linnix. Ngaia are tao anne ma tao e bon aki bwa n tabetai e na bon aki kona n tau are e karaoaki n te tai ae uarereke are e a bon kabaeaki.

E koaua ti kakoaua n aron are e taekinna ti kataia ni karaai ao ni biti kawaiian ara kaibuke ao n te tai naba anne ao kanga ti bon iangoa naba aron rimwiia ataein te reirei bwa ngkana a rimwi n te rimwi ae uarereke ao tao e na raoiroi riki. Ma ngkana a nang rimwi n te rimwi ae nang abwabwaki ao ai manga bon te kanganga riki naba anne ae na manga bubura ai aron kanga ai tiaki ti teuana te kanganga bwa ai uoua. E tare te kaako a tatarakua bwa e tare aia kaako ao a manga tatarakua bwa nang rimwi aia ataei inanon te maan ae tao e a kan namwakaina.

Ngaia are tia katai n tobwai kanganga aika uoua n teuana te tai, ngaia are e teimatoa iai n reke aio. Ao e na aki raraoma Tabuaeran ao Teraina bwa ti bon ma maroro ara Minita ke raora n te kabineti are e mena n itera arei ao aio ngkai ana iango ao ana bubuti ae e a bon bubuti bwa ti na kataia ni karekea teuana te kaibuke ae e na bon tau n aron ae bon tia naba ni mwaneweia te Minita n te mwamwananga ae nang bon tiku ikekei ae ai bon ana kaibuke Teraina ao Tabuaeran. Eng aio ana iango ni iraora raora n te kabineti are e Minita n te Linnix ao ti nang aki manga kumeia. Ao ti na karekeia naba Taan Mwakuri ikekei n te aro bwa ana aki manga kan nakomai Taan Mwakuri ni kawaria raoia. N aron ae ti ataia ngkana ko

kitana raoma ao kona manga tangiria n oki noria teuana. Ai bon kateira aikai ataian intinia, kaaben, bootin e a bon beibeti naba aia kaibuke ikekei ao a bon titiku naba ikekei aia aomata. Kanga anne tobwaan te kanganga aio ao ti nang nanokawaki n ongo bwa e teimatoa n reke te kanganga n te itera mainiku ao anne are e teimatoa n tibwaia te Minita n te Linnix ao e koaua ti ongo ami rawawata nano Tabuaeran ao Teraina ao tai raraoma n aron ae I kaeka e na bon teimatoa te Tautaeka, te mwakuri ao tobwaan te kanganga aio e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei mai Teraina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoim te Tia Tei.

**BWAKA IA MWAKURIAN TE BACK
PAY AO TE MWANE NI KARA
IBUKIA KAAIN TERAINA**

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa Madam Speaker ao I a bubuti au titiraki ae nambwana 154 ae kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena bwa e na kamatata bwa e a bwaka ia mwakurian te back pay ibukia ake

aki mwakuri ao mwane ni kara ibukia kaain Teraina ake akea aia bong ni bung, ma a tia ni karaoi ma te bowi ao ni karokoi mwii n te MWYSA? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Teraina ao aio ngkanne kaekan te titiraki:-

I kukurei n taekinna bwa e a tia n reke aia bong ni bung ake aki mwakuri ao kaara mai Teraina man au Botaki ni Mwakuri ae tauraoi ngkai ni ira te bwaka mwane ae imwina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minita Madam Speaker ao e koaua ai iraua okiokiu nakon te MWYSA ao e na riai naba n ataia te Minita bwa oin te kanganga ae rangi ni waeremwe irouia ara koraki, ao riki naake akea aia bong ni bung ao a karaoi aia bong ni bung ma te kabowi. Ao ngkanne kaongoau bwa a tia ni kaokaki tao nakon te tabo are e kakarekeaki iai te bong ni bung ma maate ao mare, manga akea ngkanne ae e na kona ni karokoi ni kawaekoai ni karokoi n te MWYSSA. Ao kanga anne naba te kanganga teuana ae ti noria ao tia bubuti ngkanne, bwa ngkai kai ti

taetae ngkai ao iai naba aia rongorongo au koraki aia meeri nakoiu bwa iai naba aika a tuai naba n rin araia tao n ana bong n taumwi te MWYSA. Ngaia are I a bubuti ao e rabwa ana kaeka te Minita ao I a bubuti bwa ngkana e kona naba riki n noraki kawaekoakina bwa te koraki aikai a rangi ni ingainga inanoia ao a rangi ni kainnano n tataningai aia mwane ao iai a kan kauiaki naba n te mate ao ao aki roko aia mwane.

Ngaia are tia bubuti nakon te Minita e rabwa n ana kaeka ao eng are tao e kona ni ibuobuoki riki ana koraki ni kaumaki ake a tia n roko mwii n tabo n tau mwiin bung ao ngkana iai aia aomata temanna ao e rangi n rawata kaain aia aobiti ao ngkana ko roko ikekei ao ngkana ko teitei ao kaain aobiti a bon karaua te maroro ma tera, ao tera ngke e kona ni karekeaki temanna ae e na nako n tutuoi bwain aon aba ake a tia n tia aroia man te kabowi bwa e aonga ni baiti katian aia bwai aomata kea ra aomata aika a rangi ni kainnano n tataningaia. E rabwa te Minita ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao e rabwa naba ana nonori ao ana ibuobuoki n noran kainnanoan aio ibukia ana botanaomata. Ao tao bon ni

katereterean te Tia Babaire I taku bwa e na riai ni kakawaki are kanga bon te bong ni bung e bon mena n te tabo teuana e aki mena iara bwa e mena ian te Ministry teuana ao ti kataia ngkai ni ibuobuoki ma te rabwata ae te MOJ ngkana arona bwa bon iai aika a roko ni bubuti bwa e tuai man rin aia bwai ao anga araia ao ti kona n ti manga *double check* ma ana *system* ao ngkana iai ao ti kona ni ibuobuoki ni karinna n te tai ae waekoa. Ao e koaua ti kabwara bure n aron aika iremwe kioina bwa tao aki rin ibukina bwa tao a tuai n tia aia bong ni bung ma e a tia, ma e aki nakoira bwa e nakon moa te MOJ n aron ae bon kanga kawain te bong ni bung, ao ngaira ngkanne tao a bon katoa bong naba n *update* aia *data* ma aia ra ani katauraao te *list* ibukin te bwaka mwane teuana ma teuana.

Ma e rabwa e taekinna te Tia Tei bwa tao ti na manga bon kakaea temanna ae e na manga kakatoa tai n nako n tutuoi te naan tinetine ibukin te naan bong ni bung ake tao a kainnanoaki n te itera aio bwa tia ibuobuoki iaona ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minita Madam Speaker eng ao e koaua anne ao tao tia bubuti naba bwa tia manga karina ara bubuti

nakon MOJ bwa tao ngkana iai aika a roko iroumi, bwa aron kaokakin bwaai aikai tao mai aon aba ao riki tao mai Teraina, a kaobi n te *email* nakon te MWYSA are a *scan* te naan *receipt* ma mwiin te kabowi. Ngaia are I taku bwa iai inanon te MWYSA ao e ataia ngkanne bwa a tia n raa bwa n aron ae taekinna te Minita ao eti ngkanne manga karekean ngkanne te *birth certificate* ao manga bon te bwai teuana man te MOJ.

Tia bubutia naba MOJ bwa tera naba ngke e kona naba ni ibuobuoki. Bwa I taku bwa ti na riai ni bane ni ikarekebai n aio bwa a kaawa naba ara botanaomata ao ngkana e kona naba MOJ e aera e nang tataninga rokoia kaain te MWYSA. Tia bane n ibuobuoki ao e I taku bwa e na karako te tangitang ao e tataninga irouia ara botanaomata ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa tia bane n *note* akanne ao tia kataia ni ikarekebai ao e koaua bon ti aki ti ana motinnano te MWYSA bwa te Tautaeka ao tia karekebai ma te MOJ ao tao riki naba Taan Tei ngkana a bon mena rikai a kona n rimwina nako ke n *trace* bwa n tabetai e nang mwaiti tabeia tao kaain te MOJ ao a bon aoria tao n

tekateka te naan *list* ake tao a roko mai iaon aba bwa are ti *receipt* ao manga karinana manga tabeia itinanikun akana a tia raoi tabeia ngaira tao e rabwa te katamaroa bwa tia kaai ni iraorao n taraa aio bwa e na moantaai riki ni birimwaaka ao ni kona n tobwaa te kanganga ae tao e namakinaki n te tai aei. Ao E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minita e rangi n rabwa te Minita n ana kaeka Madam Speaker ao tao I a kangai tao e a bon bane buokan au titiraki ma tao ai ti kainnana ni wiiki rake aikai kanga a bon rangi n rawata kainnanaoan te waaki aio ao tia bubutia naba kaain ara aobiti bwa a noori matara ngaira Taan Tei n teitei nako ikekei ao a moanibwaira naba bwa are e rangi n rawata naba tabera ao ti na kataia naba ni ibuobuoki n noori aia bong ni bung ara koraki man te tabo ni bung ao kam bon ongo Taan Tei bane nako noori aia mena ao tai manga tataninga te MWYSA, bwa e na nako noori ao ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki eti anne tia bon kaai ni ikarekebai bwa ti bon bane ni

bukinaki bwa are ngaira taan tobwa ao ti na riai n tobwaia ara botanaomata tao n ara kabanea ni kona ao n tamaroa. Ao tao I kukurei moa n ti katerea nakon te Tia Tei mai Teraina ngkai iai te ribooti ae mena imatau bwa taraan ngkai kaara, iai aia mwaiti ni ware ae tia n rin n te data ngkai ae 78 ao iai ae ti *pending* ngkai ae itiman bwa e tuai n reke aia bong ni bung. Iai naba arana irou ngkana e kan nori ate Tia Tei e aonga noria bwa e kona ni manga ibuobuoki n *trace* bwa tera ae riki. ao ngkanne are ibukia ake aki mwakuri taraan ngkai ae 745 ma kanga akea te *pending* ngkai bwa taraan ae a bon bane ni itiaki ao ara kantaninga bwa a kona ni bane n rin aikai n te *system* n e tai ae waekoa ao akea ngkanne te tinetine ibukin te bong ni bung n noran kanga te ribooti ae mena imatau n te tai aio ao e rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon bane ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki e nakoim te Tia Tei.

TAREN TE BWATIN N TIOKA MAN TE ONAORAKI

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao ko rabwa te Tia Babaire ao aio te titiraki:-

Ti kaongoaki bwa e a maan n tare te bwai n aoraki te bwatin n tioka n te Onaoraki n te maan ae 2 tabun te namwakaina. Tera bukina ngkai e tare te bwatin aei ao ana roko ni ngai? E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang, “ *E kukurei ni kaotia te botaki ibukin Temaui ao Katoki Aoraki bwa bon iai ana bwainaoraki ibukin te Aoraki ae te Tioka inanon bain te onaoraki*” Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa kaekan te titiraki iroun te Minita, tao bon kabwakan au titiraki aio bwa tao I aki katebenakoa te bwainaoraki are kanga e taekinaki n te tai aio, ao e bon ataia te Minita bwa e rawata aekakin bwainaoraki ao te aoraki e kakaokoro naba aroia n namakina raoiroin aorakia ke aki raoiroin aorakia n te bwatin teuana ma teuana, ao te bwai ae I nanonna n te tai aio te Tia Babaire, are te Taokita, te bwatin ae mena ian te baronga ni mena ae te *Sulphur Urea clip site* , ao ngaia anne ngkane te bwatin ae iai aoraki ae a tia ni katokaki iai bwa a kamwaingaki mai

iaon are utuna are teuana are te *Clip Climate* ao te *dyspnea* ae aki toki n tataetaekinna tenan Neeti ao aomata a bon ataia naba, ataia naba, ao ti aki naba kubanako irouia bwa are a bon atai aron tenan bwainaoraki are a mena iai. Ngaia are bon te bubuti te Tia Babaire, bwa ngkana e koaua bwa iai aoraki ae kanga buokaki raoi ni bwainaoraki tabeua n te Tioka, n aron ae kanga n teretere n te tai aio, ao tera ngke arona bwa e karauaki ni kabwarabwaraki nakon te aoraki ae ngkai akea moa arei, ao kona toka moa n aio, ae bon titebo naba te bae e na karaoia nakon rabwatam ma iai ana kangaanga are e taekinna n aron, ae ngkana I bwainaoraki n te bwai aio ao e na butimwaia te Taokita ke te Neeti bwa I rangi n tanoi iai, ao I bekanako, ao bon te kamimi teuana bwa are ko bon ataia te Minita ae ko rine bwa bon titebo aroia bwatin aikai, ma bon te kamimi bwa temanna te aomata ae raoiroi irouna ao iai temanna ae e aki, ngaia are bon te bubuti bwa tera ngke arona bwa e a manga taraki riki arona, tao bon te bwai riki teuana, te kabwarabwara mai iroun te Taokita ke te Neeti ibukin bwainaoraki aikai ao tao karinean naba are ana namakin te Aoraki ibukin te bwatin teuana ma teuana, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, ao e koaua e rabwa *Madam Speaker* ao ti kakoaua ae koaua, tao iai teuana te memere ao ti karautaeka iai n te bwainaoraki ao tao aio bon te kangaanga ae irian te Aoraki ae te *Covid19* , ao ti kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa iai ngkai bwainaoraki aika a tia ni barongaki, ao a kantaningaki bwa a na toka n te wanikiba mai Aotiteria are wanikiban te *World Foot Program* , ao eti ni ikotaki ma ana raraoma te Tia Tei ibukin tao bwainaoraki ake ake a kabonganaki, kanga aranaki bwa tenan *replacement*, are iai ngkai inanon baira, ao e koaua e raoiroi bwa ti a ibuobuoki n aio, ma kain au botaki ni mwakuri, e rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ngaia e rangi ni bati n rabwa te Minita bwa tao bon kaungakia riki ara Taokita ao te koraki ake a tararuakia tenan tioka are ti nanonna n te tai aio, are bwai ai tera taekana n taetae ni Kiribati ao I kabwara bure, bwa are te *Type 2 Diabetic medicine* te Minita ae ko rine, eang tao bon te titiraki, tera ngkai te *treatment protocol* ke te babaire ibukin bwainaorakiakia naakai, ao iai bwainaoraki aika boou, aika tia naba n tataekinaki, ao I kabwara

bure kai Nna taekinna aikai bwa are te Tioka e kona n ae ko angan te aomata te bwain Aoraki ao e a bon akea naba tiokana n te aro ae a bua naba ana iango ao e kona ae e a katikitiki, ao aikai a nang kakawaki, ao iai naba te bwai ae moan te kakawaki bwa are Tioka iai buakakan aron mwakurin aia kirine, ibukina bwa te tioka e urua naba tenan bwaibu n rara ake a kamwarakea naba te kirine, ngaia are iai bwainaoraki tabeua n aron naba ae ti ataia bwa kanga te bwainaoraki ae taekinna n te tai aio, ae e ataki bwa iai naba aki raoiroia nakon te kirine, ao iai ngkai bwainaoraki aika boou te Tia Babaire, ngaia tera ngke arona bwa e rikirake te wanawana ao e rikirake naba raoiroin tararuakia tenan Tioka ae koraki aika tenan *Type 2 Diabetic medicine* te Tia Babaire, ao bon te bubuti nakon te Minita ao Taokita I kabwara bure ngkana arona bwa tao titabo ma I a kaminibae aron aia konabwai ara Taokita, ti aki anne te kantaninga, ma te uaia ni ibuobuoki bwa ae ti noria ngkai ni bwainaorakiakia ara Tioka, I taku bwa e kona riki ni katikiraoaki, ao I kabwara bure ngkana arona bwa tao e bure au noraba anne, ao e bati n rabwa ao ti nang ni bubuti te ibuobuoki iaon aei.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki, ao e koaua *Madam Speaker* , te Aoraki ae te Tioka bon teuana mai buakon tenan Aoraki ae taonia nakon ara botannaomata, ao ti karabwa rikiraken te kakae ao te kukune n te aonnaba, tao te baere e aranaki bwa te *research* , ao ti kakoaua bwa e rawata naba ngkai bwainaoraki aika boou, teuana te bwainaoraki ngkai e boou ae kabonganaki ibukia Tioka, te bwainaoraki ae ti tuai otanna n te onaoraki, tao n aron *Hyperthyroidism* , ao aio teuana te bwainaoraki are e a tia ngkai ni kuneaki bwa ko miiranako te tioka, ao e kauarerekea tiokan raram, ao iai ngkai bwainaoraki ae ea roko a kabonganaki iaon Nutiran, ao e rabwa tabekan buokan te titiraki aio ao aikai ngkai bwainaoraki ae a na manga mwakuria kain au botaki ni mwakuri ibukin karokoakia ibukia ara botannaomata, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rangi ni bati n rabwa te Minita ao bon iai, I nang *Confident* bwa e na bon iai te bitaki ae rangi n tikiraoi ao e rangi n rabwa te Minita bwa e nora aio, ao aikanne aekakin rongorongon ao ti nang kaungako iai te Minita bwa kona uotia, ni karokoa inanon baia am Taokita, bwa ti nang tangira te

waakirake aio ao kerikakin kabuanibwain maeiua ara koraki ae bon kona n totoaki rekena ngkana e bon kanakoraoaki raoi, e nakoraoi aron te tararua iai, ao ko nang bati n rabwa n anne, are ieta.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa bwa tia keiakina tabera aio, e rabwa.

Tibiika: E nanoraoi, e a bon bane buokan te titiraki anne, tia nakon are imwina, E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Taabeta Teakai te Minita ibukin kamwakuri ao karikirakean aia konabwai aomata, e nakoim te Tia Tei.

ANA ANGA TE TAUTAEKA NI KATEIMATOA NNEIA ARA KAIMOA NI KAIBUKEN SPMS

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao aio taekan au titiraki ane nambwana 126 n te ota bebwa.

“E mwaiti ngkai te tabeaianga irouia ara Kaimoa ibukin teimatoan aia mwakuri iaon kaibuke riki SPMS, ngkai a mwaiti Kaimoa man Aba tabeua aika a onei mwia ngkai. Tera ae e a tia ni karaoia te Tautaeaka ni kamatoai nneia ma aia mwakuri ara Kaimoa” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ngkai ai tibwa moan tai n taetae n te ingabong aio, ao I a rimoa moa n anga te kamauri, n reitaki ma au abamwakoro ae Tarawa Teinainano, N ara ae Tabu man mimitong ao kam na bane ni mauri, e rabwa temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao aio ngkanne kaekan ana titiraki “*Honorable Speaker , I kukurei n taekinna bwa iai baika a tia ni waakin te Tautaeaka ibukin kamatoan nneia ni mwakuri ara Kaimoa*” E rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Minita, are e kaeka te titiraki aei te Tia Babaire, ao te titiraki aio e nang mwaiti kurikuri te aomata ae kan ota iai Tia Babaire, ao riki Kaimoa, ngaia are e nang uarereke ana kaeka te Minita , e kona ni kabwarabwara ane e taekinna Tia Babaire, bwa iai waaki aika e karaoi te Tautaeaka ni kamataoai nneia, ni mwakuri ara Kaimoa, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* , e koaua e rawata ara babaronga ibukin kamatoan nneia aia mwakuri ara Kaimoa

itinaniku, te moan tao waekoan kaokakia nako ikai, ian ana kainibaire te IMO, ao MLC, are ana riai ni waekoa bwa ana manga katauraokai Kaimoa n okiri aia beku ma te marurung.

Te kauoua, ti teimatoa n reitaki ma rabwata iaon te *internet*, rabwata aika te IMO, te WHO te ICS, te ITF, ILO, ao bon te SPMS ma te *Swire*, n reitaki n taainako iaon te *internet* ni buokia, katauraokia, tararuia Kaimoa ao buokan naba manga kaokakia nakon aia mwakuri, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Minita ae karineaki *Madam Speaker* , ma e aki katereterea te Tibiika bwa ae ti taekinna ke e ngureakinaki, mwaitia kaimoa ake a mwamwananga mai Kiribati nako aon aia kaibuke Tia Babaire, ae taetae iai te Minita ae karineaki bwa ngaia kaokakia te Tia Babaire, ao te reitaki ma rabwata akana te IMO, te ITF Tia Babaire, eti bwa akane rinanon ana mwakuri te Tautaeaka Tia Babaire, ma ae e raraoma iai te Kaimoa bwa e aki tau mwaitin te Kaimoa are e nako n onei mwia ake a oki, e kona n taekinna nakoiu te Minita ngkai bwa iraua ngkai mwaitia Kaimoa aika mena itinanikun Kiribati, te Tia Babaire ni kabotauaki ma ake a mena

itinanikun Kiribati tao imwain te *lockdown* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki, ao e koaua, n te ririki ae nako n November 2020, ao iai ara aomata aika mwananga aika nimangaun ma aman, ake a nako ni manga kaea aia beku i Tiaman, ibukin te ongora ao iai te mwaiti ae 206 ngkai Kaimoa aika mena itinanikun Kiribati ao man te mwaiti aio ao tebubua itingaun ma temanna aika mena ngkai i Fiji, iai tenibubua onongaun ma temanna aika tia n okira Tarawa, ao iai naba ngkai tebubua uangan, Kaimoa aika teimatoa ni mwakuri iaon kaibuken Spms, e koaua ti teimatoa ni mamaroro ma rabwata aikai ao riki te SPMS ma rabwata ni kamwakuri, taan kamwakuri ao akea taekan ae a na akea manga nneia, ara Kaimoa, a teimatoa ni bubuti waekoan okia ara kaimoa, bwa e koaua iai ngkai aika onei mwia, ma a bon teimatoa n tangira ara kaimoa bwa ana waekoa n oki, ti aki kona ni baireia bwa n ninga ma ti na angan naba te kaimoa inaomatana bwa are ti na ataia bwa inanon te *Lockdown* aio, ao e na manga tiku naba itinaniku n te maan ae e abwabwaki, ngaia are ti na ongora irouia kaimoa aikai ao are e tauraoi, ao e tauraoi n taainako au botaki ni kamwakuri, ni manga kawaekoaia ni kaokia, e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kateniua n tai .

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Minita ni kataan kaekan aio Tia Babaire, ma e rangi n teretere Tia Babaire bwa e a moanna ni bua mwaitin aia tabo ara kaimoa itinaniku bwa e aki tau are a kanakoaki n onei mwia te Tia Babaire, e taekina te kananako te Tia Babaire ane tao n Okitobwa ke n Nobembwa, n te ririki ae nako, iraman aika nako n te moan kananako anne Tia Babaire, ae te *charter*, ti nimangaun tabun Tia Babaire, ane e bon taekinna, ao iraman aika tia n roko, te bubua tabun aika tia n roko, ikai ao iai akana iaon kawaia n oki, ma akea ngkanne onean mwiin taabo aikai Tia Babaire, are moan te kangaanga aio n te moan tai ni kakaeaki nneia ara botannaomata, ara Kaimoa te Tia Babaire, bwa moan te mwaiti ngkai te *competition* , ke te kaiangatoa ma aba akana i *Asia*, *Europe*, ae a rangi n ngarengare kai akea Kaimoan Kiribati bwa a onei naba mwia, ao tera ngkanne ae ti na raweia ngkai ngkana e teimatoa te Tautaeke n aki karaoa tabena ae e riai ibukin kateimatoan tauan aia mwakuri ara Kaimoa Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker*, ao e koaua, e rawata ake a tia n oki, ao ai tibwa nimangau ma aman ake a tia nako, ma ibukin te Aoraki aio *Madam Speaker*, ao I taku bwa e na ota iai te Tia Tei, bwa ibukin te kangaanga tao ni babaronga inanon te mwamwananga are a na manga rokanaki iai 14 te bong, manga ana kabanemwane te tia kamwakuri, temanna ma temanna, ao bwaai riki tabeua ibukin te bwai ae riki ngkai n te Aoraki aei, n te aonaba aio, ao e koaua, a kamatoa ke a *confirm* taan kamwakuri bwa n te tai ngkai, n te tai aio, ao e koaua bwa oneaki mwia ara Kaimoa, ma a kateimatoa bwa a bon tangira ara kaimoa, ngaia are n te tai are a tauraoi iai ara kaimoa aikai n nako, ao ti tauraoi ni kanakoia, n aron ana babaronga te Tautaeka are e teimatoa ngkai ni barongaia ibukin kaokakia ara Kaimoa bwa ana reke nneia, e koaua n te tai aio te Tia Tei ae ko karineaki, ao oneaki moa mwia ngkai, angina irouia kain Philippine ma a kakoaua taan kamwakuri bwa n te tai are a bane iai aia tai nakai ao e tauraoi ni butimwaia ara koraki, ao e ingainga n tataninga bwa n ningai ae ti na kona iai kamwanangaia, ma n aron are I mwaneweia mai imwaina, ai nakon te Kaimoa bwa are e tauraoi ao e tauraoi ngkai SPMS ni manga kanakoia, e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, ao tia nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran, Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma rawaki, e nakoim Tia Tei.

E RIKIARAKE NI BUAKAKA KAWAIN TABUAERAN

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio

“E rikirake buakakan te kawai iaon Tabuaeran riki n te itera are i meang. E kona ni ibuobuoki te Tautaeka iaon aei” Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tabuaeran *“E tauraoi au botaki ni mwakuri ae te Ministry of Line and Phonics Island Development ni manga reitanako te karao kawai i Tabuaeran n te itera ae i meang ngkana e a tia raoi te manga baronga,”* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita n ana kaekaeka ae rangi n tamaroa aio, ao e koaua buokan te

titiraki, tao n ningai ae na tia iai te baronga, ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ngke e moan roko ara Tautaeaka, ae Tobwan Kiribati Party, ao bon teuana te aba ae nang kakawaki irouia ae moani benebene bon Tabuaeran ibukina ke te aba ni kakairua, akea ara anga iai ti na tauraoi ni kibaria, tia Kaman kibaria ni karaoa kawain Tabuaeran, ti karaoia naba ngkoa ngke e katabuaki te Tama iaon Tabuaeran, ti karaoa aia *Jetty*, ti karaoi riki bwaai tabeua, te kanganga Madam Speaker e a tauraoi manga kibarana n te tai are nako, bon ngke bon tia naba ngkekei kawain te itera arei, tia tauraoi mitin ni kibara te itera arei, te kanganga are iai moa ana kanganga LC Linnix, ngaia are e karautaeaka te Kaben iai, ao ngke e bon karaoia naba ngkekei ao e a roko naba karaoana, ma ngkai moa kai e a bon maan bwa ai teuana tabun te ririki, a Kawa bwai ni mwakuri, a riai ni karaoaki raoi n te *Media service*, ti na kaoki moa, ao n te tai naba are manga tia, ao tia raoi babaronga, ao ngkana tao e waekoa naba n roko te kaibuke e na kona n tiku irarikira ikekei, ao tia manga kibara naba Tabuaeran ni karaoa kawaina n te tai ae waekoa naba, ibukin tobwan ana kainano te nati n Tabuaeran iaon Tabuaeran, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa ana kaekaeka te Minita ao a e koaua ngaia te teretere n ana kaeka bwa ngaia a nang kaokaki bwaai ni mwakuri, ake i Tabuaeran, ao e koaua e kananokawaki aio, ngkai a nang kaokaki, ao are a mena ikekei, ao au koaua ma au berita bwa e na aki kona n tia kawaira ngkana a nang oki bwai ni mwakuri aikai, tao n aua riki te ririki ma ngkai ao e a tibwa tia, ma N na ti maroro iaon te kawai aio te Minita ae ko karineaki, e a bon buakaka, e a bon buakaka, a taetae te *Mayor* ao te Kiraaka, bwa Nna tabekia n tain te Auti aio bwa a nang aki buti bao, a nang aki roko taan mwakuri n te kauntira, a nang aki roko naba ataein te reirei i Palau bwa are e mwakoroua abara, anne aia rongorongong, ma ngkana e koaua bwa a nang nako mai ikai ao e tatatare te bwaa, tao a na buti i taari, ke tera, I taku bwa e nang bon roko te kanganga, aio e a *urgent* aio, e a bon roko te kanganga, ma ngkana e koaua bwa nakon ngkai LC Linnix bwa e nang anai, ao ti bon nang nanokawaki, bwa ko bon ataia te Minita kanga e bon kakaraoa naba te itera are mai maiaki, ao are mai meang e tuai man karaoaki, te tuai man karaoaki n te tai aio, ma e raoiroi bwa I a katuka aio bwa katabetabean am iango te Minita, ngkana ko anai am bwai ni mwakuri aikai, ao e na iai te kanganga nakon

ara abamwakoro ni iterana arei bwa a nang aki roko taan mwakuri ao ataein te reirei a nang aki naba kaei aia reirei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ao Nna bubutia te Tia Tei ae karineaki, bwa ara bwai ni mwakuri akana a tiku ikanne a bon tiku naba n *idle* n aki buti ni karokoa ngkai, akea rekerekeia ma kain te itera arei, bwa are bon te kanganga taian *Heavy machines* aika a tangira *operators* aika a bon *operator* ao te *mechanic*, ma ai teuana tabun, tao ai 14 ngkai te namwakaina n tiku n *idle* , n tuan karaoan bwai ni mwakuri, a riai moa ni karaoaki te *Major service* bwa e aonga ni manga reitinako karaoaia, marurungia ao e na kona n okira Tabuaeran ni manga karaoaki te kawai ane e kantaningaki, e riai naba ni mataata iroun te Tia Tei ae karineaki bwa bwaai ni mwakuri aikai, ti aki taian *Brand new*, taian *second hand*, iai aika bon wene naba ikanne ao a uruaki, a bon tangira raoi te *major service* bwa e na karaoaki raoi aonga ni manga bon ananau aia *service life* , ngaia are ti aki birinako man karaoan te kawai are i Tabuaeran, ti tiku n nanoangaia ao ni kan katia, e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki, e teimatoa te Tautaeka aio ni bon tobwa naba Tabuaeran, e na aki raraoma, taian maroro are a wai man are ngkoa e

nang roko te kaibuke ni bon tiku, are angkoa e na kona naba n toka iai mitin, e na moanibwaiakaki Tabuaeran ngkana a nakoraoi mitin aikai, ao e bobonga raoi te baronga, ao kataumwane ma tain raa, a kona ni manga nakoraoi riki, au reke bwa tao e bon rabanen te ririki aei ke moan te ririki ae boou, tarana, ke n rarokon naba te kaibuke, ti kona naba n tarai kaibuke aika LC Linnix ao Aratobwa, a nang kainanoaki naba ikai, ao ngakana tao e a bon roko tewana ikekei, e a kona naba n *solve* ana kanganga tei Tabuaeran akea te kanganga, ti na bubutia, e na nanorinano, bwa bon te kanganga aio are bon mitin aika a bon riai ni karaoaki raoi n te tabo ae kanga te *headquarter* are a bati bwai ni mwakuri aika bubura naba iai ni kona n tobwa te kanganga, E na aki raraoma, e na aki berita n ae e na aki karaoaki te kawai, e na aki, e na taetae raoi ma te nano ni koaua ao te Tautaeka aio e na karaoa kawain Tabuaeran inanon taina ao riaina ngkana angaraoi bwaai, e rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tekiau Aretateta: E rarabwa ae taekinna te Minita ao e koaua, are anne I a tia n taekinna are e a bon roko te kanganga ngkanne ikanne, i abara, akea riki te anga, ma Nna ti bubutia te Minita, iai riki te *option* riki teuana ke akea, iai te mwane ae kona ni karekeaki bwa

tao a nang bon *man power*, e nang mwakuri te botanaomata , ti karaoa moa imwain aio, bwa ngkana e aki karaoaki, ao I taku arei, a nang aki roko taan mwakuri, ao ataein te reirei a nang aki kona naba ni kaei aia reirei, bwa are e nang kakarau abara arei, e nang korakora iai te karau, ngkai e roko aia rongorongo Kauntira bwa a bon tabena aia bubuti bwa a bon uruaki bao ni mwamwananga, a tebo, a kan aki otirake, a rarikiriki, e a bon roko te kanganga, ngkana arona bwa iai te anga riki teuana ae kona ni kibaria te Minita aio, imwain are e na karai bwai ni mwakuri , ao I taku bwa e na rangi n tamaroa riki imwain rikin te kanganga ae na rangi n abwabwaki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko aita riki *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai riki n anga te bwana ni karau nanon nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran, are a bon ongo te Kauntira n Tabuaeran, ai ana bwai anne ngkanne ni kibaria ni kona ni karaoia, *small maintenance* bwa e na kona ni buti tao bwatika, ke taian raa, iaon Tabuaeran, bwa are bon taben naba teuana te mena te kauntira, ti bon kaokiokia arei, ai bon akea ara anga bwa ara mitin ai 14 *month old*, ngkana 14 namwakaina n tekateka te mitin ae nang bubura kaei, te Kureita ma tera, n aki kakamwakuri, e a bon

riai ni karaoaki imwain are te rara buabua, ane a bae nakon bain mitin, rabwatan mitin aikane, ao ngkana ti a kamaui n aki *full service*, te *corrosion* ke tera, e na urubwai riki ao a nang aki kona ni buti ara mitin, e na aki raraoma, au bubuti ngkanne nakon te Kauntira, iai te *option* ae kona ni karaoia ana Kauntira , ma e kona ni *Man power* ao bon iai naba ana kataumwane nako iai, e kona ni karaoi *maintenance* ae uarereke, kanga ni bon au namakin ao n au koaua a bon kona naba ngkai n nakonako kain te itera arei, ni bwatika ke n rebwerebwe ni karokoa te itera are i tabon teuabu, e aoria, ti butimwaea ana kanganga tei Tabuaeran, ana *concern* , ibukia ana botanaomata , ao ti tei irarikina, ma ti na kataia ni kibara are ti kona n te tai ae waekoa ngkana e bon angaraoi nako, ao e a nako naba, Ko rabwa *Madam Speaker* ao kabwara buren te maroro ngkana iai.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne, tao e a bon bane buokana ao tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher , ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukin aine, te roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

**ATAEI AKE IAN NIMAUA TE
RIRIKI AIKA MWAUKU E AKI
REKE NAKOIA TE BUOKA**

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* , e kangai taekan au titiraki n te ingabong aio, “ *N aron ae e ataki ao ataei aika Mwauku ae bwaka aia ririki ian 5 te ririki, e aki reke nakoia te buoka are e reke nakoia mwauku. E kona te Minita ae karineaki n te MWYSA ni kabwarabwara bwa tera raoi bukina ngkai e aki reke te buoka nakoia ataei aikai*” E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia babaire ao e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari, ao aio ngkanne kaekakina “ *I kukurei n taekinna bwa e a kona n reke te mwane ni mwauku nakoia ataei ake ian nimaua te ririki ian te kainibaire ae ngkai,*” Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e nangi n rabwa te Minita n te kaeka ao I taku bwa e bon tia n taekinna naba te Minita n te Kaoti teuana n te wiiki ae nako, tao n te kanimabong n aron au ururing, ma e kakawaki bwa are I a bon tia ni karina te titiraki ao tao aonga n ae bon mataata riki ara

botanaomata , kanga Nna ti bubutia te Minita, mwauku ake kanga irouia ataei ake kanga, aekakira raoi aika a butimwaeaki, tao a butimwaeaki naba ake kanga a baebae neweia ke tao a bono tanninga, kanga I ti kan titiraki, ni bon kabane aekakin mwauku ke bon ti iai te aekaki ni mwauku ae butimwaea te Tibiika taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin : E rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki, tao n aron otara ngkai te titiraki ian ara *policy* ao kanga a bon bane ni kantaningaki mwauku ni kabane bwa ana bane n rinanon te *system* are kanga iai te *form* are e na *access* ke e na karaoa ana tutuo te Taokita nako iai ao a bane naba ngkanne ni kantaningaki bwa ana bane n roko n ara aobiti, ao ni bon aia *Assessment* taian Taokita ke MAs ao a kona naba ngkanne ni bwaka ian tera te *category* ake a bwaka nako iai ao a kona naba n reke te mwane nakoia n aron ae matatana, e aonga ni mataata irouia ara botanaomata , kanga titabo ma ngkoa n ara *policy* ao kanga iai te *scoring* are 12 kanga te *age*, kanga ti aki te bui, ao ngkanne ti a manga tia ni kauarerekea riki n nora riaina ibukina bwa a teimatoa n roko kanga kaaro n tangira, bwa e a bon mwauku natiu aio, e aera kai akea buokana, ao tia manga kataia ngkanne kanga ni katamaroa riki ao e a moa ngkanne te *mark* ke te *score*

man 6 , nakon 24, ngaia are ara kantaninga bwa tera are e anganira te Toakita ke te MA ao anne ngkanne ae tia angan iai ana *allowance* ke ana mwane te mwauku anne nakon are a tia ni karaua ni barongaia tao riki te onaoraki ke tao te Taokita ke te MA n aron ae ti ataia, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e nang rabwa te Minita, I taku bwa e nangi ni mataata ao tao a bon nangi ni kukurei ara botanaomata aikeke iai aia ataei aika mwauku bwa are titabo ma kanga a bon bane n tobwaki ngkai ma e a bon ngkanne ana tutuo tao te MA iaon te abamwakoro ao tao iaon Tarawa, tao nakoia aikeke tao Taokita aikeke a tabe iai, ao I karabwa te Minita ma te Tautaeke, bwa I taku bwa n taai aika nako, ao kanga bon iai kaaro ake a nako ni bubuti ibukia aia ataei ake a mwauku ao kanga a tuangaki are e aki reke nakoia ataei ake ian 5 te ririki, ma e nangi n rabwa te Tautaeke ngkai tao e koaua e a manga nora riaina ao e rabwa naba ngkai e a manga kauarereke te *scoring* bwa tao e a kona riki n ae a bwati riki iai tenan ataei ake tao a mwauku ao tao a Assess naki ao aki roko n tain bwi n te tai are mai imwaina,

Madam Speaker Nna ti Karin raa, ao I a bon tia ni bubutia te Minita bwa ngkana I kona ni Karin raa teutana, bwa ngkanne aio tenan ataei ake ian 5, ma iai ngkanne ake ikawai aikeke, a bono taninga, ao a baebae n newe, ma Nna bubutia te Minita, I bon bubutia teutana bwa ngkana I kona ni Karin raa, ma ngkana e taku bwa e aki tauraoi ni kaeka ao I a taona naba nanou, ma ibukina bwa iai ara mwauku i buki aika a reke n are kanga te bono taninga ao te mena ao a tuangaki bwa e aki reke nakoia, ma Nna ti bubutia te Minita e kona naba reke aio ngkanne nakoia mwauku akana tenan bono taninga ao baebae n newe te Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia babaire ao e rabwa manga buokan te titiraki ae kanga bon irekerekena nako naba ma tao n aron are tao ti na bon aki naba birinako man are ngkana e taku te Taokita e *recommend* , tao te baebae n newe anne bwa tao tera raoi mwaukuna anne bwa e bon bungiki ni mwauku, ke tao terana, ao man ana *Assessment* ao tao e na bon kona naba n anganira bwa e na bwaka iaa, e na reke n te *Category* raa, are man are mai inano ke tao 50 ke iai are 60 iai are 70 ao kanga iai ae 80, kanga e na nakon naba te Taokita ke tao te MAs , ao tia kona ngkanne n rinanona, ngkana e taku te

Taokita bwa e bon aki bwa are aera, ao ngkanne e a bon kona n aki, kanga e *depend* ara kabwakamwane man te *Assessment* are mai iroun te Taokita, kanga bon ti anne ngkanne oin ara kabwakamwane, kanga ti aki kona n are ke, bon te Taokita naba e na bon kangai, e mwauku aio bwa e bon buangiaki bwa e bon mwauku ao e bon kainanoa, ngkanne tao iai ana bwi are anganna, ao ngaira ngkanne, a reke ana mwane tao aio, bwa kanga e bwaka ana *score* iaon aio, ao ngkana e taku te Taokita, e a bon akea ana kanganga teuanne, e ti baebae n newe ma e bon taetae, ti ongo bwanan ke tao tera, tao ngkanne e na bon kona naba n anganira bwa iraua ana *score* ke iraua te mwane are e na kona n anganaki man te *Assessment* are e kanga e roko mai iroun te Taokita, e rabwa Tia babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher : E rabwa *Madam Speaker* ao e nangi n rabwa te Minita, e rangi ni mataata ae e a tia ni kabwarabwara, kanga bon ti tao ke kanga ai bon akea raoi ma kanga tao I bon ti kawenea bwa te bubuti nakon te Minita ao te Tautaeka, bwa kanga ti ataia ae ngkai kanga e nakoia tenan MA, iaon abamwakoro ao tao a bon kona ni kakaokoro aron aia tutuo, tao iao temanna ma temanna, tao a kona n ae tao i Butaritari e reke nakoina ao

tao iaa ae e aki reke nakoia, ao tao bon titabo aekakin tein aoraki, bwa are te bono taninga ma te baebae n newe ke tao te aki kona n taetae, ngaia are Nna bubutia te Minita, ngkana tao arona bwa a roko aikai ao bon iai kawain te kona ni manga tao bubuti ngkana arona bwa aki reke n te bwati tao n te moan *Assessment* , iai te anga ngkanne ae kona ni manga karaoaki te *Assessment* riki nakoia ke tao ke a bon tia mai iroun te MA, ai ngaia naba ke e kanga raoi, kanga ti anne ae I kan butia te Minita, ngkana arona bwa, are ti kakoaua bwa e kona ni kakaokoro aia *Assessment* , ti ngkana arona bwa bon iai raoi te kainibaire ae kaweneaki ni kangai, bwa bon arei ao arei ao tao ai ngaia naba, ma e aoria bwa Nna katabetabea te Minita iai, ao e nangi n rabwa te Minita bwa ataia ngkai ara koraki are a bon kona ni manga nako ni kawara te MA are tenan bono taninga ao tenan baebae n newe ngkanne ni kona ni manga tuoaki ao ni karini naba aia *form* n te aro ae na kona n rinanoaki iroun ana koraki te Minita n te MWYSA, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia babaire ao e rabwa te Tia Tei riki ae karineaki ni buokan riki ana titiraki ao e koaua kanga ni bon teina naba ngkai ao ti bon kona, ngkana bon iai tangitang aika roko n aron are tao a

kona n noraki bwa iai taabo tabeua ae bwaka ao eaera ngaira e aki bwaka, a bon kona n roko akanne, ao ti kona ni manga noria, ao tao ti bon kona ni karekea ara tai tao bon riki te *health* ni manga bon rinanon aio, are bon ngaia kanga taan rabakau iaona ao ni manga kona ni manga *reassess* ngkana arona, ke n noran riaina, e rabwa Tia babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne kai e a bon bane buokana ao tia nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin te Minita ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki ae karineaki Hon. Dr Tinte Itinteang, e nakoim Tia Tei.

KATOAKIA TAIAN CLINICS IAON BETIO NI BAOIA REBWEREWE

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa Tibiika, imwain ae I tabeka au titiraki ao bon te kamauri nakoim Tibiika , Beretitenti, Minita , ao Taan Tei ni kabane ao ni ikotaki ma kain abau ae Betio, kam na bane ni mauri,

“Iai au bubuti are I tabekia n te Maneaba ae nako ibukin katoaan baoia taian Clinics iaon Betio n te Rebwerebwe, e a bwaka iaa kaekan au titiraki aio Tiaaoka” E rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki raou n Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio.

“ I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa au botaki ni mwakuri ma te botaki ni mwakuri ibukin Tautae inanoaa e na tara te bubuti aio rinanon te rabwata ae te HPSIF, Health and Police Services Improvement Fund Committee” E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Minita n ana kaeka Tibiika ao e koaua tao kanga bon tao te titiraki, tao kanga nakon n ningai ngkanne ae kanga e na kona n reke te ibuobuoki man te rabwata ane e tia ni mwaneweia te Minita te HPSIF te Tia babaire, e na reke tao nakon n ningai ae kanga e na kona n reke iai te ibuobuoki mai iroun te rabwata anne Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao are I a tia n reitaki ma te Minita ao n aba inanoaa are te MIA ao iai rebwerebwe teniwa ane a tia ngkai, a tauraoi ngkai bwa tibwangan Betio n ana *Clinic* ni katoaki baia ana

Clinic ake teniua, E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Ioteba Redfern: E nangi n rarabwa te Tibiika, e rabwa te Minita n aron te kaeka ae kanakoa n te tai aei, ao e koaua ti bon kakoaua ae korakora kainanon te rebwerebwe ae ibukia tenan *Clinics* aikai Tia babaire iaon Betio, ao tia karabwa aron te kaeka ae kanakoa te Minita n te tai aei, ane e nang tauraoi n reke baoia te rebwerebwe Tia babaire, ao tao kanga e a bane mai ikai Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* buokan riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio, ao e bon teimatoa te Tautaeaka n anga anganibaina ae bubura nakoia te abamwakoro ae Betio, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao tao ai bon akea buokan te titiraki bwa e nanoraoi te titiraki anne, ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, mwamwananga ao Kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

ANA AUTI N TATANINGA NIKUNAU N ANA MARAE NI WANIKIBA

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kanakoa au titiraki, tao bon reitan taian bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker*, te Beretitenti ao te kauoman, Minita ao te mataniwi n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni ikotaki naba ma kain abamwakoro ae Nikunau, te bwana ni kamauri, kam na bane ni mauri.

Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki “*E a rangi ni maan n tuai n tei ana Auti n tataninga Nikunau n ana Marae ni wanikiba ao e korakora te mwengabuaka ian te riringa ma te karau irouia kain Nikunau, n taai ni kiba, ngkai e rangi n uarereke te Auti ngkai ae kabonganaki bwa te tabo ni katine ao n tataninga, I kan butia te Minita are tabena bwa e na kabwarabwara bwa tera ae karika te mwarara ao tera ae riai ni karaoaki nakon iai*” ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei a karineaki mai Nikunau temanna, ibukin ana titiraki aio, ao aio ngkanne au kaeka nako iai “*I a rimoa ni karautaeka n te iremwe nakon katiakin ana auti n tataninga Nikunau n ana marae ni wanikiba, te mwarara nakon te itera aio bon man*

kamatoan kainibaire ibukin katean te Terminal ni kaineti ma Tuan te Airport ao Tuan te kibakiba, ao ai man iran nanon naba te kainibaire ibukin taian karikirake, e ngae n anne ao I kukurei n taekinna bwa e a taubobonga aio ao e nang waaki kanakoan te Tender ibukin te kateitei aio, ni kaineti ma te Project Land ao e katautauaki bwa e na tia ana Terminal Nikunau ni banen Okitobwa 2021” Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei
Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao eang I a kaitaua te Minita n kaeka ae kanga e a bon kaekai naba baike kanga ti rangi ni kan mataata iai, ao tao bon imwain ae I kanakoa buokan te titiraki *Madam Speaker* ao eang, tao bon ti kaotan te tanginnano teutana ngke kanga e bon tia ni kaokaki nakon te Kauntira bwa e na karaoa ana tamnei ao ngaia bon iai riki te tamnei ae tao e bon kantaningaki bwa e na karaoaki iai, ma e aoria bwa tia katuka anne *Madam Speaker*, bwa are ngkai taran ae e a kakukurei aron ana kaeka te Minita bwa e a tauraoi, e a tauraoi ni waaki, e nang waaki ngkai kanakoan te *Tender* ibukin te kateitei, ao e nako naba ma te tai, tao a bon ongora kain Nikunau, ngkai bwa are ngaia kanga taran ae na tia te *Terminal* ni banen Okitobwa n te ririki aio,

Ngkanne ao buokan te titiraki, tao I a kanakoa naba uoua au titiraki nakon te Minita bwa e bon uarereke, eang tao iraua te kabanemwane ngkai n te karikirake aio, ao e na mwanenaki mai iaa, ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua Tia babaire, e rabwa riki boutokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau, ao e koaua ti rimoa ni karautaeka n aron aio, ao e koaua ti nora ana tabeaianga Nikunau, ao e koaua iai aia tamnei are a bon uotiarake nakon te Tautaeka, nakon te MIA, bwa angkoa aki nanoraoi n ana tamnei te MISE are a katauraioia ibukin tamnein aia *Airport* are anganaki, ngaia are koaua tao anne te mwarara teuana are karekea te babaronga bwa are e koaua, ian tuan te kibakiba, ian tuan te *Airport* ao iai kanga tei rietan tenan auti ake ana riai ni kateaki, tenan *Terminal* ao ana riai n *Standardize* iaonaba, Nikunau kanga teuana naba te aba teuana ae riai n ataia te Tia Tei mai Nikunau ao a ongo naba kain Nikunau, bwa kanga Nikunau kanga bon iai te kataratara nakon Nikunau, bwa are e koaua tao e kona ni iai bukin tao wanikiba aika bubura riki, n aron ae e a tia n noraki teuana mai buakona te *Dash 8*, ao tao iai naba kataratara nakon

taai aika na roko are e na kona naba ni manga riki Nikunau bwa kanga tao te *hub* nakon aba akana uakan riki ma ngaia, tao e kona riki n roko te wanikiba ake a bubura ao ngkanne, ngaia are e kakawaki naba bwa ana auti are e na karaoaki e na bon *meet* , ke e na kaitara ke na bon roko n are e kantaningaia te AKA, *Airport Kiribati Authority* are e kakawaki bwa e na iri Tuan tenan *Airport* ke tenan *Terminal*, ma e koaua ni kaekan ngkane am titiraki are te kauoua, ma ibukin are ana tamnei Nikunau arei e tuai, e bon teimatoa naba ara tabo ni mwakuri ni kona ni iraorao ma Taan Tei n aron naba aio ae ti mwaneweia nakon raom Tia Tei ae raora ni Minita, bwa e tuai n toki iangoana, ma e kakawaki bwa te *Minimum requirement* are e na kainanoaki ibukin te *Terminal* , e na ira naba nanon are ana tamnei Nikunau are e uotiarake te Kauntira, ngkana arona bwa iai aia katamaroa n aron naba kaongoakira ngkana iai rakan te kataumwane, ngkanne angkoa Nikunau ngkane Kauntira e nang kaitara ngkanne te katamaroa nakon aia tamnei are a tangiria, e tuai toki, e tuai ni in ikai, ti kona n reitaki ma raom ma te Tia Tei ao tao raom ni Minita, bwa e kanga raoi are kam na tangiria ao ni manga karinaki bwa ngkana e riaon ana kataumwane te tai aei ao tao e nakona ngkanne ni ibuobuoki te Kauntira n aron are kaongoakira naba,

E koaua ibukin ngkanne te kabanemwane tao tia iraorao iaona ngkanne bwa mwaitira are e na bane, ao e mwanenaki mai iaa, tao I a butia te Tia Tei bwa tia iraorao iaona, imwin te Auti bwa tao a tauraoi ngkanne bebwa ma rongorongo ma irouia au taan mwakuri, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoa n tai

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao eang I a bon kaitau riki nakon te Minita n aron ana kabwarabwara ao eang I rangi ni kaitau bwa e manga kamatoa riki kanga te rongorongo are tia bon tia n tataekinna nakoia kain Nikunau ae e na riki bwa teuana te ***hap***, nakon aba akana tao n te itera Mainiku, ma e ang I karabwa te Minita n aron ana kabwarabwara iaon te tamnei, eang tao bon irou are tia bon katikua iroun, inanon bain te MISE bwa tera ana tamnei are e taku bwa e na bon kaineti riki nakon te Tua n aron ane e mwaneweia , I taku bwa anne ae kanga tao ana nanoraoi naba kain Nikunau, bwa are e kakawaki ae na bon ira naba te tamnei,

Ao ngkanne ibukin kaekan, e rabwa kaekan te titiraki are iaon are tao I titiraki iraua ao e mwanenaki mai iaa, ma tao tia iraorao ma te Minita iai, tao I bon tabeka te titiraki aio

ibukina bwa, are iai kanga aia kataumwane kain te Kauntira are a tia ni kataua, ibukin kanga mwanen ngkoa te kaibuke are a na kabongana, ma toa ngkanne tao bon ti te tabeaianga bwa ngkana arona bwa e a tia ana tamnei te MISE anne ao tao ngkana iai te raka, ngaia are anne ngkanne I kan ataia bwa e na mwanenaki mai iaa, are a bon tia ni katannakoa mwaitin aia mwane are a na kabongana, n aia moan tamnei, ma ngkana e a tia anne, e kona ibuobuoki tao te Tautaeka ngkanne ni mwanena anne, ma e aoria bwa are tao anne tao buokan au titiraki ngkana e kona ni kaeka te Minita, ma I karabwa bwa are tia bon iraorao iaona n aron are e a tia n taekinna, ae tao te titiraki, e kona ni ibuobuoki te Tautaeka ngkanne ni mwanena ane ngkana arona bwa iai te raka ni kataumwane iaon te tamnei ane e nanonaki n te Tua.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua tao tia iraorao iaon anne, I aki kona ni katauraai ngkai ware ao tao tera raoi are imwina, ma tia mwakuri ma te Tia Tei imwina ao raora naba ni Minita, are bon raora, raora n Tia Tei are bon raora naba, e koaua e aonga n tia ana kainano Nikunau aio, tao e kakawaki bwa e na tia, ao e na tia naba nakon are ian are kantaningaki ian te Tua, e

koaua ti kakoaua aia kainano kain Nikunau, bwa are Ngai naba temanna are I a tia ni kaira ana tiim te Tautaeka nakon Nikunau, ao ti nora aron kainanoan te *Airport*, riki n taian te kakarau, ngkana e kakarau, ao n tain naba te riringa ngkai bon te Auti ae kanga te *temporary* moa kateana ikekei n te tai aei, ko rabwa te Tia babaire ao tia reitaki ni iraorao ma te Tia Tei ao te Minita are bon raora naba, Ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tabeta Teakai te Minita ibukin te botaki ni mwakuri ibukin kamwakuri ao karikirakean aia konabwai aomata, e nakoim Tia Tei.

**KARAKAN BOON TE SERVICE
CHARGE KE TE SECURITY
GUARD NAKON \$1.50 N TE AOA**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia babaire ae ko karineaki, ao imwain ae I waaki ao I a reiti bwana ni kamauri, nakoim Tia babaire, ae ko karineaki, ao kain am aobiti, nakon te Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Minita, te Rita n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane inanon te Maneaba ni

Maungatabu ao ai bon kain Kiribati ake a ongora ao riki bon nakoia kain ara tabo ae Betio, kam na bane ni mauri.

Aio au titiraki, ao tao imwain ae I kanakoa naba ao Nna bubuti ngkana I kona n onea ti teuana taekana kanga bon titebo nanona, are kabwaka nakon karaka, ngkana e butimwaeaki anne iroun te Tautaeaka,

Tibiika: Iai te kanganga te Minita, akea kanakoa am titiraki te Tia Tei Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki, “*Nna butia te Tautaeaka ngkana e kona ni karaka boon te mwakuri ke te Service Charge are e kaineti ma security guard nakon te mwaiti ae \$1.50 n te aoa, taiaoka*” ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker*, I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ao aio kaekan ana titiraki, “*Madam Speaker e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa aio man mwakuria te bubuti aio*” ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia babaire ae ko karineaki ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka

ae moan te tamaroa, te bwana ni iraorao, ao e koaua tao Nna bon ti taetae teutana iaon te bwai aio, bwa tenan kambwana ake a kateirakeia tenan *security guard*, a kabaeaki bwa ana kabongana te boo ae \$1.30, Tia babaire ngkai titabo ma a bon anganaki naba \$1.30 ao a nang kakaea aia anga iai, ngaia are e nang mwaiti au tai n ti titiraki n taai aika nako bwa a bwaka aia *KPF*, ara *Security Guard* ke a aki, a roko n te boo ke aki, ao tao aio teuana te kaeka ae moan te tamaroa, ae e a otinako ngkai, ao inanon karaoan numerakin bwa iraua raoi ae kanga e bon tau ao e koaua ngkana tao ti karaoa te ware ae tao \$1.50 bwa kanga ti taku bwa e tau anne, ao ngkana I kona ni manga bubutia te Minita ae karineaki ke te Tautaeaka, bwa kanga e bon ratau riki ae kanga te mwaiti ae kanga tao \$1.70 nakon \$1.80 ngkana e kona n nora riaina bwa e aonga n are a maiuraoi tenan Bitineti ao a bon bane raoi ni koro bukin bwaai ake a kainanoaki, bwa ana karaoaki ibukia *Security Guard* ake a kamwakuraki aika nang mwaiti mwaitia ngkai iaon abara aio, ko rabwa Tia babaire ngkana I kaokia nakon te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker*, e rabwa buokan te titiraki, ao n te tai moa aio ao te tia ni boo ae bwainaki bon \$1.30 n te aoa, e kona ni manga katamaroaki

riki nakon are iaona ngkai ian te Tua ni kamwakuri, ao e kona n rinanoaki ao ni katamaroaki ni katoa uoua te ririki, uotakirakean te katamaroa aio nakon te tia ni boo, e na manga kona ni karaoaki nakon te ririki ae boou 2022, iai naba *Regulation* are a karaoaki ngkai irouia kain au botaki ni mwakuri ma te AGs *Offices* ni kaineti ma katamaroan riki babaire ni kaineti ma *Security services*, n te tai aio ao e bon kaungaki te *Security service* bwa e na karaoa ana *negotiation* ma taian *Ministries* ke ana *Client* nako, bwa ana riai ni kabongana te *minimum wage order*, are *issue* man au botaki ni mwakuri, bwa aia *bases of negotiation*, te kantaninga mai ikanne bwa e na kona n reke riki aia *deal* ma aia *clients* ao are a kantaningaia ae na tau naba ibukin kaboiaia *security guard* n te mwaiti ae \$1.30 n te aoa, imwin tauan mwane, ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Tia babaire ae ko karineaki bon te kakaitau bwa man au kakauongo ao iai noran riain te bubuti aio iroun te Tautaeka n aron ae taekinna te Minita ae karineaki, ai te kakaitau ao tia kawenea bwa te bubuti ngkana e kona n rinanoaki aio n te tai ae waekoa are e mena inanon bain te Minita bwa e aonga n are a koro bukin bwaai ake a na karaoaki ibukia ara *Security Guard* aka a

mwakuri, ao e ti aki naba tiring tenan kambwana ake ngaiia ake a karaoaka te kamwakuri ibukia tenan *Security Guard*, bati n rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa riki buokan te titiraki ao are a bon ongora au taan mwakuri, ao I taku bwa aio are a na ibuobuoki iai ma te Tia Tei ae karineaki, ngaia are man te kanganga anne ao e a tia ni butiaki au botaki ni mwakuri bwa e na mwakuria te *Regulation*, iaon aio ni barongaki ma te AGs *Offices*, e rarabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a bon rau nanon te titiraki anne ni kaekana ao tia nakon ara titiraki are imwina, E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki, Hon. Tekeewa Tarati te Minita ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

**ANA BUBUTI TERAINA IBUKIN
KAROKOAN KAA IAON TERAINA
RINANON ANA KAMABWANA NI
KAIBUKE KNSL**

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao manga au titiraki naba ae teuana aio *Madam Speaker* are kangai taekana

“ Inanon bowi aika nako ao I bubuti ana buoka ara Tautaeka ibukin karokoan taian kaa mai Tarawa nako Teraina rinanon ana kaibuke ana kambwana ae KNSL, tabeua mai buakon kaa aikai bon Trucks aika ai uoua tabun ririkia n tiku i Tarawa. E kona te Tautaeka in waekoa ni ibuobuoki n aei” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei mai Teraina n ana titiraki aio, ao aio ngkanne au kaeka nako iai *“ E na tauraoi au botaki ni mwakuri rinanon te KNSL ni buoka te kanganga aio nakon kabanean angaraoina,”* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E nangi n rabwa ana kaeka te Minita *Madam Speaker* ao eang e koaua are tao ni kabanean angaraoina, ai bon te bubuti riki, ti aki kakiba te Minita ma ai bon tia bon kawenea nakon te Tautaeka ma te Minita bwa ai bon te bubuti, te wana naba mai buakon kaa aikai ibukin ongoram te Minita ao te Auti aei, bon baoia ataein te reirei are e teimatoa n tiku ngkai i Kiritimati n aki kona n roko i Teraina, e tiku mai Kiritimati I taku bwa ngkana eti au ururing ao e toka ni baoia ataei are te Mauri are kaokaia ataei ni motirawa n te ririki

ae nako ao ai tikuna naba ngkai n uaa ngkekei, I taku bwa e tia ni kaotinakoa ngkanne ana aomata te *Education* ikekei, tao ni kawakinna ke tao ane e a bon kabongana ma ti aki ataia ma anne kanoan naba te kanganga ae ti mena iai riki ngaira kain Teraina n aron ae tao e bon ataia naba te Minita, ma tao e kuri ni kanganga teutana kawaerakean kaa n ara abamwakoro, tao Tabuaeran tao e uarereke riki bwa e nama raoi ao ngaira, ngaia are tia bon bubuti, eang tabeua kaa *Madam Speaker* a tia, a bwara nanoia taan bwaibwai n te bao ni mwamwananga ikekei, a kabonakoi aia kaa bwa a tiku ni maan riki nakon uoua te ririki, ao ngkanne ngaia are buokan au titiraki, Nna bon rangi ni bubutia te Minita tera ngke e kona n reke buokana tao inanon namwakaina rake aikai, ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua kanga N au kakauongo ao uoua ana kanganga Teraina, bwa te moan kanganga karokoan kaibuke kaibuke mai Tarawa nako Teraina ao te kauoua ni kanganga mai Kiritimati nako Teraina, ao e koaua tao tia tara moa te kanganga are mai Tarawa, n aron are e taekinna bwa tao ai uoua tabun te ririki kaa aikai, ao Nna iraorao naba nakon te Tia Tei ae karineaki bwa are ngkana

arona bwa mai ikai nako Kiritimati, tao ngkana e kona moa ni kariaia bwa tia kataia ni kamwanangai ana kaibuke aikai nako Kiritimati, ngkai e kakoaua bwa mwamwanangan LC Aratobwa ao Linnix n aron ae kam ataia, e a bon onrake naba, e onrake te kaako ao e onrake n te aomata nako Kiritimati, ngaia are n taai tabetai aikoa nang moanibwai kaa, ma bwaai ma a moanibwai moa kaako ma amwarake, kabwara au bure, kaako ma aomata, ngaia are e koaua are bon iai te kaibuke ngkai ae toma Tarawa ma Kiritimati, ana kaibuke MBDL, are e katoa teniua namwakaina, ngkana ti kona ni iraorao ma aio bwa e kona ni buoka karinan aio, iai mwanangan ngkai te moan kaibuke ni mwananga ngkai nako ikekei, inanon Meei te namwakaina ae boou, ao ngkana e kona ni karokoa te kaibuke, e kona moa ni karokoi ana kaa iaon Kiritimati ao mai Kiritimati ngkanne ai karokoana mai Teraina, iaon Teraina, ao e koaua n aron te kanganga anne, ti bon maroroakinna naba n ara *Cabinet*, n raonaki naba ma te Minita are bon raomi n te Aono n Raina are e bon tararuai ami tabo akanne, ao e taekinna bwa bon anne te kanganga, karokoan tenan kaa ke tenan *Truck* iaon Teraina, ma e koaua tao ti na bon kaunga ngkanne te *Shipping*, ara botaki ni kaibuke, bwa tao ti ngaia riki ae bon ana bwai te Tautaeke ae bubura bwanara nako iai, e na kona ni

kakaea angan are tao manga karokoan aekakin are kakaraoaki naba rimoa, ngke a bon roko naba kaa i Teraina iai, ao n are ibukin te ongora, ao ara Kaibuke ngkanne are te Linnix ane e a bae ngkanne n te itera Mainiku, ane ana karaoa ngkai teniua ana *round trip*, te *Linnix* are e a roko ikekei, ane e a na moan mwananga ngkai e na uota ngkai te amwarake, tao I a kareketai naba ni kaeka ana titiraki are mai imwain, ana moan mwanangana ngkai e uota te amwarake, ao e oki e na manga uota te bwaa ae 400 tabun te turam, ao imwina ngkanne e manga oki ao tao e a manga *top up* ma aomata ngkanne ake a kona ni manga toka n rarai, anne ngkanne kanga e na tiku ni maan teutana, ma ngke arona bwa e a tia n roko ana kaa te Tia Tei ikekei, ao tao e na kona naba, au kantaninga ao Nna manga reitaki ma taan mwakuri bwa tera ngke a kona ni ibuobuoki n ana kaa Teraina, bwa e a kakawaki rokona ikekei, e anaa naba aia kaa ataein te JSS ni kataia ni karokoa naba inanon tikuna ikekei, ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Nantongo Timeon: E nangi rabwa te Minita n ana kaeka *Madam Speaker*, eang e koaua anne ao e koaua tao bon te kanganga ma ti bon kateimatoa ara bubuti ao e rabwa n ana kaeka, eang ao tao e koaua, eang ti karautaeke naba bwa

mwanangan LC Linnix ae nako, ti aki ataia bwa are e nakon te itera Maiaki ao e a bonako naba ni kangai nako Kanton nako Kiritimati, ao bon ara kantaninga naba ti bon kangai, ngke arona bwa a toka naba ara kaa tabeua iai, eang ni mwanangan ngkanne Aratobwa ae e a bon tibwa nako aio, ti a tia, ke iai naba te kaa ae uowa tenan *truck* aika bwain Teraina, a tia ni bwaka kantokaia ao manga bon aki kona n anaki ibukin ae iai naba riki kaa aika uarereke ae tao bwain Kiritimati, ao tao bon ibukin ae bon onrake naba n te kaako ao te bwatintia, a bon tiku naba aki reke tokaia, ngaia are tia bubuti, ane a tauraoi ara kaa aikai, ao tia nangi ni kukurei n are ngai tewana ae I katoka ao I bon boraraoi ma KNSL bwa ngkana arona bwa e na aki kona n roko i Teraina n te *trip* ae nako aio, are e bon aki reke tokana iai, ao ti taku bwa e raa, e ibuobuoki ni kabwaka kantokan ara bwai nako Teraina, ma ti kona naba ibuobuoki tao ni kabanemwane teutana ni manga bon katikui i Kiritimati, tao ni manga tataninga aia kaibuke are imwina ao e kona ni manga karokoi i Teraina, Ti rangi ni butimwaea naba anne ao ti rangi n tauraoi iai bwa are anne bukin tangiran rokon ara kaa n ara abamwakoro, ao ti tauraoi naba ngaira ngkanne ni karaoi akanne, ngaia are ngkana e kona ni ibuobuoki naba te Minita n akanne, ao e rangi n rarabwa, ti tauraoi

naba n akanne ao ti rangi ni kukurei naba iai bwa are te uaia ni ibuobuoki ao ti rangi n nora ana kangaanga ara abamwakoro ao ti rangi n tauraoi ni karaoi bwaai aika ti na kona ni ibuobuoki iai ae na kona n roko iai ara kaa ni waekoa n ara abamwakoro ao e rabwa te Minita, ao tao e bon toki naba ikanne akea riki au titiraki *Madam Speaker* ao e rangi n rabwa te Minita, are e a bon ongo ara kangaanga te Tautaeka ana kangaanga Teraina, tia bon katikua inanon bain te Minita ma te Tautaeka ao e bati n rabwa te kaekaeka, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika : Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E rabwa te Tibiika ao tao e koaua tao tia kakai ni mwakuri ma te Tia Tei iaon aio ma Nna bubutia naba bwa e a kakawaki naba, ngkana arona bwa ti na manga taninga te Linnix ao Arotobwa, are a waerake ngkai, tao e na aki kauia naba Meei, ma n aron are I taekinna, te kaibuke are te MPDL, are uouoti *Container* nako Kiritimati iai kawaina ngkai inanon Meei, ao ibukin naba te ongora, are katokakin Kaako ake mai Tarawa nako Kiritimati, a *covered* naba ian, a nangoaki naba ian te bwai are te *Freight Levy*, ngkana e kamenenaki naba te Kaibuke are te MPDL, ao e kona naba n reke te *Freight Levy Refund* mai iai, ngaia are kanga akea kaokoron arei, ti kona n

tauraoi ni ibuobuoki nakon te Tia Tei ngkana e kona ni moantaai ni karaoi kawain, ngkana arona bwa ko a tia ni kabwaka am kantoka n te *Shipping* ma aikoa ni *refund*, ti na ibuobuoki n anne bwa ana *refund*, bwa ko aonga ni manga kona ni waaki nakon te MPDL are bon akea ara raraoma bwa te MPDL e aki kan tau kanoan ni waerake, e kona ni uota ae irabui ke irabui te Kaonteina ao te kaa, ngaia are I taku bwa aio e na rangi ni moan taai riki, moantaai karaoa am reitaki ma te MPDL, aobitin te MPDL aikai, moantaai ni karaoa bebwan am Kaako nakon ikekei ao n aron are I taku, e a kona n reke *refund* n anne ian are te mwananga mai Tarawa nako Kiritimati, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei e a nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Eang ko rabwa *Madam Speaker* angkoa ai bon akea ma e rabwa ngkai e a manga anga ana kaeka te Minita n anne, e koaua bwa are kaa aikai ti bon kaoi mai itinaniku, ao tewana e bon rangi ni boou mai buakona, ti bon ibuobuoki ni karokoa i Tarawa mai itinaniku, ao eang te Kaibuke ane taekinna te Minita ane te *Container* anne, kanga ti noria bwa kanga iai riki buraran te kantoka iai, ma ngkana arona bwa e na ibuobuoki n aron ae taku te Minita, ti rangi n tauraoi naba ni karaoa

anne bwa aonga ni bane n tauraoi Kiritimati ara kaa, ao e na iangoi aroia ni karokoi i Teraina n ana kaibuke ake bon ana kaibuke ake bon ana kambwana ni kaibuke, ao e rabwa te Minita ao tao I a reitaki ma tao ana aobiti ke antai are ti kona n reitaki ma ngaia ibuki buokan katokakin ara kaa n te MPDL, e rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minita

Tibiika : Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Akea te kangaanga e uki ara aobiti n taainako ni kona ni ibuobuoki, ni baike ti kona ni ibuobuoki iai, n reitaki ma tenan kambwana ni kaibuke a ngaia ake a karaoa te *service* mai ikai nako Kiritimati, ko rabwa ao mai Kiritimati ngkanne tia buokia ngkanne n ara kaibuke are man Kiritimati ni karokoa i Tabuaeran ke Teraina, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki, Hon. Alexander Teabo te Minita ibukin botaki n reirei.

E nakoim Tia Tei.

**KAINANOAKIN TE KATAMAROA
NAKON ANA KATEITEI TE
WAIWAI JSS IAON MAIANA**

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* aio ao ngkanne au titiraki are e a toka iaon te ota bebwa nambwana 161,

“Iai kainanoan te katamaroa nakon ana kateitei tabeua Te Waiwai JSS iaon Maiana, I kona ni butia te Minita are tabena, iai te ibuobuoki ae kona ni karaoia” E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana,

“ Tia Babaire e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio” Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki are kaotia bwa e tauraoi ana botaki ni mwakuri ni karaoa te ibuobuoki nakon te titiraki aei, buokan te titiraki *Madam Speaker* ao tao n ningai ae kona ni ibuobuoki te Minita, e aonga n ae tao e tei tamneina, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua, I kan katerea Tia Babaire bwa n aron are I tia ni mamaroro n te tai ae nako Tia Babaire ao ana kakamwakuri te botaki n reirei iaon mwakuri n onobwai nakon reirei ni kabane iaon Kiribati, ma ana baronga are e a tia ni karaoia n ana mamaroro ma ana *Development Partners* ao ti kukurei n taekinna bwa iai teniua ara *Development Partners* aika a mena irarikira n te tai aei ni boutokaira Tia Babaire ao n te tai aei, ti a mwakuria ara *Plan*, bwa ibukin are I taku bwa iai ae i tataekinna are n te tai ae nako ao I a tia ni butimwaea 5 tabun te mirion, maiiroun Nutiran are ibukin teuana, kanga onobwai nakon reirei ni kabane iaon Kiribati, *Primary*, JSS , Tia Babaire ao Aotiteria, I taku bwa e na kakoaua te Tia Tei bwa are iai naba te waaki are e na karaoia nakon katean te reirei iaon Maiana ao kanga iai are i Abaiang, iai are i Tarawaieta, ao angkoa e na manga reitinako n *roll out* riki nakon are imwina, teuana naba ae ti mena, te *Unicef* , aika a na katoamaua te reirei, ngaia are I taku bwa ngkai n aron ae I taekinna, bwa au Taan Mwakuri ngkai ane a mwakuri iaon aia *Program* bwa are e a tia n reke te mwane, e a tia n roko te mwane arei, ao e a kona ni waaki ngkai te *Program* Tia Babaire ao e koaua, ti kaitau ngkai iai aika mwemwe aia titiraki ibukin kainanoan aio, anne, a tia n *note* au Taan Mwakuri ao are

I taku bwa bon iai ara baronga Tia Babaire ma ara *Plan* kanga ara *Action Plan* ibukin katamaroan reirei ni kabane iaon Kiribati Tia Babaire, akea ae na katukaki Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Madam Speaker* n ana kabwarabwara te Minita are e kaotia bwa I taku bwa a tia n reke tenan mwane ni buoka are ana kona n tauraoi ni kaitairai tenan mwane ibukin te onobwai ibukin tenan umwanreirei iaon aba, ao e koaua *Madam Speaker*, e koaua ti na bon riai ni kabwarabwara bwa tera bukina ao tera te kangaanga ae kaitibo ma ngaia ara Jss iaon Maiana, I taku bwa te bwai ae kakawaki ae na mataata *Madam Speaker* are ara umwanreirei aikai, kanga a bon tei ni ununin te ang, tanrake raoi ao I taku bwa n aekakin ae kam bon ataia, te bururu n nao, e a bon kakatoa tai naba, a tia n rotaki tenan winto, tabeua mataroa a bwaka, ni irekereke ma tao tenan intiti ake a taua te mataroa, a onrake n te rara are e manga karika te kangaanga, I taku bwa te kangaanga aei man taai aika nako ao I nang karabwa riki te Minita ngkana arona bwa tao e moantaai nikibaraki, e aki koaua are a reirei ataei, ao ngkana e bwaka te karau, e kona n ae manga uota te ang e manga uotia ni karina

nako nakon te *Classroom* are manga booo te mwaimwai iai *Madam Speaker*, ngaia are kanga I bon taku bwa te kangaanga e na kona ke e na moantaai n tobwaki, I kawenea riki te bubuti nakon te Minita, are bon iai mwakana, ao I a bubutia te Minita bwa e a moantaai n tara te itera aei, *Madam Speaker*,

Madam Speaker kanga e bon uarereke, ao e ti kakawaki ae I a tia n *address* ana kangaanga JSS iaon Maiana, I a kawenea inanon bain te Minita bwa I a manga bon reitaki ma ngaia, ao e rabwa riki *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I karabwa buokan te titiraki ao te kamatata riki n ana *case* te reirei aio Tia Babaire, ao e koaua ti bon kakoaua bwa e bon tei kanga n te tabo ae kanga e bururu n nao, ao e nang korakora te ang iai, aekakin raoi naba are i Butaritari Tia Babaire, ao I taku bwa au Taan Mwakuri a tia ni bane n roko, ane a kakio reirei ni kabane ni katai n tarai reirei ni kabane ake aia kangaanga n te tai aei, e a tia naba n reke irouia te rongorongongo aei, n aron are i Tewaiwai, e a tia naba n reke irouia aron ana kangaanga Tewaiwai, ao e koaua kanga iai te kantaninga bwa tao iai te *relocation* ke tera Tia Babaire, ma I taku bwa anne ae na

bon wene inanon baina, ma n te tai aei Tia Babaire ao ti nang tauraoi ni buoka aron tobwan ana kangaanga Tewaiwai JSS Tia Babaire are i Maiana, ian ae ti kakoaua bwa e a kainanoa aron kibarakina Tia Babaire, eang e na aki raraoma Tia Tei ao a bon ongora au Taan Mwakuri angkoa ti na teimatoa n Assess ni tenan umwanreirei, bwa are e koaua a riai n rau raoi ataei n reirei inanon te umwanreirei, e toka naba n au maroro, te buoka naba ae kanga te *facility* naba tabera Tia Babaire, are ngaia anne are a kataia naba ni keiakinna kain au botaki ni mwakuri ao ti kukurei n taekinna bwa n aron ae ti taekinna, Tiaina e a tia n anganira tenan taibora, ma tenan kain tekateka are ti na manga kabutia nako naba nakon tenan reirei, a na katoamaua aron tenan reirei iaon aba, ao Maiana ni kabane reirei ti na bon bane n roko iai riki ake a nang kakaiaki aia *situation* n te tai aio, ao ti kakoaua bwa teuana Tewaiwai ae rangi ni korakora ana kangaanga ma te bururu n nao ao e umwa n ang Tia Babaire. E rabwa

Tibiika: E nakoim Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Madam Speaker* ana kabwarabwara te Minita ao I a bon rimoa n anga te karabwarabwa nakoia ana Taan Mwakuri te Minita, ngkana e a tia ni wene inanon baia ngkai, ngkai tao ti taetae ao a

tautaua mwina, ao e kakawaki ae mwaneweia naba *Madam Speaker* te Minita are tenan Taibora n reirei, iai ana buoka Tiaina are kanga e a tia n angan naba te Tautaeaka, I taku bwa e a tia n reke inanon bain ana botaki ni mwakuri te Minita, ao I a moantai naba ni bubuti *Madam Speaker* bwa are bon kain Maiana, tia ibuobuoki ni karai ni kangai ngkana tera angaraoina *Madam Speaker* ke te Minita, ao e rarabwa riki *Madam Speaker* ao I karabwa te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e koaua I kaungaia au koraki bwa are a bon ongora naba ngkai te kaekaeka ao, e koaua are ti na keiaki ni karaoa tibwangara aio ibukia kain Kiribati, riki ataein te reirei, reirei ni kabane ake a mena ian ara tararua Tia Babaire, ao e koaua tao tibwatibwan tenan taibora ma kaintekateka are e roko mai Tiaina, aikanne ana bon bane naba n tibwaki, ao I taku bwa ti na kataia ni kakoroi ni kabane nanoia, ni karokoi n tenan reirei, iai abamwakoro akana ti na kanakoi tibwaia, ao I kukurei naba n taekinna bwa are ngkai e kateaki te reirei i Maiana iroun te *KELP*, ao n reitaki ma Abaiang ao Tarawaieta, ao are ngkana arona bwa e nang manga karaoaki nakon *roll out* nakon abamwakoro akana tabeua ao e bon e iriri ma tenan

umwanreirei aikai, tenan *furnitures*, bwaai aikai Tia Babaire, bwain reirei aikai, ngaia are ti nang kukurei ao ti nang kakaitau nakoia ara taan anga te ibuobuoki bwa a rangi n nora tangirakin kan kamwengaraoakia ara ataei ao bon ara bubuti nakoia ara ataei ma ara taan reirei bwa ana tararuai raoi bwaai aikai, ao ana kekeiaki riki ni botumwaka ara ataei ao taan reirei ni keiakina tibwangaia bwa e kakawaki ae na rikirake ara roro are ngaia taan tabeka te tai ae na roko, ko rabwa.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina, bwa e a bon bane buokan te titiraki anne, ao e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Betio, Hon. Ioteba Redfern, e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukia Aine te roronrikirake ao takakaro ao kamweraoi, e nakoim Tia Tei.

KATEAKIN AIA TABO N NETE BASKETBALL AO TENETI KAIN BETIO

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao aei ngkanne au kauoua n titiraki Tibiika ibukin te bong aei, ao e kangai taekana

“ A bubuti taan takakaro iaon Betio ngkana e kona n reke aia tabo n takakaro ibukin te Nete, Basketball ao te Teneti” Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karinekai mai Betio ao e koaua, *“E tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio,”* Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: Ai bon au karabwarabwa nakon te Minita n aron ana kaeka are e a kanakoa n te tai aei, ao e koaua tao bon tenan titiraki ngkanne kanga ni kan kamataata, ao tao kanga e kaninganinga tao nakon n ningai ae kanga e na kona n reke iai te ibuobuoki nakon aei te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua e rabwa buokan te titiraki, n te tai aio moa te Tia Babaire ao are bon iai ara komete akana a tararu te itera aio, n tarakin te tao ana bubuti Betio, ti kakoaua bwa Betio ngkai bon te tabo teuana ae iai taabo n takakaro aika a kaman tauraoi iaon Betio, ao ngkana iai manga bon te tabo ae a tangiria Betio n te tai aio ae bon onoti, ao ngkana bon iai ana tabo ae bon tauraoi ae kona n anganira ao ti kona ngkanne ni manga ibuobuoki ni karikirakea tao ni kakaea buokana, ao ngkana ti aki are

ngkana bon ana tabo te Tautaeaka, ti na manga i rekereke ma te MELAND tao te *Lands*, ibukin manga barongan aio, ma ti aki kona moa ni manga taekinna te tai bwa n ningai ma tera raoi are e bon tangiria bwa tabo ae boou reirei, ao ngkanne e kona ni manga bon katerea te Tia Tei ae karineaki, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa ana kaeka te Minita Tibiika ao e koaua bwa are n te tai aei te Tia Babaire, kanga bon akea ana tabo n takakaro Betio, e koaua e onrake te tabo ane inanon te *Sport Complex* ma akea ae kanga ae tara n ae ngkana e nako n tuoaki raoi nanon te tabo ke n takakaro are n te *Sport Complex* ao ngkana tao a ritinanikuna ngkanne arei te Tia Babaire, kanga bon akea nnen te takakaro iai ae na kona, tao ti iai te *Basketball court*, *Tennis court*, ae kanga a kona n ae titabo ma aki rangi n tararuaki raoi te Tia Babaire, ngaia kanga bon anne aia bubuti ara taan takakaro mai iaon Betio bwa tera ngke a kona ni karoaki raoi taabo aikai, bwa e aonga ni bon tau bobonga raoi ibukin aia takakaro, eang kanga bon te bubuti nakon te Minita te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa e a teretere ngkanne bwa n aron ae kanga ti bon ataia, iai akana n te *sport complex* ma ngkanne titabo ma tarakina, e tangiraki manga te katamaroa nako iai, ao I taku bwa a bon ongo ara koraki, tia manga karekea aio buokana n te tai ae waekoa bwa ti aonga ni manga kona ni katamaroai taabo n takakaro aika a wene ngkai iaon Betio n te tai aio, ao e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Minita te Tia Babaire, n ana kaeka ao e koaua tia bon kawenea bwa te bubuti ngaira ma ara botannaomata iaon Betio, kanga te ibuobuoki n te itera aio, bwa ti bon kakoaua, kanga bon tuai nang taubobonga raoi aron te takakaro iaon Betio n aron are I a tia ni mwaneweia are te *Basketball*, te tabo n *Tennis*, kanga aikane ae kanga e rangi ni kainanoaki n te tai aei, te Tia Babaire, ngaia are ti a bon karabwa te Minita n ana kaeka ae e a tia ni kanakoa n te tai aei, ao tia tabekia bwa te bubuti ae mangori nakoina n te tai aei, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Tei ao tia tauraoi ni ibuobuoki ni

ikarekebai ma Betio n te tai aio, ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao te tai ngkai, e bon itera tao ai ti iraua te tekan ao e itera 12 ao tia bon roko raoi ngkanne n ara tai ni katawanou, ma iai nikiran ara titiraki akana uoua, ao katokaki nakon te ingabong bwa kanoan ara moaningabong ni ngabong n ara ota bebwa, tia motirawa nakon ara katawanou ao tia kaitiboaki ikai n te aoa 2, tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai n ara Ota Beba.

Kiraaka: Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Te moan kaoti are e na tabekaki n te bwakantaai aei e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e nakoim te Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA N TOTOKOA ROKON TE AORAKI AE TE COVID-19

Tibiika: Te moan kaoti are e na tabekaki n te bwakantai aei, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae

karineaki mai Abaiang, Hon. Dr. Kautu Tenaua. E nakoim te Tia tei.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika. Imwain ae I waaki ao bon te taeka ni kamauri ao te inga mai irouia kain Abaiang nakoimi ni kabane ake ti mena n te Auti n tei aio. Kam na bane ni mauri!

Ao I taku bwa e boni kakawaki bwa ti na kauka ara maroro n te kamauri te Tia Babaire. Bwa te bwai ae N na maroroakinna n te tai aio, e kona ni karekea te kabuanibwai ae korakora nakon maurin te I-Kiribati ngkana ti aki karaoa ae e riai bwa e na riai ni karaoaki imwain rokon te aoraki ae arana ae *covid-19*.

Tao bon te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire bwa e a bane n ota te aba ngkai n te bwai ae e riki n te aonnaba ao ti ataia bwa te aoraki ae te *covid-19*, te aoraki ae virus ae e buti ae e kona ni karekea te aoraki ae rangi n korakora nakon temanna ma temanna ao e kona naba n tiringa te aomata.

Tao ti na kaoki ara iango nakon te naan aoraki aika a riki ngke ti uarereke te Tia Babaire.

Iai teuana mai ibuakona te aoraki ae e moan te tiritiri n taai akekei, te bwai ae e aranaki bwa te *small box*.

Ao ti ataia bwa ibukin karaoan te babaire aika raraoia ao akea ngkai te *small box* ae ti a tia ni manga kakaitara ma ngaia inanon maeura ni karokoa te tai aei.

Ao aikai kanga reirei aika a na reke nakoiria bwa ngaia ngkana iai babaire ae ti boni karaoia raoi, ao e na bua matan ke n aki reke te kanganga nakoia ara botannaomata ngkana ti karaoi raoi ara babaire aika a nakoraoi iaan te kairiri n te Kuakua.

Ngaia are ngkai ti a ki nora matan te *small box*, akea te *polio*, akea te *whooping cough*. Ao aikai bwaai aika moan te tiritiri ao e a oneaki mwina ngkai n te aoraki ae moan te boou reirei nakoiria, ma e rangi n tiritiri naba nakon are ti tataneiai iai mai imwaina ngke ti uarereke.

Ngaia are e bon rangi n kakawaki bwa e na ataia te botannaomata bwa tera aron te aoraki aio ngkao. E teimatoa n tiritiri mani karekea te aoraki ae e korakora ke e kerikaki.

Ao kaekan te titiraki anne; e rangi n rikirake ni karekea te aoraki ae e rangi n korakora ao n tiritiri nakoia te botannaomata. Ao tao bon te titiraki nakoia ara botannaomata bwa e kangai. Bwa ngkana ti boni karaoa raoi aron ae e bon riai ni karaoaki ibukia ara botannaomata, ao ti kona n teimatoa ni kukurei man rikirake

aron maeuraaira ma kaubwaira i abara.

Man te tai are e boni bure naba iai ara babaire ao e na karekea te kananokawaki ao te uringaba nakon taai aika imwaira.

Tao bon ibukin tabekan te kaoti iaon aio te Tia Babaire, bwa ibukina bwa e rangi n uarereke te bwai ae ti ataia bwa tera ngkai ae e riki i abara ae Kiribati.

E rangi n uarereke bwa tera ae e a tia n noria ao ni mwakuri iaona te rabwata ae e aranaki bwa te *Task force*.

Ao imwain ae I mwaninga ao tera ngke arona bwa e na karababaki riki aron tao kainakin te Komete anne n te aro bwa e na kona n reke aia tai tabemwang tao n titiraki iaon te naan babaire ake a tia n tuangaki tao te Komete ke te *Task force* anne n aron ae ngaia ae e karekea teiu inanon te tai aei n te Auti aei.

Tao bon te monaibwai moa ae e karekea au kanganga ngke I ongora, bwa n te ririki ae e nako ao e tia ni baireaki bwa Kiribati e na reke tibwana te *vaccine* are aongkoa e na roko te iti are aongkoa e na totokoa te iti ti ibukia 20%.

Ao ngke I a manga ongora ao 20% arei, ngaia te 18 te ririki ni waerake. Ao anne ngkanne te titiraki bwa ti

tebo ao ngkanne e a kani kaetai te *Task force* ke tao antai are e na kaekai, bwa ti tebo ma e butimwaeaki te babaire are e a tia ni baireaki irouia tao taan rabakau ae ngaia e a baireaki naba bwa ti te iti aio, ti ibukia te koraki are 18 te ririki ni waerake ngkana arona bwa e na roko ao ti 20%.

Ao bon te bwai naba ae e a tia ni butimwaeia te *Task force* bwa ngaia ti te 18 te ririki ni waerake ae e na iti.

Ai antai ane e na reke inanon te 20% anne te Tia Babaire. Anne te titiraki. Ao te titiraki nanon are iaan 18 rikaki a na aki aoraki. Anne te titiraki.

Bon te titiraki naba bwa e kangai. Ao ngaia te iti e a tia ni baireia te Tautaeka ngkai bwa e na roko i Kiribati te bwai ae te *vaccine* ae arana ao I karautaeka bwa akea riki arana ae ti na kabebetea iai *AstraZeneca*.

Ma bukin nanora te Tia Babaire ae ti kan rinnako naba iai ae tao ni marooroia ara raraoma ma ara kantaninga n te babaire iroun te *Task force*, bwa iai bwaai tabeua ao I karautaeka, I aki tangiria n taekinna inanon te marooro n te tai aio bwa I taku bwa tiaki nnena aio ma tao e a boni kawakinna te *Task force* bwa I tangiria bwa N na maroroakinna ma kain te *Task force* ao nake te naan *Consultant*

are anga aia babaire nakon te *Task force* bwa a na kaekai ara titiraki ma ara raraoma.

Bwa tera bukina n te babaire bwa ngaia e nang bon anganaki naba ashper techiquir bwa ngaia anne te iti ae e na roko ibukia kain Kiribati.

Bwa are n otara ae e memere, iai naba bwaai tabeua ae ti na riai ni kauntaekaia are aongkoa te kantaninga bwa n token te tai ao e na otinako te kabanea n raoiroi.

Ngaia are I a toki naba ni mamarooro iaon taeskan te vaccine ae ashper techiquir. Ao I taku bwa ae bon iai naba te taokita ikai, bwa are iai naba te naan vaccines ake irarikina. Ae ti ataia bwa iai kanga iango ke koaua ae ti tebo ma e na boutoka tao ara kakauntaeka ke ara kani marooro ni katebenakoa te kabanea n raoiroi man ana babaire te tia rabakau are aongkoa e a roko ni baireia ibukin Kiribati.

Bon te bwai ae kanga e kararaomai bwa inanon au tai ni mamarooro ao e kangai te taeka. Bwa e a tia ni baireaki bwa te vaccine aio, tao teuana e boraoi. Ao te kauoua, e bebeta naba aron karokoana i Kiribati bwa akea bwaai ake a kainanoaki i Kiribati ae kanga tao e na bobuaka naba aron karokoia i Kiribati, ae ti tebo ma e karekea n au kantaninga bwa te babaire

ibukin te iti aio e boboto iaon te kabanemwane.

Au marooro n te tai aio, N na bubuti bwa ngkana iai te babaire ibukin kamaeuan te I-Kiribati ao e na aki boboto te iango iaon te kabanemwane. Ma e na boboto te iango iaon te kabanea n tamaroa ibukin te I-Kiribati. Ao anne ae boton te iango iaon te bwai aei, bwa e na aki reke te I-Kiribati bwa ngaia e anganaki te iti n te tai aio are tao e kantaningaki moa bwa tao anne te kabanea ni bebeta aron te kabanemwane iai. Ao I taku bwa anne ngai irou, ngkana ibukin taekan bejbeten te kabanemwane. Ao ngai n au koaua, e aki riai.

E na boni bane riki au marooro iaon te totoko bwa ibukina bwa ti reirei man te naan rongorongo aika a mwaiti ao e kangai te taeka. Ngkana arona bwa ti na kariaia bwa e na roko te aoraki i Kiribati imwain ae e itinaki te I-Kiribati, ao ti na ataia bwa e na bon iai aikana a na kabuanibwai maeuia n te aoraki anne.

Ao ngkana ngaia bwa anne te koaua ao e aera bwa ti aki moantai n totoko.

E rabwa ao tao N na bon taekinna ikai ao N na tabeka te karabwarabwa ae moan te takaburinako nakon te Tautaeaka ibukin teimatoan itiakin Kiribati

man te aoraki aei, ma ti tuai n toki ikanne.

Bwa bon iai riki te bwai ae moan te kakawaki ao teuana ae e rangi n kakawaki irou ae I taekinna mai ikai, are tebokan te aoraki n te vaccine. Ao anne moan te kakawaki.

Ma bon te titiraki bwa e aera e rangi n iremwe ana babaire te *Task force* n tuanga te Tautaeaka bwa e nang riai n roko te iti n totoko anne n te tai ae waekoa.

Bwa are ngkana man te ririki ae e nako te Tia Babaire ao te naan babaire ibukin aron karokoan te iti anne ikai ma aron te reirei iai. E nang riai n tia ni kaman waaki. Ao ngkana arona bwa iai iti akana tabeua ngkana arona bwa iai riki tao tera, ngaia ae I taekinna ao I aki kani bubura te rongorongo iai bwa e aki riai ao I aki tangiria bwa e na karekea te mangaongao n ongoran te botannaomata. Ma I a bon tangiria ni marooro ma te kain te Task force bwa I kan ota iai. bwa ngkana N na baireia bwa kain Abaiang tera ae e na karaoaki nakoia ke kain ara utu ao N na tuangia raoi te rongorongo ae koaua ae e boboto iaan te bwai ae e aranaki bwa te *scientific advice*.

Ngaia are anne te bwai ae moan te kakawaki ae I kan taekinna n te tai aio. Ao e rabwa bwa are ti a tia n ongora ngkai aron rikiraken butin

te aoraki aio ao bibitakin aron rabwatana ao are I kangai. Ngkana ti a tataninga riki ao tao tera ae e na riki ngkana e a roko i Kiribati ao e a roko n rabwatana are e a tiritiri riki. E butimwaka ao e a tiritiri riki.

Tera ae ti na tataningaia. Ao teuana naba te bwai ae ti ataia, bwa ngkana ti moantai n iti ao ngkana e a roko are kanga n rabwatana are aongkoa e butimwaka ao e a tiritiri riki. Ngaia iai naba ana buoka te iti aio n totokoia bwa e na roko te aekaki ni kanganga anne iroura.

Ngaia are anne te bwai ae e karika te raraoma bwa e aera ngkai ti a tataninga.

E taku temanna te aomata; ma kam bon ataia bwa bon iai te kanganga ni kibakbian te naan wanikiba ma tera n rokon te naan bwai n aoraki iaon Kiribati.

Te Tia Babaire e aki totokoaki kiban te naan wanikiba n taai aika e nang riai bwa e na karaoaki iai te ibuobuoki nakon tararuan totokoan te kabuanibwai nakon maeun te I-Kiribati.

I ataia ae e kona ni kiba te wanikiba ae te wanikiba ni buaka ni uoti bwaai ni kabane ake ti kainanoi ni karokoi i Kiribati. I ata anne bwa e kona n reke ao ti mairoun te Tautaeka ni baireia ni kangai. I a tangira am ibuobuoki

te Tautaeka aika a mena Inanona iaon Kiribati ikai are kam buobuokira bwa I a tangira te bwai aio ao te bwai aio bwa a nang roko i Kiribati inanon te wiki aei. E aki tangira 24 te aoa ao e roko te wanikiba. E aki 10 te aoa ao e roko te wanikiba anne ni uoti bwaai akanne iaon ikai ni karokoaki ikai, bwa are iai te wanikiba ae e bubura naba ae e kona ni kiba ni uoti bwaai akanne ni karokoi ikai.

Ngkana arona bwa ti na tangira te aiti bwaoki aika a boou aika a na konabwai riki ibukin tao rinean ara iango ibukin te vaccine akanne ao I taku bwa e rangi n uangingi te kabanemwane anne.

Ao e aera ngkai ti a ki kaman katauraaira naba bwa are ti 20% are aongkoa e na itinaki ao e ti taekina aio ibukin 18 te ririki. Ao ngkanne ti tangiria bwa e a boni katabangakaki.

Ara katautau ni warebwai ae kanga e memere, ao ti katautau te kabanemwane ti ibukin te iti anne ni karokoakina ikai tao te aekaki ae e na bane n iti kain Kiribati iai iaon are te 80%. Ao e biribiri tao nakon \$3m nakon \$4tm te Tia Babaire.

Ao ngkana arona bwa e na roko ma bwaai ni kabane ao tao e aki naba raka iaon \$1,000,000 riki are irarikin taekan te iti anne.

Ngaia are ti nang kaungako te Tautaeka ao te Task force bwa ko

na taetae nakon te Tautaeka ni kangai. E a tia te babaire ao aio ae e nang riai ni karaoaki bwa ti na aki tataninga ae ti nang aoraki ao riki ngkai iai abara ae e maenako ao ti aki ataia bwa ai tera aroia ngkana arona bwa e aera.

Bwa e reke butinakon te bwai aio, tera aron ngaira kibakibaraken aba akakei ni kataia ni kauangingia butinakon te aoraki anne, bwa ti ataia bwa are ngke e butinako ngkgkei ao ngkana e manga kaoki kaua naba ao e a manga boni bitaki naba n te tai anne. Ao ti a bon ataia naba bwa e rangi n korakora kabuanibwai ae e na reke nakon te I-Kiribati.

Ti boni bane n ataia ikai bwa ngkana e roko te aoraki ao e na bobuaka riki nakon are totokoana.

Ngaia are e aki ti bobuaka, e na boni korakora riki te kabuanibwai nakon maeun te I-Kiribati nakon are ti na totokoia n te tai aei.

Ma e aoria bwa are iai bwaai tabeua ae ngaia tik ani maroroakinna mai iai, ma ngkana arona bwa e kariaiakaki irouia te Task force bwa iai bwaai tabeua ae ti kan tabekia, ae ti aki tangiria ni kan maroroakinna ikai bwa I taku bwa e aki riai iaan tuan ara mwakuri ngaira riki ake ti mwakuri n te Kuakua, bwa iai bwaai tabeua ae ti na riai n ataia bwa tera ae ti na kona ni maroroakinna n te tai

aio n te kataunari bwa are e tuai tia raoi te babaire ibukin aio.

Ao I taku bwa N na kauangingia te maroro bwa are e rawata ao tao N nang ongora ngkanne bwa tera aron ana iango te Tautaeka ma a tia ni wene imatara ikai aran te naan *vaccines* aikai ao ti a bubuti naba tao te maroro iai iroun te Taokita ke te Minitita are karineaki ngkana arona bwa are iai te *Pfizer AstraZeneca*, *Moderna*, iai te *Pfizer*. Ao iai teuana ae boou ae bwain Rutia. Ao aikai a aika a tia ni wene imatara man ana ribooti te *WHO* bwa aongkoa a kariaiakaki kabonganakia.

Ngaia are I a bubuti bwa tera ngke arona bwa iai bwaai tabeua aika tao I aki mention ikai ae tao ti na riai n ataia. I a bubuti naba aron tabekakia bwa e aonga n ae ti a manga kakaeka iaona ni kaitiaka aron te ongora bwa e aonga n ae e teretere raoi nakon te I-Kiribati aron iango ma katautau ibukin taai aika a na roko.

Bwa are ti ataia ngkai bwa ngaia e rikirake ni butimwaka riki rabwatan te virus ae e boou ao e a rikirake riki ni korakora te aoraki. Ao ngkana ti tara ngkai Inria ao mwaitin te aoraki ae e a tia n roko iai n teuana te bong, e kaan 350,000 n teuana te bong ae te 24 n aoa.

Ao man te mwaiti anne ao ti a tia naba n ataia ae kania 2,767 aika a mate inanon te ribooti are e rekereke ma 348,000 te aoraki ae e reke inanon 24 te aoa.

Ti ata naba te naan waakin mwakuri aika a raraoia n aron are e karaoia England, are ngke e rikirake mwaitin te aoraki nakon 500,000 tabun ao iai aron te totoko ae e karaoia o e waaki ae e karaoi ao e kerikaki te mwaiti anne man 500,000 anne ao e kerikaki nakon ti 500. Ao I taku bwa aikai bwai n reirei aika moan te kakawaki.

Te bwai naba ae ti ataia bwa Taiwan e aki roko n te kaina te mwakuri ma te kakamwakuri iaon Taiwan, ao e ngae n anne ao e nang uangingi mwaitin te kabuanibwai n te aba anne. Ao I taku bwa anne naba te reirei teuana.

Ma e bon rangi n rawata te bwai ae ti kan taekinna ma ibukin uarereke te tai ao I a ti katoka naba ikanne te marooro n te tai aio, ao I a bubuti tabekan te kaoti ae e kangai. *Bwa te Maneaba aei e kainanoa ana babaire ni waaki te Tautaeaka ni kateimatoai anga n totokoa rokon ao butin e covid-19 ae e kakoauaki n aba aika a mwaiti n te aonnaba bwa e karika te aoraki ae e kakaiaki nakon te aomata ao e mwaiti te mate naba iai.* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia tei ao N nang kaukia ngkanne bwa te marooro ma N na angan moa te Tautaeaka bwa e na anga ana kaeka. Ao I angan te Minitita ibukin Kuakua, Dr. Tinte Itinteang. E nakoim.

Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker. Ao ara kaitau nakon te Tia tei temanna mai Abaiang are ngaia are tabeka ana kaoti aio.

Imwain ae I anga au marooro Madam Speaker, ao tao I a bubuti moa te kainabwabu teutana te tai ibukia aomata ni kabane ake a bane n tia n te aonnaba, tarira ma mwanera n te aba nako aika kakaokoro are a tia n rotaki maeuia n te aorakia e te covid-19. I a bubuti teutana te Tibiika ngkana arona bwa e raoiroi iroum. Ti ti kainabwabu ti tabeua te reken.

Ko rabwa riki Madam Speaker. Ao kanoan au marooro Madam Speaker ae N na tabekia, bwa te karautaeaka nakon te Tia tei ae karineaki are e tabeka ana kaoti aio. Bwa n te tai aio ao e totokoa ana kaoti te Tautaeaka. Ao N na karaua ni kabwaranakoa Madam Speaker kanoan au marooro bwa bukin tera ngkai e totokoa te kaoti aio te Tautaeaka n te tai aio Madam Speaker.

Uoua kanoan au marooro n te bwakantai aio Madam Speaker.

1. Bon te kabwarabwara iaon ana Kainibaire ana waaki te Tautaeka are e a tia ni waakinna n te ririki ae e nako ao
2. Iaon ana waaki te Tautaeka ke ana Kainibaire ibukin te ririki aio.

Ao au kantaninga bwa kanoan nako au marooro akanne Madam Speaker e na kabwarabwara nakon te botannaomata, te nati ni Kiribati ni kabane ake a ongora n te tai aio bwa te Tautaeka e teimatoa n tobwa, e teimatoa n tararua Madam Speaker.

Kainibaire aikai, a kaman tia ni kaweneaki man te ririki ae e nako Madam Speaker. Ao aikai kanoan au marooro are N na taekinna n te naimaeao n tai aio.

Ao e kakawaki bwa e na teretere nakon te botannaomata bwa te tobwa anne Madam Speaker, e aki waaki ma ngkai, e eti e na reitinako te tararua. E na reitinako te tobwa, ma te tobwa aio Madam Speaker e a kaman tia ni waaki. E a kaman tia ni waaki man te ririki ae e nako. Te tobwa iroun te Tautaeka e a kaman tia ni waaki Madam Speaker ao anne ae ngaia ae ti totokoa te kaoti aio Madam Speaker.

Ti totokoia bwa ana Kainibaire te Tautaeka e aki ti barongaki ma ngkai, e a kaman waaki. Ao

aikanne kanoan au marooro are ngaia N na anga n te tanimaeao tai aio Madam Speaker.

Ti karabwa ti aranna bwa tao te Tautaeka n te teem are e nako. Bwa e matairiki Madam Speaker. E matairiki bwa e a kaman waaki ana tararua nakoia ana botannaomata mani Maati 2020.

Aio te moantai are e kaina iai ana matabaiawa Kiribati. E kaina ana matabaiawa Kiribati te Tautaeka ni Kiribati ibukin nanona n tararua ana botannaomata ao man totokoa rokon te aoraki ae te covid-19 iaon abara.

Ao ti kakaitau. Ti kakaitau Madam Speaker. Ti karabwa te matairiki n te tai anne bwa e rokana te matabaiawa, te roko n te wanikiba ao te aerake man te kaibuke. Ao anne moan wakinan ana Kainibaire te Tautaeka man te ririki ae e nako, mani Maati 2020.

Te kauoua Madam Speaker, aron kaokakia ara botannaomata. Ti na kanga ni kaokia ara botannaomata. Aio e bon waaki Madam Speaker man te baronga. Ao te baronga anne Madam Speaker e wakinaki mani katean te naan auti ni kamanomano. Ao e kakawaki n te tai aio Madam Speaker n aron are I a tia n taekinna n Auti n tei aika nako bwa ti na karaua ni kabwarabwara.

Bwa te auti ni kmanomano uoua aekakina. Iai ae te guarantee centre are ti a tia n noria bwa e tei n are te O n aoraki ngkoa rimo ni kawai i Bikenibeu, ao ni ikotaki ma ti a manga kabongana te EBS n te tai ae uarerekr ao te MTC. Aikanne te naan guarantees.

Taabo ake a roko iai ara botannaomata inanon 14 te bong ni ikotaki ma te FEMA. Aio ibukia nake a tauraoi ni kaboa tikua.

Iai ngkanne te baere e aranaki bwa te isolation centre. Ao e kakawaki Madam Speaker bwa ti na katereterea aio ao e na mataata nakon te botannaomata bwa aikai taabo aika a kakaokoro. A kakaokoro aron barongakia ao e kakaokoro tibwatibwakin ke tabeia ibukin te botannaomata.

Te isolation center are e tei n are te Otintai hotel ngkoa, anne nneia aomata ngkana arona bwa iai te aomata ae kuneaki n roko i abara bwa iai te covid-19 irouna. Ao anne nneia ae e a tia ni katauraoaki. Te isolation center te Otintai hotel ni kawai.

Ao ngkana ko rinnako n te tabo aio Madam Speaker e oaki, ao inanona te naan mitin ni buoka aron te ikeike. E aranaki bwa te *ventilator*. 19 mwaitin te naanmitin aikai *Madam Speaker* 17.

Aikai te naan bwai n tangira Madam Speaker, ao ti kakaitauia ara developmental partners n aia ibuobuoki aon anga bwai are ngaia e buoka aron barongakin taabo aikai.

7 ventilators a roko mairoun Tiaina ao 10 mairoun te USA. Ao e kakawaki bwa ti na taekina aio Madam Speaker bwa e aonga n ae e teretere nakon te botannaomata bwa te naan isolation center aio, e onoti ao e kaokoro tabena ibukia ara botannaomata.

E tau aio Madam Speaker? I aki kona ni kaeka te titiraki anne Madam Speaker.

Ngkai e roko te aoraki aio ao e buti iaon Amerika, e buti iaon India, e buti i Aotiteria ao e buti i Brazil n aron are a tia ni mwaneweia Taan tei mai imwaina, ao aba aikai aki tauraoi bwa e rawata aia botannaomata ae e rotaki iai, ao a kabuanibwai. Ti nanokawaki bwa a kabuanibwai maeuia.

Ti tauraoi Madam Speaker? Ti tauraoi nakon ara konabwai are ti kona n te tai aio.

Ma I taku bwa n aron naba are e a tia ni mwanweaki Madam Speaker, ao te bwai ae e rangi n kakawaki n aron are e a tia naba n taekinaki. *Prevention is better than cure.* Totokoan rokon aoraki i abara, e rangi n kakawaki riki nakon bwai n

aorakiaia ara aomata are a reke irouia te aoraki aio.

Ao anne ngkanne Madam Speaker are ngaia are ngaia re e a kairai nakon ana kateniua ni kabane te Tautaeaka man te ririki ae e nako. Ana kateniua ni Kainibaire ibukin katean te *Repatriation Task force*.

Aio are e kateaki n te ririki ae e nako mairoun Kabineti ao e anganaki te *Task force* aio te onimakinaki ibukin 2 tabena.

- i) Barongakin kaokakia ara botannaomata are a mena i tinanikun Kiribati n okira abaia ni kaitibo ma aia utu, aia koraki, raraoia nako.
- ii) Ae e rangi n teretere totokoan rokon te aoraki ae te covid-19 iaon abara.

Ti kakaitau ngaira Minitita, ti kakaitau ngaira kain te Kabineti, ti kakaitau ngaira kain te Tautaeaka ao ara party.

Ti kakaitau nakoia ara tia mwakuri n aron ae I a tia n taekinna n te wiki ae e nako. Ti kakaitau nakoia ara tia mwakuri ake a tia ni kekeiakina tabeia ao te onimakinaki are anganaki, te tibwanga are ti onimakinia iai.

Bwa te tai aio ao I kukurei n taekinna bwa e a raka iaon 1,300 mwaitia ara botannaomata ae a tia n okira Kiribati, ao ti kakaitau n te

tai aio bwa e tuai n roko te covid-19 i abara.

N taai tabetai Madam Speaker ao ti a mwaninga, bwa ti kukurei ao ti botaki bwa ti nako ni kaei taabo n takakaro, taabo ni kaungaunga, taabo ni bingko, taabo n raa, taabo ni bobotaki ao ti a mwaninga ae iai te aoraki ae te covid-19 ae e buti ngkai n te aonnaba ao e a tia n tiringia iraua te mirion te aomata.

Ngaia are e kakawaki Madam Speaker bwa totokoan rokon te aoraki aio i abara, anne ara moanibwai. Anne ana moanibwai te Tautaeaka ao te Task force are e a tia n onimakinaki iroun te Tautaeaka bwa e na tabena te tabe anne.

Te kaaua Madam Speaker iaon au moan mwakoro ao bon te reitaki.

Ti kaitauia ara tia mwakuri ni ikotaki ma rabwata n te aonnaba ake a tauraoi ni ibuobuoki ake a tia n anga baia n aron te UNICER, WHO ibukin te reitaki. Bwa te bwai ae e rangi n kakawaki Madam Speaker, ti aki kona n tokanikai n te aoraki aio ti ngaira. Ti ngaira kain te *Task force*, ti ngaira kain te Tautaeaka, ti ngaira kain te Auti n tei aio. Ti ti kona n tokanikai iaon te aoraki aio Madam Speaker ngkana ti bwaina te ikarekebai ao te reitaki ma ara botannaomata. Ao anne te bwai ae e rangi n kakawaki Madam Speaker.

Ti na reitaki ma ara botannaomata. Ara botannaomata ake a mena ikai iaon abara ao ara botannaomata ake a teimatoa n nanorinano ao a tiku i tinanikun abara.

Ao te reitaki aio Madam Speaker, e aranaki n te taetae ni Imatang bwa te *Awareness*. E rangi n kakawaki te awareness ao te communication, bwa ti aki kona ni karaoi ara babaire n ti ngaira. N taainako ti bae n tangiria n okirikaki. Ti na okirikaki n reitaki ma ara botannaomata.

Ngkanne Madam Speaker e rabwa. Ao I a manga roko ngkanne ni kauouan mwakoron au marooro.

Tera ana Kainibaire te Tautaeaka ibukin te ririki aio.

A tia n oki iaon 1,300 ara botannaomata ao ae e tabe naba ngkai ni waaki te kaokioki. Iai naba ngkai ara botannaomata 135 mwaitia ane a mena n te guarantee center i Bikenibeu.

Tera ana Kainibaire te Tautaeaka n tararua ana botannaomata inanon te ririki aio.

1. N aron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei are tabeka te kaoti aio, te iti, te vaccine ibukin te covid-19.

Ao e kakawaki bwa ti na maroroakina anne n te bwakantai aio Madam Speaker.

N aron naba are e a tia n tabekia ao n aron naba are ti a tia n taekinna inanon te Auti aio, Kiribati e ti tauraoi ni butimwaea te iti ke te vaccine are e a tia ni kabwataki iroun te WHO.

Ao n te tai aio Madam Speaker ngkana arona bwa e eti au ururing ao te aekaki ae ai tibwa 5 aekakin te naan iti ae e a tia ni kabwatia te WHO. Tabeua are e a tia ni mwaneweia te Pfizer, 2, Moderna, 3 AstraZeneca, 4. Johnson and johnson, ao 5 aremai Inria ae te Sinovac india. Nimaua.

E a tia naba n otinako ana katanoata te WHO bwa n te wiki ae e na roko ni kabanen rinanoan te naan iti are mai Tiaina. Ao ara katautau bwa te wiki ae na roko ao e nang otinako ana babaire te WHO bwa a kabwataki iti ake mai India ke aki.

N aron are e a tia naba n taekinaki, 20%. Ti 20% bwaunan Kiribati. Anne te bwauna ae free. Anne te bwauna man te WHO rinanon ana rabwata ae e aranaki bwa te COVAX.

Te tibwatibwa anne Madam Speaker, tibwaia ni kabane aki kakaokoroaki aba. Tibwaia ni

kabane aba ake aranaki bwa a mena n te low, middle income.

Tibwan Kiribati e a kaman wakinaki ao e a kaman wakinaki te marooro iaon aio ni Beberuare 2021 Madam Speaker.

Ma N na taekinna teutana bwa iai te iremwe ao ti kakoaua bwa iai te iremwe. Bwa te iremwe ae e reke Madam Speaker. Bwa ni Beberuare 2021, ao a moanna naba n otinako rongorongong ma kanganga iaon te naan iti aikai. Ao ti na aki kubanako *Madam Speaker*, bwa iti aikai ni kabane e tuai reke 1 tabun aia ririki ni kabonganaki iaomia aomata. Aranaki bwa tao ko kona n aranna n aron are e a tia n taekinaki *experimental*.

Ngaia anne bukin ae aki kona n anganaki ataei aika a uarereke man 18 rikaki. Aki naba kona n anganaki aine aika a bikoukou, bwa ibukina bwa iti aikai a kataweaki ni kaotinakoaki ni kaitara te kanganga ae e taona ngkai te aonnaba. E tuai raoi bobonga aron kaotinakoana ma barongakin te iti n aron ae e tataneiai ni kakaraoaki ibukin iti ake tabeua n aron are a tia n taekinaki.

Te iti ibukin te Mitira, te iti ibukin te polio n aron aikanne, ibukina bwa a moantai ni kaotinako ibukina bwa e a

kainanoa te iti aio te botannaomata.

Ti taua Madam Speaker bwa ti marooro ma kain te WHO ao te UNICEF. N te tai anne ao e a moanna n otinako te rongorongong bwa iai te naan kanganga ae a noraki n aron te naan blood plot, (taninin te rara), kanganga aika a kona n tiringia aomata.

Ngaia are ti taua ao ti kairemwea teutana. Ti aki totokoia, ti ti kairemwea teutana. Ti delay ma ti aki taua. Ti aki cancel ao e kakawaki bwa e na teretere anne.

Ma ti kukurei n taekinna Madam Speaker, bwa ti a tia mwin aia kakae ao mwin aia okirikaki nakoiria kain te WHO mwin reitakira ma ngaia. Ao e rabwa bwa e reke naba au tai ni marooro ma te Professor Christ Fly, are ngaia are e tararua aron barongakin te iti nakoia ara botannaomata Aotiteria.

Ao e kangai ana taeka ngke I taetae ma ngaia n te tarebon. *‘Ti rangi n mataiakingkami te Minitita, ti mataiakina Kiribati bwa bukina ngkai e tuai man roko iai te aoraki ae te covid-19. Ti mataiaki ngkami naba bwa e korakora ana baronga te Tautaeke n totokoa rokon te aoraki aio i abami’.*

Madam Speaker, e korakora nanon te Tautaeke n tobwa. Ti ataia ae iai ngkai ara botannaomata aikana a

mena n te guarantee center ae a kitana Biti imwin ae e rebwetaua te covid-19 i Biti. Bwa ngkai ti ataia e a rawata ae a tia n reke irouia te aoraki aio iaon Biti, ni ikotaki ma bitakin te virus aio are e kuneaki i India are e rangi n ewewe.

Ao ngkai ana Kainibaire te Tautaeka ae e tabe ni barongaia bwa ti aki aua ni manga karaka riki tikua nakai. Ti karautaeka nakoia ma ti aki aua ni karaka riki tikua n te guarantee center ni kaitara aio.

Bwa ngkana arona bwa iai irouia te aoraki ao ti kunea inanon te guarateen center ao e kakawaki ae ti na tobwaia ni kawakinia ikekei imwain ae ti kaotinakoia ao ti kona ni manga karekea te aoraki aio bwa e na butinakon te *community*.

Tao n au marooro akanne tabeua Madam Speaker, ao I anga riki te kakaitau ao te karautaeka nakon te Tia tei ngkai ti totokoa moa ana kaoti te Tautaeka n te tai aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a rimoa n anga moa te kamauri ni kauataoi kamauri nakoiria n tamaroan te bwakantaai aei ti na bane ni mauri. Ao I kan kaitaua te Tia Tei mai Abaiang temanna ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aei ao I

nanokawaki n ongo ana kaeka te Tautaeka ae e aki butimwaia ae taekan te kaoti aei e nang teretere bwa ti kainnanoan ana waaki ni babaire te Tautaeka n aron are e a tia ni kaman waakinna ibukin kateimatoan anga n totoko. Ao I taku bwa te bwai are e taekinna te Minita bon ngaia bwaai ae ngaia kanoan te kaoti aei. Ngaia are ti nanokawaki ngkai e aki butimwaia ti aki noora riain aki butimwaeana bwa bon te bwai ae karaoia ngkai te Tautaeka ao are e katanoata te Minita bwa tera ngkai kanoan ana iango tao ma ngkai ni karokoa taai aika ana roko ni kateimatoa totokoan aei ngaia are e a tia ni kabwarabwara, nanona kanga e bon kariaia.

Tao I kan reitanako te maroro iaon te kaoti bwa moan te kakawaki ibukia ara botanaomata ao I kan rimoa ni kauataoa te kakaitau nakon te Tautaeka ao ti bon riai ni kaitau nakon te Tautaeka ibukin teimatoa manon abara. Ao anne ae ti teimatoa ni kakaitau ao ni kakaitauia naakeke a tei mai moa n taai nako, n tararua abara bwa e na aki rin te aoraki. Ao naake a kawakinia naake a tararuaki n te tabo n tararua, ni kabane Taan Mwakuri, ma aomata nako ake a irekereke ibukin kamoan Kiribati kam bati n rabwa I kaitau ngkami.

Ao ngkanne ngaira ngkanne tia taraa ngkanne are ma ngkai ni

karokoa taai aika ana roko. E rabwa te Minita bwa e a tia ni kabwarabwarai tabeua kanoan ana iango te Tautaeka ao e koaua tao bon te moanibwai ae ti na maroroakinna kamoan raoi te i Kiribati ngkana e a reke irouna te iti n totoko te *vaccine*. Ao tao aei ngaira ae ti kantaningaia bwa e na moanibwaia ngkai te Tautaeka bwa iai are tao te iti tao 20/100 ara botanaomata ao nanona e rawata riki 80/100 are kanga akea ngkai rongorongon te iti bwa tera ana babaire te Tautaeka ibukia te koraki anne ao aei ngaira ti kan ongo ae ngaia kanoan ara kaoti aei. Ao tao ti ataia iai te naan iti akana a tia ni kariaiakaki a tia ni mwaneweaki tabeua. Ao ti karaua ni kakaai rongorongon te naan iti aikai ao eti ae iai aika kanga te naan kanganga ae a manga rekereke ma ngaia ao tao ane e a tia n taekinna te Minita bwa teuana mai ibuakona are ngaia are e katarataraaki bwa ti na anganaki ao tao a tia naba n anganaki aba tabeua. Ao I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa tera ngkanne ana babaire te Tautaeka ake ibukia ake 80/100 ake e na aki reke irouia te iti aei ngkana e roko. Bwa I taku bwa te moan kamanomano raoi bon kamanoaia ara botanaomata karekean te iti aei ibukia.

Ao ti ataia bwa tao te bwai ae nang kakawaki bwa ana mano raoi ke ana *safe* bwa ana akea te kabuanibwai

ae e na reke irouia. Ao ti ongo ngkai bwa te iti ane te *AstraZeneca* kanga iai te tabeaianga iai. Ma iai riki a rawata riki ma e aki oti man ana kaeka te Minita bwa a tia n tarai naba bwa te naan iti ake tao uoua ngkai n te tai aei ae kanga e noraki bwa kanga akea mwiina n aron ae e noraki n te *AstraZeneca* are tao e tanin ke e bwanin raraam iai. Bwa bon angin te kabuebue ma te *flu* ae ngaia anne ae kanga mwiin te iti aei. Aei mwiin aia taeka taan rabakau iaon iti ake uoua are te *Moderna* ao te *Pfizer*. Aei a *safe* kanga aikai riki kanga ana uarereke te kanganga ae e na kona n reke nakoia ara botanaomata.

Te kauoua, e na bon mwakuri raoi n totokoa te kanganga ao ti aki kona n ataia bwa e koaua bwa e koaua bwa are ai bon tibwa iraua ririkia te naan iti aikai ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa ti na iangoia bwa e ngaa riki ae tamaroa ibukia ara botanaomata, ae ti na angania te iti aei bwa mwiina tao e a kuba n roko i Kiribati te aoraki ao ai akea ara kanganga bwa tia bane ni mano. Ao I taku bwa anne te kamanomano te *vaccination* aei tia ngae ni kakaraoia n taai aika nako man te naan aoraki are a tia naba ni mwaneweaki bwa I taku bwa ti noria ngke e butia te mitira n tiritiri iaon Samoa ao ngaira akea ara kanganga bwa tia kaman kamanoaki man te *vaccine* n te mitira.

Ao aikai ngkanne bwaai aei ti kantaningaia bwa te moanibwai ae e na kibaria moa te Tautaeka tera angan are 80/100 e a tia n taekinna te Minita bwa e a tia ni bubutiaki Tiaina ma e tuai bwaati ana iti Tiaina. Ao iai iti aika a uoua aika a tia ni bwaati ao I taku bwa aikai bwaai aika uoua bwa kanga rangi ni korakora naba bwa 95% kanga aia totoko nakon te aoraki aei n aron ae e a tia noraki ni kabonganakia. Ao aikai uoua bwaai aika a kakawaki bwa a *safe* ke a mano e nan ang uarereke riki te kabuanibwai ae e na kona n reke tao ake mwiin te iti ao e na bon kona n totokoa te kabuanibwai irouia ara botanaomata. Ao aikai ae ti kantaningaia bwa ti na ongo iroun te Tautaeka bwa tera ana babaire ibukin aikai. Iai riki anga e a tia n taratarai iti aikai ao e koaua iai iti aikai ae kantaninga iai kanga nneia ae ana riai ni mwaitoro, ma aei e aera ti aki karekei naba te naan aiti baoki are a bon tia raoi ni karaoaki ibukin nnen te naan bwai n aoraki aikai bwa ana kona n roko i Kiribati. Ao aikai ngaira ae ti taraia ao ngkana e kona n taraia te Tautaeka ao tao e kona ni kangai bwa a rangi ni bobuaka.

Ao ti ataia bwa inanon ara kakaae ao te iti ae tao te *Moderna* tao e nakon \$40 tabun te taara n teuana te iti ao ngkana uoua itim ngkanne e a raka riki. Ma ngkana arona bwa aei ae ti na taraia ao ngkana e kona

n taraia ao te kabanemwane ae ti na taratarai tao e na biribiri iaon tao e kaan bwii te mirion. Ngkana ti teuana itim ti \$4 tabun te mirion ibukia ake 80% ao ngkana e taboro itim e a kaan bwii te mirion. Ao aei e nang uarereke te mwaiti ae nang uarereke bwa aei maeun te i Kiribati ae e nang kakawaki bwa e na kamanoaki ao ngkana aei te mwaiti ni mwane ae ti na kabanea ti riai ni kabanea. Ma e na kangai te Tautaeka e nang tiraua moa ana kakumekume I taku bwa aei e nang riai ni moanibwai ngkana e tangiria te Tautaeka bwa e na kauarerekea ana kabanemwane ao iai taai ae e nang riai n tarai bwa e na karaai mwanena nakon boon te iti aei. Ma are ti bon ataia bwa are bon akea te kanganga n te mwane.

Ao aei te *investment* ke te kabanemwane ae riai ibukin ara botanaomata ao anne ngaira ae ti kantaningaia bwa ti na ongora iroun te Tautaeka te iti, e na moanibwai te iti ao tera ngkai ae e a tia ni karaoaki bwa e na roko te iti ibukia 80% ae n te tai ae waekoa riki ngkai e a roko i Biti. Ao Biti ngkai te mataroa n roko mai irouia ara botanaomata ao ti ataia a tia n roko ara koraki bwa ai mwiin tao a roko ao e a tibwa kuneaki te aoraki iaon Biiti. Ao anne ngkanne te kauoua ni mwakoro ae I kan maroroakinna te kamanomano ae moan te kakawaki ian te *vaccine* ti nang riai te Tautaeka ni kibara aei ao ni

kakaai anga ae e na kona n roko te iti ibukin te kamanomano ae e te kabanea n tamaroa ibukia ara botanaomata ao ti na kona ni karokoa irouia ni kabane.

Ngaia are tera kabanemwane ae ti na riai ni kabanei ti na karaoi, bwa aei maeun te i Kiribati. Te kauoua ngkanne ae ibukin bwaai ae e a bon tia ni wakinna te Tautaeka ke ti ataia bwa a rawata reirei ae ti a bon tia naba ngaira n reirei iai n noori bwaai aika riki ao ti na kamatoai riki ibukin tao te roko ke okia ara botanaomata.

Ao I kan maroroakina teuana tao taekan te tabo ni kamanomano. Ti ataia bwa kanga n ana *guideline* ke ana kainibaire te WHO iaon taabo ni kamanomano aikai ao bon iai raroan te aomata ae e na katauaki ao tao teuana te miita bwa are ikekei te kainiwene ae kabonganaaki, teuana te miita raroan te kaiwene teuana ma teuana ao ti ataia ngkai ao ti a tia noori ara koraki ake te naan kaimoa ao a bon ibetutu, aei e a bon urua aron te kainibaire are ibukin te maranga. Ao ngke arona bwa iai te aoraki iroun temanna ni kabane aomata akana a mena n te tabo ni kamanomano kanga e titebo bwa a kona ni bane n tia n reke irouia. Ma te bwai ae ti aki noria ara koraki aikai akea te ubu ae a bwabwainna ao ngkai e a roko ao a tuai ataaki ae iai irouia te aoraki ke akea ti

kantaningaia bwa ana riai ni ubunia ni katoa bong, bwa are anne naba totokoan butin te aoraki ngkana arona bwa e kuba ni iai te man anne ni uotaki iroun temanna kaain te tabo ni kamanomano. Ao ngkai ae kanga akea are tao te *social distancing* ke tao tera tauan tem arena n taabo ni kamanomano aikanne ai bon akea.

Ti noori bwa n taabo ake itinaniku ao a bon katukaki aomata n aia ruu teuana ao ti ataia bwa e nang tiraua naba te utero iaon Kiribati aika aikoa kabonganaaki ao aei naba ae taraia te Tautaeka ma tera ae kakawaki maeun te i Kiribati ke te mwane. Ao ti nang riai ni kabanemwane ngkana arona bwa ti na kauki utero aikai ana kabonganaaki bwa te *quarantine center* ao tera te kanganga e aera ti aki kabonganai. Bwa e aoria n are e bon tiku temanna irouna ao e na aki kona n reke te kanganga ngkana arona bwa e kuba ni iai manin te aoraki aei n roko.

Ti nang bon riai ni katauraaira bwa ngkana arona bwa aei naba ti nang riai ni iai ara babaire iai ara Tautaeka ae ti tuai raoi n ongo ngkai n te Tautaeka. Ara koraki ake a mwamwakuri tao mai moa taan butimwaia taan roko. A bon mano raoi ara koraki aikai? Bureitiman a mano raoi? Ti ataia bwa n te kanganga are e reke n te MTC a roko Bureitiman ao aki kona n rin

bwa are tao bukin are akea bwaai ake ana riai ni Karin ni kamanoia iai. Ibukia ara aomata are n te naan tabo ni kamanomano ao ngkana a reke irouia te aoraki ao aikai ti aki ongo n ana kabwarabwara te Minita bwa tera katamaroa ngkana e a tia ni karaoia n tobwai kanganga are e a tia noraki bwa a kona n riki. Ao aikai ana kona naba n taraaki bwa kawain nab ate kamanomano.

Ao aikanne tabeua kanoan bwaai ae ti tangiri ni kan ongo mai iroun te Tautaeka. Ao ngkana arona bwa tao e a roko bwa ti ataa ngkai te kanganga i Biiti ai kakaeen mwiin taabo ake a tia nako iai te koraki are a tia n kuneaki manin te aoraki irouia ao aomata ake tao a tia ni kaitibo ma ngaia te *tracing*, are ti aki naba ongo bwa are Biiti tao te *app* ke te mena n tareboon ae te Air Fiji App ao aei ko kona noraki iai bwa ko mena iaa n te tai teuana ma teuana. Ti aki naba ongo bwa tera ana kainibaire te Tautaeka iaon aei, ngkana arona bwa tao e a kuba n reke iroun temanna ko nang kataia ni kakaea mwiina bwa e mena ao antai ngkoa ao e mena iaa n te tai arei.

I taku bwa n taai aikai taai ae ti nang riai n tarai itera aika ti na kona ni kabonganai ibukin totokoan rokona ao ibukin naba butina ngkana arona bwa e kuba n roko. Ao ti na riai n tauraoi ao ti na riai n aki kangai e aki kona n roko, ao

ngkana arona bwa e a roko ti na tauraoi? Ti ataia bwa aki tau te naan bwai ni kaikeike te naan raa are te naan mitiin are ana kainnanaoia ara koraki.

Ngkana arona bwa tao ara koraki akana n te *quarantine* ngkai a bane naba n reke irouia, ti tengauna ma itiman ae a na kona ni buokaki ao nikirana ana aki.

Ngaia I taku bwa te moanibwai ae nang riai ni kibaria te Tautaeka kanoan te botanaomata te tia i iti ni kamanomano. Ti a tia n ataa kakawakin aei bwa te iti ni kamanomano n te Mitira n te polio n te naan raa n te naan aoraki aikai, ao I taku bwa aei ae ti kantaningaia bwa ti nang ongo. Ti karabwarabwa ibukin kanoan are ikekei ni karokoa te bong aei, ma ngkai ao tarana ngkai e a kakoauaki bwa e a roko i Biiti e a buti i Biiti tera ngkanne aron ana waaki ara Tautaeka ni kateimatoa nanon Kiribati. Ao tao te *lockdown* n te bwai teuana ma ngkana arona bwa e a kuba n rin I taku bwa aikanne bwaai ae ti nang riai n tauraoi iai. Ma te moanibwai raoi ae ti na aki tabe ma mwaitin te mitiin ni kaikeike ma tera te iti ni kamanomano bwa aei I taku bwa iai riki tao te *guarantee* bwa e na kamanoaki maeun te i Kiribati. Iai riki nakon are ti na teimatoa tao ni kaina Kiribati nakon te aonnaba ke tao ti na teimatoa ni kaoki ara koraki bwa ti na tararuaia n te

quarantine I taku bwa aei te bwai ae ti tangiria ni kan ongo ngkai bwa e nang moanibwai iroun te Tautaeka iangoan te 80/100 n te tai ae waekoa, ao karokoan bwaai ke karekean bwaai ae ti na kainnanoi e aoria n ae ti kona n angania ara botanaomata te iti ni kamanomano anne n te tai ae waekoa ao ti na aki tatanninga ao n onimakina are ngkai taina ngkai are akea te aoraki i Kiribati. Ao ti kakaitau n anne ti nang kakaitau iai ao ti na teimatoa ni kaungaia ara koraki bwa ti na butia te Tautaeka bwa e na taraia naba ara tia mwakuri ara koraki ake ti aki ake ti n te marae ni wanikiba bwa ana riai naba n taraaki ake a tararua ara uaabu ke te naan kaibuke. Bwa n tabetai ao e titebo ma a rangi ni mena n te naan a kona ae aki nang mano aron aia mwakuri.

Ngaia are ngaia anne ti na bubuti bwa e na taraaki itera aikanne ni kamanoaki ara tia mwakuri akana a nang kakawaki tibwangaia ao nakeke Taokita ma Neeti ao taan mwakuri ake mena naba n te naan tabo ni kamanomano. Ao teuana tao kabaneana mangel te naan tabo ni kamanomano ti a tia ni kaitibo I kaitibo n teuana te tai ma te kakarenako mangel te *quarantine center* are n te MTC n te tabo ni mange i Nanikaai. I aki ataia bwa tera raoi aron taraakin anne ma ngai au kantanninga bwa mange aikai ana riai ni kabuekaki, are ko

tuai ataia bwa e na iai te kanganga nako iai. Ma aei ti na katabetabea naba iai ana iango te Tautaeka bwa tera raoi aron te babaire ibukin mangel taabo aikai. Ma tao man maroro tabeua aikanne te Tia Babaire ao I boutoka te kaoti ae moan te tamaroa aei ao tia butia te Tautaeka bwa e na kawaekoa ni kamanoia kaain Kiribati man te aoraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N na angan moa te Minita n te Onaoraki bwa iai ana *point of order* e nakoim te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te naan maroro are a tia n taekinaki iroun te Leader n te Kaitara ao tao N na ti kaeti tabeua kanoan ana maroro te Leader n te Kaitara Madam Speaker. Bwa n aron are e taekinna ao aio kanoan ana kainibaire te Tautaeka totokoan rokon te aoraki i abara e kakawaki riki nakon bwain aorakiana.

Te aoraki n te tai aio ti ataia bwa akea te bwai n aoraki Madam Speaker, ao tao e kakawaki Madam Speaker bwa n aron are e taekinna te iti ke te *vaccine* ao e taekinna bwa ti na bane ni itinaki kaain Kiribati. N aron are I mwaneweia n au maroro Madam Speaker ti aki kona ni itia ni kabane kaain Kiribati. Ti aki kona ni itinia 100% e ngae ke nanora anne ma ti aki ma n aron are I a tia ni kabwarabwara aki

kona ni itinaki ataein ake ian te 18 aia ririki ao aki kona naba ni itinaki aine aika a bikoukou ibukina bwa a tuai kabwataki iti aikai ibukia.

Ngaia are ngkai aki kona ni itinaki 100% ti aki kona ni kakoaua bwa ti na totokoa butin te aoraki aio i abara. Ngaia are e nang kakawaki bwa ti na kamatoa te bwai are aranaki bwa te *boarder control*. Totokoan rokon te aoraki aio i abara ao anne are ngaia kanoan au maroro Madam Speaker totokoan te aoraki aio e kakawaki riki.

N na kaeta naba Madam Speaker are iaon rongorongoa aomata inanon te naan *quarantine centers* ke te bwai are aranaki bwa *social distancing*. Madam Speaker ti aki kona ni katikuia ara botanaomata temanna ma temanna inanon te naan ruu aika a kakaokoro n te naan utero, bwa e aki roko kaubwaira n anne Madam Speaker, anne e karaoaki i aban tinaniku ake a kaubwai New Zealand, Australia, Biiti ao ngaira e uarereke ara konabwai Madam Speaker.

Ngkana ti taraa Samoa ao e bubura naba e raka naba kaubwaira nakoiria aia *quarantine centers* taian Maneaba a bon botaki naba aia botanaomata n te Maneaba. Ti aki anne te *social distancing* Madam Speaker e kee riki ian teuana te miiti raroia ma te aomata are irarikia. Ao ibukin aio are te

contract tracing app e koaua aikai are a kabonganaan n aba n ai aron Singapore, New Zealand ae ngaia ae nang bongana ibukin kakaeaia aomata ake iai irouia te aoraki aio.

Ti kukurei n taekinna Madam Speaker ao eti e aki reke au tai ni mwaneweaia bwa are e a bane au tai ni maroro iai ana baronga te onaoraki ibukin *introduce*-nakin te *contract tracing app* ibukin tobwaakin nanon te botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Beru ae ko karineaki Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika kai e a manga reke au tai n taetae n te ngaina aio ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakon te Tibiika ma kaain te Maneaba ni kabane te Beretitenti te kauoman, ao ngaira ni kabane Taan Tei kam na bane ni mauri.

Te Tibiika te moanibwai N na aki birinako man au koaua are I taekinna n te manga kataumwane are e nako. Bwa ngai temanna ae I tauraoi ni boutoka te mwane are e na kabwaroaki ibukin totokoan te aoraki aio. Ngkana te nano kokoraki bwa e aki tauraoi te Tautae n arona aio kai e koaua bwa n ana koaua te tia tabeka te kaoti are boni iai ian te Tua ae Maungatabu te kona n teweaki te

auti ae nang kataweaki ibukin katairaakin te kanganga ngkana e a bon roko te kanganga. E rootaki Kiribati ae bwanin ao temanna are e na tauraoi ni boutoka anne n taai nako.

I aki kona naba ni kona ni kaetakin te naan bwai n aoraki bwa are ti a bon riaon ara kona, tao e bon kakan te tia tabeka te kaoti bwa e bon ota n te bwai ae nanonaki ao te bwai are e kataia ni uneakinna. Ao ngkana ti nang uneaki iti aikai inanon taina ae moan te matoatoa aio ngai temanna ae N na tibwa bon noora aron koauan te aoraki ae e a katabangaka te aonnaba, te *pandemic* inanon maeu ao e a kaan roko au tai n tokin maeu, ao n rorou aio ao I a kakoaua bwa ngaia tia roko inanon te waaki aio. Te aekaki n aoraki ake mai mwaaina ake ti taekini ake te naan iti n totoko ake mai ikekei a kaman reke imwain ara tai, ao a kaman taubobonga aroia iai aika a kona ni katokaki iai ao iai tabeua ae e a bon boo nab ate buaka ma ngaia tao n aron te *Malaria* bwa are e bibitaki te *malaria* naba n arona, e a manga kona ni karaba ni matu e *dement* kanga iangoana e nako n *dement* n te tabo teuana bwa ko aki kona n ataia bwa e toki te malaria iroum ke aki.

E tuai man roko te bwatin ke te iti ae I ataia ae na kona ni kamauna matan te Malaria. Ngaia are ti bon riai n raraoma, ti bon riai n raraoma

n taai nako ao ti kaitauia taan mwakuri ao ngkana te kantaninga bwa aki karaoi aia mwakuri taan mwakuri a karaoi, ao ngai temanna ae I kakoauaia taan mwakuri bwa karaoi. Ao ngkana te *taskforce* e kekeiaki ni kairiri aron waaki man bwanaia taan mwakuri, ao I taku ti kaitauia bwa a kekeiaki a bwaka ti aki kakewea anne. A bwaka ni itera aika aki kantaningai ma te waaki ibukin totokoan ngkai te aoraki ngaira teuana n aron ae ti bon kakoaoau ti tuai man taonaki n te aoraki, bwa ti a tauraoi? Anne te titiraki ngkam ti bon manrerei ngaira ti uneakinia naake a matu n te naan *quarantine center*.

Ao ngaira ti aki uneakinira Taan Tei bwa are tia bon itenatena ao tia bon itenatena tia nang kaan, e aki reke teuana te miita raroara. Ti a nako n te Bank ao e a nang kakua ma imwain rikin te Bank ao e bon aki reke arona e ibetutu te aba n are itinaniku. Ti aki kona n ataia bwa e na roko ni kanga te aoraki aio ngkoa are tao e na roko iroun te aomata are e uotia nakomai. Ma are e bibita aron anuana te man aio a taku ngkoa ngkekei bwa e kiba n te air, e a tia ni manga kamaunaaki te aekaki ni kantaninga anne. E kona n nim n am kunikai e kona n raa, ao bon te kakamaku riki aikanne.

Ao ngaia are te man ae bibita aron maeuna bwa e bibita aron rabwatana bwa e na kanga aron

ewena n aron ae e a riki ngkai Inria bwa are ti aki kakewei aikanne ao e nang kanga ngkanne aron rinna i Kiribati. E mena ao tao e a toka naba n te baeki n raiti te man are e aki mamate arei e ngae ni koro te 14 ana bong ao are e taku te Taokita te Minita n te Kuakua bwa are e na manga karakaaki riki aia tai taan roko mai tinaniku. Ao e aki ngkoa ao e na riai naba ni karakaaki aia tai bwaai ni kabane. Bwaai ni kabane ake ana roko ikai ngkana ai anne aron te raraoma. Bwa are e koaua bwain aoraki aikai a bon tuai moa koaua te aba iai bwa ana kona ni katoki aorakira ke aki. Ao a manga taku ngkana ko tioka ao ko rietata n rara ao kona nang kai rootaki, ngai te moan aomata n raraoma akea bwa irawata kanga iai rekerekeu ma aoraki akanne.

Ngaia are ti bon raraoma bwa n rokona i Biiti aio bon akea ae kona ni kabwarabwara bwa e kanga n reke iroun neierei. E a kanga naba n reke iroun neierei mai ibuakoia aika a mwaiti ao e aki mena neierei i moan te rain n nakon te Immigration ke tao e tei n te wanikiba. Bwa te tia mwakuri n te utero n aron otara ngai n aron otau. Ngkana eti au wareware. Ao e a kanga n reke irouna ngkekei ai raroara bwa e nako n ribuanako.

I aki mena i moa bwa are i buki ngaia are e bon riai n te raraoma bwa ti na katauraaira n te aro ae

ngkana aki ngureakinna nakekei ao ngai irou taan mwakuri e tau aia kona taan mwakuri ni karokoa ngkai. E koaua are ngkana e bon boo tain te kanganga ao tao ai taian te buaka n aron ae taneiai te aba ao e nonoraki kanga ai te buaka ae korakora ao akea te Tautaeka e a ikotaki naba te Auti ni Maungatabu ni karaoa ana rabwata bwa ngaia aika ana kaitara te buaka anne. Tao e koaua ae e nang boo taian anne tao aio ae nanonna te tia tabeka te kaoti ao ngaia ae nanonna ti nang bane n reitaki n aron are e taekinna te Minita ti nang reitaki ni ikarekebai ni buoka ni iango kabuburai ara iango riki ma taan mwakuri. Ngaira taan kairiri Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu e a bon boo ara tai bwa ti nang rinnako n te bwai aio e aki tau moa ae karaoia moa taan mwakuri n reitaki ma Minita ngkai ke tia bon kakoaua bwa ti nang bane n rinnako inanona.

Are e kararaoma ngkai are e bon koaua e kararaoma. Ao aikai tabeua koaua te Tia Babaire ae I tei n nanokokoraki iai n aron te kantanninga bwa tera te kantanninga ngkana ti nang uneakina te iti, tera ana katauraoi ao ngai I taku bwa aio ae e a bon ana arona aro, anne mai moana ngke ti moan uneakinna mai moana aro a taku bwa ai anne aia koaua ni kiritian te onimaki, e bon aki kona n roko te aoraki ikai. Ana teimatoa ni botaki ni Easter

ana teimatoa ni botaki n toa teuana ma te toa teuana. Ti bon tuai tauraoi raoi ti bon tuai tauraoi ti bon manererei nab ate ibetutu ae bon ana arona te ibetutu, tera te katauraoui ae ti taekinna ngkana ngaia arei bwa a taekinna nakekei I aki ongo naba ni bwanaan te tia tabeka te kaoti ke tao bwanaan are e boutoka te kaoti, ke tao I ongo naba mai iroun te Minita. Ao anne nanona bwa ti nang bon bane n nanonna bwa ti nang bon bane ni ikarekebai n aron are e taekinaki ao tia karaua ni karaoia raoi. Ao e nang kakamwaku riki are e taekinaki are butina i Inria aio ma aron mwaitina ma e koaua are e taekinna te tia tabeka te kaoti. Ao ngkana ti 20% te iti ae iaon kawaina n roko ao e tuai roko ao ngaia e tuai roko ao ngkana e a roko nab ate aoraki arei ao ngkam ti aki ataia tao ningabong ao tera bonganan ngkanne te iti are 20% arei.

Ngaia are ngkana a bon aki kona ni itinaki ataei ao te naan bikoukou ngaia e bon tuai nakoraoi nab ate bwai n aoraki. Ti bon aki kona ni kabanei ara onimaki iai bwa ngaia ae rawata ae rekerekena ao n aron are I taku ngaira ma aorakira tia rangi n raraoma riki ana bongana nakoiri ke tao ana aki tao e raoiroi ae ti kanakoa nakoia tabeman ake ana bongana riki ngkana ai ngaia anne aron tarakina ma e manena riki irouia ake 20/100 ake ana kabonganai.

N te tai aio ao tao e irantanga nanou are I a tia ni boutoka are I tauraoi n taai nako n anga te kariaia bwa are te bwauti ni mwane ae taetaekinaki are e raraomaeakinaki bwa e ngaa ae inanon baira ngaira Taan Tei. Are inanon te Auti aio, ngaia are ngkana iai te raraoma ae akea ana katauraoui te Tautaeka arei n aron te itera aio ngai I tauraoi ibukin te aoraki aio n anga au boutoka n te tai are e teweaki iai te Auti bwa e a kainnanoaki te mwane ibukin tera ngkana arona bwa ti aki oimwi. E na tauraoi n taai nako.

Ao mai ikanne ao I a katikua moa nakoia taan mwakuri I taku bwa a tau ae a karaoia ae taan mwakuri ao ti bon riai n taraia riki n aron kakaewenako kanga n aron te kantaninga bwa ngaia e bati n tau ao ngai irou I bon raraoma. I kaitau ni mwakuri ni kabane ake a waakinaki mai irouia taan mwakuri ao ti aki uneakina te bwai aio ma tia bonnanao aron totokoan te bwai aio bwa e na aki roko. Ti aki uneakinna bwa tera ae karaoaki mai ikekei ao mai ikekei tera ae ti na raraomaeakinna, ti aikoa. Tia bonnanoia bwa ti na buakana te bwai aio. Ae bon nang eti rongorongona ni kabane, ngaia are man tau taeka aikanne tia katikua moa n arona ti a onimakina are mai irouia taan mwakuri tao I a karautaeka moa nakoia kaain te Kaitara bwa kanga e aki ibuobuoki

aron are a tangiria. Bwa ngke arona bwa te kangai e na kanakoaki te mwane bwa iraua te mirion bwa tera ibukin boon arei n aron are e taekinaki e kan raa eti riki.

Te kataunaari bwa tao ibukin bwaai aika aki boraoi ma are e karaoaki irouia taan mwakuri ngai N na kawenea moa au onimaki irouia taan mwakuri e ngae ngke iai bwakaia n aron bwaai aika a tia n riki ti na teimatoa n tei ibukia ngaira aika taan kairiri, ngaira aika ti na taui mwiin bwaai aikai ti nang riai moa ni kabooi nanora bwa aikai bwaai aika ti na tarai moa nakon ae ti na raraomaeakin bwaai aika a karaoaki bwa a tau ke aki. Ao a ongo nakai ao ngkana a totokoia bwa a taku bwa a uruaki nanoia iai a nanorinano riki ao bon te kaai n nanorinano. Ao tia boutoka ae te waaki ae karaoaki moa ngkai ao I aki moa butimwaea tabekakin moa te kaoti n te tai aio. Ao e rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua tao imwain ae I anga naba au maroro iaon te kaoti aio ao I a kan rimoa n anga te bwana ni kamauri nakoim te *expense* te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei, te Leader n te Kaitara, taan ongora ao ai bon kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta ni ikotaki ma Kiribati are a ongora n

te tai aei kam na bane ni mauri. Ao e koaua I kakaitau Madam Speaker kai e kona naba n reke n aron ae I taekinna marorou iaon te kaoti aio ao n aron otau iaon tein te Ota Beba n te tai aio ao tao I kabwara bure Madam Speaker bwa are bon iai kaain te Business Committee are bon tabeia aio I karinea aia mwakuri ma I taku ngai bwa te kaoti are ian te kaoti aio e bon riai moa kanga ni maroro te aba iai ao imwina tia manga tibwa roko iaon aei.

Bwa I taku bwa ti na riai ni bon kaitau n aron are e a tia n taekinaki ao te kaoti aio kanga e a manga eena te Tautaeka kanga bwaai ake e na riai ni karaoia ao te *task force*. Ngaia are I karabwa te Minita are e a bon tia ni maroro n te tai aio bwa bon iai ana taokita ngaia are ngaira ti kakauongo ao ngke ti a tia n ongo iroun ara taokita n te Onaoraki ao n te Kuakua ao tia taku, ngaia tia bon riai n teirake n totokoa te kaoti aei, bwa ti taku bwa e a tuangaki te Minita ma ana *task force* ao ana taan mwakuri n te Tautaeka bwa tera ae a nang riai ni karaoia inanon te tai aei.

Te bwai ae kakawaki Madam Speaker ti bon nang kakaitau bwa ngaira abara e bon tuai man roko te aoraki ae te covid-19 iai. Ao e aera ngkai e aranaki bwa te covid-19 Madam bwa are e buti man 2019, ao ai iraua te ririki imwin te ririki

anne kai tia taetae n 2021 ao tai teniua ke e a kaan 4 te ririki ke e kangai. Ao e aera ngkai e bon tuai man roko i abara ikai. Nanona ti na kangai eti are e taekinna te Minita bwa te moan barong ate Tautaeaka n te tai ae nako ao te kauoua ni baronga te tai ae ngkai. Ngaia are e nang aitu kanga kawenean te naan *policies* akanne ibukin te totoko nakon te aoraki aio.

Ngaia are kanga bon anne te bwai ae ti bon bwa ngai temanna naba ae I taku bwa te aekaki aio e reke bwa te bwai ni kakiriwea nanoia te botanaomata. Bwa I rangi ni uringa bwa ngke ti waakina ara kaembein inanon taai akanne ibukin rinnakora inanon te Auti aio ao e nang mwaiti taetaekinana n ara tabo are, bwa e a roko a karokoa i Tiaina te aoraki aei ao e a roko irouia taan mwakuri ake ana karaoa tao ngke e a reke te reitaki ma te Tautaeaka ao ngaia aongkoa a bukinaki bwa i Tiaina ake a waerake iaon te kaibuke a karokoa kanga te *virus* aei.

Ngaia are ngai I taku irou bwa ngkai ti karaua ni iangoia ao e taetaekinaki bwa te karaka ae e a bon koaua ngai irou ngaia e bon eti te aoraki aio bwa e na bon reke naba bwa te kai n oro, kanga te bwai ae e na kamabubua naba aron taraan te Tautaeaka, aron butin ana waaki te Tautaeaka ao aia kekeiaki naba Minita ake a tia ni kaweneaki

bwa tibwangaia bwa te *taskforce* are e kaweneaki bwa ngaia are e na tararua raoi.

E koaua ngaia kanga anne bon tein te iango n te tai aio, ao e koaua e bon eti ao e a manga taekinaki ma taekan te *quarantine center* are kaimoa kanga n aron ae e a manga mwemwe naba n te tai aio. Aio e a bon tia naba ni mwemwe inanon te manga moan kataumwane ibukin kanga ana moan kataumwane te Minita ibukin kabwatan kabanear te mwane iaon te *repatriation* ao tera riki ake a irekereke ma kabanemwane ibukin te aoraki aio. Ao I taku bwa a mwemwe naba maroro akanne ao e koaua te bwai ae kananokawaki bwa N na bon teirake bwa ian ae bon kanga I aki taetae ibukin te Party ao I aki taetae ibukin tao te Tautaeaka I taetae ibukin ae te Tia Tei ngai mai Tarawateinaiaeta ao ngkana ko bon taraa te *Facebook* aio Madam Speaker moan te kananokowaki, te naan *comment* a mwemwe ao e a kairoroaki te Tautaeaka bwa e nang kabwakaaki ibukin te keiti anne. E a riai ni kerikaaki te Tautaeaka e aki kona uotana ao tabeman a taku, e na kanga ni kerikaaki ao are iai taan bouokaia ake a ibukia, tia butia naba bwa a riai n anga bwanaia bwa e a riai ni kerikaaki te Tautaeaka bwa e aki konabwai.

Madam Speaker, e rangi ni konabwai ara Tautaeaka aei ma e

tuai man roko te aoraki aio ikai ao are a bon karaua ni iangoia aba akana n te aonnaba akana a bane n rootaki. Ao ngaira ai ti iraua ni *country* ae ti tuai ae ti bon teimatoa naba *covid free* ao are anne ngkanne are ngaia ti nang tuangaki bwa ti nang kabwaka te Tautaeka aio. Ai anne ngkanne kanga a nang tuangira ao an tuangia kaain te Kaitara ke te naan *back benchers* bwa a nang kerikaaki. I taku bwa e kananokawaki bwa tabeman a taku, aki bwa are a tauaki n te mwane, bwa tera te mwane ae ti tauaki iai? Tera mwane ae ti tauaki iai Madam Speaker? Ti bon bwaetibwaeti nanora Madam Speaker bwa ti tiku ikai bwa ti na bon riai n anga ara boutoka bwa are butin te Tautaeka. Ngaia are e aki kona ni buti te Tautaeka ngaia are ngkana te Tautaeka te botanaomata e a tia n rineia ao I kateia anne bon ana Tautaeka teure moan te mimitong Madam Speaker. Ao tao bon anne ae teimatoa ana bootin teure moan te rietata n aki karokoa te aoraki i abara bwa tao bon anne bukina bwa e raoiroi te kainibaire ma babaire aika e a tia ni kawenei ara Tautaeka ibukia ara botanaomata.

Kanga akanne ara kuakua Madam Speaker ma I taku ngai bwa te kaoti ae tabekia tao te Taokita man te itera arei e bon aitara raoi ao e bon tia naba ni kabooa ae bon raona naba n taokita. Ao man kaekaana akanne ao katereana ao e teimatoa

te babaire bwa tia onimaki, tia anga ara onimaki nakon te Minita n te Onaoraki ao ti anga naba ara onimaki nakon te Minita ao ti karinea naba te Minita are mai mwaaina are e a tia naba n tobwa te Ministry aio ke e a bon kaoti te aoraki ao I a karineia, e na teimatoa riki nanou Madam Speaker nakoia naake ti arania naba bwa ara moan ara *frontliners* ao e na teimatoa n aron are I a tia n taekinna n te manga kataumwane, e teimatoa n neboia ao n *salute* nakoia.

Ao n te tai aio e aki kona n toki anne ao au kantaninga bwa e na bon aki roko te aoraki aio i abara. Ao au kantaninga Madam Speaker bwa e na bon aki roko ao e na teimatoa arora ae te bobotaki, e na teimatoa arora inanon kaeana ara toa, ao ngkai kai ti nang manga roko n runga ara kainaomata ti na teimatoa ao au kantaninga ao au tataro, bwa e na teimatoa arora aio, e na kakiriweira te aoraki ae ti taku bwa e a tia n rooti aban tinaniku. E aoria bon aio au taeka ao au kakaewenako riki e aoria bwa are I a manga bon kawenea riki nakon te *task force* ao te Minita are tabena ao au kantaninga bwa e bia teimatoa kai teniua te ririki e a kaan teniua te ririki Madam Speaker n te tai aio n aki roko ao au kantaninga bwa e na bon teimatoa n aki kaoti aio.

Man taekana tabeua aikai Madam Speaker ao I a nanokawaki bwa I totokoa moa te kaoti n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa ao I anganiko te Minita n te Communication Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ibukin anganakiu au tai bwa N na kona naba ni maroro teutana iaon iaon te *Motio* ae moan te tamaroa aei, E koaua I a kan kauataoa te kakaitau nakon Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e a tia ni kona noria bwa aio teuana ana tabeka ae kakawaki ibukin naba te aoraki ae butinako ngkai, E koaua tao Nna karautaeka nakon te Tia Tei bwa Ngai temanna ae I totokoa te Kaoti aio, ian bukina are kanga e kangai taekana, bwa te Maneaba aei e kainanoa ana babaire ni waaki te Tautaeka ni kateimatoa anga n totokoa rokon ao butin te *Covid19*.

Ngai irou teuana bukin totokoana *Madam Speaker*, bwa kanga e rimwi te kaoti, titabo ma ti a roko i nukan kawaira ao tia tibwa tuangaki ngkai bwa tera ara babaire, n aron are e a tia ni kabwarabwara ara Tia babaire n te *Task Force*, are bon te Minita n te Onaoraki, E a Kaman waaki ana waaki te Tautaeka, ti aki n ae tibwa tuangaki ngkai bwa ti nang waaki, tia Kaman waaki, ao tuangakira,

kanga ti nang karaoa ara babaire, iroua kanga e a rimwi, ao e na aki riki bwa kanga tuangakira aio, bwa iroua tia Kaman tia ni waakinna, ao ae a bon waaki naba ngkai ara waaki, ma e koaua, e kakawaki bwa ti na katerei tabeua naba kanga ara nonori, ngaira tabeman kain te *Task Force* ae ti a tia ni mwiokoaki, ti aki ngaira taan rabakau *Madam Speaker*, iai ara taan rabakau aika raoraora, mina tao e taku te ongora bwa tao bon ti ngaira Minita aika aman kain te *Task Force*, ti na kaotia bwa kain te *Task Force*, bon ana taan rabakau te onaoraki akea raona, ae bon angia bon ngaia kain ara *Task Force*, ni ikotaki ma ara taan koroboki n ara *ministry* ake ti tei mai iai, ao nakai ake anganga te *advice* n taai nako, ngkana te *Update* ae roko, anganira, ngaira tia mang maroro ni karaoa te babaronga bwa tera aron ara waaki n aron are takinaki, e nangi ni moan ana bwai irouira bwa ti na bon kakoaua bwa e na aki roko te aoraki ae kakamaku aio i abara.

Anne teuana ara *mission*, N aron are I tia n taekinna mai imwaina, ti uoua ara botanaomata n akea te aoraki ao e na bon akea naba te aoraki ae na roko iaon abara, ngaia are tia waaki ma ara *mission* anne kakoroan nanon kanga tabera anne are ti mwiokoaki iai, ao tia kataia ni waakinna ni karokoa ngkai, E koaua iai naba te *point* teuana are tao e aki reke kabwarabwarana

iroun ara Tia babaire are moan taetae, bwa e a koaua, tao te titiraki ae nang kaokiokakia, tera aroia ara botanaomata are 80% ngkana arona bwa e a roko te *vaccine* are 20% ke te iti, are angkoa ti na anganaki 20% ao tera ngkanne aroia ara aomata ake 80%, e a tia naba ni kabwarabwara te Minita n te onaoraki, bwa ti aki ni kabane ara aomata ake a na kona ni itinaki, ma e kakawaki bwa tao ti na kataia ni kabwarabwara bwa are 80% arei, tera ngkai ara konabwai ngaira kain Kiribati ke tao te aonnaba nakon iti aika tauraoi aikai, iai ara kona bwa tia bon nako naba ni kaboa n te *Shelve* bwa tao e a tauraoi ngkai n te *Shelves* tia nakon naba n otanna ni kaboa, I taku bwa kaekan anne te Tia babaire, e kaokoro bwa are te bwai aio, e uarereke te *supply*, e tuai rangi ni mwaiti, ao e babairea ngkai aron te tibwatibwa n te aonnaba, te rabwata ae te COVAX ae ana rabwata te UN, te WHO kabwara au bure, ana rabwata te WHO are e kateia bwa e na tararua aron tenan iti, e na kabwati tenan iti, n aron are e taekinna, ai tibwa 4 ngkai rinanin te iti ae kabwatia, ao ngkana arona bwa iti aikai, a kainanoi tibwaia, ngaia are ngke e karaoa moa ana babaire te COVAX, 20% moa ae ti na anganaki, aba naba aika irarikira aki anganaki 100%, anganaki naba tao iraua te *percentages* are anganaki, ao ai aekakira naba, ti anganaki aei, ao ngkami ae ti ongongo ngkai, te

botaki ni mwakuri n te onaoraki, ma ana Minita, te Minita ma ana koraki, ane a rereitaki ngkai ma te WHO, te COVAX n ongora bwa n ningai te tai ae e a tauraoi iai tenan iti ae a kona ni manga kaboaki, ao n aron are kam taekinna, Taan Tei kam nang rabwa, kam a tauraoi ni manga boutoka, tao ngkana tao ti na tangira iraua te mirion, akea ami kanganga n te mwane, akea ana Kanganga te Tautaeaka bwa kam a Kaman anga te kariaia ibukin anne.

Ngaia are e koaua kanoan aikai, I taku bwa kanoan te wakirake, e na aki taku tao te Auti ni Maungatabu aei ke tao Kiribati, bwa ti a ti tabe naba ma are 20% ao ti aki tabe ma are 80% ara botanaomata, iai kanoan te babaronga, ma are ti tatanninga ana taeka te WHO, ke te COVAX, e a tauraoi ni kaboaki riki tao iraua, ao e a boo naba te kabobwai ngkanne, ao irarikin naba anne n aron are e taekinna, Tiaina e tauraoi ngkai n anga, n reitakira naba ma te *Ambassador* tabeua te bong nakon inanon am kainin te Tibiika n te wiiki ae nako, ara botaki, ao ti reitaki naba ma ngaiia, e tauraoi Tiaina, ao n aron ae kam ataia, Toromon ane e a butimwaea ngkai ana iti Toromon, tao e aki tatanninga ana kariaia te WHO Toromon, ma ane e a waaki, ao tiaki ti Toromon, bwa aba tabeua n Tebetebeke, kabwara au bure, n te aono n Asia, angina aban te Asia ngkana ti kakaea n te *internet*, ao a

rawata taan kairiri ake ngaia taan moan itinaki n ana iti Tiaina, are uoua ana iti Tiaina n aron are e taekinaki bwa te Sinopharm ao te Sinovac, ao akane a tauraoi ni itinaki, ngaira tao ngke arona bwa ti a tia ni butimwaia ngkai manga tera taekara n te Auti aei, bwa are bukina ae raoraomi Tiaina, ma kam a butimwaea naba ana iti ao e tuai kabwatia, ngaia are ti nang nora kainanoan te iti, ao ti nang tauraoi ni butimwaea ana iti Tiaina, ma ti karaaurau, bwa are ti mwakuri ma aia *advice* ke aia rongorongo ara taan rabakau, are a kangai, e tuai kabwataki ana iti Tiaina, ma tataningaia, ao n aron ongorara iroun Tiaina, e tauraoi, ti aki ataia bwa manga iraua riki ara botanaomata tao iraua tengaa ae na manga katanaki naba iroun n te iti are ana bwai Tiaina, ao ti nang kakaitau, ti nang tara te tai ae i mwaira, bwa tera ngke e kona ni bwati ana iti Tiaina, n aron are e taekinna te Minita n te onaoraki bwa tao te wiiki ae na roko ao e na otinako ana kabanea n reke te WHO, ke te COVAX, ao mai ikanne are tao tia manga waaki naba ngkanne nakon are imwina, ngaia are I taku bwa e na riai n aki raraoma te raraoma, Taan Tei aika kam karineaki, Kiribati ae bwanin, bwa iai ana waaki te *Task Force*, ae waaki nako iai, ane a na roko tenan iti akanne.

Nna kaoka rikaki teutana te maroro *Madam Speaker* nako ni maroro n taai aika nako, bwa are e koaua ti a tia naba ni maroro iaon aekakin kanga rekereken te kaoti aei, ao teuana te *point* are tao e aki nangi ni bwarabwara n ae nako, ao kanga ti bukinaki, bwa ngke iai ami Taokita n te *quarantine center* ao e na bon akea te kabuanibwai, ti aki manga kaoka te kabuanibwai anne, ma kam ata te bwai ae I taekinna, e na bon akea te kabuanibwai, e koaua kanga tao e bon iremwe ara kaeka n te tai arei *Madam Speaker*, bwa are kanga n te bong anne ao ti bon kakoaua bwa kanga *emotional*, ke e nangi n rota kanga te nanokawaki ke te rawawata are ti bane n taonaki iai n te baere e riki arei, ma imwin te tai ao ti a tia tibwa karaua ni iangoia bwa ngaia e kabwaka teuana ara kaeka, ao e kakawaki bwa ti na katangaina ikai, tao nakon te titiraki are kakangai, tao ngke kam bon kaki ikekei ami Taokita ao e na bon akea te kabuanibwai,

Madam Speaker e riai ni mataata bwa te *Isolation Center* ao te *Quarantine Center* a rangi ni kaokoro taabo aikai, iai ana *recommendation* te WHO, bwa ngkoa tao te *Quarantine Center* e na mena iai te Taokita, ma e aki kairoro, bwa anne ti ana *Recommendation*, ma te *Isolation Center*, e bon katauaki bwa e na riai ni iai te Taokita ae e na tekateka iai, ao anne bukina

ngke e a maeka naba ara Taokita ma ara Neeti n te Otintaai *Hotel* n ruuna akana tabeua ni kaniaki ma te tabo are na kamanenaki ibukin kain te *Isolation* ,

Te Taokita n te *Quarantine Center*, ae ti a bon kona n ataia, ti bon kona n taraia, ti taraia ara aomata aika roko mai Biti akana a mena n te *Melanesian Hotel* , tenan Kaimoa, iai Taokita iai, akea, ara koraki ake tia manga nako nikira n te *Tanoa Plaza* bwa ana *Quarantine* imwain nakomaia, tenibong imwain nakomaia, Iai te Taokita iai, akea, ti a manga tarai riki ara Utero akana i Biti naba akana ti kanakoi ara aomata iai ara ataei, ngkana natimi ke tibumi, akana a nako n reirei i Biti, a nako n *Quarantine* n tenan Utero, tia manga taraia iai Taokita aika mena iai ke akea, akea, ti a manga tarai ara Kaimoa akana mena i *Denmark* are e oti n te rongorongong bwa iai temanna naba ae kabuanibwai iai, Iai te Taokita ae *based on site* ke e maeka irarikia, akea ngaia are I taku bwa bon kaekan te nanououa aio ke te tabeka ae nako, are kanga tao ti iremwe naba ni kaeka bwa bukina ti a taonaki n te rawawata, n aron are kam uringnga, ngaira a bon rotaki naba nanona n tain te maroro n ae nako, kanga *emotional* , e nang rota te nano aron te maroro, ao tao a bua tabeua ara *point* ake ti riai ni katerea nakon Kiribati, ma e riai ni mataata bwa te *Quarantine Center*

bon akea te Taokita ae kona ni mena iai, tao ngkana arona bwa , tao aio bukina ngke kamena te WHO, n ana *recommendation* bwa e aki kairoro, bwa e na kakaki te Taokita ikekei, bwa are tao e bon nora te kangaanga ni mwaitia aomata aikai, bwa are a bon riai ni memena n aia tabo are ana kona ni weteaki iai, ti nang kakaitau bwa inanon te *action* n aron te *respond* ke te kaeka nakon te baere e riki, 30 te miniti, *less* , e kee ian 30 te miniti, ma e koaua anne baika a tia n riki n taai aika nako ao e kakawaki bwa e na mataata bwa ara *Quarantine Center* ake tao ti na manga rinei imwina, n aron tao te MTC ke tao te EBS, ke tao iara riki, bon akea ae na kantaningaki bwa e na tekateka te Taokita iai.

E koaua te Tia Babaire aikai rongorongong tabeua ae I kan katerei bwa tao aki oti n ara maroro aika nako, ma ti kakoaua ao ti reita te raroama n aron are te raroama ngkai n te aonnaba ae butinako, riki iaon India, e a taekinaki bwa e a ikariburibu te aomata n te onaoraki, ane a kiri uoman aomata n te kainiwene, ao tia manga nanokawaki naba bwa are a manga roko i Biti, e a manga roko i Biti te aeka n Aoraki aei, I taku bwa ngaira ni kabane aikai a bane ni iai rekerekena nako iaon Biti, ao ti teimatoa n raroama ao ti teimatoa naba n tataro, bwa tera ngke ara ataei ma ara botannaomata akana i

Biti a naki rotaki naba n te Aoraki aei.

E koaua aikai ngkanne kanga ara waaki ae ti a tia ni waaki inanona ao ti na kekeiaki n aron are ti taetaekinna bon akea tokin te Tamaroa, ti na waakirake ao ti na bubuti nakoia ara Taan Tei aika karineaki bwa ti na aki nang, ao I nang boutoka are e taekinna te Tia Tei mai Beru ao tao mai Abaiang naba, are tao ti nang aki tara te itera aio, bwa kanga tao ti nang manga uneakina te bwai aio, I taku bwa ti a riai waaki, ma ngke arona bwa tao e bitaki taekan te Kaoti ni kangai, ngkana kam tauraoi bwa ti na mwakuri ma ngkami ni ibuobuoki ma ngkami, bwa ti na katoa ami *Task Force* , I taku bwa ti na bane ni boraoi ni iango n anne bwa are te uaia ni karekebai, ibukin ara botannaomata, ma n aron aio kanga iroura kanga e kaminibae, ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang, bwa kanga e kaminibae ao tera te taeka are kanga e a rimwi, mwin te maua, kanga e a rimwi te aeka ni kakaewenako aei, ma e ngae n anne ti reitaki ma ngkami n te tabeaianga ao ti na kataia ni wakirake ibukin tibwangara aei are te moan bwai ae nangi ni kakawaki, e na bon aki roko te Aoraki,

Ao manga te kauoua n titiraki, ao ngkana e a roko, ngaia e koaua, ao ngkana e a roko ma are ti na bon

kataia ni kakea bwa e na aki roko, ma ngkana e a roko, tao manga te karaki teuana anne, e koaua ti na waakirake ao kam rabwa, ao ko rabwa riki te Tibiika n te tai aei ngkai ko anganai au tai ao au kantaninga e nang mataata bwaai ake a kabwaka n ara maroro n taai aika nako, bon iai riki kain ara *Task Force* , au kantaninga ana manga katerei baike a bwaka mai irou, ao ko rabwa te Tibiika ao I nanokawaki bwa I totokoa moa te Kaoti aei, ko rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika: Ngaia terana am *point of order* e nakoim te Tia Tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta ana maroro te Minita ae karineaki iaon are taekan te COVAX bwa n aron rongorongon te COVAX , ngkai mwakuri ibukin tenan buoka nakoia aba are a bon kabwarabwara ami Tia Babaire, are *Low and middle income*, kanga ti tenan buoka, ae ngaia ane 20%, ma te ota nakon tenan kambwana are a karaoi tenan iti aikai, aki tukaki kain tenan aba ni karaoi ao a nang tiraua ae a tia ni Karin aia ota ibukin aia *Vaccine* ibukia aia botanaomata , ao I ti kan kaetia bwa are e taku bwa ko ti kona ni karekea rinanon te rabwata ae te COVAX ma e kairua, te COVAX e ti tabe ma tenan buoka nakoia aba

ake tao a tuai tau korakoraia, n aekakin Kiribati, ngaia e reke iroura, tiaki ibukin te kabobwai n te aonnaba, bwa anne ae ngkai e a bon waaki, ngaia I ti kan kaeta anne, bwa mina e bure te ongora iai.

E koaua e taekinna naba te *Vaccine* mai Tiaina are e bon tuai bwati, ao ngke arona bwa e roko ngkai ao anne ti na bon tabeaianga naba iai, ao taekan tenan Neeti ao Taokita n tenan tabo ni kamanomano, tao ti aki ataia bwa ngaira otara iai naba tenan Neeti n te tabo ni kamanomano are i Bikenibeu, ao anne are e taku bwa akea ma n otara iai tenan Neeti naba aika a uatei naba ikekei, ao e koaua e aki rimwi te Kaoti aei, ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon

Hon. Dr Tinte Itinteang: *Point of order*

Tibiika: Ao kona *point of order* iroun antai, bwa e maroro

Hon. Dr Tinte Itinteang: *Madam Speaker* tao I a *point of order* ibukin te Minita,

Tibiika: Ngkana kona *point of order* iaon ana maroro te Minita ao ngkanne ko kona, bwa iai ana maroro ae bure iai am maroro,

Hon. Dr Tinte Itinteang: I a *point of order* iaon ana maroro te Minita *Madam Speaker*

Tibiika: Ao ngaia bwa Nna ti ongora

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki kai e reke au tai ni *point of order*, I taku *Madam Speaker* bwa e kakawaki ae ti na katerea n aron are e taekinna te Minita te *COVAX Facility*, eti e tibwatibwa

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Tibiika* I kan *point of order* ao I kairiko nakon *Rule 42(2A)* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita, taraia e tuai bane ami aomata akana ana taetae, au kantaninga bwa are iai aika na *follow up*, a kona ni *catch* ngkanne te bwai are kanga tao e kabwaka man ami maroro kam mwaninga n taekinna ngkai ke ni kaetia n aron are te *point of order* are e a tia n taekinaki, au kantaninga bwa raomi ake imwina a na kona ni manga kaeti, ngaia are Nna bubutiko bwa mwina I manga kaunga ao ngkanne e a manga riki bwa ai manga te taneiai, ngaia are N nang kanakoa ngkanne te maroro nakon te Tia Tei mai Kuria ae karineaki Hon. Banuera Berina e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, kai e kona n reke au tai ni maroro n tabeka ae moan te kakawaki aio te Tia babaire, I rimoa

ni kaitaua te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, bon te Taokita ngaia e nori Kangaanga aika ai rekereke ma butin te aoraki teuana ma teuana, ao tao e nang bati riki te raraoma irouna n aron atakin kakamakun te aoraki ae ti bane ni makua naba ngaira ae te *Covid19*,

Tia babaire e rawa n taku te Tautaeka bwa ti kamangora ana waaki ana *Task Force* , ti aki , ti rangi kateimatoa te kakaitau, ma e bia nora te Kaoti aio te Tautaeka bwa tiaki kamangorakina, ma e bia nora te Kaoti aio bwa kautan te mata te Tia babaire ao butiakin te Tautaeka bwa e na noria ao man taraia riki, bwa ana babaire aika wene ngkai, e tau ibukin kamanoan Kiribati bwa e na aki roko te aoraki iai, ngkana arona bwa e kuba n roko te aoraki aio, ana babaire ae kawenei ngkai ara *Task Force* , e tau ibukin totokoan butina iaon Kiribati, ke kauarerekean butina iaon Kiribati, I taku bwa anne te tabeaianga ae katereaki n te Kaoti aio te Tia babaire, ao I butia te Tautaeka riki Tia babaire bwa e na aki taraia bwa te Kaoti ni kaiangatoa, ma bon te Kaoti ae bon tabekaki ibukina bwa e a bati te raraoma n te aoraki aio te Tia babaire ao riki ngkai e a manga ore a Fiji kaua n te aro ae e a karokoa te kararaoma naba iroua ngkai aika ti kaan ma Fiji,

Ngaia te Tia babaire, I mataiakina ana kaeka te Minita are e kaeka te Kaoti aio, ao e taku bwa te kawai teuana ae moan te kakawaki te ikarekebai, ao e taekinna n ana maroro bwa e koaua kanoan te ikarekebai ke te reitaki ana katereaki nakoia te botanaomata , kakamakun te aoraki ao baika a ri ai ni karaoi, eti anne, ma kanoan naba te ikarekebai te Tia babaire, e tauraoi n ongora iango ni ibuobuoki ibukin anga aika na kona iai ni kabebeteaki ke ni kamemereaki aron roko te aoraki aio iaon abara te Tia babaire,

Tia babaire N au kakauongo ao rokon te aoraki aio iaon Kiribati bon katauaia te koraki bwa ana roko iaon abara ae Kiribati, ngkana e totokoaki te Tia babaire te roko mai tinaniku bwa akea ae na manga roko i abara, tao ti na bon aki raraoma iai, ma are bon e bon bae ni waaki te Tia babaire karokoaia te koraki, tenan *Emergency*, ke tao te *Repatriation* kaokakia ara koraki ake a mena itinaniku te Tia babaire, a bae n roko te Tia babaire, a bae n roko ikai te Tia babaire.

E koaua ti reita te raraoma moa iaon te *Vaccine* imwain are I nako n te boto ni iango ae N na maroro iai, e koaua te Tia babaire, ti taku ngaira bwa e na karimoaki aei, bwa n aron ae ti ataia te Tia babaire, e na rangi ni ibuobuoki aio nakoia ara botanaomata , ngkana arona bwa

tia waaki naba ni bane n anganaki te *Vaccination* te Tia babaire ke te iti are e na totokoa rokon te aoraki, korakoran roko te aoraki aio iroua te Tia babaire, ngaia are Tia babaire e rabwa ti na butia te Tautaeaka, e na aki ti tiku ma are 20% nakoia ara botanaomata ake tao a kona n anganaki aei, ke kaotia bwa e mwakuri ae nikirana te Tia babaire bwa aonga n rau nanora iai te Tia babaire,

Tia babaire ngkana arona bwa e a roko, a roko te koraki ake aoraki mai tinaniku, te tabo are a kawakinaki iai, ae te moan tabo, ae a kawakinaki iai te Tia babaire, bon te *Quarantine*, ae ti aranna n taetae ni Kiribati bwa te Auti ni kamanomano, Tia babaire e reke reitakiu ma ara koraki iaon Fiji ni kakaea bwa e kanga ni manga buti kaua te aoraki iaon Fiji, Tia babaire e butinako man te *Quarantine* ke te Auti ni kamanomano, temanna te Tautia te Tia babaire ae aorakina te aoraki aio, ao e mena n te Auti ni kamanomano, ao te bwai ae riki te Tia babaire, e aoraki te Tautia aio ao te aomata ae te tia mwakuri n te kaitiaki n te tabo aio ngaia e moan rotaki, e aki ataki ae aoraki te aomata ae te tia mwakuri aio, ao e a nako ni iri taunimate Tia babaire ao a waaki botaki ao e a kaoti manna irouna te Tia babaire, ngaia Tia babaire au taratara iai ao I taku bwa ana taratara naba te *Task Force* ao Kiribati ae bwanin, e na moa ni

kaoti te aoraki man te auti ni kamanomano, e aera Tia babaire, iai auti ni kamanomano ao e koaua iai kaokoron te auti ni kamanomano ao te *isolation* ke te tabo are a kaokoroaki iai temanna are e reke irouna te aoraki, a kaokoro taabo aikai, ma te moan tabo moa ae kawakinaki iai aomata ake a moan roko man aba ake a rotaki n te aoraki ae te *Covid19*, bon te auti ni kamanomano, bwa e aera te Tia babaire, te koraki aikai, ake ti kakorokoia mai tinaniku, a tia ni boo ma taabo ma aomata ke taabo ake a na kona n reke iai manin te aoraki aio irouia, ma are ngke a moan roko ikai, akea te man anne, ma a katukaki ni kaokoroaki n te tabo ni kamanomano bwa ana tataraki, bwa 14 ni bong anne a na taraki, bwa e kaoti te manin te aoraki aio irouia ke e aki, ao tera ae irian katukaia ikai te Tia babaire, ke ko a katikuia ikai, ko a katikua naba n arona anne, n te maan ae 14 te bong, tiaki., ao anne ae I kan ongora iai iroun te Tautaeaka ni butia bwa e na nora riki aei, ke ko katikuia ikekei inanon te maan ae 14 te bong, iai tabem, iai tabem ao I ongo te Tia babaire bwa aio te Tautaeaka e aki karaomia, ngaia ti na butia bwa e bia nora riki aei, ni katoa bong koraki ake a mena n te auti ni kamanomano a na riai n tuoaki, ana riai n tuaoki bwa e iai irouia manin te bwai aio ke e a tia n reke irouia ke tuai, bwa n te tai naba are a noraki bwa e reke irouia

a bon waekoa naba n anaaki n te tai naba arei ni kamenaki n te tabo are te tabo ni kaokoroaki, te *isolation ward* ke te *Isolation Center* te Tia babaire, ma te Tia babaire ae ti ataia ngkai a katukaki naba koraki aikai,

Tia babaire N otau n tabetai te aoraki aio ngkana e reke manna iroumi, e aki kaoti, e aki kaoti n te bong naba arei, ngaia are ngkana ko aki tuoaki n te bong are e reke iai iroum e na aki ataki, ao iangoia ngkanne te Tia babaire, ngke e reke te man aio iroum ao e a beberake man rikirake, ao akea te tutuo nakoim ae karaoaki ni katoa bong, antai riki ae ko nang manga kaewea nakoina te aoraki aio, raom ake a mena irarikim te Tia babaire n taai nako ngke ko katukaki irarikia ao ko aki ataki ae reke iroum bwa are akea te tutuo nakoim ni katoa bong, tera ae na riki nakoia, e reke iroun temanna te Tia babaire, ao are temanna aio ibukina bwa e aki ataki ae reke irouna bwa are akea te tutuo nakoia ma au kanamaki ikai te Tia babaire tao naake a tabeakinia naakai, e kakauongo, e a reke irouna te aoraki, e aki bebekobeko, kaikeike, Tia babaire, ti aki anne ana kantaninga te UN ao te WHO, ana kantaninga te UN, WHO, ko na mena ikekei n noria ni katoa bong, n angania te *test*, tuoia, bwa e a reke irouia ke e tuai, man te aro bwa ngkana iai naba temanna ibukia ae kuneaki bwa e reke irouna, kakibanako mai ikanne,

kakibanakoa nakon te *Isolation ward*, te tabo are e na kaokoroaki iai, imwain ae manga kabutia riki nakoia te koraki ake a bane ni mena ibuakoia,

Anne Tia babaire ae I kan butia te Tautaeka aio bwa I kaongoaki, irouia koraki aika a menaki n te Utero i Bikenibeu, aki tuoaki ni katoa bong, koraki ake a menaki n te MTC aki tuoaki ni katoa bong, Tia babaire ti ataia bwa koraki aikai ngke ti katikuia ikekei, koraki aikai ngke ti katikuia ikekei, koraki aika na kona n reke irouia te aoraki aio, ao bon anne bukin kaokoroaia, ao e na kona n reke irouia *any day*, a kona n reke irouia ngkai, ningabong te bong are imwina, a kona kanga n ataia, ngkana ko aki tuoia ni katoa bong, anne te Tia babaire te bae ti raraoma iai, bwa are bon aikai tenan kainibaire man te WHO, Botaki ni Kuakua n te aonnaba te Tia babaire, tuoia ni katoa bong, ao anne bukina, eti ae taekinna te Minita are n te Onaoraki, Minita n te *Communication*, Te itoman, iai te *Isolation ward*, ti bane n ataia, ma tera bongana te Tia babaire, te tabo anne ae kona kakibanakoia iai aoraki ake ko kuneia bwa aoraki iai man am *Quarantine*, man am auti ni kamanomano, ngaia are Tia babaire moan te kakawaki, ao ngkai te Tia babaire ngkana arona bwa e tuai karaoaki aio ti na butia te Tautaeka bwa e na karina aio ibuakon ana babaire, bwa e aonga n aki butinako

ni korakora te aoraki aio, ngkana ko aki katokia mai iroun temanna ao ko katikua ibuakoia naake a kamenaki n te auti ni kamanomano n te tai naba are e kaoti iai te aoraki aio, iangoia ngkai, e nang aki kabutaki iroun temanna ma koraki ake a *expose* n taetae ni matang te Tia babaire, koraki ake a bobo ma te aomata are e a reke irouna te aoraki aio, n te bong are e reke iai irouna, ko aki tuoia n te bong aio, ko aki ataia bwa iraman riki ae na kaitibo ma ngaia riki n te MTC.

Tia babaire aio naba ae reke naba te Utero bwa n otau, titirakinia naake a tia n rin, kam tuoaki ni katoa bong?, Kai ti aki, a e tataningaki are kam a bwaka ni kaikeike, ke tao a buabua ikemi, ao iraman ae kam a tia ni kabutia nakoia, ngaia Tia babaire iai bukin babaire, iai bukin kainibaire, ao I kan ongora ngkana arona bwa e kairua otau, bwa e tuai karaoaki aio irouia kain ara *Task Force*, ake a tararuai auti ni kamanomano, taiaoka taraia riki te Tia babaire, taraia riki, bwa ti maroa n auti ni kamanomano, bwa auti ni kamanomano aikai, ngaia a na karika butinakon te aoraki iaon abara, ngaia are moan te kakawaki bwa e na tararuaki raoi aoraki ikekei, a na tuoaki ni katoa bong bwa e na aki oti manin te aoraki aio irouia, inanon te bong teuana ma teuana inanon aia tai ni kawakinaki n te auti ni kamanomano.

Tia babaire e a tia n taekinna Tia Tei mai Beru ao e taekina naba, Te tia tabeka te Kaoti ao bon ngaira ni kabane, e aki kakawaki te mwane, e kakawaki riki kamanoaia ara botanaomata, aia tabo te Tia babaire ae na riai ni katuaki te taratara iai ma te korakora ao te kaubwai, auti ni kamanomano, aio raoi te tabo te Tia babaire ae ngaia kawain rokon te aoraki i abara, auti ni kamanomano, ma e kangai te Tia babaire n ongora, ti na katotonga Tamoa, bwa Samoa ngaia anne, Tia babaire ngkana e kabuanibwai Samoa n aron aio, e aera ngaira ti na butiaki, ti na katotonga te aekaki arei, ibukina bwa e kaokoro kaubwaira ma Tamoa, Tia babaire ngkana arona bwa e aki tau korakoram ibukin kaokoroaia am botanaomata, ao taraia riki, ko riai ni karokoa te koraki iaon Kiribati ke kona aki, bwa ngai irou te Tia babaire aron am tararuia te auti ni kamanomano moan te kakawaki, ira raoi are e baireaki iroun te Botaki n te aonnaba, bwa a karaoia ibukin kamanoaia kain te aonnaba ni ikotaki ma kain Kiribati, ao e bon tangiraki riki Tia babaire ae kona kaokoroaki n am ruu, ma ngkana arona bwa ko nang ikotaki n te aro ae ibetutu te aba iai, bon te marawa n aron are e taekinna te Rita n te Kaitara ao ngaira ti bane n ota iai, iai te maranga, ao e karaoa te tutuo ni katoa tai, bwa anne kamanoaia ti aki ti nakeke a mena n te auti ni kamanomano ma kamanoaia riki

ara botanaomata bwa e na aki butinako mai ikekei ao e na butinako n te butinako n moan te kakaiaki te Tia babaire, anne Tia babaire ae ti bane ni maroa iai, ti teimatoa ni karabwa te Tautaeaka bwa e tuai roko iaon abara te aoraki aei, ao ti teimatoa n tataro nakon te Uea ae Atuara ae mwaaka ao man tangira bwa e na teimatoa ni kawakina abara ae tangiraki irou, e na kaira te iango ae tamaroa ao te iango ni iraorao ao te iango ni karekebai irouia naake a kabuta te waaki aei, ao a na aki tara te Kaoti aio bwa te Kaoti ibukin tera, te kaiangatoa ke tera, a bia taraia Tia babaire bwa kaukan riki aia iango, bwa ana nori taabo ake a kabwaka iai, ngkana arona bwa iai taabo aika kabwaka iai te Tia babaire bwa ibukin te kaoti aio, a bia raweia te Tia babaire, a bia taraia bwa aio te Kaoti ni karekebai, ti bane ni maku te Tia babaire, ti bane n raraoma ikai te Tia babaire, a taku, e aki kaubwai, e kaubwai riki Samoa nakoirā?, e bon kaubwai riki Samoa nakoirā, I a tibwa ongo anne te Tia babaire, I a tibwa ongo, ngaira ti kakamoamoā ara mwane ae 1 tabun te birion te mwane n Tania, e aera ti aki kumeia ibukin kamanoakin abara, ao tia manga, tia katotonga Samoa, ni kawakinia ara aomata ni kaibetutuia, ao n aki ira are e riai ni karaoaki ibukia te Tia babaire n aron are e bon kantaningaki, te Botaki ni Kuakua n te aonnaba te Tia babaire, ngaia are aio te Tia

babaire, ngaia are ngke I ongo te rongorongō ae kangai, tia kaibetutuia bwa anne naba ae karaoia Samoa, Tia babaire tia karaoa riki ae tamaroa nakon are a karaoia kain Tamoa Taiaoka, ibukia ara botanaomata, ae nanona e taku te Tia Tei mai Beru, ngkana arona bwa e na bane te mwane, kabanea, buti utero aikai Tia babaire, bon anne riki te kantaninga, ewaa utero aika aki kabonganaki, eaera te Tia babaire, engaa riki ae kakawaki,

Anne te Tia babaire baika I taku ngai bwa ti na riai n anga bwa buokan te maroro iaon aio te Tia babaire, kabwara au bure te Tia babaire I aki kan aera, I aki kamwinibaea te waaki ae ti waaki inanona ngkai, ma I kan bubuti bwa ti na tarai riki bwa aron ara babaire ibukin ara Auti ni kamanomano, bwa ngai irou te Tia babaire bon aio te tabo ae I maroa iai, ngkana aki roko te koraki mai tinaniku ao Kiribati e na mano, man te tai naba are ko karokoia iai, raoia n roko, e kona n ae raoia n roko te aoraki aei, ao kona tua mai iaa te aoraki aio Tia babaire, man te auti ni kamanomano, ngaia are kabanea korakoram te auti ni kamanomano te Tautaeaka taiaoka, ngkana arona bwa a na kaokoroaki, kaokoroia, ngkana arona bwa a na tuoaki ni katoa bong, e aera koaki tuoia ni katoa bong, ae kanga I bon raraoma te Tia babaire bwa e aki mena ko aki tuoia n te bong aei, e a reke irouia,

ao koa tuoia bwa a botaki ma naake raoi n te auti ni kamanomano, ai uoman, ai teniman, ai niman, ko a kunea, ao ngaia e reke iroun naewa, ao ngaia iraman riki, irangaun ae a tia naba n reke irouia, ngaia are aikai ae ti tangiri te Tia babaire bwa ana aki reke nakoia ara botanaomata , ti bubuti bwa e bia noraki riain aei Tia babaire, I kona ni kairua te Tia babaire, ma aikai kanoan ara wareware, ara wareware iaon rongorongong kakamakun te aoraki aio, ao aron ana kainibaire te Botaki ni Kuakua n aonnaba n taraia bwa , auti ni kamanomano ana riki aikai nakoia, bwa e aonga n aki kabutaki te aoraki man te tabo aio, nakoia kain te aba are a kateaki iai auti ni kamanomano aikai ibukia te Tia babaire, ko rabwa te Tia babaire,

Tia babaire ko rabwa kai ko a tia n angai au tai bwa Nna maroro teutana au kantaninga bwa e mataata aron tabeaianga naba ae irou te Tia babaire, ma I karautaeka nakon te Tautaeka bwa e bia nora riki riain te kabanemwane ana riain ni kabanemwane ibuki auti ni kamanomano bwa ana kamwengaraoaki, ngkana e na kabanemwane ibukin tuoakia ara koraki ni katoa bong, bwa ana noraki bwa e reke te aoraki aio irouia ke e tuai, ke e kabanemwane iai te Tia babaire, ti tauraoi ni boutoka anne te Tia babaire, man au maroro akana tabeua akane Tia

babaire ao I karabwa riki te Tia Tei are tabeka te Kaoti aio, I kukurei ni boutokaia, ko rabwa Tia babaire.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Point of order Madam Speaker

Tibiika: Ngaia Nna anganiko moa te Minita n te Kuakua, kanakoa am point of order,

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria, Nna ti kaeti tabeua Madam Speaker , aron tenan maroro ake a tia n taekinaki, bwa n aron are e mwaneweia te Tia Tei mai Kuria, ao e taku bwa akea te tutuo nakoia ara botanaomata ake a mena n tenan Quarantine Centers, ao Nna taekinna nakon te Auti aio Madam Speaker bwa iai te tutuo ae karaoaki irouia ara tiim, Taokita ao tenan Neeti, e karaoaki ni katoa bong, inanon tao te First Five Days, ao imwin anne, ngkana a bane n akea tenan kanikina ae ibukin te aoraki ae te Covid19 n aron te bekobeko, te kabuebue, n aron aikane, ao ngkane e a tao bong aba karokoa a otinako, ma e kakawaki naba Madam Speaker ae ti na katerea bwa aomata ngkai ae ti bane ni kaokia nako Kiribati, a kaokaki an te aba ae akea iai te Covid19 ae buti n te Community , aron Fiji, aio ana kainibaire te Tautaeka, ni karokoa e manga tibwa buti te aoraki, ma anne ae kakawaki Madam Speaker bwa ti na ataia, ao aomata aikai. A bane naba n tuoaki

imwain ae a kitana Fiji, ni kakoauaki bwa akea irouia te aoraki ae te Covid19, a manga rin iai, a manga tuoaki naba ibukim te Covid19, teuana te bong imwain rinia, ao n aia Ka-14 ni bong imwain otinakoia, aikai ara angaa *Madam Speaker* ibukin kamanoan ara botanaomata, ia riki, inanon tenan auti ni kamanomano, e mwaneweaki naba *Madam Speaker* bukin tenan utero, ao e koaua, n te tai aio n aron are e a tia n taekinaki, bon ti te *Fema Lodge*, ngkai ae kabonganaki ibukia naake a kan kaboa aia ruu, a bon tia naba ni kawaraki Utero ake tabeua iaon Tarawa ao I aki taekini araia *Madam Speaker* ma e rawata ae a tia ni kawaraki, irouia kain au botaki ni mwakuri, ma te kanganga *Madam Speaker* bwa tenan Utero iaon Betio,

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tibiika, I a manga kauringko riki te Tua arei bwa aei ti aki kanoan ana maroro te Minita ae na kaetia bwa e a bon manga kabwarabwara, ko rabwa

Hon. Dr Tinte Itinteang: *Madam Speaker* I taku bwa e mwanewea taekan te *Hotel*

Tibiika: I taku bwa e mwanewea te Utero ngkaia e kataia n ti kaetia, bwa e ti kabwaranakoa bwa tera bukina ngke e aki kabongana, E na ti kaota te kanganga ngkai ae ngaia ae nang taekinna, bwa tera te

kanganga irouia *Hotels* ake ngaia are ngaia ane e katai n taekinna, ao ti kataia nakon are bon bwaai ake ko tangiria ni kaeti mai ikekei ibukin are e a tia ni maroroakinaki ao e a toki naba, e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika Nna *point of order* bwa ana *point* te Minita e kangai, e bobuaka te Utero, ti anne ao anne ngaia e nang manga ke anne ana taeka ae taekinna, ngaia e raoiroi ae ko kakauongo naba te maroro te Tibiika bwa e kangai, te Minita bwa anne ao ko rabwa.

Tibiika: Ao Nna kanakoa nakoim te Minita kanakoa am *point* anne,

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao tao Nna kauarerekea bwa ibukin tenan Utero ake a kaboaki n aron are e ataki ao ti te *Fem Lodge*, a tia n *approach* naki Utero riki ake tabeua iaon Tarawa, ma aki kona ni kabonganaki ibukin te *Quarantine center* bwa n aron are I kabwarabwara, Betio e rawata iai te botanaomata, ngaia ti aki kona ni kabonganai tenan Utero aikanne, ao e tena biti te auti, ma tenan Utero, aki tau ni kabonganaki bwa tenan *Quarantine Centers*, iai tabeua Utero ae I aki mwanewei araia *Madam Speaker*, iai tabeua Utero a rawa e aki butimwaea tenan *Quarantine* ke aomata ake ti na kaokia bwa ana

riki bwa tenan *Quarantine Centers*, ao aikai tao bukina bwa ana totokoaki riki aia anga ni karekemwane ake tabeua, e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia e a teretere raoi anne ngkanne ao e a bon tiku irouia kain Kiribati aron te kabwarabwara n ana itera te tia taetae ao n reitaki ma aron ae kabwaranakoa te Minita n te tai aei, ao Nna kanakoa ngkanne te maroro are imwina, Nna kanakoa nakon te Minita ae karineaki Hon. Mikarite Temari e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitoka maua *Madam Speaker* kai ko anganai au tai bwa Nna maroro iaon te ana Kaoti te Kaitara, kanga ti bon aki kan teirake bwa are bwain te onaoraki, ao ti nora riaina bwa ngai ngke moan tanoata te aoraki ae te *Covid19*, ae kakamaku ao e bon tuai man ewekaki Kiribati iai, I tara ngkai te kaoti ae mwemwe ae te kaoti man te Kaitara, kanga a kataia ni karaoiroa araia are angkoa Kamanoan Kiribati, kanga ana anaa te credit bwa ngkana ti kabwatia, ao e uara ti kamanoa Kiribati ke e aki, te *Party* aio, kanga aonikai bwa aonga n atongaki n atongaia ae kamanoan Kiribati, ngaia are kanga bwa ana maroro te tia tabeka te Kaoti, e aki oioi raoi, akea oina raoi ae kanga ti taraia bwa e na kaira ara iango nakon iango aika boou

nako katamaroan, katamaroan totokoan te aoraki ae te *Covid19*.

Te maroro naba e kaotia nakoira bwa ti aki kauiango, ma ti kauiango, ao e anganira naba te ota n te tai aio bwa te Minita are mena n te onaoraki ngkai, bon anne te roro ae rikirake ae bon tau n riki bwa te Minita ao a nang tamaroa ana mena ngkai ngaia te Tia babaire ibukin te *Task Force* aio, e bon matoatoa, iangoan te baei bwa ti na karokoia taan roko ke ti na aki, ao bon aio ana raraoma Kiribati, ao ngke a rinnako i Tiaina mai taari ao e rebwetau mai ikekei bwa tia karinia aomata n tain te *Covid19*, ma tera toki te tai ni karokoa ngkai, akea te aoraki ae te *Covid19* ae e rinnako mai irouia i Tiaina akekei, ao anne naba kanoan ana totoko, ao ana *Plan* te *Task Force* are kairaki iroun ara Minita ngkai ae Minita n te onaoraki, Te tei bakara ma kakanoa uotana, I a tia ni karabwa kanoan te waaki, ao anne kakamaun te wanawana n roro aikai, e a bon irarake te wanawana n taai aikai, aika ti na riiai n anaia te roro aio bwa bon ngaiia kain Kiribati n ae na roko ao taan kamanoa Kiribati n ae na roko, ake mai imwaina ngaira ioura tao e a *old fashion*.

Kanga tein te waaki aio ngkai ti nang kaitaua naba, bwa ngkana ko bon noria *Madam Speaker*, a nang tangiroa nakai bwa ti nang kaokia natin Kiribati ke tarira mai tinaniku,

ao a kakata, e aera, ae a kan oki, ae a kan oki, ao ngkana e a roko te aoraki ngkanne, ao ai antai ngkanne ae nang bukinaki, tei Tiaina, ke bon tei Kiribati, ti aki Tiaina ngkanne, bwa are a tia n roko i Tiaina ao e itiaki, a kabuakaka ara babaire naakai ao, an kawaekoa, kawaekoa, ngaia ti a ira nanoia, ao ae bon roko ngkai bon ti Kiribati, ao ngkana e a roko te aoraki aei ao antai ae ti na koteia, bon tei Kiribati, ao e buakaka are e roko ao a manga koteira naakai, bwa kam are kam nang katawea ni kawaekoa, ngaia are e raoiroi te taubang ao te iango ni i karekebai, ma I ata oin te Kaoti aio, bwa e oioi ao e na ti karekea te *credit*, n araia are angkoa Kamanoan Kiribati, aonga ni katanoata bwa ngkana ti boutokaia, ao euara e a boutokaia, aio kamanoan Kiribati ibukimi kain Kiribati,

Eang anne ngai I taraia n te itera teuana are I noria ngkai, ngaia are I taku bwa te Kaoti aio, akea oina raoi ibukin katanan tei Kiribati man te aoraki aio, bwa are a Kaman waaki te waaki, e a bon Kaman waaki ao e a teimatoa naba ni waaki ni karokoa ngkai, ngaia are kanga bon akea kangkangina, ao akea karewen te Kaoti aio, kanga ti a karikia n taraia ngkanne bwa are karekean te raka mai iai tera, ao *Madam Speaker*, te *Party* ae tekateka n te Tautaeaka aio Tobwan Kiribati Party, ao ngke e roko e bon katoka een te *Party* are

Tautaeaka ngkoa, ao ngaira ngkanne ti bon kan aitaria naba kain are bon kain ngkoa, kanga aika mai moa mai ikai kanga ti aki unga ni maroro ma ngaiia, ao ake a bon kakerakeia raoi ake kain ngkoa bwa bon anne raoi kaungan te maroro, man au maroro aikai ao I totokoa te Kaoti *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao Nna angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a rimoa ni karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, ao tao kain te roro are ngkoa, ae tabekarake te Kaoti aio ibukia te roro ae ngkai, ma are ko na ataia te Tibiika bwa te aonnaba aio, e aki ti kainaki irouia kain te roro ae ngkai, bwa kain naba te roro are ngkoa, ao n ara katei ni Kiribati te Tibiika moan te kakawaki te bare e aranaki bwa te spirit, eang, ngaia are ngkana ti na kaminibaeaki ngaira aika ngkoa kain te roro ae ngkoa, ara kantaninga iai baika ti kona n taekini aika ana bongana nakon abara ae Kiribati ma ara botanaomata te Tibiika,

Madam Speaker I moantai n taekinna bwa I boutoka te Kaoti aei, I rangi ni boutokaia bwa e a roko taina te Tibiika, iai te taetae aia Taeka Taokita, te Minita n te Kuakua are ti ataia bwa te Taokita

naba, te *Medical Doctor*, ae kangai, “*Prevention is better than cure*” ke Totokoana e tamaroa nakon Katokana, aio te *Prevention Motion* te Tia babaire, ao e aki nora taekana ae kamwinibae te Tautaeke, ke e kamwinibaea te Komete, e aki Tia babaire, ngkana a bon karaua raoi ni warekia ao te *Motion* aio, te *Motion* n reitaki ni kan reitaki ma te Tautaeke, iaon te bwai ae ti na buoka ni bwai iai te Tia babaire, bwa ti aki ti ami bwai te *Covid19*, ti aki ami bwai, ana bwai Kiribati ae bwanin, kam tei ibukia ami botanaomata ao ngaira naba ti tei ibukia ara botanaomata, ao e aera bwa kam na aki kan ongora iroura te Tibiika ao kam a anganira taeka aika ti taku ngaira bwa aki botau ma are ti kataia ni karaoia te Tia babaire,

Tia babaire te *Covid19* ti a roko ngkai kanga n te manga ni kawai te Tia babaire, bwa ti na nakea, bwa ti ataia bwa e na tiku te *Covid19* n te tai ae moan te abwabwaki, ao e koaua bwa ngaira are tao e uarereke ara *contribution* nakon kabutan aio bwa akea i abara, ae ti na teimatoa ni uota buakan te aoraki ae Tia babaire, ngke ingabong, ti taekin taekaia ara kaimoa te Tia babaire ake a tuai man manga kona n nako n toka n aia kaibuke Tia babaire, ao ake a kan roko n oki mai tinaniku Tia babaire, n roko i Kiribati te Tia babaire ibukina bwa te *Lockdown* e teimatoa n riki bwa otangaia ao

otangara naba ngaira te Tia babaire ibukin nanora ni kan aki karokoa te *Covid19* i abara, ao ti bon aki kona ni kariaia bwa e na roko iroura Tia babaire, ma are ti aki ara bwai te aonnaba ae Tia babaire, ti aki ara bwai te aonnaba aio, ao ti aki kona n atai kanoan bong ma taai aika e na kona n reke iai bitakin anne te Tia babaire, ngkai te Tia babaire ti a kaongoaki bwa Fiji, ngaia e a manga buti te aoraki aio iai, are kanga ngkoa ara tabo are a na roko iai ara aomata ara Kaimoa ma ara aomata ake mai itinaniku bwa ana *Quarantine* iai, ni kaitiakaki imwain ae a na roko ikai, tia manga kamenakia n te *Quarantine Center* ke te *Isolation Center* ngkana arona bwa te e *necessary* imwain ae a kona n okiria aia botanaomata, ao ti a nakea ngkanne imwin ae te Tia babaire, kai manga akea Fiji, ke tao e a kanganga karokoaia ara botanaomata i Fiji, e taku te taeka, tao tia nora Nauru, tao tia nora Matiare, ma e a moanna n ananau man ananau aio te Tia babaire, bwa e na bon ananau ao e na kuna ananau, katokan te aoraki ae te *Covid19*, n te aonnaba bwa are ti aki ara bwai ngaira kain Kiribati ti ngaira, are e a manga butinako i India, e manga butinako i aban Europe, i aban Amerika Maiaki, ao iaa riki te Tia babaire, ngaia are ngaira e na teimatoa arora aio n tataninga, ao e na bati te bwai ae ti na ngirangira Tia babaire bwa kaubwaira e na rotaki naba Tia

babaire, kaubwaira mai irouia ara botanaomata ake a nako ni mwakuri itinaniku, te iokinibwai te Tia babaire, tia rotaki n te bwai ae bon akea ara kona ni katokia Tia babaire, ma iai te anga are e taekinna te *Motion* aei, ao e taekinna ao e kabwarabwara, te Tia Tabeka te *Motion*, bwa e kangai, ngaia bwa aki kona ngkai ni kabonganaki bwainaoraki tabeua te Tia babaire, *Vaccines* te Tia babaire ao e aera bwa ti na aki kona n anaa ae uarereken te karaka Tia babaire ma te kawai, ni kaboa are tamaroa ibukia ara botanaomata ao n *start Vaccinating* ara botanaomata te Tia babaire, *rather than* ae ti na tataninga are mai iroun WHO, ngaia are angkoa bwa antai tibwana ae tao 20% ao ai antai natina ma tibuna, are e na *Vaccinated* ke e na itinaki, ke te abamwakoro raa, tao e na moanaki man tao aia abamwakoro Minita, ke tao aia koraki, kabwara au bure ma are kanga aikai aoraki ke, ko bon taraiko moa i bon iroum, ao ngaira ake kanga ti mena inano, tera ngkanne arora, ngaia are aikai baika ti taku ngaira bwa ti riai ni buoka ni bwai iai, bwa are ngkana ti nang *Vaccinate* ara botanaomata ao ngkana ti kona bwa e aera bwa ti na katuka te mwane arei, n aron are e a tia n taekinaki, ko rabwa Tia Tei mai Beru, ma *vote* ma ngaia, bwa ti na butia te Tautaeka bwa e nang kabanea te mwane aio bwa ti nang *vaccinated*, bwa ngkana ti kona ni karaoa aio ao e a bebeta riki uotara,

ao ti a kona ni kangai, an nakomai, manga roko i Kiritimati ao iaa riki bwa tia bane ngkai n tia ni bwainaorakiaki, ni kaitara te aoraki aio.

Aio te Tia babaire ae I taku ngai bwa uarereken te kawai aio, uarerekena ao kamanoaia naba ara botanaomata, ti na bomoaia te Tia babaire, ti na bomoaia te kanganga ae na reke nakoira ngkana arona bwa ti na teimatoa n tataninga te aonnaba, ke te *Covid19*, eang ae te aoraki aio, bwa e na toki n ningai te Tia babaire, taabo tabeua are te *second wave*, tao manga iai te *third wave*, ao ngkana e a roko iroua te *first wave* ao ngkam, bwa tao mwaitira ara botanaomata ae na reke, ti ngkanne 100 tabun te Tia babaire te ngaa, ngaia are ti taku ngaira bwa aio nanora ngaira kain Kamanoan Kiribati Moa, ni kan buokanibwai ma ngkoe Tobwan Kiribati, bwa e aonga n nakorai te waaki ao ti na manga aki tataninga are imwina, bwa n ningai.

Ngkana arona bwa e a roko naba te Kaibuke tewanaa, are ko aki kona ni n atai kanoan bong te Tia babaire, ao e a koro naba tao iaa, tao i atimwakoron abau ae Tabiteuea Meang, bwa are rangi n ananau abara aikai, abara ae Tabiteuea, ao n tabetai ko aki ata te bae riki ao i Tenaomariki, e kan riki ma Tabiteuea Maiaki, ke tao iaa riki, ao a bane ni waerake Kaimoana ma

antai riki Tia babaire, bwa are a na kakaea maeuia , ke tao iaa riki ae kona n reke aei te Tia babaire, ao ngaiia iai ibuakoia koraki akanne te aoraki ae te *Covid19*, ao a nako, taiaoka ti a kan mate, iai nimami, iai kanami, ao are ngaia te botanaomata ae ti nang kakairua, aikawara ngkami, nakomai, tewea te Maneaba, kakateaina te tuae ao kameromeroa ao raana riki, ke itia tebokaia naakai ao tia kataunarea te Tia babaire, e a roko te *Covid19*, n akea ara kariaia n akea atakina iroura, ke tao tera riki Tia babaire, ngaia are e koaua ae ti teimatoa ni karabwarabwa Uean te maiu bwa e tuai man roko i abara, bwa e bon aki roko i abara bwa are e karako te mwamwananga nakomai ngke e a moana reke aei, ma ti aki naona bwa e n teimatoa n aki kona n roko i abara, ti na totokoia te Tia babaire bwa ena aki roko, ao totokoana iroura anne Tia babaire, ao ti aonga ni kona ni waaki nako ni kauka ara *porter* Tia babaire, e aonga ni kona ni kona ni waaki te waaki, te kaneweaba, te mwakuri, ao tera riki te Tia babaire, bwa ti nang aki taninga te aonnaba, bwa kai ti bon kona bwa iai ara mwane are te RERF, are ai 1 tabun te birion, ao n aron aia mentere ara bwakuaku man ara *Party* aio, ngaia ti 3 tabun te mirion, ae kainanoaki, eang ao ngkana a manga buokira ana Bwakuaku te Tautaeaka tao ti na manga bon roko naba n te aeka ni mwaiti ni mwane anne Tia babaire,

ao aera bwa ti aki kona, bwa e aonga n tabangaki te tabangaki Tia babaire, ngkana e nang boo te iti, ao ti na bane ni itinaki, e na aki kangai e na itinaki moa tao maia, ao ti na kaei tenan iti, tenan *Vaccines* ake a tia ni katanoata n te aonnaba iroun WHO ake ti konai, tao iraua ngkai, 1,2,3,4 n aron are e a tia n taekinaki Tia babaire, ao ti atai akanne Tia babaire, ngkana tao Tiaina, ma are e tuai ni bwati Tiaina n ana kabwati te WHO, ngaia are ti na katuka anne ni karokoa te tai teuana Tia babaire, ngkana ti na nako, ti a onimakin bwa iai aika tauraoi ngkai te Tia babaire, ao Ngai temanna are Nna kaunga te Tautaeaka,

E koaua I teimatoa ni karabwa te Tautaeaka, ti karabwa te *Task Force*, ti karabwaia aia *Frontline workers* Tia babaire, ti karabwa te Minita ma ana taan mwakuri Tia babaire, eang a mwakuri mwaka, aki mamatu ibukin kakoroan nanon te tibwanga are moan te rawawata ibukin te botanaomata ao ara kantaninga bwa e na teimatoa aio te Tia babaire, ao ara kantaninga naba bwa e na teimatoa naba nora are ti kataia ni karaoia ngaira man te itera aio bwa ti aki kaitaran are karaoia te Tautaeaka, ti aki, te kan iraorao te Tia babaire bwa kakaea te buoka ni iango te Tia babaire ma te Tautaeaka, ao ti aki bwa angkoa kamabubuan are e a tia ni karaoia te Tautaeaka, ti aki bwa ngke arona bwa akea ae

kakamwakuri ao tao tia Kaman reke naba n te kanganga, ma are iai, ma are e koaua ae ti aki kona n atai kanoan bong, ma taai aika imwaira ao ti na titiku n raraoma n raraoma ni kangai, ao e na roko n ningai, bwa ngkana tia *Vaccinated* Tia babaire ao ti taku, ngaia ti a kona riki ni ikeike, bwa ngaia ti a kamanoaki man aio bwa e a reke te iti n totoko are e katanoata ngkai n te aonnaba, ao ngkana e roko ao e na karaoaki raoi bwa ngaia ti aki mata n taratara ni kangai, ngaia nakekei moa aika na itinaki bwa ngaia tao bukina bwa arei ao arei ao arei, bwa antai ae kan mate te Tia babaire, antai ae kan mate ngke ni moantai ni kitana te maiu aei, eang ko a kitanna ngkana e a bon roko iroum am tai, ko aki kona ni kangai, tai anganai moa anne ma angan neioa, bwa e aoria moa ni mate, ao ngai imwina, e aki,

Ngaia are ngkana e reke te iti n totoko, ti na riai ni bane ni iti n totokoaki, ngkana ataei bwa tera bukina bwa ataei, ana kakaeaki naba angaia akane te Tia babaire, bwa are te koraki ake ataei aika uarereke Tia babaire, ngaiia aika na baronga ao a na manga reita kanoan te ingabong ibukin ara botanaomata, iaon ara abamwakoro, iaon Kiribati ae bwanin, ara Tautaeka, ao tera riki te Tia babaire, ngaia are a na bane n noraki ara botanaomata ni kabane te Tia babaire, ao aikai taeka tabeua te Tia babaire ake I kan teirake iai, bwa I

taku bwa e aki noraki oin ara tabeka te Tia babaire are tabekia te Taokita,

Tibiika: Tia Tei e a bon boo raoi 4

Hon. Taberannang Timeon: Bwa ngaia e a bon bane raoi

Tibiika: Ngaia e a nakoim ao e a boo raoi 4 ngkai,

Hon. Taberannang Timeon: E a bon bane te Tia babaire ao e koaua are te Taokita are te Tia babaire n te *Task Force* , ti karinea naba ana baire, ao a na riai ni karinea aio, ao e kangai naba te taeka teuana, irouia *Medical Doctors*, kakaea te *Second Opinion*, ngkana iai aorakim ao kakaea te *second opinion* bwa kona kakaea te kabanea n tamaroa, ao anne te *First Opinion* ao naba te *second opinion* , ae mai iroun te Taokita aei, ngaia are akea ae kaminibaeaki, ti na kabwaia te Tia babaire ao ara kantaninga bwa e na tamarao aio, ao I buoka te kaoti aei Tia babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a boo 4 ibukin ara *Tea break* ao ti a motirawaia moa ao tia manga kaitiboaki ikai ni iteran 4 kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ara tia maroro are imwina ao I angan te Beretitenti ae

karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a moana au maroro ni kaitaua te Tia Tei temanna mai Abaiang n ana tabeka ana kaoti are e a tia ni kawenea ibukin tangiran te babaire are kainnanaoan ana babaire te Tautaeka ni waaki. Ao e koaua I kaitaua bwa e a tia noora kanga riain karaoan te babaire ao kanga are e a bon boboto iai ara karautaeka ao I a boutoka nab ate karautaeka bwa a kaman wene ana babaire ao tao babaire naba aika ti bon noora naba kateimatoan te totoko. Ke tao e kanakoa riki taekana n aron ae nang raoiroi ngkai te maroro n te ongora kanga bon taekan te kaoti bon irouna ao bon te maroro n ana itera te Kaitara e rangi ni kaota te ikarekebai tao man ana itera Kiribati Moa tao te ibuobuoki ni manga kautan riki matan te Tautaeka ma tao anne e bon karaoaki taekan ami kaoti n aekan anne ao tia butia te Maneaba bwa ti a kaai ni ikarekebai ma te Tautaeka.

Tera buren anne? Ni kaota ae ngkana iai te nano ni karekebai ao ti na kateimatoa te totoko, tia bon boutoka naba anne. Ma are ngke ko taekina ko kan kaunga te Tautaeka ibukin kateimatoan te totoko ao tia manga kubanako ke koa manga taekina te iti. E aera ko aki karokoa

te iti? Ko a manga taekinna ma te kabanemwane. E a rangi ni bobuaka? Ao tia karabwa nanomi, ao ngkai e a oti nanomi bwa ngaia e a bon moanibwai riki te totoko ao e a riain riki ni *priority* iroun te Tautaeka te totoko n aron are e anga naba te manga kataumwane ao Madam Speaker e kakawaki ae bon ongo naba Kiribati. Bwa are e a korakora kanga te kabi ni kaau n te itera aei, bwa ti nang kangai tao kaain Kiribati ngkana e koaua bwa ai bon aei naba nanaia kaain te Kaitara bwa bon aei ae bon mena inanon te Tautaeka ngkai, ao tao e bon riain ae ti nang taoni ara motinnano. Bwa are e a bon ngae ni bwai aei. I aki taekinna ti aki au taeka ami taeka. Ngkana e kan bane te mwane kabanea ibukin te aoraki aei ao ai tera ngkanne kanoan te mwane ibukin ara motinnano ake a tataninga naba te botanaomata are kam bon kabinikaau naba iai. E aoria bwa are ti bon kakauongo ao e kakauongo Kiribati ao e bon koaua aei e moanibwai totokoan te aoraki aei bwa e bon kakamaku. Ao anne ae teimatoa n ana iango te Tautaeka.

Ao ngke ti roko ke e moan kainin te Tautaeka n Tuun ke e kaini ana matabaiawa ao e a kaina naba ni kanakoa ke e kaini ni Maati ao inanon Tuun e a kanakoi naba ana kainibaire. Ana *National Covid-19 Preparedness and Response Plan* e a

tia ni kabwatia te Kabineti. Ma te naan *sectors* aika a kakaokoro ane a tabeakina tabeia ae ngaia ae a kona ni *feed* nakon *taskforce*. Ao teuana naba tabeia akana a tuai n roko iai are ngaia ane e kangai ao ngkana I a roko, te reirei e a tauraoi e a kaman wene naba ana kainibaire akanne.

Ngaia are e rangi ni moanibwai iroun te Tautaeka totokoana. Ma tia manga kubanako ngkai tia manga tuangaki ni kangai, ao kai kam ti butimwaea kam a ira are 20/100 butimwaeen te iti ngkana e roko bwa e na ti itinaki. Ao tera ae riki n are 80% kai akanne ana kainibaire te Onaoraki n te aonnaba. Te WHO ae e iraki moa ngkai ao ko ataia ngkana ko karaua ni iangoa te kainibaire anne tao bon iai bukina. Bwa e aera? Bwa e aonga naba n ataia Kiribati, e boou te aoraki aei, e booureirei ao e kakamaku e aranaki bwa ai te *pandemic* ao taan karao bwain aoraki tao e boraoui ma te WHO ke te botaki n te aonnaba iaon te aoraki ae tao a boraoui ni kanganne, ao ngaia e boou te aoraki aei ao ngaira ara bwai n aoraki ae ti karaoui aikai a boou naba n aron are e bon taekinna te Minita ae kanga te bwana ae tabangaki iaon bwaai n aoraki aikai bwa kanga kakatai, a mena n te kakatai ao kam a tuangira ngkai bwa ti nang bane ni itinia 100% ara botanaomata n aomata. N na ti tuangi ngkami anne kamanoaia ara botanaomata?

Ao ngkana e a otinako mwiin te naan iti aikai bwa ngaia a manga kabuanibwai maeuia ara botanaomata tera ami iango iai. E aki raoiroi are te kainibaire ae waaki ngkai kanakoa moa 20% kanga irou raoiroin ae kai e kakatai te bwai n aoraki aei bwa e booureirei ao e bon eti ti tuai ataa moana ao tokina ti tuai e ngae ngkana tao e a tia ni waaki ma aba tabeua ae bon waaki naba ririmwiana bwa e uara mwiina.

Ao ngaia tia manga kaongoaki n aron ae kam taekinna iai naba akana a kabuanibwai, iai aba n te aonnaba ae a manga totoko ao tao namwakaina aika ana roko aikai bwaai n aoraki ake tao a rangi n raoiroi ngkai a kona ni manga oti mwiia ai raoiroira ae kanga iai taubaeng tauan te mauri. Ae tao anne ae nanon te i Kiribati bon anne naba.

E kakawaki tatauan te mauri ma kam a tuangira ngkai tera ae kam a rangi iremwe kam a rangi n taraa riki te mwane bwa e kakawaki, ti ira ana kaetieti te WHO bwa e na kanakoaki moa 20% ao tao e bon eti e a tiku nakon te aba teuana bwa ai irian 80% e a tia naba ni wene ana babaire n aron are e bon taekinaki, ti a tia naba ni moantaai ni butimwaea ana rongorongorongo ke ana taeka tiaina ana anga nano ibukin tauraoina ni ibuobuoki ma are ti bon karautaeka ti bon ti kanakoa

bwa ngkana e roko ami reta ao I kona n taua tibwan Kiribati ma I kariaia are kam na bon taninga ana kariaia te WHO. Ao tia manga karekerekeaki naba ma taekan te mwane bwa ti rawa ni kabanemwane nakon ara utero, e kairua rongorongo akanne a tia ni bwarabwara akanne bwa are te bwai ae kakawaki ti aki ti te mwane ae kakawaki ma bon mauria ara botanaomata. Angiia naba ara utero a mena n taabo aikai ibetutu ao iai utero tabeua a kangai, are ai bon taian te aoraki tia kakaai riki ara anga ni karekemwane ao ngkana a nang manga roko aoraki ikai man ara utero e kona n ae e a kona n taraaki bwa ngkana tao e a uki te *boarder* ao tao e a makaki ara utero bwa are a tia naba ni mena iai aomata aika a kawakinaki ibukin totokoan te aoraki. Ma akanne ngkanne ao ti aki nanona bwa tia kona naba n taraaki Madam Speaker n aron te taeka aongkoa tia manga kakaonakoaki, bwa ami bwai? Te aoraki aei ara bwai ni kabane, ngaia anne bon ara bwai ni kabane ao ngke kam katangiraoa riki taekan ami kaoti ae e na oti inanona te ikarekebai e na oti iai te ibuokoa ni iango, e na oti iai are kanga tao reitan te manga kataumwane bwa ngkana tia bonnanoia ao akanne itera aika ti tangiri. Ma are ngkana eti bwa e bon tangiraoi aan ami kaoti ma kabwaranakoana n te ongora e aki rangi n tangiraoi. Bwa are ti ongo

ma otara ngaira ngkai ti bon totoko ian are ti taku bwa e a kaman wene te waaki ao te aro n totokoa ma kateimatoana a kaman wene naba n ana kainibaire te Tautaeka ao n aron ana *policy* iaon kateakin ana *task force* anne tabeia ae nang kakawaki.

Ngaia are e na kimototo au maroro te Tia Babaire bwa e aonga n reke te tai riki ni maroro bwa bon ti akanne ae I kan katuruturui. Bwa are e kakawaki irakin ana kainibaire te WHO ao iaon riki are te 20/100 iaon are ana itinaki bwa tao bon iai bukina. Bwa ngkana tia bon iangoia naba bwa tia bon bane naba ni itinia naba 100% ao ngaia te bwai n aoraki aei e bon mena naba inanon te mwaneka are te kakatai. Tao ti nang bane ni kakatai iaon ara botanaomata ni kabane, e ngaa riki ae raoiroi? Ao kai e bon angaraoi te kakatai aei ma tein abara tao iteran ara botanaomata ae mena iaon e kaan bwa te matabaiawa Tarawateinainano ma Betio ao iterana iaon aba n reitaki ma are n te itera mainiku.

Ngaia are akanne a bon mena ao iai nanora ni kan bane ni itinia ara botanaomata ni kabane ao N na ti kaeta te rongorongo ti aki ibukin te mwane. Bwa are teuana nab ate bwai ae na ataaki ae tuai n taekinaki iai te bwai are aranaki bwa te *national disaster plan* ti aki te *national disaster plan* bwa te

National Disaster and Climate Change Act e a tia ni kabwatia te Auti aei. Ao iai inanon te tua anne are e a bon roko te kanganga are e a kaeaki naba ngkanne nanon te kataumwane ane inanona baikara ni kabane katauraoui akana a tangiraki ibukin kaitaraan te *National Disaster* anne ae kona n reke n te *pandemic* ae e a buti ngkai ke te aoraki ae te covid-19 iai kawaina ngkanne ian te tua anne. Ma ti waaki ngkai bon barongan rai te totoko bwa e bon kakawaki moa bwa e na aki roko. Ao ti kakoauai ao e kakawaki naba taraan are e na aki ti kimototo ara mena nakon te totoko bwa ngkana e a roko ma I ti kan katerea ao e rabwa bwa are a tia nako ami ibuobuoki aika a bon rairoi ake I a tia n raweraweia. Akanne ti na bon karini bwa raon naba are e a kaman wene inanon are I taku arei kanga te kainibaire ke te *National Covid-19 Preparedness and Response Plan* are e a kaman kabwatia naba te Tautaeka inanon Tuun 2020. Ngaia are man taeka tabeua akanne ao I a karautaeka nakon te tia tabeka te kaoti bwa I a totokoa moa ana kaoti. Ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire iangoia bwa N na aki taetae bwa N na taetae ane imwina bwa kanga a rekereke bwaai aikai. Ma I aki kona

n taona nanou te Tia Babaire ni karaki ae taekinaki ngkai. Ao e taku te moan karaka te Tia Babaire, ti na taubaeng ngaia ti aki kan itinia aomata ae 80% ti na taubaeng moa bwa ti aki ataa mwiina, anne te karaka ae ti ongo tia mama te Tia Babaire n te aekaki ni karaka anne. Ko ataia bwa kaaian te US ngkai Joe Biden, Obama a taetae iaon te TV tuangia aomata bwa ana bane ni itinaki. Aki kangai e taubaeng te Tautaeka ibukina bwa tera aki. UK e bane ngkai ni waakinna e na itinia aomata ake te taubang aio kamaauakia aia aomata te iti, ae ti tuangaki ngkai ngaia ana aki itinaki bwa te taubang te Tautaeka.

Te Tia Babaire tia mino n te karaki aio mai iroun ara Beretitenti bwa ngaia anne bukina ae ti 20% ae ti butimwaia ao aongkoa bon iai bukina, bon akea bukina ma te botaki ae te WHO e aki kona ni kabooi ni kabane bwaai n aoraki are tibwatibwaia.

Te Tia Babaire ti nang aki mwanaaki, ao e taku temanna te Minita te Tia Babaire e a kabi ni kaeka te taeka ao ngkana e a roko tera ana karaki te Tia Babaire, ao ngkana e a roko bon te karaki teuana anne e aki kangai bwa te *response* ae taku te Beretitenti bwa iai ae taurai? Akea e aki taekinna. Nanona bwa akea te bwai ae karaoaki ngkana e a roko aki taurai. Akea nneia a ti *focus* kaaian te Tautaeka iaon totokoara ao ke tai

mwanaira ti ata anne ao ti ota iai. Iaon totokoana bwa e na aki roko ikai anne ana *focus* te Tautaeka ma akea iangoana ao ngkana e a roko bon te karaki teuana anne. Ngkana e a roko bon te karaki uoua anne te Tia Babaire. Ao n te kaeka ngkai aei ti ongo mai iroun te Tautaeka aio.

Ngaia are te Tia Babaire N na tuangko te bwai ae ti na katuruturua a riai ni waekoa ni itinaki ara aomata, ana riai ni waekoa ni itinaki ara aomata tera rabakaum nakoia kaain America, kaain England kaain iaa riki are ana waakinaki te aekaki ni waaki aio ao ngaira ti taku ti taubang bwa e tuai noraki mwiina bwa tera mwiina. Ai kangarera te aekaki ni karaki aio ae e na kamauira ara Beretitenti. Tao ngaia anne nanona te Tia Babaire e aki tauraoi bwa akea ana *plan* ao te aekaki mena N na *plan* anne akea ae tauraoi, e a tauraoi ibukin totokoana ma ngkana e a roko akea ae tauraoi iai te Tia Babaire, ao anne e a teretere raoi te Tia Babaire ao te Tia Babaire ti nanokawaki n te waaki aio. Kamanoaia ara aomata te Tia Babaire n te aoraki aio ti aki te aomata ngaira te Tia Babaire bwa I taku bwa e a tau ara wareware iai te Tia Babaire. Kamanoara te Tia Babaire ana itinaki ao e taekinaki te Tia Babaire bwa aine aika a bikoukou ao aika a uarereke te Tia Babaire ngkana iai te *medical reason*, ma ti ataia te Tia Babaire bwa te koraki aika a *young* a kona

riki ni *fight* te bwai aio te Tia Babaire, nakon ae man te 60 ni kangai te koraki akanne ana waekoa n toki maeuia ke ni weteaki n ara karaki ao anne bukina te Tia Babaire, ti ngkana e bure ara wareware te Tia Babaire. Ma te *objective* te Tia Babaire I kan kaokia riki a riai ni itinaki aomata ni waekoa.

Te Tia Babaire ti tuangaki iroun te Minita are tabena aio bwa e waeremwe rokon te iti ikai bwa iai ana *side effect*, te Tia Babaire e titiraki te aonnaba n te betebeke te Tia Babaire antai aika a roko aia *vaccine* ngaira ngkai e tuai man roko, kaain Tuvalu kaain Biiti, kaain Nauru kaain iaa a bane n tia n roko aia *vaccine* ao boona ngkai ti tuangaki iroun te Minita bwa iai ana *side effect*. Bwa tera aran te mena anne te Tia Babaire e aki *honest* bwa ti bon waeremwe te Tia Babaire ao e aki ngkoa ao oin waeremwena te Tia Babaire bwa ti tataninga ana *vaccine* Tiaina.

Te Tia Babaire ti ataia bwa ana *vaccine* Tiaina e aki raoiroi, ao te Minita e ngae ngke e aki raoiroi ao e bon taku N na n ana kaeka n titiraki, iai naba ara bubuti iroun Tiaina, ma ti bon bubuti ti kam bubuti ibukin te *vaccine* e aki butimwaeaki n te WHO bwa e tuai ni butimwaeaki ao ti kabane buaka ara tai ni bubuti ao ti aki bubuti bwa tao iangoan te *vaccine* bwa e a

approve ngkai te aonnaba aio. E aera kai ti aki kan buokia aomata man bwaai ae ti ataia bwa a *okay* ao ti kabanea ara tai ni bubuti n te bwai ae e aki okay tera ae riki te Tia Babaire. Tera ae riki ngkai ti aki kabanea ni karaoan ae raoiroi ae ti noria bwa e raoiroi ao are ti bon toua inanena te Tia Babaire n ara babaire ao n ara waaki. Ao anne tangin nanora te Tia Babaire n waaki ae boou aio.

Te Tia Babaire I taekin n taai aika nako bwa tao e koaua bwa are eng ao I aki toki n taekinna tao e koaua bwa are ti aki te kiritian ngai ao I aki kona ni katuka au onimaki man te karaki ae kangai, e na bon aki roko. Ao ngai temanna ae I bon aki kona ni katuka au onimakina n te aekaki ni bwai anne. Tao e koaua bwa ti tekeraoi ngkana e aki roko ao ara kantaninga bwa e na aki roko ma ngkana e a roko te Tia Babaire bon te taben te Tautaeaka bwa e na iai ana *plan* iai ana *plan* ma ae ti ongo ngkai man te karaki teuana ngke a kataia ni kaeka te titiraki ao te kauoua ni karaki ti na taubang. Te Tia Babaire ana mate ara aomata n te aekaki ni waaki aikai bwa te Tautaeaka ngkai e ak tauraoi e kawenea ana onimaki n aki rokona.

Te Tia Babaire ngai temanna ae I taku bwa e aki raoiroi te waaki anne ti riai n tauraoi e riai ni wene ana babaire ngkana e a roko. Ti ataia te Tia Babaire bwa te bwai ae

kainnanaoia ngkai Inria moan te bwai ae riki ngkai iaona akea te *oxygen* e a kakibaaki mai Singapore mai America ao mai ia riki te Tia Babaire, mai Buritan a bane kaain te aonnaba ni bon anga bwanaia ao nanoia ni kan buoka Inria ibukin te bwai anne te Tia Babaire. Ngkana e roko a tau ara *oxygen* bwa ti *learn* ngkai man bwaai aika a waakinaki ngkai n te aonnaba aio. Ti bon ti tuangaki bwa 70 tabun te *ventilators* te bwii tabun I aki ataia bwa e tau ke aki ao te Minita ke e kangai e riai ni kaeka te titiraki anne, ao e tau anne? E aki kona ni kaeka ma ti tau ngaira bwa e riai n taetae ni kangai e ngae anne ao a tauraoi ni babaire bwa ngkana arona bwa e aki tau anne ao iai ara anga bwa aio ao aio, e aki taekinna. Ao anne I taku bwa anne ae nang *missing* man ana *response* te Tautaeaka aio.

Bwa e aki anganiira te onimakinaki bwa a tauraoi te koraki aikai ngkana e a roko aki tauraoi nab ate Tia Babaire. Ao te kaoti aio te Tia Babaire bon kaungan te Tautaeaka bwa e na kakorakora riki te Tia Babaire ibukin aio. Bwa ti bane ni bon ataia bwa ngkana e roko ao ti aki ataia bwa tera imwina te Tia Babaire ao ti aki ataa are imwina. Tao ngaia aio te Tia Babaire ma ara oo ni kan rairia ae ko taku, akea te kanganga ma te *message is there* ti tangiria bwa ti na tauraoi ngkai ao ngkana e roko nab ate Tia Babaire.

Ma ami kaeka n te tai aio e aki anganiira te onimaki te Tia Babaire. Ma e anganiira te bwara n nano te Tia Babaire. Ao ti boutoka te kaoti ae moan te raoiroi ke ni kaota raraomara ao tabeaiangara bwa ti riai n tauraoi ngkana e roko. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order*

HE.Taneti Mamau: Uoua au *point of order* tao teuana are bon kaetan are te taubang bwa are e bon aki nang kakauongo ao ngkana e kakauongo ao are e bon bwaati n rairaira buaka te maroro. Bwa are ngkai ngke I taekina te taubang e bon kaineti ma are kaotan bwa e boou te aoraki aei ao a boou bwaai n aoraki. Ngaia are e taekinna te Minita n te Onaoraki are bon te Taokita are e bon kaotia bwa e bon mena n te kakataite *experimental* ao e kamatoa raoi te Leader, e aki tabe ma maeuia kaain Kiribati e aki tabe ma kamanoakia karokoa te iti bwa ngkana a kabuanibwai anne riki te kabanea n tamaroa. Ngaia anne am tamaroa, ngaia are ngaia I kangai tao bon iai naba bukin ae tao e tibwatibwaaki te tibwatibwa arei tao iroura ngaira e angaraoi naba bwa are America e kabotauira ma America ma Buritan, ngkana a kabuanibwai a tauraoi aia bwai n aoraki ma aia taan rabakau aika a mwaiti kurikuri, ao akea ai kamakura ngaren te Tia Tei. Tia manga kubanako ni ngarena ma are

aei ngkai te rongorongo ae ko anganiia kaain Kiribati, I a butiko bwa are e taetae.

Tibiika: Ao I a bubuti bwa tia karaua bwa are e kanakoaki moa te *point of order* ti aki maroro mai iaon tano.

HE.Taneti Mamau: Ngaia anne are ngaia e bon aki kakauongo anne are e taku bwa akea bwa ti bon ti katauraioi n te totoko ao akea ara babaire ibukina ngkana e a roko. N na kabwaranakoa te kainibaire are e taekinna bwa are e koaua bwa are te *National Covid-19 Preparedness and Response Plan* tao e aki ongo naba te Tia Tei ae karineaki. Tera nanon te *Response Plan*? Tera? Te katauraioi ao ngkana e a bon roko anne ngkanne nanon are e a waaki te aba iai. Ma are koa kabwaranakoa nakoia kaain Kiribati bwa ko kanga e a reke au tai bwa are e aki kabwaranakoa te kainibaire arei. Ma aki ataa nanona kaain Kiribati bwa tera te *response plan* kaain Kiribati n Tuun n te ririki ae nako ao a kawenea ana kainibaire te Tautaeaka ao I bon taekinna ni kangai te reirei are kanga te *sub committee* iaon kanga te kainibaire aei are e a kaman waaki nab ate reirei e a kaman kanakoi ana mena ngkana e roko te aoraki ao aikai taan reirei ana waaki ana riai n tauraoi bwaai aikai, bwa a kona n reirei ataei man aia auti. Ae ngaia te kabanemwane n te plan

anne \$30 tabun te mirion ao a kantaningaaki taan anga te buoka bwa ngkai ana kona ni kabwaka \$10 tabun ke \$20 tabun te mirion, ao te Tautaeaka e na kona ni kakaea are bon man korakorana. Ao e a waaki ngkai ao are e a waaki ngkai ana *sector* ke taan babaire ibukin bwa are eti are tera ngkanne are imwina ngkana e a bon reke.

Hon.Jeremia Tabai: *point of order* te Tibiika ae ti aki te *point of order* anne taiaoka.

HE.Taneti Mamau: Bwa are e aki kabwaranakoa te *response plan* bwa tao e a manga aki ataa nanona te Tia Tei mai ae e a nang maan. E rabwa tao ti akanne au *point of order*.te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e a ti a nako am *point of order* bwa are a bon tia n nang matata am maroro ni kabane. Ao te Beretitenti e kataia ni kakaea nnen are e na kaeta iai bwaai ake ko a tia iai n taekin iai ana maroro ao e a bon nakoia kaain Kiribati aia kabwaranako iaon bon ami kabwarabwara iaon ami koaua n aron are kam a bon tia n taekinna. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei.

Hon.Tekeewa Tarati: *point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita n te Communication.

Hon.Tekeewa Tarati: Te Tibiika ko rabwa are I ti kan *point of order* bwa are e okiokira te taeka ae kangai temanna e Minita e maroro ae taku bwa ngkana e roko te aoraki ao manga bon *another story*. Ma are e bon koaua bwa are ngkai ti maroro ao ti katuruturua iaon te *prevention*. Ao are iai te naan *levels* ngkana ti nang kabwaranakoa ara *response plan* arei ao e aki tau ara tai. Ma iai te naan *levels* n aron ae kam nonoria ae ngkana e na moan te aoraki ao ti na *declare* nakon Kiribati, e toki te bobotaki, e toki te ikoikotaki, te taromauri akea moa te taromauri anne ngkanne kanoan te *response* are ti nang karaoia ngkana tia waaki. Ma are e uarereke.

Hon.Jeremia Tabai: *point of order* te Tibiika taiaoka.

Tibiika: Bwa I a tia n aki kariaia te *point of order* iaon te *point of order* te Tia Tei N na bubutiko tia keiaki riki nakon ara *Rules* are bon ti te *point of order*. I taku bwa e ti kataia ni kamena iaon are ko taku bwa akea ana *plan* te Tautaeaka ibukin are ngkana e ti tauraoi ibukin are te *prevention* ma akea ibukin are ngkana e a roko. Ma N na ti kataia ni kaota are aia itera. I a bubutiko te Tia Tei are e a bwarabwara e bwarabwara raoi am maroro ti ongora naba ao e nang bwarabwara. Terana am *point of order* te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika N na *point of order* tao e a okioki au *point of order* aei bwa N na kakauringa am kain tekateka. Ara *Rule* are 42(2a) bwa te bwai ae e a karaoaki ngkai a bon manga te *debate* a manga bon kabongana te *point of order* bwa te *point of order* e nang oti anne. Bon akea kairuan te taeka are ana taeka te Minita are e taetae bwa bon ana taeka anne. Bwa ngkana e roko ao bon te bwai teuana ao tera ana *point of order* ae kaeta iai te maroro te Tibiika ngkana ko kona bwa akea buren ana taeka te Tia Tei are e taetae.

Hon.Tekeeua Tarati: Manga te *point of order* naba

Hon.Tessie Eria Lambourne: Taiaoka te Tibiika bwa ngaia anne tatara raoi te *point of order* bwa e a moanna ni mangaongao bwa koa nang manga kariaia bwa e nang manga boo te *debate* ao ngkana e nang boo te *debate* ao ngaia kariaira naba bwa ti na taetae bwa te Beretitenti n ana *point of order* ao e taekina au taeka ao e aki *point of order* n ana taeka ao e aera e aki mwaneweia n ana maroro bwa I aonga ni kona ni *point of order* iaona. Anne ae ngaia ae kona riai ni manga kariaia bwa ti na kaekaeta te *point of order* ngkana a manga taekinaki bwaai aika a boou. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia I taku ngai bwa n au kakauongo ao I taku bwa ngke e *point of order* te Beretitenti ao e kataia n taekina te bwai are e maroroakinna te Tia Tei mai Nonouti ao e kataia ni kabwaranakoa bwa are n ana maroro te Beretitenti ao iai ana *plan* ma tao e aki kabwaranakoa ngaia are e kataia ni kaeka, kanga ngai I taku bwa ti te kauntaeka iaon te *prevention* ao aron are kanga ngkana e a roko raoi te aoraki ai tera te kantanina, tera raoi ana waaki te Tautaeka kanga ti te bwai aei ae kanga e kataaki n taekinaki ma I taku bwa e raoiroi ao tia bon noria riki imwina N na noria riki n are imwina bwa I taku bwa e bon titebo ngkana a teirake naba tia bon noria bwa ti na *stick* nakon anne ma ngkana iai ae I taku bwa e *confusing* ami *point of order* kee iai ae bon te *point of order* iaon ae kangai, kona kaeta te taeka ma ngkana ko kataia ni kaeta te maroro are e nako ao koa manga bon reeianako.

Ma bon iai te *point* are ko kanakoa n te moan ao ai ngaia naba bon kanga ngaia anne bwa I bon kakauongo ami maroro n taai nako. I taku bwa I kataia ni *make it fair* nakoimi *both sides* ni kabane nakoimi. Ngkana kam *point of order* ngkami I angani ngkami ami tai ao kam kataia naba ni kabwaranakoa te bwai are kam taku bwa e a tia ni kairaki buaka n te itera aei.

Ngaia are e aoria bwa are tia kataia riki ni kakaea angan N na kataia riki ni kakaeang angan tobwakin te *point of order* mai ikai. Ao au kantaninga bwa kam na bon kataia ni bon ongora raoi n ongora te *point of order* mai ikai ao ngkana a bon *point of order* naba ami koraki ke ami koraki ao kam na ongora raoi bwa tera aia *point of order* are a taekinna. Te kaetieti ke bon ti kaetan aia taeka ke bon manga *another form of argument* inanon te bwai are a kataia ma anne ngkanne naba bon au bubuti bwa kam na *observe* inanon ami tai n ongora.

Ngaia are ngkai n nang kanakoa ngkai te maroro nakon te Tia Tei ae karineaki, Hon.Betero Atanibora te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea naba au tai ni maroro iaon te kaoti ae nang tamaroa aio ao imwain ae I waaki ao I kan karabwa raou n Tia Tei mai Abaiang are ngaia ae tabeka te kaoti aio, ao e koaua tao n te tai aio moa ao I a karautaeka nakon raou n Tia Tei mai Abaiang bwa I aki moa butimwaea ana kaoti. Iai bukina aika a bati inanon au maroro te Tia Babaire aika ana kaoti ao teuana bon inanon te ongora inanon kabwarabwaran te kaoti ao inanon ongorau ao I kataia ni kan rawea raoi bwa tera are e kataia kanga n nanonna te tia tabeka te kaoti n ana kaoti. Inanon ana

maroro ao kanga bon rarabanen ana maroro ao e taekinna bwa e kangai bwa iai riki bwaai tabeua ae I kan taekin ae I aki kona n taekinna nakon te Auti aei. Ai bon ti ngaira ana bwai te taibora. Ao anne te bwai ae kanga e katabetabea nanou ao tao ibukina ae bon Taokita ma e a karaba. Ti na ataia n tuanga ara Taokita aio bwa e na kaotia, ao anne teuana bukina ae kanga I aki boutokaia n te tai aio bwa are ngkana e kan kababanei ao bon kabanea kaotia.

Madam Speaker, I kan moan ate karabwarabwa ao te kaitau riki nakon tao te Minita are mai mwaaina n te Onaoraki are ngaia ae moan ke e kua tabon te aoraki aei ao ibukin ninikorianana ao tauraoina e aki bae ni ienikuri ni kangai N nang ienikuri nako Nikunau bwa ai bon tain te anga ara n te tai anne. E aki ma e a tiku ni baronga ma ana taan mwakuri bwa e kaota te nano n tobwa.

E koaua e mena rabwatau i Abaiang n te tai anne bwa are tao tia waaki ni kakamwakuri ngkanne ao tia ongotao ao I taku '*ai kangangara te Minita aei bon te mwaane e ongo kanana*' eti bwa tao akea ongona n tera bwa ti aki ngaia te *medical doctor* ma iai te tangira irou ao korakoran ana tangira anne ao are e a tiku ni boota nanoia ao aia iango ana taan rabakau n te Onaoraki. A waakina te *lockdown*.

Ti karabwarabwa ao ti kaitau n te tararua are e a tia ni moan koteaki tabona irouna ni karokoa e a manga reitia Tobwaan Kiribati ae e a kaoti riki ae kanga aongkoa e aranaki bwa e marurung ao aki bibirinako kaaaina. Ke a kaoti ao a bon kaoti n te waaki ae aki mamanikangare, n aki kantananga bwa tera are imwin ao are imwina. Ao tia karabwa nab ate Minita ae boou ma kaain ana tiim. I kan reita au karabwarabwa naba nakon te *task force* are e a tia ni kateia n te Cabinet. Kan noran aia konabwai kaain te *task force* ni ikotaki ma tibwangaia n aia tabo ni mwakuri aika a kakaokoro ao ai bon au karabwarabwa riki ae nang buburakaei ao bon nakoia naake aranaki bwa te naan *frontliners* ae te koraki akanne n aron are I a tia ni karabwarabwa n te kairabong irabong te bong nako tao te wiiki ae nako. Are tera te namakin irouia ngke e kitana aia utu, n nako n tiku n te *quarantine* aki tiku n te *quarantine center* ma iai te tabo are a katukaki iai ni kawakinaki bwa a ririanna te *quarantine center*.

Ma akin aba *contact* ma aia utu. E koaua Madam Speaker ti reita te karabwarabwa rinanoia ara taan mwakuri akana a mena n te marae ni wanikiba ao a tararua te roko mai taari. Ma e koaua bon iai tabeua aika a nang tamaroa ma baronga aika a tamaroa. Ao ngaira naba iai naba ara onimaki irouia taan

tararua aikai. Kiokina bwa e koaua ai teuana tabun te ririki ai bon teuana tabun te ririki ngkai tao e kaoti moana tao ni 7 n Tianuare n 2020 ao e kaoti iaon te aba ae Tiaina. Ao akea bwa n tokin te namwakaina n 30 n Tianuare n 2020 ao e a katanoataaki n te aonnaba bwa ai bon te kanganga ae e a taona te aonnaba.

E koaua Madam Speaker tibwangara teuana bon tobwakiia ara botanaomata ao kamanoakia man te bwai ae ana kabuanibwai iai. Ma ti aki tibwangara teuana bwa ti na kakamakuia.

E rangi ni boraoi au iango ma te tai aio moa e kakawaki totokoana. Ao I taku bwa ana totoko anne I aki bae ni kan maroroakinna bwa e a tia ni maroroakinaki irouia taan maroro. Ma I taku bwa te kawai ae ti bon mena naba inanona bon te waaki n totoko ao e koaua bwa tao ngke e moan tei naba ngaira ara Komete ao ti kaoia kaain te Onaoraki ake Kometen te COVID-19 aio. Akea bwa a roko Taokita aikai ao koraki ake bwakuakun ao I a nako ni maroro ma ngaia ao ti akin aba rauaki. Ti bon tangiria bwa ti na bon nako n tuoi taabo akana tia ni katauraoaki ibukin nneia ara koraki ngkana a nang oki.

E koaua I aki kan okiokira te maroro Madam Speaker bwa are e rawata ae kan taetae ma inanon au

maroro ae nako ao I taekinna bwa bon te katauraoui raoi irouia ara koraki. Ao ngke ti noora aia tabo are a katauraouia ao I taku bwa teuana mai ibuakon aban te aonnaba ae rangi ni uarereke ma ana katauraoui e titebo ma ana katauraoui te aba ae aintoa ao e korakora, ao e konabwai. Ao e koaua tao te Moanibong ae nako ao e reke naba au tai n *zoom* ma te WHO ao ti aki ti ngaira bwa bon te 16 aban te betebeke ao aban te aonnaba tabeua ni bon reitia are e uti ao e kaira te *workshop* anne bon te WHO. Ao inanon te maroro ao e koaua teuana naba ae teke nanou mai inanon te maroro arei kanga ana kibunikoora naba te Tautaeka aio are *no one left behind* ao I a manga tuanga au Tia Koroboki arei taraia a katotongaki ara waaki iroun te WHO *and no one left behind* tibwatibwaan te *vaccine* aio. Ao tao te bwai riki ae tabetabe nanou n ana maroro te Tia Tei mai Nonouti are e taekinna bwa e aera ti aki anga nakoia aomata, ti aki kanakoi bwaai akekei bwa e untaba ma are ana kabwarabwara te Minita are e taku bwa bwaai n aoraki akekei te naan *experimental*. Ngaia ko nang karikia kaain Kiribati bwa te naan bwaai ni kakatai? Ti tangira ngaira ae bon tawaa, ao e raoiroi ibukin te i Kiribati.

Ma kanga anne teuana ara bobuaka are a uauarao ma ngkana e a taku bwa e nang kataweaki, karekei itinia

ara koraki n te tai ae e nang kataweaki ao n te kabwarabwara are man te itera aio are ngaia tao bwaai akanne ngaia te naan *experimental*. Ma au kantananga ngke e kabwarabwara te Minita ti aki ti ngaia n ana kabwarabwara are e kabwarabwara iai. Bwa e kabwarabwara man te roro are e mena iai n te rabwata n taokita aika a bati. Ao anne naba ngai teuana ae I bobuaka ni iango iai. Ao I aki naba tangiria kaain Abaianga ao tao N na bon raoi naba ni iango ma raou n Tia Tei are e tabeka te kaoti bwa ti aki tangiria bwa ana itinaki ara koraki ni Abaiang n te bwai ae te *experimental* ke tao terana riki bwaai ni kakatai ae a bon tuai raoi man bwaati bwa tao e *trial on*.

Madam Speaker, e koaua e riai n ataaki bwa e taekinaki naba ana *vaccine* Tiaina tao e koaua eti bwa e tuai ni bwaati iroun tao iaon kawaina n aron are e a tia n taekinna te Minita. Iaon kawaina tao inanon te wiiki ae boou ke te namwakaina ae na roko ao te WHO e nang nakon te mwaneka are tao e na kabwaata ana *vaccine* Tiaina.

Ma are te titiraki ana *vaccine* Tiaina e a waaki iaon Tiaina e *content* te aoraki anne ao akea buti nakon te aoraki anne e a toki. Te rabakau n tararuia ana botanaomata ao anne teuana te katoto ae ti riai ni karaoia. Te bwai ae tauai n te kaoti aio bwa e na kangai *'tia butia te Tautaeka aei*

bwa ti na iraorao ma ngaia bwa e na reireinia te botanaomata anga ni katauraoui, te waaki n tebobai, tiatianakin te botaki, baikara riki are kanga ana reke tein te aoraki aio iai' ao ngai temanna ae N na kibarake N na aki tanninga au tai N na kibarake ao N na tei iaon te taibora aei ao N na kangai I boutoka te kaoti anne.

Ma e nang kanga ngke I a ongora ao kabwarabwaraana e a reianakoa ma te kataumwane. Ti bon bane ni boraoui ni iango iai ao I boraoui ma are e taekinna te Tia Tei mai Beru. A bae ni moanibwaiakaki bwaai ni kabane ibukin te aoraki. Ngkana e nang moanna n namakinaki bwa e nang kaoti te kanganga te Tibiika tewea te *meeting* ae bon onoti bwa e a kabwataaki naba tao \$100 te mirion bwa ti nang bane ni kamanoaki raoi aomata ni kabane. Ma n te tai aio ao tao ai tera te kaoti aio ae kataaki n tabekaki, ao e kataia ni kabunaki te kaoti aei n te aro bwa tao a nang kaunaki aomata a nang kakamaki aomata. Te waaki n tararua aei e rangi n tau ao I teimatoa ni karabwaia Neeti ma Taokita, taan tararua riki ake a tararua n te itera aio, a tia ni kabanei korakoraia. Ana kukurei bwa are ana kabwakaaki aia arauenti, ana kukurei bwa are e na karaoaki nanon are tibwangaia ni mwakuri.

I uringa te aoraki aio ngke kanga e moan taekinaki ni 2020 inanon

Tianuare ao ti mena i abara i Abaiang ao ngke e taekinaki ao Abaiang naba I nang kukurei naba n ara abamwakoro ae Abaiang bwa e bon tauraoi, ao e a kiba naba nakon tao *level* nambwa iraua. Ao e a kanakoa naba ana atimwakoro bwa nnen taabo ni *quarantine* irouia ake anga ana reke n te aoraki akanne.

Ao a katauraoui naba Bureitiman bwa ana totokoi Booti ake ana kaoti. I taku bwa e a bon *automatic* iroun te aomata aron iangoan totokoan te aoraki aei. Ma ti na teimatoa ni kaunga ara Tautaeka ao e na teimatoa ni katoa bong, ao e na aki mamatu, ao ni katanoatai riki anga aika a bati bwa tera arora ngaira te botanaomata ni katauraoui ibukin te totokoan te aorai aio. Ao man taekana tabeua akanne Madam Speaker ao I a karautaeka nakon raou n Tia Tei bwa I a totokoa moa te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: I anganiko moa te Minita n te Education Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan taetae iaon te kaoti aei ao e koaua e a tia nakon ana itera te Tautaeka are e karautaeka nakon te kaoti aei te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire ngai temanna ae kanga ti aki te tia kainikamaan ma au mwaan te ririnanon te naan mwanewe are a karioaki inanon te kaoti te Tia Babaire kanga anne teuana

mamaten nanou, ao I kataia n taraa te kaoti aei ma aron karioana ma mwamirakina te Tia Babaire ao kanga bon iai aana te Tia Babaire. Iai aana irou ae titebo ma e aki iraorao e kataia e a tuangia bwa te Maneaba e kainnanao ana babaire ni waaki te Tautaeka ni kateimatoa.

Nanona e titebo ma iai te bwai ae bwaka ngkana ko noora te taetae ni imatang te Tia Babaire e *seek* e kataia bwa e titebo bwa e koaua bwa bon iai, ma ngai irou kanga te aekaki ni mwanewe are e kataia n tuangia te botanaomata bwa e tuai n tauraoi bwa te totoko n te tai aei kanga bon akea. Kanga e tuai roko ma e riai n teretere bwa e tuai roko n te Covid-19 i Kiribati e tuai roko. Nanona te totoko bwa ngke kaungaira riki ke tao e kaunga riki te Tautaeka bwa tao e na nang karaka riki ngkai tao e a roko i Biiti ke e aki. Ma e kataia n tuangira bwa kanga e titebo ma te ototo are e kangai aia ototo tabeman are ko nako n tuanga te tia ototo bwa e na otea tangim nakon temanna te aine. Ao ngke a oteia e a manga okiria tangiriko teng ngai ao e a manga tangiriko, kanga te aekaki anne kanga te kaoti aei kanga uneakinan te tangiraki. Kanga e tuangira bwa ngaira ara mena ke ara totoko nakon te covid-19 e aki tau, tao ngke a toka riki nakai tao e tau. Kanga tein te kario aei te Tia Babaire.

Ngaia are I aki ataia bwa a mwamiraia mai iaa tao a roko n te aiburaniman, aroia ma itianeia ma I aki ataia. Ma kanga anne aron n roko te Tautaeka aei te Tia Babaire. Ao inanon kabwaranakoan te kaoti aei irouia ao a katurua ao tera tauraoim ngkanne ngkana e roko e a manga roko te taeka ae kangai. E na roko te Tsunami aikai rongorongongo ngkoa rimoa nakoira kaain Kiribati. E na roko te Tsunami n te aoa arei e na roko ti biriaitua. Ngkai ti tuangaki e na roko te covid-19 e na roko.

Te Tia Babaire te kanganga aei e roota te aonnaba ae bwanin e a kaman tauraoi te naan *plans* n te aonnaba ae bwanin ao ngaia I kan ngaia e taekinna te Beretitenti bwa ngaira kaain te reirei a tia n tauraoi ara *response* ngkana e roko aio. Ti a tia ni baronga aio ngkana e roko n te *stage* iai te kanganga e a in e karaoaki bwaai aika mena, ao iai ngkanne e a tia ara *contingency plans* te Tia Babaire ao ti boutokaaki mai tinaniku te Tia Babaire.

Ngaia are kanga e titebo ma e koaua tao ti na karautaeka nakoia kaain tao naake a tabeka te kaoti aei naake taan rurube ake a tia ni kario aio. Taan rurube irarikira bwa e titebo ma kam rurubene ao ngaira ngkoe are ti mena iaon te bwai aei. Ti mena iaon te waaki aei te Tia Babaire ngaia I taku bwa ti na

karaua nanomi bwa te aonnaba ae ngai ae taraa te kanganga bwa e a tia n *declared* bwa it *global issue* te bwai aei te *pandemic* te Tia Babaire.

Ao te aonnaba ae e na baronga aron aio ao ngaira ngkanne ara bwai ti na kakioa. Ao anne ngaia I taku bwa reitakira ma te WHO ma te naan aba ni kabane te Tia Babaire e nang raoiroi. Ao ngaia e bon tuai n roko iroura te Tia Babaire ao ngai temanna are I roroko n te bwai are kanga I a oki man mwanangau ao ngaia kanga I a ti toua naba Australia bwa I akin aba tiku bwa i *transit* teutana te bongina imwain are e *declared Australia* e a roko iai te keiti. Ao nanona ngke I roko ikekei ao e tuai n roko ikekei ma tabe bong imwina ao e roko. Ao I nako n ruo i Toromon ao ngke I a roko ikai ao I a kaokakinako naba.

I *deported* mai ikai kanga e titebo ma I a manga riki bwa te aomata ae kanga ao a bon ngare kaain Toromon, e aera manga kanoan te babaire. Te babaire anne ti na keiaki bwa are a kaawa ara botanaomata te Tia Babaire. Ngaia are ara kantaninga e na noora ae ti noria taan tabeka te kaoti bwa aio taekan te kaoti aei te Tia Babaire kanga e bon taraa ni katoroa bwa kanga e taraa e kationakoa ni kangai bwa kanga te bwai are kanga e rabakau riki, e rabakau riki nakoiria nakon Tobwaan Kiribati ke tao tera. E kataia n tuangira bwa akea te

kakamwakuri ae ti karaoia tao ngkai e tuangira bwa e a kainnanao te Auti n Tei ara kakamwakuri ki bwa e aki tau ae ngkai bwa are ngkana ko bon wareka naba are taetae ni imatangina te covid strong commitment ngkana e bon *weak* tao e tuai n tau. Ma e tuai n roko te covid-19 tia tuangaki ngkai te *vaccine* kai America ma UK a iti ao ngaira e aera kaain Kiribati.

Aikanne a tia n roko iai te covid-19 ngaira ti tuai ti na *waste no time* ao ngaia are I kangai tao ngkana n aron ae tia n taekinaki te *vaccines* aikai kam bon kakoaua bwa a bon raa bwa are a tia n *develop* te naan *side effect* aika a tia n riki te Tia Babaire iaon aikai ao e nang eti ae kangai, ara botanaomata maeuia inanon baira e raoiroi te *second opinion* tai *jump* tai nang kabirimwakako, tautaua tai bwabwaina te moan ang bwa are maeuia ara botanaomata are inanon baira te Tia Babaire. Ngaia are ti na bon bubutia kaain te itera are a taku bwa tao e ribuaka ke tao ti rawa n ongo ke tao ti rawa n raa. Ma iroura te kaoti aei e aki iraorao ao e bon koaua n tokin te tai ao e a kauntaeka ngkai kanga ai kataakin tuangira bwa ai bon akea te bwia ae ti karaoia. E aki noraki bwaai aika raoiroi ao tia bon tuangaki bwa ti aki tauraoi kam bon aki tauraoi ma ngaira te Tia Babaire tia tauraoi ngai ma au Botaki ni Mwakuri tia tauraoi. A tia aron ara babaire

ngkana e roko ao iraua naba ara mirion naba e reke man te *global partners* nakon te *education* mai iroun Australia ao ngkana ko bon noori te naan ribooti aika wene ngkai iaon te bwai aei ao kona bon noria bwa Kiribati e a kaman tauraoi ana *plan* iai ana ribooti naba Australia ae kawenea iaon aei bwa are e mwakuri ma ngaira.

Ngaia are I taku bwa bon anne bukina ae ti aki butimwaea te kaoti aei bwa e bon tuai naba ni kaoti ao e titebo ma e kakea e titebo ma e a bon tuangira naba bwa tao e koaua tao ai bon te tai aei n raa bwa are e tuai roko ikai te covid-19 tao e na rangi n reke ara bwii tao e nang koaua tao e na ira teutana te wii ai. Ao tia manga kamwaka teutana nakai bwa ti nang manga kataia ni kakaea kanga tera, bwa are bon arona *politics* ma ngaia are I kangai I karautaeka bwa are ngai ngkai I taraa te mwamira inanon te bwai aei e titebo ma te aekaki ni kario are e nakoimi te bweari n tokin te tai. Ao kam na kaminibaeaki ao e titebo ma e kangai. Kanga bon ti au nonori iai ngaia are I taku bwa I aki tauraoi ni butimwaea te kaoti aei te Tia Babaire ian bukina ane I taku anne are e titebo ma e *demand* nakoira kanga te aekaki ni bwai ae ti bon waaki inanona ao e kataia n tuanga te botanaomata bwa e aki tau ara kakamwakuri. Ao ngke tao e kaungaira ti kainnanao te kaungaaki te Tia Babaire iaon

mwakurian aei bwa are ti na uaia ni bonnano n aei. E aera koa bon kotei naba koa bon kanganne naba ma e nang bonnano am kaoti kanga teina e taraa ni bonnano ma tia karaua ni kakaea aana ma aron maroroakinana ao kabwaranakoana mai iroumi ao tia ataia naba. Eti ngaia tao bon iai riki aana irouia te koraki aikai bwa e koaua tao aio teutana te bwai ae rangi n noraki ao e koaua e noraki ana konabwai ma aron ana kekeiaki Kiribati ni kataia n totokoa rokon te bwai aei.

Ti riai ni kabanea ara tai n totokoa te aoraki aei te Tia Babaire, ti na kabanea ara tai n totokoia bwa e na bon aki roko matana i Kiribati. Ao ti na kainnanao ami boutoka raora n Tia Tei ni kabane kaain te Auti n Tei ao te botanaomata ni kabane ti na bane ni kabane ara kona n totokoia bwa e na aki roko te aekaki n aoraki aei.

Ngaia are aikanne u maroro ae uarereke te Tia Babaire are I kataia n taekinna nakoimi bwa I taku bwa te kaoti aei tao ti aki moa butimwaia ian biribirin mwanewena are ti taku ti noria ao e titebo ma iai teutana te anga buaka iai te Tia Babaire. Ao e koaua ti totokoa te kaoti aei ao e rabwa.

Hon.Tessie Eria Lambourne: point of order

Hon.Taberannang Timeon: *point of order*

Tibiika: Ngaia antai ae e na *point of order* e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang tera am *point of order*.

Hon.Taberannang Timeon: Au *point of order* Madam Speaker e rangi ni bebeta bwa tao bon anne ana rairairi e bon kakaokoro te taratara ma te rairai ma ngaira iroura ti kan reitaki ma te Tautaeka iaon aei ao aio taekana ae ti taku bwa e raoiroi te Tia Babaire. Bwa are ngkana aki butimwaia bwa a bon kan rairia ae e aki botaki ma aio ao anne bon aia riai te Tia Babaire. Bwa ti na aki kabuakakaki bwa aongkoa ti kamemerea ae karaoia te Tautaeka ao ti aki botaki ni iango ma ngaia ibukin te bwai ae kakawaki ibukin te botanaomata. Ao anne au *point of order* te Tia Babaire bwa e a rawa n taku te ongora bwa e a kaokoro ae ti kataia ni karaoia te Tia Babaire ao e aki kaokoro.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara tera am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa I kan reita naba te *point of order* tao teuana mai ikai bwa e taekinna te Minita bwa ai bon akea te karabwarabwa iroura bwa ai bon te naan kabuakaka naba kanoan ara maroro. Ma I taku bwa e nang kairua ae taekinna bwa are e taku

bwa ngkana arona bwa e aki ongora n ara ma maroro ao ti bon nang kakaitau, bwa ti bon kakaitau bwa ti bon riai ni kakaitau. Ao kanoan ara maroro ae ibukin te tauraoi anne e bon nakon te kaekae bwa are bon akea te kaekae ni kangai ao aikai ngkanne aika ti na karaoia ao anne ngaia ae te maroro are e akea te bwai ae tia n tuangira te Tautaeka ae ibukin ngkana arona bwa e a roko ao I taku bwa anne naba akea naba kairuana.

Ma e aoria n ae eti raoi aron te ongora bwa anne ti bon taekinna bwa ko aki taekinna ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am *point of order* ao tia nakon ara tia maroro are imwina N na angan te Tia Tei mai Butaritari temanna ae karineaki Hon.Tinian Reiher e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kanga N na bon aki reitaki ma I bon kan teirake bwa N na boutoka ana maroro au Minita ae karineaki are bon raou n Tia Tei mai Butaritari. Ao e koaua kanga e bon titebo aron au kabwaranako naba ma ana kabwaranako te Minita ae karineaki ao tao bon taan taetae naba man te Tautaeka are a a tia ni maroro.

Madam Speaker ti aki kona ni uneakina te aekaki n aoraki aio I taku bwa ti bane ni bonnano iai bwa te aoraki ae moan te kakamaku. Ao

ti rangi n raraoma bwa ngkana arona bwa tao e bon kabuanibwai n aroko i abara ti aki ataia bwa tera ae e na bon riki.

Ma ti karabwarabwa nakon taian waaki ae waakin te Tautaeka are e koaua kanga ti aki te bwai naba are e kona nang kabirimwakako ma te aoraki aio ngaia e a manga bon bibita rabwatana n aron ae taekinna te Tia Tei mai Beru ake a tia n taetae naba. Tao e koaua ti kona n ae ti taraa uoua te aekaki ni kantaninga iai bwa teuana tao e bon eti are kanga e na riai n totokoaki bwa e bon bebete riki ngkana ti totokoia I a kataia ni katokia.

Ao ti karabwarabwa nakon ae kanga te waaki are ibukin te *Boarder Control* bwa eng kanga iai norakin ae rangi n tamaroa ae waakinna ngkai te Komete are te *task force* are e tararua aron te rinnako. Tao e bon eti naba bwa are tao ngkana bon iai te kabuanibwai ni iai ae rin n aekakin tao e koaua ae e reke i Biiti ao tao ia riki n taabo riki tabeua. Ma e aoria bwa ti katuka ara onimaki iroun te *taskforce* bwa are a tia ni keiaki ao ti noora aron aia waaki ao tao ngaira tabera ti na kataia ni kakaungaia bwa are ana kataia ni kabanei riki korakoraia ngkana tao iai are aki nang noria n te tai aio bwa are bon teuana naba te kanganga Madam Speaker bwa are tao bon ngaira naba ae ti a manga uneaki. E aera ka maki

kaukia ao ara botanaomata are a tiku itinaniku kaokia ao tao a bon riai n oki ma ti na riai ngkanne ni ibuobuoki ma te Tautaeka ni kataia ni kakaai anga are tao e na kanakoraoa ngkanne are bon ao ti ataia bwa a bon rangi ni mwakuri korakora.

Te kaoti aio ngkanne kanga titebo au taratara iai ma au Minita ae karineaki ibukina bwa eng kanga n taetae ni imatangina kanga bon ti anne ae kanga e rangi ni katurua te mena are te *strong commitment* iroun te Tautaeka e seek te *strong commitment* are nanona kanga iai iroun te tia tabeka te kaoti norakin te waaki ngkai bwa e aki nakoraoi. Ma te kanganga n ara kabwarabwara are tao e aki bure bwa aio ara tabeaianga ma I nang kantaningaia bwa e na rarangai bwa te naan raa bwaai aika ngkana ngaia bwa e na ibuobuoki nako iai. Ao eti ngkanne are e taekinna te Tia Tei temanna mai Abaiang. Are e kangai bwa tao ti aki aio nnena bwa N na maroro ao ngaira ngkanne ti aki ataia ngkanne bwa ai tera ae kananona ngkanne. Ma tao I a bon karekea au tai ni maroro ma akekei ao ngkana ngaia anne bwa anne ae noria ao tao e bon raoiroi riki ke e aki tabeka ikai te kaoti ao e nako ni maroro ma kaain te *task force*. Bwa are ngaira ngkai ti tiku ngkai n raraoma bwa tera raoi ae taekinna are e kangai ma I aki kona n

taekinna n te Maneaba ni Maungatabu aio.

Madam Speaker, e uneakinaki te *vaccine* ngai temanna ae I nang tangiria bwa e na waekoa naba n roko te *vaccine* ma manga iai raraomau bwa ngkana ko tarai ni kabane te naan *vaccine* akana a moan otinako are tao bon bwain America are tera arana tera arana are ti aki ataia bwa are iai are te *AstraZeneca* are e taekinaki ngkai ao iai riki te JJ ke te Johnson and Johnson ao iai ane bwain Russia are te *Spanica* ke tera kanga te aekaki ni *vaccine* aikai ao a kabonganaaki ao ngaia a manga bon noria bwa bon iai naba aia *side effect* ao ngai I raraoma ngai n te aekaki ni mena ae te *vaccine AstraZeneca* bwa ngaia e rangi ni korakora naba ana *side effect*. Ao n te moantai are ngke I ongo are *Johnson and Johnson* bwa are aongkoa te JJ e na kaitara raoi te *variant* are mai UK ao te *variant* are e otinako mai South Africa. E a manga kuneaki bwa ngaia te aekaki ni *clot* teuana are te bwanin n rara are irarikin te kaburoro ae e aki kona n nako. Kanga ti aki te aekaki ni bwanin are ngkana e bwanin raraam ao iai ngkanne kanga te bwatin are ko anganaki ao e kona ni manga kamaniia raraam ao e a kona n nako.

Ao ngkai kai ko noora are n te TV ngkai ao n ongongora n te News ao

tera ae riki ngkai iaon India ai manga te *variant* teuana ae e a manga otinako irouia kaain Inria manga rabwata teuana ae e a manga kaokoro e a rangi ni korakora n tiritiri. Ngkana ko noora te *graph* are Inria arei e moan reke ni kangai ao e birirake teutana ao a otinako te naan *vaccine* e ruorikaaki ao kanga e a *stable* naba ni karokoa e a tia ao e a bon kibarake naba nakon 100 tabun te mirion e kaania 170 te mirion ngkai. Ao ngkana ko noria te naan tabo ake a bueka te rabwata are e kateia n aia aro ni Inria are e kabueaki te rabwata e aki tau ao e a wene te rabwata ae mate irarikin te kawai n tataninga te tai are ana kona ni kabuekaki iai ao a manga kateaki te naan *crematorium* tabeua aika a boou bwa e nang kaitara te mwaiti ni mate are e otinako bwa e onrake te Onaoraki ao e onrake te tabo ni kabuebue arei. Ao anne ae kaota te kakamaku ma tera ae riki iroun Inria e aki tau te *vaccine* are e mena e nang kabooa ana *vaccine* mai irouia kaain Russia te *spanic* ke tera arana I aki ataia.

Ngaia are te koaua iai bwa e kangai e ngae ngke ngaira kaain Kiribati bwa ti 100 tabun te ngaa ao I kaunga te Tautaeaka bwa e nang uarereke te mwane ae e na kabanea iai e bon rangi ni uarereke ma ko a raraoma ngkanne bwa e ngaa raoi te *vaccine* ae kona nako iai. Tao ko nakon arei ao ngaia tao e aki manena ao e taekinaki naba ae te

vaccine ae mai iroun Tiaina ao e koaua ao e tuai otinako ana *approve* te WHO n aron ae I ongora mai iroun te Minita n te mwamwananga ane e kabongana kaa'in Toromon ao ngai I ataia bwa a kabongana kaa'in Tonga te iti n te wiiki ae nako 50 te ngaa te *dose* ae reke mai irouia ae antai aika a moan itinaki te nati ni uea n aine, bwa e aonga n ae unga nanoia kaa'in Tonga bwa ana kona naba ni itinaki. Ao ti kangai nako ikai bwa kona karekea te *vaccine* ao tia manga kangai tai anaa are iroun Tiaina ao kanga e bon kamimi ngkanne.

Bwa are iroun Tiaina ti tuai n ongora bwa iai ana *side effect* ae otinako ao ti tuai naba ngkai n ongora bwa iai te kekerake n te mate irouia.

Ngaia are kanga aikai bwaai aika ti uneakini bwaai aikai ni kataia ni kaunga te Tautaeka ma tia manga bon mangaongao bon iroua bwa ti na tangiria bwa e na waekoa te Tautaeka ni iti bwa ti karabwa te Minita n te Onaoraki bwa e kangai iai 40 te ngaa ae ti a tia ni bubuti ao e a tauraoi bwa n te tai are tao ibukina are e tuai roko ana *approval* te WHO ao e a tauraoi 40 te ngaa. Akanne aika a rangi ni kakawaki ao ti na kaunga te Tautaeka ti na akin ang taraa te itera are e kangai bwa tao mai i Tiaina tao ibukina bwa tao tera ma are ti na ti taraa moa maeuia ara botanaomata, ngkana

bon anne ae ti na riai ni ikarekebai iai ao anne ae ti na riai ni kaunga te Tautaeka iai.

Eng kanga aio te kaoti teuana ae I taku tao e bon koaua tao iai aana ae e rangi n tamaroa iroun te Tia Tei ae karineaki n aron kabwarabwarakina e koaua ae kanga I bon akin ang ota naba bwa kanga e uneakini te naan itera tabeua ao e ti taekinna naba are kanga ti aki nnena aio ae e na maroro iai bwa tao taian men ariki aika a bon kaineti ma te naan *medical professional* ma a ti kona riki ni matata iai. Ma are anne te kanganga ngkanne bwa are ngke a uotia nako ikai ao tia kantaninga bwa tera raoi aikanne n te aro ae ti na kona ni ibuobuoki nako iai ao e koaua bwa ngai temanna ae I nang kataia n tutuanga te Tautaeka bwa tera ngke e bubutimwaai te naan iango ni ibuobuoki ake anganaki. Ao bon au kantaninga e aoria bwa e totokoaki ibukin aio aana ma tao e a manga nang ana *wording* e a manga rangi ni mena ao tao e bon eti ao ngai naba temanna ae kanga I raraoma iai bwa kanga e titebo ma e kataia n anganiira te koaua ngkana ko wareware kanga imarenan te naan line *between the lines* ao e na kona n anganiko ngkanne te kantaninga ae e aki tau bwa are e na waaki ngkai te Tautaeka ao ngai temanna ae I aki kan taraa te itera anne ma I kataia n ikan kaunga te Tautaeka bwa I noora ae waaki ngkai ao ti aki te bwai ae bebeta

aron te katauraoui aio bwa kanga te katauraoui ae ko aki ataia bwa tera.

Ma e koaua bwa ti bon tekeraoui n te kariki bwai e koaua akea au atatai nako nanon te boki ae tabu ni kona n anaia bwa e ngaa raoui te mwakoro n te boki ae tabu ma ngke ti karinaki ao ti karikaki n anganaki abara ae rangi ni uarereke. Ao e taku te rongorongong kam na maeka n te tabo ae nang uarereke aio akea kaubwaimi bwa akea te koora ma te tirewa ma te *uranium* ke tao tera te *copper* ma N na angani ngkami te marawa bwa kam na maeu mai iai ao N na totokoi te naan kabuanibwai aika a riki. Ngaia ngaira ti nang tekeraoui ti aki kona ni boo n te *hurricane* ti aki kona ni boo n te *earthquake* tera riki ao tao ngkai ti na aki kona naba ni boo ma te Covid-19 are ti na teimatoa n tataro n taai nako bwa e na bon aki roko i abara. Ao ti kaunga ngkanne te Tautaeka bwa eng ngkana tao arona bwa e nang bon waakina te iti ao eng kanga I bon mino naba n te karaki ae kangai bwa man te 18 ni waerake bwa kanga ti kaongoaki ngkoa te *workshop* ao kanga man te 50 ni waerake ao iai are kanga man te 10 tabun rikaaki aika ana iti ao ngkana tao e koaua e kona ni manga kaeti ongora te Minita ae karineaki n te Onaoraki ai aron ngkai kanga n ana kabwarabwara te tia tabeka te kaoti are kanga man te 18 tao e koaua aio ngkai ae otinako man te rerio n tea ki ongongora raoui

n te rerio ma tao e koaua ngkanne are ti na kataia ni bubutia te Tautaeka bwa ngkana e bon waekoa ni buti raoui ana kantaninga bwa e na waaki te iti ao tera ngke n arona bwa eti ae bon uarereke te mena bwa are ti 100 ao kaain America ma kaain ia a taetae ni ikawai 100 tabun iraua te mirion.

Ngaia are bon teuana te bwai ae bon rangi ni kakawaki naba ngkana ti uneakina taekan te vaccine bwa eti te taeka ae tuai roko iaon te mwakete ngkai a bon karaoia naba bon ibukia moa a bon mena ibukia aia botanaomata ao ti teutana are angan antai are a bon rangi ni irekereke riki ma ngaia. Ao ngaia are kanga I taku bwa e ngae ngke tao arona bwa iai te mwane ae bon tauraoui inanon bain te Tautaeka are e bon kona iai ni kabooa te iti are bon ti te bubua tebwii tabun te ngaa ara mwaiti ma ti te kanganga ngkanne iai ae e na tauraoui ngkai ae e na kona ni kaboaki ke e na aki.

Ngaia are kanga e koaua aikai taian maroro aika a uarereke I kabwara bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ma tao e koaua e kaokoro aron au wareware nakon ana tabeka aio. Ma I noora nanona bwa kanga e kataia ni kawenea te tabeaianga nakon te Tautaeka ni kangai aikai bwaai aika ana riki ngkana e aki waekoa ni karaoaki ao ngaia I boutokaia ni iterana are ti na kaunga te Tautaeka bwa ngkana e

nang bon waaki ani bon waakinna nako naba. Ngkana tao arona bwa tera te mena ao tao ngaira naba ti na akin ang tutuki ni kangai tia tataninga moa WHO bwa are ngkana tao ai ti arei te vaccine ae tauraoi ao e aki kona n reke ake tabeua ma kai are e a waaki n arei ao e a waaki iai arei ae e a waaki iai Tonga, e a waaki iai Toromon ao tao antai riki ae ti tuai n ongo ae iai ana *side effect* nakoia naake a tia ni itinaki ao tao aio te wiiki ae nako ke uoua te wiiki n nako. Kanga I warekia n te Nutibeba are iaon Tonga are kanga te nati ni uea n aine are e moan anga nanona bwa e na itinaki n te aro are kanga e na kona n anai nanoia ana botanaomata ao mai ikanne Madam Speaker ao I koaua I karautaeka moa n te kaoti aio ao e rabwa.

Tibiika: Bon ti uoman au tia taetae iaon au taua ni mii aei, te Minita ae karineaki man te *Corporative* e nakoim Hon. Booti Nauan.

Hon. Booti Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai, ao ti na bon riai ni maroro iaon te Kaoti ae nangi ni kakawaki aio, Imwain ae I waaki ao I a reitai ma au botaki ni Unimwane mai Tabiteuea Maiaki, ae te Ueanikai, Unainen te Ueanikai, kain Tabiteuea Maiaki ni kamauri te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, te Rita n te Kaitara ma ara koraki ni kabane, Minita ni kabane, kain Te Auti, ao

am *staff* te Tibiika, *Sergeant of arm*, kam na bane moa ni mauri,

Te Tibiika, tao ti na aki katokai bwanara ni maroro iaon te Kaoti aio, ti na bon riai n aki katokai bwanara bwa aio te Kaoti ae kakawaki ibukin maurin tei Kiribati, ao ngkana ti nang katokai bwanara iai ni meremere ao n raa, ngkanne titabo ma kanga ti aki nanokawaki ni baika riki ke baika na riki, ke baika iaon kawaia n riki, te Tibiika I tabe n taratara nanon te Kaoti aio, ngaia e kateirakeai, ao I taku bwa te Kaoti aio kanga e aki rangi n raoiroi taekana, ao kanga e aki katekea te nano, ngaia I nanokawaki bwa Nna totokoa te kaoti aio, ao I kabwara bure nakon te Tia Tei are tabekia bwa kanga e aki katekea te nano, ao inanon tekatekau te Tibiika ao I bae n ongora ao I karaoa au *Check list*, atonga te *Quarantine*, kai ti a tia ni *quarantine*, atonga te *Vaccine*, ao kai ae ti iangoa naba te *Vaccine*, atonga aron te *Vaccine Program* bwa tera ti na karaoia, ao kai ae ti iangoia naba ngaira ngkai, atonga aron te mwane, a kabanea te mwane, ao kainanora naba te kan kabanemwane riki irarikin aei, a manga tuangira te *Covid19 Task force*, kai tia kaman katea anne, ti bae, I bae n ongora bwa tera ae ti na kataia ni karaoia ke ti na kona ni bwaka nanora ao ti na kangai, Eang ti boutoka aio,

A tuangira n te kaoti aio te Tia Babaire, kanga titabo ma ngke kona

bon riai ni waerake nako kawain Bungea, ao kona manga oki, ao ko oki ao ko a tia ni waerake, ko a tia ni waerake nako kawain Bungea ao ko atia n oki, Nao kai I a tia, ae nang manga kangai ngkanne ni wairio, titabo ma te bare ko a tia ni karaoya, ao ko a tabe ni karaoya, ao ko nang manga karaoya ao a tuangko, “nakai kai kam a bon tekateka, kam a tia nako ni waerake nako kawain Bungea ao kam a manga kangai ni manga oki, kai ti a tia, ao ae ngkai ae tia mena, ao ti ni nang manga kangai ao ti na kangai” anne raoi bukina te Tia Babaire ae kanga e aki katekea iai nanou, te bwai aio, ke te Kaoti aio, ao ngke arona bwa e a kaoa nanon are ti kantaningaia, bwa tao iai arona ae raka ae tao e na kaota aron te itera ae tao ti tuai ngaira karaoya, ao ngkanne tao ti na kona ni betanga teutana ni kangai, “ Shshs e koaua, e a kangara aron aio bwa are a tabekiarake mai ikekei e booureirei, I titabo ni iango ma ana taeka te tia maroro te Tia Tei mai Abaiang, ao inanon ana maroro te kabwarabwara ao e biri ni kangai, ao e biri ni kangai, e manga taekina ma e aoria, bwa I a manga bon maroro ma te *Task Force* , ke I a manga bon maroro ma te Taokita anne, ao ngai irou ngke e karaoa anne te tia maroro, te tia tabeka te kaoti, ao I kangai, tao ai kan iai ana *findings* , iaon te *Vaccines* ae nang nakomai bwa e na tuangia nakai bwa ana *publish* ao ana mwakuria

ma te WHO bwa e na tawe n toki iai te kangaanga, I manikangare Tia Babaire, ma are ko tabekiarake am kaoti ikai, e aera ko aki naba kaotia, aio te bae N na maroroakina ma ngkami kain te *Task Force* ao raou n Taokita bwa kanga kam kabwaka ikai ao kam na riai ni kangai bwa e aonga n ae nakoraoi ao ti bane ni kukurei iai, ma e aki kan taekinna.

Tia Babaire bwaai ni kabane aika a tia ni bane n taekinaki irouia kain te itera aio, ngkana iai te itera ae ti tuai karaoya ao ana riai n tuangira ni kangai, “akea ami *plan* ibukin totokoan te kangaanga, kam aki kan kabanemwane, ibukin totokoan te Aoraki, iraua te bong nako te Tia Babaire ao te kauoman Beretitenti e karaoa ana *Supplementary* ae ti bane ni mbwaa iaona, ti bane ni inga ao ti bane ni kukurei ao tia manga tuatua karawata riki, ao anne ngai ae I noria Tia Babaire, ngaia are kanga e rangi n tuai tauraoi nanou ni butimwaea te kaoti aio kai ti bon noria bwa ti bon waaki inanona, ngaia are e na kabebetea nanona te Tia Tei tabeka te kaoti ao te maroro bwa e na aki taku ni kangai, kam aki tabe ma ae ti iangoia, kam aki tabe ma ara iango, kam kaberetokoa ae ti uotiarake, kai ti aki kaberetokoa Tia Babaire, ma ti bon kangai, e a tau, tia totokoia bwa kai ae ti atia ni karaoya, ao ae ti mena inanona, ao ae ti na tabe naba ni karaoya,

Tia Babaire Ngai temanna ae I aki kan nang taetae ni bwakuaku, ae tao Nna taekinni tao ana raa, ana *Pharmacology* te *Vaccine*, ke tera ma aron korakoran ao enga ae raoiroi, bwa ti aki ngai te tia rabakau, ao I taku bwa akea inanon te Auti n Tei aio ae tao te tia rabakau iaon taian *Vaccine*, bwa ngkai kai ti taetae ngkai ao taan rabakau n te aonnaba ae a bae ni karaoa aia mwakuri iaon tera te *best*, e karaoaki aio ao manga iai ana *side effect*, taua, taua, I aki kan taetae iaon anne Tia Babaire, bwa ngkana I taetae iaona, Nna kamamaeai, Nna kamamaeai, ma te bae I kan taetae iaona Tia Babaire, bwa ti na riai n taraira ao ni kaungai nanora bwa ti boo nakea, ti boo nako iang ke ti boo ni wairio, ao ngkana ko boo ni wairio te Tia Babaire, e buakaka te boorio, e raoiroi riki ae borake ke bonako iang, ke ko bonako aiaki, ngaia are e koaua Tia Babaire, e a taekinaki ngkai aron tibwatibwan te *Vaccine*, ao e a kautaekaki, e aera kam aki kabanea te mwane ao kam a bon anai naba ni itinia ara botannaomata ni kabane, ke kam kangai ao kam kangai, Tia Babaire ti na riai ni uringnga, bwa Kiribati e *member* nakon te *WHO*, ke te *World Health Organization*, ao Nna kabwara teutana te *WHO* te Tia Babaire bwa e aoria n ae a ongo Unaine ao Unimwane, ake aki ataia bwa tera te *WHO*, te Botaki ni Kuakua n te aonnaba are ngaia e kairira aron te babaire iaon butin te

Aoraki ma aron totokoana ao aron kanakoraoan te marurung n te aonnaba, ngaira Kiribati, ti *comply* n taainako, nakon te *WHO*, *Guidelines* ao *Recommendations* ao tera riki, ti aki kona ni biri ritinanikun *WHO*, ma are ngkana e kangai *WHO*, *Okay Kiribati* aio ngke tibwam, ngkai n te aonnaba ti na riai ni *Vaccinate* moa ngkai 20%, ti aki kona ni kangai, ti kona 25%, ti kona 30%, ti aki, ti na riai ni *comply* nakon anne, ao e ngae ngke tao iai kaubwaira, iai ara mwane, iai korakorara ae ti kona ni karaoia, ma ti taku bwa kanga ti aki kona moa n tauraoi ni karaoa anne, bwa kanga tia manga biri ritinanikun are e kantaningaki.

Tia Babaire I taku naba bwa te bwai ae na kamataataki naba iai kain Kiribati bwa ngkai tia uneakina te iti, ae te iti n totoko, ana riai n ataia kain Kiribati bwa ngkana e a roko te *Program* ae te iti n totoko, e na itinaki mai iroun are e a tibwa bungiki ni karokoa are kokoka kina iaon kiena, te kara tingotingo, ae nanona ana *entire population Kiribati* ae 120,000 tengaa, 110,000 tabun tengaa, ana bane ni itinaki, kain Tuvalu aia *population* ana bane ni itinaki, kain Toromon ni kabane, kain Tebetebeke ni kabane a na bane ni itinaki ma te aonnaba ni kabania ma tera, ngaia ti na titiraki ni kangai, e a tau ana *Capacity* te tabo are karaoi *Vaccines* aikai ni kona ni itina mwaitin te botannaomata n te aonnaba aio?

Ao tao e mena tao ngaia anne naba bukina ae ti anganaki moa 20%.

Tia Babaire e a manga ngureakinaki bwa antai ngkanne ae na moan itinaki, ao ngaia ti ira naba te *WHO Guideline*, ti angania moa nakeke tao a mwakuri n te Kuakua, ao iai te Kamanga te Tia Babaire, bwa ana mena ngkai te WHO ke ana *Guideline WHO ke ana Recommendation* iaon te 20% *Immunization Coverage* arei, a na anganaki moa nakeke a mwakuri n te *Frontlines, Nurse, Doctors, Immigration Officers*, tao taian raa, *Secretary Officers, Custom Officers*, ao iai raoia nakanne n anganaki Tia Babaire, kaara, ao ngkanne n te tai ane Tia Babaire ngkana e a roko te *Vaccine*, are e na itinaki, a na itinaki Kaara, e nang manga bane n riki te kan kara, bwa ngkai angina, “Nao kam kanga n taku bwa tia kaara, kai ti tuai kara” ngkana e roko te tai anne Tia Babaire, ao nakeke a rarawa ni kara are a nang bane n riki bwa kaara, “ Nono, Kam na nakea ao kai kam tuai boo nakoiria ao kai ti a bon kara,” ngaia are ti maningare anne Tia Babaire ma aikai te Tia Babaire kanoan ana babaire te botaki ni kuakua n te aonnaba, ngaia are kanga I kan katuru au maroro riki iaon anne, ao I nanokawaki ngkai e taekinaki aron kanga te nanokawaki bwa e aera kai e aki boutokaki te kaoti aio, ma akanne bukina Tia Babaire,

Tia Babaire e taekinaki aron te mwane, ao tia kairoroaki bwa ti na tauraoi ni buta te mwane ngkana e boo taina, ao I taku bwa I teimatoa naba n taekinna naba au taekinna te Tia Babaire ae I taekinna n tain te *supplementary* are I kangai, “Ao e koaua, ti na mwakeni aia taeka nakai, are ngkana e a roko taina bwa ai bon te kabanemwane, ti na aki manga ongo te totoko ae na totoko ibukin, ngkana e manga karaoaki te *Supplementary* ibukin te *Covid19*” ma Tia Babaire, I kukurei ni mwaneweia bwa e ngae ngke te Tautaeke ni Kiribati e a tia ni kataumwane riki manga te kataumwane ibukin te *Covid19* n te mwaiti ae \$1.99 te mirion, ao iai riki raoraora aika *external Partners* te Tia Babaire, ao temanna te *World Bank*, ko ataia bwa iraua te Tia Babaire ae anganira te *World Bank*, ti na riai ni karabwarabwa iai, e anganira 9 te mirion bwa ti na kabanea ibukin *program* akana i rekereke ma aron te Aoraki ae *Covid19*, ai rawatara ae 9 te mirion, e mwaneweaki man te itera arei bwa e kainanoaki 3 te mirion, ao tia rauaki naba iai, ngaia tao e na tara ni kaekaki ngkanne te taetae anne te Tia Babaire, are a tangiraki 3 te mirion, e a tauraoi 9 te mirion, tia kona ni kabongana te itera anne, ngaia are aio au maroro te Tia Babaire ae kanga e kataia ni kateirakeai bwa I noria bwa te Kaoti aio kanga, eang tao N na kabwara bure riki, Nna kabongana riki ana

taeka tariu ae tei irarikiu aio, kanga bon mwin te maua, ao kanga e na kakan riki ngke arona bwa tao e tabekaki riki taekana riki itera tabeua, bwa aio te Tia Babaire ae tia bon waaki iai, ao tia buti iaona, ao ae ti tabe naba ni mwakuri naba iaona.

Tia Babaire Nna karaki teutana n aron te karokoroko ke te karinrin, ngke e a moan buti te Aoraki aio, ao tera ae ataki te Tia Babaire, a in ana *boarders* Kiribati, e a in teuana namwakaina, uoua namwaika, akea bwa e a kan ririki, e a manga moan tabekaki naba te maroro, e uara ti a kaukira, bwa ti a kariaia bwa a nang oki, tarira ma mwanera ao natira ao ara koraki ni kabane akana a bane ni bakuraea n tiku i Fiji, ao ngaira maekan te Aoraki aio, ti nang raraoma, tia bukintaeka ngkana iai te bwai ae riki, ai akiakora ngkana tia bon kakiba te wanikiba ao e a bon roko naba te Aoraki, n aron ae ti taekinna ngkai, taua kaina riki, e a manga in naba, I taku bwa a na ataia tarira ao mwanera n te kaitara aikai bwa e bon rangi ni maan ni in ara *boarder* Kiribati, ao ngkanne iai are e uki iai Tia Babaire ae ngaia e nang kotokoteaki ni karokoa taai aikai, bwa ti te roko mai taari, bwa te roko mai taari, ko kantaningaki bwa ngkana ko buti n te kaibuke nako mai nakon ana *Board* Kiribati, ko a bon *quarantine* naba iaon te kaibuke, bwa ti bon riai ni kakoaua

Tia Babaire, bwa koa *quarantine* naba iaon te kaibuke, bwa ngkana iai te Aoraki iaon te kaibuke anne, a bane naba ni mate kain te kaibuke anne, ao ngaia anne are a roko iai i Tiaina, ni karokoa tia noria tarira ma mwanera irarikira, Tuvalu, a karokoa, a karaoi aia *repat* mai Biti, ao ngaia tao e a bon *safe*, te *Health* an *set up* am SOP ao *inline* ma te *appraisal guidelines* ao an kakoaua bwa ti na karaoa ara *repatriation* bwa e aonga n ae ana bon riai n oki tarira ma mwanera are i Biti bwa a ngkana a nang aki oki ao nang kareuatao ni karokoa n ningai, ao anne ngkanne bukina are ngaia are e a waaki iai te kaokioki, ma e na bon riai n teretere bwa e bon tinetine teutana bwa e korakora te maaku, ngaia are e imwain ae I totoki te Tia Babaire, ao kanga I bon kan tabekarake riki au taeka n nanokawaki ngkai I aki boutoka te kaoti, ao ngkai kai tao imwain ae I totoki ao ngkana I tuangia tariu ma mwaneu aika Taan Tei ni kabane, a taibina WWW.Covid19.ki ao ngkana a *enter* ao na anganaki te moan *page* e a tauraoi Kiribati, ao ngkai ti mena iaa, ti mena n *stage 1, level 1, Business as usual*, ai rabwara te *Task Force*, ai rabwara aron te aroaro aio, ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire, ao I nanokawaki bwa I totokoa moa te Kaoti, ae n ai arona ae ngkai, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: I anganiko te Tia Tei mai Nonouti Hon. Bonteman Tabera, e nakoim.

Hon. Bonteman Tabera: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e na rangi ni uarereke au maroro iaon te Kaoti ae nang Tamaroa aio, ao e koaua Nna karautaeka nakon te Minita are n te onaoraki, are e taekinna bwa kain te *quarantine* a tutuoaki ni katoa bong, ao e koaua Ngai temanna ae I a tia n rinnako inanon te Auti ni kamanomano aio, ao n te moan tai ni moan rinnakou, ao eti are e taekinna te Minita, ti tuoaki ni katoa bong, n au kauoua n tai n rinnako, ao ni karokoa I otinako, ao bon ti uoua au tai n tuoaki, ao I a kaotinakoaki naba, ngaia are ngkai ti kakoaua bwa e bon riai ni iai te tutuo ni katoa bong ibukin te tabeaianga aio, ao ti na bubutia riki te Tautaeka bwa tera ngke e kamatoa riki are ni katoa bong, n aron are ti a tia noria bwa ngaia tao e na bon nangi ni manena ao ni ibuobuoki nakon totokoan te Aoraki aio, I boutoka te kaoti aio Tibiika ao ko rabwa,

Tibiika: Ao I tabe n tara ara tai bwa e nang boo onoua ao iai ara Kaoti are teuana ao ngke ti nang otinako ao I a tia ni bane n tau i araia Taan Tei ake a na taetae ma iai riki te kaoti ane imwina, I taku bwa e bon rangi ni i rekereke ma aei, ngkana kam kukurei iai Taan Tei ao kam a taetae iai bwa kam a katei baimi

bwa I angani ngkami, ao ngkana kam na taetae ake imwina, ma aei toki au taua ni mwi n are kanga te *break* ao I a bubuti ngkami ngkanne bwa I angani ngkami n are imwina, ao I a Kanako nakon te Tia Tei tabeka te kaoti bwa e a *sum up*, ao e nakoim te Tia Tei.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ko bati n rabwa te Tibiika ao bon au iango te Tibiika bwa ngke ko a kauarerekea naba te maroro tao teniman mai ikekei, teniman mai ikekei, teniman mai ikekei, ao e a tau naba, bwa are kanoan tenan maroro Tia Babaire, akea nanoia, ao aki ota n aron te kaoti are e wene ikai, I bon nanokawaki ngkai a noria riki, tao Minita ao te Beretitenti, bwa titabo ma te kaoti aio e kamangoria kain te *Task Force*, ma I tabekia n au kaukuki bwa e nang kainanoaki te reitaki, Tia Babaire, bwa iai raraoma, ao anne te bae moan te kakawaki, iai raraoma, ma are eti, bwa are n te tai aio, e a bon bane n taraki, ao I nanokawaki bwa bon raou naba n Taokita ae Minita n te tai aio, e a bon katerea naba bwa e aki kakoaua te kan reitaki bwa akea te bwai e na buoka Kiribati iai bwa a kaman tia ni barongaki bwaai ni kabane, ao Nna titiraki, teuana te titiraki, bwa are ko a tia te Minita ma kain am *Task Force*, ni baireia bwa kain Kiribati ana itinaki n te *AstraZeneca*.

Ko kona n taekinna n te Auti n Tei aio bwa akea te kabuanibwai ae tia n reke n te iti aio? Ko kona n tabekia, bwa ko aki kaeka, ko aki kaeka bwa iai riki iti tabeua ae kakoaua bwa a mano kain taabo tabeua iai ao Kiribati ngke arona bwa Ngai, ao are I kangai nakoim, ngke arona bwa ko anganai te *choice*, bwa e nga te iti ae Nna iti iai, ao ngkana ko kangai, iai te *Pfizer* Kautu, ao iai te *AstraZeneca*, ao e tuia n roko te Aoraki ikai, ao Ngai Nna kangai nakoim, Nna itinaki n te *Pfizer* Ngai ma au utu ni kabane ao kain Abaiang, bwa I aki tangiria bwa e na kabuanibwai maiun tei Abaiang n am iti, ae ko bon ataia bwa e a tia ni kabuanibwai aomata iai itinaniku, ao anne are I kangai, I aki tangiria n ikan taekinna n te Auti aei, ma ko aonokai, bwa ko aki kataia n ota n te bare I taekinna, ao raou n Tia Tei mai Abaiang temanna ae kataia n rinnako inanon te maroro, I nanokawaki, ao ngke naba kain Te Komete ao ko kabanea ana mwane Kiribati n ami komete ae koaki kona ni ibuobuoki nakon aei, ao kam taekinna te mwane, kam taekinna te kabanemwane, te Minita, ao ngkoe te Beretitenti, ao iai am Komete ae ko kabanea ana mwane Kiribati iai ae e aki ibuobuoki nakon kaitaran te kangaanga ae na reke Kiribati iai, ma ko kariaia bwa e na tei te Komete anne inanon 2 te ririki, ao I kabwara bure nakoia nake a mena n te Komete, bwa ti aki te bwai n

takakaro, aron rinanon ana mwakuri te Kuakua, ao te Beretitenti, imwain ae kona maroro, I a bubuti, ngke temanna ae koaki wawareware, ao I kabwara bure n anne.

Tia kaokia rikaki nakon *Belt and Road*, tera ae ko taekinna n te *Belt and road*, ao temanna te teei, ae uarereke itinaniku, bwa e a kaota nanokawakina n aron aki otana n tenan maroro, ko taekinna bwa ko ti na bwainikirinia kain Kiribati bwa e na karaoaki te *trial* iaon Kiribati n te iti aikai, e a tia n nako te *trial* te Beretitenti, e a kaman nako, eti bwa te *long term effect*, ae te *side effect*, e tuai reke, ma e ataki bwa e na kabuanibwai maiun te botannaomata n te tai aei ngkai e a buti te aoraki aei, ngaia are ngke te babaire ae na reke, are kangai, I aki tangira te *AstraZeneca*, bwa e na itinaki iai kain Amerika, ma imwin aron tarakin te Aoraki ao te iti aio, bwa e reke te Aoraki ikekei, ao e baireia Amerika ni kangai, *okay* ngkana ko aki itinaki ao kona mate, kona mate n te Aoraki, ma kona waekoa riki ni mate man kabuanibwain te Aoraki aio nakon ae kona kabuanibwai n te iti aei, ngaia are a baireia bwa a na kabongana te *AstraZeneca*, ao anne te Minita,

Hon. Taabeta Teakai: Point of order
Madam Speaker

Tibiika: Ngaia terana am *point of order*

Hon. Taabeta Teakai: Ian katabeua n te Auti aio ao bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia ao e nakoim te Tia Tei kabanea am maroro,

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao I kabwara au bure, kai tao e matoatoa bwanau, ma te bwai ae moan te kananokawaki, bwa kam manrerei ni kaekan te kaoti ae moan te kakawaki, ao kam rawa ni kakaea raoiroin te maroro aei, kam aki tabe iai, kam a taetae ngkai bwa tenan *Politicians* ngkami, ao I nanokawaki bwa raou n Taokita e taetae ni kawai bwa te *Politician*, e nangi n tobwa raoi te Tautaeaka aei, I aki kantaningaia bwa te Taokita, raou n Taokita ao I kabwara bure n anne, bwa te Taokita, kona taetae bwa te Taokita *as a professional*, ao kona tara riaina, ao ko a taetae ni kawai, taekan te tobwa, ma ana waaki te Tautaeaka ae nang nakoraoi ao mai I a titirakiniko, ma ko a tia ni baireia, bwa ngaia nang itinaki kain Kiribati n te *AstraZeneca* ae na kona ni kabuanibwai iai maiun te aomata, e mwauku ke e na mate, antai natina, tibuna, ae kona itinna n te iti aei, ao anne te bwai are I aki tangira ni maroroakina ikai, bwa I tangira ni karekea te iraorao ma kain te Komete, te *Task Force*.

Te taeka mai irouia a karekea te iti aio, a kangai, anne e kariaia Kiribati ibukin tera?. 1 bwa e bon boraoi, te *AstraZeneca* e boraoi, boona ikai 3 te bwaun, te *Mountaineer 25* te bwaun, te *Pfizer 15* te bwaun, ao tao ngaia anne, ngaia ti nang kariaia tao ti ibukin te mwane, boona, ai ribuakara ngkana ngaia anne, I aki kangai, bwa ngaia anne ami baire, ma e ribuaka, ngkana arona bwa anne, bwa te Tautaeaka ngaia e kateitei aio te boo, ibukin mauia ara botannaomata.

Teuana naba ao e taku te Beretitenti, ana babaire WHO bwa ti 20%, te Beretitenti *Decaty*, I aki ataia bwa ko *inform* iroun am Minita ke ko aki, ana babaire te GAVI, e aki kangai, ko *limited* nakon 20%, ti aki, anne ana babaire nakon te botannaomata n te aonnaba ni kabane, bwa e na anga te ibuobuoki ibukin ti 20% man te mwaiti n aomata are *eligible* ibukin te iti, ma e aki kangai, ko aki kona moa ni iti bwa iai te kanganga bwa e na iai e kabuanibwai bwa te *test* te *trail*, te bwai aio, e kairua otam te Beretitenti, ti aki taekan te *trail*, ma taekan te konabwai n te mwane are e kona ni kaboa ngkami n te tai aio, n anganiko *for free*, bwa tiaki taekan are ti a kataia moa bwa mwina e kabuanibwai ma tia tara 20%, ao ngke Kautu ao antai bwa are kam na rinnako moa n te 20%, bwa ngkana kam mate ao ti ataia ngkane

bwa ngaia tao e buakaka, ti na manga kakaea ngkanne ake imwina, are e na manga riki bwa te *clips*, ai kananokawakira am rongorongo te Beretitenti, bwa ibukina kam tara te bwai aio, ao e a kangai, e na manga teirake naba te Tia Tei mai Abaiang ae kanga te nano baba arei, ao e nang uota te rongorongo ikai ae ti nang bon karekareia kaekana aika e aki akaka, ao e kananokawaki anne te Beretitenti, ti aki 20% bwa ana babaire te WHO bwa e na taua moa, tiaki, are kona moa ni kaboa ibukin te tai aio, GAVI, kabwarabwara ae e a tuangko te Minita bwa tera am GAVI, ao tai aonikai n taetae n aki akaka inanon te Auti aei.

80% e taku GAVI, I kona ni buokiko n are 80% anne, ko aki katoboroa riki au tai, bwa e nang kakawaki te bae Nna taekinna, ao I bon nang nanokawaki iroun te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki, bwa e nako ni karekea ana bebwa n te *Public Health*, ao e na riai n ota n te bae I taekinna, bwa I aki takakaro, bwa I nanokawaki naba iroun raoraou temanna ae I nang karinea ao e taekinna ikai bwa I kaminibaea te *Task Force*, akea au taeka anne, ma I tangira te reitaki, bwa iai ara concern iai, iai ara raraoma, ma ti tangira n taetae ni kawai, bwa ngkana e koaua bwa e bon kairua ara raraoma aio, kam aki kaa te *Pfizer* ao te *Mountaineer* , bwa ibukin tera, e bobuaka.

Te kauoua, bwa e kangaanga te *storage* i Kiribati bwa ko a taekinna minus , minus 23 degrees iaon te *Mountaineer* ao te *Pfizer* minus 70, ma bon akea te aitibwaoki ae kona n roko i Kiribati, ao I bon tuang ngkami are I kangai, e kona ni kiba te wanikiba ae bubura mai irouia bwai ni buaka ni karo baikanne *within 24 hours* i Kiribati ngkana kam tangiria, ma are kam taku bwa ti aki te *National Emergency* , kam tataningaia, bwa e tuai roko ikai te Aoraki anne, ngaia ti aki kainanoia moa bwa ti nang itiniia ara koraki, ai kairuara te rongorongo ane, ao ngaia tai itinia ataei ni kabane, akea te *polio injection* , te *Vaccination* , ke akea te *Whooping Cough* , akea te *hepatitis*, au? Bwa are ti tuai moa n Aoraki, e tuai moa ni buti, ti nang tataninga butina.

Te Taokita are n ami itera e na kabwarabwara, ti na tataninga rokona, bwa I tuangi ngkami aio, ao are ko bon taekinna te Beretitenti, tai kabotauira ma kain Amerika, ma kain ikai, bwa are ngaia a konabwai riki ngkana e a nang korakora te Aoraki anne, ao ti ataia e na korakora te mate i Kiribati ngkana e roko te bwai aei, iraman taan mwakuri n te *Emergency* ae a kona n *resuscitate* te Aoraki, e aki kaeka naba bwa e na karaua nanora te Minita, iai te *Intensive care personal Consultant* ae mena i Kiribati ngkai, ae kam a tia ni kaboa bwa e na mena ikai bwa e na *guide* te tararua

irouia Aoraki aikai, Iai ikai te *Parental feat* te Minita, iai te *Parental feat* iaon Kiribati, kabwarabwara nakoia kain te Auti aei, bwa ko aki kabwarabwara, ao te *Parental feat* ti aki te bwai ae boo bebeta, e nang bobuaka, ngaia are I kangai, e boraoi riki ae ti na totokoia nakon aei, ao I kabwara bure nakon te bae au maroro ngkana e rawawata, ma I taku bwa kam kakea bonganan te bwai ae I tabekia n te tai aio, bwa kam a bon tarai naba te Kaitara ngai, ao ngke I taetae ni kawai, I taetae ni kawai bwa te Taokita ngai ibukin mauia te botannaomata, eang, ao I aki kangai I aki kaminibaeko, ao ngke e mena I kangai, bwa te Auti aei e kaota kabwakan te Tautaeka ma te *Task Force*, ma I aki., I kabwara bure nakon te mena ao Nna manga wareka riki au kaoti aei “ *Bwa te Maneaba aio e kainanoa ana babaire ni waaki te Tautaeka ni kateimatoa anga n totokoa rokon ao butin Covid19*” I karabwarabwa bwa kam a tia ni waaki, ma are iai ara raraoma, ae te raraoma anne e na tiku, ni karokoa te tai teuana au kantaninga bwa ti na aki *regret* ni babaire aika ngai irou ti nangi ni mwarara, ti na riai ni kaman *start* te *Vaccination*, ao e bati n rabwa I a toki ikanne.

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia am *point of order* moa te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ti uoua au *point of order*, kanga iai mwanewen ana taeka te Tia Tei mai Abaiang are *sum up* ao I karabwa n ana *sum up*, are e taku ae n ana moan taeka are I raweia, ti rawa ni kakaea raoiroin ana maroro, are tao e bon ongo n au mena are e rabwa bwa ti a tia n rawerawei ami kaoti ni ibuobuoki aika a raoiroi ao ana ibuobuoki, anne bon au taeka, ma e a kawa n taku te ongora bwa ti rawa, ti a bon totoko naba n akea, ti kabwarabwara aana ao ti tauraoi n rawei, ti a tia n ongora ao ti tauraoi n rawei ake ni ibuobuoki ake ti taku bwa a na bon rangi ni bouka naba kanga te totoko ae na rangi n omwaka riki,

Te kauoua, e taekinna bwa e nako mai iroua ae ti rawa ni karekea te *mountaineer* ke te iti are te *Mountaineer* ao te *Pfizer* bwa e bobuaka, e tuai man taekinna anne irouia kain te Tautaeka aei, ma bon ana taeka, ao e a kawa n taku bwa a nako mai wira, ao I kakauongo naba man ana itera te Tautaeka ake a taetae, akea ae ti taekinna ae ti rawa ni karekea bwa e bobuaka, ao ngkana ke e taetae bwa antai ae taekinna, ma are tao bon anne ana taetae bwa tao eti, anne teuana naba ae taekinna te WHO ae e a bon bobuaka aikai, ma akea ara taeka bwa are e aki kakawaki iroua te kabane mwane, nakon mauia ara botannaomata, ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita n te onaoraki, e nakoim am *point of order*

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa riki *Madam Speaker* ao e rabwa bwa tao N na ti anga riki teutana au maroro *Madam Speaker* iaon ana *Closing remarks* te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna, I taku *Madam Speaker* bwa e kakawaki ae ti na katerea nakon te botannaomata ni Kiribati n aron are mwaneweia te Tia Tei ao te iti ae te *AstraZeneca* , n aron are I a tia n taekinna, inano au maroro, anne te iti ae katauaki bwa tibwan Kiribati, mai iroun *Covax* are ana rabwata te WHO, ao ti aki ti ngaira ae tibwangara aio man te WHO, Aotiteria, e itinia naba ana botannaomata, n te *AstraZeneca* , Biti, aikanne tabeua aba aika tibwaia te *AstraZeneca* , e a kaman roko ana taeka te COVAX, bwa ti na anganaki te iti aio, e na karokoaki inanon Beberuare, ao n aron naba are I maroroakinna ao I taekinna bwa *Madam Speaker* ti taua teutana, ti *delay* ao n aron naba are I taekinna, ti *delay* ma ti aki tukia, ao te *delay* anne, n aron ae I kabwarabwara *Madam Speaker* , ibukina bwa iai tenan *Concerns*, iai te raraoma n te aonnaba ibukin tenan *side effects* , ao ti kaoka anne ara maroro, are ti kaokia nakon te WHO, n te tai arei inanon Beberuare bwa ti tangira te kamataata, ti tangira te kamataata mai irouia

ibukin ana *Safety* te iti aio, are ti nang angania ara botannaomata, anne are ti tuanga WHO, aokirira ao a taku, aia kaeka, imwin 1 te wiiki ao a kangai, e a tia ni karaoa ana kakae te *European Medicines Agency EMA*, ao e kaotinakoa aia kakaei aia kukune ae eti, iai tabeua tenan *Side Effect* ma e *safe* te iti aio bwa e na kabonganaki irouia te botannaomata, ao imwin te rongorongoro anne are ti ongo man te WHO, ao anne e a tibwa rinanona te Tautaeaka ao tia kukurei bwa ti nang butimwaea te iti anne ibukia ara botannaomata, Ke e mena e a kaman roko te iti aio *Madam Speaker* , inanon Beberuare, ma e na roko te iti aio n te namwakaina ae na roko ibukina bwa ti raraoma, ibukin ana *Safety Profile* ibukia ara botannaomata, anne are I mwaneweia *Madam Speaker*.

Te kauoua *Madam Speaker*, are e maroroakinaki iaon te *Doze, delta dose*, ti na kanga riki ni itinia ara botannaomata iaon are 20%, n aron are e tia n taekinna *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita ao iai au bubuti nakoim, ko maroro ni manga, are ai manga bon te maroro ke ti iai bwaai aike ko kan kaeti mai iroun te Tia Tei,

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: I kan bubutiko, kona ti kaeta te bwai are ko taku bwa e a tia n taekinna Tia Tei

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa, ao ibukin te *Delta dose Madam Speaker* anne mai iroun te COVAX, iai te reta ae ti a tia tibwa ni butimwaia ibukin tibwaia riki kain Kiribati iaon are 20% ao anne e roko man te COVAX, ti aki kona ni kabobwai man tenan kambwana n aron are e tia ni mwaneweaki, ti aki, ti kona ni bobwai mai iroun COVAX, ao ibukin te *Parental feat* ma te *Intensive Care Specialist* n aron are e tia naba n taekinaki, eti akea aikai nanon baira n te tai aio, *Madam Speaker*, a kangaanga reken tenan *Intensive Care Specialist* bwa a tare n te aonnaba, e kangaanga karokoaia i Kiribati, I kakoaua akea ikai, ti mwakuria, ao ti tabe ni mwakuri aikai *Madam Speaker*, ma akea inanon baira n te tai aio, e rabwa.

Tibiika: N anganiko te *point of order* Tia Tei mai Abaiang, e nakoim.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker*, tao e koaua tao I ti kan kaeti naba uoua au *point of order* n te tai aio, tao teuana tao n aron ana taeka raou n Tia Tei are e taekinna, are I karinai n te bwai are a taekinna, I karinai bwa are e aki taekinna, ao are e a tibwa kabwarabwara n ana *sum up*, ao ngke arona bwa tao e taekinna n

ana moan tai, ao ti kanakoi naba otara iai, bwa are ti ota naba iai.

Te kauoua, e manga kamangora naba te Komete, ana Komete te Auti aio, tao ibukina are te Taokita ngaia, ao ngke an taninga ara ribooti, bwa are iai ara *Progress Report* are e na toka ngkai, iaon kawaina bwa are bon anne e na riai n toka, ao taninga taina bwa kona bon noria, ae na bon kangai kain Abaiang bon te Oi n aomata riki aio, ko rabwa.

Hon. Booti Nauan: *Point of order* Tia Babaire, *point of order* taiaoka,

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa, ti teuana au *point of order* nakon te Taokita are te Tia Tei naba mai Abaiang, E koaua e mwaneweia I karaoa au *Degree* n te *Public Health* ao I a tia naba ni karao au *Post grade*, n te *Public Health* n te *FSM*, ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire, e na kabebetea nanona bwa ngai au maroro are I maroroakinna, kanga I aki boutoka te kaoti aio ibukina bwa e tuangira are ti a tia ni karaoia ao ae ti na tabe ni karaoia, ae ti karaoia ao ti na manga karaoia, ngke arona bwa e bita riki taekana, n aron ae na katekea wakauean nanou, tao Nna aki maroro, ngke ngkana I maroro ao e na

karewerewe riki bwanau ni
bwanibwanna, e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane te *point of order* ao Nna kanakoa te koati nano iaon te kaoti aei, kai e a bon tia n tabekia te Tia Tei mai Abaiang ana kaoti are kangai “*Bwa te Maneaba e na kainanoa ana babaire ni waaki te Tautaeka ni kateimatoai ana anga n totokoa rokon ao butin te Covid19 are e kakoauaki n aba aika mwaiti n te aonnaba bwa karika te Aoraki ao kakaiaki nakon te aomata ao e mwaiti te mate naba iai*”

Ake a butimwaia ke a kangai “Eang”
ao ake aki ke kangai “Tiaki”
E nakoia ake aki butimwaia, ao e totokoaki te Kaoti.

Ngkai e a bon tia ni kauringaki bwa e a tia ni boo 6 ao bon akea riki te bwai ae I kona ni karaoia bwa ti a bon riai ni motirawa n te tai aei, kai e a bon tia ni koo bwaran te Auti, ngaia are I a kabwara te Auti n te tai aei, ao tia manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 ma te marurung ao te korakora, ao e a bwara moa te Auti.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Te tataro

N aran te tama ao te nati ao te tamnei ae raoiroi Amen,

Te Atua ae moan te mwaka ao akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara buokira bwa ti na katiku bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe maninra nako, ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mwimwitongin aram ae tabu, ti kaniko n aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro Te Uea,

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoirai tai kairira nakon te kaririaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Tia nakon ara bwai are iaon te Ota bebwa.

Kiraaka: Taiboranakin taian Bebwa, mai iroun *Honorable Speaker*,

TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati Coconut Development Limited ibukin te ririki are toki 31 n Ritebwa 2016

Bebwa No# 12/21

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kiribati Shipping Services Limited ibukin te ririki are toki 31 n Ritembwa 2017

Bebwa No#13/21

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Te Kiribati Provident Fund ibukin te ririki are e toki n 31 n Maati 2018

Bebwa No#14/21

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon Akaunti Te Kiribati Provident Fund ibukin te ririki are toki n 31 ni Maati 2019

Bebwa No#15/21

Ana Ribooti Te Oteta Tienera iaon ana Akaunti Te Atinimarawa Company Limited ibukin te ririki are toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No#16/21

Bebwa aika akana a wene i matami ngkai,

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina

Kiraaka: Ana Kanoa te Tautaeaka mai iroun *His Excellency* Te Beretitenti iaon manga rinanoan ana Kanoan te Tautaeaka.

ANA KANOA TE TAUTAEKA

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti bwa ko a kanakoa am maroro n anne,

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tia manga kamaurira n raoiroin te ingabong aei, n aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri.

Ana Kanoa te Tautaeaka iai bitakina, te *Revise* ibukin te wiiki aei ao ai morara riki bon te bong aio, ma n aron bebwana ane buti ao I a manga kaongora riki iaona,

Te bong ae te Kauabong 27 n Eberi ae e a tia n nako, n te wiiki aei, uoua Biira akana a wene bwa kanoan ana kanoa te Tautaeaka, te moan Biira ibukin Te manga Kataumwane, Kometenakina ao Kauouan warekana, Te Biira te kauoua, Te Biira ibukin Kambwana 2020, Kometenakina ao Kauouan warekana,

Te bong ae te Katenibong ae ngkoanakoa ae 28 n Eberi, aia bong Taan Tei,

Te kaabong ae te bong aei, 29 n Eberi, iai uoua kanoana ane teuana kanoana bon te Bitaki nakon ana kanoa te Tautaeaka are e a tia ni manga moantaai ni buti, ao n aron teina ae ngkai, uoua kanoana bwa te Biira, ao te Kaoti,

Te Biira ngkanne iaon babairean booia ao aia *allowance* taan moti n te bowi ae rietata 2021, Kometenakina ao Kauouan warekana, ao te kauoua ngkanne te Kaoti are e a tibwa rin, ao te Kaoti ibukn katean ana Komete teuana te Auti ni Maungatabu ibukin katean ara *National University*,

Te Kanimabong ni ngabong, ae 30 n Eberi, anne aia bong Taan Tei ao iai te Kaoti ane raona, ae te Kaoti ibukin te bwaranako, ao ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao tia nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Te Kaongora

TE KAONGORA

Tibiika: Ngaia ibukin ami rongorongo Taan Tei ao n aron are kam nora ami Ota bebwana n te bong aei ae iai ara kaongora are e na kanakoa te *Chairman* n te *Rules of*

Procedure ae bon te Tia Tei mai Betio are Hon. Tebao Awerika ao Nna angana te tai aei bwa e na kanakoa ana *Statement*, e nakoim te Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae karineaki, ao I a moanna au maroro ma te Kamauri, I a reiti bwana ni kamauri ake e a tia ni kanakoi ara Beretitenti ae karineaki nakoimi ni kabane, ao taan ongora, kam na bane ni mauri

Tia babaire n aron are kanga e a tia ni maroroakinaki n tain te *Workshop* ao I kan kaongoa te Maneaba bwa e na rinanoaki te Tua ni kaetieti ae boou ma taian Onono ake a tia ni maroroakinaki ma Taan Tei aika karineaki nakon te ingabong, E na kometenaki te Tua ni kaetieti ae boou ao ni kabwataki nakon te ingabong ae te Kanimabong, I a kauringia Taan Tei aika karineaki bwa a karina aia Onono n te bong aio bwa e aonga n are e reke rinanoakina nakon te ingabong,

Tia babaire e kakawaki te kakaitau ao I a rimoa n anga te bwana ni kakaitau nakon te Maneaba ni Maungatabu, n te tibwanga are e a tia n anganira ngaira kain te Komete ibukin rinanon te Tua ni kaetieti ae e a tia aio, I reita naba te kakaitau nakoia kain te Komete n aia mwakuri mwaka ni katia tabeia are kakawaki ibukin te Maneaba ni

Maungatabu, Taan Tei aika karineaki mai Tarawaieta Hon. Harry Tekaiti, mai Beru, Hon. England Iuta, mai Makin Hon. James Taom, mai Onotoa, Hon. Taiaki Irata, bwanan te Komete naba ni kakaitau nakoimi Unimwane ma Unaine ao te botanaomata ae kam a tia ami iango ni ibuobuoki nakon te Komete n aron ae uringnga Taan Tei aika karineaki ao aio e a tia naba te waaki ae karaoaki ngkai aio, e a tia naba ni karaoaki ni bowin te Maneaba ni Maungatabu are karaoaki n te 15 n Tuun 2002, Nna bubuti riki nakoimi Taan Tei aika kam karineaki, bwa kam a karokoi ami Onono bwa e aonga n reke taia ni karinaki nakon te ingabong, tao Nna motika au maroro te Tia babaire, n tangoa ana taeka temanna ara Unimwane ae karineaki mai Onotoa, ae kangai nakoira, Ti a tia n rinei ngkami bwa ti onimakini ngkami, bwa kam ata te eti ao te riai, Taiakoka, karaoa te eti ao te riai inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ae karimoaki iai te katei ao te itangitangi n taainako, Tia babaire e kakawaki iroura ngaira Taan Tei bwa ti na butimwaea ana kakaewenako ao ana kauring te Unimwane aio, ao ti na karaoa nanon aio, man taeka akanne ao I a motika naba au maroro, ko bati n rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei mai Betio, ao ngkanne N nang kanakoa 5 te

titiraki nakoimi Taan Tei ao e nakoimi Taan Tei ane kan titiraki, e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Mamaau: E koaua e rabwa, tao imwain ae I kanakoa au titiraki tao e kakawaki ae tia reita te kaitau, tao ngaira taan reitaki ma am taibora ao ai bon kain ara Auti aikai ni kabane, Taan Tei ni kabane aika karineaki, ti a bon kaitauia kain te Komete, te Tia babaire ma Komete aika karineaki, n aia kekeiaki ao aia mwakuri korakora, n aron are ti kakoaua ao ti noria e a tia n toka mwin aia Ribooti, ti kakoaua aron tao bon mwebuakaia naba n tabetai, ni karaoi aia maroro n taai ao n taabo ake tao a kona n aki rangi mwengaraoi iai n aron ae kanga otan baika ke tao mwengabuakan te mwamwananga, tao babaire aika kona ni manga aki rau iai, ti anga bwanara ni kakaitau ngaira kain te Auti n Tei, ao ngkana ko kariaia ti a uboia teniua, imwin temaua,

Ao ai bwana naba ni kaitauia abamwakoro ake e reke rokoia irouia ni karaoa te maroro, ao tao abamwakoro ake e aki reke rokoia, tao kanga otara ti a bane naba n nanoraoi nakon kanoa ake a na manga tabekaki bwa katamaroan riki ara Tua ni kaetieti, ao are bon iai bwanaia rinanoia aia Taan Tei, antai ae na ataia tao a bon tia naba n reitaki ma aia Taan Tei aikai

karineaki, ao ti te titiraki ngkane ae uarereke, tao I kanakoa teuana, engae ngke tao bon uoua au titiraki, ma ti te titiraki teuana e kangai, are ti nang rinanon ara Tua ni kaetieti ae boou ngkana e tia rinanoana ngkai, ea bwainaki naba mai imwin toin te Auti aei, ao ngkana tao e aki kaineti nakoiaa kain te mena kanga bon ti te titiraki teuana e kangai,

Are ti nang rinanon ara Tua ni kaetieti ae boou, ngkana e tia rinanoana ngkai, e a bwainaki naba mai imwin toin te Auti aei, tao ngkana tao e aki kaineti nakoia kain te mena, kanga bon ti te titiraki ae kaineti nakon te Tua aei, ara kaetieti ae boou, kanga ana *effective date*, kanga ti aki atai waaki ake a nako, ma tao a na kona naba ni ibuobuoki, tao e a bon nako naba, ngkana ti a tia ni kaai ni boo nanoia ma Karinrin akana a na karinaki, ao tao e boo nanora bwa ai aei ngkai ae ti nang bwainna, e a waaki naba mai imwin te Auti n Tei aei ke iai riki te kawai imwina, ao e rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te *Chairman* n te *Rules of Procedure* e nakoim,

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia babaire ae karineaki ao tao Nna bubuti ana ibuobuoki te *Lawyer* man am Maneaba te Tia babaire,

E rarabwa Tia babaire n aron ae e a tia ni kaongoai ana *Lawyer* te Maneaba ni Maungatabu, e na manga Kometenaki n te Auti ae na roko ao e a kabwataki naba ngkanne nakon te Auti ae na roko, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Titiraki riki, bon ti nimaui titiraki ae katauaki, I anganiko moa te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa Tia babaire ao I a kauataoi tenan bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoira ni kabane, nakoia kain Kiribati ake a ongora n te rerio, ti na bane moa ni mauri

I a reita te bwana ni kakaitau are e a tia n tabekia ara Beretitenti nakoia kain ara Komete, kain ara komete are a tia ni karaoa tibwangaia are ti a tia n angania n rinanon ara Tua ni kaetieti n ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu are a tia ni kawenea aia Ribooti ao ti nang kakaitau ibukin aia mwakuri korakora ni karaoa kanoan tibwangaia are ti a tia n angania, ao e koaua iai kanoan aia waaki are a tia ni kawenea, ao ti karabwaia ibukin aia Ribooti are a kawenea naba nakoira, n te moan tai n te ririi ae nako, kanga te kaongora ibukin aia waaki bwa a bwaka iai, ao tao ngkai e a roko i matara ao tao tabeua tenan titiraki ni kaineti ma kanoan aia mwakuri, ti ataia bwa

arawata tenan aba are a karinna bwa ana kawari, ma tao e kakawaki naba ae a na bon taekinna te Komete bwa iaa aba aikanne, kanga kanoan raoi aia iango ao iaa aika reke rokoia iai, ao iaa aika aki reke rokoia iai, ma ti na bubutia a kona n ti taekin aba ake a reke rokoia iai mai buakon ake a tia ni kawenea bwa kanoan aia mwakuri imwin te maroro ngkoa n te ririki ae nako, ao aba ake aki reke rokoia iai ao tera te kanganga, ko rabwa.

Tibiika: Te *Chairman* n te *Rules of Procedure* e nakoim.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitau ana titiraki te Rita n te Kaitara, ao e koaua aba ake ti roko iai, Tarawaieta, Makin, Onotoa, Beru, ao bon Betio, ao e koaua iai ana kantaninga ae abwabwaki te Komete bwa e na kawari abamwakoro ni kabane, ma n aron ae bon bane n ataki, e korakora te kanganga ibukin aron te mwamwananga, iai taai ake kanga ti a tia naba ni iangoia bwa e nang bon roko te aba iaon ana abamwakoro te Rita n te Kaitara, ao n te tai anne ao ti a bon aitara naba ma taonakin te kiba n te wanikiba, ao ti a manga bubuti ngkana ti kona toa n toka n te *Speed Boat*, e roko ana karautaeka te *Marine* bwa ti aki kona naba n toka n te *Speed Boat*, bwa ngaia e tabuaki, ao ti teuana ae ti kona ni kabongana bwa tao ana *Pilot Boat* te KPA, ti kaongoaki bwa

e nang korakora naba tabena, ngaia are eang ti bon kataia naba n roko n ae tao te itera nuka ma bon te karautaeka bwa ti aki kona,

Ibukin te itera Mainiku, bon te karautaeka riki ae abwabwaki, aia tenan *Charter* ae ti a Kaman kaongoaki mai moan katean te Komete bwa iai te *Charter* nakon te Aono n Raina, ae te kiba, ao n tokin te tai, e a manga akea, ao ngke ti a noria bwa ti nang kataia n toka n te kaibuke, ngkana ti nang nako n te kaibuke ao ti nang aki roko n abamwakoro ake ti a tia n roko iai, ngaia are bon anne ti a bon tabekia bwa te bwana ni karautaeka n aron te Komete, iai taai tabeua n aron are e a tia ni mwaneweia te Beretitenti ae karineaki, ae ti a kiba nakon aba tabeua ao akea te kiba n oki, aikai e riki n uoua abamwakoro, ao ti a iangoa ai te kaibuke n oki, are ngaia e manga anaa riki te tai are tao ti na kona ni kabongana ibukin kawaran abamwakoro riki tabeua, ngaia te bwana tao ni kabwara bure mai iroun te Komete kai e aki kona n roko n abamwakoro ni kabane ibukin kangangan te mwamwanga, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ai ti uoua riki ara titiraki ao I angan moa te Tia Tei mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea e nakoim

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao eang tao bon

reitan naba taian bwana ni kamauri, nakoim *Madam Speaker*, kain am taibora, nakon te Beretitenti, te kauoman, te Rita n te Kaitara, Minita ao taan Taan Tei, ao riki tao bon te *Chairman* n te *Rules Committee* ma kain ana Komete, ao ai bon kain ara abamwakoro ae Nikunau, te kamauri nakoimi, kam na bane ni mauri.

Eang tao e koaua tao I rimoa n anga naba n reita te bwana naba ni kakaita nakoia kain te Komete n aia mwakuri korakora are I taku bwa ti kakoaua ao ti bon bane n noria, ao e a otinako ngkai mwin aia mwakuri ao ti nang kakaitua ngaira Taan Tei bwa eang are bon aio rinanoan ara Tua ni kaetieti inanon ara Maneaba aio,

Tao te titiraki ngkanne te Tia babaire, eang tao e nang tabetabe au iango ane tao mwakoron te Tua ni kaetieti ane kanga ana i rekereke ma te Tua ae Maungatabu, tera kanga te iango iai, e kona ni bon tabekaki ao ti kanakoi naba ara maroro iaona, ngkana arona bwa e rinanoaki te Tua aio, bwa are ti ataia bwa iai riki ane iaon *Rule 65* ao eang e bon kotokotea te *Constitution* ane 151, ma tera ngkanne, kanga ti kan titiraki bwa e kona ni bon rinanoaki naba aio ke ni kanakoaki naba aio, inanon rinanoan bwa tao ti na kanakoi ara maroro iai, e kona ni kariaiakaki

anne, ti anne te titiraki taiaoka Tia babaire.

Tibiika: Te *Chairman* n te *Rules of Procedure* e nakoim

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki, ao I kaitaiua te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki iaon anne, are koaua iai tenan bitaki tabeua inanon te Tua ni kaetieti ane e i rekereke ma te Onono nakon te Tua ae Maungatabu, ao e koaua e a tia ni maroro nakoiu ana *Lawyer* te Maneaba ni Maungatabu bwa e kona ni kabwataki ao e tauaki karaoa anne ni karokoa are e tia te Onono nakon te Tua ae Maungatabu, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao e tara n ae bon ai akea ae kan titiraki, e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki,

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa *Madam Speaker* e rio man au titiraki are man are kanga te kaeka nakon are e na manga uotaki nakon, e na kometenaki, ma ti au titiraki ngkanne iai anne n te *Rules* ke ti a kona naba ni kometenna ngkai, ke ti na manga bon taninga arei, ti anne au titiraki, bwa e aonga n ae e a waakinako naba kabonganan te *Rules* ae boou, kanga anne ngai are ti taratarai, ma e rabwa.

Tibiika: Te *Chairman* n te Komete e nakoim

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ao ko karineaki ao I kaitaua te Beretitenti ae karineaki n ana titiraki iaon anne, ao e koaua iai bwaai aika tia ni karaoaki mai imwaina, are n aekakin teuana, oneakin ana tai, aia tai kain te Komete n te *Public Account Committee*, ke ana mwane te botanaomata, are bitaki man au ate ririki nakon 2, anne e i rekereke ma Tua ae Maungatabu, ma ngke e rinanoaki inanon te Tua ni kaetieti, ao e karaoaki naba nanona, ngaia are ngkane tao e koaua tao ti na kakaea riki otara iaon anne, ma anne te bwai ae e a tia ni karaoaki mai imwaina, e a tia ni karaoaki te onono nakon te bwai ae i rekereke ma te Tua ae Maungatabu, inanon te Tua ni kaetieti ao e a karaoaki naba nanona, ma are e a tia n anga ana kaeka, e raoiroi bwa tao e kona ni manga, ti a manga bon kona n ongora iroun tao riki te Tia kaeti Tua ke antai riki, tao a kona n reitaki ma te *Lawyer* n te Maneaba ni Maungatabu, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ai bon ti teuana ana titiraki ngkana ai bon akea ae kan titiraki ao ti nang nakon ngkanne ara bwai are imwina, ao imwain ae ti na nakon ara bwai are imwina ao I a kaitau nakon naba te Komete n aron are kam a tia n tabekia man

ami itera aika uoua ibukin karokoan raoi tibwangana are e a koro nanona n te tai aei ao e a tia n roko te Ribooti i matara are kam nang tauraoi n rinanoia Taan Tei, ao kam rabwa, e rabwa te *Chairman* ma kain am Komete ni kabane, kam a tia ni kabane korakorami inanon ami Tua ni kairiri inanon ami Auti n Tei, ao tia nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Hon. Tauanei Marea: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia kanakoa am *point of order* te Tia Tei mai Nikunau

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* eang, ao e uarereke au *point of order*, tao I bon ti kan titiraki ke ni kan ota am *Ruling* te Tibiika iaon *Rule 24(5)* ti ibukin ara *Motion* ngaira kain te *PAC*, tera raoi am *ruling*, I raraoma bwa ai te kabanea ni bong ningabong ma eang e reke tokana ke e kanga, ti anne kanga au kan mataata *Madam Speaker*, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Nikunau ao bon te *Chairman* naba n te *Public Account Committee* ao I taku bwa e nang abwabwaki maroroakinai aei irouia au koraki, ma ngkoananoa ni karokoa te bong

aei, ao ti a tia naba n reitaki ma ana itera te Tautaeka, te *Business Committee* kabwara au bure, te *Business* are bon ngaia tabena ae bon kabaeaki ian ara Tua bwa ngaia e na kona ni barongai aron kanoan te bong teuana ma te bong teuana, ma riki n aia bong Taan Tei, ao n aron are ko bon ataia, kam bon ataia Taan Tei ao ni barongan ana bong te Tautaeka bon te Tautaeka e bon baronga ana bong, kanoan ana bong, ao ibukia *Privates Members Day* ao taben te *Business Committee* bwa e na baronga kanoan te bong anne, n aron ae turuturu ikai, e kateretereaki ian ara *Rules* n aron are ko taekinna are 37, kabwara au bure, 24(5) are *A motion in relation to the report of the Public Account Committee*

B, The Government responses the Report of the Public Account Committee,

Ao ni kabwaranakoana ngkanne are i nano, n taekinna n taetae ni imatang, e aoria ae kam bon taraia, are n aron are I a tia n taekinna,

*A motion in relation to (A) a report of the Public Account Committee and (B) The Government response to the report of the Public Account Committee that is accepted by the Speaker and which at least one days notice as been given not with standings the provision of Rule 37, shall **have President** over other Bills, and Motions in the order of Business of The Maneaba on the third day following the tabling and*

distribution of the Government response. ke taekana n taetae ni Kiribati, e kangai

24(5) Te Kaoti ni rekereke ma ana Ribooti kometen ana mwane te botanaomata ke B. ana kaeka te Tautaeka nakon ana Ribooti Kometen ana mwane te botanaomata are e a tia ni butimwaia te Tibiika ao are e a tia ni katanoataki teuana te bong n aki taraki te Tua 37 , e riai ni moanibwai iaon Biira ao Kaoti n ana kanoan te Maneaba ni Maungatabu, ngkana e a tia ni koro teniua te bong imwin taiboranakin ao tibwatibwan ana kaeka te Tautaeka.

Ao I taku bwa e bon raa, ni kaineti ma Tua anne, nanona kanga e tara n ae bon iai ke e riai moa n *Priority* ana bwai ke e riai moa ni moanibwaiaki ana Ribooti te Komete iaon are kanoa ni bong ake ana bong te Tautaeka ke ni bong ake aia bong *Private members*, kanga akea ae kangai, e riai n toka n te bong arei, ke e riai n ana bong ma teniua te bong n te tai are e tia iai ni koro taia, te *responses* ma are ami Ribooti are kam kawenea ke kam a tia n taiboranna n te Auti aei, ao e kona naba ngkanne ni katokaki, n *any day of the Maneaba*, e aki kangai bwa te *Government Day* or *Private members day*, tao ngkane tao bon iai te kanganga ngkai e aki raa, n aron tao am kan titiraki ni kaota bwa tera ngkanne au *ruling* iaona ibukina bwa ko raraomakina

bwa e na toka ke na aki, I a tia ni maroro ma au koraki au kantaninga bwa am Ribooti anne e na toka nakon te ingabong, bwa n aron kaongoau a tia ni maroro au koraki ma kain te *Business Committee* ao a tia ni kukurei bwa ana katoka nakon te ingabong, ngaia are ngkana e rau iai nanom te *Chairman* n te PAC ao I a kaokia nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko nangi n rabwa *Madam Speaker* , e rau nanou kai are e ngaia e nang toka nakon te ingabong, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia iai am *point of order* te Rita e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia babaire e rangi n uarereke bwa ni kaineti ma ana Ribooti te PAC ao tao e rawata riki tao Ribooti ake n taai aika nako ae a tuai man katiaki taekaia man te Maneaba, tao aikai ana Ribooti te Komete are e kainaki ngkai n ae tibwa ngkai, ma I taku bwa a rawata riki ana Ribooti te PAC ao ti noria bwa n ana bong te Tautaeka are ngkoananoa ao iai ana bong te Tautaeka are ti moan tai ni bwara iai, ma I taku bwa taai aikanne ngkana arona bwa e noraki bwa iai nikiran te tai a nang kakawaki ae kanoaki n tenan Ribooti aikanne, ae I taku bwa ti na bubutia am Aobiti ngkana e kona n rinanon ni kabane bwa tera ana Ribooti te PAC ae a

tuai ngkai man kaitiakaki taekaia man te Maneaba ni Maungatabu ao tao a baireaki taekaia ngkana ti aki n ara bowi aei, ae n te bowi ae na roko, bwa e aoria n are a tia tabera ngaira kain te Maneaba, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Rita n te Kaitara ao I taku bwa anne tao a bon ongra kain au aobiti ao riki tao te tia koroboki nakon te *Public Account Committee* ao I a bubuti ngkanne bwa ti a katauraoi imwain te bowi ae na roko bwa baikara Ribooti are a na Ribooti te *Public Account Committee* are a tuai man kauntaekaki n inanon te Auti aei, ao ai tabera anne, ti a tabenna nakon te auti are imwina, ao ti a kai kanakoi rongorongoia imwain manga waakinan ami bowi ae na roko, ao tao ti nang nakon ngkane ara bwai are imwina,

Titiraki ao kaekaia,

Te moan titiraki e mena imatau n te tai aei, bon te titiraki ae na tabekaki iroun Tia Tei mai Banaba Hon. Tibanga Taratai e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai, karaobwai ao boboti, e nakoim te Tia Tei.

**E TEIMATOA N NAMAKINAKI
TAREN TE KAAKO IAON BANABA
MAN IREMWEN AIA
KAREKEMWANE BITINETI**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ao imwain ae Nna kanakoa

au titiraki ai bon bwanau ni kamauriko te Tibiika n reitaki ma kain am aobiti, ao te Beretitenti ma ana Minita, ngaira Taan Tei, ai moarara riki taan ongora iaon Kiribati ai bon bwanan te abamwakoro ae Banaba n tabeka ana titiraki ao ana kamauri nakoimi n te ingabong aio, kam na bane moa ni mauri.

Ao e koaua e kangai tein ana titiraki *“E teimatoa n namakinaki te tare ni kaako iaon Banaba ibukin waeremen aia karekemwane Butineti mai irouia aomata aika tarau man Bitineti, e kakoauaki bwa a ti Banaba te abamwakoro ae akea ana kareke tianti n aron mwanen te ben, ao te riiti, Iai ana ibuobuoki te Tautaeka nakon ana kanganga Banaba aio Taiaoka”* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tibiika tao ngkai au moan tai naba te moan tai ni taetae ni kaeka te titiraki ao tao I a bon kamauriko moa te Tibiika, n reitaki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taaku nako Tewai, Unimwanen te botaki n unimwane iaon Tabiteuea ae te Ueanikai, eang Unainena, ae ueen te Ueanikai, I a bon kamauriko te Tibiika ma te Beretitenti ao te kauoman Beretitenti, Minita ni kabane, te Rita n te Kaitara ma kai te Auti n Tei ni kabane n reitaki ma

am *Staff*, kam na bane moa ni mauri,

E kangai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna Banaba, bon te Tia Tei mai Banaba ae karineaki, *Madam Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba bwa iai ana babaire ngkai te Tautaeaka ni buoka Banaba ma ana kanganga ao tataren te kaako ao uarereken mwaitin te mwane*” Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia Tei te moan tai

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika I kaitaua riki te Minita n ana kaeka ao I a kan butia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa tao tera ana angaa are e a tia ni kabwarabwarai bwa e na kona ni buoka iai ana kanganga Banaba aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa buokan te titiraki Tia babaire, ngkai kanga iai ara waaki ane I waakina ma au botaki ni mwakuri n reitaki ma kambwana akana, kanga kambwana ni kabobwai, taian *Wholesalers* ke *Private sectors* n reitaki ma te *Finance*, ao te DBK ao te MIA, ti na kamwananga te kaibuke ngkai nako Banaba ao ti na katoka te kaako iaona te Tia babaire, ao tao te katautau bwa e na

karaoaki anne nakon te ingabong, e a tia n tauraoi ngkai te kaibuke, ao ngkanne rokona ikekei, ao a na toka naba iai nakana, kambwana aika tao teniua, I ongo bwa kanga te Moel, Punjas, iai riki akana a bubura tabeua a na iria, ma aia tia kabobwai, aia kaako ae bon, e na rianako arona te Tia babaire, ibukin buokan te kainano iaon Banaba, n reitaki ma aomata te DBK, ana roko ikekei ao bon au *Staff* naba are a na tara te bwai aio bwa ngkana a roko ikekei ao a na tauraoi ni ibuobuoki ngkana arona bwa iai ae kanga a kan bobwai, a kan kabobwai n te *Float* anne, ngkana arona bwa iai ke tao boboti, akana a mena iaon Banaba ma tao iai aia kanganga n aron te mwane ma tera, e kona n tauraoi ni ibuobuoki ngkanne te DBK ibukin te ka-loan, iaon te tai naba anne ao tao e a kona naba ni karaiaiki aia ka-loan nakon te kaako ao a kaboi naba aia kaako ao tao bon aomata akana a kona naba ni kaboi aia kaako n te *Float*, e na tauraoi naba n tobwaki, ao n te tai naba anne ao tao ti na kairia naba n aron ae a na iri naba n te *Charter* aio kambwana akana taian *Wholesalers* ana nora Banaba ao ti na kataia ni kaungai nanoia bwa a na kona ni moana aron katean aia mwanga ikekei n te aro bwa e na uarereke ana kanganga te abamwakoro ae Banaba ibukin tataren te kaako, kanga anne moa, kanga *in summary*, kanga kabwarabwaran te bwai ae ti na

karaoia ke tao kaekan ana kanganga Banaba aio, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tibanga Taratai; Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka, ti kakoaua bwa tao e tauraoi ni mwananga te kaibuke ibukin kanga tao kaekan te tare ni kaako, ao e koaua te Tibiika ngkana ko karaua kanga tao n nora tein au titiraki ao I bon titiraki ibukin ana kareke tianti tei Banaba, bwa ngkana e roko te kaako, akea nanona bwa n aron are ti taekinna, ti kaitau nakon te Tautaeka tao e reke naba au tai ni kaitaua te Tautaeka n te mwane ibukin te bwai ae *Unemployment* are \$50 n te namwakaina, ao ngkana Nna karinna 30 te bong inanon te \$50 aio, ao e na reke nakon temanna tei Banaba \$1.60 n teuana te bong, anne te mwaiti ni mwane ae te \$50 ngkai ae e anganaki te koraki aika aki mwakuri, *One dollar sixty per day*, tao e reke te taman iai ke e aki, ke tao te, ma e koaua e ngae n anne ngaira ai bon akea riki ara kareke tianti oroben, mwanen te riiti, ao aio oin raoi ara bubuti, ko kona ni karika matan taian karikirake n aron ae ti tataekinna kanga iai kaubwain abara tao e koaua, iai atibun ara tabo, e aera e aki kabonganaki atibun tao Banaba, ao a kona ni mwakuri iai ara botanaomata, I taku bwa aikai

kanga tenan *Money Generating Activities*, ke mwane ni karikirake ake a na kona ni mwakuri iai tei Banaba, ti aki kantaninga ngaira te *Loan*, bwa ngkana ko *loan*, ae bon te bwai ae bon tabangaki naba, ae na bon kabaeaki naba iai nukam iroum ngke tei Banaba ae bon akea ana kareke tianti, ao ko a manga bon kabaeaki iai Nukam, kanga ti bubuti bwa tera ana ibuobuoki te Tautaeka, ti kakaitau bwa e kaekaki, e a karokoa te kaako, ma e tuai kanoan ana kareke tianti tei Banaba, n aron ae kanga I tabekia ao I a bon bubuti bwa ti aoria kanga n aron ae taekinna te *Chairman* n te *Rules and Procedure*, Te Eti ao te riai, ae ti na bane kanga ni kati teuanaki ao a bane n titabo, ti tetikina, ao I taku bwa anne N na kateia, I kan Katanga beron anne, ao e tuai kaekaki anne, Nna bubuti, I a kawenea bwanau ni kakaitau ao ai bon bwanau riki ni bubuti nakon te Tautaeka aio bwa e kona ni manga reita riki ana kakai ke tao ana anga ni kareke tianti tei Banaba e aonga ni kona n reke boon ana kaako, bwa ti kakoaua are e rarabwa, e na tauraoi ni mwananga te Kaibuke, ao e tauraoi n roko te kaako, ma ana kareke tianti ngkanne te botanaomata oin te kanganga, ngaia ti a bon butia te Tautaeka tera ngke e kona ni buoka oin ana kareke tianti tei Banaba, ibukin kaitaran te kaako ae na roko ngkai iaon Banaba tao ni mwanangan te Kaibuke, bwa ngkai

ara kanganga bon te *Cash slow*, ai bon akea ana kareke tianti te botanaomata , tao a mwanemwane taan mwakuri n te kauntira, ao taan reirei, ao tao ti te MA ke tao te Neeti, ao te Bureitiman, nikiran te botanaomata e mata taratara, ao ti a bubuti bwa tera ngke e kona n reke ngkanne buokan anne iroun te Tautaeka aio taiaoka, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Banaba, ao e koaua ti nora ane e taekinna, are ngkai kanga ti kataia moa ni buoka te kanganga ane e wene moa ngkai iai Banaba, kanga n te tai ae uarereke, ao ngkanne tao iai ngkanne ana babaire au botaki ni mwakuri n reitaki ma te MIA, iaon bon kanga taran aron te itera ane e taraia ao e orea berona te Tia Tei mai Banaba n te tai aio, ma I taku bwa e na bon raoiroi riki ngke arona bwa e bon katereterea raoi riki iaon ana titiraki, ni bon kamataata raoi n te aro bwa ti na kona n ata raoi te bae ti na karaoia, ma n aron are I taekinna te Tia babaire, eang kanga anne aron kabanean moa tamaroana ae ti na karaoia ao n *short term* ao ngkanne iai ngkanne babaire ane e baireia ngkai au botaki ni mwakuri ma te MIA, e na bon rabwatanna bwa te Kaunitra bwa ai terana ngkanne ae nang riiai ni karaoia ma te Kauntira ke te

Tautaeka inanoa ke kanga ana rabwata te Tautaeka ane e mena iaon Banaba bwa a nang karaoia ibukin te *Long term* , ma ti aki nanona ae nang kakantaninga naba kanga tao tera aekaki ni buoka aikai, are e koaua te eti ao te riiai, kai tao ti bon riiai naba ni karaoa naba te eti ao te riiai nakoia tarira tabeman, ao e koaua n aron te itera Maiaki, tao tabetai e tare naba aia kaako, a rotaki n te kanganga, a bon bae n taninga aron butin te Kaibuke, ma eang te Tia babaire, n aki kabwabwaka au maroro ma I taku bwa e na karaua nanona te Tia Tei mai Banaba, bwa anne ae ti rinanoa ngkai, ao I taku bwa te rabwata ae te kabanea n tamaroa ae na kibara te kanganga aio ao bon te Kauntira ae na kona ni kawenei ana waaki bwa tera ngkanne ae na kona ni karaoia tao man taairake aikai ibukin kauarerekean te kanganga, ao e na iraorao ma te MIA ao e kona ni iraorao riki ma te Tautaeka iaon itera akana a nori kain Banaba, ke a tangiri n te tai ae waekoa, ao n reitaki ma aia Tia Tei ao te Kauntira ao ti na uataboia ni kakoroa nanona man te Tautaeka, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ao tao Nna kaitaua te Minita n aron ana kaeka ae taku bwa e aki mataata raoi n aron tein te titiraki, ao Nna kaoka au titiraki ae kangai,

E teimatoa n namakinaki te tare ni kaako iaon Banaba, ibukin waeremwen aia karekemwane Bitineti mai irouia aomata aika tarau man te Bitineti, e kakoauaki bwa ai ti Banaba te abamwakoro ae akea ana kareke tianti n airon mwanen te ben ao te riiti, iai ana ibuobuoki te Tautaeka nakon ana kanganga Banaba aio, ao e koaua, e kaeka te Minita e tauraoi ni mwananga te kaibuke ni kaako, e aki kaeka te kareke tianti, e rarabwa bwa e a roko te kaako, anne nna kaitau iai, ma e aki kaeka au kauoua n titiraki ae I boboto iaona ana kareke tianti tei Banaba, ao e koaua e rarabwa te Minita n ana kaeka ao e mataata irou, ao I taku bwa e mataata naba iroun te ongora, te eti ao te riai e na kaea nnena ao I a kaitaua riki te Tautaeka n ana ibuobuoki ao teimatoa nakon ara abamwakoro ae Banaba, ko rabwa te Tibiika ao ko rarabwa riki te Minita ao te Tautaeka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Booti Nauan: E koaua eang e rabwa ana maroro Tia Tei ae karineaki mai Banaba, n aron are I taku te Tia babaire, kanga ti buoka moa te kanganga ane te kaako moa ngkai, ao ane I a tia ni kamataata naba n au maroro ane a tia ni kamwananga naba te MIA n te mwananga aio bwa e nang reitaki ma te Kauntira bwa a na tara

ngkanne nanon ane kanga e manga taekinna ngkanne ae okiokin tataren ao aki taun te kareke tianti iaon Banaba, kanga ti na iraorao ma ara rabwata ae te Kauntira ae bon te *Local Government* ikekei bwa tera raoi taian kawai ae nang riai ni karaoia bwa e aoria n tobwaki ana kanganga tei Banaba, n te tai abwabwaki n aron ane e taekinna te Tia Tei ao e koaua ti bon, ti rangi n tabeaianga n aron te bwai ae riki iaon Banaba, ao ti nora ae taekinna te Tia Tei, n akea tao, tiaki taua ma nanora, ti nangi n nora te kanganga ae taekinna Banaba ao tei iai ma are iai angan bwaai ni kabane ao ti na bon kawenea n arona bwa ti na tiaki nanona ae ti a kangai naba, *Okay*, ti a *agree* n te Auti n tei aio bwa ti a karaoa aio ao aio ao aio, kanga bon iai ara rabwata ane ngaia ane ti butia ngkai te MIA bwa e na reitaki ma ana rabwata ae te Kauntira bwa ana kona ngkanne ni kawenei kanoan aia waaki ibukin katokan te kanganga aio n te tai ae maan, e rarabwa te Tibiika ao tao ti ngaia anne.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Ioteba Redfern e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enuaromenta ao tararuan aba karikirakean te Ununiki, e nakoim Tia Tei.

**TE UPDATE IAON AU TITIRAKI N
TE AUTI AE NAKO IAON
ANGANAKIA COMMUNITIES TE
MWIOKO IAON TE KAITIAKI**

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika,

Tibiika aei au titiraki ane oti iaon te Ota bebwa n te bong aei, *“Tibiika I kaongora te Update iaon au kaoti are I tabekia n te bowi ae nako are a na anganaki Communities te mwiokoaki ibukin te kaitiaki are a na kaboaki iai”* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ana kaeka te Tautaeka, *“Imwin rinanon te bubuti aio ao e kakawaki iroun te Tautaeka bwa na moanibwaia moa kamatoan te Tua ni kamangeange ao boutokan te kaitiaki n anga nano iaon Betio ibukin buakanakin te kamangeange iaon Betio”* Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua kanga tein ae tuai tauraoi, e tuai tia te babaire iaona te Tibiika, ma ngaia kanga I kan ongora ngkanne bwa tera kanga te kawai are imwina ae ti na manga kaai n reitaki iai ma te Minita n te MISE ke tao te MIA, eang te MISE bwa e aonga n are kanga e na waaki kakoroan nanon

ngkane bwaai aike a tangiraki n te titiraki aei Tibiika, ao tao anne kanga tao I kan tabekia moa n te tai aei Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki, ao e koaua au botaki ni mwakuri kanga ti tuai rangi ni kaunga moate kaboaki ao kanga ti kaungaa moa are te anganano, n te kaitiaki, ao aio ngkai, ao irariin anne ao iai ngkai ara kakatai ae ti waakinna kanga ibukin kamatoan te Tua ibukin te kamangeange, are ti waakina ma tenan *security Firm* iaon Betio, ao ngkana e waaki aio, ao I taku bwa ngkanne e na aki kainanoa aio te *Communities* bwa are a karenako mange ngkai, e a katuaeaki naba n te tai naba ae waekoa, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa te Minita n ana kaeka ao titabo ma kanga e a mataata ngkanne ikai tein te kaeka nakon te titiraki ae I tabekia n te tai aei te Tibiika, ngkana e kariaia te Minita ao ti a manga bon karekea ara tai ni kawaria ao ni karekea raoi bwanin rongorongon te waaki aei bwa e aonga n ae e na tauraoi naba ni manga waakinako nakon are imwina te Tia babaire, are a nang tauraoi ngkanne bwa tao ai angkoa

are ngkana e a roko n te tai arei, a nang tauraoi ni manga butimwaeaki taan mwakuri ake a na kaboaki n te mena, ma ai angkoa tao ti a manga reitaki ma te Minita ngkana e kariaia, eang e rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki riki ao e koaua eang tia tauraoi ni waaki ma ngaia nakon ae na roko ma bon te tai aio bon iai naba ara anga ni buokia taan kaitiaki n tiaki n te mwane ma ti kona ni buokia n aron baika, kanga aia bwai ni mwakuri, ao tao tera katokan takaia, teutana inanon ana tai ni kaitiaki, teuana te *Motto* ae ti na riai n tatara ngkana ti buti irarikin te kawai, te *Community* are i Nanikaai, are aki toki ni kakaitiaki iaon te bike n taainako, aki kaboaki naakai, ao a bon anganano mai inanoia mai kabin nanoia bwa ana bon kakaitiaka aia tabo bwa e aonga n tararaoi te buti n te kawai ao n taraki iaon te bike ao e raoiroi aona, kam bati n rabwa kain Nanikaai, ti bia katotongi ngkami kain Nanikaai kam rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei ngkana iai, e a bon bane, e a bon nanoraoi kaekan titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina,

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of order*

Tibiika: Ngaia iai am *Point of order* te kauoman Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao bon te bubuti nakon am taibora ao moamoa riki nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana ngkana ti na taona moa te titiraki aio bwa iai te katamaroa nako iai, e rabwa.

Tibiika: Ao Nna angan moa te Tia Tei mai Maiana bwa iai te bubuti ae tabekia te Kauoman Beretitenti bwa ae ti bubuti bwa e ti taonna ngkai ao tao e manga toka n ningabong, bwa tao iai te katamaroa nakon kaekan am titiraki aei ma Nna kanakoa nakoim.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Tia Babaire I taku bwa akea te kangaanga te kauoman, e aoria ti a kantaningaia ma ngkana e kona n rin n ningabong ao akea te kangaanga, e rabwa.

Tibiika: ao ngkai e kariaia ao I a kariaia naba man te taibora ao e karinaki nakon te ingabong, ao e rabwa anne, ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina, ara titiraki are imwina e na uotia te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Dr. Kautu Tenaua e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang te Minita Ibukin tararuan

te Mauri ao katoki Aoraki, e nakoim Tia Tei.

**BUKIN TERA NGKAI A TUAI MAN
KARINAKI N ANA
ESTABLISHMENT REGISTER
NEETI AIKA A TIA N REKE AIA
BEBWA N 2018**

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao e bon te taeka ni kamauri nakoimi mai irouia kain Abaiang ao n reitaki ma kain ara itera aio n te ingabong aio, kam na bane ni mauri,

Ao aio te titiraki *“Tera bukina ngkai a teimatoa Neeti ake a reke aia bebwa n Neeti n 2018 n tuai man karinaki n ana Establishment Register Te Mauri ao Katoki Aoraki,”* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae ti waaki ao bon te bwana riki ni kamauri, I a reitai ma kain au abamwakoro ae Betio ni kamauriko *Madam Speaker*, kamaura ara Beretitenti, te kauoman, Minita tant ao taan ongora, kam na bane moa ni mauri

Aio *Madam Speaker* kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang, *“I kukurei n taekinna nakon te Auti aei bwa Neeti ake a tia n reke aia bebwa n Neeti n*

2018 ao 2019 a bane n tia ni karinaki n te boki are tauu mwia Taan Mwakuri ke te Establishment Register n Tianuare n te ririki aei, n aron ae oti iaon super normally post, ke nakoa aika kainanoaki,” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rangi ni bati n rabwa te Minita n ana kaeka ae moan te Tamaroa aio, ao are a bon ongora Neeti ao tao I a bon tabeka naba te karabwarabwa n aia itera naba ara Neeti ake a rekereke ma te bwai aio, ao tao bon te bubuti te Minita ao bon te Tautaeka ngkana arona bwa e taraki aio bwa kanga a bon kawa naba Taan Mwakuri ngkana a katukaki ni kamanaki n aroia aio, kanga n reke te nano uoua irouia bwa ana teimatoa ni mwakuri ke a na aki, ngaia are e aoria e rangi n rarabwa, e rabwa e a noraki n te tai aio, ao tao e a toki naba ikanne au titiraki, e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ao e rabwa bwa ti kukurei n teimatoa n tei irarikia ara Neeti aikai ibukin kainanoaki te mwakuri *Madam Speaker*, ti kukurei naba ni kaotia

bwa Neeti aikai a bon bane ni kona n reke irouia ni kabane tenan *allowance*, ma *entitlement*, ake a kona n reke iroun tenan *Permanent Staff*, n aron tenan *Leave grant*, ao n aekakin aikane a bane naba reke irouia Neeti aikai, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao ngkai e a bon nanoraoi kaekan ana titiraki Tia Tei anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaeta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin botaki n reirei, e nakoim te Tia Tei.

**N NIGAI MANGA KAROKOAN
BAOIA ATAEIN TE JSS IAON
TARAWAIETA**

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao ai bon reitan bwana ni kakamauri inanon te ingabong aio, I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaeta, n anga te kamauri nakoimi ni kabane Taan Tei ao bon Kiribati ae a ongora, kam na bane ni mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana “*Nna butia te Minita are tabena bwa n ningai manga kakoroan kauouan tibwan JSS Tarawa Teinaeta te Truck ae boou*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaeta, “*Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa e nang waaki karaoan te kabobwai ngkai e a tauraoi mwanen baoia ataei iaon abamwakoro ni ikotaki ma Tarawa Teinainano*” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki *Madam Speaker* ao I Kaitaua te Minita n ana kaeka ae moan te Tamaroa ao koaua bon te titiraki aio tao e bon mwemwe naba ngkoananoa, ao tao I bon noria n te *Notice* ma tao e koaua ngke I karina au titiraki ao I a kaitaua te Tia Tei mai Abaiang ngke e a bon tia n tabekia ma toa bon ti buokan te titiraki te Minita bwa ae ngaira ngkane iai ara *Case*, kanga I bon riki n tabeka te titiraki aio, ao tao e koaua I reitai naba n te rainanoanga nakoia kaaro ake a tia ni bua mauia, e koaua tao ai uoman ara ataei ae a tia ni mate ngkai tao n te kabuanibwai ni rekereke ma te bao te Tibiika, e koaua te Minita tabekan aio irou kanga ai bon te bubuti ao kaumakan te botaki n reirei bwa kai a riki kangaanga inanon ara abamwakoro ao i rekereke ma aki raoiroin te bao ao aio ngkanne ti a bon tabekia ao ni karokoa iroum te botaki n reirei bwa

ana tabeaianga Tarawa Teinaeta ni bubuan mauia ataei ni rekereke ma am bao ae e aki nang Tamaroa n te tai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua ti reita aron te raraoma ao te rainanoanga nakon te utu are a rotaki, riki aia ataei ake a kabuanibwai, ao e koaua Tia Babaire e bon I kakarabwa naba te Utu aei naba aei bwa e bon reke tibwangau ngai te Minita n te reirei irouia, ao I rangi ni kaitau iai Tia Babaire ao ara kantaninga bwa ara ataei a na aki rangi manga tokonono iaon te kaa n aron ae ti ataia bwa e a bon, iai tabeua ara bao ae a bon aki rangi n raroai Tia Babaire, ao e koaua n aron ae I taekinna n aron te titiraki aei Tia Babaire, e mwemwe n te Auti ao e mwemwe naba n are mai imwaina, ao bon aei teuana ae bwaka teutana Tia Babaire e aki koro raoi nano aei teuana Tia Babaire, n au kabwarabwara n ae mai imwaina bwa e bon aki koro nanon bon man moan barongakina Tia Babaire bwa e aki nakoraoi aron bwa are ngkoa ti taneiai ni kakareke mai iroun Taiwain te bwai aei ao iai teutan ngkanne te mwarara, n te tai ae nako ao ngaia e reke te kangaanga teutana iai Tia Babaire, ma ara kantaninga bwa ti na kataia ni kakikoa Tia Babaire ni katamaroa Tia Babaire, I taku bwa e bitaki te

bao n te tai aio Tia Babaire n aron ae e a reke te bus nakoia ataein Betio, ataein Tarawa Teinainano, ataein Kiritimati, ao te kekeiaki n tamwarakea te Tamaroa ao akea tokin te Tamaroa ma e koaua ti karautaeka n aei ao ngkai n aron ae I taekinna ngke I kawene bwanau n te tai ae nako ao ti na kataia ni keiakinna Tia Babaire, ao I kukurei n taekinna bwa ti a tia ni mwakuri anne ma au botaki ni mwakuri e a tia ni manga tauraoi ngkanne ae ngaia e a tia ni reke mwanenakin manga te kauoua n tibwa are ti na manga kanakoa nako aba aika nang korakora ae ti a tia n ataia n aron teuana Tarawaieta, Abaiang, Nonouti, aba akana bubura kaei Tia Babaire, ao akana a nang mwaiti botannaomata iai ao ti taku bwa a kainanoa te itera aei, ngaia are ti na kabanea ara kona Tia Babaire iaon aei, ao ti na bon bubutia ara ataei bwa a naki rangi n tokonono iaon baoia Tia Babaire ao naake taan tararuaia ataei a bia bon kakaonimaki ni iraira te kaa n taainako n tararuaia ataei bwa a na aki tokonono, ti a bubutia bwa a na aki totoka i moa, n are nnen te *Driver*, ma ana totoka irarikia ataei bwa ana bon *Control* ataei mai buki Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kaitaua riki buokan te kamatata n au titiraki aio

mai iroun te Minita are tabena, ao e koaua tao bon ti katabetabea ana tao te Minita bwa I ataia bwa a koa tabe ni baronga ibukin kaboan kaa akane, ao tao e koaua nora nanon Tarawa Teinaiaeta n tabekan aio ao ko nora aron te ingainga ni kan tobwa ataei man manoa man baoia aika na mwengaraoi iai, ma tao e koaua ibukin ngkana arona bwa ngkana a roko am kaa aikanne, ao ko bon ataia bwa Tarawa Teinaiaeta e rangi ni kaan, ao angin te tai ao bwaai ake a karokoaki ikekei a bon katabwanin naba, kanga aki katokaki n te Kaibuke, aei are tao e koaua, ngkana tao iai, tao bon ti buokan bwa tao ti noria naba n taai aika nako, ngkana tao bon iai am kataumwane ibukin tao ana *Freight* kaa aikai, tao ko kona ngkanne, ke kanga bon te titiraki teuana, ma kanga tao e kona ngkanne tao ni manga, tao ko kaboa mwina n angan te kauntira bwa are e a bon iangoa aron rokon ana kaa, tao au kantaninga bwa te Kauntira ngkana te tai are a bon tauraoi raoi akanne ao tao ko a ti kanakoa naba am taeka nakon te *Mayor* ma te Kiraaka I taku bwa tao e a bon roko naba n te tai ae waekoa te bao, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa e koaua Tia Babaire a bon ongo au Taan Mwakuri a bon ongo nake tabeia aei Tia Babaire, ao e koaua ti na ibuobuoki iaon anne Tia Babaire

ngkana a roko kaa aikai Tia Babaire ao tia reitaki, ao e koaua are e bon kaan Tarawaieta, I taku bwa ti bon ainiwae ma Tarawaieta I taku bwa akea kangaanga te reitaki iaona ao eang tia ongora irouia Kauntira ke tao antai aika na kona ni ibuobuoki iaon riki kawaekoan karokoan kaa aikai n te aro bwa ana buoka aron aia kainano ataei ao mwengaraoia ataei ni baoia, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I a kaitau riki nakon te kaeka ao I taku bwa kai e a rauaki nanou ao I taku bwa e bon ongo Tarawaieta ao riki kaaro ao tibu, ake a teimatoa ni kakantaninga nakon baoia aia ataei au kantaninga bwa a bon ongo te titiraki aei ao au kantaninga bwa a rau nanaoia ao e rabwar riki am kaeka ao bwa e a tobwaki n aron are a kantaningaia, ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e koaua, ti na keiakina ae ti na karaoia Tia Babaire ara kantaninga bwa n aron are ti a tia n taekinna n ae nako ti na kataia ni katauraao mwanena, ti na kataia ni karekea mwanena, ea reke mwanena, ti na manga kataia ni karokoi n taabo ake kanga a na riai n roko iai Tia Babaire ao ti na kabanea ara kona ibukia ara ataei

Tia Babaire ao bon au bubuti I a manga kawenea bwa au bubuti nakoimi ataei, toka raoi ni baomi, ngkami ake kam na kawakinia ataei I a buti ngkami, bwa e na aki manga reke te aeka ni kangaanga ae e a tia n riki nakoia ataei ake a tia n rotaki n te kangaanga ma aia utu Tia Babaire, ao ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne tia nako ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ao e na nakoim te Tia Tei.

**I KAN ONGORA MWIN AU TABEKA
N TE BOWI AE NAKO ARE
KAREKEA TE BONG TEUANA
IBUKIA KAIN TE COMMUNITY.**

Hon. Ioteba Redfern: Ao ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko manga anganai te tai aei ibukin kanakoan au titiraki, ao anne au titiraki anne ane e toka iaon te bebwa, “ *I kan ongora mwin au tabeka n te bowi ae nako bwa e na karekeaki te bong teuana are aranaki bwa te Community Day are e na karaoaki iai te kukurei bwa butimwaeen te bong anne,*” anne au titiraki te Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aei ngakne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio, “*I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Betio bwa e a tia te Tautaeaka ni karekea te bong ni motirawa ae te Special day 13 n Tuurai, te ririki aio ibukin reitan karinean bongin Kiribati ni ikotaki ma karineaia naba rabwata nako aika kakaokoro n aroia Communities*” Ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao ae koaua ai bon bwanau ni karabwa te Tautaeaka, te Beretitenti ni butimwaeen te kaoti aei ke te tabeka aei, ao e koaua a bon ongora kain Kiribati, a tauraoi ngkane tao a bon katauraioia nakon te bong ane e nang kakawaki anne are e a tia n tabekaki ao ni kabwataki iroun te Tautaeaka bwa kanga aia bong tenan botaki aika kinaki ao karineaki iroun te Tautaeaka, ngaia ai bon te kakaitau nakon te Tautaeaka Tia Babaire ngkai e a tia ni kakoroa nanon aei ao e a tia ni butimwaia ao ngaia ti a bon karokoa te rongorongou irouia ara botannaomata bwa aonga ni bane n ataia, eang e rarabwa akea reitana mai ikai, e rarabwa te Beretitenti, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, tao e a bon nanoraoi kaboan raoi ana titiraki Tia Tei ao tia nakon are titiraki

imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ribanataake Tiwau te Minita ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai taari, e nakoim Tia Tei.

**E KONA TE TAUTAEKA NI BUOKA
KARAOAN ANA ICE-PLANT
BANABA AO NI KAREKEA BOAN
ANAKIN IKA MAI BANABA NAKO
TARAWA.**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tei au titiraki, “E korakora ana karekemwane Banaba ae kona n reke mai taari n aiaron te ika, Nna butia te Tautaeaka aio e kona ni buoka karaoan ana mitin ni karao aiti ae te Ice plant iaon Banaba ni ikotaki ma karekean te bao ibukin anakin Ana ika Banaba nako Tarawa “Taiaoka

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao e koaua imwain ae I kaeka te titiraki ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki Banaba, reitan te bwana n kamauri, e moa mai irouia kain ara abamwakoro mai Tabomatang nako Burubenua, nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, ai bon ngaira ni kabane Taan Tei ao taan ongora n tamaroan te ingabong aio, kam na bane ni mauri,

E koaua aio kaekan te titiraki *Madam Speaker* “Tibiika ae ko karineaki, uoua mwakoron te titiraki, ao aio kaekana, ibukin marin Banaba ao I kakoaua ae rawata marin Banaba man ana marawa ae kona ni karekemwane mai iai, ao ni iokinibwaiaki nako Tarawa, te bwai ae tangiraki *Madam Speaker* bon karokoan ika aikai nako Tarawa ao I kukurei n taekinna bwa iai ana iango au botaki ni mwakuri n tobwa te kangaanga aio, te kauoua *Madam Speaker* ibukin te mitin ni karao aiti ao I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Banaba ae karineaki bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki ni karaoan aio,” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Minita n ana kaeka ae nang Tamaroa aio, ao Nna butia te Minita ae karineaki iaon ana kaeka are te mwakoro teuana, bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera ana iango ke tao tera ana plan ae tauraoi ni karaoia ngkai ibukin tao marin ana marawa Banaba, ao te kauoua tao ibukin mwananga tao ana tiim ibukin te mitin n ran, I kakoaua bwa iai baou inanon tao 15 n Meei ngkana e na angaraoi ao tao ti a kaai ni mwananga naba iai, ma ibukin are kanga ana moan kabwarabwara, tera ana iango

ibukin te ongora bwa e kakawaki ae a ongora kain abamwakoro ai moarara riki ara kauntira aoria n tauraoi naba imwain ana mwaing te *Ministry* aio taiaoka, ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker* ao e koaua ti aki ti Banaba n rawata marin marawan ana marawa *Madam Speaker* bwa bon abamwakoro Kiribati ni kabane, ao tera te babaire are e na karaoaki nako Banaba bon titabo naba ma taian babaire aika ana karaoaki nakon abamwakoro ni kabane iaon Kiribati, ao iai n aron are I taekinna, iai ana iango au botaki ni mwakuri ibukin tobwakin aio, bwa baikara babaire aikana ana karaoaki, iai babaire aika ti na reitaki iai ma teuana, iai babaire aikana ti kawenei, ti na reitaki ma kambwana ni kaibuke, bwa ana kona ni karaai ika, man abamwakoro aikai nako Tarawa, ibuki iokinibwaia nako Tarawa, ika aika na taraki *Madam Speaker* ika ake kanga a nang kangaanga aron rekeia iaon Tarawa, ao a na taketenaki tenan ika n aron ika nano, tenan *deep bottom*, *Free species* , ake I taku bwa e karako mwaitia iaon Tarawa n te aro bwa e na aki e na akea ika ake a roko mai iaonaba a na aki manga karibwa ke e na aki *Compete* ma tenan ika ake a tatanei iai kain Tarawa ni kabonakoa iaon Tarawa, akanne

taian babaire akana a wene ngkai, *Madam Speaker* , e koaua te kangaanga ke karaian ika aikai nako Tarawa, ma n aron are I taekinna iai babaire aika ti a tia ni kawenei ane teuana,

Ara maroro ma kambwana ni kaibuke are ti kona ni ibuobuoki ma ngaia, ni katokai toa tenan *deep freezer* ke tenan aiti baoki are e na tauraoi ni karai ika aikai man are i Banaba nako Tarawa, n aron are I taekinna tiaki ti Banaba bwa n reitai naba ma abamwakoro Kiribati ake tabeua, ane te moan, te kauoua ngkanne bon iai ana karikirake Banaba teuana ane ti waaki inanona ma ngaiia n reitaki ma te TUC ao BTC, are iaon tenan kaibuke n *Longline* , akana a mena ngkai ke e mena taekana inanon baia abamwakoro aikai, iai te babaire bwa ti na kataia ni manga karababa nako aia waaki kaibuke aikai bwa e aonga n are e kona naba ni buoka te kainano iaon karaian ika mai iaonaba, au kantaninga bwa e na ibuobuoki.

E koaua iaon karaoakin te mitin, iai te uruaki ae e a tia n ribootinna ara aomata are iaon Banaba, ao I butimwaea ana ibuobuoki te Tia Tei mai Banaba are tao n okina aio ao a na tauraoi ni mwananga ara koraki n tobwa ao ni katamaroa karaoakin ana bwai ni karao aiti Banaba, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita ao e koaua kanga ngai irou kanga e aki kaekaki naba au moan titiraki bwa tera raoi ana iango, bwa are kanga e manga rababa te kaeka aio, ao Nna kabwara bure, kai I taekinna aio, bwa aio bon ana kainano Banaba ao bon ana tabeka Banaba ni bubuti te Tautaeka, ao e koaua ko a karinia ngkai, tao ti a bane n rin inanona, e koaua anne bwai ae kang e tang nanora iai, bwa are bon iai kainanora bwa ko kakoaua bwa bon akea ara kareke tianti, ao ti bon tabeka ara bubuti ma kainanora nakoim, ao e koaua ko a kaekae ni karababa, e rabwa anne, ao iai mai iango n aron ae ko taekinna n te moantai, ao te iango anne kanga ko aki katerea raoi ni kabwarabwara bwa tera raoi te iango anne, ao e koaua iai te kaibuke n te *Longline* ae teimatoa kanga n anganaki angkoa a *through* abamwakoro aikai, ma Nna kaeta te rongorongongo bwa n aron ae ko taekinna, a mena taekaia inanon taian abamwakoro ae tao BTC, TUC ao Banaba, ni koauana, aki mena taekaia iroun BTC, TUC, ao Banaba, bwa iaa te MOU ae ti a tia n tiainaia ma tao ara kauntira ma tao bon te *Fisheries* ae tao am rabwata, ao e anganaki te CPPL are e na *operate* iaon aio, inanon te tai aio ao ti kakoaua bwa e koaua a tuai roko te kabwakamwane, are e a tia kanga ni

kakoauaki ian te MOU naba aio bwa e na kakabwaki \$3,000 ni katoa namwakaina, I taku bwa e aki *prompt* ke teimatoa ni bwabwaka ni katoka namwakaina, te mwaiti ni ware ni mwane aio, kakoroan nanon te MOU, ao e koaua bwa antai ae na katea te Tautaeka, e kangaanga ae ti na katea te Tautaeka, e kangaanga, ti a bon katiku bwaai n nakon ke iaon am taibora ke tao ko kan mena ian am taibora, ko a menai iai, ma te bubuti ae ti a bon bubuti iai, bwa tera ngke ko kona ni kabwaranakoa raoi bwa tera raoi ara kangaanga, e a mwaiti te ika iaon ara abamwakoro, e aki kangai ao e tau ao tao ti na tauraoi ni buoki ngkami iaon ami bwai n akawa ke tao ara *FA*, bwa ngai I kantaningai bwaai ae *typical*, bwa e aoria naba ni kaekaki naba ana kangaanga Banaba n te tai ae waekoa, bwa aio bon kainanon ara abamwakoro ae ti a bon tia bon bubuti nako te Tautaeka, ngkana tao e aki moanibwai irouia abamwakoro tabeua, e moanibwai irouira ngaira bwa are aio ti kaubwaira ngkai n te tai aio, ae ti a taraia bwa e aki manena, e aki kareke tianti tei Banaba iai,

Ao e koaua ngkana ti nang tataninga te *Program* ibukin ngaira ni kabane ao tao e koaua a teimatoa ni mabiao ni mwanemwane tarira akai, ao ngaira aio bon akea ara kareke tianti, ma e koaua, ko a katikua iaon am taibora ke iana, e a

nakoimi anne te Tautaeka ma I a kaitauko riki ngkai ko tauraoi ni kamwananga am tiim, bwa e na kona ni buoka karaoan ara *Ice plant*, akea nanon te *ice-plant* ngkana e a tei ao e aki waaki te *operation* iaon te akawa, ao anne raoi oin te titiraki ae I kan tabekia bwa tera nanon te kaubwai ae mena imarawa, ao te botannaomata e tauaoi, ma ai tomakina ngkane mai iroum ae kona *Facilitate* bwaai tabeua, I taku bwa e a tiku anne nakoim te Minita, ko a katikuia iaon am taibora ke iana, e a nakoim anne, ao ko rabwa riki n am kaeka,

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa tabekan ao kauan riki buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua, e toka iaon te taibora, ana bubuti Banaba n ai aron naba bubuti mai irouia abamwakoro ni kabane, tao te bae e kakawaki bwa e koaua aio kainanon Banaba, ao e moarara riki ngkai akea riki aia angaa ni karekemwane, ao n aron ae Nna kamatoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Banaba, e toka ana iaon te taibora e aki mena ian te taibora, ao ti na ibuobuoki n aron babaire ake ti a tia ni kawenei, bwa e koaua I a karauiai ni manga reitaki ma te Tia Tei mai Banaba bwa baikara waaki akanne, ake ti na waakini ibukin Banaba, ti aki te waaki ae ti kona naba ni waekoa ni waakin n te tai ae waekoa, ngaia are

e na karaua nanona te Tia Tei ae karineaki mai Banaba *Madam Speaker* bwa ana bubuti Banaba ti rangi n nora te kainano mai Banaba, ao ti bon kakoaua naba bwa e karako aia anga ni karekemwane, ngaia are aio te itera teuana ae I taku bwa ae I taku bwa e na ibuobuoki ni buoka riki aron aia waaki ni karekemwane kain Banaba *Madam Speaker*, n aron are e a tia n tabetabekia naba n te moan titiraki are e kainetia nakon raou ni Minita man te *Commerce* are kangaanga bwa ana kangaa ni kaitarai aia kabanemwane kain Banaba ngkana e bon uarereke aia karekemwane, ao ti nora te kangaanga anne *Madam Speaker* ao iai nanora ae korakora ni buoka ana kangaanga Banaba, n te aro bwa ana mwanemwane ao e na reke riki aia anga ni karekemwane kain Banaba man te waaki n akawa, ao n aron are I taekinna e rawata marin Banaba ao a rawata naba ikana aika rangi ni kainanoaki iaon Tarawa, aika tuai man noraki n toka n te mwakete iaon Tarawa, ao akanne kanga taian takete ae ti na taketenna mai iaon aba, bwa ti na aki karoko ika, are a rangi n rawata mwaitina iaon Tarawa ma ti na kataia n taketeni ika aika a rangi ni kangaanga rekeia iaon Tarawa, ma a kai reke man abamwakoro n aron Banaba, ao akane kanga babaire ake ti a tia ni kawei ao iai babaire aika eaki wene ian te taibora ma a toka iaon te taibora ibukin buokan

kainanon Banaba, ao e na karaua nanona te Tia Tei mai Banaba *Madam Speaker* bwa ti nora ana kangaanga ao ti na kibaria, ao ni buoka aio bwa e aonga n toamau ao n tabwanin n akea ae na tiku i buki n aron are ti tataekinna, bwa ana bane ni kabwaia te botannaomata mai Makin nako Arorae, Banaba ao Kiribati ae bwanin, au kantaninga bwa e kaeka te titiraki aio *Madam Speaker* ao e na nora naba te iango ni ibuobuoki ae te Tia Tei mai Banaba ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei kabanean am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e a bati n rabwa riki te Minita n kaeka ae Tamaroa aio, ao I taku bwa man ana kaeka aio ngkai e a tauraoi raoi, e a kaeka raoi te titiraki nakon nnena, ngai irou e a toka ngkanne ara kangaanga iaon ana taibora ao ibukin kamatoan aio ao I kakoaua bwa ara wiiki ae kanga e mwawa tao inanon te wiiki ae imwaira aio I a bubutia naba ngkana e kona n ongora ana tia koroboki , bwa e a moantaai naba ni kakabae ara tai n *appointment* bwa ti a kai n reitaki naba iai bwa e kakawaki bwa iai ara *Mayor* ane ngkana e ongora naba, ao ti a katauraaira naba bwa ti na kaai kanga n reitaki ma tao te *Ministry* ibukin te *Fisheries* iaon ara kangaanga aio, ao ko rabwa ao tia *lookforward* ibukin te reitaki aio, ko

rabwa riki te Minita n am kaeka, e rabwa.

Tibiika: E a bon nanoraoi raoi kaekan te titiraki anne ao tia nakon are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Arorae, Hon. Teima Onorio ao e na kaeaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin te botaki n reirei, e nakoim Tia Tei.

I a kanakoa moa nakon te titiraki are imwina, bwa I a ongora irouia kain au aobiti ngkana tao bon iai ana kakaeti, ao tao I aki bae n *aware* iai, ma I a manga ongora irouia kain au aobiti, ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te kauoman Beretitenti ao te Minita n te mwane Hon. Dr. Teuea Toatu, ao e nakoim Tia Tei.

OKIOKIN ANA KATANOATA TE TIBIIKA IBUKIN AIA AKAUNTI ANA KAMBWANA TE TAUTAEKA KE SOEs

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio au titiraki nambwa 144 ao e kangai taekana “*E rangi n okioki ana katanoata te Tibiika ni moan waakin bowi n te Maneaba aei, ae ana kambwana tabeua te Tautaeaka aika aki kona ni kona karokoa aia Akaunti iaon te tai,*

n aron are e baireaki ian te Tua ke te SOE Act, e kona n tara aei te Tautaeka bwa e na aki manga riki”
Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te kauoman Beretitenti,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei mai Nikunau ae karineaki, ao aio kaekana, *“I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa iai te waaki ni katamaroa ae na mwakuria au aobiti ma ana kambwana te Tautaeka ao rabwata nako ake a na ibuobuoki ni katamaroa te itera aio,”* E rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua te kauoman Beretitenti ao bon te Minita n te mwane ibukin kaekan te titiraki aio ao tao bon bukin tabekan te titiraki aio *Madam Speaker*, eang tao bon aio tabetaben ara iango ngaira kain te PAC *Committee* ni ikotaki ma kautabora are kai n te *Audit* ibukin norakin taian angin taian *Account* n ana kambwana nako te Tautaeka, kanga angina a ririmwi, aki irira raoi kanoan te Tua anne, ao tao bon te kamimi teuana bwa are bon aekan tao ana Akaunti te Tautaeka, ae rangi ni bubura kaei riki a roko iaon te tai, ao taian kambwana ae kanga te katautau iai bwa e nang uarereke aia Akaunti, a ririmwi, ngaia are anne ngkanne kanga te tabetabe ni iango iai, ma e

rabwa te kaeka bwa are ngaia iai te katamaroa ngkanne ae karaoaki ae ao bon ti tabekan te titiraki aio bwa e aonga n Tamaroa riki aron butin ana waaki naba te Tautaeka iaon ana kambwana aikai, ao tao bon buokan ngkanne te titiraki bwa eang ngkana e kona ni bon kamatoaki nakoia taian SOEs bwa ana riai ni ira Tuan aio, e aonga n ae na aki manga rimwi kanga ni kabotauaki ma ana Akaunti te Tautaeka ae a bon ira te tai raoi a roko iaon te tai ao aikai ngkane aki roko iaon te tai, ngaia are tao bon ti te bubuti nako te Tautaeka ngkana e a bon kona ni kamatoa nakoia bwa a na ira te Tua aio, e rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti e nakoim,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua, ti bon tei irarikina n aron kanga taian bwana kanga n raraoma ao n aki rau n nano, ibukin te iremwe ae karaoia kain SOE ke taian rabwata ake a na kambwana nako te Tautaeka, ao e koaua bwa iaan te Tua n te SOE *act* ae te kibu 20 ao a bon kabaeaki, a kabaeaki taian baba n tararua n taian kambwana aikai, bwa ana riai ni kawenea aia Akaunti nakon te Minita are mena iaia, aia *Annual Report* ke te *Annual Account* 3 te namwakaina imwin tokin te ririki, ke tao te *Financial Year* anne, ma tao n aron ae ko bon ataia *Madam*

Speaker ao e rangi n rabwa am katanoata imwain waakinan te Auti n Tei ao ko kauringia, ao I taku bwa ko karaoa aio ni katoa auti, ao e bon rangi ni kananokawaki, ae kanga tima kanga akea naba te Tamaroa ae e a tia n noraki mai irouia taian Kambwana aikai, ngaia are I taku bwa e aki rangi ni kakukurei anne, ao n aron ae I a tia kanga n tataekinna n au moan kaeka, bon iai taian waaki aika ti na karaoi ao I taku bwa taian waaki aika na buoka aron taobaran te kangaanga aio,

Tao e koaua tao te kabwarabwara teuana ae ti anganaki bwa bukin tera ngkai e aki toki ni iremwe taian Akaunti aikai, teuana mai buakona, tao e bon nang kangaanga kakaeen ngkana a nang *correct* aia *data* ke tao , are ibukin are a nang karaoia iai te Akaunti, a moamoa riki ni kambwana ake iai nako mwangangaia nako n abamwakoro nako, n aekakin tao te *Koil*, tera riki tao bon te *Air Kiribati* naba, bwa are iai nako mwangaia nako n taian abamwakoro, ngaia are e bon kangaanga ibukin tao te reitaki ibukin naba te *Connectivity* tao n te *internet* ke tera, akane tein kangaanga aika ngaia teuana ae a karekea naba te mwarara aio,

Ao te kauoua naba te baere kanga te bibitaki irouia taan tia mwakuri, bwa are angia tao nake a bon tia ni bebwa ke tao a mwatai n te itera aio, e moamoa riki taian *Accountant*,

te *Finance Manager* ke tao FM ke ara n taian *terms* aika kabonganai iaon te mena, a kona ni manga bita aia mwakuri, a mang nako tao n taabo ae tao a raoiroi riki iai kanoanga iai, ngaia anne teuana bukin taian kangaanga akanne, ma e ngae n anne *Madam Speaker* ao tao ibukin naba tao karauan nanon Tia Babaire n te PAC are te Tia Tei naba mai Nikunau ao iai ngkai taian waaki aika ti a tia ni karaoi, aika ti na katia ni kaugai bwa e na manga aki okioki riki te aeka ni kangaanga aio, ao tao nna bon ti taekinna ngai bwa are kakawaki naba ae Nna taekinna ibukin ana Tia Babaire n e PAC ao taon te auti nba aio, e a bon nkoim *Madam Speaker* ,

Teuana mai buakona ae ti nang karaoia ae nang kamatoaki, bwa taian CO ni kabane ao kain te *Board*, e nang karaoaki ngkai te bae e aranaki bwa *performance base contract* , are iai ngkai te boraraoi imarenaia nake te CO ao kain bon kain te *Board* naba bwa e nang tauaki ngkai raoiroi aia mwakuri man aia kakaonimakin ni katian taian *Account* aikai, inanon taina are e taekinaki are 3 te namwakaina imwin toki te ririki, ngkana e aki reke anne ao anne ngkanne are e na bon rota, e kona n rota aron teimatoan aia mwakuri,

Te kauoua naba te baere aranaki ao e aki toki n atotongaki n te Auti aio are CSO, ke tao te *Community*

Services Obligation are anganganaki taian kambwana ake kanga a taubeakinaki aia karekemwane man ana *Control* te Tautaeaka n aekakin tao te *Air Kiribati*, teuana te kambwana ae e aki toki n anganganaki te *Subsidy* ke te *Grant* aio te CSO bwa are ana kantoka are kabongana ngkai kanga eaki roko raoi te baere ti aranna bwa te *market rate* , kanga ti kataia ngkai ni karaoa are e na kona *Affordable* nakon, e na kona, e na aki rangi ni bobuaka nakoia ke moamoa riki tarira ma mwanera ake i abamwakoro, te *Koil* , teuana naba anne, n aekakin te *Koil* , ae te kambwana ae ngaia ibukin te bwaa, ana boo naba te tiatianaki, bwa are e koaua bwa are tao n tabetai ngkana e manga rangi ni bubura te boo, ao ngkanne e kona n rota aron te *Cost of living* , ngaia anne teuana te mena ao tao tera riki, te PUB naba, ma are ngkai, kai e aio e nang manga kateaki ae nang manga kamatoaki aio, bwa ngkana e bon teimatoa n aki roroko aia Akaunti imwin te tai are ian te Tua are e na riai n roko are teniua te namwakaina imwin tokin te ririki ao anne ngkanne e na kona naba ni kauarerekeaki ke n tauaki te mwane anne nako iai, iai ngkanne taian babaire ibukin kanga ti aranna bwa taian *short term plan* n aekakin teuana tao ti na *improve* naba te *Accounting system*, ke tao taian *Programs* n taian kambwana nako, ao iai te *Program* ae kanga e aranaki

bwa te baere kanga MIOB, *Mind Your Own Business*, *Accounting Software*, aio kanga bon te *Software* ae kanga e bon kuri *basic*, tao e bon *basic*, ma aio ngkai te bae e na riai ni kamatoaki ana bane ni katoaki taian kambwana nako ao te *Training* e na irianaki ma taian *training* iaon te *Program* anne, ke te *Software* anne, anne tao ti te mena, ma ngkanne iai riki ngkanne are ti nang bon kakaea are iaona riki, ao aio ngkanne are ti nang bon karina naba aio ngkanne ibuakon ana buoka te *Bank n Asia*, are e nang bon *provide* taian TA, nakoia taian kambwana aikai bwa e nang *improve* aia *Public Finance Management* , are tao tain te *Reform Program* , e moamoa riki iaon te itera ni kawakin te mwane, ao ngkanne tao n te tai riki ae abwabwaki ao ti nang bane ni katiteboi ni kabane taian *Accounting Software* n taian kambwana nako, are ai bon ti tetikina, akea ae nang mango koro ae tao tera ae kabongana are tao te mena, ai bon ti tetikina naba ni kabane bwa e aonga n ae titabo aron te reirei ae na karaoaki ao titabo aron te atatai ao titabo aron taian *output* are e na otinako mai iai, ao ngaia anne ngkanne, aikanne taian tabeua taian katamaroa *Madam Speaker* ae I taku bwa ti na kataia ni keiaki ao tao a bon ongora ngkai kain taian ana kambwana nako te Tautaeaka aikai, a bon ataia bwa antai ae ti taekinia, ao te bubuti riki ao tao ai

bon te kaoriori nakoia bwa a nang kataia riki ni keiaki, mi moa mai iroun aia baba n tararua ao ni ikotaki ma taian CO, bwa are n aron ae ti a tia n taekinna, iai ngkai taian waaki ae ti karaoi are e na kona n rota aron aia teimatoan aia mwakuri ke tao kairiri, tao e na ibuobuoki anne, *Madam Speaker* e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Tauaneia Marea: ao eng are bon aio ana tabeaianga naba ana aobiti te Audit bwa are anne te aobiti are ana nikira aia account nako iai ao eng kanga tao bon te tabeaianga iai are e bon aki koaua are ana akaunti te Tautaeka akea a tuai man rimwi ae ana akaunti te Tautaeka e rangi ni buburakaei ao e rangi ni rawata riki taian Ministries ao e raroa naba ao e rawata naba ao iai te aono ni mainiku ao e kamimi bwa a roroko n te tai aikai ao e rangi ni bubura aron karaoana. Ma te kambwana n ana taratara ana aobiti te Auditor e rangi ni uarereke aron tao e uarereke aron mwakuriana ao e a ririmwi. Ngaia are kanga e na riai n aki noraki te rimwi aio tao e kona riki n rimwi ana akaunti te Tautaeka bwa e bubura arona ma e a kamimi bwa e rimwi ana akaunti te kambwana.

Ma e rabwa te katamaroa are tao e koaua tao bon tabekan te titiraki aio bwa iangoan naba katamaroan

taian waaki ao e rabwa aron te kabwarabwara bwa eng bwa are a bon ongo kambwana ake tao a irekereke ma aio eng akea buokan te titiraki ma ai bon te kaitau ao ti na riai naba ni kaitau nakoia kambwana are ngke arona bwa iai ana mwane te Tautaeka aika a tabe ni kekeiaki a rangi ni kekeiaki ni mwakuri aia akaunti ao ni karokoi naba n te tai ni ira te tai ao ti karabwaia ake a rangi ni kakaonimaki ao tao e koaua ti na kaungaia ake a tuai ke tao a tine n aio ke tao a bwaka n itera aio ao eng are a bon ongora ngkanne ao e rabwa riki te kabwarabwara ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e tikiraoi bwa are I a bon tia n taekin taian waaki ae ti karaoi ao ti na bon taraia bwa e na bon koro bukin bwaai aika ti taekin aikai e rabwa.

Tibiika: E a bon nanoraoi raoi boon te titiraki anne ao tia imwain ae ti nakon ara titiraki are imwina e nang kakawaki bwa N na ti kaeta are ibukin ara record ibukin te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio e a nang kaman roko ana karautaeka ma ngke ingabong bwa ibukina bwa iai teutana kanga aorakina n te bong aei ao e a kaman roko ana reta nakoia kaain ana aobiti. Ma aki

anganai ma anganai naba n te taetae ma a kanakoa ngkai kanga aia raraoma nakon te Tia Tei bwa are a bon bane n ongora kaain ana abamwakoro ao nanona e bon boo taekana ao ana titiraki e na toka nakon te ingabong. Ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao te Kamweraoi. E nakoim te Tia Tei.

**MWANANGAIA KAAIN
TEBUNGINAKO AE TE TIIM N
AINE ARE A MOANNA N TE
BUTIBORO NAKO TIAINA**

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:

Te mwananga nako Tiaina bon kanuangaia ana tiim n aine Tebunginako are e reke nakoia imwin aia tokanikai n te butibooro n te Runga 2019 te katauraoui are a karaoia kaain te tiim ma aia taan tararua e karika te rawawata nakoia ni kabane. E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera bukina bwa ana kabanemwane kaain te tiim ibukin rokoia ao tikuia iaon Tarawa n aia katauraoui ibukin te mwananga aei? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao aio ngkanne kaekan te titiraki:-

Te mwananga nako Abaiang n te Runga 2019 bon ana bwai n tangira ke ana kanuanga Tiaina nakoia taan Tokanikai n te Butiboro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao e raoiroi bwa kanga e titebo bwa e aki kaeka are nanon te titiraki. Ma I ota n ae kaeka e titebo ma e kangai au titiraki, e kanga n reke mwanangaia ainen te butiboro are i Tebunginako nako Tiaina imwin te Runga 2019. Ma e raoiroi bwa e a kaekaaki n arona anne.

Te titiraki e kona te Minita are tabena ao tao te Tautaeaka ni kabooa mwiin te kabanemwane are e reke n te katauraoui aei ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua N na karautaeaka nakon te Tia Tei ae karineaki ngkana tao e taku bwa I aki rangi ni kaeka te titiraki ma kanga tao ibukin ana titiraki are e mwaneweia

are te mwananga nako Tiaina bon te kanuanga. Ma n aron are e teretere are bon ti aki ana kanuanga te Tautaeka bwa ana kanuanga Tiaina. Ngaia are ti katerea n te moani kaeka. Ao e rabwa te Tia Babaire n aron are tao a tangiria riki n ikan *claim* bwa e na kona ni kabonganaaki ke tao ni kaboaki mwiin tao boon tikua ikai kaain te Tiim mai Abaiang ao e kakawaki naba bwa e na teretere nakon te Tia Tei bwa iai te ribooti aika a mena imatau tao e a bon rawerawei e aonga ni manga *supplementary*. Ao e kangai n aron kaongoakia kaain Abaiang ao a bon kaongoaki rinanon te tareboon ao tao te meeri kainibaire are bon tabeia rokoia i Tarawa ao aia Passport. Ao ngkanne tikua iaon Tarawa iai naba te claim ae a tia ni karaoaki ae te *payment* nakoia n te mwaiti ni mwane ae \$1740 te taara mai iroun tao teure e kawakinia ke n tararuakia iaon Tarawa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa anne tao e bon teretere nakoia kaain te tiim ake e kaineti te titiraki aio nakoia are ngaia iai te mwane ibukin tararuakia iaon Tarawa ikai. Ma ke bon te titiraki ae kanga tao te bubuti ni kaotaota bwa are aongkoa te mwananga aio te kanuanga. Ma inanon nakomaia n tango booti ao ni kabane bwaa ao n tikua ikai are

tao iraua aia bong ao manga kaboan aia Passport bwa e titebo ma kanuangaia are anganaki n te butibooro arei e a manga bon bane ibukin te katauraio aio.

Ngaia are are e bi ate Tautaeka noora riaina bwa tera raoi aron tao te kabomwi ngkana arona bwa e a bon tabwanin aron aia kakae ma aia ukuke am koraki ao tao e na bon reke te karau nanoia n aron ae ana bon ota n te bwai ae e a tia ni karaoaki ao ni Kaitara ma aron aia kabanemwane. Ao e bati n rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa ti na karautaeka nakoia kaain Tebunginako bwa ti noora te bwai ae a tangiria n aron are I a tia ni katerea n au kaeka are kanga bon aio e bon nako mai iroun Tiaina ao ti aki ana baronga te Runga bwa e na karekea bwa te kanuanga nakoia taan moanna nakoia taan butiboro bwa bon aio ana kanuanga Tiaina ae bon onoti are e bon kataia ni karin raea inanon taian te runga arei bwa are aongkoa e nang tauraoi ni karokoia taan moanna n te tai arei nako Tiaina ni kaneweabaia. Ao kanga bon akea te kantaninga ae ti na manga karekea tao te kanganga ae tao tera ae e na reke nakoia kaain te tiim ake a moanna

n te tai aio. Ngaia are eng tao kanga anne buokan te titiraki ao kaekakina ao n aron ae bon matata naba ao e bon rangi n rawata naba ana buoka Tiaina inanon taint e Runga iai naba \$5 te ngaa are anganaki taan moanna nakoia ainen Tebunginako ao iai naba \$100 te ngaa bon ibukin bwaai ni kabane inanon kanga n taian n te Runga n te tai arei. Ao te bwai naba ae nang katereterea naba te Tia Tei kanga bon mwiin aia kabanemwane ao bon iai are e a tia ni ibuobuoki te Tautaeka bwa iai naba te mwaiti ni mwane ae e a tia ni kaokaki nakoia kaain Abaiang ibukin te *speed boat* ibukin kaokakia te mwaiti ni mwane ae \$731.25 kanga te *hire* man Tokaraetina ae aio naba are e kabanemwane naba iai te Tautaeka nakoia kaain Abaiang n te tai aio ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rangi n rabwa te Minita ao e a teretere bwa ngaia bon iai mwaane aika a tia ni kabwakaaki ao are \$5 ni ngaa bwa are aio bon kanuangaia ma ti te bwai are e rekereke ma te kabanemwane arei. Ao e a bon reke naba bwa te ibuobuoki ni iango ibukin taai aika ana roko bwa are ti a tia nonoori mwamwananga aika a karaoaki n aba tabeua ao tao e koaua tao ti aki i Kiribati ma ngkana ko noora tao te mwananga

mai Biiti mai Samoa mai Tonga aika te tiim n te Rugby ke tao tera ke te butiboro ao a mwananga ma te *travel package* ao te *package* arei kanoana te mwane. Kanoana naba te naan kunikai, te naan kau, bwaai ni kabane ake a kantaningaaki bwa ngkana ana roko n te tabo teuana bwa bon te kananokawaki bwa ngke a roko Tiaina ao e mwaitoro nakoia n te tai arei ma are akea are e tibutanna ke tao are e ririanna ke tao te flick flocks ke tera te Tia Babaire. Ao I taku bwa ti na bubutia ana aobiti ke te Minita bwa e na riai n tararuaki raoi aron te mwananga aio n te aro bwa I aki ataia bwa tera te Tia Tei ae raou n Tia Tei ae te Minita e a manga wirikiriki iai nakon te Minita n te MWYSA. Bwa au kantaninga bwa e ibuobuoki nakon aio ma e aki kataia ni kaitara aron te bubuti ni katikiraoan te tararua nakoia ao te tangin nano ae e reke nakoia kaain Tebunginako.

E ang te Minita ti aki te moantai ae ti nonora aron mwananga, n aba ake tabeua. Ma ngkana e kakoaua te Tautaeka bwa e na bon tararua raoi n aron aikai bwa ana aki bwainikirinaki ara botanaomata n aron ae karaoaki nakoia kaain Tebunginako ma raoia ti aki ikai te Tia Babaire bwa are iaon kawaia naba n oki are a karenakoaki naba mai iaon Tiaina nako Sydney n akea aia Visa ao tera ae karaoaki nako ikekei a *detain*, ao aki amwarake ao

a baki ao a nanoangaaki ao a kamoaki n te ran. Ao I taku bwa aekakin rongorongo aekaki n rongorongo aikai te Tia Babaire te Tia Babaire e nang kakawaki ao e kananokawaki bwa are ai tibwa mwanangaia nakai aki ataa te bwai ae a karaoia ao a manga roko i Biiti a tiku naba ni matu inanon te marae bwa aki anaaki n tobwaaki ni karinaki inanon te Utero ao te tiim are a mwananga mai mwaina are raoia are a mwengaraoi ma te Minita n oki nako Biiti a Hotel ma raoia tabeman kaain Abaiang.

Ngaia are e na riai ni *put on record* bwa te bwai ae karaoaki nakoia te koraki aikai e aki raoiroi ao riki ngkai a bon tuai ni mwamwananga mai mwaaina. E bia taraaki bwa e na aki manga riki nakoia kaain Kiribati ake e karaoaki tao te kanuanga n aekakin aio are a kamwanangaaki iai bwa e na taraaki raoi bwa e bon eti raoi kunikaia are ana mwanangaia ke aia *foot wear* aia kau are ana mwananga ma ngaia bwa e na kaitara naba ma te tabo are ana toua iaon kawaia ao riki manga aia Visa bwa e na bon *in order* bwa ti aki are a karenakoaki naba nako Sydney ao a *detain* ikekei n akea aia bure bwa te kamangaongao e a boo aia tai ni kitana Tiaina ao a karenakoaki naba.

Ngaia are anne bon tangi n nano ao I a bubuti bwa e na reke bwa te

reirei nakoira ao e na aki bwainikirinaki kaain Kiribati ao ngai I a bon aki kukurei bwa ana bwainikirinaki kaain Abaiang. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao eng ti noora ae kataia ni buunra nanona te Tia Tei ae karineaki ibukin ana abamwakoro ke tao ibukia kaain ana tiim Abaiang ao ti mena irarikina n taai nako ao n aron ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti, e tei irarikina ti boutoka ana titiraki ao ti na riai ni karautaeka ao n anga bwanara ni karautaeka ao ti na karokoa aio nakon Tiaina bwa are aio bon te baronga ae Tiaina ngkana arona bwa iai te *transit* ae e aki nakoraoi i Australia ao i Bitii are aio tia noria bwa te *contract* ke bwaai ni kabane are kanga e a tia n teretere iaon te mwananga aio ke te *condition* ai bon taben naba Tiaina mai Tarawa ni karokoa Tiaina ni karokoa e oki. Ao kanga anne ao I kukurei naba ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa a bane ni katauraoaki aikai iroun Tiaina kanaia aia *accommodation* ao kunikaia naba ni kamwaitoro e *provided* Tiaina iaon tikua i Tiaina ni karokoa manga okia ao ngaira ngkanne are bon taben te MWYSA are e bon ibuobuoki ibukin barongan manga baoia ni kaokaki nakon aia abamwakoro ae tangiraki

ae Abaiang ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu. E nakoim te Tia Tei.

**AKI KANAKOAN BOON TEMANNA
TE TIA MWAKURI N MTSS ARE E
KABUANIBWAI MAEUNA**

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Iai te tia mwakuri n MTSS are e tiku n tararua i Tabuaeran ae karina ni kabuanibwai maeuna ao boona e aki anganaki buuna n te tai anne ma e kaokaki nakon te Finance i Tarawa ikai. Te bubuti ni kan ongora bwa tera raoi te kainibaire ibukin aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran n ana titiraki ao aei kaekana:-

Te kainibaire ibukin ana bwakabwai te mate e bon riai ni katokaki ao ni

kaokaki nakon te botaki ni mwane ibukin tauakin mwiina. Ao mwakurian bairean taekana irouia ake taan bwaibwai ma te kabowi.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ana kaekaeka te Minita ae karineaki ao e koaua kanga e bon tabekaki aio ian te koaua are te tia mwakuri aio e kabuanibwai tabeua te bong imwain te bwakabwai tabeua te bong tao tenibong ke abong. Ao buuna akea abana ikekei bwa are a roko ni mwakuri ikekei. E aki kona ae te *common sense* bwa are bon ti ngaia ma natina ao e nang anaia bwa ai buokan ana mate are buuna are e mwakuri ke buokan maeuna. Kanga e bon ti bubuti are n te moan bwakabwai are ai bon titenibong ao e nang bwakabwai imwain maten buuna. E aki reke ian te kanibaire aio te Minita.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua ti bon reitaki ma te Tia Tei ae karineaki n aron te kanganga are e tokaranako te buu n te tai arei ngke e kabuanibwai naba raona tabeua te bong imwain te bwakabwai. Ma e bon matata iroun te Tia Tei ae karineaki bwa are bon iai tuan bwaai ni kabane ao e moamoa riki ngkana arona bwa e a motirawa te

tia mwakuri ao ian te tua are e mena inanon bain te MELAD are e aranaki bwa te DNE raa are te tua arei, are *Disease for Native Estate*. Ngaia anne ngkanne are e taubeakina aron karaoan ana bwai tia bua ke te aomata are e tia n toki maeuna n te tai arei.

Ngaia are bon te karautaeka bwa are e koaua bwa iai te tua ae ti kabaekaki iai ao ti riai ni karaoia bwa taan tia bwaibwai tao ti aki ti aki naba ti te buu te tia bwaibwai bwa are iai naba natin te tia mate aika tao bon ngaia naba aika ana bwaibwai naba. Ngaia are e bon riai n ae e na kaokaki nakon nnena bwa e na bon karaoaki te tibwatibwaa anne iroun te bowi. Ma e koaua n aron iterana tabeua n ae taekinna te Tia Babaire e kona ni kabonganaaki te *common sense* ma tao ngke arona bwa ti kona naba ni urua te tua ibukin te *common sense* ao tao ti kona kee ma are kanga iai baaba bwa ti na ira nanon te tua.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa te Minita ae karineaki ao e koaua kanga e kaawa te aba n te tua aio kee. Bwa are ngkana koa mena iaon aba n te tabo ae ti aki abam ao e a kabuanibwai raom ao ko nang kana te tano bwa are ai akea am mwane, ma e kaawa te aba. Ma e raoiroi bwa are buokan te titiraki

bwa kanga iai are ko mwaneweia n am kabanea ni mena are te kabowi. Te titiraki ngkanne bwa e na toki ni ngai ana bwakabwai te mate aio e ngaa ae e na kabowiakaki, bwa are buuna e a roko ngkai iaon Tarawa ao ti tabeakina naba tokana n te *charter* man te Education ao e tuai n roko i abana, e tuai roko i abana ao e na toki ngkanne ni ngai ana bwakabwai te mate aio are e na nakon te court bwa aonga naba n ataia nakai ao ana uota naba te bwai aio nakon te court. Ngkai e tuai roko buun te tia mwakuri n ana *home island*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e rabwa are bon iaan te NCS ao bon iaon te tua ni kammwakuri e a bon toki naba ana bwakabwai te aomata are e kabuanibwai bon n te tai naba are e riki n te bong are e toki iai te kabuanibwai arei. Are nanona bwa ngkana tao n aron are e taekinna te Tia Tei bwa tenibong te bong imwain te bwakabwai nanona tao ngkana te bwakabwai ni uoua te wiiki ao nanona tao 11 te bong. E a bon kaboaki naba ibukin te bwakabwai are imwaain boong ake e mwakuri iai imwian tokin maeuna.

E na uringaki bwa bon ti aki naba ti te bwakabwai ae ana bwakabwai te tia mwakuri are e kabuanibwai anne e na nakon te tua are I taekinna

arei. Ma e na nako naba ana KPF ana mwane ni motirawa ana mwane ni kara ngkana iai ana mwane ni kara ana mwane n aki mwakuri, ana bane ni ikotaki bwaai akanne ke bwaai akana ana riai n reke nakon te aomata are e mate arei nakon te tua anne ao mai ikai ngkanne are ana uotaki nakon te kabowi ibukin te tibwatibwa nakoia taan tia bwaibwai ngkana e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki ao I a kanakoa nakon raom n Tia Tei are temanna Hon.Tewaaki Kobae.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I a rimoa moa ni karabwa raou n Tia Tei ibukin tobwaakin ana kanganga ara tia mwakuri n MTSS ti aki ti ana tia mwakuri MTSS ngkana arona bwa e na riai bwa bon te tia mwakuri naba n te Education. Ma e mate n te reirei are n te itera are mai maiaki. Ao e kakoauaki bwa ana *Estate* te mate are kaubwaina n aroia nako tao ana *saving* ke tao abana ana bane ni bowiaki bwa e na kakaeaki bwa antai aika ana benefit iai ana *beneficiaries*.

Ma e kakoauaki bwa e na *take time* e nan ang abwabwaki te tai ao ngaira ara Taan Mwakuri n abara a rangi n raroanako ao ana okira ni ngai te tabo ikekei bon rikiaia ke bon kaia. Tera aroia ke a tiku i abara? E kona n noraki te itera aio

bwa tera ngkana e a kona ni *continues* boon te tia mwakuri anne ni karokoa are e bon roko tao ana *spouse* n abana ao e a kona ngkanne taan toki n aron are e bon taneiai te aba iai. Nakon are a nang tiku a nang aera a katauaki bwa a nang tiku ni baki ke a nang tiku ni ngenge ke tao a nang tiku n taka. Ao terana riki are e na kona n riki nakoia. E bia kona ni karinaki n te kainibaire bwa ti kakoaua bwa te Tautaeka aio ti tobwaia ao ti karikirake te tia tobwa. E bia kona ni kareina aio taiaoka te Tia Babaire.

Ao aran naba te tia reirei naba are n te itera are mai maiaki Kometa e a kaman tia ni mate ao buuna e a bon tibwa oki naba n te kaibuke are e nako raora n toka. Irarikin anne iai naba ana *overtime* te tia mwakuri n MTSS ae tabeka taekana raou aio e rinnako naba ibuakon anne. Bwa ti kakoaua bwa ana bane n riki bwa ana baireaki taekaia n te bowi bwa ana kona ni *benefit* ni kabane nakeke antai ake ana riai ni boon te mabiao aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E koaua e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna are raon te Tia Tei ae tabeka te titiraki aio mai Tabuaeran ao e koaua bwa are tao ai bon te titiraki teuana anne

ngkana e kona ni manga karaoaki arona bwa tera ae na karaoaki bwa tao e na bitaki te tua ngkana arona bwa e na riai bitakina.

Ma te bae te kanganga bwa are ti aki bwa ngkana e koaua bwa e karaoaki anne ao e nang bon bane ni karaoaki nakoia aomata ni kabane ake a tia tao n reke te kabuanibwai anne bwa are ngkana ko mate ao e kanga aron te tua koa bon kaboaki naba ni karokoa tao e a manga reke ana mwkauri buum arei ke tao tera. Bwa are te mate ti aki te bwai ae ti koa n ataia bwa e roko n ae ti ataia kanga e roko bwa te tia iraa ngaia tao n tabetai tao e koaua naba e na bon iai naba te utu teuana ma teuana ni bon nangoi rangaia n te tauraoi ma ti aki nanona anne ae ti taekinna. Ma te kanganga n aron ana iango are e tabekia raona n Tia Tei temanna mai Tabuaeran ao tao e koaua ngkana arona bwa e na noraki aei ao tao e kona ni bitaki te tua. Ma n aron tein te tua ae ngkai e bon rangi ni kanganga.

Ao e koaua ngkana arona bwa e nang karaoaki aekakin anne ao tao e nang bon karaoaki n tieuataake are nanona bwa tao e nang iai teutana tao te kanganga ngkanne. Ao n aron are e taekinna ana bane n rin bwaai ni kabane eti e na rin te aoataim, ngkana iai ana mwane ni kara ke tao iai ana mwane n aki mwakuri are e tuai bwaka e na

rinnako naba ibuakoana ao taian ra ariki irarikin boona ao irarikin ana KPF. Tao e na ibuobuoki anne e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abaiang ae karineaki Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Te Tibiika are tao N na *Point of Order* bwa e a tia n teretera ana kaeka te Minita ae karineaki ao tao a bon ongo naba kaaain Abaiang ae e na kabanea korakorana te Minita ma te Tautaeka ni karekei baoia ataein te reirei ao ngkana ko aki *mind* ao tao e rangi n rabwa ae ti a tia n ongora ao e rau nanora iai ao bon ara kantaninga bwa e na kaungaaki te Minita ma ana koraki bwa ana kawaekoa kaekan te kanganga aio. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ao tao e bon nanoraoi ana titiraki te Tia Tei mai Abaiang imwin ana kaekaeka te Minita nakon titiraki ake aekakin akane ao tia kanakoa ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari te

Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitauko ngkai ko kona n anganai te tai aio bwa N na tabeka te titiraki aio ma I taku bwa au titiraki aio e na rangi n *similar* nakon are e tia ni mwemwekia raou n Tia Tei n te bong are ngkoanoa. Ao I taku bwa kaeka ni kabane a tia n ongora kaain abara ao e a tia naba n reke inanon baira. Ngaia are I taku bwa eng tia katikua moa n arona aio moa bwa e aonga n ae a reke naba tain titiraki akana imwina. Bwa e aonga ni bane aia titiraki raora n Taan Tei ai butia moa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e nanoraoi am titiraki anne ma kaekaeka ake a tia naba n nako n aron are mai mwaaina ao tia kanakoa ngkanne nakon te titiraki are imwina ma e a tia n roko naba ana karautaeka ao ana bubuti te Tia Tei mai Makin bwa e taona moa naba ana titiraki aei moa n te tai aei. Ao tao iaan naba nanoraoina ma aron te kaekaeka are e a tia ni kanakoaki n te moantai mai iroun te Minita n te Reirei. Ao tia kanakoa ngkanne ara titiraki nakon are imwina N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin Akawa ao Karikirakean

Kaubwaira mai Taari ao e nakoim te Tia Tei.

**KAMWANANGAAN ANA TIIM
TANAEA TEMANNA N NAKO N
TUOI BOOTI AO INTIN IAON
BUTARITARI**

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te ingabong aio:-

E kona te Minita ae karineaki n te Botaki n Akawa ni kamwananga ana tiim mai Tanaea ake a mwatai iaon karaoan uruaki nakon booti n akawa aika aluminum ao ni karaoi naba taian intin aika a uruaki n ara abamwakoro ae Butaritari? E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n tabekan ana titiraki ae rangi ni kakawaki aio ao aio kaekana Madam Speaker:-

Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ao e kukurei au tabo ni mwakuri n taraa te bubuti aio ni kaineti ma te kainibaire ae booou ibukin ana ibuobuoki ara tabo ni mwakuri nakoia taan akawa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita n te kaeka ae rangi ni kakukurei ao e koaua ae a bon ongora ara botanaomata ake a kainnanao kanga te aekaki ni ibuobuoki aio Madam Speaker.

Ao e kakoauaki Madam Speaker ngkana I ti kona ni maroro ti teutana ae nang uarereke bwa bon te kanganga kanga e bon rangi ni kanganga are e na kanakomaia am booti ao e karaoaki ikai ao e a manga kaokaki nako ikekei ao e bon rangi ni korakora kanga imwain rokon te naan Fiber Glass ao e bon rangi ni korakora te naan booti ake te naan aramanim. Ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Minita ao e rangi n rabwa te Minita ngkai e butimwaia ni kangai kanga e bon ti tabetabe au iango n are kanga te kainibaire ae boou. Ma ngkana e bon ti kona ni kamatata teutana te Minita bwa tera raoi ae kanoan te kainibaire ae boou n te aro ae ana unga iai nanoia ara botanaomata akeke kanga taan akawa ake iai aia booti te aramanim ao aia intin naba Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e ti kainnanaoaki kanga ti te kabwarabwara teutana iaon te babaire ae boou ao eti bwa iai ana

iango te Botaki n Akawa ni boutoka aroia taan akawa iaon aba te Tia Babaire n aron are e karaoia naba n te bwai n akawa. Ao n aron ae ti bon ataia iai te *scheme* ae aranaki bwa te *Fishing Gear Revolving fund* are tera te kantaninga iaon aio Madam Speaker e na kateimatoa n te tatauraoi ni bwaai n akawa nakoia kaain buuki n te boo ae tamaroa n te aro bwa e na boutoka aron aia waaki ni karekemwane taan akawa. Ao aio te *scheme* aio e a kaman waaki man te tai ae kanga bon iraua te ririki imwin are e tei rabwatan te Botaki ni Mwakuri ae te Botaki n Akawa. Ao e teimatoa ni waaki te *scheme* aio ni karokoa te bong aio Madam Speaker ao ngaia are e noraki tamaroana bwa e tauraioi te bwai n akawa ibukia ara taan akawa ibuki ae raoiroi boona ibukia ara taan akawa. Ao n noran tamaroan te *scheme* aio te Tia Babaire ao tera ngkanne te babaire ae boou are kanga ti katerea n ara kaekaeka n te bong aio e a tia ni manga baireia te Botaki n Akawa bwa e na manga katea rabwatan te *Revolving Fund Scheme* iaon ana *spare part* te naan intin n reitaki ma te naan *spare part* ibukin karaoakin te booti aika te aramanim ao te *fiber glass*. E a tia ni uotakirakeaki aio nakon kabineti e a tia ni butimwaea te kabineti ao e nang tauraioi ni manga waaki ngkanne te Botaki n Akawa ni karaoa te *revolving fund* iaon are e na *supply* te naan *spare*

part aikai ibukin te naan intin ao n reitaki ma te naan booti.

Ao e koaua bwa iai naba n te *scheme* anne te *service* are e na teimatoa te Botaki n Akawa ni buokia taan akawa ibuki e moarara riki taan akawa ibuki ni karaoi ana ibuobuoki iaon te *repair* ibukin te aramanim, booti aramanim ao booti *fiber glass* n reitaki ma te naan intin ake e a tia n tibwatibwai nako ana waaki ni ibuobuoki te botaki n akawa n taai aika nako.

E nang kakawaki aio bwa ana teimatoa ni mwakuri booti aikai Madam Speaker ngaia are e aki tangiria te Botaki n Akawa bwaai ake e tibwai nako aikai a nang bon wene n akea bonganaia. E tangiria bwa ana manena ao ana bongana ibukia ara botanaomata ake a mena ibuki. Ao akanne ngkanne kanaon te *scheme* ake kanga I katerea ni kaekan te titiraki aio Madam Speaker n te aro bwa e na teimatoa te ibuobuoki aio nakoia ara taan akawa ake a mena ibuki ao tao e a bon reiti naba ma kaain abamwakoro ni kabane iaon Kiribati Madam Speaker.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki teutana te kaekaeka teutana Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker ko rangi n rabwa ao e rangi n rabwa aron te ibuobuoki n te kaeka bwa e bon rangi ni matata. E rangi n teretere are e taekinna te Minita ae karineaki ao e koaua bon anne are kanga te bwai ae kainnanaoaki ao tia rangi ni kukurei riki n ongo ae ngaia e nang manga kateaki ngkanne te *scheme* are kanga e na kona ni ibuobuoki ngkanne ibukin te naan *spare part* n te intin ao tao bon te *service* naba n aron ae taekinna tera te Minita ae karineaki. Ao ti kakoaua bwa kanga iai riki teutana bebeten te *fiber glass* bwa kanga e bon bebete aron te naan *repair* nakon te naan bwangabwanga iai bwa are kanga tit e aramanim are kanga bon iai riki kangangana bwa are te tomatoma ae kanga bon akea rabakauia ara botanaomata iai.

Ma tia rangi ni karabwa riki te Minita ao ti kaunga te Minita bwa tera ngke arona bwa e waekoa ni waaki ao I a bon kabaebaea naba rangan te Minita ngkanne bwa are kanga e bon tao e uringira naba bwa are kanga I bon tabeka aio ao kanga bon akea te Taan Tei ae a tabeka aio. Tao aki rangi n nano n te akawa ma tao ngaira kanga ti nano n tea kawa ma I a bubutia naba te Minita. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua tia

moanibwaia ana tabeka te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao inanon te tai ae e aki maan tao e na mwananga te tiim ni karaoa ao ni kakoroa nanon are ti a tia ni kaekaeka iai inanon te Maneaba Madam Speaker. Ao e koaua ti karabwarabwa naba nakoia taan ang ate buoka n te itera aio ao teuana karikirake are anga ana ibuobuoki nakon te itera aio I karabwa ana buoka New Zealand are iaan ana *project* te *Tobwaan waara* bwa ngaia ae kataia ni ibuobuoki ni karinna inanon te waaki ni ibuobuoki rinanon ana karikirake are e angan te Botaki n Akawa inanon ana mena ae te Tobwaan Waara ao iai te naan babaire ngkanne are e koaua e kuri ni kanganga riki aron karaoan taian booti ake aramanim bwa e bon kainnanao te rabakau ae kaokoro iaon te tomatoma. Ngaia are iai ao e a tia n rinnakoa aio te *project* te karikirake ae te *Tobwaan waara* ae ti na kataia ni karekerekei ma buoka aikai ma are e waaki inanon te KIT e moarara riki iaon karaoakin te naan tomatoma iaon te aramanim ao inanon te rabwata te karikirake aio ao ti a tia ni kani karekerekea ma are a mena ian te KIT bwa ana kona naba ao ti na kona naba ni kabongana aia *service* ara ataei ake a kataneiaiki iaon te tomatoma n reitaki ma are ana waakinna ara Taan Mwakuri man te botaki n aron are te aro bwa e aonga n tabwanin ao ni kona raoi n tobwa te kainnao e

moarara riki iaon karaoakin te naan booti aika te naan aramanim. Bwa e bon kainnanao riki te *skills* ae *specialized* ke te kona ni karaoi bwaai aikai e tangira te rabakau ae bon kaokoro arona ma ti karabwarabwa bwa iai te waaki ae karaoaki ngkai ni KIT irouia ara ataei aika a kataneiaiki n te tomatoma ti na reita aio ma are ti bon waakinna n te Botaki n Akawa n te aro bwa e aonga ni kona n rawatate ibuobuoki ae kona ni karaoaki.

Ao e koaua eti ti kakoaua are karaoakin te *fiber glass* e bebeta riki nakon karaoakin te aramanim. Ao n aron are e bubuti iai te Tia Tei ae karineaki ao kai tao ngaia ae moan tabeka aio ao e na waaki te tiim ni kakioa ana abamwakoro imwin te Auti aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Teuana riki buokan am titiraki e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Ti aki te titiraki Madam Speaker ma ai bon te kakaitau riki nakon te Minita ae karineaki ao kanga tia bon raona naba ana kakaitau te Minita nakon te Tautaeke n New Zealand n aron ae e a tia ni mwaneweia bwa ngaia ae mwanena te tiim ae boou aio. Ao tia raora naba bwanaan te Minita ni kakaitau ao tia karabwarabwa riki ngaira kaaain Butaritari nakon te Minita ibukin kanga moan waakinan ao ngkana arona bwa e

na teimatoa bwa e na waaki aio ao tia kariaria ngkanne inanon bong rake aikai Madam Speaker ao e rangi ni bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAN KATOKAAN 52
TAIBORA N REIREI N TE
KAIBUKE MAI TARAWA NAKO
NIKUNAU**

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao eng Imwain ae I kanakoa au titiraki aio ao e ururinga naba te Minita ni Fisheries bwa ana abamwakoro naba e kainnanao te akawa.

Ao aio au titiraki te Tia Babaire:-

Eng I kan butia te Tautaeka rinanon te Botaki n Reirei ngkana e noora riaina karekean katokan 52 taibora n reirei n te kaibuke mai Tarawa nako Nikunau. Ao taibora aikai bon kanoan ana bubuti te reirei ae Moanrunga Primary School i Rungataa i Nikunau nakon ana buoka aobitin New Zealand are a karaoaki n ana tabo ni karao bwai te

KUC i Antebuka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

Madam Speaker e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanon te bubuti aio ni kaineti ma te kainibaire iaon buoka nakon reirei itinanikun ao ana babaronga te MOE ke te Ministry of Education ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka are e tauraoi ana tabo ni mwakuri n rinanon te bubuti aio. Ao e koaua te Tia Babaire tao bon kanga akea riki buokan kanga te titiraki bwa eng e a tauraoi ana Botaki ni Mwakuri te Minita ian kainibaire akana e a tia ni mwanewei. Ma tao ai bon ti te bubuti nakon te Minita ao tao bon nakon te Tautaeka ngkana e kona n rinanoi aekakin bubuti aikai mai irouia ana reirei ake tao a bon iangoi naba aroia ma aron rikirakeia ritinanikun ana babaronga aobitin te Botaki n Reirei ni bon korakoraia aia tia reirei ao aia Komete tao ni kakaai buoka n aron ae teuana aio

ngkai ae e riki man aobitin New Zealand. Ao tao iai tao taian itera ni mwane tabeua ae tao e a rangi ni uarereke iai ana kabanemwane te Education bwa aio ngkanne bon ti kantokana.

Ao tera ngke e kona ni ibuobuoki nako iai ma I kaitau ao I a butia te Minita aio bwa eng tao n aron angaraoina ao e a rinanoi bubuti aikai ao tao bubuti naba akana reke imwin aio nakon taai aika imwaira ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao e rangi n rabwa ana kamatataan riki ana itera te titiraki aei iroun te Tia Tei ae karineaki. Ao te Tia Babaire e koaua ti bon nang kakaitau riki nakoia tao kaain Moanrunga te Tia Babaire bwa taan reirei ikekei ke tao naake a biriakina aio te Tia Babaire ao e koaua bwa aio teuana te itera ae ti na nang kaunga naba nakoia ara reirei kanga ana aki totokoaki aekaki ni kakamwakuri aekaki aikai te Tia Babaire.

Ao ti kakoaua bwa ti karabwa New Zealand aron te ibuobuoki aei bwa ngaia are I kangai ti na karaua n rinanoia te Tia Babaire ao ti na manga rinanon raoi riki te naan *policies* ke bwaai ake ti taku bwa ti na kona n nang ni ibuobuoki ke ni kataia ni karikia bwa e na aki totokoaki aia *initiative* ke aia

kakamwakuri ara botaki riki naake tabeia aei. Bwa are bon tabera ni kabane te reirei ao ti na nang kaunga aio te Tia Babaire n ae ti aki toki ni mwaneweia ti na kaunga aio ao ngaia are anne bukina ae I kaeka n arona aio ti na tauraoi n rinanoia te Tia Babaire ao I nang karabwaia kaain te reirei mai Nikunau aei, kaain Nikunau te Tia Babaire man te reirei aei ao te mwane ni buoka are i New Zealand ao ni kabane au kaunga nano nakoia akana tabeua te Tia Babaire.

Iai ara baronga n aron are I taekinna ao iai naba ara *desk* iaon kawaina ni wene au beba nakon te Tautaeaka are n nang tibwai naba ana buoka Tiaina are N na kanakoi nakon reirei ni kabane iaon te taibora ma ma taian kain tekateka are a nang nako aon aba te Tia Babaire. Ao eng ara kantaninga bwa ti na keiakina uotara aei ao riki te titiraki aei e rangi n tamaroa te Tia Babaire ngkai ti ongora n te tai aei ao ti na kaunga te kakamwakuri n arona aio bwa e koaua bwa ti na riai ni kakamwakuri ibukin karekean ara *facilities* ma katoamauan ara reirei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei ao I taku bwa koa bon nanoraoi ni kaekan am titiraki ao ti nang nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie

Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin Akawa ao Karikirakean Kaubwaira mai Taari e nakoim te Tia Tei.

**AIA BUBUTI KAAIN KUC ALFRED
MEMORIAL COLLEGE AO PARIS
KATORIKA IAON ABEMEMA
IBUKIN BONOAKIN AIA TABO
AIKA ROOTAKI N TE KANAKI**

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I a kautaoa bwanaia kaain abau ae Abemama ni kamauria kaain te Maneaba ni Maungatabu ngkoe te Tibiika ao kaain Kiribati kam na bane riki ni Mauri. Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 152 n te Ota Beba ae kangai taekana:-

I kan butia te Tautaeaka bwa e a bwaka ia aia bubuti kaain te Paris ni Katorika iaon Abemama ao ana reirei te KUC ae Alfred Memorial College are inanon te rawa ibukin bonoakin aia tabo aika rootaki n te kanaki? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa mwemwekan te titiraki aio Madam Speaker ao e koaua reitan naba te kamauri ni kaitara are e a tia n tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama ao e koaua aio ngkanne kaekan te titiraki aio:-

Te Tibiika iai uoua mwakoron te titiraki ae tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abemama ao aikai ngkann kaekana.

Ibukin KUC Alfred Memorial College inanon te rawa I kukurei n taekinna bwa e tauraoi te Tautaeaka ni karekea te ibuobuoki ni buoka ana kanganga KUC Alfred Sad.

Ao ibukin te kauoua ibukin ana Paris te Katorika I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waaki te kataratara te survey iaon aio n te wiiki ae nako man au tabo ni mwakuri. Ma iai riki kamatebwai aika a kainnanoaki ibukin katabwaninan te ribooti iaon aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao aio bon te bwana ni kakaitau mai irouia kaain Abemama nakon te Tautaeaka rinanon te Minita. N te Botaki n Akawa ao kaubwaira mai marawa n ana kaeka ae rangi ni kakukurei. Ao I ti bubuti ngkanne bwa are tao ibukin te reirei ni ngai ana katautau ae e na kona iai n reke buokaia ke tao e na waaki iai. ma tao ibukin aia bubuti kaain te Paris bwa tera riki kamatebwai aika a kainnanoaki bwa ana karaoaki imwain ae bwanin raoi kanoan te ribooti iaon aia bubuti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buoan te titiraki Madam Speaker ao e koaua kanga bon iai te raraoma teutana iaon katean te bono bwa ngkana arona bwa kanga imwin taian kakae aika a karaoaki ao e na kona ni manga korakora riki ana urubwai te naan bono aikai ngkana arona bwa e karauaki ni bonoaki.

Ngaia are e na kainnanao raoi te buoka ae kona ni moantaiaki ni karaoaki n te tai aio Madam Speaker e kona ni iai te naan baeki ake a kona moa n ti kabonganaaki n te aro bwa e na aki rangi ao e na ti buoka kauarerekean te kainnanao. Ao anne are ibukin te reirei ane e taekinna te Tia Tei.

Ao e koaua katabwaninan te kakaee aio te bwai ae ti na kakoaua ao ti na uringa n taai nako bwa e kakawaki ae ti na bon kamatebwaia raoi bwa ngkana arona bwa te bono ae na karaoaki e na akea ao e na uarereke ana urubwai nakon mwakoro riki akana irarikina. Anne kanga mwiin taian kukune aika a tia ni karaoaki. Ao iai naba ao e a tauraoi naba waaki ake ana kona ni ibuobuoki n aron aikai mai iroun te Atinimarawa iaon karaoakin bwaai ake a kona ni ibuobuoki ibukin kauarerekean te kanaki.

Ngaia are inanon te tai ae e na aki maan te Tia Babaire ngkana e a

tabwanin raoi te ribooti ao e na waekoa n roko te buoka nakon te reirei n reitaki ma te Paris ane e tabekaki n te titiraki. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio Madam Speaker ni kaeka te kainnanao are e uotiarake temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao ai bon te bwana riki ni kakaitau nakon te Minita ao I taku bwa e nan ang ibuobuoki riki are e a tia n taekinna. Ao tao ibukin moa te reirei bwa ngkai bon te kanganga ae nang korakora n te aono are e mena iai te reirei. Bwa te kanaki ae moan te korakora. Ao tao ngkai iai aia kateitei ane iangoia n are mai tanrake ao a raraoma ngkai ibukin te kanganga anne. Ma ti nang kakaitau bwa ngkana e bon reke naba moa buokaia moa n te tai aei bwa e na toki aron te kanganga n te kanaki mai tanrake ao I taku bwa anne e nan ang ibuobuoki.

Ngkanne are ibukia kaain are ana tabo te Paris are i Biinoinano ao I taku bwa te Paris n ririki aika nako ao a tia ni kataia ni buoka te kanganga ni katea kanga ni bonobonoa aia tabo aei n aron are tao e a bon tia nori ate Minita imwin te kakae are e a tia ni waakinaki n te wiiki ae nako. Ao ngkanne ngkai

are e a bon teimatoa n tao taari nakon tabo aei ao aikai taabo are ana auti te Tama ao te maneaba, ao ngaia anne kanga ti tabeaianga kaa'in te Paris bwa e na kona moa n reke buokaia ae tao n aekakin are e na iangoaki ibukin te reirei ti kamanoana moa n te tai moa ngkai ao imwain are e bane raoi kanoan ana kakae te Minita ma ana koraki ana taan rabakau bwa tera raoi te anga ni ibuobuoki ae e na tamaroa ibukin te itera aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa riki buokan riki te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti na kibara aio n aron kainnana n te tai ae waekoa ao n aron are I taekinna iai anga tabeua aika a kona ni ibuobuoki n te aro bwa ana kona naba ni kauarerekea ana urubwai naba katean taian bono, n aron ae a tia ni kakoaua ara Taan Mwakuri e rangi ni korakora kanga ana urubwai naba te bono ngkana arona bwa e na kateaki. Ma iai waaki aika a kona ni karaoaki ae e na kona ni ibuobuoki n ti tobwa moa te kanganga aio n te aro bwa imwain are e bane raoi te babaire iai ao te kamatebwai bwa tera raoi te anga ae e na kona ni karaoaki. Ma ni kibaran aio Madam Speaker ao au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma ana aobiti te Beretitenti are e tabe ma

itera aikai ni kibara te kainnana aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e a bon bane kanoan au titiraki ma ai bon ti te bwana ni kakaitau. Bwa I ataia bwa e nang tiraua te bubuti ae aekakin aei inanon bain te Tautaeka ao tia kakaitau naba ibukia kaa'in abau ae Abemama ao tao ibukia karo ao ataein te reirei ao te KUC are ngaia are reirei are a iangoa naba kamanoana n te tai aei nakon te Minita ao nakoia riki ana tia mwakuri are a tia ni kibara aron te bubuti aei. Ao ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e nakoim te Minita, ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao e a nanoraoi ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

**RINEAKIA ATAEI NAKON REIREI
AKE BON TI AKI AIA CHOICE
NAKON KAUARINAN**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine ao imwain ae I waaki ao I a kamauri nakoim ma te Beretitenti, te Kauoman ni

Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane ao ake a kakauongo ni kabane nakon te ingabong aei nakon te rerio I a reitai ma kaain au abamwakoro ni kamauri ngkami. Kam na bane ni mauri. Ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae nambwana ae 168 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara nakon te Maneaba aei ao Kiribati ae bwanin aron rineaia nakon kauarinan n reirei ake a bwaka aia bwii iaan te bwaati ao tera te babaire ibukin karaiaia ke te transfer nakon reirei ake a rinei ke a bon nano iai ngkai a rineaki nakon reirei aika ti aki nanoia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti karabwaia naba kaain Beru ni bwanaia are mai iroun aia Tia Tei aei. Ao ti kamauria riki kaaro ke tao ataei ake aia titiraki aei te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru te Tia Babaire:-

Te Tia Babaire I rangi n tauraoi ni kabwarabwara nakon te Maneaba aio ao Kiribati ae bwanin te babaire iaon rineaia ataei ake aki bwaati aia bwii ao karaiaia nakon reirei ake a kan nako iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Ngai ate Tia Babaire ae bon kananonaaki riki ikai kanga te kan ongora irouia karo bwa tera te *policy* ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao n aron ae ataaki te Tia Babaire ao te Tautaeke n te tai aei e a tia ni karaoa ke ni kakoroa nanon te motinnano are aongkoa a nang bane n anaaki ataei ni kabane, a nang bane n reirei ke a nang bane n roonaki ataei man te Koraki 4,5 ao 6 te Tia Babaire. Ao ngkanne ni iri ma aio ao tao e na bon kakoauaki bwa n aron ae ngkana ti karaoa aio te Tia Babaire nanona a nang bon reirei ni kabane ataei ao e kainnanaoaki ngkanne aron te barong ate Tia Babaire iaon aron barongaia ataei aikai ma ara reirei aika ti tao 17 ara Senior Secondary School te Tia Babaire ke te aekaki ae tuai koro 20. Ao ti kaitau nakoia karo bwa ngaia teuana te rabwat ae rangi ni ibuobuoki nakon te reirei nakoia ara roro aika a rikirake. Ao nanona ngkanne a nang manga kanoaaki taabo aikai ngaia are te *criteria* ngkanne ae ti kawenea te Tia Babaire e kangai, bwa iai ae te *old criteria* ke iai ngkoa te *motinnano* are e a kaman *implemented* kanga n te

tai ae nako are te *pass* are bon te *pass* are tao te C are ngkana ko bwaati ko *meet* te *pass* ao nanona koa reke naba ian te buokaki. Aongkoa aki buokaki kea ki ronaki ake aki bwaati ao anne te *old criteria* anne are e katanoataaki inanon te kakatanoata are aongkoa te motinnano ni kawai anne are iai te motinnano ni kawai are *pass* ao iai ngkanne te motinnano ae boou ae te *new criteria* are e kakatanoataaki naba are ngaia ngkanne are naake a bwaka aia bwii ian te bwaati te Tia Babaire.

Kanga anne teuana kabwarabwara a bwaka aia bwii. Bwa ngkanne e kangai te Tia Babaire bwa are ti kataia bwa ibukin naba aron katakin noran te reirei bwa e na aki rangi ni ibetutu ao e na aki rangi n raa bwa e na karauaki raoi ni barongaaki te Tia Babaire, ao ngkanne nakeke kanga ti kakoaua bwa a bon bwaati kanga ana bon nakon aia *choice*. Kanga ana bon nako n aia *choice* ao ngkanne naake kanga a reke n te *criteria* are te *new criteria* arei are kanga a noraki bwa aki bwaati ma ana bon kareireiakaki naba. Ngaia ngkanne ataei akanne ana nako n are ana barongaaki iai n reirei ake ti taku ana karauaki ni kamenaaki inanon reirei akana nikirana akanne te Tia Babaire. Ao e koaua ngkanne iai ngkanne te *zoning* ae tia manga kataia ni karaoia bwa are ngkanne manga te *transfer* ngkanne tao e na

kakoauaki naba bwa e ngae ngke ti na karaoa aio ma bon iai naba bwaai aika ti na kona ni *mindful of* ae ti na *bear in mind* bwa are iai teuana te *medical case* ae e na kona n ae iai ataei aika tao ti na kamwaingia nakea tao ana bon aki raurenako ma ana bon kaniia ma te onaoraki. Ana nang kaan ma te onaoraki tao iai aia *medical case* ngaia are ngkanne anne teuana ibukin kanga inanon karaoakin aio ao ti na *mindful* ke ti na katabetabea ara iango iaon keiti aikai.

Iai te kauoua ngkanne are ti na kona naba n taraia are ana kona naba ni mena iai aia karo bon ataei aikai. A mena iaa kanga bon rabwataia ataei aikai are kanga ana bon kona ni kaan ma ngaia ke tao a mena iaa ataei aikai tao a mena n te itera raa ao ana kona ni kaan ma te reirei aei kanga te *zoning* aei ae ti kataia ni karaoia.

Ao iai naba ngkanne are aia onimaki bwa are e koaua n tabetai ao ti bon rangi ni mwaninga nako ao tia kangai naba ao aio teuana te *issue* ae kanga ti taraia naba are te *faith* ke tao te onimaki are tao te aro. Ao anne ngkanne kanga teuana naba bwa are inanon kamwaingakia ataei aikai ao ti na riiai akanne babaire aika ana kona ni *considered* ngkana ti karaoa te kamwainginging anne.

Ngaia are iai rakana bwa are ti kamena ami tai aei n *apply* ao

ngkana kam taku bwa mena ao ti kanakoi ara ma ngkana ko taku ngkoe bwa kona *fit* n te naan mena ake teniua akekei tao e aoraki natim kona waekoa n ribootinna nakoiri, ngkana tao ana aro ke tao tera e aera kam kanakoa natiu nakon te reirei arei ti na noora naba anne. Ke tao I a tangira natiu ikai bwa kanga e kaan ma ngaira riki ao aikanne itera aika ti noori. Ngaia are anne ngkanne kanoan naba te *transfer policy* are iai ngkanne n te itera are ti kataia ni kamena te naan *issues* akana tabeua bwa ti kona ni katabetabea iai ara iango te Tia Babaire.

Ngaia are au kantaning ngkanne e na kona n teretere anne bwa are nanona nakeke a bon bwaati n te *Old criteria* are a bon ukeuke ao a bon noora aia bwii ao a bon bwaati, ao ngkanne a kona n nako n aia choice ma ngkana aki ao anne ngkanne teina. Ma e koaua ngkanne bwa manga te *transfer* ngkanne manga iai ngkanne te bwai are kanga te naan *factors* are ti na manga *consider* ngkanne ibukin rikin te karaai ke tao tera ibukia ataei aikai. Au kantaninga e na matata anne ao e koaua ti tauraoi ngkana arona bwa iai tea ki matata te Tia Babaire a rangi n tauraoi au Taan Mwakuri ao kaain au aobiti n ikan kamatata riki ao tao aikai kanoan te reitaki ae ti na karaoia ma ara botanaomata iaon te motinnano aei bwa e koaua a tia n

nako ara ka kamatata nakoia kaain abamwakoro inanon ara IEC ma antai ni kabane te Tia Babaire ao ara kantaninga ti na bon roko naba irouia ni kamatata raoi aei n te aro bwa ana bane n ota iai ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Te Tia Babaire e rabwa te bwai ae I karabwarabwa iai nakon te Tautaeka ao te Minita bwa e a koro nanon te motinnano teuana are ataei ake aki bwaati a bane n ronaki n te tai aei. Ao e rangi n rabwa te Tautaeka n aio ao te bwai ae riki ngkanne bwa e kangai n aron te naan kainibaire aikai. Bwa ataei ake a bon bwaati akea te kanganga irouia bwa a bon tiku iaon aron te rinerine mai mwaina ao ake aki bwaati ngkai iaon are a manga ronaki ao iai ngkanne ana kainibaire te Tautaeka are kanga a kaitara ma ngaia kaaro ae a kona n ae ti te *zoning* e a rinerine te Tautaeka ibukia ai ti aki aia *choice* ataei n aron otara kanga n aron otaia karo bwa ai te Tautaeka ngkanne e a kamena nakon te *zoning* ao tao aia aro ana nakon aia aro ao tao aoraki.

Ngaia are I taku bwa ti te kan kamatata ngkanne bwa iai te tai ae e a butimwaeaki iai te bubuti irouia karo bwa a kan *transfer* aia ataei

ngkana ti akin anoia arei ao bon iai reirei riki aika a uakaan nakoia ae a kona n rin iai.

Te bwai ae riki n au reirei ke n abau ae Beru ao iai aika a tia n rinnako a butimwaeaki riniia i Rongorongo ao ngaia ataei aikai a rineaki nakon te reirei are i Betio are te kauarinan tao te reirei ae i Santa Maria ma a bubuti karo ngkanne bwa a reke rinia aia ataei i Rongorongo. Te mena ngkanne are a kaitara ma ngaia bwa te *subsidy* e a kanganga ngkanne nakona man te reirei are tia rineaki nako iai ataei bwa e na bon baireia te Tautaeka te MOE.

Te kamatata ngkanne ae ti tangiria nakoia karo ke a bubuti karo bwa ngkana tao e a rimwi rokon te bubuti iroun te MOE ao te teei e a reke rinna n te reirei are tao bon i abana rinanon naba te naan *policy* bwa n te *zoning* e kanga ngkanne aron te buoka are e nakon te reirei are e rinekai nako iai. E kona n anaaki I a kabanei naba au titiraki nakon te Minita bwa e aonga n ae bebeti. E kona n anaaki ke n *transfer* te buoka anne nakon ana reirei te teei are e mena iai ngkai ao antai tabena karaoan te *transfer* anne ke karaian te buoka anne nakon te reirei arei ngkai te *principle* e rangi ni butimwaea te teei ae ian te kantaninga are bon iai te buoka ma are e nako n tikun te reirei teuana. Ao antai tabena ngkanne karaian aei?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua otau ngkai bwa iai ataei ngkai aika a tia n raai nako Rongorongo otau ian are kanga aia karo tao ataei aikai a mena ikekei ao anne n aron ae I taekinna ian ara *zoning* kanga e kuri raoiroi te Tia Babaire. Ma e koaua tao ti ngkanne te bwai ae riki ikai bwa are ti a tia n *set* te tai are kona karaoa aei bwa are aongkoa bon tabem aongkoa ngkoe kona bon roko ke te karo ke tao antai are ngkana arona bwa ko ongo aran natim bwa e na nako n te reirei teuana bwa iai te *form* ae kanoaki man ara tabo.

Ao e koaua tao e koaua aio tao ibukina bwa ibukina bwa e bon rangi ni waeremwe naba te kamatata naba iaon aei irouia karo aikai. E raoiroi bwa tao ti kona ma e raoiroi N na tuangia au Taan Mwakuri bwa ti na kataia n noori keiti aikai bwa e koaua tao ti na manga bon reitaki ma reirei ni kabane iaon aio te Tia Babaire bwa tera ngke e kona ni kariaia bwa nanona ti na anganako te mwane ngkai. Bwa te naan *subsidy* ti angania reirei ngkai ao ngkana arona bwa ngkanne anne teuana te bwai bwa ngkana arona bwa ti na manga ibuobuoki iaon anne ao ti na manga bon uaia ni weteia bwa ti na

maroro ma ngaia bwa tera ngke a noora naba te itera aio bwa e aonga n are e teke te takete are a bon reirei raoi ataei aikai ao akea rooia. Ao e koaua t iota n te kanganga are e taekinna te Tia Tei mai Beru ao e koaua are kanga irou ngai n ara *transfer policy* ao ngkana arona bwa e bon *inline* ma ngaia ao e kanga e na kona ni iai angan anne n rinanoaki ma tao e koaua tao ti e *timing* ae ngaia tao e aki raoiroi ao e koaua ti kona ni bon kangai bwa tao e aki rangi tau te kamatata nakoia ara botanaomata ao tao ti na noori aikai te Tia Babaire. Ma e nang kakawaki bwa imwain karaoan aei ao tao N na kaungaia au Taan Mwakuri ao ti na bon reitaki ma reirei ni kabane ti na manga bon uaia n tekateka ma reirei ni kabane ngkai kai ti noria ngkai tao iai te naan *misuse* n aekakin te tai ae tia waaki iai n aei imwain teiraken te *second term* bwa a bon mena ia ngkai ataei ao tera bwa e aonga n are a *sort out* ni kabane ao e na bane n teke nanon te kantanninga are a bane n reke rooia ataei aikai ni kabane te Tia Babaire eng ao e koaua. N na kaungaia naba reirei ni kabane bwa e koaua n te tai aei ao e a rikirake mwaitia ataei inanon aia reirei ao N na bon bubuti nakoia ao ti na uaia ni mwakuri ma ngaia bwa ti na keiakina ni karikirakea riki aron te korakora ma aron ara kona n tobwaia ataei aika ti taraa te mwaiti bwa e nang mwaiti ao ti ataia bwa e rikirake aia mwane ataei n

reirei naba aikai n aron te roo are e na kabwaka te Tautaeka nakoia ao ara kantanninga bwa ana kakamwakuri ni kataia ni iangoia bwa e na nakoraoi reireia.

Ao e koaua bwa ana titiraki te Tia Tei mai Arorae I nang kariaa ibukin are ngaia teuana ae kotea te itera aei ao I nang kukurei n ana titiraki arei ma e raoiroi bwa tao tia noria ningabong te Tia Babaire ma e na teretere riki aron ana itera te Tautaeka te Tia Babaire are ngkai ti *implement* te *policy* aei ao iai teutana te bwai ae kakoauaki ae nang rikirake te mwaiti ao anne ti na aki raraoma iai bwa ti na kataia ni keiakinna ma ara reirei akana reirei n aro ni kabane te Tia Babaire are bon tabeia aei.

Au kantanninga e teretere ian te Tia Tei mai Beru ao e koaua tia reitaki iaon itera aikai ao tao e koaua tia manga bon reitaki ma tao Taan Tei akana iai te kanganga n aekakin aikai akana a bon angii te *transfer policy* ao tao iai ngkai bwa nanona ngkai e titebo ma iai ngkai ataei ae mena n aia tabo n reirei ao iai te kanganga n rooia ke tao e tiku n roonaki n te tabo teuana ao e kakawaki anne bwa ti na uaia n reitaki iai ma ara reirei ni kabane ao ti na nanoraoi bwa e aonga n ae e teke ana takete te Tautaeka ao ngaia naba reiakinaia ataei bwa ana reirei n akea rooia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei ai bon ti teuana buokan am titiraki iai riki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika kabanean au titiraki ngkanne ai bon te kakaitau ibukin noran te kanganga aio ao tao e koaua ti reitaki iaon are te kamatata bwa e aki tau te tai ni waakinan aio ma I a nang kaitaua te Minita ae tabena bwa e na tobwa te kanganga aio ao e noora te kan buokaki aio ao ko bati n rabwa.

Tibiika: E bon nanoraoi kaekan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin iokinibwai Karaobwai ao Bobooti e nakoim te Tia Tei.

Hon.Nantongo Timeon; Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua Madam Speaker tao I a moantaai naba ni karabwa naba te Minita tao e na manga tauraoi naba ni kaeka au titiraki ma I taku bwa a bon tia naba n nako kaekakia n ana titiraki raou n Tia Tei mai Tabuaeran are ngkoananoa ao I taku bwa a bon rangi n rau naba nanora iai Madam Speaker. Irarikin anne imwain ae I tekateka Madam Speaker ao eng bon iai naba ana kaoti raou n Tia Tei mai Tabuaeran kanga ibukin naba I kainetia naba nakon te Minita n te akawa ibukin

kainnanoan naba te service e a ururingira naba tia bubutia ngkana e ongora ao e rabwa Madam Speaker ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea te titiraki bwa e bon boraai naba ao e a bon rau naba nanoia n aron te kaekaeka are e a tia n ang ate Minita nakon titiraki ake mai mwaaaina. Ngaia are tia nakon ngkanne ara kabanea n titiraki iaon ara Ota Beba n te bong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka inanoa e nakoim te Tia Tei.

**KAINNANOAN REIREI IAON
KABONGANAAN KAOMBIUTA
IROUIA TAAN MWAKURI N TE
KAUNTIRA NI BERU**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ao ko rabwa te Tibiika ao N na manga kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 169 ao e kangai taekana:-

N noran kamanenaan te kaombiuta ibukin te reitaki ae tawe ni kamenanaan te intanete ni kanakoi rongorongoni waekoa ao katiang mwakuri ao iai noran tangiran te ibuobuoki ke te kataneia iaon te reitaki n te intanete bwa e na kabirimwaka riki butin ana waaki te

Kauntira ni Beru ao ibukin aio ao I a tabekia bwa te bubuti. E kona te Minita are tabena ni karekea te kataneiai ke buokaia Taan Mwakuri iaon programs aika tao te koro reta, tao te taetae ni imatang creating files ke karaoan te koroboki, saving files ke kamanenaan ke kawakinan te file, retrieving files with attachment N na karautaeka ngkana e a taetae ni imatang aei ma eng ke bwaai ake kanga te naan miniti te naan beba a kona ni kanakoaki ma kanga te naan attachment ao te nana sending files with attachment ke kanakoan naba reta ke koroboki ma aia attachment ke tamnei ke baikara n aron ae e kainnaoaki n te naan requirement.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei n am titiraki ao I a kanakoa nakon te Minita ana kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Te Tia Babaire I karabwa te Tia Tei temanna mai Beru ao I kukurei ni kaongoa bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ikarekebai ma rabwata ake a kona n ang ate kataneiai ake a kainnanoaki n te tai aio ma te Kauntira ni Beru. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita te Tia Babaire au tabeka aio e bon oioi ke e buki iaan kan kabirimwakaan te reitaki iaon bwaai aika a tangiraki ni kakoroaki nanoia ke te naan *requirement* ibukin tao riki kabwakaan te *back pay* irouia aomata ake a kaman kano ate *form* ao tao a bon tiku ni maan n tataninga bwa tera te bwai ae riki nakoia. I taku bwa aio te tinetine teuana n au taratara ao tao kanoan bwaai ake a tangiraki ngkoa te naan *originals* ma tao e nakobuaka tao n aron te naan kibakiba ma aio te bwai teuana ae nang kakawaki ae I noria bwa tao tinetinean te waaki n taai aikai.

Tao e a kariaiakaki ikai te *e-copy* ibukin noran te kanganga n te kibakiba ao tia nang butimwaea aio ma I taku bwa ngkana e a bon riki naba te kanganga ao I bon noria naba ngkai bwa tao e koaua iai naba te tinetine aki waekoa naba n tia bwaai ake tao ti kantaningai bwa ana tia n roko man ara Kauntira tao bon aio bukina bwa aia *capacity* ke tao aia konabwai Taan Mwakuri iaon te *computer*. Ngaia are aio bon oioin au titiraki are I tabekia bwa tera ngke e kona n reke te ibuobuoki man te Tautaeka nakoia Taan Mwakuri ake iaon aba ni kabirimwakaan bwaai aikai. Ma tao te bwai ae nang noraki te Tia Babaire te *follow up* ngkana a tia nako te naan *forms* ao te bwai ae bebeta te *follow up* ngaia are ngkana

iai te kona iroun te tia mwakuri ni karaon aei ao I taku bwa a bane te naan *individual cases* te naan *pending* ke baikara riki ake a tinetine ana bane ni *inform* aomata bwa tera are a kona ni manga kanakoi ni kabirimwaka aron te waaki.

Ngaia are aio kanga bon te bubuti bwa I taku bwa noran aio e na kabirimwaka riki aron ae kanga ti tangiria ibukin bwakan aia *back pay* ngkai ke tao bon ti te nikira. I aki ataia bwa tera ngkai te naan nikira ake I taku bwa I a tia n reitaki ma ngaia ao ana kanakoi bwaai ni kabane n te intanete ao ngkana tao a bon tuai naba n roko ikai ao ngaia are I a bon bubutia te Tautaeka iai bwa aio te kanganga ao tao bon te *capacity building* iaon waaki ni kabane ake a boou inanon te waaki n Tautaeka. Ko rabwa ao I taku bwa aio akea au titiraki iaona ma I kaitaua ae e a tia n taekinna te Minita ao e butimwaia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki; E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua aio bon teuana ana katamaroa te Tautaeka aei te Tia Babaire. Are e na karaoi n aron tao bwaka mwane man itera tabeua ao I taku bwa are a bon waaki rabwata ake a tia ni bukinaki n aekakin te *communication* ao tera te MWYSA are e bon ongo naba n te tai

aei. I taku bwa rekereken nako ara Kauntira I taku bwa ngaira are ti tara te Kauntira I taku bwa e na karaoaki te naan katamaroa ke te naan *training* ao itera riki tabeua are e na katamaroa aron te bwaka mwane nakon taai aika ana roko. I taku bwa anne teuana mai ibuakon ana kainibaire te Tautaeka aei te Tia Babaire. Ti na katamaroa nakon taai aika imwaira. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Ao I taku bwa n arona re e taekinna te Tia Tei ao e a bon bane buokan ana titiraki e a bon tia naba anga ana kakaitau ao ngkai e a bon itera raoi te 12 ao e a bon bane naba ara titiraki iaon ara Ota Beba ao tia motirawa ibukin ara katawanou ao tia kaitiboaki n te aoa naba ikai ni bwakantaai kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon ara ota bebwa,

KOMETENAKIN TAIAN BIIRA

Kiraaka: Kometenakin taian Biira

HIGH COURT JUDGES SALARIES AND ALLOWANCES AMENDMENT BILL 2021 (Committee stage)

Tibiika: Ngaia tia roko ngkai te Komete, ti nang kometena ara Biira ane teuana anne ma imwain ae ti na

waaki nakon ara komete ao nna bubutia te Tatin bwa e na karuoa moa te *Mace* bwa ti aoria ni komete.

Ao e komete te Auti ara Biira are ti na kometeia n te tai aei, bon te Biira iaon te *High Court Judges Salaries and Allowance Amendment Bill 2021* Ao tia nako ngkanne n tara ara Biira ane i matara aron ae kam ataia Taan Tei ao iai uoua onono aika reke irou, man au aobiti, ao titebo ami onono nakon te kibu ke bon te *section* are e bon oneaki, ma ngkana I roko n te *section* are kam kanakoa iai ami onono, ao Nna Kanako moa nakon e Tautaeka nakon te Minita are bon ana Biira te Biira aei, ao manga bon iai ana onono nako iai bwa e na kanakoa ana onono, ti tia n rinanona ao I a manga kanakoa nakon te Tia Tei are iai naba ana onono n aei, e katea naba baina bwa I anganna ao e manga kanakoa naba ana onono bwa ti na rinanona, ngaia are ti nang rinanon ara Biira aei

Tia rinanon moa ane *Clause 2* , ao imwain ae ti kanakoa te kaoti nano iai, ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan ota ke te kan titiraki iaon te *Clause* anne, ngkana akea ao tia kanakoa bwa te kaoti nano,

Bwa *Clause 2* e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akan a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana a

butimwaia, “Eang” akana aki, e nakoia akana a butimwaia,

Ao tia nako ngkanne *Clause 3* n ara Biira aei, iaon ane te *Amendment* ibukin *section 5*, iai ae kan kaotaotao ke kan titiraki iaona, bwa I kakoaua bwa iai te Onono n aron are I taekinna ao I anganiko te Minita n te MOJ bwa ko a kanakoa am Onono, Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua n aron ane e a tia ni wene i matam ao i matan am Auti n Tei ae karineaki aio ao iai ara Onono, I kan tabeka ana onono te Tautaeka n onea mwakoron te onono nakon te Tua ibukia taan moti te bowi ae Rietata 2021 ke te *Judges Amedment Bill 2021* ao ni kairi ngkami nakon are e a bon tia ni kabutaki, ke n tibwaki, nakoira katotona, te onono anne, bon ti iaon manin ana tai ni mwakuri te tia moti are e na koreaki ni kaotaki iaon ana reta ni mwakuri ke te *Appointment Letter* , ao ai tiaki iaon te boraraoi ni kamwakuri ke te *Contract* n aron are e mwaneweaki, nanona kanga e na kanakoaki te mwakoro n taeka ane te *Written Contract* , ao ni kabonganaki ngkanne, tao ni manga reitaki ma te taeka are imwina n aron ane e oti ikanne,

Kabonganani te reta ni mwakuri ni kaineti ma nanon te Tua ae

Maungatabu kibuna 81 ao te Tua ibukia taan moti n te bowi ae rietata, mwakorona 3 kibuna 5, ao I a kawenea ngkanne anne nakon am Auti te Tibiika ibukin kanakoana, ko rabwa.

Tibiika: Ao kai e a bon tia n tabeka ana onono te Minita n te *Justice* ao I a kawenea ngkanne bwa te maroro nakoimi Taan Tei, ngkana iai ae kan maroro iaon te onono aei, e nakoim te Tia Tei mai Nonouti,

Hon. Ieremia Tabai: Tao tiaki te mena, ma I kan titirakina am *adviser* bwa are bon iai naba ara *Amendment* iaon anne, *in terms of Procedure*, tera ti riai ni karaoia bwa ngaira anne bon iai ara *Amendment* iaon naba te mena aio, ao ti taku ngaira bwa e riai n reke ara tai n *debate* ao ni maroroakinna, bwa are n teina ae ngkai nanao ngkai, ngkai e kaokoro ma are te mena ao e aki mena ao ti taku ngaira bwa ti na aki butimwaea aio, ma e aki ngkoa ao ngkam bwa e aki ngkoa ao ti maroroakina naba n ti kataia bwa tera ana *Procedure* ngkai bwa are bon iai naba ara *Propose Amendment* iaon te *section* anne, ti anne ae I kan bubuti taiaoka te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao ibukin ami rongorongon aron ae I atia n taekinna ara *Procedure* ngkai ae ti

na karaoia I angan moa te Tautaeke te Minita n te MOJ, e kanakoa am Onono, ao I tia ao I kaokia nakoimi bwa ti na kauka te maroro, ngkana akea te maroro iaon ana onono I a mana kaokia nakoina bwa e *debate* iaona, e *sum up* iaona ao e tia ao I a kanakoa naba te kaoti nano iai, e tia I a manga kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti n am onono are ko na tabekia naba iaon te *section* anne ao ti na manga *debate* naba n aron are bon ara *procedure* are bon ti bon karaoia mai imwaina, kam na manga maroro naba iaona, ma ngkana arona bwa e tia te maroro iaona, I a manga kaokia naba nakoimi bwa kam na Kanako ami kaoti nanon iai, ma ko kanakoa moa am *sum up* imwain are ti nang kanakoa te kaoti nano iaona, kanga anne ngkai aia *advise* au *Legal Counsel* iaon ara *Procedure* iaon ara Biira aei kai uoua te onono iaona, ao e bon nako raoi ni kurati, I aki kona ni katuka teuana ao I aki kona ni kaira teuana ma ti na bon uaia n anga, kam na bon uaia n anga ami *view* ma ami maroro iaon onono aika uoua ao ami kaoti nano, ngaia are ngkana ko kukurei n anne te Tia Tei mai Nonouti ao ti nang waaki nakon are I a tia ni baireia ao Nna kaokia, kai e a tia kanakoa ana onono, te Minita n te *Ministry of Justice* ao ngkanne I a kawena nakoimi Taan Tei bwa kam nang maroro iaon te onono arei, ngaia are I a Kanakoa nakoimi ngkana iai kan maroro.

E nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire n aron otara ti kona ni maroroakina ngkanne, aio bon reitan naba te maroro n taai aika nako, bwa ti taku ngaira bwa ae waakinaki ngkai Tia Babaire e aki buoka ana *maintaining Independence Judicially*, bwa are ngkai e bon tiku naba taekan te *Jude* bwa e na mannra inanon bain te *Executive*, ao e aki *define*, bwa iraua, manra te bwai anne, ngaira n ara *Amendment* Tia Babaire, ae ti na mang reitia imwina, ti taku bwa e *define*, ata raoi te bwai arei, aki ti *define* bwa tera are e na *appoint* nako iai, ma iai naba te *option* n ane iai Tia Babaire ngkana e tangira te *Tautaeaka of the day*, *appointment until the retirement ages of 65*, anne te *option* ae bon *available* ian ara *amendment*, *for that reason*, ti taku ngaira bwa e *better* riki te Tia Babaire, e *better* riki, ma e ngae n anne Tia Babaire ao ko rabwa bwa e ngae n anne ao e na bon reke naba ara tai ni maroroakina ara *Amendment* ao I kona n *Expand* riki aron are ti kan taekinna ae iaon aio, iaon te *point* aio, te *issue* Tia Babaire, *Un-Independence* ae te *Judicially*, e ngaa riki ae korakora *Independence* ae te *Judicially*, aio ke ae iroura, Tia Babaire ao anne te *issue*, ao I kawenea ngkai, e aoria bwa are tiku arei ngkanne ma ko rabwa te Tibiika bwa e kona naba n reke ara tai ni maroroakina ara

Amendment ibukin ara *constellation* te auti aio ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Kai bon akea ae na maroro riki, e nakoim te Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika, kai tibwa au moan tai ni maroro n te tai aio ao I a reitai ma kain au abamwakoro, anga te bwana ni kamauri imwin te katawanou ae ti a tia ni kamarurungi rabwatara iai ibukin manga karaoan tibwangara n te bwakantaaio aio, kam na bane ni mauri kain te Auti ao riki nakoim Tibiika,

Ao e koaua tao te moanibwai I a karabwa manga ana onono te Tautaeaka n aron are e a manga tia ni buti, I taku bwa ti karabwa ian te kantaninga are e kaea nanon teuana ibuakon ara uneaki man ra itera aio, are ti bon kaman uneakina naba are kanga e aki rangi *Consistent* ma are bon rinean naba te *Judge* ni bon mwakoron, bon te Tua ngkai nakon te *Constitution* are bon iai kawaina ae kanga e bon kuri ni angabuaka ngkana manga iai te *Written Contract*, are I taku bwa bon iai are kanga te *Instrument Appointment* are kona n anga te Beretitenti, ae ti taku bwa kanga anne e bon mwengaraioi ao kanga bon iai ara kangaanga ke kanga ti bon mena te *Contract* ngai ti

karabwa n anne, bwa are e a kanakoaki, bwa ti taku bwa e bon riai kanakoana, ma e teimatoa ni iai ngkane bon ara kauntaeka naba, ngaia ane tao e a tia n taekinna te Tia Tei mai Nonouti bwa are ti a manga bon kabwaranakoi n ara onono, bwa ti teimatoa ni uneakina te koaua are e rangi ni kakawaki are kanga te *security* ni mania taan moti iaon ara koaua are e na bon kanakoraoa riki aron ana mwakuri te rabwata ae te kabowi ae kinaki bwa e bon inaomata te Tautaeka ni inaomata, e rabwa tao ti anne moa buokan te maroro n te tai aei, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim am maroro,

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kan reita te maroro n aron tenan ao tao ana onono riki te Tautaeka are e a tia ni wene imatan am taibora ao imatan te Auti n Tei aei, ao I kan moanna ni kaitaua tao bon te Minita are e a tia n tabeka te onono, ni kaea nanon are kanga kanoan tenan maroro ae a tia ao bon tarakin kanga e na aki rangi n okioki kanga okioki nanon te bae e kananonaki n te Tua, ao tao n aron are e a bon tia n tabekia ao tao e na manga bon kabwarabwara riki te Minita, are e koaua te kantaninga ngkoa ke karinaki are te taeka are *specify in the contract*, are te onono anne, are kantaninga ngkoa bwa e na bon kaota are te

Practise ke te waaki are e a bon tia ni kakaraoaki, kanga ti anne ngkoa te kantaninga iai bwa e aonga riki ni mataata, ma e koaua bwa are iai te taratara, ae ti na manga bon rinanona riki te Tautaeka are bon te taeka are kanga te *fixed Term*, e bon kaea naba nanon te *written Contract*, ngaia are kanga titabo ma iai te *Written Contract* ke akea e a bon teretere naba bwa are bon iai te *Fixed Term*, ma te baere ti bon ti kan manga karinna n te Tua kaotakina, bwa are bon te bae e kakaraoaki, ngaia are anne ngkanne are e a kaea raoi kanga ti a taku bwa tao eti bwa e a manga *repetitive* ke e a oki, bwa are e bon kateretere te *Constitution*, are ana iai e taekinna te *Fixed appointment* n te *term*, ao anne ngkanne e kona ngkanne e na iai moana ao tokina, ae bon anne kaeen raoi nanon te *Contract*, ma ngkana ti a manga kaotia ngkai, ti bon ti katurua riki, ma ngkana ti kakea, e aki naba bita nanon are n te *Constitution*, ma are tao ai anne ngkanne ae ti taku bwa ngke ti karina te *Contract* ao e kona ni manga reke te taratara ae ti a manga kabae, tia riannako n ana mena tao te *Judicially*, ke ana *Independence*, are a kona n rawata taratara irouia taan rabakau, ngaia are ti taku, tao ngkana e a kakeaki, ti a bon katikua n aron are bon e kantaningaki man te *Constitution*, ao ngkanne ngaia are kanga I a bobuaka ngkane ma ana maroro te Tia Tei mai Nonouti temanna ae

karineaki n reitaki ma te Tia Tei mai Tarawa Teinaiaeta, are angkoa, ngkana e tiku naba n arona aei ae e aki kaotaki bwa tera te *Fixed term* anne bwa are ngkai kanga e a tangiraki are e na bon oti bwa te *Fixed term* tao teuana te ririki, ke teniua te ririki ke nimaua, ke iraua, ke, ngaira iroura ngkana ti karinna te *Fixed term*, kabwaranakoana riki ngke ngkana tiaki karinna e aki rota inaomatan te bowi, bwa are bon anne, ti kaoka are bon kanoan te tu ae Maungatabu, ngaia are kanga ngke e noraki n te Tua ae Maungatabu, bwa te taeka ake a kabonganaki, aki rota n aekan ane tao te *appointment* n te *Fixed term*, e aki rota inaomatan te bowi ngaia are kanga ti tiku ni mwengaraoi iai, bwa ti bon tangira naba ngaira anne ae ti kakoaua are e na bon tiku te bowi i bon irouna ao te Tautaeaka ibon irouna ao te Auti n Tei ma tao bon itera ake a bon taekinaki n te *Constitution* ke n te Tua ae Maungatabu, bwa a bon riai tao e riai te *Appointment* ke te *term of appointment*, tao e riai n tiku inanon bain te *Executive*, tao ti anne tabena ian ae ara Tua ae Maungatabu, ma ti ngaia are ti aki butimwaea te onono ae kanga angkoa kanga ti aki te koaua anne angkoa e na rotaki ana *independence* ke inaomatan te bowi, bwa are ana mwakuri te bowi a bon tiku n aroia, aki kuaki ana mwakuri te bowi, ma are tao ai anne ana

koaua te Tautaeaka aei ni boutoka kanga riki ara onono anne,

Ao te kauoua ngkanne, tao te koaua ae e oti mai irouia kain te Kaitara ae tao anne bon te taratara naba ae bon raoiroi are tao e nang bon katereaki te *Fixed term*, te *Appointment* bwa tao iraua te ririki, bwa are ngaira iroura tao e bon mwengaraoi aikai, bwa bon ti manga taraia ni kangai, tao aikai tao ngkana e a riki bwa te Tua aei, arawata aekakin aomata ae a na rotaki iai, ti ataia bwa are abara e bon uarereke a tuai naba n roko tao te mwaneka are ti bon roko naba ngkai n titiraki inanora, e a bon tau tei Kiribati bwa e na tekateka bwa te tia Moti ae Rietata, ke a bon tau ngkai ara *Lawyer* aika i Kiribati, n tekateka bwa tenan, taan moti n ana bowi, tao anne ngkanne are bon te titiraki ae bon waaki naba ngkai, ao n tokin te tai ti aki nano uoua bwa are e na bon reke kain Kiribati, bwa are e a bon ewa te konabwai n tekateka ikekei, ma te bae I kan taekinna n teina ae ngkai, ngkai a bon kainanoaki naba i matang ae ti bon karekeia naba ara tia moti aika rietata mai tinaniku, ngkanne kanga e angaraoi ngkanne are e na tiku n arona ngkanne anne, bwa are ngkana ti a kangai, tao 5 te ririki, ke 10 te ririki, ao ngkana a roko ngkanne, tao e raoiroi aei irouia ara taan moti aika i Kiribati, anne ae tikiraoui irouia, ma ngkana tao ti a kabaia ara taan moti aike a roko

mai tinaniku ae tao a ti roko ibukin tao te maan ae katian te tabe ae tao 1 te ririki, ke 2 ao a nang tiku inanon 3 te ririki ke 5 te ririki, kanga ti taku bwa e a manga rangi ni maan anne ibukia, ngaia are n tabetai, tao bon iai kakawaki naba ae e a bon tiku n arona bwa are e a bon nakon ngkanne tao baireana n angaraoi naba te mwakuri, are ngkana tao aia mwakuri ao tao bon ti teuana te ririki, ae na katia, ngkai e angaraoi are a bon teirake, tao ara Tia moti ake bon kain Kiribati, ngkana a reke, ngkana a tiku inanon 3 ke 5 te ririki, bwa are anne ae bon nakon tao te tia karaoa te *Appointment* n reitaki ma bon taran kainanon bwa are n aron are I taku, are e na bon uotakirake ngkana tao e na bon rinanon rabwata nakon te PSC, ao n reitaki naba te *Cabinet*, imwain are e a kona n tiainaia te Beretitenti, ngaia are kanga bon iai itera tabeua akana a uneakinaki bwa tao e noria te tia moti ae rietata bwa e na kateirakea ana *Judge* ae tao ti 2 te ririki, e a kona ngkanne n anne, nakon are a nang kabaeaki n te Tua, bwa e aki kona bwa ngaia ti mania mai inano tao 3 ke 4 ke 5 te ririki, e kona ngkanne ni iai kanga te kanganga ae noraki, ngaia are kanga ti kan kataia riki ni karababae ma tao e na bon manga reitia te Minita are e uota te Onono aei, ao e rabwa te *Madam Speaker*.

Tibiika : Ao tao ai akea riki ae kan, a e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa raou n Tia Tei are te Minita, te Tua man ana itera te Tautaeaka, ibukin te onono are e a tia n takinna nakoiran te tai aei te Tia babaire, ao e koaua I taku bwa kanga ti a moanna n roroko n te *Point of Agreement* te Tia babaire, ibukin kakawakin ana *Independence* te *Judicially*, ngaira are ti taekinna n te tai ae nako ae teimatoa iroun te Tia babaire bwa ti tangira are *A Fixed term for appointment* Tia babaire are e na *Secure* iai ke e na bono nanon ke na kaonaki nanon ke ana kantaninga teuare e rineaki bwa ara *High court Judge*, ti ataia bwa te *tenure* are anganaki, e *secure* te Tia babaire, ao e koaua te Tia babaire, ti aki nanona bwa ti kangai, bwa te Tautaeaka e na tokobitou aikai Tia babaire ma are e bon nakon te tai teuana ma te tai teuana, Tia babaire, ao ti noria n taai aika nako te Tia babaire ngkoa kanga tao 1990 tabun Tia babaire, ngke iai ngkoa kanga te kanganga ibukin ana *Appointment* ara Tia moti ae Rietata te Tia babaire, te Tia Moti ae Rietata, are *Faquir*, ao iai te kanganga n te tai Tia babaire bwa teuana, bon te *Funding*, ao te kauoua bwa e na riiai n *Extended* ana tai teuaei ke e aki, bwa e a roko n te tai are Tautaeaka n te tai arei are

e boou ae kanga e aki nora riaina bwa e na *Extended* ana tai *Mohammed Faqir* Tia babaire, ti karautaeka ngkana ti atong ara te Tia babaire ma aikai bwaai aika riki Tia babaire, ao kanga te kantanninga iroun te botanaomata bwa e riai n *Extended* ana tai teuaei Tia babaire,

Teuaei ngkoa are kanga e rangi ni kakamoamoaki iaon ana moti are kangai, n taint e rinerine, bon akea naba nnen te katei ni Kiribati, bon akea naba nnen tao te aina te moko te rauara are kona angan temanna bwa e na moko iai bwa e na uringngko n ana karebwaoki ke tera, katikui ni karokoa e tia rinerine ao e manga waaki ami katei ni Kiribati ae rangi n tamaroa, eang ma are e aki tokanikai anne bwa e kauarerekeaki ana tai *Faqir*, ao e te Tia are Rietata arei ao e manga karineaki temanna, ke e a manga roko teuaei ao ana moti, e rangi kaitara arei Tia babaire, eang te katei ni Kiribati moan te kakawaki, e bon kaitara raoi Tia babaire, ma are aikai tao a tia nako kanoan aikai Tia babaire, ma are aikai bwaai aika a kona riki te Tia babaire ao a kona ni katabetabea ana iango te Tautaeka ake taan anga te moti n te tai teuana ma tai teuana, ao ti taku bwa moan te kakawaki ae na iai inaomataia ara taan moti bwa ana ataia bwa ngkana a anganaki aio Tia babaire ao e *Fixed* ao e *Secure* aia *term*, Tia babaire,

Ana onono te Tautaeka are e uotia te Minita are karineaki, e kangai, te *Appointment of Judge must be made on a Fixed term*, eaki *define* bwa tera *fixed term* anne, ai bon te *Fixed term* naba, ao ngaira n ara rairairi, e aki *secure*, eang, ao e manga *continue* ni kangai, ke e manga reitaki ni kangai, *which may be extended where deemed necessary*, ke are kona ni manga kananauaki ngkana e noraki ngkana e noraki riaina, ao e aki *define* naba bwa *under what circumstances* ke ni itera ke n angana are e na noraki riaina, tao te *Nationally emergency* ke tao tera, ma are kanga aio naba kanga, aio naba te bwai ae ti na riai naba ni kabebete iai ana mwakuri te *Executive* Tia babaire, bwa e na bebetete ana mwakuri, bwa ngke e tia te *appointment on a Fixed term* n aron are kanga ti kantanningaia ngaira are tao *5 years is secure* ke *until the retirement ages of 65*, ao anne ngkanne ae ti taku ngaira bwa ana anaki nanoia ake a na naaki nanoia ni kanakomai ni kanoi taabo aikai Tia babaire, ao Ngai n au taratara, a tau ara botanaomata, iai ngkai kain taabo aikai ae a kona ni kanoiai tenan *Post* aikai mai iroua ngaira aika bon kain Kiribati, ao are e na bon ananai te ananai te Tia babaire bwa ngkana arona bwa ai bon akea ao tao e na manga bon katanoataki ao iai akana a na roko te Tia babaire ni kan kanoai aikai, ibukira Tia babaire, ma ngkai I taku bwa e a riai, ngaia are aio

teuana are ti taku ngaira bwa tera ngke ti a kona ni boraraoiakina ma te Tautaeka bwa kanga ti a moanna n roroko n te *point* aio, are ti na boraraoiakina bwa tao aio te bwai teuana ae moan te kakawaki, ti teutana mai iroura ngaira mai iroun te Tautaeka bwa te *Fixed term* ,

Eang tiaki teuana ke uoua te ririki bwa are aron aio e *vague* , tao iraua ririkin aei, teuana, uoua, ana You *deemed*, ko taku te Tautaeka bwa tao teniua ae *deemed necessary* tao ke e tau, ma ngkana e bon *Fixed* ao I taku bwa e na *secure* riki ana *term* teure ke neiere e na kan kanoan te *post* aio Tia babaire, ao bon, kaungaia naba ara botanaomata Tia babaire, bwa e a moanna ni bun te *Lawyer* Tia babaire, iai aika kan *retire* n nakoia n *Lawyer* Tia babaire, ao ake tao a mena ngkai itinaniku ni kakai aia *Appointment* , ao e aera bwa a naki anganaki aio te Tia babaire, ngkana e a roko taina bwa e a roko taina ngkai Tia babaire, are ngkai e a roko taina ao ti na angania ae bon te *Contract* ke tao te *Demo appointment* ae bon *clear*, e *define* raoi, *Five year* ke 65 ngkana ngaia bwa anne ae na karokoaki are angkoa te ririki n *retirement* , ngkana tao e bon e marurung riki teuanne ke neienne ngkana iai bebwa te Taokita ni kakoaua bwa e marurung rabwatan te tia kan taua te beku, ae moan te kakawaki aio ibukira Tia babaire, bwa e riai ni *Independent* ke te

Judicially te Tia babaire, moan te kakawaki, bwa aio teuana te *cornerstone* n ara Tautaeka ae inaomata, te baere e aranaki bwa te *separation of powers*, eang e na tiku te *Executive* ma ana *power* ni karaoi ana moti, e na aki karokoa bwanana, n tuanga te *Judicially* bwa tao aio am moti ae kona motikia bwa ngkana ko motika aio ao e na angabuaka nakon te Tautaeka, tao e aki karaoa anne te Tautaeka n aron anne, ma tao n aron aio teuana te Tia babaire e na kona ni iai rekerekena ma ana moti teure ke neiere ana anga te kabanea ni moti te Tia babaire ake e na kaitara te Tautaeka, ngaia are ti taku ngaira bwa kanga kamauran te Tautaeka man itera aikai, ao kanakoraoan raoi ara Tautaeka ae bon inaomata raoi e na riai n rangi ni *Independent* te *Judicially* e na tiku ni nnena te tia Tautaeka, te *Judicially* e na tiku ni nnena ao ngaira Taan Tei ti na tiku naba ni nnera ae taan karao Tua ae e raira te Tua te *Judicially* aki maku bwa arei ao arei, kanga aio te Tia babaire ti na kaunga te iango aio bwa I taku bwa ti a kan roroko iai, ma tao ai bon ti teutana riki, are e katoutoua atuna te Minita, ngkana ti a roko n aio ao an *define* te Minita bwa ti aonga n tia n aio ao ti a manga nako n are imwina, bwa ti taku bwa are imwina kanga e a moanna riki ni kaunganano Tia babaire, ko rabwa ao tao aikai aika I kona n taekinna *Madam Speaker* ao eang e rabwa.

Tibiika: E rabwa Tia Tei ao I kanakoa riki ngkana iai e kan maroro ma ngkana ai bon akea ao Nna kaokia nakoim te Minita are ko tabeka am onono iaon te Biira bwa kona kanakoa am *sum up* iaona, e nakoim te Minita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I a kaitauia taan maroro tao riki man te itera are teuana, ibukin aia tibwatibwa ke tibwakin aia nonori ao tao taia nakon te onono aio, ao ti kaitauia, ao riki te raou n Tia Tei mai Tabiteuea Meang are temanna are karineaki, ao I taku bwa ti aki raroa n aron ane, ti boraoi ma te kantaninga are mwaneweaki ke n ana maroro are tabekia, ngkana a na bon reke ae oin ara i Kiribati bwa ana tekateka n te tibwanga ke te nakoa ae te Tia moti ke te tia Moti ae Rietata, ao e na rangi n tamaroa, ao anne ae ti bon kataia ao ti mwakuri nako iai, riki man ana itera ara aobiti ke tao te MOJ n reitaki ma te rabwata ane tabe ma te kabowi, te *Judicially*, ao e koaua n aron are mwaneweaki ao iai tarakina are e nang bon karekeaki te *Fixed term* ma te bwai moa ae kakawaki taraki bwa te Tua aio ao bon te moan bwai ae e na riai n teretere bwa te Tia Moti are e na bon riai n rineaki ke na moan taraki moa ibukin rineakina, ke tera bon ana *appointment* bon te CJ, e bon *concern* riki nakoina n aron ane oti

n te Tua ae Maungatabu ao Tia moti akana imwina *if any* n aron ane e oti n te *section ane 81(2)*, ngkana iai, ngkana bon akea, ao aio ke kaineti ngkanne ma are mwaneweia te Beretitenti, bwa are ngkana bon akea bwa e bon noraki ae eaki moa kainanoaki, nanona te onono ke tao te kantaninga are kanga e mwaneweaki ke tao e maroroakinaki are a nang bon anganaki aia *term* ke tao e na *define* aia *term* bwa 3,4,5,6 n aron anne, kanga e na iai te kanganga iai n aron ae ti a tia ni bon mwamwakuri ke tao tera, n aron ae noraki n taai aika nako, bwa tabeman taan moti a bon rawa n reitanako ke tao a tangira ti iraua aia tai, kanga n aron anne, bwa are n aron te tai moa aio, te tai moa aio ao bon angina ara Tia Moti aika Rietata ke ara CJ bon mai tinaniku, ngaia are ti nora te kantaninga anne ao eti are kanga titabo ara kantaninga bwa ti tangira ae na iai e na *define* ao e a na *secure* ke tao a na anganaki kanga te nanoraoi ara Tia Moti bwa a na anganaki ana kona n reke irouia te tibwanga anne ao a na anganaki te tibwanga ane kanga te tai ane bon teretete, bwa a na kona n anganaki te tai are a na kona ni mwakuri iai, ni karokoa bwa tao iraua te ririki.

Ti nor ate kantaninga anne ma te kantaninga ngkanne irouia ara CJ, ara *Chief Justice* bwa are kanga bon te Tua moa aio e kaineti nakoia, rineakia bwa are bon anne kanoan

te Tua ae Maungatabu, rineakia ao ngkanne aio, are tabeman *CJ* kanga a rawa n are e na rangi n abwabwaki, iai aika ti rereitaki ma ngaiia ao ngkana teniua te ririki e nang tau, uoua te ririki e nang tau n aron anne, ao ngkana manga iai ara Tia Moti ke ara *Judge* ngkana bon iai, ma are aio e na bon manga noraki n taina aio naba kanoan taina, eang ma anne ngkanne kanoan te onono aio are ti kainetia nakon bon tenan Tua naba akana a teretere kanoan te Tua ae Maungatabu, ao e koaua ti nanoraoi n anne ma ti karautaeka moa n te tai bwa I taku bwa ti na mwengaraoi n aron ane e na mwengaraoi riki te Tua aio n aron are uotaki ke tao e kaweneaki arona aio are kanga e bon *open* , kanga ko aki kona n anganaki te tai teuana ma te tai teuana n aron are ngkoa te onono ane ti a manga uotia mai n te tai aio,

Te manga onono nako te onono aio, n aron ae Uotaki ao e koaua ti rereitaki naba ma raoraora ake n te *Commonwealth* ao n aron aia *Joint statement* are e roko, ti rinanoia naba ma ngaia ao ti noria are e koaua n arona are e a bon tia naba n mwaneweia te Beretitenti, ao iai tarakina are ngkan e na mwakoro te *Region* e na *specify* n te *written Contact* ao anne kanga e manga kabae bae, ke toa kanga e na kona n angabuaka teutana n aron are tarakin inaomatan te bowi, ngaia are ti a taraia ao ti a kanakoa ao ti a

bon tiku n aron tein te tua are ngkai, ane e oti ane e a bon ti taraki naba, e na iai aia *Appointment* ao e na *Fixed term* n aron aio, ao aio are ti bon *inline* ke ti kaea naba nanon are karaoaki ngkai n aban te *Commonwealth* n tebetebeke n aron are I mwaneweia naba n au maror ni uotakirakean moan uotakirakean te Biira aio , are aio ti kaea naba are karaoaki n aban Tebetebke kao 4 ke ni maua aban Tebetebeko aika irarikira ane bwaina naba ke anga naba te *appointment* ke rineakia aia tia moti iaon kanga e aranaki bwa te *Short term appointment*, n aron are I a tia ni mwanewei iai aba tabeua n aron tao Nauru, PNG ngkana e na eti ara anga ke e *consider* naki, ke taraki te ririki ae teuana ke tao teuana te ririki nakon aua te ririki, bwa kanga te *short term* anne ngkanne , ma anne e a nakon ngkanne ana babaire te Beretitenti are e na karaoa rineakinake karaoakin kateirakean te Tia moti n te tai anne, kanga akanne kaeka tabeua ao kamatata teutana tao iaon ao bon ti kaitiakan riki kanga tera an raoi te mang onono aio nakon ara onono are kanga ti a tia n uotiarake n aron are kanga tao bon kaekan tao tabeaianga tabeua ibukin anganakin tao te bowi inaomatana ao bon karinakin ni kainetaki ma kanoan ara Tua ane te Tua ae Maungatabu, ao bon ara Tua naba are ti a oneia n te tai aio, man taeka akane te Tia moti ao I a katikua

nakoim, kabwara au bure te Tia babaire ae ko karineaki, I a manga *address niko* bwa e Tia moti, ma e rabwa, rinanoakina, warekakina, e rabwa,

Tibiika: E rabwa te Minita kai ko a bon tia n tabekarake am ke n *sum up* am onono ao Nna kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano nakoimi Taan Tei,

Bwa te onono nakon *Clause 3* e na tei bwa mwakoron, te Onono nako *Clause 3* iaon te Biira aei, e na tei bwa mwakoron te Biira, akana a butimwaia ke a kangai, eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, Akana a butimwaia, “Eang” akana aki, e nakoia akana a butimwaia,

Ao ti a nakon ngkanne ara onono are imwina, te onono are imwina bon iaon naba *Clause* anne Nna kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai bwa e na kanakoa ana maroro iaon ana onono, e nakoim Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire n aron ae I a tibwa tia n taekinna te *Amendment* aio ana *Aim* bwa e na kataia n *enhance* ana *Independence* bwa te *Judicially*, ti taku ngaira bwa ana *Bill* te Tautaeaka aio e aki buoka anne, bwa e kauarereke riki, bwa are, ao Nna *go through* ara *Bill* aio Tia babaire n aron, ma I mwain ae I mena Tia babaire ao I kan katurua bwa te bae ti taekinna aio

tiaki ibukin te CJ Tia babaire, ibukin *Judges of the High court*, ngaia are te taeka ae taekinna te Minita ae *mention* te CJ, akea rekerekena ma te *Bill* aio Tia babaire ao te *Amendment* aio.

Te kauoua Tia babaire ae I kan taekinna, taekinna aba n Tebetebeke ae a karaoa ae aekan ae taku bwa e karaoa te Tautaeaka aio, ao e taekinna uoua Nauru ao PNG, akea te *information* iaon Nauru ma Nna kakae rimwi Tia babaire, ma e tuanga te Auti aio ma te botaki aio bwa Nauru e karaoa naba aekan ae karaoaia ngkai, ibukin PNG te Tia babaire ao aio ae a karaoaia kain PNG, ao e *specify full time citizen Judges appointed for a thirty year period*, e aki katukaki iroun te Tautaeaka bwa e na anga te *period* bwa iraua, ao te bae e maekaki n ana *Amendment* te Tautaeaka aio are e aki *define* bwa tera te *Fixed term*, e inaomata te Tautaeaka n anga 6 te namwakaina, 1 te ririki, teuana ma te iterana ae ti taku ngaira bwa e aki raoiroi ngkana ko na angania taan moti, tenan *Judges of the High Court* inaomataia, ngaia anne bukina Tia babaire ae ti kataia n *define* te taeka ae *Fixed term*,

Tia babaire n te *Constitution* 83(1), e na *vacant* te *post* aio ao te *explanation of the period of his appointment*, ao te *Period of appointment* Tia babaire e kona n 6 te namwakaina, 8 te namwakaina,

10 te namwakaina ao tera riki, anne e *inline*, ma ngaira ti taku bwa ti raraoma n te aeka ni waaki anne, ti a riai riki ni karao ae *better*, ao ni tuka te waaki ae na kona Tautaeka ni kauarerekea ana *term* n te *Judge*, *that's why we stick* nakon te *Period* ae *five years*, *in our view*, *that a fair long enough not too long* Tia babaire, ao anne ngkanne.

Te kauoua Tia babaire ae I kan taekinna ikai bwa ara *Amendment* aio e aki ti karaoa anne, ae *define* bwa tera ana *period of appointment*, ma e anga naba te *options* Tia babaire bwa ngkana e taku te Tautaeka bwa e kan anganna *up to 65 years* ao e kona naba, n aio n te *Amendment* aio akea, ao *normally* te Tia babaire, iraua mania tenan Tia moti, *Normally* iraua, ngkana ko nako Aotiteria, ko nako Nutiran, ko nakon te *State*, ko nako iaa riki, anganaki *until life*, bwa a kona a inaomata n *resign* imwain anne, ao ngkana a roko n te ririki arei ao ataia, ma anganaki te *Security of schedule*, e abwabwaki aia tai, ngaia are te *option* anne ae iai n ara *Amendment* te Tia babaire ao ti taku ngaira bwa e *better* riki nakon ara *system* ae ngkai ae iai inaomatan te Tautaeka n ti angania taan moti, teuana te ririki, e kona, teuana ma te iterana, ti taku ngaia bwa e aki raoiroi anne, ao n tuangia taan moti bwa a inaomata raoi ni waakin aia mwakuri, ao ti angania 5 te ririki, aki kua ni iango bwa ana anganaki

bwa tao iraua, ataia raoi, bwa a na anganaki arei, akea riki, akea ana *discretion* te Tautaeka iai, bwa a na anganaki arei, anne ara *Amendment* Tia babaire ae I taku bwa e rangi ni buoka te *Concept of Independent of the Judiciary*, moan te kakawaki anne Tia babaire, ao ti taku bwa aio te tai ae ti na kaotira bwa ti nang *support* te *Independence of the Judiciary*, ko aki *support Independence of the judiciary* man te bae ko taekinna ni kangai, e aki kona n riki anne, tiaki ngaia anne, ko *support independent of Judiciary* man karaoan te Tua ae *Precise*, ae na aki kona n *subject to interpretation*, aio ae ti kataia ni karaoia, ao ti taku ngaira bwa *we ara doing equal service*, inanon te waaki aio.

Anne ngkanne ae I kan taekinna Tia babaire, ao te *Constitution* Tia babaire ngkana arona bwa I kona n taetae n rongorongon te *Constitution*, te *Constitution was drafted at the time when there were not many lawyers at all*, ao ngke arona bwa iai, ao e na kona ni kaokoro te *Constitution* ma te *drafted 1979*, e koreaki iai te *draft in 1978* ao e bwainaki n 1979 bwa are bon akea ara aomata, ao ngke arona bwa iai ao e na kaokoro te *section* anne ngkai, ma are *we are stuck with that*, ngkai ma e ngae n anne ao e bon teretere naba te kantaninga ae e riai ni karaoaki babaire ao riki te Tua bwa e na

encourage aia *independence* naake a mena n te moti, I kan kaokia riki, ti aki taekinaki te CJ te Tia babaire n aron ae taekinna Minita, ti taekina te *Judges of the High* Tia babaire, ti taekinna te *Judges of the High court*, anne ngkanne ae Kanga I kan taekinna bwa buokan ara *Amendment* ae ti uotia aio, e aki raroanako man ae anne, ma I taku bwa e *better* riki nakon ana *draft* te Tautaeka ae anganira ngkai, ao I bubuti tabekan te *discussion* ioan ara *Amendment* ko bati n rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao I a kauka ngkanne te maroro iaon aei ma ti a ongora moa n ana itera te Tautaeka , I a kanakoa nakoim te Minita n te MOJ Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua, ae ti a kaekai tabeua to tenan raa, kaitiakan tabeua maroro ake a tia ni mwemwe tao ian au maroro are mai imwaina, ao e koaua te bwai ae kakawaki, n aron are I mwaneweia tao e koaua iai tarakin te *Appointment* n aba tabeua are tao PNG, PNG ae inanonna n ae I taekinna ikai, tenan *expatriate Judges* ae a na ti anganaki tao uoua te ririki n aron ane e oti n te *study* teuana ane e karaoaki, I taekina ni kaineti ma tenan *expatriate Judges* bwa are ngkai Kiribati ti bon mena moa n te kantaninga anne, ngaia

are tenan *Short term appointment*, n aba akana I taekini n aron are PNG teuana, e boboto iaon ane aia *Judge* ake tenan labatera, n aron ae karaoaki ngkai, anne are I mwaneweia, I aki kangai *the all Judges* ma I mwaneweia nakon ana kantaninga Kiribati ane ngaia ti mena ngkai n te tai aei, ngkai ara CJ ao ara *Judges* tenan *expat* ke *foreign* n te tai aei, iai naba mwanewean ane, e kakawaki *Madam Speaker* ti a kaitiaki n aron are mwaneweaki, bwa tao e koaua n aron are oti n te Tua ae Maungatabu ao *Judges* n te *High court* bon te CJ te moan are mwaneweaki, ao *Judges* riki tabeman ngkana iai, nanona ngaia are I mwaneweia kanga te kantaninga n au maroro arei bwa bon te CJ ke te *Chief Justice* ao tenan *Judge* n aron te *Puiry Judge* ngkana e na iai, n aron are e mwaneweaki, ma e na bon iai, n aron are e oti n *section 3 n te regulation* n te *Salaries and Allowance Act* , ao ane e oti naba n te Tua ae Maungatabu,

E koaua ti kan tara ane oin te kantaninga ngkoa ngke ti moan uotarake te onono nakon , te Biira ibukin te onono aio, bon te kantaninga bwa ti nang rawea te waaki are e a tia ni waakinaki mai imwaina, nanona ti na *formalize* n aron taetae ni matang, ti na *formalize* te bwai ae a tia ni karaoaki tenan *Practise* are a tia ni karaoaki

ibukia ara *Judges* n taai aika nako, n aron are anganganaki te *Contract* ke n aron anne e na iai te *Fixed term* are anganaki ao are ti a tia ni kakaraoa aio n aron are ti mwaneweia n ara maroro n ae nako, ao ti karaoia ma ara Tia moti aika Rietata, inanon ririki ake mai imwaina, ngaia anne raoi oin te kantaninga n te tai aio, ao e koaua iai mwanewean te Tua ae Maungatabu bwa tao e koreaki n te 78,79 ao ngkana arona bwa , ti a manga bon tounako n aron te kantaninga anne bwa kai tia karaoia ngkai, ngke arona bwa a Kaman noria bwa e koaua bwa tao e koaua iai kabwakan te Tua ae Maungatabu, ai irabui te ririki imwin te inaomata ni karokoa ngkai, ngaia anne oin te kantaninga kai ti mena bwa ti na nangoa ke ti na karina ke ni karaua ni kaotia ni karinna n te Tua bwa e aoria ni bon oti ao e kaineti ma te waaki ae kakaraoaki ibukia ara Tia Moti are kakaraoaki are ana *consistent* te *Practise* ke te waaki are ti a tia ni kakaraoia man ririki aika nako ni karokoa ngkai, ngaia are anne raoi oin te kantaninga n te tai aio, anne raoi kanga te bwai ae kakawaki, ao e koaua n aron ai manga te onono are tabekaki mai iroun Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao ti karautaeka, kanga ti aki nanoraoi iai n aron are ti a bon tia ni kabwarabwara teutana, tao e aki botau ma kanga ke e aki kaineti ma te kantaninga ane ti waaki inanona

ian are rineakia ngkana ti aki te CJ ma tenan *Judges* te *puiry Judge* n te *case* aio bwa are iai ara *Puiry Judge* ti kona ni kateirakeia,

A rineaki ibukin norakin kainanoaia n te tai teuana ma te tai teuana, ngkana ana kainanoaki bwa iraua te tai n teuana ke uoua ririki, tao iai te *case* e a rawata te *case* ae na kainanoa karaoakina, a kona ni bon anganaki n te tai anne, ngaia are ti aki naba kan kabaia bwa nang tiku naba 5 te ririki ni karokoa ke tao 1 ni karokoa 5 te ririki n aron are a uotiarake n te onono aio, aia onono nako ara Biira aio bwa ana bon kona n anganaki te tai ane a kainanoaki iai, bwa tao ngkana a na anganaki teuana moa te ririki, ai manga teuana te ririki, kanga n aron anne, aio e kaineti riki ma tenan *Judge* ke tao ara *Puiry Judge* ane ke tao *Judge* akana a bon noraki bwa ana kona ni ibuobuoki n tenan *Case* ngkana iai norakina,

Te bwai naba teuana n aron ae ti noria ngkai bon tei labatera, bon labatera angina labatera ke bon labatera ni kabane kain ara Tia moti, n aron ae ti teimatoa ni karorokoa ara CJ ke ara Tia moti ae rietata, ao bon ara *Judge* naba are e mena n te tibwanga aio n te tai aio, ngaia ane kanga ana bon anganaki te tai ane uarereke ma iai norakina n aron are ti taekinna, I a tia naba ni mwaneweia mai imwaina, bwa ngkana a nang bon reke ara i

Kiribati ai anne ngkanne e a tiku nakon te Beretitenti bwa tao e a kan rokoroko nimaua ke iraua te ririki, ti a nakon ngkanne tenan *Long term appointment* n aron are e maroroakinaki, ngaia are kakawaki ae na uki bukin te bwai teutana, e aki are ko a bon kainiko naba n aron ane e mwaneweaki are kona bon kona, iai te *Case by case* n aron are tarakin tao kainanoakin ara Tia moti n te tai teuana ma te tai teuana, n aron ane kaineti ma ara Tua, ao ara Tua ae Maungatabu ao ara Tua ane ti mwakuri ma ngaia ngkai, akanne maroro iaon ao tao kaekan te onono aio ao ti totokoia moa n te tai aio, e rabwa te *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakoim te Minita n te *Education* Hon. Alexander Teabo,

Hon. Alexander Teabo: Tia babaire I kan taetae naba iaon te onono aei ao e koaua te Tia babaire, I taku bwa aio te Biira teuana ae e rangi ni maan kauntaekana n ae nako, ao aron te tabeaianga mai iroun te itera ae te Kaitara Tia babaire, ana tabeaianga te *commonwealth* are uotaki nakon Te Maneaba naba aei Tia babaire, ao anne ngkai n te okirikaki aei are ti nang kometenna ao iai onono ngkanne ae ti a karaoi, n tabetaben te kantaninga n aron are e a tia ni kautaekaki Tia babaire,

Tia babaire I tabe n taratara te onono aei ao kanga ara onono n are n te moan tai, ae ti a tia ni butimwaia arei are ti karaoia, kanga e rinnako naba aio inanona, ti aki ae mwaninga te aba, aio e kona n rinnako inanona, ma aia onono naaki ae a karaoia n te tai aei , e kabaebae bwa ti nimaua, kanga te aekaki are e *Fixed* nakon ti 5 years, ma I kataia n tatara te Tua ae Maungatabu bwa are bon te *appointment* e bon mena iai rabwata akana a mena inanon baia te *appointment* Tia babaire te *Constitution* Tia babaire, ma tao e koaua tao a nang kabaekaki ian te Tua aio Tia babaire, ma are iai kanga n aron otau tima tenan *appointment* n rabwata aikai Tia babaire, bon iai rabwata aikana ana karaoa te *appointment* , ao iai te *advise* are a na anga aia *advise* ao kanga irou, I aki ataia ma kanga aron au taratara anne, bwa n te onono ae ti karaoia kanga e aki kabaebae ma kanga e boutoka raoi arei, ma aio e *specify* te tai, kanga e a bon *specify* raoi, tima e a bon kabaei naba nakeke ana are iai mwakaia n *appoint* , are iai mwakaia ni karaoa te *appointment* aei are rabwata aika ti atai inanon tao te *section 81* Tia babaire, bwa e *stimulated* ikanne ao e bon taekinna rabwata aikane aika te *appointment* aio, aikai naka ana mena, te rabwata aikai aika na mena, ao te *advise* , ao I aki ataia bwa tao te Tua aio e na, ke te onono aei

ngkanne tima e tuangira bwa ti nang kabaea, ti nang kabaea naakai bwa ngkana aki karaoa te *appointment* ao a nang *stick* nakon aei, kanga ti anne au tabeaianga iai, ma te onono are ti karaoia arei imwin te tabeaianga ma ara *view* te Kaomanwareta are karaoia, ao aron tangitangia naakai, ao tia kanakoa arei, bwa are eti are ngkana tao te *written contract* ae na kona mena inanon te Tua, tima e na kabaebae, ma ngkana te *5 year* bon te *Contract* naba, kanga ti a manga tuangia, are ti taetae iaon te *security*, ma ti a *limit* te tai nakon ti *5 years*, kanga otau anne, are ti aki ngai te *Lawyer* ao ti aki ngai tera, ma kanga I tabe n taratarai bwaai aikai ao tima, kanga ngkai I tarai onono aika uoua aikai ao titabo ngaira e aki kabaebae are iroura, e *follow* raoi te *Constitution*, kanga aron otau anne, ma aio ae uotakirake n te tai aei, tao e na manga bon kamena te *Contract* ae nimaua te ririki, e *specific* n te tai, tima e a bon tuangai naba te Tua aio bwa nakeke ana karaoa te *appointment in accordance* nakon te *Constitution* aei, tima ngaia anne te *constitution* aei, a kabaekaki bwa *5 years* ae na riai ni karaoia, kanga bon ti anne au raraoma iai Tia babaire, akea te bae I kan kautaekaia ma I ti anga au nonori aekakina anne, bwa I taku irou, ao anne bukina ae ti taku bwa tiaki butimwaea te onono aei, ibukin ae ian otau anne Tia babaire ao e koaua, a na kukurei bwa te onono

are ti karaoia are moan tabekaki iroura n te tai aei, ti bon kakioa nanon are e kataki ni ngureakinaki ao e kataki n taekinaki n te tai ae nako Tia babaire, bon ti anne au nonori ao I karautaeka ngkana arona bwa tao, ma bon ti au tabeaianga anne, e rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika, I taku bwa are e a bon tia n taekina boton ara iango ke ara kantananginga ma ara koaua te Tia Tei mai Nonouti are e tabeka te onono, ao ti na kaokioka ara koaua aio,

Ti uoua boton te onono, teuana ti kataia n *Define* are bon e na manara, bwa ti aki kuakua te *appointment*, ao anne e a bon Kaman taekinaki n te *Constitution*, e tikuk, ti katuka, akea kuakuakin bwa ana kanga n rineaki tao taan moti n te *High court*, ti aki naba kuakua aron te *removable* bwa are e bon teretere naba te n *constitution* are n *section 83*, ae ti taetae iaona manin te mwakuri, bwa are iai ngkanne te *issue* are ko *secure* ngke ko akin i manim ni mwakuri, ao ngaira are, are ti a bon tia ni bane ni mwakuri, ao ngkana ko anganaki naba te mwakuri ae ko *temporary*, ko bon aki *secured* iai, ngkana ko anganaki naba te mwakuri ae kona

ti mwakuri tao ti 3 *years* bwa kona *contract* bwa bon iai are nako n reirei, tao ko ti onea mwina, ko aki naba *secured* n anne, anne te *issue* ae ti uneakina, te *security* n te mwakuri, are ti taku ikai bwa e aki *define* , ao e *subject* nakon antai are e na babaire tao manim ni mwakuri, ao riki kanga e na bon aki kuakuaki tao aron aia mwakuri taan moti ngaia are ti taku bwa iai rekerekena ma kanga tao ti aki uruakin inaomatan te bowi ma iroura e kona ni iai teutana rekereken, bwa are e aki kona ni waaki te tabo ni bowi ngkana bon akea te tabo te kamwakuri iai, ao taan mwakuri bon aomata naba, iai aia *feeling* , ata naba aia *benefit* , ata ae *secure* ao e aki, ngaia are I taku bwa ti uneakinna ian te kantaninga, bwa te wiiki ae nako, ao ti tabe ni uneakina naba rineai taan moti, bwa kai ti taetae ngkai ao akea ara Tia Moti, ao ara onono aio, tao n te tai moa aio ti taku bwa ti kataia n uneakina aia *security* Taan moti, iaan te kantaninga are kangai, ngkana e aki *define* ao e koaua, e a kona ngkanne are kangai, a ngaia bon akea au kanganga bwa I bon rangi ni kinaia kain Tautaeaka ma ana bon bae n anganai tao 6 te ririki, bwa are bon anne *by nature* , e kona n riki, ao tao ngke naba are ko na kona, kanga I raraoma ma tao I bua I anganaki tao ti 1 te ririki, bwa are *define* , ngaia are ti taetae bwa ngkana ngaira ake angkoa ti na riki bwa taan moti, tei Kiribati ke te

tao te labatera, e na reke te aeka n namakin anne, ao e na kona ni kangai bwa tao ti a kakai riki taabo tabeua akana ti na kona ni mwakuri iai, ao te *point* ngkana arona bwa akea ara Taan Moti bwa e aki rangi n *attractive* aron, bwa are aio aron, ngkana arona bwa ti aki kateirakeaia ma are e i rekereke ma aron ao koaki kona n roko bwa kona kateirakeaki are e na *follow* 81 ngkana ko aki kan mwakuri iai, bwa ko aki *secured* , ngaia are anne i rekerekena ngkanne ma are ti taku bwa e kakawaki ae tao n te tai aio tia *define* , bwa eti e a rawata, ti kataia naba n nori taabo aika mwaiti ao a bane n *define, whether e short ke long*, e *define* , PNG e *define* bwa 3 *years*, e *define* naba Fiji bwa 3 *years*, ao *extendable*. I Samoa, kanga e *set the retirement* 68, kanga a bon Kaman taekinaki tenan ware, kanga ririki inanon te Tua ao tera ngkanne te kanganga iai, ao te bae e kakawaki bwa e kangai, bwa ngkana arona bwa, te bwai are ti bon teimatoa naba n raraoma n te onono bwa are e tuai n roko *where deemed necessary*, ao e taekinna te ti a kabwarabwara bwa anne n te Tautaeaka bwa akea te kanganga, are ana bon bane n *Extended* , I taku n ana Tua Biti, ngkana a na taraia, e bon taekinaki ae kanga *maybe extended*, kanga iai riki ke kanga e kona n taraki bwa ngaia e na *extended* ,

Ao teuana naba are e taraki are kangai, ngkana arona bwa ti a karaoa aio, angkoa tia kabaeia taa mwakuri iai , ao e koaua e taekinna bwa iai taan moti ae a roko n ti kan mwakuri tao ti uoua te ririki, ma ngkana ti tari Moti aikai, a bon rokol ae a bon kara naba, ao are ko bon riai, iai mwakan te tia moti n te *Constitution*, e kona ni bon *resign* , ngkana eaki kan mwakuri , ma tao anne ae a kataia ni *formalize* te *practice* are tao ti anganga tao uoua ririki, teniua bwa kanga bon angina taan moti aika roko, akea te Tia moti, bon angina te Tia Tei kanga e a kan roko naba n *retire*, tao ai on tian ni mwakuri n taabo tabeua ae kanga bon iaona n *retire* ao ti nakomai, ngaia are tao akea aia kanganga naba ni uoua ao teniua te ririki, ma ngkana ti na tara te *future* riki ibukin ibukia naba ara *Local* aika na riki bwa taan moti, kona kanga naba n aki nanom bwa kona riki bwa te tia moti ngkana eaki rangi ni kaotaki raoi ao mannra ami ririki ni mwakuri, bwa ngaira ti kataia n *promote* ao ti kangai, tao mai inano 5 *years* ao ti kataia n *set* ara onono naba angkoa te *retirement* either tao 65, ae I taku bwa eaki rangi ni raroa naba ma te *retire age* ngkai ae a kamenaki n te *Public Service* , ao I taku bwa aio teuana te *area* ae ti taku bwa kanga, ngaia are ti uneakina te *Security* iai, ngaia Taokita ma Neeti , tabetai ti tangira bwa kanga e na bon ananau, kanga aia mwakuri, bwa are aikane tenan

Area ae karako iai te koraki, ngaia are ti taku ara onono aio, e tobwa naba aron kanga kainakin mwakuri aikai irouia I abatera ao riki irouia ara *locals* ngkana e a roko te tai are a nang raarei, ngaia are ti a kamena bwa 5 *years*, tiaki 5 *years* ao e toki naba, bwa ti na kataia ni karokoa nakon 65, anne te *security* ae ti uneakinna, kai tao ti anne kanga ara ibuobuoki ni kamataata man ara kaoti are ti kataia n uotirake nakon te Tautaeka ao I a kukurei ni buotokai,

Tibiika: Ao I angan moa te kauoman Beretitenti bwa e a Hon. Dr Teuea Toatu e nakoim,

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* kai ko anganai au tai, ngkana I taetae ma tao I *out of line* ao ko a katokai naba bwa kanga I tuai bati n nangi n tataetae n tatain te komete aio, Ma I ti kan taetae bwa I katai n *understand* kanga oin te onono aio, bwa kanga n aron ae taekinna te tia tabeka te onono aio, bon oina bwa e na, kanga Nna kabongana ana taeka, e na *enhance* riki ana *Independence* te Tia moti, kanga e bon, te *Judicially* , kanga I bon aki kona n *understand* te aeka ni *reasoning* aio, bwa e na kangara ae teniua ke nimaua te ririki, e na *enhance* ana *independence* te *Judicially* , tera moa okoro teniua ao nimaua ke tao 6 ao 7, ke 8 ao 10 ae

na bita ana iango ana *Independence* te *Judicially* ,

Te *independence* is a function of bon ana *principle* ma ana *value* te tia moti, ti aki te bae te nambwa ae ko anganaki ao ngaia are e nang bairea, ko kona ni karaoa am babaire ae eti ke bure, bwa bon nakon am *principle* am ethics, ngke te Tia moti ae ko a tia n *train* ko a tia n reireinaki te bwai aei inanon am tai ni karaoa am *Law* , iai taian ethics, iai taian *principle* aika kona karaoi, bwa ngkana e koaua bwa ko nang ethics akanne a nang boboto iaon te nambwana, I taku bwa kanga e a bon kamanga, ke te maan, e a bon kamanga *Madam Speaker* ,

Kanga ai bon aekakin ae I kangai, ngkana ko ikota uoua, uoua, rekena aua? Antai ae koa *prove* bwa eti anne, ao ngai ngkana I kangai bwa nimaua, antai ae kona ni kabureai bwa uoua ni ikotia ma uoua ao nimaua, au *point* ae I taekinna ikai *Madam Speaker* , ti a kauntaeka iaon te bae nang arbit aio, ai bon ara mena ngkai, ae kanga ara *figure* ae ti a rineia bwa aua ke nimaua, ao ti a kauntaekaia ngkai ni kabota ara onono iaona bwa ti taku bwa te nambwa ae nimaua bon te kabanea n raoiroi n nambwa, ti aki ataia, bwa bukin tera ngkai te kabane n raoroi te ware ae 5, ao tao ko tuangia tabeman, I taku ngai bwa tao 7 riki te kabanea n raoroi , ko a

manga tuangai antai, uoua, bwa aio nanon ae te taeka ae *betray* iai, ti a bon roko naba ma te nambwana, ti aki kona ni boutokaia, ni kan *prove* n aekakin ae I taekinna, ngai ngkana I kangai, bwa uoua *plus* uoua ikotana nimaua antai ae kona ni kabureai, a kona ni *prove* te bwai anne, ngaia are ti taetae iaon te arbit ae ti a bon taekinna ngaia are kanga irou te onono ae e aki boboto , ao tima kanga e kamangora naba iai te nakoa, ae te *Judiciary* bwa e nang karaoa ana *independence* te nakoa iaon mwaitin te nambwa are anganaki, mwaitin te ririki ma manna, kanga e bon kamanga anne, iai ae ethics- nakai, ngke aki roko bwa a mwakuri ibukin mwaitin ke mania, ma a roko bwa iai aia *Profession* , iai aia *Professional ethics*, aika na mwakuri iaona, iai taian *Principles* , ao a na kaeti taian Tua, ian te *principle of the Rule of Law*, anne mena, ma ti aki ae na karaoa aia waaki ibukin nambwanan ke manin nambwan te ririki are anganaki ke tao mania, ma tao e bon mataata naba n Tua ae te Biira n aron aio *Madam Speaker* ae bon iai naba te *provision* ibukin te *extension*, ngaia are I taku bwa e na akea naba te raraoma iroun antai te *Judge* ke antai are anganaki te bwai anne, bwa iai te *provision for extension*, ao anne ae I taku bwa kanga I aki ataia bwa bukin tera e na *affect* aia *security of terminal*, ngkana e bon rangi ni matata ian te Tua aio bwa iai te *Provision for*

extension ao I taku bwa e bon raoiroi ao ngaia are kanga I taku I aki nang *convinced* n te *argument* ae teniua te ririki, are kanga e na kamemerea arona ana *effectiveness* ke tao ana *Independence* te *Judiciary* ke tao te Tia moti ae tekateka n te kain tekateka, ngaia are I taku bwa kanga I taku bwa e kanganga ae ti a kauntaeka ami Nambwana aikanga, I taku bwa e a bon aki, kanga bon akea oina, ngaia are man taeka aikanne I totokoa te onono , e rabwa.,

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, Hon. Taberannang Timeon e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* , tao e koaua are e bon kaokoro te raira Tia Babaire, iai te taetae ni matang teuana ae kangai, *foregone conclusion*, ao e I nanon ikai Tia Babaire bwa are e *determine* te Tautaeaka bwa e raoiroi ana *Amendment*, akea te *Fixed term*, akea te ririki, e bon ataki bwa ae te 5 n ririki aio, bwa ti *try to but a figure on the appointment* ae ti taku bwa moan te kakawaki, ao ngkana tao 7, ma are aio ti taku ngaira bwa e *secure* riki aio, nakon are ai bon akea Tia Babaire, bwa e a nakon teure e anga te *appointment* bwa e na kangai, 1, 2 ao iraua te namwakaina, e bon ata nano aio te Tautaeaka, ma a kataia ni kamemerea are ti kataia n taku

ngaira bwa e Tamaroa riki nakon ae, ai akea te *fixed term* , ngaia are ti teimatoa n taekinna Tia Babaire bwa aio te *security of janian*, Tia Babaire, nakon te nakoa ae moan te kakawaki ibukin ara *Indpendence* ana *Independence Judiciary* ana aki burebureaki n aia iango, ni kangai ngkana ti karaoa aio, ao *maybe* tao ti na aki manga anganaki te *Extension* , ngaia are eang tao e na teimatoa, te Tautaeaka n taekinna anne, ao ngaira ti na teimatoa naba ao te botannaomata e ongora Tia Babaire , iaon ara koaua aikai, ngaia are ngai I kangai, eang ti a bon, ae tia kataia ni uneakinna, ma are *it foregone conclusion* te *sense* ae Tautaeaka, e na kabongana ana *majority* ni kangai, “No” tiaki ngaia anne, aio, ao ngaira ti kangai, “Yes” aio, ngaia are aikai ti teimatoa te Tia Babaire n aki anaki nanora n ana kabwarabwara te Tautaeaka are e taku bwa e raoiroi riki ane irouia Tia Babaire, ao e koaua tera ana *integrity* te aomata ke ethics, ti ataia bwa te koraki aikai tao e na riai ni iai irouia te koraki, ma ana kanga n *exercise* anne, Tia Babaire ngkana anganaki te *term* ae moan te uarereke,

Ao e koaua ae ngkana e *advertise* te *post* te Tia Babaire ao anganaki, ata manna Tia Babaire bwa iraua, ti aki te baere a roko naba ni kangai, tia ongora i Kiribati bwa iraua, ao ana anga nanoia bwa aki kona n nakomai ibukin 5 te ririki ke iraua,

ngaia are I taku ngai bwa anne naba te *point* ae ngaia ti taku bwa e a raoiroi riki are e na *fixed* te *term* nakon are taekan are ana *amendment* te Tautaeaka, ae akea te *fixed term* iai Tia Babaire, e nakon te *executive* bwa iraua are kan anga, 1 ke 2 ao ngaira ti taku ngaira bwa anne e aki raoiroi nakon te Tautaeaka, eang ao tao nakon riki aia kona ni karaoa tibwangaia n akea tera maku ke tao te raraoma, irouia kain te *Judiciary* Tia Babaire, ko rabwa Tia Babaire I teimatoa ni boutoka ana Onono, Te Onono are tabekia raora n Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: I anganiko te Beretitenti ae ko karineaki bwa koa maroro iaon te onono.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua ko rabwa Madam Speaker ao I karabwaia ake a tia ni maroro imwaiu are tao man ara itera ti karautaeaka moa nakon te onono are e tabekia te Tia Tei mai Nonouti temanna ae karineaki ao e bon kabotoa naba ana mena are uarokoan riki inaomatan te boou ao are e a tia te Minita n te Reirei ao e a tia naba te Kauoman ni Beretitenti n taekin ke n reita are e uotia te Minita n te Tua kanga ni kabotoa aan ara totoko bwa are e bon eti are kanga e aki uruakaki inaomatan te bowi ke te tabo ni kabowi ke tao taan moti.

Ngaia are e bon eti ae kanga te maan ae e aki rangi n roota inaomatan ke ana mwakuri te tia moti. Ao tao n rekereke ma are e taekinna te Minita n te Reirei e koaua are bon iai rabwata akana bwa ti kaokaoka te iango nakon te botanaomata bwa ana ataia bwa are bon te *appointment* ke kateirakean te tia moti ae rietata ke taan moti bon iai aron kawaina. Tao ti te bwai ae I kan katurua bwa n tabetai tao e koaua e rangi n tarataraaki n aron are e kabwara te Tia Tei mai Nonouti bwa tao anne ngkoa te taratara ngkekei. Tao e karaoaki kibun tua akanne n te Tua ae Maungatabu ke tao e bon karako tao ara taan moti ake bon i Kiribati ke ara *Lawyers* aikai i Kiribati. Ma I bon taratara nab ate itera are nke e anganaki te mwaaka te Beretitenti bwa e na karaoa te *appointment* ian aia ibuobuoki rabwata ake atongaki ao I bon manga titiraki ma are e tao e kona riki ni kamatata te Tia Tei mai Nonouti bwa I bon manga titiraki ni kangai. Ao ngke e karaoa te *appointment* te Beretitenti ian bwarana raa? Bwa are e teretere bwa uoua bwaran te Beretitenti ae karaoaki n te tai arei.

Ao ngai I taku, tao e buakaka bwarana ngke kautun te aba tao anne are e bon anganaki bwa are bon anne ae inaomata. Ma are e karaoaki ara tua ngkekei a botaki nab ate nakoa ae kautun te Tautaeaka ao kautun te aba iroun

temanna te aomata. Ae ngaia ae e na bon kona ni kabwarabwara. Ngaia are I kangai e buakaka ao tao e bon kakan ae e na tiku te mwaaka aei n onoti iroun kautun te aba bwa tao bon anne ana *spirit* ke tao te iango ke tamnein te Tua ae Maungatabu ngke a karaoia naake a moan karaoia. Bwa n aron are I kotea are New Zealand e katei *appointed* iroun te *Governor General* te *Head of State* i New Zealand.

Bwa are e kaokoro ikekei te *Head of State* ke kautun te aba ma kautun te Tautaeka. Ma are e a kona ni mengo te taratara ngkai bwa are e a tiku te kateirake iroun te Beretitenti ae ti temanna n aomata ae bwaranna ni uoua te bwara. Ngaia are e a kona ni mangao kanga te ota iai. Ma ngai I teimatoa n otau bwa are I tarai tabeua kanga te naan *constitutions* ao eti ae e kona ni bon tiku iroun kautun te aba.

Ngaia I kangai tao te mwakoro ni kibu n ara tua ae maungatabu ane e kotekotea kateirakeaia taan moti are e tiku iroun te Beretitenti tao anne n nakoana ae kautun aban Kiribati. Ae tao ngaia ae e a taraaki bwa akea iai rekerekena ma te Tautaeka. Ma tao iaan bwarana arei ao e kona ni maroro ma te Cabinet n ongora te *advise* ma te kabanea ni babaire bon iroun te Beretitenti.

Ngaia are kanga iroun e aki rootaki kanga ti kateirakean I bon teimatoa n ana koaua te Tautaeka ae bon

tiku inaomatan te bure. Ao e koaua e a manga reitaki ngkanne te mena kanga manoa taan moti. Ao aei ti a tia ni kabwarabwara are aei e taraaki manoa taan moti ake mai tinaniku ao n reitaki naba ma ara taan moti i Kiribati. Bwa kanga e mwaneweia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa te koaua a nang bon roko naba inanon te nakoa arei ao akea te bwai ae ataia, kanga iroun ai bon te kamanga. Ngkana a nang roko naba n tekateka ke a nang *apply* naba nakon te Tia Moti ae Rietata ke te *Judge* ke te High Court Judge n akea te bwai ae ataia. Kanoan te mwakuri are mai inano kanoan te mwakuri anne. Ti aranna bwa kanoan te mwakuri.

Ngkana e nako te katanoata ao a bon bane ni katereaki maanin te mwakuri aikai, aikai tabena. Ngaia are e a kaman atai te tia moti are e na roko aki boou nakoina. Ao e a bon baireia naba ao I aki nano iai bwa I aki *secure* n aei. N na kanga ni mano iai bwa ti aki ti uoua te ririki, I tangira riki ma are e na bon iai ae e na bon kangai eti ngaia kaainna N na ti nako n noora Kiribati N na anga au ibuobuoki nakon Kiribati riki ngkana tao mai itinaniku antai ae e na ataia te maan ae 2 te ririki e nang tau naba ibukiu bwa I aki ataia bwa kangara te botanaomata ikekei, kangara aron te maeka. Kanga e rangi ni kabuebue ke e rangi ni mwaitoro e kangara amwarake ake iaon Kiribati.

Akane bwaai aika a kakawaki irovia ara aomata akana i abatera ngaia are e aki boou ma e taekinna te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta bwa ngkoa a nang raraoma ni manovia bwa ana mano n te aekaki ni kateirake ae e aki tianaki ao e aki kaotaki te ririki I taku bwa anne e aki kakawaki.

I teimatoa ni boutoka naba are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti ae bon iai am *ethics* ao iai am *value* n am *profession* anne, ke am *motivation* ke kaungaam bon karaoman am mwakuri ibukin are ko na kona n *deliver* ibukia kaain Kiribati. Te i Kiribati ngkoe ke te i abatera ngkoe e kakawaki ae kona karaoa am mwakuri nakon ae bon am koaua n am *profession* bwa are e koaua te nakoa ae te naan *Lawyers* ti kamoamoia ao ngai temanna ae I bon rangi n *admire* aron aia mwakuri bwa are a mwakuri bwa kanga a bon aekiaia *Doctors* are kanga a kabaeaki iai aia berita bon irovia ao aia koaua ibukin aia service ae nang kanganga bwa e kona n rekereke naba ma maeun te botanaomata. Ao n aekakin te naan Roia e mena naba maeun te botanaomata irovia bwa ngkana e a nako te moti bwa ko nang bwanga n te karabuuti ni uaa maten ngaia are e bon rekereke naba ma maeun te aomata. Ngaia are iai aekakin *profession* ake kanga iai tiaia ao

kanga iai mwiokoaia ae kanga e kuri n tabu bon irovia n aia *profession*.

Ngaia are irovi e na aki kairaki te maan bwa ngkoa e na bairea ungan nanom ke nanom. Ngkana tao e na iai anne ma baikai a kaman oti inanon inanon te katanoata ao e a bon bairea te mena. Ngaia are I aki rangi ni boraoi are ngkoa aia *security* ma aei e mwaneia ara Tia Moti aika itinaniku aika i abatera ao e mwaneia naba ara taan moti.

Bwa kanga e oti n te maroro bwa e a totoko ara onono arei bwa e a totokoia ara taan moti kea ra Rooia aika i Kiribati, e aki. Bwa are e bon tiku te Beretitenti kanga n otau ni bwarana are te *Head of State* ao tao man taeka tabeua akane ao au kantaninga bwa e a bon matata ao I karautaeka nakon te Tia Tei mai Nonouti temanna n ana onono ao e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakon te Minita n te Cooperative Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te onono are e tabekiarake te Tia Tei temanna mai Nonouti. Ao I nanokawaki moa n te tai aio ma I totokoia. Ao te Tia Babaire e titebo au iango ao I kan kamatata riki maroro ake a tia ni maroroakinaki mai mwaina bwa kanga ti bon mimi n te onono aio

ngkai e a manga karekeaki 5 te ririki. Titebo ngai ma te maroro are e a tia ni mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti bwa e aera ngkai ai nimaua naba te ririki. Bukin tera ai nimaua te ririki? Te Tia Babaire ngke ti maroroakina naba te Biira aio ngkoananoa ao kanga aki oti aekakin tabon maroro aikai ao kanga iai aia maroro kaain te Kaitara ae turuturu riki iai n taekan buketoan babairean ana tai ke oneakin te *clause* are ngkoananoa ae a taku bwa e a kumekumeaki iai aron te *Judiciary*.

Te Onono are e tabekiarake te Minita n te Minita n te Justice are ti a tia ni kabwatia imwain aio ao kanga e kuri n tobwa are ti kauntaekaia ma nakai ngkoanoa. Ma ngkai ti nang mimi ngkami ngkai e a manga tabekaki te onono ae raon te onono aei bwa ai manga 5 te ririki. Ngkanne ngai au titiraki e kangai, antai raoi ngkanne ae bon kumetooa aron maanin ana tai ni mwakuri te Tia Moti? Antai raoi ngkanne ae bon kumetoia ni kanimwa te ware. I taku bwa te onono aio ae bon kumetoia raoi ni kanimwa te ware. Bwa e a tuangira ao e a tuanga te babaire aio ao te tua aio bwa ti na kanimwa 5 bwa nimaua irouna nambwa 1. Ma ngai irou ngai te Tia Babaire 7 nambwa 1, a bon rangi ni kiritian bwa te ware ae i 7 te ware n Ebera *perfection*. Ngkana tia manga karuoa rikaaki nakon ara katei ni

Kiribati teniua te mauri te raoi ao te tabomoa ao nimaua tera nimaua, I manikangare te Tia Babaire. Ma I taku bwa ti na kaea aron te onono ao ngaia ana riai ni kukurei nakai bwa tia kaea nanon are e tangiria ke e tangiraki n te maroro ngkoanoa ae *fix term* e a tiku n aron te *fixed term*. Ao e koaua are e maroroakinna te Beretitenti mai mwaina antai ana babaire anne, kai ana babaire te Beretitenti ma aron te rinerine are e na waakinaki.

Ma ngai e bon mimi nanou te Tia Babaire bwa e aera ngkai ai 5 ao bukin tera ngkai a manga karina ae 5. Ao bukin tera ngkai a manga taumatoaira ao ni kamamaira bwa a taku bwa 5 ae e na riai ni karinaki, ao a taku nakai ngkana kam karina 5 ao kam a kaoti ngkami raoi iai bwa ka maki kumekumea aron aroaron mwakan te Judiciary. N aia *three different harms* ake a taetaekinaki.

Te Tia Babaire e mwaneaki naba ngkai bwa e kangai, bwa nkgana ko karina te *period* n te *fix term* ao e na unga iai nanon te tia mwakuri n ikan mwakuri ma ti a taraa te tua aio te Tia Babaire. Ma ara Tia Moti ake mai mwaaina a tia n roko ao akea ae nimaua te ririki inanona ao ngai e na uarereke rikaaki au taratara bwa are I bon uarereke. *Robbin Millers* e roko naba n te aekaki ni kibu aio teuare are e a tibwa nako ngkai e roko naba n te

aekaki ni kibu aio ao e ngaa koauan te maroro are ti na karina te ware bwa are ngkana e nori ate aomata ao e na unga nanona iai.

Te Tia Babaire tao bon iai oin bukin karinan nimaua irouia nakai, ma ti aki nanona bwa nimaua te ririki aia ware ao a nang taumatoai naba baira ni kabwaouai bwa ti na ira nimaua. Ao ngkai a taekinna eng ao kam *majority*. Te Tia Babaire I taku bwa ngkana e kaokaki te ururing rikaaki nakon te onono n te Biira aio ao ngaira ae ti moan tabekia man te itera aio, ao bukin tera ti tabekia te Tia Babaire? Bwa au maroro ngke e tabekaki te bwai aio n te moan maroro iai bwaai aika ti noori aika ti taku bwa ana katamaroaki. Iaan bukinara bwa ti tekateka moa ikai ao ti noria bwa ana katamaroaki bwa aki raoiroi.

Ngaia are ti karaoa mwiokora anne te Tia Babaire ao ngke ti karaoa ara onono aio ao nakai a kaitara ao tia kauntaekaia ni kangai ni karabinoa ao ti a tia ni kakaea angana, tia manga kakaea te kabanea n tamaroa n te aro bwa ti na kaai ni kona n anenea te kuna ae ti teuana ao e na aki borata mwanewena. Ma ngkai nakai a manga karinna aia onono e nang bon borata n aki akaka riki te kuna aei. Ao I teimatoa n titiraki bwa e aera nimaua, e aera aki teirake ni kangai 10, bwa ngai te aomata ngkana I rineaki nakon te *package* aio te Tia

Babaire I taratara te *package* n ana *package* te Tia Moti ao te 10 te ririki e nambwa 1.

Ngaia are ti na aki mwamwanaaki te Tia Babaire, bwa ngke e karinaki 5 ao ti nang karina naba 5 n aei. Boton te maroro te Tia Babaire a raraoma, e raraoma te raraoma bwa tia taraaki te Tautaeaka aio ke te kabinetu bwa e tokobitoa aron te *contract* ni irira te mwanewe are *fix term* ni karina iai te *written contract* ao tera riki. ao ngkai tia kaokia nakon te *fix term* ao nakai a kangai *at least* tera aia onono aio N na wareka aia onono aio bwa e na ataaki ao ti na ataia bwa tera ae ti bon maroroakinna. *The appointment of the Judge must be made at least 5 years fix term* a manga karina 5 years irarikin are mai mwaaina. Ma te Tia Babaire e na riai n ataia Kiribati bwa taan moti ake uoman ake mai mwaaina a tia ni mwakuri iaon Kiribati, ni butimwaeen ao a kukurei nanoia n te *term* aio, ao a bon bane aia tai inanona.

Ao e a manga *extended* naba e a manga *extended* naba bwa are bon iai mwakan are e a kamwakaaki ian te tua bwa e na *extended* n te aro raa ao maan ra ariki. Ao anne e a tia ni karaoaki ao te Tautaeaka aio a tia naba ni karaoaki naba Tautaeaka ake mai mwaaina. Ao I teimatoa n totokoa te onono aio bwa akea kukurein nanou bwa e bon matu n ana auti ao ingabong ao e noora

nimaaua ao e a roko naba n nakomai bwa ai ana onono ngke e tairiki nimaaua. Ao ngkai e nang aneneia nakoira ao e na kangai ae nakai ana moanna bwa te *majority* irouia. Ma tia kaoka rikaaki ara ururing te Tia Babaire riki nakon Kiribati bwa ngaira ae ti moan karaoa te onono aio. Bwa bukin tera ae ti karaoa te onono aio? Bukina bwa iai bwaai aika ti noori mai ikai ae e a boiraa, ao ngkana iai te bwai ae ko noria ae boira kona bae ni kamwaing ni kanakoa ni karenakoa bwa e aoria n ae boiarara. Ao anne raoi bukina ae ti karaoa iai te onono ma nakai a totokoia ao kan katamaroa. Tia ruorikaaki ni kangaia n *soon up* ara mena ma ngaia ao ngaia a manga karina riki ae bon te kamimi. Ngaia ngai I teimatoa ni kangai iai bukina ae a tangira nakai 5. Ao te tia maroro are e taekinna mai mwaaina N na kaokia riki e kangai '*ngkana iai te term ao ngkana iai te period e na atikaki riki nanon te aomata, no te period alone e aki katika nanon te aomata ma other package te package* n te bwai anne.

Ma ti aki ti te *package* te Tia Babaire n te *contract* ma taian *conditions* nakoia ake a tau i nakoa akanne mai mwaaina. Bwa ngkana arona bwa ti katanoata ngkai te nakoa aio ao te aomata are e *apply* are e reke ngkana e nang *apply* ao e nakoia moa nakeke taian *post holders* naake a tau i nakoa aikai mai mwaaina. Aekakira aro mi ikekei? A

kumeaki aron inaomatami ni karaoi ami moti kea ki. Kam riki bwa taian *cartoon* ke taian *puppet* ke ka maki *Robbin Millers* ao tuangai anne *search on Google* ao tuangai anne. Ao ana kangai arei ao arei, ao akanne bwaai akana a na taraaki ma ti na aki mwamwana te maroro ao te ongora bwa e nang *fix* naba ana men ate aomata iaon te *period*. Ngaia are ti riai ni kaota te *period* iaon te *contract* aio bon akea koauana ae bon akea koauana. Ti a tia n okirikaaki nakon te *fix term* e na ataia te *Judiciary* bwa e na tiku inaomatana n aron are e a tia ni kaman karaoaki mai mwaaina ao e babairei mwiina n aron te *fix term* anne bwa iraua ma aron manga te *renewal* ma tera e a bon tiku iaan te tua ian mwakan temanna te aomata ae e a tia ni maroroakinaki naba ikai.

Ngaia are man au maroro aikai te Tia Babaire ao I nanokawaki bwa I totokoa te onono bwa bon akea noran riaina ao kakawakin ae ti nang *fix* naba te rebwe 5 te ririki. Ao te tia maroro mai mwaaina e taku 3 years e aera e aki *come up* ma 3 years ke tao e mena 3.5 years ao ai 5 years tera e aera e aki mena 5 ao e rabwa I bon totokoa te onono te Tia Babaire ao kabwara buren te maroro ngkana e nang matoatoa ko rabwa.

Tibiika: Aoi ai riki aika a kan maror iaon te onono ngaia N na angan moa

te Minita man te Aono n Raina
Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko
aitokamauea Madam Speaker ao ko
rabwa ngkai ko anganai au tai bwa
N na maroro ao I a tei naba bwa
bwanaia kaain te Aono n Raina.
Iaon te onono aio ao I a moantaai
naba n taekinna ma nanou bwa I
totokoa te Biira aio. Ibukina bwa
ngke e moan tabekaki ao I a noora
naba kanoan te maroro bwa e tabe
itera. E aki kakioa ana kibunikorati
te Tautaeka are *no one left behind* ao
e noora naba ana maroro bwa e
kamangoria kaain te AG's Office.
Bwa are te AG's Office e kinaaki ao
ana ataia kaain Kiribati bwa ana
aobiti te Tia Kaeti Tua aomata aika
a mwaiti ae taian *Lawyers* kaaina
aika a baronga raoi te tua ni Kiribati
bwa e na aki tabe itera bwa e na
boraai,

Kanoan aia maroro ngkai are e
tabeka te Biira e a bon taekina naba
teuana te ririki inanon ana maroro.
E taekinna n takaruaia bwa ka
manga teuana te ririki I tabe n
ongongora n te maroro ao bon akea
te *contract* ke kamatoan te tia moti
ma ngkoa ma ngkoa e a tia n
anganaki teuana te ririki. Ao te
maroro ae oti ngkai teniua nakon
nimaua ni waerake akea teuana.
Ngaia are ngai irou e mwamwana te
aba te maroro aio ao e tabe itera.

E a manga mwaneweia naba n ana
moan maroro ao e takarua ikai, ti
aki taraa te CJ bwa I ti taraa ngai te
Judges of the High Court. Nanona
kanoan te Biira aio e aki tabe e
katinanikua te CJ ae Kiribati e na
ataia ae te Tia Moti ae Rietata. Ao te
Biira aio are e tabekia e ti tangiria
ao e tii taraa Taan Moti ke Judges of
the High Court e tabe itera ngkanne.
Irou e aki noora te Tia Moti ae
Rietata n ana onono aio, ao aio are e
bon mwaneweia ngke I moan
ongora. Ngaia are I taraia ngai e aki
tieuataake ao kanoan te maroro n te
Auti ni Maungatabu e riai n
tieuataake n noraki ana kainnanao te
botanaomata bwa ngkana ko ti
taetae iaon temanna ke uoman ke
tao e tabe itera ao ngkanne tia noria
bwa e tabe itera. Te Tautaeka aio e
taku *no one left behind*. I taraia
naba ngkai e kakaonoti ana taratara
ana maroro ao I a taku naba
ngkanne ae tao bon iai ae a kainetia
nako iai bwa e aera ke a bon kangai
naba 5. A bon kaukia iai ae e a tia
n anganaki bwa 1 te ririki bon akea,
ao e aera ngkai ti ana te ware ae
teniua bwa ngke ti moan inaomata
ao ti ana naba te ware ae teniua ao
ngkana ko tara am buraeki ane
ietam teniua naba marawa akana a
buru. E kakannato te ware ae
teniua.

Ngaia are I taku ngaira bwa ngkai ti
ana te ware ae teniua e bon tonu
bwa bon ana maroro te i Kiribati
iaon abana ao ike e nako iai ao e

anganga te bau ae teniua te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa e kan anne. Ma ngkana tia manga kibara riki nimaua e aera ai tera ngkanne bukin ae nimaua. Ma e na iai au maroro Madam Speaker bwa I taku bwa ngkana ti a uneakina te ware ae 5 nanona a kaotia naaka kaain te Kaitara bwa iai ae a kainetia nakon aia maroro ao ngai ngkanne I a totokoia. Bwa e bon oti man moan tabekan te maroro teuare e tabekia e taku *‘Ti aki taraa te CJ ara onono aio ti te Judges of the High Court’* nanona bon iai ae ko nanonna n am maroro. Ao ngai ngkanne I a taratara ngkanne e aki kakan n ana itera te i Kiribati. Bwa te i Kiribati e taraa te Auti ni Maungatabu aio bwa ana maroro te aomata are ikai e na tieuataake ana akea ae e na kaokoroaki.

Ngaia are I taku bwa e aki raoiroi tabekan moa te onono n te Biira aio e aki kakan bwa e kaonoti. Iai ae nanonna nako iai ao riki are e bon taraia e bon kaotia iaon ana waaki. Ngaia are I aki ota naba n taian taetae ni imatang ae a mwaneweaki man te Kaitara bwa ngaira i Kiribati mai ibuki ti aki ataa *full gone conclusion* ni kataia naba ni kakaea bwa tera *for gone conclusion* I a kakaea n ana *vocabulary* Kiribati akea naba ma I ti ataa te ware are teniua ane e mwakoro n ara buraeki are te ware are teniua bwa te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ao ike ko nako iai ko maroro n te Maneaba iai

ke ko mena ia e tonutonu te ware are teniua bwa e mwamwaneweia te i Kiribati bwa e iririanaki iai te katekeraoi te Mauri ao te Tabomoa, ao ara ware ae teniua ae ti anga aio bwa ti katonua te i abatera are e na nakomai n riki bwa te CJ ke tera bwa e tnou iaon nakoana, ao e iriraki n ana maroro te i Kiribati te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao anne ae moan te kakawaki ae te ware ae teniua moan te kakawaki.

Ao e namakinna naba ngkanne te tia moti are te i abatera bwa e roko ikai ao e mwaneweaki raoi ao e tangiraki raoi iroun te i Kiribati ni kabuta. Ngaia are I taku bwa ngkana tia roko n te ware ae 5 ao tera kabwaraan te ware ae 5 iroun te i Kiribati iai ae kona ni kabwaranakoa, e reke bwa te ware ae raoiroi ke aki. Te ware ae tonu ae kan ae karewerewe inanon wiin te i Kiribati te ware ae teniua. Ao e a manga katonuaki iaon am buraeki tiroa ara buraeki Madam Speaker ane ietam anne ti teniua naba anne taari ae buru. I kaotia bwa e na iririanaki te Tia Moti ae Rietata ke antai *High Judges of the High Court* nakanne ni kabane ana iririanaki n taai nako ma te Mauri te raoi ao te tabomoa.

Ngaia are ngkai ngai bwa te i Kiribati bon rikiau te i Kiribati iana te ware are teniua ao te ware are nimaua I taku bwa ti aki kanin te i Kiribati. Ao ti aki naba tonuna ao

tonun te Tia Moti ae te i abatera ae na roko ao e aki nangoaki raoi ao e aki akoaki. Ngaia are man au maroro aikai ao I teimatoa n totokoa te Biira, ngkai e a bon moantaai naba takaruaeana ae bon takarua ti aki te CJ ikai ao bon kaokia e takarua ao e taku *'bon ti te Judges of the High Court'* e aera ko a katinanikua te CJ. Iai ae ko nanonna n am maroro aio? Ao ngkana iai ao ti riai n totokoia bwa e aki tieuataake am reitaki. Ngaia are man bwanaau ao I totokoa te kaoti man taian maroro aika otinako ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Betio Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao e bon raoiroi ae ti anga ara iango naba ibukin te onono ae tabekaki aio ao I a rimoa naba ni karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna bwa I totokoa ana onono ae e a tia n tabekia. Ao aikai bukina, te Tia Babaire ae ko karineaki e maroroakinaki aron kateirakeaia taan moti ae ti aki te naan Chief Justice e mena aio inanon te Tua ae Maungatabu n aron ae bon ataia ao bane n ataia Taan Tei ni kabane. E taekinaki naba te Geneva e mena naba inanon anne ke maanin te Tia Moti n taua nakoana e mena naba inanon te Tua ae Maungatabu. Ao e taekinaki te maroro ibukin are aron

kateirakeana ao e kanga te naan nakoa aikai aika ti maroro ibukia nakoa aika a rangi ni kakawaki.

Ao kanga titebo ma te taeka are e a tia naba n taekinna naba ikai e koaua are e taekinaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ae te *for gone conclusion* I aki ataia raoi bwa tera raoi ae nanonna iai. Ma titebo ma kanga e a taraaki bwa iai kanga iai te bwai ae e a tia ni baireaki ikai. Bwa are ngkana arona bwa iai te Tia Moti ae na kateirakeaki n taai rake aikai ae n te nakoa ae nang Rietata ao e nang kateirakeaki inanon tao ti teuana te namwakaina tao ti teuana te ririki, anne irou e kananokawaki ngkana e nang kateirakeaki te Tia Moti ae aekakina anne. Bwa ti aki te waaki ae tamaroa ma e titebo ma e a tia n taekinaki te waaki ngkai bwa iai te bwai ae e a tia n riki.

Te Tia Babaire ae ko karineaki akea te bwai ae I ataia ae e a tia n riki ae e a karaoaki te aekaki ni waaki aio ae ngaia ae tao e nang karaoaki moa aio ae ti nang bubuti bwa e nang bon karaoaki ae 5 te ririki n aron ae e a tabekaki ngkai. Ao ngkai I karaua ni wareware n te Tua ae Maungatabu ngkai e men ate mwaaka anne inanon bain te Beretitenti ao a bon karauaki ni katereaki, ao e na reitaki ma te kabineti ao te *Public Service Commission* te PSC. E nang anaaki bwa e a kan raoiroi riki te Tia

Babaire are e nang tabekaki te onono nakon te Tua ae Maungatabu ngkana ngaia.

Bwa ngkai e nang kataaki n raa arei tera te taeka ae e nang aki kamatauninga. Tao tia kabongana are e nang anaaki te mwaaka anne are e a tia ni katereaki inanon ara Tua ae Maungatabu ao e a tataruaeaki ngkai bwa aio te bwai. Tia taetae ngkanne iaon te Geneva ke maanin te aomata n taua nakoana are e na manga karaoa iai te tia mwakuri.

Te Tia Babaire tia tabe ngkai ni waakirake ae ti taku bwa te waakirake ngkai are e rangi ni kakawaki te *contract* ngkai ae nang karaoaki. Ao e nang bane n anganaki te koraki e na moanaki mai irouia te taan koroboki. Iai taan koroboki ae ti teuana aia ririki ngkai ao e a bane naba aia *contract*, iai ae ti 2 aia ririki ao e bane naba aia *contract*. Ma are e taraaki n aron aia mwakuri e a tia ni mwaneweaki naba anne n aron te onono ae moan te tamaroa are e a tia n tabekia te Minita ae karineaki man te MOJ, are e na manga moan *renewed* noran tamaroan ke mwiin rinanon ana mwakuri.

Te Tia Babaire kanga e kananokawaki te aekaki n onono ae e a manga iranaki ma te aekaki ni maroro ae kanga titebo ma e nang bwenaki ana waaki te bowi man

taekan te kateirake ao taekan maanin te *contract* bwa e na kanga ni bweenaki. E na bweenaki ao e na kangai tarataraiko ngkoe te Tia Moti bwa ngkana ko aki anga are e tangiria te Tautaeaka ao ti na katoka am *contract* kanga e titebo ma te aekaki ni iango anne ae tabekaki ngkai inanon te Maneaba aei ti anne ae iangoaki ao ti anne ae riai. Ao I taku bwa te Tautaeaka aio ngkai e karaoa ana onono ae moan te tamaroa I wareka te onono are e a tia n tabekaki mai iroun te Minita ae karineaki man te MOJ e nang tikiraoi kanoana. Ma tao e koaua bwa iai te kararaoma are te *fix term* bwa e aki raoi karauaki ni kabwarabwaraaki tia okira te Tua ae Maungatabu. Bwa are e bon kabwarabwaraaki raoi inanona anne raoi te mwaaka raoi are inanona ni kateirake ao te *journal* ane inanona.

Ngaia are ti aki kataia n tabeki taeka ikai aika ti na kataia n tabeka ara onono ao ti na manga taekinna bwa iai aan aio, bwa iai tao terana te bwai ae aranaki te *hidden agenda* bwa iai tao ti taketenna. Akea ae taketenaki bwa e tabangaki aei, ao e karaoaki ma te nano ae itiaki ae tamaroa ibukia te koraki ake ana kateirakeaki bwa te *chief Justice* n aron are e a tia n taekinaki ao aikai ngaia ti aki aio are a kananonaa kaain te Kaitara n aia onono ae a tabekia bwa ngaia a tabekia ibukia te naan *high court judges* are e kananonaaki ikai bwa I taku bwa te

Beretitenti ae na karaolia bwa te Beretitenti n ana *advise* te kabinet n ana *consultations* ngkana e a tia ni *consult* bwa *yes*.

Ngaia are irou ngai kanga akea te *element* are kanga tao e na iai te takakaro buaka iai ke tera. bwa are a tia ni kabaeaki rabwata aikai ao bon teuana naba ni bon nakoan te Beretitenti ngkanne n are te Head of State bwa ti aki n te Head of Government. Ma eti ngkanne bwa ngkana tia uneakinna ngkanne ni kangai bwa are bon ngkoe te Beretitenti ko *Head of State* ma are antai ae moan mene te Tua ae Maungatabu. Bwa are aio te Tua ae Maungatabu ae bon anganiira te kateitei n te koaua ae kangai bwa ngkana ko riki ni Beretitenti ao kona riki bwa te Head of State ngkoe ao kona riki naba bwa te Head Of Governor te Executive.

Ao ngkai kanga e a manga reke te raraoma ngkanne ae na manga kangai bwa ti aki kona ni koaua bwa are ngkoe te Beretitenti kona bon karaoa raoi are nakoam n te Head of State. Ngaia are ngai irou kanga ai ngkam ma te koaua ae ti tuangaki bwa e kangai bwa e aki *insecure* te Tia Moti ngkana e aki karinaki abwabwaki te *fix term* are tao e nanonaki ae tao te nimaua n ririki. Ao tia bon nang *confuse* riki bwa n te tai are ti uneaki iai n te tai ae nako ao ti tuangaki ni kangai bwa e aera ko aki karina ae 65

inanona, bwa e na riai n *define* raoi aei.

Ngaia are anne kanga te kanganga bwa ngai n au koaua are I teimatoa ni mena I kangai te Tia Moti are e butimwaea te *appointment* tao mai iroun te Beretitenti are imwin ana *advise* te kabinet ma te consultations ma te PSC e na noria bwa iraua te ririki ae anganaki. Ngkana ti teniua te namwakaina ke onoua te namwakaina iai ana *right* n anaia ke ni kanakoa. Ao ai tera te *security* ngkann ae tia raraoma ngkanne iai bwa ngkana e aki roko n 5 te ririki ao e a *insecure* e nang aki kona ni karaoa raoi tabena te Tia Moti ae Rietata ke tao *any Judge of the High Court*.

Ngai irou anga ai ngkam, I kataia ni kabanea iangoakina ma I taku bwa tera raoi ae uneakinaki ikai. Tao e koaua tao menakin te *instrument* ana mena ma te *instrument it doesn't have to specify the terms of* mena bwa bon ti te mena are e kaota are e *appointed* te mena ao ana *terms* ngkanne e a nakon ana *contract of appointment*. Ngaia are ngai irou ai ngkami I tuai raoi n nang noora raoi te kantaninga ao ngkana arona bwa bon anne raoi te kantaninga aio bwa e kateitei raoi iaon te koaua ae ngkana e aki karinaki te 5 te ririki ao ana *deal insecure* te naan *Judge* kanga I a bon aki butimwaea anne.

E koaua Madam Speaker are imwain are e karaoaki te rinerine ao e kanakoaki te katanoata. Ao inanon te katanoata anne e kona ni iai are e bon kangai aio te nakoa ni mena ae kainnanoiaki ibukin te maan ae teniua te ririki ke aua te ririki ke nimaua te ririki. Ao *apply* te koraki mai iaon norakin te bwai are n te mena ae kangai, ngaia e bon nang raoiroi aio bwa tao te 10 te ririki ke tao iraua, ao *apply* naba ngkana a bon noria ngaia tao ti teniua te ririki. Ma te bwai ae rangi n aki kona ae I aki kona n nang butimwaia te kantaninga ae kangai bwa ngkana e aki koreaki ngkai inanon te tua e a *insecure* ao e aki kona ni karaoa raoi ana mwakuri te Tia Moti ae Rietata ke tao *any Judge of the High Court* kanga ai ngkam. I tuai n nang noora kanga iterant e kantaninga are ngaia ae kateitei te aba iai. Ao ngkai e bon rau te aba ma ngkekei ni karokoa ngkai bon iaan te Tua ae Maungatabu bon akea te *fix term* ae *define* ao I taku bwa ti bon rau, ao ngaia are ngke I titiraki n taian te *workshop* ae I kangai *tera raoi aan te kantaninga n te bwai aio?* Ao te kaeka are ti kaekaaki man ana aobiti te AG bwa e kangai, bwa e aonga n are e *reflected* raoi n te tua maanin te ririki are e kona iai n *serve* te Tia Moti nakon 60 te ririki ao *beyond that* 65 ao iaon anne ngkana e *produce* te *medical certificate* e kona ni manga *extend* ao kai e nang raoiroi anne. Ao are bon maanin

ngkanne te *appointment* e a bon nakon te PSC ma te kabineti ao te Beretitenti ngkanne. Ao ngai I rangi n rau iai bwa I aki kan tarai te naan rabwata aikai bwa rabwata aika N na kamangoria ke N na bukinia bwa a kona n nang tabe itera.

Bwa are te PSC te rabwata ae ti taku bwa ngkana e karaoa tabena e karaoa tabena nakon te kabanea n tamaroa naba. Ao ngkana e a tia ni *consulted* e a tia n anga ana iango nakon te kabineti e a tia ni karaoa tabena ae kakawaki.

Ngaia are e na bon akea te raraoma n te aekaki ni itera aikai. Ma e aoria bwa are tao ngai bon au taratara anne. I aki kabure te nonori iaan te bitaki ae e a manga tabekaki n te tai aio bwa are tao bon iai riki itera tabeua ae ti aki noori, ae tao ngkana e koaua bwa iai te bwai ae tia n riki n taai aika nako a rangi ni kakawaki naba are ti ongo bwa ti aonga ni manga taraia ma ae waaki ngkai ao e koaua tao ngaia tao a bon kona n reke. Akanne bwaai aika a kona ni buokira ma are n te tai aio akea te rongorongongo ae kangai bwa iai te kabuanibwai ae tia n reke n te itera aio ao n te itera arei ao ngaia tia tangiria bwa e nang bon riai n *define* raoi te *fix term* bwa iraua.

Te Tia Babaire bon iai naba teutana au raraoma n te onono are e *propose* iaan *clause 3* ane 5(C) bwa are (A) e

bon katerea *the appointment of a Judge must be made at least 5 years term* ao ngkanne ngkana koa manga noora are (C) ao e a manga mena ngkanne are e kuri aekakin anne *where the appoint is over 65 years when first appointed. The appointment made for a fix period* tera te *fix period* ngkanne n aio. Uoua te ririki teuana te ririki bwa are e a manga aki kaotaki ngkanne n aio. Tao ti *assume* bwa e na *red* ma ane (5) (2a) ke tao e kanga bwa are aikai te naan mena iai bwa are kanga anne te kantaninga iai.

Ngaia are I taku bwa eng kanga irou I kan kaokioka te koaua are e kangai kanga akea au raraoma ao e koaua taian maroro are a tia n taekinaki are e kangai bwa akea te kanganga irouia taan Moti are a mena naba *on the contract of appointment* are anganaki teniua te ririki n aron ae ti ongo n ana maroro te Beretitenti ngke e moan tabekaki te Biira n onono. Ngkana a rau iai n aekakina arei ao a bon karaoi naba tabeia n akea te *insecurity* are ti tuangaki n te tai aio ao ai tera ngkanne te *insecurity* ae ti tuangaki bwa e nang reke ngkai n te tai aei. Ao tao e kan koaua ngkanne are tao e nang manga okira ngkanne te *join statement* are e reke irouia te naan Lawyer n te Kaomwanuareta ao e rabwa anne. Ma ngkana arei te raraoma irouia tao a bon raraoma irouia bwa e korakora te aekaki ni waaki ae e reke i abaia. Ao ngaira

abara e rangi ni uarereke e a tibwa reke te bwai teuana ni kangai e a otinako naba. Ao ngkana ko bon karaua naba ni iaiangoia te Tibiika ae ko karineaki, iraua *cases* aika nako n taai aika nako are e a manga boo te uneaki, e a bon raoiroi ni bon kaman kamotirawaaki te CJ aio e tabe itera ana man. Ao ngkai ti nang manga anganiia 5 te ririki ke tao 10 te ririki ke iraua. Ao ngkana e anganaki riki ae e a maan ao tera ngkanne manga te rongorongongo ngkana a kaotinakoa aia moti ae e aki kaitara ma ara kantaninga.

Bwa ai tokin ae ngaia ae e a manga bitaki nakon 5 te ririki, ao ngaia e raoiroi te karaaurau riki ao ngai irou I rangi n rau ma aio. Bwa te bwai ae I rangi n rau iai e kangai bwa ngkana e noraki bwa e na kona ni manga *extended* e a manga karakaaki riki maanin tikun te Tia Moti tao ibukin tamaroan te mwakuri ke tera. Ma ti aki nang taratara tamaroan te mwakuri n are e kanga ni karaoa ana *judgement*. Ma ti taraa tamaroan ana mwakuri ngkana iraua te keiti ae karaoia n te ririki. Bwa ngkana 100 te keiti ae anganaki ao ti uoua ae karaoia ke ti 10 ae karaoia e aki tamaroan ngkanne. Kaotinakoakin ana moti ti aki kona *question* anne ti akia ra bwai anne, tia rinnako ngkanne inanon te mena ngkanne are taian mwaaka ake teniua ake a tia ni kainaomataaki.

Ngaia are irou e aoria eng kanga I bon tiku n au kantanninga ae I kangai tia wene moa n rau n aio. Tia noria ngkana tao te koaua bwa iai bwaai aika a riki ngaia are tia manga bon butia te Tautaeka bwa e na waekoa ni manga karaoa te *amendment*. Ma kanga I rau n te koaua are ngke a kabwarabwara ana aobiti te AG n taian te *workshop* are e kangai, e na bon ti karinaki bwa e aonga n ae *reflect* bwa kanga te kantanninga are e mena iaan te Tua ae Maungatabu are iai te *fix term* ao te *fix term* ae kananonaaki bon te *term of offer of appointment* n te tai arei. E aki kananonaaki te *fix term* are e kangai nimaia te ririki are e na riai ni mwakuri iai, ma e kananonaaki bwa te *offer of appointment* are te *term* are e anganaki maana inanon ana mwakuri. Ao anne are I kan maroro iai ao e koaua I karautaeka nakon tabekakin te mena bwa tao e koaua I aki nang noora iterant e kantanninga are e kabwarabwaraki. Bwa are iterant e kantanninga ae kabwarabwaraaki nakon te mena bon ti te *insecurity* bwa e na aki kona ni karaoa raoi tabena te Tia Moti ae rietata e na raraoma bwa ibukina bwa e kona n tokobitoaki bwa e na iai te mena ae karako ao ngkana ko anga naba ti teniua te namwakaina kanga I taku bwa e aki kona n reke anne. Bwa are ngkana e katanoataaki te mwakuri ao ae ti bon ataia ngkana e katanoataaki te mwakuri ao anga ma te tai. Aio

ibukin teniua te ririki, aio ibukin nimaia te ririki, arei ibukin nimaia te ririki ngaia are e bon nakon teuare e *interested* n te mena arei e na *apply* nako iai ke e na aki bwa are a bon kaman ataia.

Tao ti ngkana *apply* nako iai ao e a reke ao e a tuangaki ni kangai bon teniua te ririki ma ibukina bwa ngkoe ten naewa ti na anganiko 6 namwakaina. E a kairua ngkanne anne ao ti taku bwa e a reke te kanganga ngkanne n te naan rabwata ake uoua akekei te PSC ao te Kabineti. Ma I taku bwa e aki kona n reke anne bwa are aikai rabwata aika a bon kateaki naba aika ti onimakinia bwa ana riai ni karaoa tabeia nakon are te kabanea n tamaroa. Ao aikanne Madam Speaker ao e koaua I karautaeka bwa I bon tiku n au koaua are ngke e moan tabekaki te moan onono are kanga I aki noora riain te totoko nakon te Biira n onono n te tai arei. Ao I a karautaeka ngkanne bwa I aki butimwaea te manga onono ni katamaroa nakon are e tabekaki n te moan onono e rabwa.

Tibiika: Ao I taraa te tai ngkai ao e a kaan boo aua ao ti ataia bwa ti mena iaon te Komete ao ngkana e a boo 4 ao tia riai ni *break* ibukin ara *afternoon tea* ao iai riki ae kan taetae bwa te Tia Tei mai Abaiang. Ao iai au bubuti nakoim te Tia Tei I kona n ae I a taona am maroro ao I a kaokia nakon te Tia Tei tabeka te

onono bwa e aoria n ae e tia naba ara Komete imwain boon aua are ti nang *break* iai ao ngkana ko kukurei ao iai naba aika a kan taetae imwim ma n nang katokia ikai. E aoria n ae ti nakon are imwina I a bubutiko te Tia Tei mai Abaiang. Ao I a kanakoa nakoim te tia tabeka te onono te Tia Tei mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko bati n rabwa ao I kan moana au karaki bwa tera te bwai ae ti uneakinna. Tera te bwai ae ti uneakinna? Tera ara tua ae e na raoiroi ibukin te kantaninga ae ti uneakinna. Ao ti uaiakinna te Tia Babaire bwa ana *independence* inaomatan te *Judiciary*. Tera babaire ae ti riai ni karaoi ibukin ara tua ae e na buoka te itera. Te titiraki anne te Tia Babaire e a tia ni kaekaaki n te aonnaba, e a tia ni kaekaaki ao teuana kaekakina te Tia Babaire bwa riain abwabwakin ana tai naake a tau ate nakoa te Tia Babaire. N te aro ae n angiin aba n te kaomwanuareta te Tia Babaire anganaki ti aki teniua ti aki nimaia ti aki tebwina ni uaa a *retire*. A tia ni kaeka te aonnaba ae ti mena iai bwa te anga ae ti na kateimatoa aron ara *respect* ao ni kakorokoroa inanon *Judiciary* bon abwabwakin ao kangangan aron kabwakakiia. Ao aki konakin bitakin booia n aron ae mwakoro ngkai n te *regulation* are e na iraki. Akanne bwaai ae

boraai te aonnaba iai ni waaki inaomata bwa buokan inaomatan te botaki ae te Judiciary. Ti anne ae ti uneakinna te titiraki ae ti koreia aio bwa e buokia ke e aki. I taku bwa e teretere te *answer* e na buokia riki.

Bukin tera ti aki anga ti nang kanga n anga naba ae 5 bwa ti aki ribaia te Tia Babaire bwa ti taku ngaira bwa ngkana e a manga *short* teuana, uoua te ririki ao ti taku ngaira bwa e aki buoka te aekaki ni waaki anne e aki. Ao ae nimaia te Tia Babaire e uarereke naba ngkana ko a taraa te *practice* n te aonnaba aio. Bwa anganaki aia *term of appointment on retirement* ngkana a motirawa inanon 60 tabun ke 70 tabun anne te *issue* ae uotiarake, e ngaa ae raoiroi riki te Tia Babaire?

Te Tia Babaire eng ti aki raraoma bwa e tuai ni karaoaki ikai e tuai ni karaoaki. Te Tia Babaire te aonnaba aio ko ngae n taromaui ni katoa bong te Tia Babaire ni katoa tabati te aonnaba aio ao e kona naba n reke ao ngaia are e kona n reke karaoan babaire ae kaineti ma nanom ao ti aki kakaeana differences. Aio te Tia Babaire I taku bwa ti kona n taekinna ao ti kona ni kaekaea bwa tera mena, e a tia ni kataaki n taekinaki te Tia Moti are n taai ake a nako ao tabeman aomata a kataia ni *manipulate* te *system* are e kaineti ma aia *interest*.

Ngaia are ti kataia e n ariki ke e na aki ma e aki raoiroi ae ti kataia ni *prevent* bwaai akanne man rikia. E taekinaki te Tia Babaire bwa aia *fix* ma ngkana bwa ti nang kateitei n te *fix why* iai n te *Rules* bwa tia bon onimakinia bwa iai aia koaua ao aia rabakau ao aia ra ate Tia Babaire.

Te Tia Babaire e ngae ngkana iai aia *fix we still must have a Rule* te Tia Babaire. N te onaoraki ao tera riki *they have a fix we must have Rule* te Tia Babaire. Ao e rawata te aomata Taokita te Tia Babaire a manga *misuse* nakoaia ae te Taokita ao iai aia *fix* te Tia Babaire Rooia iai aia *fix* ti riai naba n *have Rule* te Tia Babaire. Te Tia Babaire *why 5 years?* I taku bwa e *compromise* man ae teuana ni uaa a *retire 60 years*. Ao ngai ngkanne I anganaki te *choice* bwa teuana te 5 years *you know the answer 5 years* ao ti taku ngaira bwa e *sensible* anne bwa *sensible* nakon teuana te ririki tao teuana tabun. Tia ki 5 years te Tia Babaire ao e aki taekinaki bwa 5 years *at least 5 years* mai inano ao ngkana ko tangiria 9,7,10 ko kona *at least* a bon rinerine ni kangai mai inano.

Te Tia Babaire bwa ti taku ngaira bwa e na buoka te aekaki ni kantaninga ae noria ngkai. Te Tia Babaire ao e ngaa temanna are e taekinna are ngkai ko tinanikua te CJ bwa are nanona N na kaoka riki te taeka are *no one is left behind* ao

e aera ko katikua n te CJ. Te Tia Babaire tao e aki warewaare te Minita bwa ti taekina ae ngkai bon te *section* are e taekinaki ngkai e bon kaineti ma te naan Judges of the High Court e aki taekinaki iai te Judges of the High Court bwa n aron otara ae taekinaki n te *amendment bill* arei. Ao anne bukina te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I aki nano uoua I a tia n titirakinai bwa ae ti *propose* aio e buakaka nakon te *Judiciary* e buakaka, e raoiroi riki nakon aei ae ti anganaki. Bwa bukin tera te Tia Babaire bwa e *offer* naba te *option* te Tia Babaire bwa n te tai are a roko iai ara aomata ae e aki kona n taua nakoa aikai ao aki kabaeaki n ae 2 ao 3 te ririki a kona n anganaki 65 te ririki. A kona n anganaki 65 te ririki te *option* anne 50 ke 70 ao anne ti aki te bwai ae boou ao tao e bon boou iaon te *contract* bwa are e a kaokoro taan mwakuri n te Court ma Taan Mwakuri n te aobiti ikai te Tia Babaire. Moan te kaokoro ma ngaia are te katei anganaki *as long as possible* ao ikai ti taneiai n aio te Tia Babaire bwa are bon akea ara aomata. Ao ko bon noora arei are n te case of PNG te Tia Babaire e kaokoro naake kaain PNG e abwabwaki aia tai naake bon kaain te aba e abwabwaki aia tai ao I taku bwa I read ikekei ae 10 te ririki bwa e *support* naba te *idea* ae taan moti a riai n anganaki ma te namakin bwa ana aki kubakuba ni

karokoakina. E koaua bwa iai aia *fix* ma e *better* riki te Tia Babaire ae ti kammwakuria n te maan ae abwabwaki nakon te maan ae uarereke ao anne ae ti maroroakinna. E aki ribuaka akea ae kainetaki, te Tia Babaire e taekinaki bwa aongkoa ana *amendment* te Tautaeaka aio are e uotianako aongkoa e na *formalize* te *practice* bwa ni kabane Taan Moti ake a rineaki *by contract*, eti anne. Ngai I bon taekinna ngke I taetae ngkoananoa bwa te *comment* arei *is misleading* bwa are ti ataia bwa ian te tua ae 2017 ko kona n *appointed* ma akea te mena ae kona toki iai bwa e aki *mention* ao anne bukin au karaki te Tia Babaire are ngke ti tuangaki n te *workshop* te Tia Babaire bwa aongkoa bukina ao ngaira ti aki kakoaua. Ngke ti ataia te Tia Babaire bwa te bitaki aio e aki bitia antai are e bitia ae karaoia man karaoiroan te tua are e ataia. Ma e *drafted* te bwai aio man te *instruction* ae anganaki ao anne ao ti titirakina te Tautaeaka. Ao bukin te *instruction* anne ngke anga.

Te Tia Babaire e aoria anne te Tia Babaire ma tera ae ti kataia ni karaoia te Tia Babaire, aio koauan te bwai ae ti kan karaoia ae anganakin te *body* ae te *Judiciary* tarakina ao aia namakin bwa e ngae ngkana akea, ma ti bon tangira ara tua te Tia Babaire bwa e na raoiroi. Ma ti taku ngaira bwa aio e na raoiroi riki nakon ae akea te tai te

Tia Babaire ao e a *depend manim* mai iroun te Beretitenti. Ao e a manga taekinna te Beretitenti ma are I karaoa arei n au *function* ae te *Head State* ngai te Tia Babaire akea te kaokoro imarenan te *head of state* in Kiribati ao ko aki ataia bwa e ngaa te *function* ae ngke ko karaoa arei bwa anne te *head state* ngkai akea, te Beretitenti akea ao ti aki bae n titiraki ao ngke e karaoa arei tao te *head of state* ke tao te *head of Government*. E aki *matter* ma e *matter* riki te Tia Babaire ao e kakawaki riki tera are e karaoaki ao aio te Tia Babaire bon bukan te bwai ae ti tangoia bwa e kona ni kaetaki riki, ao ni karaoiroaki riki te Tia Babaire. Ao ti aki nano uoua te Tia Babaire ao ngai temanna ae I titirakinai te *amendment* aio e *make sense* nakoim ko bon koaua raoi bwa aio ae e na buoka 100%.

Te Tia Babaire I bubuti bwa e na tabekaki te *amendment* nakon te Biira ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te onono n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Nonouti n ana onono. Bwa te *amendment* nakon *clause 3* n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Nonouti e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e a totokoaki moa te onono nakon *clause 3* iaon te Biira ae wene

imatara aei. Are nanona ngkanne bwa imwin ara onono ake uoua ao N na kanakoa riki te kaoti nano iaon are te onono are e a tia n tabekaki iroun te Minita man te MOJ ma ti na kamatoa raoi bwa mwakoron te Biira aei.

Bwa clause 3 n te onono are e a tia n tabekaki iroun te Minita n te MOJ e n ariki bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e a tei ngkanne te onono n aron are I a tia n taekinna bwa mwakoron te Biira aei. Ao tia taraa atun ara Biira are e Uarereke ao ngkana iai ae kan maroro iaon aei ao N na kanakoa. Kai akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano bwa atun te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia kea k angai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a taraa atun ara Biira are e Abwabwaki ke te *Long Title of the Bill* bwa N na kanakoa ngkanne bwa ami kaoti nano ngkana akea ae kan maroro iaona. Bwa atun te Biira ae Abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kanga Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao anne are e katabwanina aron kauouan warekan ara Biira aei. Ao ara Komete iana ngaia are N na butia moa te Sergeant bwa e na kaoka te kaoti bwa e na kawaerakea te Mace e nakoim Taatin.

Ngkai ti taraa ara tai ao ai bon 5 te miniti imwin 4 ao tia bon riai ni motirawa bwa e a oki ara Auti ao tia riai ni motirawa ibukin ara *afternoon tea* ao tia nakon ara kaoti akana imwina ao ngkana ti oki ao tiao ki nakon ara Auti 25 nakon 5 ao tia motirawa naba ngkai. Te *Point of Order*

HE.Taneti Mamau: Kabwara au bure tao ti kabwatan kauouan warekan te Biira koa kabanea ngkana ko oki.

Tibiika: Are e a oki ara Auti ao ngkanne ngkana ti oki ao tia nakon ara kaoti are ai kabwatan kauouan warekan ara Biira ao tia motirawa moa nakon ara break ao 25 te miniti nakon ao tia kaitibo ikai. Kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Kauouan warekan te Biira

KAUOWAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ngaia ao tia roko ngkanne ni kauouan warekan te ara Biira, ao I a Kanako nakon te Minita are Minita ibukin Tua ae Hon. Tarakabu Tofinga bwa e a uota ana Biira te kauoua ni wareware, ao e nakoim te Minita.

**HIGH COURT JUDGES SALARIES
AND ALLOWANCES 2021 (Second
Reading)**

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka te Biira, bwa te Biira n onono nakon Tuan te *High Court Judges Salaries and allowances 2021*, e na warekaki te kauoua n tai, ao ni kariaiakaki, Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao Ngkai e a tia n tabeka ana Biira te Minita bwa te Biira n onono nakon Tuan te *High Court Judges Salaries and Allowance 2021* e na warekaki te kauoua n tai ao ni kabwataki,

Ake a nano iai ke a kangai, Eang, ao ake a aki ke a kangai Tiaki, ake a nano iai, “Eang” ao e nakoia nake a nanon iai, E butimwaeaki te Biira.

Ao tia nakon ngkanne ara bwai are imwina,

Kiraaka: Te Kaoti

TE KAOTI.

Tibiika: Te moan kaoti are te kaoti are e a wene i matara ngkai n ara ota bebwa, bon te kaoti ae na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ao I a kanakoa nakoim bwa Ko a nakoa am kaoti, e nakoim te Beretitenti.

**KATEA ANA TE KOMETE IBUKIN
TE KAMATEBWAI IBUKIN
KATEAKIN ANA KUURA N REIREI
AE RIETATA KIRIBATI AE ONOTI
IBUKIN KAUBWAIRA MAN ARA
MARAWA**

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ni kaineti ma ara Tua ni kaetieti ibukin ara Auti mwakoro 67 ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae kangai taekana “*Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana komete te Maneaba ni Maungatabu ae na kamatebwaia katean ana Kuura n Reirei ae rietata Kiribati ae onoti ibukin kaubwaira man ara marawa, ao are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kaainakin te komete aio n aron:-*

Hon. Tebao Awerika bwa te tia Tibiika

Hon. James Taom bwa te member

Hon. Taiaki Irata bwa te member

Hon. Harry Tekaiti bwa te member

Hon. Tinian Reiher bwa te member.

Aikai bwaai aika e na rinanoi te komete aio

- 1. E na rinanon kamatebwai ao ribooti iaon aron moan katean te kuura n Reirei ae Reitata, ao n rinanon naba ana kainibaire te USP aika boutoka ana iango te Tautaeka n ikan katea ana Kuura aio ae onoti ibukin kaubwaira mai marawa.*
- 2. Man mwaitin ana kamatebwai te Komete ao e na*

katebenakoaki te kabanea n Tamaroa n iango, bwa ti na katea oin ara Kuura ae ti na karabaaba te USP bwa e na kakoroa nanon te iango aio, ao are e na kona naba n roko iai ataei mai itinaniku n Reirei iai.

3. *E na katebenakokaki naba Kuura n reirei aika ririeta, aika na kona ni boutoka aron kakoroan nanon te iango aio.*
4. *E na kawenei ana kainibaire ao ana anga ake e na kona iai ni mwakuriaki ao ni kakoroaki nanon katean te Kuura aio.*
5. *E na karaoi oin ana kakae bwa te aba raa mai buakon te Aono n Raina ma Rawaki ae te kabanea n Tamaroa bwa e na tei iai te Kuura aio.*
6. *Man te kukunei aikai ao e na kawenei ana katautau iaon mwaitin kabanemwane ae e na kainanoaki ibukin katean te Kuura aio.*
7. *Te Komete e na kona ni katebenakoi ana iango tabeua iaon kanoan Reirei aika angaraoi bwa ana riki bwa raon kamatebaian marin marawa.*
8. *Man aia iango ake katebenakoi ibukin kanoan reirei riki tabeua ao te Komete e na manga karaoi ana kakaei iaon ana konabwai Taan Reirei iaon Kiribati ake a na kona n anga reirei n te Kuura aio, ao ngkana akea ae tauraoi ao te Komete e na kawenei*

ana iango aika e na katoka te kangaanga aio.

9. *E na karaoi naba oin kakae iaon bwaai aika na kainanoaki ibukin kanakoraoan ao boutokaan katean te Kuura aio, n aron auti ni maeka, bao ni mwamwananga ao a mwaiti riki.*
10. *Man te kakae ao te kamatebwai ae bwanin, ao te Komete e na kona kaotinakoa ana reke bwa te iango ae katean te Kuura te Reirei ae Rietata e na bwai ao ni kona ni boutoka te kirirake ma rikiraken kaubwaira ke e na aki kona ni bwai.*
11. *E kantaningaki te Komete aio bwa e na taiborana ana ribooti n Eberi 2022 rinanon tain bowin te Maneaba aio”*

Ao tao akane kanoan te Kaoti te Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma kain Taan Tei aika kam karineaki, ao irarikin maroro akana tao I a tia n taekini ao tao I kan reitia bwa e koaua, e a bon roko naba Kiribati ai te ka-21 n Tienture aei, e a roko n taran rikiraken abara, ao riki ni bon taran kakaewenako aika a kona n rekereke naba ma rikirake, riki n aba aika uarereke ao e kakawaki ae ti na nang rinnako inanon mwakena aika a kona riki n uotia ara botannaomata, ai moarara riki tao ara roro ae tabe n rikirake ao ni bon reitaki ma bon te roro ae e a

konabwai ni karekei, ni kona naba ni kinai aia konabwai ara botannaomata ni karekei aia bebwa aika ririeta ake tia bon ni katea ae bon oin ara Reirei ke ara Kuura n Reirei ae moan te Rietata ni kaineti naba ma bon kanga kaubwaira ae iai irouira, ae kaubwaira man ara marawa ae rangi ni bubura.

Irarikina naba te Tia Babaire ao Taan Tei aika rine, a mwaiti kakaewenako aika ti rotaki n te tai aei tao riki n te Aoraki ae te *Pandemic* ao ni bon reitaki naba ma kakaewenako ni kaineti ma tao bibitakin kanoan bong, ao aei naba ae rangi ni kakawaki ngkana e kona naba n tobwa ke katean te *University* e na kona naba n uarokoiri ni kona ni kaitarai ke ni kaekai kangaanga aikai nakon bon ara konabwai, ao ara atatai ngkai ngkana ti kona ni bon karioi katokan kangaanga man aia konabwai ara botannaomata,

Tao te kateniua e kona naba ni karabaaba tarakin Kiribati ma raona n reitaki ma Tebetebeke ao n te aba n te aonnaba bwa te Kuura ke katean te Kuura n Reirei ae Rietata, e ngae ngke e bon rangi ni kakaewenako, e kona ni kakaewenako n riki bwa te kakaewenako ae rangi ni buburakaei, ma e bon kona naba ni karabaaba reitakin Kiribati ma te aonaba ni kona naba n uaia n airi nakon tobwakin ana kangaanga te

aonaba, ae ti kakoaua bwa e ngae ngke e bon uarereke abara ae Kiribati, ma kaubwaira teuana ae ti rangi ni bubura kaei ao ti taraki bwa teuana teuana te tiambion n te aonaba bon kaubwaira ae ara marawa ae rangi ni bubura, ma kaubwaina ao iai taeka aika e kangai, e kona Kiribati ni kaubwaina ae te marawa ngkana e a bon barongaki raoi, tiaki ni iterant e karikirake ma tera, tao te kaneweaba ke baikara ni iteran naba kanga ribanakin te rabakau ma te wanawana bwa ti aonga naba n eweki mwaneka aika ririeta ao ti kona naba ngkane ke e kona naba n anga ana ibuobuoki Kiribati te aba ae uarereke, antai ae na ataia nakon te aonaba ae bwanin n aron naba kaubwain ara marawa ngkana ti bon kona n ribanaia raoi, ao ngkane man taeka tabeua akane ao tao n aron te rinerine, ti kataia naba ni kaea nanon are ara *Rules* e kakawaki ae tao e na aki ti taraki te *Party* ae tao e kairiri ngkai, ma e kakawaki naba n aron ae e a tia ni waaki karekean naba tao temanna ae itinanikun rabwatan te Tautaeaka are e na kona naba ni karekei aia iango Taan Tei man itinanikun tao ana rabwata riki te Tautaeaka, ao man taeka tabeua akane te Tia Babaire reitaki ma Taan Tei aika karineaki ao I a bubuti tabekan te Kaoti ao ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao kai e a bon tia n tabeka ana Kaoti te

Beretitenti ao I a kaweneā ngkane nakon te Auti te maroro iai, mai tia ongora ana itera te Kaitara e nakoim te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki au maroro ao ai bon te kamauri moa nakoira ni kabane n tamaroan te bwakantaa aei, ti na bane ni mauri.

I kaitaua te Beretitenti n ana Kaoti are e a tia n tabekia ibukin iangoan katean te Kuura ae Rietata iaon Kiribati are e na irekereke ma aron marin marawa, te Tibiika I taku bwa te iango aei, te iango ae moan te Tamaroa, are iangon katean te Kuura ae Rietata, ao I taku bwa aikai iango aika kaman tataekinaki n taai aika nako, n aron te iango ibukin kakaeā angan ae na iai te tabo tao ni kakae ke tao n Reirei ae na bon onoti iaon marawa ke marin marawa ae na mena iaon abara ae Kiribati, ma I taku bwa iaon te Kaoti are e na kateaki te Komete are ara Komete ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa e na karaoa nanon aei, ao I taku bwa n te tai aei ti na karautaeka moa, bwa ti aki nora riaina bwa aei taben te Maneaba ni Maungatabu, eti bwa aei ngkana ana iango te Tautaeka ao I taku bwa e bon inaomata te Tautaeka ni katei ana rabwata, tao taan Rabakau are ana karaua n rinanon te iango ae moan te

Tamaroa aei, tao e na karekea te tia Rakabau temanna tao e na mwakuria ke tao e kona naba ni iangoa tao, karekea tao te *Scholarship* bwa ana kaungaaki ataein Kiribati ake a reirei n te itera aei, tao iaon kaubwain marawa bwa ana kona naba n tara te itera aei ibukin tao kanoan aia reirei.

Kanga aikanne ae ti taraia bwa tera raoi, tera raoi taben tenan Komete ae ana Komete te Maneaba ni Maungatabu, ngaira ti aki noria aei bwa taben ara Komete ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa bukin aei kanga ti bon taraia bwa ai bon taben te *Executive* ai bon te Tautaeka, ao e rangi n tikiraoi te iango aei, bwa tenan *Select Committee* kanga n aron otara n ana wareware ao kanga bon tabeia raoi riki bwaai aike ngaira ti tangiria bwa ana taraaki ibukin kanoan ana waaki te Tautaeka, kanga tenan *Oversight*, *Oversight Role*, bwa e n taraki raoi bwa aera, tao tera kanoan tenan kangaanga aika e kaitara ma ngaai te botannaomata ae tao ngkana ti noria ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa e na riiai ni iai te Komete ae tao e na noria bwa e karaoa tabena te Tautaeka ke tao tera, kanga ane aron tenan Komete n aron waaki ke kanga tenan Maneaba ni Maungatabu n abaa ake titebo ara waaki ma ngaia ake a waaki ian te Tautaeka ae inaomata.

Ngaia ane bukin ae ti tuai ke ti aki nora riaina bwa e na tabera ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu karaoan kanoan te iango aei, ao ti ti kaokiokia bwa te iango ae moan te Tamaroa ma ti nora kanoan taben te Komete are e mwaneweia te Beretitenti n ana Kaoti aei, ao ngaia ti karautaeka bwa ane titebo ma e a rangi n riaon are tibwangara ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu, ao ara titiraki naba teuana nakon te Tautaeka bwa e aera ngkai kai e a taraia bwa ai taina ngkai aei? ao tao ti na titiraki bwa ai tirauara, aei kanoan naba ana motinnano te Tautaeka? Ke tao te bwai ae moan te kakawaki, bwa are ngaira kanoan naba tibwangara n tabera man te itera aei bwa ti na taraia bwa kanoan ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni kawenea nakon Kiribati e na riai ni moanibwai, ao ti bon ataia bwa are e a tiraua kanoan tibwangana ae a tuai koro nanona, n ana motinnano, ao ti noria ngkai bwa aei te bwai ae boou ae manga tibwa uotiarake, bwa kanga e nang moani bwai ngkai ao riki n anganira kain te Maneaba bwa te bwai ae ti na riai ni karaoia ibukina.

Ane kanga teuana te titiraki iaon tera, katean te Komete aei, ao aei akea ke te bwai ae ti taraia, ti tara te bwai ae ngaira iroura e nang kakawaki riki ibukia te botannaomata ao ibukin Kiribati, bwa ane ao ngaira tao tibwangara riki ngaira kain te Maneaba ni

Maungatabu ibukin katean ara Komete aika aekakin aikai, ma I taku bwa iai Komete aika tia ni kateaki, tao n aron bon ana Komete ke ara Komete naba te Maneaba ni Maungatabu n taai aika nako are te *Anti-corruption* bwa are aei kanga bwaai aika a kakawaki ibukin te botannaomata, ao iai naba tao te Komete tabena irarikin bon tabena are bon ibukin ara waakin te Maneaba ni Maungatabu n aron Tuan te waaki ni kairiri, ane are bon taben ke ae bon tabera ae bon ibukira, ao ngkane ngaia kanga taben te Komete n aron ngaira otara bwa kanga te tararua, e na taraia bwa tera bwaai aika nang kakawaki ibukia te botannaomata ae tao e tuai n nangi ke tao e tuai nangi n rau iai te nano ke e na taraki bwa te Tautaeka are te *Executive* e na karaoa tibwangana iaona.

Ao I taku n te tai aei ao tao a rawata riki bwaai aika tao ti kantaningai bwa tabetaben ngaira ara iango kain te Maneaba ni Maungatabu, ae bwaai ae a bon tia ni mwamwaneweaki ao n uouotakirake inanon tenan titiraki, tenan Kaoti ni bong aika nako man ara moan bowi n ara Maneaba ae te ka-12 aei ni karokoa te tai aei, ao I taku bwa a rawata aika bon okioki tao n aron teuana, tao te kangaanga ibukin te ran, ao ti rangi n nora riki aia kangaanga kain Banaba kai kanga bon akea ke e bon nang korako riki ke kanga ai bon akea aron reken te

ran iabaia bwa ai ti man te karau ke e nang oneaki nakon te ran, aekain bwaai aika kanga ana bon rota maiun tei Kiribati.

Ti nora naba tenan kangaanga ibukin tataren te kaako, te bwaa, tenan bwainaoraki, tenan kangaanga aikai ibukin kainanoan riki te ibuobuoki ibukin tenan Reirei, ti mwamwanewea te buoka tao ibukia tenan koraki 7, tao kainanoan riki te ibuobuoki nakoia Reirei ake Reirein te Aro ngkai kakoroan nanon ana motinano te Tautaeka ibukin te akea n roo are man te koraki 4 nakon te koraki 6, ngkai e nang moanna ni karekea te ibetutu n tenan Reirei aikai, tera aron ana anga te Tautaeka, kanga kamanoan mataniwi abara, e nang tiraua aika bwaai ae tao ngaira n ara kantaninga a na moanibwai riki ibukin tobwaan kainanon te botannaomata n te tai aei are a uouotia nakoira ngaira aia Tia Tei ao ti uouotiarake nakon, inanon ara Maneaba ae Maungatabu aei, ao aei ae kanga ti kantaningai, ma katean te Kuura ae Rietata ae ngkai tao e a taraia te Tautaeka bwa e nang kakawaki n te tai, ao ngaira tao e a kaokoro moa ara taratara ma te Tautaeka iaon kainanoan katean ana rabwata te Maneaba ni Maungatabu ae tenan Komete ibukin te itera aei, ao ti taku bwa aei e na bon tiku bwa kanoan waan te *Executive* ke te Tautaeka, bwa ane bon kanga kanoan tibwangana

ao e na tiku irouna bwa karaoan ane, bwa ngkai ti tara kanoan tabeia, ana taraia bwa , e nako ma e na mena iaa nnena, ao tera aron te kabanemwane, tera kanoan te Reirei, iai Taan Reirei aika ngkai a bebwa ae tao a na kona ni anga Reirei iai, e kanga aron te auti ni maeka ma , I taku bwa aikai tenan tibwanga aikai bon tibwangan te *Executive* ke bon tibwangan te Tautaeka, ao tao te bwai ae tao ti kona n taraia imwina bwa ngkana arona bwa tao tera te kangaanga ke tao tera te ibuobuoki ae na kona ni karaoia ara Maneaba ni Maungatabu rinanon te Komete, bwa aei ae te *Oversight* bwa tao e n tara bwa e na kabonganaki raoi ana mwane Kiribati, bwa I taku bwa aikane a na reke ian te aeka ni kantaninga aei.

Ma ti nang boutoka te kantaninga ibukin taraan ao kabonganaan raoi kaubwaira ngkai ae n ara marawa ao tera aron tao te Kuura ae Rietata ke tera riki anga are ana kona raoi ni kamanenaki, ma I taku bwa n ara koaua ao ti taku bwa e nang moantaai ae ti nang katea ana rabwata ara Komete ibukin te itera aei, bwa N ara koaua ao aei e na bon tiku moa bwa tibwangan te Tautaeka ke te *Executive* , ao tao tera ae ngaira ti taraia bwa tao bwaai aika na riai tao n taraki ke tao n tirobaeaki raoi bwa e na bon karaoa raoi tibwangana te Tautaeka ao I taku bwa ane ngkane tao e a

kona n taraki aekakin kainanon te rabwata ae te Komete, ma ane kanga ara kangaanga moa n te tai aei, bwa I taku bwa aei e a bon mena inanon bain te Tautaeka, ao ti na aki naba mwamwaninga bwa are katean Komete aikai, a rangi ni bobuaka, bwa are ngkana ti ti tara tao te *allowance*, are a na anganaki kain te Komete, teuana te ririki ao e na nakon \$30060 tengaa ibukia niman, ao aei ti ibukin te *allowance*, ao ngkane tera ngkane te kabanemwane ibukin karaoan aia mwakuri, I taku bwa aei ngkane e a riaon ane, ao ti tara te mwaiti aei ao e nang bubura kaei, ao a tiraua tangitangia ara botannaomata aika a teimatoa ke ti teimatoa ni uouotia nako matan te Tautaeka, ao te mwaiti ni mwane aei ngkana arona bwa e kona ni kabonganaki riki ibukin kainanoia ara botannaomata, ao ngaia aei ara koaua n te tai moa aei, kai e tangiria te Tautaeka bwa e na manga katea te Komete teuana, ao kanga bon iai naba te titiraki bwa tera raoi aan katean te Komete ao eaera ngkai e a kateaki n te tai aei, bwa are ti taekinna aei ma te karinerine nakoia raora n Tia Tei, ma ti noria bwa iai ara Komete ae e a bane ngkai ana tai, ae kaaina ae ngaia ngkai ae a na manga kaina te Komete aei, ngaia are kanga bon te titiraki, e aera e aki kaman ngkana bon te kantaninga aei e aera e a tibwa iangoia ngkai te Tautaeka, aikane titiraki ae a mena inanon ara kantaninga bwa e aera ngkai, ao tao

aikai kaaina ae nang kainanoia te Tautaeka bwa a na manga kaaina ana Komete aei, ao tao ane, tao kainaakin te Komete aikai e na bon teimatoa tenan kaokaotan ara iango iaona bwa are ngaira n ara koaua are e na bon riai ni iai, tao temanna man tenan rabwata, tenan *Parties* ake a *Represented* ke ake iai rabwataia ngkai inanon ara Maneaba ni Maungatabu,

Kanga aikai ao ane kanga ara kangaanga moa n te tai aei bwa are ti taku ngaira bwa iai riki bwaai aika e na riai riki moa n tarai te Tautaeka, imwain ae e na manga tara te itera ae ibukin katean te Kuura ae Rietata, ao aei tao e bon kona ni mwakuria ao tao te kabanemwane e na rangi ni uarereke riki nakon ae \$30060 aei, ngkai te kabane n Tamaroa ni kabonganani kaubwain Kiribati, are ngaira iroura ngkana arona bwa bon iai taan Rabakau ae tao temanna are e na katabeaki iai ao I taku bwa e na kona ni uarereke riki te kabanemwane, ao I taku bwa e bon reke naba te bwai are e kantaningaia te Tautaeka ke te Beretitenti ke te Tautaeka n aron ana iango ibukin katean ke taben te Komete are e tangiria ngkai ke e bubuti te Maneaba ni Maungatabu bwa e na kateaki, ao aikane kanoan ara maroro ni karautaeka moa n te tai aei, ngaira iroura iai riki kawaina ae kona ni karaoia te Tautaeka, ao tao katean te Komete, taben te

Komete ngaira iroura e na tararua riki aron ana waaki te Tautaeka ke te *Executive* bwa e karaoa tibwangana ke tao irarikin are bon tabena ibukin kanakoraoan ara waaki n te Maneaba ni Maungatabu, aikane kanoan ara maroro ao ti nang karautaeka nakon te Beretitenti ao te Tautaeka n ana kaoti aei ao ti boutoka te iango ibukin katean te Kuura ke iangon te tabo ae tao e na bon onoti n taratara aron tao karikirakean riki tao kabonganana marin marawa ae kaubwaira ae te kabane ni bubura kaei ngkai, ibukia ara botannaomata n taai aika na roko, ma ibukin moa katean te Komete n te tai aei ibukin karaoa ane ao ti karautaeka bwa ti aki noria bwa taben aei te Maneaba ni Maungatabu bwa e na karaoi kakaei n aron are e kainanoia te Tautaeka n ana Kaoti aei, ngaia man taeka aikane te Tia Babaire ao ti karautaeka bwa ti totokoa te Kaoti n aron bukina aikana I a tia ni mwanewei, Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara ao I a kanakoa ngkane nakon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim,

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire kai ko karekea au tai n reita te maroro iaon te Kaoti ae tabekiarake te Tautaeka te Tia Babaire.

Tia Babaire e koaua ae tibwangara ae moan te kakawaki n ana Auti n Tei tararuan ana mwane te botannaomata bwa e na kamanenaki raoi ao e na kabonganaki raoi, bon te titiraki te Tia Babaire ae wai, man ara iango n tabekakin ke kateakin ana iango te Tautaeka ibukin katean te Kuura ae Rietata, I bon kan ataia moa eang bwa are n aron are e taekinna te *Leader* n te Kaitara ti bon boraoi ni iango, ma te kantaninga aekakin borikan iango aikai ao kamatebwaiakakia e bon nang kakan riki iroun te Tautaeka, e kona kanakoia taan Rabakau are tao taan raa iaon te ika ke ikan ara marawa ke katean Kuura aika ririeta Tia Babaire, ao tao e kona riki ni uarereke te kabanemwane iai, ma n aron are ti noria te Tia Babaire katean te Komete aio e na bon bekanako \$300 nakon \$400 ni ngaa te Tia Babaire.

Akea te kangaanga Tia Babaire ngkana arona bwa e na materaoi katean te Kuura aio, ngaia ti kaekai ti tabekii moa titiraki Tia Babaire, Tia Babaire te moan te titiraki ti kangai, e kainanoaki? E kainanoaki te Kuura ae Rietata iaon aikai? Bwa I kakaea imarenan ana maroro te Beretitenti te Tia Babaire bwa tao e na kangai, iai ngkai Kuura aika ti kanakoia ara ataei nako iai, ao aki kabaka are kainanoia Kiribati, ibukin kamatebwaian kaubwain te marawa ao aron kabonganakin te

Tia Babaire ai aekaki nako akane, akea ae I ongo te Tia Babaire.

I nang kan ongo te Tia Babaire bwa tao taabo ake ti kanakoi ngkai iai ara ataei e aki tau te Rabakau ae anga ibukin te kainano ae ngaia tia taketenna ikai te Tia Babaire, bwa I kakaongo te Tia Babaire ao e koaua, bwa teuana ae I ongora mai iroun te Beretitenti ngkai e maroro, I taku bwa e kakaea aron kabonganakin raoi kaubwain ara marawa, ngkana bon ane te Tia Babaire te kangaanga ke te kainano, akea ae kona nakomai ni buoka te kamatebwai iaon ane? E kainanoaki katean te Komete bwa e na anganira iango ibukin kabonganakin kaubwain ara marawa, ao teuana te Tia Babaire ngaia ibon ibukin kainanoan te Reirei , Tia Babaire iai ae e a tia ni waakinna te Tautaeke moa aio ibukin te iango aei ke te kantaninga aei? E aera ngkai tia kibaria naba nakon te Komete te Tia Babaire ao ngaira ti tuai waakinna, ao e bon rangi n eti te tabeaianga te Tia Babaire bwa bon akea ibuakon kanoan te motinnano ana motinnano Tobwan Kiribati ae ngkana e rineaki ao e na katea te Kuura ae Rietata, aikai Tia Babaire iango aika karioaki inanon te tai ao ti kubanako iai te Tia Babaire.

Ao e koaua ao ti manga bon kubanako riki iai te Tia Babaire bwa akea anangina inanon te waaki n ana taeka te Beretitenti ni Bau are e

anga, kanga ti aki naba rangi n ongo aei, ngaia are ti kubanako iai te Tia Babaire bwa aio bon te mwaneka ae rangi ni bubura kaei te Tia Babaire ao e aki borikaki te iango aio ma kateirakeaia taan Rakabau aika itinaniku iaon katean Kuura aika Ririeta ke aron kabonganakin kaubwain te marawa, ti moanna moa mai irouia raora n Tia Tei Tia Babaire, ao ti aki kamangora aia konabwai raora n Tia Tei, a kona te Tia Babaire ao tao a kona ni karaoi kakaei te Tia Babaire, ma tera tokin te tai Tia Babaire, ti nang kabongana naba aia ribooti ara Tia Tei aikai raora n Tia Tei aikai karineaki, bwa ngaia e nang kateaki mai iai te Kuura ke a nang aki kateaki mai iai te Kuura ae Rietata te Tia Babaire,

Tia Babaire ao ti a manga bon kan kaoka ngkane aron tabetaben nanora n te kabanemwane aio te Tia Babaire, ma n aron are e tia n taekinna te Tia Babaire, e koaua bon te mwane ae taekinaki bwa e na kabonganaki, eti Tia Babaire bon te kabanemwane ae bubura, ngaia are tera raoi aana te Tia Babaire, aan katean te Komete aio ngkai e a karikaki naba matana n te tai ae e aki ataki ke kanga te bwai ae kanga kakubanakoaki te aba iai , bwa ti aki te iango mai imwaina te Tia Babaire, ti aki te iango ma imwaina, ngaia are Tia Babaire e kuri ni kona ni kabotauaki te aekaki ni kakubanako aio ma aron

karakaakin booia Taan Tei ma te Beretitenti ao Minita, akea inanon te motinano, ma ngke e a waaki te Tautaeka ao e a bon kakibarakea naba booia Minita ma Taan Tei ni kabane te Tia Babaire, ti bane ni kubanako iai.

Ti kubanako iai te Tia Babaire ao ngkai ngkai e a kateaki te Komete aei te Tia Babaire, tera raoi aana, akane ae ti kan titiraki, Tia Babaire a tabetabe nanora iai bwa e bon kateaki ibukin kainanon Kiribati ke kainanoaki riki kateaki riki ibukin bwaai tabeua te Tia Babaire iango aika ti aki atai, ngaia are Tia Babaire ti kan karauai nanora ma ara kantaninga, tera raoi bukin kateana, e kainanoaki? Ke aio te kantaninga ibukin karekean kanuangaia kain te *Party* aio bwa aonga n aki nanako ma iai te Tia Babaire, ane raoi te Tia Babaire ae kan karauaki nanora iai, tuoi raoi nanora te Tia Babaire, ngaira ni kabane Taan Tei, aio ae ti bon kainanoia?

Tia Babaire kain te *Party* ae Tobwan Kiribati iai uangaun ma niman mwaitia, tengaun ma aman mai buakoia te Beretitenti, te kauoman ao Minita, ao ko ataia te Tia Babaire te bwai ae tabetabe nanora iai bwa a bane ni Komete ake tengaun ma temanna, a bane ni Komete, ngkai e a tibwa bane aia tai ake aman, ao ngkai ibukina bwa e aikoa mena te Komete ibukin te karaon te Tua

ibukin te Tua ni kaetieti n te Maneaba ni Maungatabu e a manga kareaki ngkane aia Komete ae teuana aei, ngaia aikane Tia Babaire e karekea te nano uoua iroura, tera raoi aan te bwai aei, bwa n aron are ti taekinna te Tia Babaire, e bati te mwane ae na bane iai, aio ara anga n tauia ara koraki Tia Babaire bwa a na aki mwaing, ke te bwai aio ara anga ibukin karikirakean te kabwaia nakoia ara botannaomata.

Tia Babaire tabetaben nano aikai aika mena inanora, tera raoi ae uotira nakon te kantaninga ibukin iangoan katean te Kuura ae Rietata ao aki kateirakeaia taan Rabakau mai tinaniku iaon taekan kaubwain te marawa ke iaon taekan borikakin ao waakirakean taian Kuura aika Ririeta, ao ti nako ni moanna mai irouia Taan Tei te Tia Babaire.

Tia Babaire n aron are I taekinna e bon katabetabe iango, bwa e a bane ana tai te Komete arei ao are an kangai naba, ao eti are e taekinna te *Leader* n te Kaitara, ngkana e bon kainanoaki Komete aikai e aera aki kateaki n te tai ae ti teuana, ao e aera e tataningaki banen ana tai banen te Komete are teuana are kaina kain am *party* ao e bane ao ko a manga kateirakeia iaon te Komete ae teuana aio te Tia Babaire, tera raoi, e aera ngkana e kainanoaki, e aera aki kateirakeaki Komete aikai n te tai ae ti teuana, iai au kanamakin te Tia Babaire ao bon te Tautaeka ae

e na kaotia bwa e kairua au kanamakin aei, ngkana e bane aia tai Komete aikai te Tia Babaire n Eberi n te ririki ae na roko ao e na manga karekeaki naba aia Komete n riki teuana.

ane au kanamakin te Tia Babaire ma are a kona ni kaetai ngkai te Tautaeka te Tia Babaire ao e na manga kateaki te Komete bwa tao e na reitaki nako aio te Tia Babaire ke tao tera riki te Tia Babaire, akane tabetaben nano aika n aron te Tia Babaire bwa are e aera aio anuan Tobwan Kiribati ae tia kina iai te Tia Babaire, aio te anua, ngaia are tera ngkana ti kairua te Tia Babaire, tera ngkana ti kairua n ara nonori aikai te Tia Babaire, iai naba Komete ae nang bane ana tai imwin uoua te ririki, tera ae na riki nakoia te Tia Babaire, e na manga kabwakaki riki, ke e na manga kateaki te Komete ae boou ao kaina bon naakai naba, ti aki ngureakina te Tia Babaire kainakin te Komete, akea ara kangaanga iai, ma te tabetabe nanora iai, aan te kantaninga ngke e kateaki te Komete, ko bon kateia bwa aio ae kainanoia Kiribati ke ko kateia bwa aio arom n tautauia kain am *Party* te Tia Babaire, ngaia te Tia Babaire I kabwara au bure kai I taekinna aikai ma ti bon riai ni kanakoi ma inanora bwa are aio te Tia Babaire aika a tabetabe nanora iai, ao ara kantaninga bwa te Tautaeka e ongora, ao ara kantaninga bwa te Tautaeka e na kabwaranakoi n te

aro ae ti na kangai iai, e kairua te Tia Tei mai Kuria bwa ti ak aio bukina, ti bon nang kainanoa te Kuura ae Rietata ma tia tibwa nora kainanoakina ngkai tao inanon te waaki ae e a toki tain kainanoaia Komete n Tuan te Auti n Tei ke tao tia kaman iangoia riki mai imwaina, Tia Babaire ti na karauaki nanora, ao ti kan ongora bwa e aera ngkai ara Kuura ae Rietata ikai, ti aki ti Biti, I ataia naba bwa aia naba ara ataei aika nako n Reirei iaon Europe, iaon taekan te marawa te Tia Babaire ma kabonganakin ara marawa ma kaubwaina, I ataia bwa iai Taan Tei aika nang konabwai iaon aio, imwin naba reireia n Kuura aika irarikira te Tia Babaire,

E aera te Tia Babaire e a rangi n rawata ngkai ataein Kiribati aika nang reirei ngkai, aika kainanoa te Rakabau aio ao e a riai ni kateaki te Kuura aio iaon Kiribati, ke tao iai nanoia kain tinaniku ni kan reirei ae e a tia n roko iroun te Tautaeka ae ngaia e a karika iai te iango ae e a karina aio, bwa tao e na kabwarabwaraki ni kangai, ngke ti moan waaki man 2020 ao I a noria bwa ataei Kiribati aika a kan reiakinaki n te reirei aio, kaubwain marawa e a rangi ni kibarake, ke tao iai aika manga bon nakomai ni kan tuangira bwa a kan reirei i Kiribati inanon ara marawa ngaia are tera, e aera kai ti aki katea ara Kuura ae rietata.

Akane Tia Babaire taian iango aika na kona ni buokira te Tia Babaire ni karau nanora bwa ti aonga n ataia bwa e borikaki raoi te iango aei, ao e waakinaki raoi, ti aki ibukin nanora aika a aki rinanon te kantanninga ma bon nanora aika itiaki, bwa ane Tia Babaire aron katokakin naba tabetaben nanora ngaira aika ti mena n te itera aio te Tia Babaire, ngkana aron bwa e bon riai te Tia Babaire, e na waaki te Tautaeaka, e na waaki ao ti aki kamwinibaia Taan Tei aikai bwa a bon konabwai, a kona ni karaoa te kakaei te Tia Babaire, ma ti bon kainanoa moa aio, aio te bae te titiraki te Tia Babaire, ti kainanoia, e kainanoia Kiribati ngkai, iai te kainano ae e a tia n noraki bwa e aki tau ae iai ngkai inanon baira te Tia Babaire, akane te Tia Babaire tabetaben nano aika I tabeki nakon te Tautaeaka bwa e na noria bwa bukin tera, ti totokoa te tabeka aio n te tai aio te Tia Babaire, ti totokoia ibukina bwa a bati baika aki rau iai ara kantanninga te Tia Babaire ao bon te Tautaeaka e na karau,

Tia Babaire ma ngkana arona bwa ti ataia bwa ngkana arona bwa e na waaki te Komete aio, e ngae ngke ti totokoia ti bon anganna ara kakatekeraoi te Tia Babaire bwa are ti tangira kabwaiian abara, ngkana arona bwa e na waaki, ti bon totokia te Tia Babaire ian bukina aika ti taekinn, ngkana arona bwa e na

waaki te Tia Babaire ti na anganna ara katekeraoi bwa e aonga n nakoraoi aia mwakuri ao e aonga n oti ae tao ti kairua n ara koaua aika ti tabeki aikai te Tia Babaire, e na manena te mwane ae na kabonganaki, ma ibukina bwa e bati te tabeaianga irouira te Tia Babaire ti bon riai moa n totokoa ana tabeka te Beretitenti aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao N na angan moa te Minita n te *Education* e nakoim

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao I kan anga naba au maroro iaon te Kaoti ae moan te kakawaki aei Tia Babaire ibukin katean te Komete are ngaia e na karaoa te ukeuke ke te kona ni kakae iaon ana kantanninga te Tautaeaka, ao Tia Babaire e na teretere bwa te Tautaeaka aio iai ana KV-20 , ngkana e taku te taeka bwa akea n te motinnano ma iai ana KV-20 te Tautaeaka aio Tia Babaire, are e na iriri iai te akawa, te kaubwai mai marawa Tia Babaire, ti tangira iai naba ara marawa ae ti kabure nakon te aonaba, ae ti kinaki naba iai Tia Babaire, ti kaitau nakon te Tautaeaka are nako, ane teuana, ae ti bon riai ni kinaki iai, ae ti kinaki iai n te aonnaba naba Tia Babaire, ao ti bon kinaki bwa ngaira *Masters of the sea* ke ngaira *Oceania* Tia Babaire, ngaira ti riai n *lead* n te bwai ae aranaki bwa te *Ocean* te Tia Babaire ke n te *Marine* Tia Babaire,

ao ane are I taku bwa e na kaira te kantaninga Tia Babaire, bwa iai ara kataratara Tia Babaire bwa aio teuana ae na uotira rake, kaubwaira aio Tia Babaire ao ngkana kaubwaira aio ti na riai ni kakaea te bwai ae ti taku bwa e na kateimatoa, e na kateimataoa irouira ao e na kaotira bwa ti *serious*, n te bwai ae ti iangoia Tia Babaire.

Karokoana n te Auti n Tei aei Tia Babaire, karekean aia iango iai Taan

Tei iai Tia Babaire, ti kainanoa te *Political will* nakon te KV-20 ane Tia Babaire bwa ti a tia ni kangai, aio mwira ni kabane, kakoroana iroura ni kabane, te *Political will* e nang korakora ana *power* Tia Babaire, ao ane bukina are ti nikira ikai, bwa aio ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati, ae ti kan katerea ke aio te rabakau ae ti bon kakoaua Tia Babaire bwa e na kona ni katei kawaira e na kona ni katei ribara ao e na kona ni kairira rake ngaira kain Kiribati, bwa ti na bon bwaibwai ao ti na oi oi ni kaubwaira man ara marawa ae nang bubura Tia Babaire, ae I taku bwa ti bon ke n te tai ae akea ara kona iai Tia Babaire, ma ngkana e roko te bwai ae aranaki bwa te kamatebwai tera te Tia Babaire ao ti taku bwa ti kona ane Tia Babaire, ao e koaua tao e kangai, e aera kam anaiia taan Rabakau, ma aio ae ti tangiria moa te *Polical will* Tia Babaire, aio ae ti

tangiria nakon te aonaba, bwa ngke ti katea ara KV-20 ma ana *Pillars* ma ana raa ni kabane Tia Babaire ao ti bon anga ara *sectors* aika na *lead*, ao eti ae tao akea n te motinnano ma tera, ma e teretere te Tautaeaka aio bwa ngaia ae katea te kawai ae te *Vision* ibukin 20 te ririki Tia Babaire, ao ae katurua te bwai ae ti aranna bwa te *Fisheries* ma tera Tia Babaire, ae ngaia te marawa Tia Babaire, ngaia are ara kantaninga bwa e na rangi ni boutokaki aio, ti aki nanona bwa ngkana ti taraia kain te Komete aei Tia Babaire, kanga iai ara onimaki Tia Babaire, tao e koaua tao e kona reke ke e koaua tao e kona ni kangai, e aera e a kakaraoaki ke e aera kam a kangaiakinna ti ngkami ke tao tera, are e aki boou te aekaki aei Tia Babaire ae kateakin te Komete,

Ngai au kaua n *term* aei ao uoua au teem ae I memena n te itera arei Tia Babaire, N na manga kaoka naba aio bwa are tao e koaua, ao ti bon nonora te Komete ae kakateaki Tia Babaire, ae kanga bon taben naba te Tautaeaka ae ti bon ataia ma are e kateaki naba, ngaia are e na aki kangai bwa ai tibwa ngkami ngkai ae kam karaoa aio, ara kantaninga bwa e na aki taraki ane ao e kakuba, e aki kakuba katean te Komete, te Auti n Tei e katea te Komete bwa e na ibuobuoki e na anga ana iango, ngaira kain te Tautaeaka iai tibwangara, eti iai

tibwangara ma ti kainanoa riki te ibuobuoki irarikira, akea buren ane Tia Babaire, ngaira ioura ngkana ti karababa nakoia Taan Tei e nang ibuobuoki ane, ao are e na manga taiboranaki ao e na raa Tia Babaire, ngaia irou Ngai e aki kakuba ae ti katea te Komete aei, ao e aki kakuba bwa are bon kanoan ara kantaninga, ara kanoa ni mii ae ti bon taku, bwa e bon rangi ni bubura kaubwaira ae i marawa Tia Babaire, ao ti bon rangi ni kinaki bwa bon ngaira ti bane ni ikawai ma taari ae katabwaninira Tia Babaire, ao ti bon riai n aron are I taekinna karekean te rabwata ke katean te aekaki ke kanga kakaeen iangoana bwa e na kataaki ni karabwataki te iango aei ma ikai, e *make the difference* e *make more difference* irou, bwa ti nakon moa te *Political will* Tia Babaire, ao ngkana ti mwemwerake n are imwina Tia Babaire, e waakina ana waaki are imwina *already* iai te *Political Commitment* ae ti ataia Tia Babaire,

Ngaia are I taku bwa tao e na bon kaokoro ara kawai Tia Babaire, e koaua ae tabeman ao kangai, e aera kam karaoia moa n te kamatebwai, ma tao bon angania naake tabeia ke tao tera Tia Babaire, e koaua bwa ti na bon angania tabeman bwa ana kamatebwaia ara marawa , are ti bon bane ni ikawai i taari, ti bon bane n ata aron buburan abara ma aron ara marawa aikai Tia Babaire, Tia Babaire temanna ngai ae I a tia

n tekateka n ana *Board* te PIPA , ao I a tia n nora naba te kantaninga irouia kain tinaniku Tia Babaire, ao I a tia naba n nora aia boutoka nakon te aekaki ni kantaninga aio Tia Babaire, bwa e bon koaua ae e a wene ara marawa arei ikekei ao e a kamatebwaiakaki Tia Babaire, ko kubanako ao e a roko te ribooti bwa e a kuneaki kanga te bwai ae nang kaokoro Tia Babaire, tao ana bon kona n taekinna bwa are a na kona ni maroro iaona nake a reitanako te waaki ngkai ao e kona ni kabwarabwara nakoia te bwai aei, ao arawata naba aika kamatebwai aika karaoaki n te tabo arei, Tia Babaire, ao teuana mai buakon ara kantaninga, ti taku Tera ngke e bon reke teuana ara *center* ae na *pull* te aonaba nakoira, ao ngaia I kangai karokoia Taan Tei inanon te aekaki n tibwanga aio kamatebwaiana ni kabane Tia Babaire , I taku bwa ane e na rangi n *attractive* Tia Babaire, e rang *attractive* ao ti aki te bae ti kainanoa tera ao tera nako iai bwa are e a tauraoi, e a tauraoi ara marawa ae tia kangai ni kangai, te aonaba e a *already* e a taira, e kinaira, ao ti rinnako ikai ao ane ae na noria te aonnaba bwa e a rinnako te *Political Will* n te *commitment* inanon te bwai aei Tia Babaire,

Ngaia are irou ngai Tia Babaire te *move* ke tao te maing nakon aekakin ni kantaninga aio Tia Babaire ae karaoia te Tautaeke n te tai aei ma

aron karaoan te kantaninga aei bon te bwai ke kanoan te kantaninga Tia Babaire, kanoan te *vision* ae ti a kaman kateia Tia Babaire, ao e aki boou ane iroura Tia Babaire, eang I nanokawaki bwa e taekinaki naba tao boora Tia Babaire bwa angkoa are e a nang kuba a rangi ni kuba ke a nang kuba botannaomata, kanga e kabotauaki ma kanga aekakin are karakaan boora ngaira Taan Tei, are e kubanako te botannaomata iai, ma kai are bon kanoan te Tua, bwa e riai n raraka, e riai ni iai te *Tribunal* are e na ririnanoa te Tua, e na rinanoa booia Taan Tei, e riai n nonoraki booia ao e na riai ni kamena ana ribooti e na rinanona, kanga ngai irou e aki naba kakuba ane, bwa iai are tibwangana, te rabwata are tibwanga ane ae bon kakaraoia ae na riai ni mamaroakina aio ao n tokin te tai, e na angan te Tautaeaka bwa tera ke e na *recommend* nakon te Tautaeaka ao e na karaoa tibwangana ngkane te Tautaeaka iai, ngaia are ane ti aki te bwai naba ae ti oteia Tia Babaire ke toa te bwai naba ae e karakaaki tao itinanikun te Tua, bon tibwangara aikane Tia Babaire, ngaia are irou ngai te Komete aei Tia Babaire e koaua ngai tabeu te reirei, te Komete aei e nang okoro ma are ti kataia ni iangoia are bon katean te *University* are e nang *more academic* ke *more* raa Tia Babaire, ma aio ti bon riai moa ni bon ti ataia bwa e bon riai ni karaoaki, ibukina bwa iai ara

kantaninga iai Tia Babaire, ao ti kan katereia nakon te aonaba bwa iai ara kantaninga iai ao ti *commit* nako iai Tia Babaire,

Ao bon akea ara nano uoua Tia Babaire bwa ngai irou., te Komete aei e na karaoa tibwangana are e kona ni karaoia, e na karokoa aron, e na kabanea ana kona n nori itera aikai Tia Babaire, e na kaninganingai itera ake ti taku bwa e na kona ni uarokoa aron kateakin te rabwata are ti taku bwa e na kona n riki bwa teuana kinakin Kiribati, are I kai totoki n atotonga te bwai are *TUNARE* are e na uotikorake routiko rake mai inanon marawa, a na noriko ake, ke aikai nako ke tao aikai taan mwamira te kuna aio, tao aikai nako kataki, bwa e nang moanna n roko n te tai ane, tao ko taekinna ao ko *contribute* nakon te aekaki n rongorongo ke tao te aekaki ni mwamira ke tao te aekaki ni kario aekaki akane, bwa bon ti kinakira man te bwai ae ti ngaia ti iangoia aio, ae ngkana ti iango kateaki te Kuura n aekakina aio Tia Babaire, ae ti taku bwa ti kona, bwa are e bon nang *central* naba , bon nora ara *location* iaon te aonaba, tabeman a taku bwa e bon nang tikiraoi ana *location* Kiribati, e mena i nuuka, kanga e na rangi ni *contribute* te bwai ae ti iangoia aio Tia Babaire nakon te waakirake Tia Babaire , ngaia are a bia taraia Taan Tei te aekaki n tara tara ane ae ti kataia n taraia iai Tia Babaire, ao ti

karautaeka ngkane n ae kakoaua tao kanga iai tao iai te kabane mwane iai ke toa tera Tia Babaire, eang, aio te *investment* Tia Babaire,

Aio te bae e na *invest* iai te Tautaeaka Tia Babaire, ti na *invest* n aio Tia Babaire bwa *it all about* , aio bon taekan raoi eutakirakean kaubwaira iai Tia Babaire, ngaia are e na aki taraki bwa te kabanemwane, aio iroura barongan te aekaki ni waaki ae ti karaoia n aekakin aei ae ibukin kaubwain ara marawa, iroura aei te karinimwane Tia Babaire, ngaia are ti nang boutoka aron katean te Komete aei Tia Babaire ao bon ara kaunga nano nakoia kain te Komete aei Tia Babaire bwa ana kabanea aia kona Tia Babaire, bwa ngkami ngkai ae kam na bukinaki n te tai aei bwa e mwaiti tabemi akana a kaweneaki, ao bon ngkami ae kam na anganira mwin ami kakae are ti taku bwa e na kona n uotira rake nakon te kantanninga ae ti kantanningaia Tia Babaire, ngaia are e bia taraki n te Kaoti aei bwa te iango ae ti aki te iango ae kanga e a ienikuriaki naba, te iango ae bon karauaki n teutana imwin teutana ao ngaia ti a roko inanon aei ngkai Tia Babaire, tao kanga bwa akea n ara motinnano, ma are ti a tia ni kaota tabona nakoimi, aio kanoan ana kario ke te kario ae ti taku bwa kanoan te KV-20 ao ara kantanninga bwa te waaki ae ti waakinna aio Tia Babaire e na boutoka aron karekean te kantanninga ae ti taku bwa e na

eutira rake ni kaubwaira mai marawa Tia Babaire, ngaia are ane bwanau Tia Babaire ae I kan kateia ao a na aki raraoma kain Kiribati, bwa e ngae ngke aio ae waaki te kamatebwai iai, au botaki ni mwakuri e na bon waaki naba n ana kamatebwai are e karaoia bwa are iai naba tibwangana ane kanoan te motinano, ao ane e na bon waaki, ane ti a tia ni waaki inanona Tia Babaire , e a bon waaki naba ane Tia Babaire, ma aio ae irou teuana te itera ae nang kainanoaki ni kakoroan nanon te kantanninga ae ti taku bwa ti mena inanona Tia Babaire, ngaia are I boutoka te Kaoti aio Tia Babaire ao e bati n rabwa.

Tibiika: I anganiko te Tia Tei mai Marakei are temanna Hon. Moannata Lentaake e nakoim.

Hon. Moannata Lentaake: Ko bati n rabwa *Honorable Speaker* ao imwain ae I anga au maroro ao I a bon anga moa au taeka ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Taan Tei ni kabane ao ai bon kain Marake ake kain abau ni kabane ao kain Kiribati, kam na bane moa ni mauri,

Tia Babaire ao I a rimoa n anga au boutoka nakon te Kaoti aio, ian bukina ae uarereke ao I aki kan kaoka kanoan te Kaoti are e a tia n rinanoaki, ma I kan kaota au iango ni boutoka te Kaoti ibukina bwa I taku ngai bwa te Kaoti ae raoiroi, bwa te moan tai ae na karaoaki, te

Kuura ae te tabo n reirei ibukin te rabakau n te kaubwai e kabwain Kiribati, ara marawa, Tia Babaire ti kakoaua bwa bon ti uoua kaubwaira, teuana ae nang bubura kaei ara marawa, ao ara kauoua te takataka ao ai bon akea naba irarikina, I taku bwa e matairiki te babaire ngkai e na kateaki bwa kanga te Kuura ibukin ara marawa ao bon ti ngaia naba ana mwane Kiribati ae rereke iai, bon ti ngaia naba ara mwane ae te kabane naba ni bubura ni mwane ae kanga ti kantaningaia bwa e na manga reke riki n taai aika na roko iai, ngaia are I ata te Kaoti aio n teina ane, I aki tara moa tera ae karaoaki ibukia kain te Komete ma I tara tibwangaia kain te Komete are a tia ni kateaki nako iai, ao I taku bwa e bon koaua bwa ngkana te aba ae ko inaomata, ao e rawata am kuura n Reirei aika reietata, e na bon waekoa naba iai n rikirake te aba anne, ao ngkana manga te aba teuana ae bon kaubwaim te marawa, ao ko kabanea naba am tai ni katea am Reirei ke am Kuura ae Rietata mai iai ao I taku bwa ti boutoka naba te rikirake nako te tai aika na roko,

Ngkana ti noria inanon te Kaoti aio Tia Babaire ao I aki kan kaoki maroro ake a tia n taekinaki ma ngkana I tara kanoan te kaoti ibukin tibwangaia, komete ake a na kateaki, ao ngkana ko noria man 1 ni karokoa nambwana 11, 11 tibwangaia, ao e bon rinanona, a

butiaki bwa ana rinanon moa te kamatebwai, ma riboti ake a tia ke tao ni kateaki ni Kuura n reirei, ti aki te baere a bon bon roko naba ni waaki, a na rinanon moa taian Ribooti ake a tia naba n rinanoaki mai imwaia ao te bwai ae I ataia Tia Babaire ngkana ko rinanon taian ribooti aikai ao I taku bwa e na rawata riki, tao taian iango aika na buokiko ibukin katean te kuura ae ke te reirei ae kona iangoia ni katei, ngkana arona bwa ko a riki bwa te Komete, ao anne tabem are ko katabeaki nako iai, bwa kona tibwauaia ma te Tautaeaka bwa e uara am reirei anne,

Anne ae ti kantaningaia te Tia Babaire, imwin naba aia kamatebwai te Tia Babaire ao te Komete aio e na manga katebenakoa te kabanea n Tamaroa ni iango, bwa tera ae tau ibukin Kiribati, ibukin te kuura ae Rietata are e na kateaki iaon kaubwain Marawa, aikai tabeua taian iango te Tia Babaire ae I noria, bwa e materaoi iai, iango ake ana katebenakooki tiaki iango aika I taku ngai bwa a nakoraoi ao I kakoaua kai I mena naba ngkai ngkai n te Komete teuana ae I bon aki nang atatai naba iai, ao I a tia n rinanon ana waaki te Komete ao I kakoaua bwa ti na rinanon bwaai aika tao ti na totokoi iai Aoraki tao ibukin te onaoraki, ao ti aki ngai te Taokita, ao te bwai ae I karaoia ngkai ti Komete, ti weteia moa aomata aika bon taian Taokita, ao I

taku bwa te aekaki ni babaire aio ao te waaki aio e na karaoia naba te Komete aei, ti aki naba ngai te raa ngkoa, ae I ataia bwa tera ae kanga e a tia ni waakinaki, ma iai taian Ribooti, ae a tia naba ni karaoaki imwaira, ti rinanon naba ribooti aikai, au kantaninga Tia Babaire bwa bon aekakin naba te komete aio ae na karaoaki, ao I manga rangi ni kukurei riki bwa ngaia e aki rangi maan nako taina ao e a otinako naba imwin aia Ribooti, anne te bwai ae kanga I kukurei iai, ao I kakoaua ae ngaira tao e nang ngureakinaki ara Komete ae ti tei inanon uoua te ririki, ao ti karabwarabwa naba bwa bon iai bukina, ae tao e a tia ni kateaki iai iroun te Tautaeka ngke ti anganaki aio, ma n teina ae ngkai ao te Komete aio e anganaki te tai ae nang ae teuana te ririki, I taku ngai bwa e bon rangi n tau, ao I taku bwa e bon eti ae ana kateaki Komete nakon taia aikane, bwa ana manga noraki bwa tera ae a tia n rinanona, ngaia I taku bwa anne te bae I boraoi iai, ni iango te Tautaeka, e aonga ae te Komete e kateaki ao bwaai ni kabane ake a tia ni karaoaki mai imwaira ao ni kamatebwaiakaki, irouia te komete aio ngkana arona bwa a manga tia naba n rinanon te ribooti aio, au kantaninga bwa e na buoka te rikirake ao n angnira riki te iango aika bati, tao n te anga reirei irouai Taan tia reirei ni karaoi riki aia *research* , ngkana arona bwa e

nang tei te kuura aio, ao a nang nako ataei te reirei ni karaoa aia *research* n taabo ake kanga a mena iai kaubwaira, antai ae na ataia man te kuura aio ao ti a kan roko ngkanne iai i *Dubai* ao *Singapore* are kanga ti a tia n tataekinna bwa ti na roko iai, ngaia I taku bwa e rangi n eti katean te Kuura aekakin aikai are bon kaubwaira ae mena iai, man au maroro ae uarereke aio Tibiika ae ko karineaki ao kain te Auti ni kabane ao I a motika au maroro aio ma te boutoka ae korakora ao bwanaia kain Marakei ni kamauri riki ngkami ao ni katekeraoi ngkami, kam bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita n te *Fisheries* Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao ko rabwa Madam Speaker ni karekean naba au tai n ang ate maroro teutana nakon te kaoti ae rangi n tamaroa aio. Ao e koaua ti karabwa te itera are te Kaitara n noran tamaroan te iango aio ao ti karabwa naba n reitaki ma are e a tia n tabekia naba te Tia Tei temanna mai Kuria. Noran te katekeraoi are e anga nakoia kaain te Komete are a tia ni kabaeaki bwa aongkoa ana waakina te mwakuri aio. Ao I taku bwa e a bon teretere naba mai ikanne kakawakin ao noran riaina katean te kuura ae rietata ibukin ara Marawa bwa e nang karaua raoi n tarai bwaai ni kabane. I taku bwa

e a tia naba n tabekia temanna naba raora ni Minita ngkana e na waakinaki te waaki ao e na bon riai moa n riki te *Political blessings* ke e na kateaki waena ke e na katane mwanekaaki man ana Auti ni Maungatabu Kiribati ae Rietata bwa e na tane mwanekana mai ikanne ao e a waaki naba te waaki ni marau nako bwa e a tia n tane ao e a tia ni kataneaki mwanekana mai ikanne. Ao anne kanga te *point* ae kakawaki ae na riai ni matata nakon Kiribati bwa are ngkana e tane mwanekana ke ang ate *political will* inanon bwaai ake ana karaoaki ao karaoakin ake imwina a bon waaki nako naba n akea manga waewaeana Madam Speaker.

Ngaia are e bon riai bwa e na riai moa ni waakinaki ao ni katoroaki kabina ke ni katereaki mwanekana man ara Auti ni Maungatabu ae te kabanea n rietata iaon Kiribati. Bwa mai ikanne Madam Speaker ao e a marau nako naba te waaki are imwina, ao eti are e taekinna te Leader n te Kaitara bwa e bon kona naba ni karaoa aio te *Executive*. Ma e kona ni waakinaki aio ngkana akea te *Political view* iai ao e bon aki kona ni waaki. Ao tia roko n te tai ae rangi ni kakawaki te Tia Babaire bwa tia riai n roko inanon te waaki aio ao tia tarai moa aba aika a rangi n Develop n aron Tiaban ao Korea, ao tuangai bwa mwaitira aia Fisheries Universities ae a tia ni katei iaon abaia aikai bwa a noora

te kawai ae nang kakawaki ibukin rikirakeia ao ibukin norakin aio ao ko ngkana wareka mwaitin aia Fisheries Universities te Tia Babaire ma Korea e koro tirana. Ao ngaira tia kaman inaomata Madam Speaker ao aio te kaubwai teuana ae ti tuai man rinnakoia, tia rinnakoia ti ni karerekean ara mwane mai iai ma e tuai roko rabakaura n te itera are ti na karawatai riki rabakau ae ti na kona riki ni karawatai riki kabwaiara mai iai. Ti a ti tiku naba iaon te license man ngkekei ni karokoa ngkai. Ma tia moanna n noori bwaai aika a kakawaki ae a kuneaki n aron teuana ae e a tia n taekinna n taai aika nako te *marine genetic resources* terana riki ao terana riki. ao aikai a uarereke ara atatai iai, te ika e a rangi n rawata te rabakau iaona ae e a kona n riki. ma iai bwaai tabeua ae tia moanna n aonikaiaki iai Madam Speaker ao ngkana ti aki waekoa ni karaoa aio ao e na teimatoa n anaaki te bwai aio mai iroura ni karaoaki n taabo tabeua are a roko n anaaki a roko taan *researches* mai tinaniku ni uotinako bwaai aikai ni kamatebwai n aia *university* ao n aron are e taekinaki are teuana are iai are e kuneaki n te PIPA. Ma ai mwaitira ae e a tia n anaaki ao n nako ni kamatebwaiakaki itinanikun Kiribati.

N te naan Universities itinanikun Kiribati, ao tera ae riki Madam

Speaker ngke anaaki bwaai aikai e reke te bwai ae iai ana *commercial value* mai iai aki kona ni manga okira marawa bwa a kona ni manga *replicate* bwaai aikai a kona ni karaoi inanon te Lab ni kariki matana ma a karekemwane mai iai. Ma aikai bwaai aika ti a tia n aonikaiakaki iai te Tia Babaire. Ao ngaia are e bon riai bwa e nang bon riai ni waaki te Komete n tarai itera aikai bwa katanan Kiribati man ana kaubwai ae akea riki bwa ti ara marawa. Ao ngkana arona bwa e bobongaaki te bwai anne man ara Auti n Tei ao n aron are I taekinna e a bon bane naba ni marau nako mai moana ni karokoa tokina.

Ngaia are e riai Madam Speaker tao e a bon roko te tai are tia riai ni katea te Komete ae e nang karaua n tararuai itera aikai bwa ti na waakina ara University n te aro bwa kukune a karaoaki inanon ara marawa ana bon karaoi ara botanaomata. Kabwaia akana ana otinako man kukune aikai e na bon mabiao mai iai Kiribati 100%. N aron ngkai are e kuneaki te bacteria ae ngaia tao e na iai bonganana ibukin katokan te cancer, ma tera ae riki? ti aki ngaira ae ti kune ate bwai aio bwa e a nako ni kuneaki n te naan Universities itinanikun Kiribati. Iai ara aomata aika a tauraoi a konabwai n te itera aio temanna are e *assorted Professor* n teuana te University i America ao aikai ngkanne tia riai bwa tera ae ti

na riai moa ni karaoia te Tia Babaire, a nang riai moa n tei rabwatan te naan *institute* aikai i abara. Bwa e aonga ni kona ara botanaomata ni bon karaoi aia kakae iaon bwaai ake ti na riai ni mabiao iai man kaubwain ara marawa. Ao n aron are I a tia n taekinna a mwaiti e aera a tia ni uotakinakoaki man ara marawa. Ao ane a nang moanna ni karaoaki bwa te naan bwai n aoraki itinaniku aika anaaki man taian *marine genetic resources* a mwaiti ao a mwaitira riki kaubwai aika ti nang bon riai ni mabiao iai, ae na anganiira te kona n aron are ti taekinna mai mwaaina. Ma tera aron kuneakin akanne te Tia Babaire ngkana a tei te naan kuura aikai i abara bwa te naan kuura aikai a roko naba te naan research facilities aika a riai ibukin ara marawa. Ao I taku bwa tia bon riai n roko iai Madam Speaker n aron are I a tia n taekinna. Ngkana ko tarai aba aika Tiaban, Korea ao antai riki mwaitira aia University ae irekereke ma aia marawa. Bwa are aio ao ngkana ko noori aba aikai ao a nang rikirake ao ngaira tao tia uarokoiria inanon te KV 20 ao aio teuana te anga ae ti na riai ni katerea. Ma antai ae e na katoroa kabin te waaki ao antai ae e na katanemwaneka te waaki anne ara Auti n Tei. Man te Komete are e na kateaki ao tao e koaua ti na kainnanoi rabakau akana ana roko ma e na oioi naba te rikirake aio te iango ae na oioi mai tinanikun

Kiribati. Te koaua ae e na oioi man ara Auti n Tei ana Auti n Tei Kiribati bwa e na aki oioi te koaua aio mai tinaniku ma e na kairaki waaki ake ana karaoaki mai tinaniku man are e waakinna te Komete ae man ana Auti n Tei Kiribati.

Ngaia are I taku bwa aio te koaua ae kakawaki Madam Speaker ao ti a riai ni waaki nako iai ao e koaua e rawata te raraoma ao e taetaekinaki bwa a karaoaki aikai bwa tauakiia ara aomata kaain ara Party bwa ana aki kitana te Party, tao bon iai aia koaua n tatabemaniia nako raora n Tia Tei Madam Speaker ao iai bukina ae a nakomai n raoniira. Ao e aki karioaki te kantaninga aio bwa tauakia ma e karioaki katean te Komete aio Madam Speaker iaon koaua ake I a tia n taekin ti a riai n rinnakoa aio. Ma imwain ae karaoaki ni kabane aikai ao e riai n tane mwanekana man ara Auti n Tei ao katanean mwanekan anne Madam Speaker rinanon ana Komete te Auti n Tei.

Ao e koaua a tia n taekinaki taeka ni kabanemwane kai eti te kabanemwane are e na karaoaki ngkai ibukin ara *investment* te naan *investment* akanne ibukin ara *future* Madam Speaker bwa ti na aki manga aonikaiakaki bwa ana aki manga aonikaiakaki Kiribati bwa ana roko kaain tinaniku ni uotanako te *samples* ake anai mai ikai ni karaoi n aia *researchers* itinaniku ao ana kabwaia iai. Ao

naake bon aia kaubwai te kaubwai tia manga *end up* n akea te kabwaia ae ti na karekea mai iai. bwa bukin tera? bwa e karako ara aomata ae iai ana konabwai ni karaoi *research* aikai. Ma ngkana a tei bwaai aikai Madam Speaker ao e aki kona ngkanne n anganiira te kona ni karababai ara *research* ma ara raana riki iaon kaubwain ara marawa irarikin te ika.

Bwa are ti aki ti te ika n aron ae ti taekinna te kaubwai ae mena inanon ara marawa. A rawara riki kaubwai ae e a noraki ngkai bonganaia ae e a toka matan te aonnaba iroura ae e a moa naba man te PIPA mai mataniwin te aba ni karokoa kabin marawa. Ao iraua ma ai iraua mwaitin te *samples* n te naan *research* aika tia ni karaoaki inanon ara marawa ae e a tia ni uotakinakoaki kaubwai iai ao a nang moanna n riki bwa kaubwaia aba ake a nakomai ni kakaraoi aia kakaai ikai.

Ngaia are I tei ngai ikai Madam Speaker n te kantaninga bwa a nang toki karokoan taian kakae bwa ti nang bon karaoi ara kakaae bon iroura. Ma ti aki kona ni waakin aikai Madam Speaker ni karokoa a tei rabwatan aikai ao e aki kona naba n tei rabwatan aikai ni karokoa e katanemwanekaaki mai ikai Madam Speaker.

Ngaia are akanne tabeua maroro ni ibuobuoki ni kaeka te nano n

raraoma are e taekinaki ma ti karabwarabwa bwa iai noran te iango ae tamaroa ae a noora raoiroina kaain te itera are teuana Madam Speaker. Ao I taku bwa ti bane ni boraoi ni iango n te kantaninga anne ao katean te Komete aio anne moanan te waaki ao mai ikanne ao tia kona naba ni waakina are imwina ao mai ikanne naba are e anga iai kanga e katabui iai waaki ni kabane ara Auti n Tei ae Maungatabu ae te kabanea n rietata i Kiribati mai ikanne Madam Speaker ao e na waaki te waaki ma ana *blessing* ara Auti n Tei ae rine ao man bura iroura ae ana Auti ni Maungatabu Kiribat. Ao ngaia I taku bwa akanne tabeua maroro ake ana kaitarai itera ma te *point* ae kakawaki bwa e a riai ni waekoa n tei te Kuura aio bwa tia aonga ni bon tarai raoi kaubwaira ake ana bon riai n tiku iroura bwa ti na mabiao 100%. Ao tao man akanne maroro Madam Speaker au kantaninga bwa e matata bukin ao katean te Komete aio ao I boutoka tabekan te kaoti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Tibiika eng I taku bwa te bwai ae kaewenakoaki iai te Auti n Tei n te tai aio te Tia Babaire aron

karaoan te babaire raoi ao e riai bukin te iango ae moan te tikiraoi. Ti aki kakewea ae moan te kakawaki katean te katenrinan n tabo n rabakau ao anne e aki kakeweaki anne. Ao ti bon ataia ngaira man ara tai naba bwa ti mwakuri iaona ma bon te bwai teuana te Tia Babaire bwa ti ataia naba bwa inanon ara tai ni kakabineti ao e aki iangoaki bwa e na kateaki te Komete bwa ibukina bwa ti bon ataia bwa iai kawain bwaai aikai e bon riai.

Bwa katean te University te Tia Babaire ti aki te bwai n takakaro, e bon kainnanao te koraki ake iai bannan aron te waaki te moan waaki ni karokoa ae e na tia aron te tamnei bwa e nang bwanin. Te koraki ake ana roko ngkana arona bwa ti bon nanonna bwa ti na karaoa aio ao a kona n roko mai tinaniku te Tia Babaire. Nakon te reirei te Onaoraki tera are ti tangiria bwa e na karaoaki. Bwa te koraki aikai aki roko bwa ana reirei iroura ma ana roko n titirakiniira bwaai ake kanga ti kantanigai bwa tera te rabwata arei ae e na karaoia n tokin te tai. Man ti te aekaki n ribooti akanne ao aron aia ukeuke e kona n ae ti temanna e kona n ae karaoa te university ae tao e na bubura arona tao teniman. Ao te kamimi naba teuana bwa ngkana a karaoia e aki tangira teuana te ririki te Tia Babaire, e aki tangira onoua namwakaina tao a kona n ti mena iaon Kiribati ikai inanon tao te

maan I aki ataia bwa e na koro naba teuana namwakaina ao a okirikaaki naba ni karaua ni kaitiaka aia iango ibukin rongorongongo ake a tia n reke inanon baia akekei. Bwa tera te aekaki n reirei n rietata are e na karaoaki arei.

Ao te bwai naba ae moan te kakawaki bwa are te kabanemwane, ma ngkana arona bwa ti bubuti buokara bwa e na roko te waaki kanga ni kataratara aron ara iango ibukin te katen rinan n reirei iaon Kiribati, ao I aki kubanako ngkana e kona te Tautaeka ni bon kona ni kakaea te rabwata are e na nakomai ao e mwanenaki. Nanona te moanibwai e aki mwanenaki are ti aki kabanemwane iai.

Te kauoua, akea ae katabeaki te tia mwakuri are e na roko ni manga kitana ana mwakuri ae na kona ni karaoia ngkai inanon te Komete bwa are ngkana arona bwa te Komete teuana ae bon akea ngai au atatai aio bon irouna. Ao I kainnanao te aomata bwa e na tuangai bwa N na kanga ni moani waaki ni iango ni kario iango iaon te bwai aei. Tao N na okirikaaki ngke I mena n te reirei ngke I mwakuri n te Kuakua i Nawerewere. Ao e a rio naba te kantaninga bwa e nang karikirakeaki aia reirei Neeti man te *certificate* nakon te *diploma*. Ko ataia bwa antai ae karaoa aio ti aki nakon te Auti n Tei ni butia kaain te Auti n Tei bwa ana mwakuri iaona ti

aki. Bwa a kaoaki taan rabakau mai tinaniku ae a mwanenaki mai iroun WHO ao a buokira ao n te tai anne ngai I tia reirei naba irouia Neeti ao te naan MA. Ma I rangi ni mimi n aia konabwai te koraki ake a roko aikai bwa ai ti aki Taokita ma aia tia reirei naba nakai Neeti.

Ma ngke a roko ma aron aia iango are a tangiri te naan titiraki tabeua ao I bon nang tounako iai. Bwa I ataia bwa ngaia bon iai te rabwata aika a kona ni kaira ara iango ibukin te kabanea n raoiroi ibukin te bitaki. Bwa ti aki te bwai n takakaro ao aongkoa ngai aia tia reirei ngkoa irouia te naan Neeti ao MA n te tai arei ma aron aia konabwai te konabwai aikai ni karekea te tamnei ibukin karioan te babaire ibukin te bitaki aio ao aio te bwai ae ngaia ae I noria. Tia ki te bwai n takakaro te reirei ae te katenrinan e riaon riki ae ti kantaningaia.

Ngaia are I a bon bubuti ngkana e karaoaki raoi ni kawaina te Tia Babaire ao ngkana e kakaea buokana te Tautaeka te *Executive* ao te kabanemwane e kona n ae bon te akea. Teuana naba te bwai ae I kona n taekinna e nan ang uangingi te tai ao e a roko naba te ribooti imatan te Auti aei ao te tamnei ao ngaira ngkanne ake te naan Taan Tei ao are tia rinnako inanon te bwai are e a tia arei bwa ti na kakoaua ao tina noria bwa e riai ke aki, bwa anne ae

a taekinna nakai bwa te *political will* e a kainnanaoki n te tai arei bwa ti na kakoaua bwa arei te bwai ae ti iangoia ibukin rikiraken Kiribati bwa e raoiroi ibukin Kiribati kea ki. Ti aki te *political will* moa imwain ae tia te tamnei arei tiaki. Iai te iango, ma ti na kakoaua bwa e bon eti aio bwa aio te kawai ni waerake ibukin Kiribati ae a karaoia taan rabakau. Ao tao ana bon kakoaua naba te Beretitenti bwa iai n aekakin ae kangai nakomai noora te onaoraki aio tera te bitaki ae ti na karaoia. Bwa e a tia n roko te mwakuri iaon anne ao iai te tamnei n te Onaoraki ae moan te tikiraoi ti aki mai iourua ngaira Taan Tei ti aki, mai iourua taan rabakau ake a kabaeaki bwa ana nakomai ni karaoa te *study* ke te kamatebwai iaon anne bwa tera te bitaki ngaira ae e na riai ibukira ngaira kaain Kiribati, n ara Onaoraki are i Nawerewere. Ti aki te Auti n Tei aei ae karaoia.

Ao n te tai naba ae uarereke e aki tangiraki teuana te ririki ke uoua te ririki ao e a roko te tamnei arei ni kaotaki moan te tikiraoi. Ngaia are bon au bubuti nakon te Beretitenti ao naake a mena n te Tautaeka ngkai. Tera ngke arona bwa kam noora aio bwa katabeara ngke ti roko n te Auti aio bwa ti na tararua raoi kaubwain Kiribati ti na tararua ana mwane te botanaomata ni kabongana raoi ni kawaina are te kabanea n raoiroi. Ngaia are kanga I a bon aki noora riaina ngkai te

bwai ae bon te bubura arona ae te University ao ngaira kaain te Auti n Tei ti nang bairea taekana bwa ti nang kanga ni moana te waaki ao are I taekinna arei, e koaua taan maroro tabeman are ngaia te Komete arei are ngaia e nang katikia te koraki man taabo ni mwakuri aika a kakaokoro bwa a nang manga mwakuri ibukia. Ma are bon anne ae ti kantaningaia bwa e na riki are e nang manga anai aia tai te koraki akekei ao tao ana manga kaboaki naba n rinnako inanon tao te tekateka ni ma maroro n taetae ni imatang ae aranaki bwa *duplication* e *duplicate* te mwakuri ao te kabanemwane. Ao anne te bwai ae kataaki n totokoaki ao I uringa bwa anne ana taeka temanna te Leader ngke e roko tabeua ni kangai, te Onaoraki ti a tangiria ngaira n roko ikai bwa ti na karaoa te bwai aio bwa ibukin naba te Kuakua bwa tera te *advise* mai iroun te WHO, tai kariaia bwa e na *duplicated* te mwakuri anne manga te kabanemwane teuana bwa antai ae bon kona ni karaoia te rabwata moa ae te tabo ni Kuakua n te tai aei. Bwa are nakeke a roko akekei ana manga karekemwane ni manga kataia ni bubutia te UN ke taabo riki tabeua bwa e na kateaki aia aobiti arei ao e na karekeaki booia ao tikua iaon Kiribati ao te taeka ae kauringira e kangai *duplicate* tai *duplicate* te *program* ao anne te bwai ae ti nang mena e taku te Minita n te Reirei ao te Tautaeka. Bon iai are

a karaoia ma te Komete aei e na bon waakinaki. Bwa tera aron ana mwane te botanaomata e ngaa ae ti na kantaningaia are e na kairira nakon are ngkoa ti nang roko iai are e na karaoia te Komete aei ke e na karaoia are aongkoa e bon iai aia konabwai iai ibukin kairan ara iango.

I kabwara bure nakoia are kaa in te Komete ma N na bon kaotia ma te koaua ao ngke arona bwa tao koa rineai naba te Beretitenti, N na rineiko bwa kona kaaina te Komete aei. Ma N na tuangko e rawata te Komete ae tao kona rineai iai ao ko kangai teuana te ririki ao ngai I a okiriko naba ni kangai, te Beretitenti e a tia ara mwakuri inanon ti teuana namwakaina e aki riai bwa ti na waaki nako. E ang te Beretitenti, ao anne ngkanne te kanganga te Beretitenti bwa are ngke ko bon kariniira nako ikekei ao ko nang bon noora te okoro, n aron te waaki ni iango bwa ti aki takakaro ao I ataia naba ngke I kangai te Beretitenti ko ataia inanon teuana uoua te wiiki ao I a noria bwa ai akea riaina bwa N nang tekateka n te Komete. Bwa akea au kona ni karina au iango bwa e na buoka te Komete aio ao e na buoka Kiribati nakon taai aika nako ibukin am iango ae ko iangoia ae katean te University aio. Ngaia I a bubuti N na kerikaaki, ao ngaia bon te bubuti riki ana mwane Kiribati ae ti nang kabongana n te tai aio bwa bukin

rokora ikai are ti berita iai bwa ti na karaoa ana kabanea n raoiroi ibukin tararuan Kiribati ibukin rauna ibukin ana kaubwai.

Ngaia are ti titirakina nanomi ni koaua bon tera angan karaoan aio. Ngaia I rangi ni bubuti ao are bon iai kawain bwaai ni kabane ao ti aki nanoro bwa ngkai tia roko n te level ae ti ataa riain aron karaoan bwaai. Ao ti na aki baka n aoka ae aongkoa ti aki ataia. Ngaia are aongkoa tia karaoia ni kangai bwa ibukina ti aki ataia. Ao bon au bubuti naba nakon raora ngaira ni kabane te Tia Babaire, n titirakina nanom ni koaua e bon eti te babaire ae e na karaoaki aio. Ngkai tia mena n Auti Kiribati ae moan te kakawaki ae ti onimakinaki irouia kaa in Kiribati ao ti titirakina nanom bon aio raoi ni koaua te bwai ae ti na riai ni karaoia ibukin karaoan te iango ae moan te tikiraoi aio.

Ao bon au bubuti anne ao I kabwara bure ngkana arona bwa tao e kamatauninga bwa I aki tangiria ni kamatauninga ma I tangiria n tabeka nanou ni koaua ibukin ae I taku bwa bon iai raoi aron karaoan bwaai ni kabane. Ngaia are I kakabwara bure nakoia tao eti iai tao rawatatan ti aki taekan te aomata te Tia Babaire ma te aekaki ni iango ao te aekaki ni babaire ae ti na karaoia. Ngaia are I kabwara au bure I aki kotea temanna ma temanna ma I bon taekina nanou ni

koaua ao I kabwara au bure ngkana e a kamatauninga nakoimi. Ngaia are bon au bubuti ae I kawenea nakon te Beretitenti ma am koraki. Tera ngke arona bwa koa manga iangoia riki ao tao bon iai angan ao e nang rawata bwaai ae ti tangiria ni kan karaoia ao ngkana koa manga roko n ara itera aei ao e kangai bwa tera te Komete ae kam tangiria bwa ti aki nanona bwa ti na mena inanona. Ma iai riki bwaai ae ti nang kainnanao te ukeuke ae tabera ae kaitikan te naan rongorongongo ae I taku bwa e aki raoiroi.

Ngaia are ti na bubuti bwa are anne katabeara ibukin te botanaomata ao bon iai bwaai tabeua are e bon riaon korakorara n te Auti aio ti na katikua nakoia are bon taan rabakau. Ao I taku bwa taan rabakau ao I taku bwa taan rabakau are inanon bain te Minita n te Reirei ao aikanne taan rabakau ao e ataa reitakina te Minita ma kaaain tinaniku. Ao are e na bon roko ao e na bon kaotia ao ngke ko taraa te University arei kanoan mwiin te Beretitenti ao e na otinako bwa ti aki te kanoa ni mii ae manikangarea ae na koro raoi ao tia bon tetei naba irarikim ibukin am karikirake ngkana ko karaoia raoia iaon kawaina ko rabwa Madam Speaker I a toki ikai.

Tibiika: Ao e a bon rerena arami ma I a bon kanakoa nakon are I a bon tia ni karereena iai ao e nakon

ngkanne te Minita Hon.Boutu Bateriki e nakoim.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao I nang kukurei naba n anga au maroro iaon te kaoti are e tabekia te Beretitenti n te bwakantaai aei. Ao e koaua te Tia Babaire e bon rangi ni bongana te kaoti aei bwa are I taku bwa aio te waaki teuana are tia karokoiria n te mwaneka are iaona te Tia Babaire n aron noran aron katean te Komete inanon n te tai aei te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire are ti taraa te kaoti aei ao bon iai raoiroina te Tia Babaire bwa are ngaia are e na kaotia ikai bwa are e na kateaki ana Komete e na kariaia katean ana Komete te Auti aio te Tia Babaire ibukin katean te Kuura ae Rietata are e na kateaki bwa e na rinanon ao waaki ibukin katean te Kuura ae Rietata ibukin kaubwain ara marawa.

Ma I taku bwa bon anne te bwai ae nang kakawaki te Tia Babaire bwa ti noria. Bwa ti noria bwa bon teuana aban Kiribati bon teuana mai ibuakon te tabo ae nang bubura ara marawa ao ngaia naba teuana oin ara karekemwane ae na mwamwakuri iai te Tautaeka ngkai bwa I taku bwa e bon boo taina te Tia Babaire, ae nang karauaki ni karabinoaki. E na karauaki raoi n rinanoaki ao ni karauaki n tirobaeaki taraakin kateakin te Kuura aio te Tia Babaire. Ao I taku

bwa e koaua te Tia Babaire e nan ang korakora te tabeaianga ane ana tabekaki inanon te tai aei te Tia Babaire ibukin kateakin te Komete te Tia Babaire. I taku bwa e a bon boo taina te Tia Babaire ae ti na taraia bwa kateakin te Komete aio e na eutakirakeaki nakon te mwaneka riki are iaona. Bwa ti kakoaua bwa iai ara University ae e a kaman tia n tei ikai tao te USP campus anne bon teuana ara Kuura ae Rietata ae ti kabongana ngkai ngaira ataein Kiribati.

Ao I taku bwa norakin te kaoti aei ao I taku bwa e na iai raoiroina ngkana e a tei te Komete aei. Bwa e nang karaua raoi n taraia ao n tirobaea aron ana waaki ma aron kaubwaira ma aron ara Human Resource ke aron kaubwaira mai irouia ara roronrikirake n aron tao te nako n reirei itinaniku. Te mwananga ibukin karekean te naan beba ke irouia ara Student aika a kakaokoro n aron rabakau aika a mwaiti. Ngaia are I taku bwa n te tai aei te Tia Babaire I karaua n taraa te kaoti aei ao I taku bwa iai raoiroina ae rangi ni kakawaki ibukia ara roronrikirake bwa kateakin te Komete aio are e na karaua ni manga kamatebwai iaon moan kateakin taian Kuura riki n aba aikai irarikira ao bon te betebeke ao n aban tinaniku are ana kona ni karaoa iai aia kamatebwai, ara Komete aikai ao e na kona n anaaki kabanean

tamaroan aia kukune n te kabanea n tamaroa ibukin katean ara Kuura ae Rietata are ana kona n rinnako iai ara botanaomata iai te Tia Babaire.

Ao e koaua te titiraki naba n te aro bwa e na koaua bwa e na iai tabeaianga n aron kateakin te Kuura aio ao ti kakoaua te Tia Babaire e bon bubura naba ara tabo aio te Tia Babaire. E koaua e bubura Tarawateinainano ao a kona n tei n taabo ao ti kakoaua naba ara tabo ae Tarawateinaieta bwa e na rangi n rawata te *space* ae ritinna te Tautaeaka ao e tuai man kabongana. Ao I taku bwa anne ae kona ni kateaki ke ni karababaaki riki ana kuura ae rietata te USP ke rabwata riki tabeua ni irekereke ma aron katean te naan *department* n aron tao te kareke beba riki ibukin kaubwain abara bwa are ti bon nang tena naba ma ara abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao ai anne taabo tabeua ae e kona n taraaki, ti kona n tarai taabo aika a na rangi ni bongana ke e maawa ibukin kateakin taian tabo ake ana kona noraki riaia inanon ni itera anne.

Ao I taku te Tia Babaire bwa ngkana tia karaua naba ngkai aia konabwai ara botanaomata kea ra aomata aika a tia n nako n reirei ni Kuura aika a ririeta n taabo aika a kakaokoro itinanikun Kiribati, ao e rawata aomata ngkai ae a tia ni kareke beba. Ao I taku bwa e nang

roko te tai are e nang moanna n aki tau ara kakamwakuri. Bwa imwin te kamatebwai aio ao e kona n noraki riain ao norakia naba ara botanaomata bwa angina ngkai ara aomata aika a nako n reirei itinaniku a bane n reke, angina e a rangi n rawata naba ngkai ara *top student* aika a tia naba ngkai ni karaoa aia Doctor ao I taku bwa te koraki aikanne ake ana kona ni bongana nakon taai aika ana roko.

I taku bwa anne teuana mai ibuakoana ae nang kona ni bongana iai ara aomata ake ti kanakoia bwa ana reirei ao n okia bwa ana kona ni karaoi naba n anganga aia ibuobuoki ke rabakauia are a tia n nako ni karekei n aia reirei aika a ririeta itinaniku. Ngaia are I taku bwa anne bon teuana te waaki ae rangi n tamaroa ibukin kaubwaira nakon te tai ae imwaira te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire n tabetai tao ti taraia bwa te Komete ae kateaki aei e na akin ang bongana ibukia ara botanaomata. Ao I taku bwa ngai temanna ae I karauai n ongongora naba te Tia Babaire ao I taraia ao I taku bwa e nang bongana te kaoti aei. I taku bwa e na bon rangi n rawata aika ana kabwaia iai n aron noran te kantaninga are e na kateaki iai te kuura ae rietata aei bwa ena iai bonganana ae na noraki ibukia roro ma roro nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire I taku bwa ti na riain riki ni kaunga tao te Botaki n Reirei te Tia Babaire bwa are eng bon teuana kaubwaira ae tararua aron kaubwain ara reirei bon te Botaki n Reirei te Tia Babaire ibukin rabakauia ara roronrikirake ao I taku bwa bon teuana anne mai ibuakona te Tia Babaire, are ti na kataia ni kaunga aron reiakinan rabakau aika a boou. I taku bwa e ngae ngke ti maroroakina kaubwaira mai marawa ma ti na bon tarai naba itera tabeua te Tia Babaire are e na irekereke ma aron te kareke beeba bwa ti na taraia naba ara koraki bwa ti aki ti kaubwain marawa. Bwa ti na kataia naba ni karekerekea naba ma rabakau ae irarikin kaubwaira mai marawa. Are ti kakoaua e a moanna n rawata te rabakau, e a moanna n rawata te wanawana ni itera aika a kakaokoro ao I taku bwa aio teuana mai ibuakon ana waaki te Tautaeke aio ae e na kataia n tobwai ao noori itera tabeua ake ana bongana man aia itera ara koraki ibukin kabwaia ara roronrikirake nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Ngaia are aikai te Tia Babaire kanga au nonori n te tai aei te Tia Babaire ae I kan tauraoi naba n ikan anga au ibuobuoki ao au maroro iaona te Tia Babaire norakin te kaoti ae tamaroa aei ao e aera te Tia Babaire I rangi ni kukurei ni boutoka te

kaoti aei te Tia Babaire ko bati n rabwa.

Tibiika: I angan te Tia Tei mai Abaiang temanna

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order*.

Hon.Tekeeua Tarati: I ti kan kauringko e a tia ni boo onoua ko rabwa.

Tibiika: Ao ngaia are I a tia ni kangai I anga moa te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Madam Speaker ao e koaua ai tibwa bon au moan tai naba ni maroro n te bong aio ao I kan tabeka bwanaau ma bwanaia kaain Abaiang ni kamauriko Madam Speaker ao ai bon kaain te Maneaba ni kabane kam na bane ni Mauri ao I boutoka te kaoti are kateakin te Komete ibukin kateakin te ana University Kiribati ibukin te kamatebwai ni marawan Kiribati.

Te Tia Babaire e uarereke bwaai aika N na maroro iai bwa bon ti bwaai tabeua aika I taku bwa e katabetabei nanou inanon taian te maroro ao I taku bwa bon te moantai N na aki maroro ma ngke I ongora n te maroro ao e a katabetabea au iango te maroro te

Tia Babaire. Bwa are e koaua ngkana e taraaki ao e koaua bwa iai ae e a tia n taekinna bwa ana ka iraua n teem, ao iai are e taekinna bwa tao iraua riki te teem. Ma n te tai aio ao ti na kona ni kangai te Tia Babaire bwa inanon kateakin te Komete n te Auti n Tei ao I taku bwa te iango ae moan te tamaroa. Bwa aio bukina ae I kan katerea naba nakon te Auti aio. Bwa aikai te koraki n aomata are a bane n rineaki man aia abamwakoro bwa ana nakomai ni iango.

Ao ana bane n *share* te iango ae ti teuana are e na kamatebwai te *Executive* imwina. E a tia n riki aio ao te *Executive* e a riki bwa ana kaukuki. Ngaia are kanga tao e aki boraoi ni iango ma te Leader n te Kaitara are aongkoa bon taben riki te Executive. Aio bon tibwangaia ao eti are e taekinna te Minita n te Education tibwangara ma ngkami.

Ma tao e koaua bwa e riki ni wai aekakin karaki akanne bwa tao iai bukina ngke kam taekin. Te Tia Babaire te bwai ae tabetabe iai nanou kanga taekinakin taian kabanemwane n te Komete. Bwa are N na katea te titiraki ae bubura ao ngke ko Komete iraua am kabanemwane ti ngkana e kaokoro are e kabaneaki ngkai ma are ngke a kabanea naba ngke a Komete. Ti ngkana iai te kaokoro ao ngkanne e na koaua anne. Ma ngkana akea te kaokoro ao e kanga ni uaia am

karaki anne Madam Speaker tao ibukina kona kitana te itera aio. Iraua am Komite are koa tia ni kokomete naba iai.

Irarikin anne Madam Speaker ao e riai ni katereaki nakon te Auti aio bwa ti aki te Komite ae tauira bwa tina kaaina te Party. I aki kakoaua anne ao ngai temanna ae I ununeakina aroia kaain Abaiang n au Party ao I aki toki ni kangai, ngkana arona bwa e koaua bwa te Komite ae na tauia. Ti na kitana te Party, ma I bon aki naba kona n ikan kaain te Kaitara. Bwa are a bon aki tangiria kaain abau ae Abaiang. Madam Speaker kanga I a bon aki kakoaua ae ti nang tauaki n te Komite. Temanna ngai ae e bubura au ununeaki n taian ara Caucus ti ununeakina aroia kaain abara ae Abaiang akea riki bwa ai bon ti Abaiang naba. I aki kakoaua ae ngaia ti tauaki n te Komite. I ataia ae ti kabanemwane riki n te Komite ngkana akea te bwai ae ko karaeia Madam Speaker ao anne I boraoi ni iango ma ae taekinna raou n Tia Tei mai Abaiang ao a riai n taua am ben ao ko *resign*. Ma I taku bwa e nang boraoi ni iango ma are e taekinna te Tia Tei mai Marakei. E koaua ti kammwakuraki ian ara TOR are katabeara n ara Komite naba ngaira te Komite ibukin te Onaoraki ake ana ara tai n tai nib wain te Onaoraki ma ti kataia ni uota bwanaan te botanaomata nakoia te koraki ake

iai aia atatai iai bwa e nang *unfair* naba ngkana ai bon ti ngaia naba. E aki taraaki ana itera te botanaomata ao I taku bwa inanon te kineuti teutana imwin teutana Madam Speaker ao e na kona naba n anga ana nonori te Auti ni Maungatabu.

Ngaia are I taku bwa kateakin te Komite ae te kamatebwai ibukin ara Kuura n reirei ae Rietata ao I taku bwa te iango ae nang tamaroa. I taku bwa te iango ae nang tamaroa bwa ibukina bwa anganaki moa aia tai taan kairiri ake a rineaki irounte botanaomata bwa tera aia kukune iai bwa imwin aia kamatebwai ao e kabwataaki te Auti aei imwin taiboranakina ao e a tiku iroun te Executive. Bwa e nang karawaaki te tamnei are e a tia ni kamenaaki inanon bokina anne. Ao e nang kaotinakoaki ao e na kamatoaki naba anga man te koraki ake tao iai rabakauia tao ni bon itera akanne.

Ngaia are e koaua Madam Speaker kanga I rangi ni mimi ao tao e koaua tao e na manga kona naba n reke taetaena aekakin taetaeia ae ngkana tia manga tekateka n te itera arei. Ao ti na manga kangai, e kabanemwane te Komite ao a taku ngkai tabeman ae a chats nakoiu. Te Tia Babaire ao ngaia iraua aia tai naba ni Komite. A bon kakauongo te botanaomata ao ngaia are e raoiroi maroro ngkana aki okiriko Madam Speaker. Ma e raoiroi riki te

maroro ngkai koa bon aki waeia kaa'in te Komete ngkana koa bon rangi n ribaia. Bwa are tao koa bon nang aki wimakiki.

E rabwa Madam Speaker bwa ti kataia n reiakinaki are e kangai tera are inanon te Auti n Tei akea itinaniku. Ti kataia naba n reiakinaki naba irouia ara ikawai ae ataa tian am maroro ao kabonganaia raom. Ngaia are inanon te ongora ao e koaua tao a tabekaki tabeua maroro ao a kabwara bure bwa akea te kamatauninga. Ma inanona e bon rangi ni kamatauninga tao e taekinaki bwa arei ao arei, ma ko bon kitekitea temanna ma temanna. I taku bwa are e na one ate Tautaeka n te tai aio e rangi n tamaroa. I aki taetae ni party Madam Speaker ma I taetae ni irantangaea nanon te i Abaiang.

Ao I taekina raoi te koaua iai bwa taekinan aio moan te kakukurei ao e koaua e rabwa nanon Tarawateinaiaeta are e a tia naba ni katauraia naba ara abamwakoro bwa ngkana e koaua bwa e na aki tau aon Tarawateinainano ma Betio Abaiang naba. E nang rawata naba te space iaona ao e kaan naba ma Tarawa. Ngkana arona bwa e na kona n taraia naba te Komete aio ao akana imwina riki e na rangi n rawata naba ae *benefit* iai ti aki ti Abaiang ma bon natin naba Kiribati ae na *benefit* n te itera anne. Bwa

are e aki kakua kakioana bwa ti uoua te aoa. Ao I taku bwa Taan Tei ti na nang boutoka. Bon taeka akanne tabeua te Tia Babaire ao ti nang karabwarabwa nakon te iango are e a karikaki n te tai aio bwa ibukina e nang tamaroa. Ao eti ao e koaua bwa ti aki aron te motinnano ma I boraoi n te iango are kawain te waakirake.

Ngaia tao e koaua tao kanoan aia raanga ni kamaeu nakanne ngkoa mai mwaaina. Ao ngaia naba bon kanoan ara motinnano ma Madam Speaker I taku bwa aio te iango teuana are I rangi ni kukurei iai iroun te Leader n Kaitara bwa ti kukurei n te iango anne bwa kawain te tamwarake. Ao e kanga n reke are e bon taekinna n te moantai bwa e kukurei ao e aki kukurei naba. Tao iai ae eineakinna. Ma kakawaki Madam Speaker bwa te rabwata aio a rineaki bwa aongkoa bwa taan iango ao ana kataia ni uotiarakea kawain te tamwarake anne ni kaoti nakon Kiribati. Ao Kiribati e na bon anga naba ana betiro bwa e kangai eti ae ko karaia ke e kairua. Iai ana tai Kiribati ko aki bae n tuanga bwa bon ngaia are e na anganiko.

Ao au onimaki naba irouia kaa'in te Komete e bubura naba irouia kaa'in te Komete ngkana a tia n raa n rineaki. Kanga n ongra irouia naake aman akekei e koaua ti kakoaua ae e nang toka aia ribooti ningabong ao anne kakoauan naba aia mwakuri

naba ae e a karaoia ma nanoia ni koaua. Au kantaninga N na karaoia are e boou te aomata ae bon iai naba atatai iaon itera akanne.

Ngaia are ngai I taraa te itera anne bwa e rangi n tamaroa Madam Speaker. Ma tao e koaua ngkana tao iai riki te Komete ao tai tatau bwa te Tautaeka aio iai te nano ni kairiribai irouna. Iai naba ami Komete akana imwaira ma tatanninga bwa ae ti tabe ngkai ni kakamatebwaia. Ngaia are akanne maroro tabeua Madam Speaker akana I taku bwa e katerea naba aron au iraorao nakon ara kaoti te Beretitenti ae karineaki ao I boutoka te kaoti ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na ti kaeta ongon ke otan te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e a tibwa taetae are I taku bwa I boutokaia ao I a manga aki. Ma I taku bwa I nang teretere bwa te iango ao te kantaninga ae ti kan boutokaia ma kawaina ngkai ae kaweneaki imatara anne ngkai ae ti kaokoro ni iango iai n aron are e bon matata n au maroro tao N na manga kaokia riki e aoria n ae ota raoi te Tia Tei ma anne kawaina ngkai are ti noria bwa ti aki kawaina moa ae katean te Komete bwa kawaina moa ae e na bon mwakuria te Tautaeka. Ngaia

anne ngkanne ti kawaina ae ti aki boraoi ni iango iai ma te kantaninga ae ti boutokaia ibukin bonganaan marin marawa ao te rabakau ma ae e na reke mai iai ke te kabwaia tera ae mwiin te reirei are e na kona n reke. Ko rabwa.

Tibiika: Ngai ate Tia Tei mai Kuria tera am *Point of Order* ao e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao I kan kaeti ana maroro tabeua.

Te moan te Tia Babaire te bwai are e uouotia te Kaitara n te tai arei e nako n tain rinean te Beretitenti ti aki te raanga ni kamaeu kabwara au bure te raanga ni kabwaia. Ao e bia ururingaki anne te Tia Babaire ni maroro ni bong aika imwaira aikai ni kabane.

Te kauoua te Tia Babaire e taku bwa a riribaaki kaain te Kaitara irouia kaain Abaiang. Teniman ana Tia Tei Abaiang ao ti temanna n te Kaitara ao taraa mwiin aia bwii te Tia Babaire n te karebaoki ae nako aei. Ti tebubua tabun ke 200 tabun te raka a rawata kaain Abaiang aika a tatangiria kaain te Kaitara e ngae ngke ti temanna aia Tia Tei kaain te Kaitara i Abaiang ma I taku bw ae kairua are e taekinna te Tia Tei are a riribaaki te Kaitara iroun Abaiang. Ma e aki mena ae e a kan raoiroi naba ae ko kaea te Kaitara bwa e

bon tabeman a tatangira te Kaitara i Abaiang. Ao te kateniua te Tia Babaire e uneakina I taku bwa ti na maroro ti taekinna ae aongkoa e na bane buaka te mwane ae e na kabaneaki.

Te Tia Babaire ngaira iroura n ara koaua e matebuaka te kabanemwane ae e na kabaneaki ngkai ngkai ti taraia bwa ti aki kawaina aio ao e a taku bwa e aki kainnanoaki te Komete n aei. Anne raoi bukina ao te kabane te Tia Babaire I kan titiraki bwa iai kaokoron ara Komete ae ngkai ma te Komete are mai mwaaina iai te Tia Babaire bwa e aki ataia bwa ngaia ni katoa bong te moanibong ni karokoa te tabati ti te mwane ae e anganganaki ai \$150 naba. Ao mai mwaaina ti \$100 ao e uara ngkai a ongo te kaokoro te Tia Babaire e a rau ngkanne nanona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa e a bane te *Point of Order* ao ngkoa N na angan te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta bwa e kateitea baina ma ibukina bwa e a tia ao I a taraa ngkai te tai ao ai ti 10 te miniti ao e a itera 6 ma ngkana tao kam kukurei ao N nang kaokia nakon te Beretitenti bwa e aonga n ae e teke raoi iteran 6 ao ti aki manga reke n te kanganga ngkana e a manga aki *sum up* ana kaoti aei. Ngaia are N nang kaokia nakoim te Beretitenti e rawata naba akana a kan taetae man te itera aei

ma I a taoni nanomi ni kabane kaaia te itera aei ni kabane n au list aei ai bon ti onoman ma I ataia bwa e a tia ni bubuti te bwara e a tia n tabekaki te kaoti ao I a kaokia nakon te Beretitenti bwa koa *sum up* am kaoti. E nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a moanna ma te bwana ni kakaitau. I kakaitau nakoia ake a tia ni boutoka te kaoti ao naake tao riki te Kaitara ao n reitaki ma Kiribati Moa Party n aron aia tia taetae are kanga a kaai ni biri iaon te koaua ae a boutoka te iango ae raoiroi ma a kaai naba ni boraioi are ti aki kawaina anne ae uotiarake te Tautaeaka inanon te Komete ma iai kawaina riki are e na bon tiku bwa taben te Tautaeaka.

Tia kaitauia naba kaaia ara itera ngkai a tia n anga aia boutoka ao riki bwa ni katereterei naba ni kaekaekai tabeua kanga kan kamatata man ana itera te Kaitara ao n ana itera naba Kiribati Moa Party. Ao e koaua e rabwa bwa ti bane n reitaki ae iai tabera ae kakawaki ibukin te bwai ae te reirei. Ao I kan kaoka riki te taeka are tia bane n tia ni bonnanoia ae oti naba man ana itera te Kaitara ao bon te itera naba are teuana are te reirei bon tabera ni kabane. Anne ngkanne ae ti bane ni kakoaua ae te reirei bon tabera ni kabane ao ngkana e koaua bwa te reirei tabera

ni kabane ao e kakawaki naba te uaroko nakon rikiraken te reirei bwa e na tabwarake riki abara ae Kiribati. Riki ni bon bwaai ake ti taku bwa kaubwaira ake a bon aoria irarikira ao e oti n te naan maroro are ngkai e a bon roko te tai ae tia kona n ataa te eti ao te riai ao inanon rabakaura aika tia bane n tia ni karekei n reitaki ma bon kaain te Maneaba ni Maungatabu ae e a nang nakonako inanon te mwane irouia ao e kakawaki ae ti nang taumatoa kaubwaira aei. Ti a ongo ngkai n aron kabwarabwara aika a bon tia nako man ana itera te Tautaeaka ao riki irouia Minita ake a bon kaineti ma te itera aei ao anaaki ngkai rabakaura ma reireira aika a ririeta mai tinaniku. Ao tao kaubwaira teuana ae kuneaki i abara a nang moanna naba n taua ninne iai ao e koaua anne te rabakau ngkai ko anaia ao ko a nako naba ni katotonga.

Ngaia imwain ae e a nang oimwi ao e kakawaki ngkai e a bon toamau Kiribati ao te reirei n aron are e ataaki bon teuana te kaubwai ao te karikirake are e a aranaki bwa te *investment*. Are ko kabanemwane ngkai ao tao ko ataia bwa am kabanemwane ao ko aki ataia ao e na taboroboro riki te karekemwane ae e na reke mai iai. Ao anne ae e a bon ataaki ao aba ake iai aia reirei are te katen rinan a kaai n reke naba kaubwaia bwa are e bon eti te reirei naba ae te katen rinan e kona

ni uouota te karekemwane ae e bubura. Irarikin te iraorao te *partnership* ma te *online*. Are e a uki te online ao e a tanoata aran a manga nako naba i Kiribati ao e a tanoata naba kaubwaina ae e a bon ataaki kaubwaina ngkai ao ae a mwaiti naba kakaewenako mai iai ao bon teuana bon bibitakin kanoan bong. Ao teuana te tabo ke riki te kaubwai ae e rangi ni ibuobuoki man bibitakin kanoan bong bon ara marawa. Antai ae e na ataia ngkoa ao katean te reirei te katen rinan n te itera aei e a kona ni uarokoa Kiribati ni kaekai kakaewenako aikai bon aia kukune ara botanaomata ara taan rabakau.

Ngaia are ti a bane ni boraoi n te koaua are e te kakaewenako ngkanne ke te totoko ngaia iai riki kawaina ae e riai ni waaki nakon tera. Ti karautaeaka nakon te koaua anne Madam Speaker bwa ngkana e koaua bwa ti kakaea te kawai aei kawaina bwa e teretere bwa iai nnen te Komite ni kateaki ian ara *Rules*. Ngaia are I bon ruana au maroro n are te Tu ani kaetieti ke kaetan ara Auti te mwakoro 67. Ao are e bon teretere ngkanne katean te naan Komite ake te *select Committee* ke Komite ni ibuobuoki bwa ana bwai ni mwakuri te Auti n Tei.

Ao ngkana e mena tao e na kaman noraki bwa akea bonganaia aia tarena ao manenaia Taan Tei aikai ke ana Taan Tei Kiribati e na akea te

aekaki ni kibu anne n ara tua ke ara boki ni kaetieti e kuneaki bwa Taan Tei ake a rineaki iai te onimakinaki irouia. Iai te konabwai ao iai te tarena man aia konabwai aika a mwaiti bon iai ana tarena temanna.

Ngaia are ngkana tao aei te babaire ibukin katean te Komete aei bwa e a roko te tai ae e nang bon iangoaki katean ara katen rinan n reirei riki bon iaon kaubwaira ao kabonganaia naba ngkai ara botanaomata ae a konabwai ao katikan naba te aonnaba bwa e na nakomai n noora Kiribati bwa teuana te aba ae aei kaubwaina ae bunimoa iaon te aonnaba.

Kaubwaira anne ti nang uarereke ma ti menaaki n te aonnaba bwa te aba ae kaubwai bwa e bubura ara marawa. Ao tia manga tuangaki bwa tao bon iai ann katean te Komete ma kanga iai ara kanamakin bwa iai riki aana ae raka akea anne, bon anna kaeannanon ke kakoroan nanon are e bairea ke e a tia ni bairea te Auti inanon ana Tu ani Kaetieti bwa e na riai te Komete ni kateaki ngkana iai kainnanaoana ao aei ae te reirei I taku bwa te kainnanao ae e nang tabangaki ao e tieuataake. Ibukin kabwaian Kiribati ao te roro ae ngkai ao nakon taai aika ana roko. Ao ngkanne manga iai te titiraki ae tei ae kangai e a manga rangi ni kabanemwane e a tia ngkanne ni

kaekaaki te kabanemwane anne n ti teutana tao e tei iraua e tei e kaan \$400 te ngaa e na ataia Kiribati bwa mwiin te mwakuri are e na otinako ti aki kona n ataia ngkana e na kona riki ni uota Kiribati nakon te kabwaia ae e nang taboroboro.

Iai te iango are e kangai tao I kan katurua riki are e tabetabekaki man ana itera te Minita n te Reirei ao te Minita naba are e tabekia n te akawa. Are e kangai ngkana te bwai ae kakawaki bwa e na kabwaia iai Kiribati ao a bon moan kawaina are e tei inanon ara Tua ni kaetieti katean te Komete bwaau, bwa e kakawaki te *Political Commitment* e kakawaki aia boutoka taan kairiri ae iai tabera. Ao ngkana ka maki taraia bwa tia taraaki bwa ngaia taben te Auti n Tei are e kataia ni kaunga te Tautaeka bwa e kakawaki ngaia tao ngkana ti karaoia n te tai aei tia taraaki bwa ara Komete ake ti kateitei ngaia tao bwaai n takakaro. Ke tao ngke ti katei a a kabitaia bwaau, e taekinaki bwa a tangiraki riki taan rabakau ake ti kona ni karaoa te mwakuri uoua te wiiki ke teniua te wiiki ao e a tia. Katean te reirei ao riki ngkana ti na onimakinia ara taan kairiri e kakawaki anganakin te tai ni kaineti ma aia kaetieti tabeia bwa e rangi ni bubura tabeia. Ana rinanon kamatebwai bobooti ake a tia ana kona n reitaki ma aba ake a moan kateaki aia University bwa e aera aban te betebeke tao e bon kaan

iororo kaubwaina ma Kiribati ae e nang katei aia University ke e a tia n tei Matiare ae iaon kawaina naba ni manga katea ana University. Ao ngkanne ai te titiraki tera ae e a riki iroun Kiribati, bwa ana marawa Matiare moan te bingingi ao ara marawa ngaia kaubwaira ae e bubura riki nakoia aban te betebeke ae angina tao ti iororo ma PNG ke tao Tahiti French Polynesian.

Ngaia are e a kairua ao I karautaeaka ao te titiraki are e kangai iai te kanamakin ko kona ni katoka ni kanakoa te aekaki n namakin ae e aki raoiroi iroua bwa kam a bon kakateirakeia ke ni karerekei ami Komete ibukin tauakiia ami aomata, e a tia ni kaekaaki ma N na ti karaua nanon te tia tabeka tao te namakin anne akea, bwa tabera bwa kakoroan nanon bwa ngkana ti akia ra motinnano ma ara taratara ae e abwabwaki bwa are katean te University bon kaeon nanon ara motinnano ane ian te reirei nambwa 9. Ngkana tao iai are e tuai n reke iroumi te motinnano ao iai ian te motinnano kamatebwaian katean ana katen n rinan n reirei abara ae Kiribati.

Ngaia are au kantaninga I a tia ni bane n raa ao e oti bwa aongkoa tao te koaua e manga taekinaki mwiin te rinerine i Abaiang N na bubuti bon taratarai ami ware bwa e kaokoro ma ware aika imatara are ti a tia n rawei ngkoa e kaokoro ibukin

Abaiang ao e kaawa n ae bure ami ware ao kam a manga kaunia kaain Abaiang tao bon kaain Abaiang riki ae a bon atai mwiin aia kare baoki, kaotan te nano uoua bwa are e aki reke aia tai ni kaeti bwa akea riki ae e mena n ar aitera e bati aika a taekinaki ma e aki reke aia tai. Ao tao e koaua bwa man taeka tabeua akanne ngkana tao iai aika I a tia n aki nang kaekai are e bon I a manga ongora te *Point of Order* man taeka tabeua akanne ni manga kau ariki te kaoti ao ni kataia ni kaekai tao te tabeaianga ke raraoma ke nano uoua are e a tia n tabekaki ao au kantaninga I a tia naba ni kaekai ao ngkana I aki kaekai a tia ni kaekaaki naba irouia kaain ara itera ao man taeka ni maroro akanne aika a kimototo ke te *sum up* ao I a kukurei n tabeka te kaoti Madam Speaker n reitaki ma Taan Tei aika a Rine ao n aron taekana ae I a tia ni warekia bwa te Maneaba e na kariaia taekan te Komete ae ana Komete te Maneaba ni Maungatabu kamatebwaia katean te Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae onoti ibukin kaubwaira man ara marawa ao are e na kaainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kaainakin te Komete aio n aron aikai:

Hon.Tebao Awerika ana Tia Tei temanna Betio ae karineaki bwa te Tia Babaire,

Hon.James Taom ana Tia Tei te aba
ae Makin bwa kaaina

Hon.Taiaki Irata ana Tia Tei te aba
teuana ae Onotoa bwa kaaina

Hon.Harry Tekaiti ana Tia Tei
Tarawateinaiaeta ae karineaki
temanna bwa kaaina

Hon.Tinian Reiher ana Tia Tei
Butaritari temanna ae karineaki
bwa kaaina

Ma tabena ake I a tia n taekini te
Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabeka
ana kaoti te Beretitenti n arona are
e a tia n taekinna ao N nang
kanakoa bwa te kaoti nano. Akana
a nano iai ke a kangai Eng ao akana
aki ke a kangai Tiaki. E nakoia
akana nano iai. ao e a bon
kabobonga naba kanoan ara bong
kanoan ara Ota Beba ao te tai e a
bon itera te aoa 6 ao tia motirawa
ngkai ao tia manga kaitiboaki n ara
Maneaba aei nakon te ingabong te
aoa 10 n te moaningabong ao kam
rabwa.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia Tataro

N aran te tama ao te nati ao te tamnei ae raoiroi Amen,

Te Atua ae moan te mwaka ao akea tokina ti kakoaua ma te nanorinano kainanoan am kairiri iaon karaoan tibwangara buokira bwa ti na katiku bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe maninra nako, ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati,

Ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botannaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mwimwitongin aram ae tabu, ti kaniko n aikai iroun Iesu Kristo ae ara Uea, ao tia boti bwanara n atonga ana tataro Te Uea,

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa anganira kanara are tia tau iai n te bong aei ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwara aia bure akana bure nakoiria tai kairira nakon te kaririaki ma kona kamaura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te Neboaki n aki toki Amen, n aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae raoiroi, Amen.

Tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranan taian Bebwa.

Bebwa mai iroun *Hon. Speaker* ana Ribooti te oteta Tienara iaon ana Akaunti te *Plant and Vehicle Unit* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritemwba 2013 -2019

Bebwa No# 17/21

Ana Ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te *Development Bank of Kiribati* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No#18/21

Ana Ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te Kiribati *Insurance Corporation* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No# 19/21

Ana Ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te Kiribati *Oil Company Limited* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritembwa 2019

Bebwa No#20/21

Ana Ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te *Broadcasting Publication Authority* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritebwa 2019

Bebwa No#21/21

Ana Ribooti te Oteta Tienara iaon ana Akaunti te Kiribati *National Shipping Line Limited* ibukin te ririki are toki n 31 n Ritembwa 2018-2019

Bebwa No# 22/21

Bebwa mai iroun *Honorable Minister of Finance and Economic Development*, ‘

The progress report ibukin te *Kiribati National Shipping Line Limited* ibukin namwakaina aika Tianuare nakon Tuun 2019

Bebwa No#23/21

Te Ribooti ibukin waakin te kambwana ae *Kiribati National Shipping Line Limited* ibukin te namwakaina ae Tianuare – Tuun n te ririki 2020

Bebwa No#24/21

Te Ribooti ibukin waakin te kambwana ae te *Central Pacific Producers Limited* ibukin te namwakaina ae Tianuare n toki n Tuun 2020

Bebwa No#25/21

Te Ribooti ibukin waakin te kambwana ae te *Public Utilities Board* ibukin namwakaina aika Tianuare n toki n Tuun 2020

Bebwa No#26/21

Te Ribooti ae bwanin ibukin te ririki ibukin te kambwana ae te *Central Pacific Producers Limited* ibukin te ririki ae 2018

Bebwa No#27/21

Te Ribooti ae bwanin ibukin te kambwana ae te *Public Utilities Board* ibukin te ririki ae 2019

Bebwa No#29/21

Te Ribooti ae tabwanin ibukin te ririki ae 2020 ibuki te kambwana ae Te *Atinimarawa Company Limited*,

Bebwa No#29/21

Te Ribooti ae bwanin ibukin te kambwana ae te *Kiribati Green*

Energy Solution Company Limited ibukin te ririki 2020

Bebwa No#30/21

Te rongorongo ni kataunari ibukin te *Kiribati National Shipping Line Limited* te ririki 2020-2022

Bebwa No#31/21

Te Rongorongo ni kataunari ibukin te *Atinimarawa Company Limited* ibukin te ririki 2021-2013

Bebwa No#32/21

Te Rongorongo ni kataunari ibukin te *Kiribati Housing Corporation* ibukin te ririki 2021 n toki n 2023

Bebwa No#33/21

Te Rongorongo ni kataunari ibukin te *Kiribati Oil Company Limited* ibukin ririki aika 2021 n toki n 2023

Bebwa No#34/21

Te Rongorongo ni kataunari ibukin te *Development Bank of Kiribati* ibukin te ririki ae 2020

Bebwa No#35/21

Te Rongorongo ni Kataunari ibukin *Kiribati Insurance Corporation* ibukin te ririki aika 2020-2022

Bebwa No#36/21

Ribooti iaon te mwane n Tania, ibukin te ririki 30 n Tebetembwa 2020 n toki n 31 n Maati 2021

Bebwa No#37/21

Bebwa mai iroun te Tia Babaire ibukin Katamaroan te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati

Bebwa No#38/21
Titiraki ma kaekaia.

TITIRAKI MA KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki are toka iaon ara bebwa n te ingabong aei ao Nna angan te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te kauoman Beretitenti ao te Minita n te mwane ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim Tia Tei.

RAWAN ANA KAMBWANA TE TAUTAEKA NI KABWAKAI KANTOKAN KAAKO NAKO BUKI

Hon. Vincent Tong : Ao e rabwa te Tia Babaire ao tao imwain ae I waaki ao ngkai aio au moan tai n taetae n te ingabong aio, ao ai bon te kamauri nakoim ma kain am aobiti, te Beretitenti ma ana Minita, ao *Cabinet*, ao ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora, kam na bane moa ni mauri,

E rabwa bwa e reke au tai ni kanakoa au titiraki aio I taku bwa e nang aki reke, ma e ngae n anne ao aio au titiraki *“E kona te Tautaeaka ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai a rawa ana kambwana te Tautaeaka n aron Te Atinimarawa ao te KCDL ni kabwakai kantokan kaako nako buki man biriakina te refund man te Ministry of Finance n aron ae a kakaraoia tenan Private*

kambwana, n aron Taotin, King Holdings, ao tabeua riki” Ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao ngkai e koaua bon te moan taetae n te ingabong aei ao I a reita te bwana ni kamauri nakoira ni kabane n Arana ae Tabu kam na bane ni mauri,

E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Maiana ao aio kaekana, *“E bae kabwakakin te Freight iaon ana karaobwai ke ana kaako te KCDL ao te Atinimarawa n aron kanan te beeki ao te atama kioina ngkai e bon aki reke ian taian Import Levy Fund (ILF) Kaako ke karao bwai aikai,*

Ibukin te timanti ao e karautaeaka te Atinimarawa ibukin te waereme ni kabwakan te Freight kiona ngkai e a bon tibwa waaki ni iokinibwai te timanti nako aonnaba man te tai aio ae tia ni waaki te katamaroa iaon aio”

E rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa te kauoman I taku bwa e a nako naba iteran au titiraki bwa are kanga bon te timanti teuana te bwai ae kanga bon kainanoia ngkai *at one time* , ao te Atinimarawa e rangi ni *Competitive* ana *price*, ao I ota ngkai

e bwaka ian te *Freight Levy*, ke te *import levy*, e koaua ane ko taekinna naba te kauoman ni kaineti ngkanne ma kanan te beeki ao te atama kanga bon ti aki te ata raoi te *aim of this exercise*, kanga bon kanan te beeki, are iaon aba ao ngkam ngkana iaon aba, a moanna n rawa n orei aia ben ara koraki ibukin kanan te beeki, bwa te ben ai bon te mwane naba ao kanga a noria bwa e boraoi riki ngkana a na kaboa kanan te beeki, ma ngkana e manga katoka n te tao tenan *speed boat* ao tanan bao, kanga a manga moanna n toka riki booia, iai ana anga ke e na kona ni ibuobuoki te Tautaeka iaon anne, I a ataia bwa e aki bwaka ian te *Import Levy* ma e na kona ni kaninganinga tao te ibuobuoki iaon buokan kauarerekean boon kanan te beeki ngkai iai te *disparity* kanga e na bobuaka iaon aba ao e na boraoi iaon Tarawa, ti aonga ni bane ni boraoi, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te kauoman e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua eti bwa are n aron ae I kabwarabwara n tei tai aio e tuai n rin kanaia beeki ian te *Levy* ian te *Import Levy Fund* aio, ma e koaua ngkana e nanonaki bwa ngaia tao bon teuana ana iokinibwai te KCDL are e na rangi ni kainanoaki n taainako ao I ataia tao e na rangi ni kainanoaki, ti na kataia ngkanne Nna manga karinna

bwa e reke bwa teuana te kaako ke te karao bwai are e kona ni manga reke kabwakakin boonimwin taian kantoka are a kanakoaki nako aonaba, irouia taina *shippers*, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: E rabwa te kauoman ibukin am kaeka anne, I taku bwa a bon ongo naake aia titiraki aio, I bon kabwarabwara nakoia bwa ti aki te bwai ae kaoaki mai tinaniku, ma e ngae n anne ao a bon butiai bwa Nna butia te Tautaeka n te Auti, ma tao I taku bwa ae te kabane ngkanne aei, kanga ai bon au kabanea naba n titiraki, tiaki ti te titiraki, *it* kanga *more of query* ao kanga tao *complain*, I taku bwa e na bon aki roko, ai ti te bubuti bwa I moan *approach* am aobiti Te Kauoman iaon te *issue* aio inanon Tianuare, ao tao teniua au tai n okioki, ao ai bon aia taetaeka naba ae a na okikirai, tao teniua ke aua au tai ni *email and nobody ever email me*, so ti te bubuti ngkana ko kona n ti kakaungaia kain am aobiti iaon te itera anne ko rabwa, kanga *it not a question* ti te bubuti.

Tibiika: Te kauoman,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa eti, ao I rangi, I tei irarikim te Tia Tei ae karineaki ao I nanokawaki ngkai I ongo, bwa ngaia anne aroia au tia mwakuri ae a kakaraoa aekakin anne, ao e raoiroi bwa I a mwakuri

iaon anne ma tao e bon *better* riki ngke ko a bon kawarai naba ke tao ko *email* nakoiu, ao I a bon katia naba n te tai naba anne, ma e rabwa.

Tibiika: E a bon nanoraoi te Tia Tei ma kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina, e na tabekaki te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei, e nakoim Tia Tei.

**IBUOBUOKI NI KATEAN RIKI
UMWANREIREI AO TAABO NI
MATU N REIREI N ARO IAON
KIRIBATI**

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I bubuti kaekan ara titiraki ae kangai taekana, “ *Kai a bane ataei ni koraki teniua n te JSS n rinnako nakon te koraki 4 bwa e noraki ngkai te kangaanga ni kauarinan ake mai ieta bwa a rangi ni ibetutu ao n aki tau mwaitin taian umwanreirei ao taabo ni matu,. E kona te Tautaeaka ni ibuobuoki ni katei riki umwanreirei ao taabo ni matu n reirei n Aro iaon Kiribati*” Ko rabwa Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa bwa e reke tabekan te titiraki aei n te bong aei, ao aio au kaeka nakon Tia Tei ae karineaki mai Arorae Tia Babaire.

“ *Tia Babaire Nna karautaeaka bwa katean Umwanreirei ao taabo ni matu n reirei n aro bon taben te reirei ma e tauraoi te Tautaeaka ni butimwai bebwa ni karikirake iaon bubuti aikai,*” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka ae anga, ao e koaua te Tia Babaire e karautaeaka n te tai aio te Minita bwa e bon tiku bwa tabeia reirein Aro ke botaki n Aro ake iai aia reirei kauarinan, Tia Babaire bwa ana bon katei aia Umwanreirei ao taabo ni matu Tia Babaire, I kan butia te Minita, e kona tao n rinanoa riki ana kaeka aio Tia Babaire bwa ngkai e kakoaua bwa iai ana *Policy* ae boou ae e a tibwa waakina aio, are e manga riki bwa tabeia reirei n Aro, butimwaeakia ataei aika mwaiti kurikuri Tia Babaire, are aikoa kona ni butimwaia te Tautaeaka, ngkai ti uoua ana reirei, kauarinnan ake mai ieta Tia Babaire, e kona nora riaina bwa ngkai e karaoa ana babaire ae boou aio ao bon iai riaina bwa e na katabea ni buokaia reirei n Aro bwa a na kona n tauraoi ao n toamau naba ni kaitara te mwaiti n ataei ae rangi ni raka Tia Babaire, e kona n taraki riki te itera aio Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire I rangi karabwa buokan te titiraki ao e kakaewenako are tabekia te Tia Tei ao I taku bwa kauouan mwakoron au kaeka Tia Babaire, ae e a katereterea e tauraoi nanora Tia Babaire ni ibuobuoki iaon te itera aei Tia Babaire, ao e koaua ti kaitauia reirei n Aro Tia Babaire, bwa ti kakoaua bwa ngaia a rangi ke kakoroi nanon tera riki tao te motinnano aei Tia Babaire, n reireia ataei Tia Babaire, ao tao e na kataia bwa te Tautaeke e na teimato ngkai n reitaki ma botaki, ke reirei n Aro aikai Tia Babaire, tao e na kakoauaki naba n aron are te itera Mainiku, ti a Tia ni buoka reirein Aro akana n te itera Mainiku, ni katai ani iangoia ke te Tautaeke e bon tarai aikai, e a tia ni kataia ni karaka aron ke ni kabwaka ke ni karekea ni karaka aron korakoraia reirein aro aikai, n ana buoka are anganako Tia Babaire, ao ti na tarai nako Tia Babaire bwa e koaua e rangi ni kakawaki ae ti na uaia ni mwakuri ma tao te botaki ke Aro aikai Tia Babaire, riki reirei Tia Babaire, ao au kantaninga e na teretere anne bwa ngkai iai ara *Policy* ae kamena aio ao te Tautaeke e tauraoi ngkanne n rangi rinanoi aekakin babaire aikai Tia Babaire, ao are ngkana ti karinia ataei aikai man reirein aro aikai Tia Babaire ao e iri naba ma te mwane, ti koaua bwa e bon rangi n rawata naba aia mwane Aro ngkai, man ara Roo are ti angania n te tai aei Tia Babaire,

ao ngaia ti teimatoa n reitaki ma Aro ao ngaia ti kaungaia bwa ti na uaia ni mwakuri ma ngaia Tia Babaire, ngaia are ara kantaninga bwa ti na uaia ni ibuobuoki ao au kantaninga bwa a bon ongo kain au tabo ni mwakuri, a bon ongo Reirein Aro ae ti aki toki n rereitaki ma ngaiia iaon te itera aei Tia Babaire bwa ti tangira bwa e na nakoraoi aron tobwakia ara ataei inanon te Reirei Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire ana kaeka te Minita ao e koaua are tao ti na bon tara naba aia kangaanga Reirein Aro Tia Babaire, ti kakoaua iai ana buoka te Tautaeke ao ti kaitau n te buoka ane kona n reke, ao tao buokan rooia ataei aikanne ao te buoka ibukin tao Bwain reirei tabeua, tao ngkana ti kona moa n tara te itera are *Boarding Schools* te Tia Babaire, are a maeka ataei n taian Reirei, e uara am babaire Tia Babaire te Tautaeke n te tai aio, ngkai ko karaka mwaitia ataei aika na kona n rin nakon te koraki 4 n Reirein Aro, mwaitira mwaitia ataei aikana a rin ngkai ni koraki 4 ni kabotauaki ma mwaitin taabo ni matu ibukia ataei Tia Babaire, e tau ke e aki, bwa n ara nonori ae mwemwere Tia Babaire, e a raka riki mwaitia ataei ane ko kanakoia nakon Reirein Aro, ane a kona ke ana riai ni

butimwaeaki irouia Reirein Aro, ma e tau aia *dorm*, Tia Babaire n aron ara nonori e aki, ao tao e manga turia taan reirei n Reirein Aro aikanne, bwa ana ibuobuoki ni kamaekaia ataei aikai irarikia ni bon mwengaia, n oin aia kabanemwane Tia Babaire, iai ana kataumwane te Tautaeka ibukin buokan maiuia ataei aikai, irouia taan reirei, I taku bwa akea Tia Babaire, ao ngkana arona bwa tao e na kona n taraia te Tautaeka bwa tao e na ibuobuoki ni karaka riki tao kaka teuana ke uoua te *Dorm*, ibukia ataeinimwane ao ataeinaine, Tia Babaire ni katoa reirei,

Tia Babaire ao I nanokawaki bwa are aki reke ioura tenan ware, I bubuti nakon am botaki ni mwakuri ma tao ko bon Tianna Tia Babaire, ko aki kaotinakoa, ao ti na buokiko ni iangoia bwa mwaitira, ma e aoria bwa ti a katuka anne bwa kon bon tau i am ware, ao kabonganai am ware Tia Babaire, I kan ongora n te mwaiti, te raka ni mwaiti n ataei, akana a butimwaeaki nakon Reirei akana a *boarding* moa Tia Babaire, tao ni bon KG5 EBS Tia Babaire, ao n Reirein Aro akana a butimwaia ataei bwa na kona ni maeka, e tau mwaitin aia *dorm* Tia Babaire, ti aki kona n ataia bwa mwaitira riki ae na kainanoaki te *dorm* ma ti bubuti te Tia Babaire te Minita ae karineaki, e kona n tara te itera aio, tao anne moa ibukin maekaia, e aonga naba ni mwawa baia taan

reirei, a kawa, a ibuobuoki, ti kaitauia bwa a ibuobuoki ni kamaekaia ataei, ma e rotia Taan Reirei ao tao bon tiaki tabeia Tia Babaire, tera ngke e tara te itera aio te Tautaeka Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire I nang karabwa buokan te titiraki ao te nonori ae noria te Tia Tei mai Arorae te Tia Babaire I nang karabwa iai bwa I taku bwa aio ngaia bon bukina ae kanga I rangi n tangira te titiraki aio bwa e na bon mwemwe naba, bwa a na bon ongo naba Reirein Aro aikai Tia Babaire, bwa are tao Nna karabwaia moa Reirei aikai ao utu ma taan reirei ake tao a ibuobuoki iaon aei Tia Babaire bwa are e kakoauaki ae aio ai bon tibwa te moan teretere, moan katabwenan te Motinano aei Tia Babaire are tangirakin reireia ataei aika, ataei Kiribati ni kabane, are anne raoi bon an te kantaninga, ao ti karabwaia n aron iai ibuobuoki tao reirei aikai, kaiakia ataei aikai Tia Babaire ma tera ni kabane a bon boraraoi are a karaoi reirei aikai ao ti ao a tia ao a okira botaki n reirei, Tia Babaire ao bon anne te bae a mena inanora, n ara kantaninga, aron aia kona ma aia raa n taabo n reirei aikai, ma are eang kanga ti aki naba kona nako ni karina te teei aei n reirei arei ni karokoa e roko ana kariaia te reirei are e na anaia Tia Babaire, ao ngke ti bon moan anga

arara ao ti taua, ao ti taua tiana Tia Babaire , ma are e koaua ae inanon te reitaki inanon bon reirei aikai ma aia boraraoi ibukin tangirakia ataei aikai bwa ana waekoa, ke ana mena irouia ao karaiakia ni kangai akinaki Tia Babaire, ao ngaia are a kona n reke ae e a ibetaotao tao n te tabo teuana Tia Babaire ao ti karautaeka n aron aei,

Ma te bwai ae rangi ni kakawaki bwa are bon aron te bwai ae karaoaki ao ko *learn* , ao tiaki n ae kanga ko a bon karaoa naba te bwai , e a bon nakoraoi naba ni kabane Tia Babaire, ma kona tabe n tamwarakeia ngke ko karaoia ao ko nori baika iai iai, baika a kainanoaki iai Tia Babaire ao ko a rinnakoia naba Tia Babaire, ngaia are au kaeka e nang teretere au kaeka Tia Babaire, I aki n are I kangai, I a bon katikua naba irouia bwa are, ao ana kakoaua kain Botaki n Aro bwa e teimatoa au reitaki ma ngaiia iaon aei Tia Babaire, ao e na kakoauaki naba bwa are ngaia anne bukina ae kanga ti a tine a moa teutana te *form seven* bwa e na aki nako n te Motinnano arei, bwa ti na karaua moa, ngaia are au kantaninga e na ota iroun te Tia Tei ao I karautaeka tao n aron taian ware ae tangiria man au tabo ni mwakuri Tia Babaire, tao e koaua tao e bon reitaki naba ma au taan mwakuri ma Tia Babaire akea naba irou te ware, I aki naba, bwa ibukina are I ataia bwa aio te bwai ae ti mwakuri

Tia Babaire, bwa ti a bon ataia naba bwa te kangaanga bwa e a rangi n rikirake te mwaiti aei Tia Babaire, ngaia are ti na kaungaira nakon aei Tia Babaire ao au kantaninga e teretere n au kaeka ao a tauraoi nanora Tia Babaire ni buoka te itera aei bwa e na nakoraoi kanon te motinano aei ao ti na kabanea ara kona Tia Babaire ao I karabwa mwemwena n te tai aei iroun te Tia Tei bwa I ataia bwa a ongo ngkai Reirein Aro, ao a bon ataia raoi ngkai bwa aio te *issue* teuana ae ti riai ni uaia ni karaoia ma ngaiia, ko rabwa Tia Babaire,.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka, e aoria bwa are eang, bon ware akana irouna Tia Babaire ao ngkai e a manga taekinna bwa akea irouna , I nanokawaki Tia Babaire, ko riai ni Kaman nori am ware imwain ae teirake te reirei Tia babaire, bwa kona ataia bwa mwaitira am ataei ae ko karinia ao mwaitira kainanon te buoka irarikina are e kainanoaki te Tia babaire, ti na teimatoa ni kaitauia Reirei n Aro, ibukin aia boutoka bwa e korakora, bwa ngko te Tautaeka ti uoua moa am reirei n te tai aio, ao Reirein Aro te bui tabun Tia babaire, angia ataei ane a bwaro nakoia Reirein Aro, ao tao ti a bon riai n taraia bwa mwaitira karakan riki

ara buoka te Tautaeka ae ti riai ni kona n anga irarikin are ti na ti taraia bwa ti taninga aia *Project Agreement* Tia babaire, e roko aia bebwa ni karikirake ao ti a tibwa buokia, ti na aki tara are e a waaki ao ti a tibwa karaoia Tia babaire, ti na Kaman kibara mai imwaina, katauraia moa, bwa ko a kanakoa am kainibaire, e a tauraoi Tia babaire, ma ti bon nanokawaki Tia babaire, ti kan irantangaia ara Reirei n Aro, e tuai tauraoi baim, e tuai tau baim ni ibuobuoki te Tautaeka, ao e aki tau naba ae ti na taninga te *Project Agreement*, e waaki te waaki Tia babaire, e a riai n tauraoi, ao e uara aia bwai n reirei Tia babaire, *Form 4*, bwa e na katauraia nakon te KNC n te *Form 5*, a tauraoi bwain *Form 4* ke akea ngkai Tia babaire, ana roko n ningai, e memere naba aia kona Reirei n Aro, e ngae ngke iai te buoka are mai iroum, e tuai tau Tia babaire, ma tera, ngai I bon kan bubuti riki Tia babaire, tera ngke e ibuobuoki te botaki n Reirei ao bon te Tautaeka, karekea ami *National Project*, bwa e rawata te kainano, te Umwanreirei, taibora, te kaintekateka, aia bwai n reirei, e auara aia *Text Books* ibukin te KNC, te *English*, te *Math*, te *Science*, tera riki Tia babaire, e aki tau ana kona te Reirei teuana ma teuana, Reirein Aro, a kainanoa buokaia mai iroumi, ao ti na bubuti, tera ngke e kona n tara aio Tia babaire, te botaki n reirei bwa e na buokia ni

katoamauaia Reirein Aro, ti aki ti ibukin te Umwanreirei, aia *Text books*, tenan *dorm*, tera buokaia iaon aikai, e nang riao nakon ae a kona, taiaoka te tai katikua nakoia, tia taninga aia *project document*, tera ngke e tara aio te Tia babaire, bwa are ko kona n tikonna Tia babaire man am itera, ni butimwaia ni karaoia bwa ara *National Project* ibukin te Reirei, ti na butia te Minita ao te Tautaeka iaon aio, ko rabwa Tia babaire,

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Alexander Teabo; I karabwa buokan te titiraki Tia babaire ao e koaua I aki tangiria ni kauntaeka ma te Tia Tei iaon te itera aio Tia babaire, ma Nna katereterea nakon Tia Tei aei bwa are te motinano aei, ana motinano te Tautaeka aio ao e na kibaria ni kataia ni karaoa kanoan bwaai ni kabane Tia babaire, I taku bwa e na teretere bwa e a rawata baika ti a tia ni boutokaia, Reirein Aro iai Tia babaire, ara Taan Reirei, ti anaia nako an ara *year*, iai akana ti a kaboia, iai naba ara babaire are tiaki ti tengaun bwa ngkana iai ae kona n raka, e a uarereke riki aia kabanemwane Aro aikai Tia babaire, e na riai naba n taraki te itera aei bwa ti aki nanona bwa ti na rangi ni kakangai, ma ti na uaia ni kabaranti taratara ni kabane Tia babaire, ao ti teimatoa n reitaki ma botaki n Aro, ao n arona ae I a tia n

taekinna, ti a tia ni buoka reirein Aro aikana a n te itera Mainiku, ao ngkanne ara itera aikai ti na manga bon tarai naba te Tia babaire, ngaia are I taku bwa te *Figure* ma taian raa ni kabane Tia babaire, eti ae anne tabeia taan mwakuri Tia babaire, a na ti uotirake nakoiria ao ti na karaoa te babaire iaona Tia babaire ma e koaua are anganira ara tai te Tia Tei bwa are ti a tokara moa aio, ngaira moa ti tokara aio ma ara motinnano aei ao ti na kataia ni kakoroi nanona Tia babaire ao ti karabwa ami nonori, ma are ngke ti karaoa aio, iai naba rimwiana Tia babaire ae ti na kataia ni keiakinna ni kakoroi nanona, ti aki naba ae kanga ti na karaoia naba ao akea te bwai ae ti noria Tia babaire, bon bane n ata te bae ti karaoia bwa, ma ti aki n are kanga ko roko ao koa karaoia naba, ko a tiaina naba, ngke arona bwa tiaki anganako, ke ti aki karika te roo ngkai n te tai, ti aki kareireia ataei ni kanakoa te Motinano aei e na manga takaruaeaki naba Tia babaire, e na manga takaruaeaki naba Tia babaire, ma e a nako aei ngkai, ao ngkanne are *learn* man te *experience* Tia babaire, ao *that's education* , iai *education you learn*, kona riai n *learn* , ao ngkai ti kanakoa ao ti *learn*, ao ara kantaninga bwa e na teke ara takete ae ti taketenna Tia babaire, ao ti na karaoa tibwangara ae rangi ni kakawaki ibukia ataein Kiribati, ngaia are Nna karaua nanon te Tia

Tei mai Arorae , I rangi ni karabwa ao I rangi ni butimwaea ana iango ni ibuobuoki Tia babaire, ao ngaia I aki kan kangai ni kauntaeka ma ngaia ni kangai bwa aikai iango ni ibuobuoki ae I rangi n tangiri Tia babaire, ao ngaia I kangai, I nang tangiria bwa e na mwemwe te titiraki aei bwa a na bon ongo kain te Reirei ni kabane bwa bon te oi ni kanganga ao ngaira naba ti kaumaka riki iaon aei Tia babaire, ngaia are I butimwaea te titiraki aei ao I rangi n tauraoi ibukia ataein Kiribati Tia babaire ma au taan mwakuri, ti na keiakina aio Tia babaire, ngaia are anganira moa ara tai, bwa are ti a toka moa iai n te tai aei, ao bon ara motinnano ae ti karaoia ao ti na kakoroi nanona Tia babaire , ngaia are au kantaninga e na rau nanon te Tia Tei ao e na rau nanoia kain Kiribati Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeaka inanoa, e nakoim Tia Tei.

**E NA WAAKINAKI N NINGAI
KARAKAAN BOOIA AO
KABWAKAKIN AIA LEAVE GRANT
AE \$3000 KAUNTIRA NAKO.**

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana n te ingabong aio, “*Teuana kanoan ana motinnano te Tautaeke are a tuangaki kain abamwakoro karakan kabooia kauntira ao kabwakan aia Leave Grant taan mwakuri n te Kauntira nako ae mwaitina \$3000. E kona te Beretitenti ae karineaki n taekinna bwa n ningai ae na waakinaki aio iai,*” E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia babaire ao e kakawaki kai te kabanea ni bong ara bong aio, ao e kakawaki ae I anga au kamauri n reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawaieta, nakon te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane, kam bane moa ni mauri

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari “*Te Tibiika I karabwa te Tia Tei n ana titiraki ao aio te kaeka nakon aei, bwa e tauraoi n rinanoa te tabeka ibukin booia Kauntira ao kabwakan aia Leave grant Taan mwakuri n te Kauntira e bon rin n te motinnano*” Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao kanga I karabwa te Minita bwa I taku bwa tao e kaeka are te kantaninga are ibukin

te *Leave grant* , ma kanga titabo ma au tabeka aio kanga titabo ma I a manga tabeka te bubuti ae boou ibukia tenan Kauntira, bo tenan Kauntira, are te rongorongong *Madam Speaker* bwa ngke e waaki te tai ae nako ao iai tuangakia kain abamwakoro bwa iai naba rakan booia tenan Kauntira, ao tao e koaua tao ngkana arona bwa e kairua aio, eang I kabwara bure nakon te Minita ae karineaki, ma aio ae teimatoa Kauntira ngkai n tataningaia, karakakin booia bwa ngkana ko bon nora naba te kataumwane are kanga e totokoaki n te tai are e nako, ao iai karakakin booia kauntira iai, ao ngke e aki reke arei ao ngke e a buti te waaki imwina, ao e katereaki are bon iai te raka ni booia ao ngaia anne are kanga ti kuri nangi ni kauntaba iai ma ara botanaomata ao riki ara Kauntira n te tai ae nako, bwa are kanga a un iroura ngke a bukinira bwa ti totokoa rakan booia, ngaia are Nna bubutia riki tao te Minita ao riki te Tautaeke, ngkana tao te koaua bwa ae manga iangoakin aron booia tenan Kauntira ao tao n ningai ae, tera raoi ae tao e bae iai bwa are ngkana te bae e a bon tia ni iai, a bon tia n tuangaki te mwaiti, are e na raka booia iai Kauntira, ma tao e koaua ai manga akea n te tai aio, ma Nna bubutia te Minita riki ae karineaki, kanga tao n ningai raoi ae na bon iai rakan booia ke bwa aonga n ae a ongora tenan Kauntira, bwa are ngkai a

tiku bwa te kantaninga are iai rakan booia ma e tuai nako, ao ngaia are a tuatua nakoiria bwa ti na tabekia bwa n ningai ae bwaka iai te kanga te raka ni boo, ao I a bubutia te Minita ae karineaki,

Tibiika : Te Minita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki, e koaua iai kanga te raka ni kataumwane iaon booia taan mwakuri n te Kauntira ni ikotaki ma, akea kauntira ma ti te raka ni mena ibukia taan mwakuri n te kauntira, ti a tia ni kabwaka 30%, anne ngkanne are tao ngaia ane nanonna te Tia Tei,

Ao ngkane ibuki aia *leave grant* kanga e *mention* naba ikai te Tia Tei e koaua iai are bon iai ngkai te waaki, ana waaki te Tautaeka ane karaolia iaon tera, booia te booia rabwata n ae kakin Aroo ao te kautira are anne are e tataninga te *leave grant* are abane naba ni kanakoaki n teuana te tai anne kanga kanoan ana motinano te tautaeka aio.

Ngakanne i bukin are te booia kautira kanga e bon manga boou anne akea iaan ara motinnano n te tai aei, tao nna karautaka naba nakon te tia tei ae karineaki mai Butaritari ao tao bon kautira nako bwa e tuai tia ana babaire ngkai tera te tautaeka iaon tera ma e kona ngkai iai manga norakina ao

rinanoakina ngai ti aera, mwin naba kanga manga, rokou n abamwakoro aika kakaokoro ni mwanangan au tiim ao iai aia bubuti tenaan kauntira ke tenaa ni *Mayor* i bukin booia kauntira , awanne ae tina aera , e na manga kona ni mwakuriaki n te tai aei ao ni manga karauaki raoi n taraki bwa tera ao baika ana riai n raa, kamatebwaiaki iaon i mwain ae e na aera e na waaki are i mwiina tia babaire, ko rabwa

Tibiika : Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua kanga ti aki te titiraki ae I tabekia bwa ti na untaba ma te Minita iai ke tao te Tautaeka, bwa are aio kanga bon te rongorongoe ae bon kaongoaki kain te abamwakoro, ao ti kakoaua bwa ngkana tao ko bon okirikaki nakon te kataumwane ao bon iai te raka ni mena ibukia Kauntira, ma tao e koaua tao ngkana tao arona bwa manga iai babaire aika a boou, bon te bwai ae kakawaki bwa e aonga ae a mataata ara Kauntira, ao ti aki n are tao ti na kauntaeka nakon te Tautaeka iai, ma e aonga ae a rau nanoia bwa ngaia tao e kairua raoi are tao ongoia, ngkana tao a ongo maia, ao ngkanne e raoiroi ngkanne bwa ngaia ti karabwa ngkanne te Tautaeka bwa ai manga iai ae te waaki are e na mang waaki inanoa are manga tao kakaeakin, ke tao e na iraua manga ma ngkana tao

aron a bwa e na manga iai te raka ni boo nakoia ara Kauntira, e aoria I a katuka anne, I a katuka anne bwa are, ma ngkanne iaon te *Leave grant Madam Speaker*, kanga tera raoi ae tinea raoi ngkanne te *Leave grant* bwa are kanga ti ataia bwa te Kauntira bon rabwatan te Tautaeka iaon abamwakoro ao ngkai e a reke nakoia taan mwakuri, kanga bon ara kantaninga bwa e na bon reke naba nakoia ara taan mwakuri n tenan kauntira, bwa kanga tera raoi ngkanne bukina ae e a reke nakoia taan mwakuri n te Tautaeka ao ara Kauntira e tuai reke nakoia are te *Leave Grant*, ao are a tuangaki bwa kain naba te bwaka are te *leave grant* are \$3000, ngaia kanga I ti kan tabekia riki nakon te Minita, kanga tera raoi bukina are tao e a banikai are teuana, are te *Leave grant* are ti kantaningai bwa e na iranako aia waaki are ibukin naba taan mwakuri, ao e aonga naba ae a rau nanoia bwa are bon aikai bwaai aika a tabekaki nakoiria ngkai imwain te Auti ni Maungatabu, ao ti manga butiaki bwa ti na manga kataia riki ni kaua riki nakon te Tautaeka bwa e na bon reke ke e na aki, tao iai tabeman tao a Kaman kakatauraoi ibukin aia mwane, ngaia nna bubutia te Minita ae karineaki tera raoi bukina ngkai toa e tine aio ao ngkana tao e na nako are bon au titiraki e kangai, e na bwaka n ningai, ngaia are kanga I butia te Minita ngkana e kona n ti

tao kamataata riki teutana iaon anne *Madam Speaker*, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Tei riki buokan ana titiraki ao e koaua, kai bon teuana kanoan ana motinanon te Tautaeka kabwakan aia *leave grant* taan mwakuri n te Kauntira ao n tenan rabwata ake a tia ni mwaneweaki inanon te motinnano ao anne ngkanne ae na bon riai ni bwaka, ma are e bon rawata moa baika rinanoaki ao e karauaki raoi ni kamatebwaiaki tenan *figures* ma tao rekereke riki tabeua are I taku ba e na katia raoi aron aia mwakuri ao ngkanne mai ikanne are a kona naba, ma n aron kabwakakina ti aki kona n ataia bwa are bon taan mwakuri ane a mwakuri iaona ngkai, ao te kantaninga bwa e na bon reke nakoia taan mwakuri n te Kauntira n aron ae mwaneweia te Tia Tei n te tai aei, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki te kabanea n tai,

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rangi n rabwa te Minita I taku bwa e rangi ni mataata, ma are tao e koaua kanga bon taian raraoma aika reke, bwa are kanga bon ngai temanna ae kanga I aki nangi tao ni butimwaea te koaua ae kangai, bwa iai tenan *figures* aika na katauraaki bwa are

bon ti \$3,000, ao koa bon atai naba taan mwakuri n te kauntira ni kabane, Makin iraman aika mwakuri n te Kauntira, Butaritari iraman, kanga akea riki te manga ware ae ko na kataia ni kakaea bwa are ngke ko kangai, nakoiri n am motinnano, \$3000, bon \$3000, ao anne ngkanne, ao ko a bon ti kamwaitia naba ma taan mwakuri ao e a otinako naba am mwaiti, ma e aoria ti a katikua ikanne bwa are a bon ongora ara taan mwakuri ao tao a bon tataninga ngkanne bwa are e koaua ti aki kona ni kan kararabakauira riki bwa are ti aki ata aron te bwai ae riki inanon te mena, ma ara titiraki ti kataia ni bubuti nako te Tautaeaka bwa e aonga n ae a mataata ara botanaomata , ao e koaua ane ngkana arona bwa iai tenan *Figure* aikana na manga katauaki ni menaki, ti ngkana tao arona bwa iai ana kantaninga te Tautaeaka bwa tao ai tiaki \$3000 ma tao e a uarereke riki, ao ngkanne ti na karabwa te Tautaeaka ngkanne ngkana e waekoa ni kona kaongoira anne n te aro ae ti waekoa naba ni kona n reitaki ma ara botanaomata ao tao a bon ongora bwanara, ara botanaomata ngkanne ni kangai, ara taan mwakuri n te Kauntira, ma e aoria ti a katukua ni kanganne ao I a bubutia riki te Minita, tera ngke arona bwa e kona ni waekoa bwa are kanga bon teuana te koaua ae ti mena inanona, are bon rabwatan te Tautaeaka te Kauntira, ao ngkana ko

bon nora ana mwane te Kauntira, bon angina ana mwane ae reke bon man te *support grant*, are bon ana mwane te Tautaeaka ni buoka te kauntira, ao ngkai te koaua bwa e a tia n reke irouia taan mwakuri, kanga bon ara koaua iai kanga I taku bwa e na riai naba n reke irouia, ao tia katikua ao I a bubutia riki te Minita ae karineaki, ni kaungaia riki ara taan mwakuri ake a karaoa aio, tera ngke e waekoa n tia aia mena, tao te kantaninga tao bon inanon te ririki aio a e na kona n reke aia *Leave grant* ao I a toki naba ikanne ao I karabwa riki te Minita ae karineaki, *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika; Te Minita am kaeka

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao e koaua are tao I bon tiku n aron au kaeka ae mwakuriaki te aron te kabwaka mwane ke aron ma rabwata ake a na rekereke ma aron kabwakan te mwane iaon te *Leave grant* n te tai aei, ao tao e na iai riki rekerekena ma rabwata tabeua ane angkoa ngaia naba aika angkoa a katarataraki naba n te kamatebwai aei Tia babaire, ao ko rarabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Alexander

Teabo te Minita ibukin botaki n reirei, e nakoim Tia Tei

**KABWAKIN TE MWANE N TABUI
IBUKIA TAAN REIREI N TE PRE-
SCHOOL.**

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki ngkai bon te kabanea ni bong te bong naba aio, ao e kakawaki naba bwa ti na bon anga bwanara ni kamauri, n raonai ma raoun Tia Tei ao kain abau ae Makin, ni Kamauriko te Tibiika Minita ma taan mwakuri. Te Beretitenti, te Kauoman ao Minita Taan Tei , aika ti bane ni mena inanon te Maneaba ni Maungatabu n te tai aio ao ake a tuai kaoti, ao ai moarara riki nakon te botanaomata ae ongora n te tai aio, ao ti a kaokoroa te tai aio bwa ara tai naba ni kamauria ao ni katekeraoia, kain te mwakoro ae *Santa Maria* mai Kuatarebe, inanon aia tai ni botaki n te bong aei, kam na bane ni mauri

Aio ngkanne te titiraki ae nambwana 52 are kangai taekana, "E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa antai tabena kabwakakin te mwane n tabui ibukia Taan Reirei n te Preschool" Ko rabwa te Tia babaire

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao ti manga bon reita te kamauri ngaira Taan Tei man abami ae bubura riki are mai Butaritari

nakoimi kain nakoimi kain tabon abara ae mai Meang, Taan Tei mai Makin, Tia babaire aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin,

"Te Tia babaire kabwakan aia birimwane Taan Reirei n aia reirei ataei nakon e kaitabui bon taben te Tia Reirei ao te tia bwaibwai n te reirei, man te tai aio ibukina bwa a tuai man karaoa te kabwakamwane taan bwaibwai n reirei ibukia taan reirei ao e a tauraoi ngkai ni karaoa anne te Tautaeka ibukini kabwaiaia Taan Reirei," Ko rabwa Tia babaire

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi ni kaitau te Minita ae karineaki ao ngaia e teretere ngkanne bwa ngaia e nang rinnako ngkanne te Tautaeka ni karaoa te bwakamwane nakoia Taan Reirei Tia babaire, E aki rangi ni mataata raoi ngkanne Tia babaire bwa e na kanga ngkanne n rinnako raoi te Tautaeka ngkanne inanon te bwakamwane aio, ti kaitaua bwa tao aio ae noria bwa tao buokaia riki Taan reirei, buokan te titiraki Tia babaire, ngkai e nang waakina anne te Tautaeka, ao tao nakon n ningai ngkanne ao tao e na waaki man n ningai raoi te bwakamwane anne Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao ngkana ko tara te ota bebwa aei, ao iai naba ana titiraki raon te Tia Tei mai Makin ao I taku bwa iai naba titiraki ae na tabekia te Tia Tei mai Tabuaeran iaon te aekaki aei Tia babaire, au kaeka nakoimi ngkana ko nora au kaeka nakon ana titiraki raom Tia Tei ae mai Makin, ao I taku bwa e na teretere bwa are ian te Tua bon 7.5% e na kabwaka te *employer* ao 7.5% e na bon kabwaka te *employee*, iai booia are ti na are ti karekea Taan reirei aikai are kanga bon ti ara *contribution* ngkoa, ti karekea te boo aei, ma n te motinnano aei angkoa ti kai angania te boo bwa a na ti kaboaki, are bon iai naake aia Reirei te reirei, nanona kanga nakai ngkanne ti arania bwa nake a *provider* ae ti kona n arania bwa tenan *employers* bwa ngaia aika kamwakuria naakai, n aron ae ti ataia bwa te kauntira, angina te tai bon kauntira are a bon *employer* nakai n te moan tai, ao a bon teimatoa ni kabwaka, ngkai ngkai ti anga te boo n aekakin aei, ao ngkanne e a karaoaki naba aia KPF man anne ngkanne Tia babaire, are 7.5% ao 7.5% mai iroura, e a ti karinaki naba te KPF, are bon aia mwane, bwa ti aki n ae, ma ae bon aia mwane, kanoan buaia arei are anne ngkanne aron tein mwakuriana, ao anne ae nang riari ni waaki, bwa e a tia ni baireaki anne ngkanne, ao ti ataia bwa a tangiroa ara Taan Reirei aikai bwa

te kanganga e a manga riki bwa te bwai ni kaiangatoa, irouia ara *Providers* aikai, nake ti a tia ni bukina bwa ti a tia ni buokia bwa ti angania te boo ao ngkane a manga bukinira bwa kanga e a manga boo te Kaiangatao ikai, ngaia iroura, ti na kakoroa nanon te Tua anne Tia babaire, ao ti a karaoia n aekakina anne, man te boo arei, kanga bon aekakia naba kauntira, are kauntira are angkoa ti a karaoia n aekakina anne are 7.5% e na tauaki man booia arei bwa arei bwa e na karinaki n te KPF, ao aia kare e na tauaki naba mai ikanne ao e na karinaki naba n te KPF, ara kantaninga bwa ake te bae a *loss out* bwa are bon aia mwane inanon te KPF, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki n aron ana kamataata are nanona ngkanne bwa te 7.5% are angkoa tibwangan te tia mwakuri ao are iterana naba are 7.5% tibwangan naba te tia mwakuri, bwa ana kaai ni kabwakaki mai iroun te Tautaeka, ngaia anne,? ti kan kamaatata riki te Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: I taku bwa ngaia anne are ti moan kangai, iai booia ae ti *provide* arei ao ti a tia

karaoa naba tenan, are tibwan te KPF are ian te Tua man anne are taben te *Provider* ke te *employer*, ti a manga kangai akinna ao te *employee* ao a tauaki naba man anne ao a kanakoaki te *net* ngkanne nakoia ngkanne Tia babaire, E rabwa,

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki te kabanea n tai

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honorable Speaker* ao I rangi ni karabwa te Minita bwa a matata raoi ngkanne, Aro tao taabo ni mwakuri ke tao tenan *service providers* ibukin are kanga a tia ni karaoa te waaki ibukin te kateirake ibukin Taan reirei ibukin te *Pre-school* te Tia babaire, ngkanne tao ai bon ti kabaneana Tia babaire, e na bon teimatoa ngkanne ni waaki n tara aio te Tautaeka bwa e na kakaraoa aio ke iai te tai ke iai te tai are e na katokia iai te Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire are e a tia te babaire iaon anne, I taku bwa anne bon tabera, ti nang karaoa anne Tia babaire bwa are ti atai, ke n aron ae ti ataia e aki kona ni karaoaki irouia naake ti mwiokoia iai, ma ibukina bwa te boo arei, ti karekea, ngaia are ti a karaoia naba bwa are iai ara *say* n anne ao ti a karaoia naba n

aekakina anne, ni kakoroa kanoan te Tua arei, ao e koaua Tia babaire tao aio teuana te katoto ae ti kona ni kangai bwa aio teuana kanoan te Motinano ae ti taku bwa ti na bon bae n *learn*, ti na bon bae n ataia bwa e na bon iai bwakabwakana n taabo tabeua, ao n tokin te tai, ti na kona ni manga *settle* ni karaua ni manga kanakoraoia n te aro ae nakoraoi Tia babaire, ngaia are anne teuana mai buakon te katoto ae ti kona n taekinna bwa te motinnano aika a kanakoaki n te tai aei Tia babaire, ti aki baika ti taraia bwa tao a nang bon nakoraoi naba, ao e koaua ngkoa ti kamena nakoia taan *providers* ibukin are bon te Kauntira e bon kakabwaka ngkoa te KPF, ngaia are ti angnna te mwane arei, ti taku bwa e na karaoa naba n aekakin arei, are e na mang karaoia n aekakina arei, ma are e aki naba ibuobuoki iaon anne Tia babaire, ngaia are tia karaoia n arona anne ao ara kantaninga bwa e ibuobuoki anne nakon ara botanaomata Tia babaire, ao ti na kabanea ara kona Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne

Tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki te Minita ibukin tautaeka inanoa, e nakoim Tia Tei

**ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA
ARE E NA KARAAKAI BOOIA
KAUNTIRA AO NI KAREKEI AIA
LEAVE GRANT**

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire aio au titiraki. *“E kona ni kamatoa te Beretitenti bwa bon kanoan ana berita n tain te Campaign are e katanoata ni bwanan Kiribati bwa e na karakai booia Kauntira ao ni karekei aia Leave grant Taan Mwakuri n te Kauntira ke tiaki?”* Ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te karineaki mai Kuria. *“Tia Babaire bon iai ana motinnano iaon aia Leave grant Taan Mwakuri n te Kauntira ma akea mwanewean karakaan booia Kauntira ae na kerake.”* E rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita n ana kaeka, Tia Babaire I bon nanokawaki, bon titebo tein te titiraki ma ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari, titiraki aikai a bakarere nakon te Beretitenti, bwa ti ka rimwin nako mwin ana maroro n ana tai n anai nano te Tia Babaire, ao te Tia Babaire e na kakoaua te Minita ae karineaki bwa e aki kaeka au titiraki, e aki kaeka au

titiraki ao I a manga butia riki ngkai bwa e na kaeka te titiraki, te titiraki te Tia Babaire e kakoaua ngkai I aki kanakoa nakon te Beretitenti ma I a kanakoa nakon te Minita, e kakoaua te Minita ae karineaki bwa aio bon kanoan aia maroro, I aki taetae iaon te motinnano te Tia Babaire, ao ngkana e bon tara au titiraki, ti aki kangai, tera n are n ami motinnano, ma au titiraki e kangai, tera are e taekinna te Beretitenti n ana tai ni Campaign, ae e a ongo te botannaomata, ngaia I a manga butia riki te Minita ae karineaki, e rawa ni kaeka, e kona ni kaeka au titiraki ane, ma are bon titiraki ae moan te bebeta, bwa e kangai, e kona ni kamatoa bwa aio kanoan ana berita?, ke kanoan ana anai nano ke tiaki?

Bwa are ana ongora Kiribati te Tia Babaire, ngaia I a manga butia riki te Minita ae karineaki, ko kona te Minita ae ko karineaki ni kamatoa nakon Kiribati, aikai kanoan ami anai nanon n tain te Campaign n ae nako aio ke ti aki, I aki titiraki iaon te motinnano, I titiraki iaon bwanami are kam angania kain Kiribati n ami tai ni kan rawea te kain tekateka te Tia Babaire ibukin te kairiri, ane ae ti kakaea te Tia Babaire. Tera are kam taekinna nakoia te botannaomata, kam taekina aio ke ka maki, bwa are Kauntira mai abamwakoro mai tabona nako tabona, a ongo te bwai

aei te Tia Babaire, ao a kan karauaki nanoia ngkai bwa a kakaboboaki ma te motinnano.

Ngaira Tia Babaire ti bon kan ongora, e taekinna aio n am tai n ani nano ke e aki te Tia Babaire, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao n teina ae ngkai te Tia Babaire kai bon akea ian ara motinnano ao bon aio are bon akea karakaan booia Kauntira ao te Meia, ma e kona n rinanoaki, ao ibukin ane e taekinna te Tia Tei mai Kuria, ngkana e kona n *prove* ke ni katauraoa bebwana bwa e ngaa te tai ae tao e a tia ni mwaneweia ni berita iai te Beretitenti, e kona ni katauraomia nakon te Auti bwa ti na kona n noria Taan Tei ao e na kona n noraki bwa tera min te baere ana maroro te Beretitenti iai Tia Babaire. Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei

Hon. Banuera Berina: Te Tia Babaire I a manga butia riki te Minita, kanoan aia berita aio ke ti aki ae a tataekinna n aia tai ni *Campaign*, ti aki Ngai ae N na *prove* te Tia Babaire bwa e na ti anga moa ana kaeka, bwa e kakauongo Kiribati te Tia Babaire ao e a kakauongo Kauntira ma Taan Mwakuri n te Kauntira, ke e taekinna ngkai bwa e

na ongora Kiribati, aio kanoan aia anai nano ke ti aki te Tia Babaire, moan te uarereke te Tia Babaire, I aki bae ni *prove*, ngaiia moa aika ana *prove* bwa are ti a bane n tia n ongora n te rerio, ao e kan ongora ngkai Kiribati, bwa are ngkana kam kangai, “Eang” ao ngkane ti kan ongora bwa e na koro bukina n ninga, ma ngkana kam kangai ti aki, ana ataia kain Kiribati bwa tao e bane ni bure ongoia, e bure ongoia n te rerio, a bure ongoia n tain ana anai nano n tabo ake kam kawari, ao tia bane naba ni karau nanora Tia Babaire, I a bubuti te Tia Babaire, taekinna ngkai bwa e na ongora Kiribati, kanoan aio ami berita, ami anai nano ke ti aki, ae kam na karakai booia Kauntira kam na karekea te *Leave grant* ae \$3,000. Tia Babaire I aki taetae iaon te moti nano, I a manga kaokia riki, I titiraki iaon tebare a tuangia te botannaomata bwa ana karekei ngkana a toka n te kain tekateka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Tia Babaire bwa are e koaua ti na kaokioka ara maroro nakon te motinano bwa are e aera, are te motinano ti aki ana bwai te Beretitenti bwa ana bwai te *Party*, ana bwai te TKP are e a tia n raa, ao ngaia ti bane iai ni mwamwananga nako aon abamwakoron Kiribati, ao ni mwaneweia ao n taekini kanoan ara

motinnano are ngaia e na karaolia te Tautaeka aei ngkana arona bwa e a manga oki n te tai aei, ngaia ngkai e oki n te tai aei ao bon akea ana taeka te *Party* aio ae na karaaka booia *Mayors* ao Kauntira, ma e na kona n rinanoaki n te tai are e norak iai riaina, ngkai I kakoaua bwa I a tia ni mwananga nako aon abamwakoron Kiribati ao angia abamwakoron Kiribati I a tia n roko iai, ao bon teuana mai buakona a bubuti Kauntira ao ane e na kona ni manga nora ao n rinanoaki riaina. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean am titiraki te Tia Tei

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, N na kaeta otau te Tia Babaire, N ana maroro , n ana kaeka te Minita, otau baike e taekinna te Beretitenti ma aki rin inanon te motinnano a na akea te kantaninga ae e na kantaningaki bwa angkoa ai kanoan te motinnano e kakoroaki nanona, eti otau aio te Tia Babaire bwa a na ongora kain Kiribati, ngkana iai baika e taekinna te Beretitenti n ana tai n anai nano n ae nako aei, ma aki mwakoron n ami motinnano, akane ti aki kanoan te bae e na kakoroaki bukina bwa ngai e aki mena n te motinnano, nanona te Tia Babaire e na kakoaua te Minita ae taekinna ngkai nakon Kiribati bwa ana maroro te Beretitenti ngkana aki mena n te motinnano ibukin kan okina nakon

te kain tekateka a manga aki kamanenaki, irouia kain Kiribati ngkana e aki mena inanon te motinnano, aio ngkai otau te Tia Babaire man ana kaeka te Minita ae karineaki, eti otau aio ke e kairua. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao tao e koaua ae mwaneweia te Tia Tei n te tai aei , kanga bon akea ian ana berita ke ana taeka te Beretitenti ae na iai te raka ni boo inanon te tai aei, ao ane ngkane ae N na ti karaua nanon te Tia Tei mai Kuria bwa akea kanga ana taeka te Beretitenti ao te *Party* aio ae e a tia ni iangoia bwa e na karaakaki booia ma e na iai norakin riaina n te tai are e angaraoi iai, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun Tia Tei Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati te Minita ibukin Toman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

**TE WANIKIBA AE TE EMBRAER E
TEIMATOA N RIKI BWA TE BWAI
NI KATABETABE**

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire ko rabwa ao aio au titiraki *“Taekan te wanikiba ae te Embraer e teimatoa n riki bwa te bwai te katabetabe nakoia aomata aika mwaiti, e tia n tiku i Aotiteria inanon te maan ae raka iaon 1 te ririki, ao e tuai man reke ana License ni kiba ni bwatintia. I kan titiraki bwa tera te kabanea n rongorongo iaon ana License te Embraer imwin ana taeka te Minita are kantaningaki rekena n Ritembwa n te ririki”* Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna, ao I anga bwanau, I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tamana ni ikotaki ma kain am Ministry ni kamauriko te Tibiika, am taan mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, Taan Tei ni kabane ni ikotaki ma ara ataei ake a roko bwa ana ongora n te tai aei, kam na bane ni mauri,

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti, *“N te tai aio ao e teimatoa ni kataubobongaki barongakin karekean ana License ni kiba ni bwatintia ana wanikiba Kiribati ae te Embraer E190, E2 ao kaotinakon te License aio e tiku inanon bain te Civil Aviation Safety Authority ke te CASA*

i Australia” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire e tuai man toki te baronga aio, ai teuana tabun ririkina, ae te baronga, ae barongaki naba, Tia babaire I kan titiraki, bwa tera ana kanganga Aotiteria ae e ataia te Minita ae eaki waekoa ni karekea te *License* aio?

Tibiika : Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: *Madam Speaker* ko rabwa ao e rabwa te Tia Tei mai Nonouti, e riai ataki bwa karekean te *License* ana bwai te CASA ke te *Civil Aviation*, ae te rabwata ae inaomata, akea rekerekena ma te Tautaeke Aotiteria bwa e bon tiku ni inaomata n ana waaki, ngaia are n ana taratara n te tai aio, ian tenan kanganga aika e taonaki n te aonaba iai, ao e tuai kona ni koro bukin bwaai ake a kantaningaki, ao e koaua I taekinna n te ririki ae nako, I taekinna n te Auti ae n taai aika nako bwa e na reke ana RPT AOC, te *Embraer* n Ritembwa 2020, ma ti nanokawaki ni kaoti bwa e aki koro nanon anne ian kantaninga are e nang iremwe ana *approval* te CASA, te rabwata are e babaire aio, ian naba, iai baika a iremwe man Aotiteria, n aron te mwamwananga, inanon taai aikanne ao e nang korakora te

Lockdown, e kuri ni kanganga te mwamwananga imarenan te *Stage* teuana ma *Stage* teuana, ao angina tenan aobiti ke tenan, ake a na kantaningaki bwa ana mwakuria aio, e rangi ni iremwe naba aron mwakuriana irouia, ngaia anne teuana bukina ae uarereke, e aki waekoa ni koro bukin ara reitaki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire ti a bukina ngkai ana botaki Aotiteria, bwa ngaia e a kabae te bwai aio, Tia babaire ti ataia bwa te *Air Kiribati* e a *bankrupt*, tiaki te kanganga aio naba teuana ae kawaeremwea reke te *license* aio?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Tia babaire I a kakewea ae *bankrupt* te Air Kiribati, bwa are e bon ataki bwa te Air Kiribati ana kambwana te Tautaeka, mai irouna ma rimoa, e teimatoa ni ibuobuoki te Tautaeka nakon te Air Kiribati, e aki boou, karakin Kiribati aei, man ana tai, te moan Tautaeka ni karokoa ngkai ao e buobuokaki te Air Kiribati, ngaia are e na aki raraoma bwa ngkana aia kanganga te Air Kiribati, te Tautaeka e teimatoa n tatainako ni buoka Air Kiribati, ma tiaki te kanganga te Air Kiribati bwa te kanganga te *license* ae ti taekinna, te wanikiba, e rangi n tamaroa te wanikiba, ma ti

karekean te *license* are te RPT, ke te *Revenue Passenger Transport AOC*, ae ngaia e uarokoaki aio iroun te CASA, akea are anga n reitaki ma te CASA te rabwata ae inaomata, ngai are ngkana iai ana babaire te CASA ae na kakoroaki nanona, ao e tikun ni mwakuriaki anne iroun are kantaningaki bwa e na kakoroa nanona, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire ti a ata te *bankrupt* bwa are e taekinaki aio, e aki kona ni kabwarai baena te Air Kiribati, ao e aki ngkoa ao ngaia aio bukina ngkai e aki kona n anga te *license*, bwa tao e tangiraki moa te kambwana aio bwa e na *rumored*, Tia babaire I kan *challenge* te Minita, bwa ngkai te kanganga aio ao eaikoa ao tao e roko te tai ae na mauna te waaki ae te *Embraer* bwa e ngaia e a karika ara kanganga.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Tia babaire e koaua ti aki nanokokoraki, bwa e ongo nanona ni kabane ao nanomi ti tangira bwa e nang waaki te karikirake ao N aon ae ti ataia bwa te aoraki ae taona te aonnaba e kareke kanganga aika mwaiti, anne na riai n ataia Kiribati ao te aonnaba, ao Taan Tei bwa n arona ti ataia tenan *tenan* air line n te annaba a bane n taua kaina, ngkana ti tara e irarikira ae Biti, ae

teuana te aba ae nang *successful* ke e rangi n tikiraoi ana karikirake, 700 tabun taan mwakuri akana a kabanea ke a kakerikaki i Fiji i Aotireia irabubua naba aki te aonnaba ae bane n tei ana waakiba n aki buti, ao I rabubua te mieibon ae bua ngkai ni kaubwain te aonnaba man rekereken te bwai ae te *Covid19*, ngaia are e koaua tao te tai aio ti bon kauiaki bwa are ara karikirake ae te *Embraer* moan te tamaroa, e roko n tai ae kanga ti aki kantaningaia, bwa are e a kauiaki naba ma te *Covid19*, ngaia are kekeiaki, bwa ngaira ma ngkami ti na kataia ni koroa are ti kantaningaia, ao n te tai aio iai ara babaire, aika tiwaakin, ngkana arona bwa e bon nang kanganga bwa e nang mwakuri nako Kiribati ara wanikibae aei, ao ti na kakaea angana e nang karekeamwane moa n te tabo are iai ara babaronga are ti na waakina, are e na aki nang taua te tai, ma e a waaki ni karekebwaimwane tao ti na kona ni buoka aron ana karekemware bwa are aio te *investment*, ana karekemwane bwa are aio te *investment* te moan bwai aei, bwa are n te tabo are iai ara babaronga are ti na wakaina, e na aki rangi n taua te e bon kanganga bwa e na , mwakuri nako Kiribati ara wanikiba aei, ae karekemwane moa, te tao are iai ara babaronga are ti na waakina, are e na aki nang taua te tai ma e na waaki ni karekemwane tao ti na kona ni buoka aron ara

kareke am bwa are aio, aio te *Investment* bwa are te *Investment*, tao ti na kona ni buoka araan ara karekemwane, bwa are aio bwa te moan bwai, ti aki te kabanemwane bwa te *investment*, Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia kabanean am titiraki te Tia Tei, e nakoim

Hon. Ieremia Tabai: E reken te *license* e aki reke naba man te *Covid19*, e aki rekereke ma ngaia, bwa are iai ana titiraki te CASA ae titirakinia, ao e *satisfy* bwa e a na kona n anga, ti ataia Tia babaire bwa bon iai ana kanganga te *Embraer*, iai ana kanganga ae abwabwaki ao I kan *challenge* nakon te Tautaeaka bwa ngkai ai te kanganga aio ao tera ko nang karaoia, ao eaki *better* riki bwa ko nang bon *admit* bwa te waaki aio are kam waakinna kam taku bwa bon te raoiroi, Tia babaire e a bon roko tain kamaunaki, bwa are e a oti mwina Tia babaire, te ribooti aio Tia babaire, e a nang ewaa te *corruption*, anganaki te mwane, ao a kabongana n aki akaka, ao a manga taekinaki, bwa te tiaina e *forged*, tera anne te Tia babaire, kanoan te ribooti aio Tia babaire, *special report*,

Iai te mangaongao ae abwabwaki n te *Air Kiribati* Tia babaire ao te Tautaeaka e riai n *open and honest*, bwa iai te kanganga ngkai ae

kaitaraia te botanaomata ibukin ana waaki te Tautaeka aio iaon te Air Kiribati, ao e reke aio ma ngke moan roko 2016 ni uaa ngkai, akea te kanganga ae airon ae riki n te tai aio Tia babaire, ma anne te koaua n te ribooti aio.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* titabo ma ngkai ti nang rinanon te ribooti arei, ngkana ko tangiria Tibiika bwa ti nang rinanona ni manga kauntaeka iaon te ribooti arei, I taku bwa e nang kaokoro ma tein te titiraki, ao I taku bwa bon iai tain rinanoan te ribooti bwa are e na akea ara tai ngkana e ti taraki te itera teuana ao ti na riai naba ni kaeka, e aoria ma Nna ti kaeka te titiraki are kangai, ti nang kerikaki man te *Embraer*, e tuai roko n tokina ara waaki, ti tuai n roko n tokin te waaki, ti a waaki iai, tia bubuti tataninga riki, tiaki aron ami karikirake mai imwaina are te Air Tungaru are te Poing, are e *fail* naba, ngaia ngkai kam na aki tuangira bwa ngkoa ami karikirake ami e *fail*, ao ngaira tia *fail*, ti tuai, ao ngkana ti *fail* ao ti nang karokoa n tokina, ma n te tai aio e tuai *fail*, ao ti na bon waakinako, ma e koaua iai kanganga are ti kaitara ma ngaai riki n aron are I taekinna n te *Covid19* ao tera riki, aron te babaronga ibukin te ribooti n aron are e a tia noria te *Auditor General* bon iai taina, uotia bwa manga am

titiraki are imwina ke tao am *motion*, ma ti nang aki aonikai nakon ami titiraki ae ko anganira n te itera teuana ao ngaira ti katauraai nakon am titiraki ao ko a manga uotia nakon te itera teuana, iai kaitiakakin akanne, ti a bon tataninga tain rinanoakin ana ribooti te Oteta Tienera, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne, ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna Hon. Bakaia Kiabo te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton ao e na kaekaki iroun te Kauoman Beretitenti ao te Minita n te mwane ae karineaki Hon. Dr Teuea Toatu, e nakoim, Tia Tei

**NANOANGAKIIA TAAN MWAKURI
NGKOA N KIRIBATI SUPPLY
COMPANY NI KAOKIA NAKON
ABAIA**

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon anga bwan te kamauri moa n te ingabong aio, Ngai ma kain abau ae Kiritimati ao Kanton, nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, Taan Tei ao ai bon taan ongora, ao kain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri,

E koaua e kangai au titiraki anne,
“E kona te Tautaeka aio n nanoangaia ao n nora riain karekean mwanenakin kantokaia ni kaokaki nako abaia ana taan mwakuri ngkoa ana kambwana te Kiribati supply company limited ake i Kiritimati branch” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao aio kaekana, *“ E tauraoi au botaki ni mwakuri ni ibuobuoki ao ni mwakuria te bubuti aio”* E rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Te Kauoman Beretitenti n ana kaeka, ma I taku bwa ane a bon kakauongo kain Kiribati ao e nang rabwa ana kaeka n te tai aio, ma I taku bwa e na kona n reke buokaia iai, ao ti buokan te titiraki, iai mai buakoia te koraki aikai, ae tao uoman aika a tia ni motirawa, tera aron buokaia, ana kona kainabaia ni karoa ke n tei ibukia ke toa natia, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: E koaua e bati n rabwa buokan te titiraki, tao e bon riai n ataki nakon te Auti aio ao tao bon iroun te Tia Tei ae tabeka

te titiraki aio bwa are aio te *Case* are e a bon rangi ni maan, bwa I taku bwa e riki 2010, *September 2010*, ngaia are , bon iai tabeua taian kanganga aika a na karaoaki n aekakin naake kain te *Supplies* akane, e ngaa ngkoa abaia ngke a moan roko, nanona e nang manga rinanoaki taian bebwa, ma n aron ae I taekinna ti na ibuobuoki iaon, ni kataia ni kakaea angana ngkana e koaua bwa tao e na bon riai ni karaoaki ao e na karaoaki, ngkanne ana titiraki are ibukia naake tao a tia ni motirawa, ao tao e na i rekereke ma te titiraki are e bon tabekaki ngkoananoa, are tao e na manga bon karaoaki naba inanon te Tua are e na kaokaki nakon tao te bowi bwa are e aki kona ni karaoaki man baireaki naba ibukin te aomata are e a tia ni motirawa, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bakaia Kiabo: I taku bwa e rangi n rarabwa, I taku bwa e a bon kaekaki raoi te titiraki *Madam Speaker* ma I taku bwa tia ibuobuoki ma te koraki riki ake kanga ke ngaia ake tao a tia ni bua mauia ao riki nakeke a tataninga naba, ti a kaai n reitaki ni ibuobuoki ma ngaia ma ana aobiti te kauoman Beretitenti, ao e rabwa ao e a bane buokan te titiraki, tia kakaitau riki nakon te Tautaeka

ibukin noran rian te ibuobuoki aio,
ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa ao tao e na rangi ni ibuobuoki iroun te Tia Tei ae karineaki ngkana e kona ni kanakoi araia aomata ake a i rekereke ma te titiraki aio, ni ikotakima naake a tia ni motirawa, e kona ni mwakuriaki iai, e bebetae iai te mwakuri iai, e rabwa.

Tibiika: E a bon nanoraoi kaekan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekai iroun te Minita ae karineaki Hon. Mikarite Temari te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki, e nakoim Tia Tei.

BOON MAUIA AORAKI AKE I KIRITIMATI

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio, *“Te Minita ae ko rine tera bukina bwa e tuai man reke boon mauia aoraki ake i Kiritimati”* Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko nana bati n rabwa *Madam Speaker* ni kariaiakau bwa Nna teirake ni kaeka te titiraki aio, ao aio kaekana

“I kukurei ni kaongoa te Maneaba aei bwa e a Kaman tia ni bwaka boon mauia aoraki ake Kiritimati n 13 n Eberi 2021, e ngae n anne ao I karautaeka ngkai iai te iremwe teutana” *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaekaeka, ao e koaua e a tia ni bwaka, ma e rimwi, te kateniua ni wiiki ae bwaka iai, te titiraki tera bukina bwa e rimwi te bwakamwane aio ao e na ataki bwa ngaira ara aoraki mai Tabuaeran ao Teraina akawa bwa are a mena n onaoraki akea te kuka ae bwaka nakoia, ma ti mauia te mwane, tera bukina bwa e rimwi inanon e kaan teniua te wiiki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki *Madam Speaker*, ai bon bwanan te Tautaeka ni kabwara bure, kai e riki te aekaki aio ae a rotaki aoraki iaon Kiritimati ke kain Tabuaeran ao Teraina, n aki reken aia mwane, ti aki aio ana kantaninga te Tautaeka, ti kabwara bure iai, a bon tauraoi au *Ministry* ni kibari bwaai, iaon Kiritimati n te *Line and Phoenix* a moanibwai te botanaomata, *customer service* moan te kakawaki moa, ma aikai tao ai bon taian tibanako aika aki kona n noraki man te tabo ni mwane, bwa tao bon

irouia riki taan mwakuri ake antai aika babaire iaona, ma man ana itera te Tautaeka ti bon tauraoi ni kibara te Tautaeka, ngaia ti kabwara bure ni baika riki aio, tao bon angan iangoan ao bon man aia mwakuri nako kain te *Account* rinanon bubutin aron mwakurin aia mwane ao tao ngaia aio ae kawaeremwea teutan te bwakamwane, ma ti kabwara bure iai *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa ao e bon riai ni kabwara bure te Minita, ao e koaua bwa e bon mena rabwatan te Minita aio n te *Linnix* n te tai ae riki iai te bwai aio , ngke arona bwa iai ana ibuobuoki bwa a *hire* naba mwanen te *Linnix* n angania imwain rokon te DW man te onaoraki ao e rangi n raoiroi riki, bwa are koaua bwa are bon tabekaki aio ibukina bwa a bon kawa bwa are a iruwa, ao I a kaitaua riki nanon te Minita ngkai e kona n *admit* aio bwa bon kairuan, ao tera ngke e aki manga rereke aio, ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitu riki *Madam Speaker* ngaia are ai bon bwanan riki te *Linnix* ao taian *ministry* tia boboia waeia naake tabeia te aekaki ni karai mwane aio, rinanon te *Account* , ngkana tao

ngkoe te *Senior Accountant* are tabem baikai, tia bubutiko riki, an kibaria riki n nora ana kangakanga te botanaomata bwa tokin te tai ao e a okiraki te Tautaeka n te aki kibari bwaai n angaia ae riai n norakin ana kainano te botanaomata , ti butimwaea riki te kairua ao ti na kibaria ni katamaroa, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei mai Teraina e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao Nna ibuobuoki teutana n ana titiraki raou n Tia Tei mai Tabuaeran ao e rabwa te Minita n ana kaeka, ma e koaua ae I taku bwa e bon riai bwa e na ataia te Tautaeka bwa n aron ae e a tia n taekinaki, a bon rangi ni kakawa ara koraki ngkana e a reke aio nakoia, ao n aron ae na ataia te Tautaeka *Madam Speaker* , tiaki te moan tai aio n riki, n te tai teuana n Aokati n te ririki ae nako, n te tai are kam aki karokoiria iai ikai, ao tao tia manena bwa ti a buokia ara koraki bwa iraua namwakaina ae e aki reke boon mauia iai, e rabwa bwa ti mena irarikia n te tai arei *Madam Speaker* ao ti a ibuobuoki ma raou n Tia Tei mai Tabuaeran aika uoman, ti a uarakina, tia karekei kanaia te raiti, nimaia te tioka, kanaia te ika, ao iai naba ae ti a kabwakai kantokaia n oki, bwa e aki reke kantokaia n oki, e koaua

tao e reke boon mwini ara mwane imwina ngke e roko mwanen te onaoraki ma I taku bwa ti na bubutia te Tautaeaka, n aron ae taekinna te Minita, tera ngke aki manga oki n riki aio nakoia natimi ma tibumi ake a roko n aoraki ao akea aia anga ni maeu iaon Kiribati bwa ti man boon kanaia are ko kakarekea te Tautaeaka, ao e koaua n ae a tibwa riki ae e a taekinna ngkai raou n Tia Tei mai Tabuaeran kanga bon ti te mena, kanga te *common sense* ae na riai n raa, ao eti ae taku te Minita bwa tao e bon tauraoi te mwane ma taan mwakuri n te mwane aki nora te kanganga ngkana teuana te wiiki ae na rimwi, e a tia n roko te mwane ao ti ibukin tao tera, e bure tao atun te mwane ke tera e kanakoaki, aikoa kanakoa inanon uoua te wiiki, ao ngke arona bwa tiaki rimwina bwa a roko aia taeka ara aoraki ni kan buokaki mai iroura, tia nakon te onaoraki ao ngaia e a bon tia ni Kaman nako te mwane ma ti karautaeaka bwa tao e koaua ana aomata temanna te Minita n ana aobiti, e a bon taua te mena inanon baina n aki kakanakoa ibukin ae tao iai kairuan, tao kanakoan te DW bwa tao e nako ian te atu teuana ke tera, ngaia ti bubuti nakoia naba taan mwakuri, bwa are a kona ni kabonganai naba aia iango ni kangai, a kawa aomata ao ti kona, e taua te mena inanon baina n aki okira ana tia koroboki ke tao antai bwa e na karekea buokana, ea taua

te bwai arei inanon baina uoua te wiiki, ae e ataia bwa mauia te botanaomata, ngaia are e rabwa ana kaeka te Minita ao ti a bon nanokawaki iroumi taan mwakuri, bwa are e riai ni kabonganaki te iango n taainako, riki ngkana mauin te botanaomata inanona, ao e rabwa te Tautaeaka ao ti a bubuti bwa tera ngke aki manga oki n riki aio, ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Eang *Madam Speaker* I bon mena n taai ake a riki kanganga aikai, I nakon te *Account* I kakaia te rongorong, I nora ana *mail* riki te OIC i Kiritimati Dr Teraira, e ngae ni memeri nakon te *Account* n te onaoraki i Nawerewere te *response* e na auu, akea te kaekaeka, e karaoa tabena te onaoraki ao te OIC ake i Kiritimati ao ngaira naba kain te *Linux* n te *Accounting*, ma are bon te waeremwe bwa are te mwane, te atu ni mwane e mena man te onaoraki, mai Tarawa, e bia noraki ngkana bon te kataumwane iaon *Ministry* ni kabane iaon Kiritimati, an bon karai naba ni kabane ni katikui i Kiritimati, eaonga n akea naba te Kanganga ao e baiti bwaai, ao e na matata bwa are karaan te mwane are bon iai aika mataniwi, ti aki te *account* are mai inano, bon iai nakana tabeia inanon, ngaia are ti te kanganga te karai, ma antai

tabena ngaia ane e waeremwe iai, ngaia are ti butimwaea te kabwaka aio, ao ti karina naba te bubuti nakoia taan mwakuri, a bia noria, bwa ngaiia taian *civil servant* ibukin te botanaomata , n te NCS ana toro botanaomata , kai a mena inanon te tabo ni mwakuri, ngkana aki kan riki bwa taian *Civil Servant* , *resign* ao kitanna, ao ti buoka te iango aio ao tei irarikia kain Tabuaeran ma Teraina, nanoangaeakia aia aoraki aika tiku iaon Kiritimati, e na aki manga riki aio ao ti na kibaria n te tai ae waekoa, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: E a bon rau nanon kaekan te titiraki anne, tia nakon are imwina, Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Kauoman Beretitenti ao te Minita te mwane ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim te Tia Tei.

**TE KABOMWI NAKOIA KAIN
KIRIBATI AKE A MWAKURI
ITINANIKU N AROIA KAIMOAN
SPMS AO TAAN KINI UANIKAI**

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai, taekana,
“*Ni bowin te Maneaba n Ritembwa n te ririki ae nako, ao e taekinna Te Kauoman Beretitenti are iai kabomwi nakoia Kaimoa n SPMS ao ake a*

mwakuri naba itinaniku, aron te Kiniuanikai i New Zealand ma Australia, are kanoan te ibubuoki are e a tia ni baireia te Tautaeaka, e taekinna naba are e na bwaka te kabomwi nakoia n te mwaiti are e kaitara booia itinaniku. E kona ni manga kamatoa raoi te babaire aio Te Kauoman ao ni kaongoa te Maneaba aio bwa e na waaki kabwakakin te mwane ni ibubuoki aio n ningai?” Ko rabwa ao ngkana I ti kaeta moa ane kanga te *error* n te taetae ni imatang, bwa e aonga n ae e teretere raoi bwa rimwi a taku bwa te *Relief Package* are tao te tutikeiti ni mena, ma e kananoaki ae te *package* are teuana are Package ao ngkana ti kaetia n aia mena, e rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* n ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari, ao imwain ae I kaeka te titiraki ao ti te onono teutana, bwa ngkana e kukurei te Tia Tei ae karineaki bwa n te taetae ni Kiribati, ke tao man te taetae naba ni imatang, e na kanakoaki te taeka ae *Compensation* bwa anne bon ti aki raoi nanon te *relieve package* ae na karoaki arei, ao n te taetae ni imatang, e kangai “*The support instead of this compensation, the support for Kiribati*” ngkane anne, ngkana e kukurei iai Tia Tei

Tibiika: Ngaia ao ko kona n ti warekia bwa e aoria ae *for the record*

Hon. Dr. Teuea Toatu: N aekakin te taetae ni Kiribati ngkanne, e a ti kangai naba, e bon tiku n arona arei ma e ti kanakoaki te taetae ni matang are *in-bracket* are kauoua n taeka, n te moan rain, e a ti kamaunaki naba ane *compensation*, ao e bon tiku ngkanne arona te taetae ni Kiribati, ao n taetae ni imatang e kangai, *“The support for i Kiribati*, ma e bon tiku n arona, n onea mwin are *this compensation*, *the support ke this support for i Kiribati*, ngkana e na kukurei iai te Tia Tei ae karineaki ao am taibora naba, e rabwa.

Hon. Tinian Reiher: Akea te kangaanga *Madam Speaker*, e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa akea te kangaanga bwa e aki bita nanon am kaeka ao e nakoim Te Kauoman

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ngaia e rabwa, e bati n rabwa anne ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari temanna *“ Te kabomwi nakoia kain Kiribati ake a bua ke n rotaki aia mwakuri ni korakoran te Aoraki ae Covid19 e tuai waaki moa ngkai ibukin te baronga iaon aron kabwakakia”* E rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rangi n rabwa Te Kauoman, I taku bwa bon tabekan te titiraki aio te *Madam Speaker* ibukina bwa kanga bon iai ara Kaimoa ao iai ara Taan Mwakuri n te kiniuanikai aika e aki reke nakoia ae te \$50, ian are angkoa a bon mwakuri, ao ngaia are e a tiku naba ngkai n tataninga are kanga te mwane are tao, tao te mwane ni buoka nakoia, n aron buan aia mwakuri ao anne bukina ae I tabekia iai bwa are iai aika a roko ni bubuti ibukina bwa are tao a kuneaki aia KPF ke e roko rongorongoa man te *Labour* are a mwakuri, ao ngaia are e aki kona n rin ngkanne n are te mwane are e reke nakoia nake te ririki are 18 nakon 59, man Nna ti bubutia te Kauoman Beretitenti bwa are e koaua n ana maroro n Ritembwa n te tai ae nako ao e taku bwa iai taian baronga are a reitaki iai Taan Mwakuri are karekeakin tao aia *Contract of employment* mai irouia nakeke taan kamwakuri, ao tao e a bwaka ngkanne iaa aio ngkanne bwa are ngkana arona bwa a teimatoa ngkai aki reke aia mwane ao bon anne ngkanne te kangaanga bwa are tao e na tineaki teutana aron mauia ma tera, ngaia are Nna ti bubutia te Kauoman, tao tera raoi ngkai te baronga ae karaoaki ao tao e a bwaka iaa, n te aro are tao ana unga naba n ongo ngkanne are tao

bon iaon kawaina, tao iaon kawaina ni bwaka, ngaia I kan bubutia te kauoman Beretitenti e rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua kanga e bon kuri ni matoatoa teutana aron mwakurian aia mena taian *seaman* ao tao ni ikotaki naba ma tao taian *Seasonal workers* bwa are te bae e kuri n okoro teuana bwa are naake ara kaimoa, ngkana a motirawa, nanona a motirawa, aki kabaneaki man aia mwakuri, ke tao aki *layoff*, bwa a bon roko kanga n aia tai ni motirawa, ngaia ane ngkane are kanga e kuri ni karekea te kangaanga teutana bwa ko na kangara ngkane ni kaboa mwin ana mwane te aomata ae bon bwa e motirawa, e tuai *terminated* ana *service*, ke tao e tuai n *layoff* ibukin tao te *Covid19* ma e bon roko bwa a motirawa, ngaia anne ngkanne baika aron matoana, ma e koaua ti aki mwaninga ae iai naba aia kangaanga nakai bwa are inanon aia tai ae rangi ni maan ke tao e roko te *Covid19* tao e koaua, e a tuka aron okia ni manga mwakuri n aia tabo ma are te bare te *package* ae ti taekinna aio, a bon bukina *Madam Speaker*, I kamauna te taekinna ae *Compensation* bwa tiaki *compensate*, bwa are te *package* aio ti te *relieve*, ti te *support*, ti aki nanona bwa tia kaboa mwin booia

are bua n te tai arei, ao ai arona naba ma tia mwakuri iaon Kiribati, ae nanona ngkana tao ko kaboaki tao \$300 n te *fortnight* ti aki nanona bwa ti a manga kaboa naba mwina ae \$300 n te *fortnight*, ti na ti *provide* te *relieve* ke te *support* nakon aomata ake a rotaki aia mwakuri man te Aoraki aio, ngaia are e kuri ni matoatoa n aron are I kabwarabwara tain *case* ke tao taian tia mwakuri aika taian *seaman* ke tao antai riki ake a mwakuri itinaniku, n te aro bwa bukina bwa a bon mwakuri ma e tuai uruaki aia mwakuri ke aki *layoff* ngaia are e kuri, kanga ni matoa iangoana bwa ana anganaki te bwai arei ke ana aki, ao tao teuana riki ae manga *complicated* te bwai aei, te baere te *unemployment benefit* arei, bwa are tao ti na manga kabwaka, ngaia tao e kona ti kabwaka ao ngaia tao e a *double payment* nakoia, ao ngaia ngkanne bukin ae ti kabongana te taeka ae te babaronga, ma tao e koaua e a bon riai ni waekoa n tia te bwai aio, bwa are e man ni maan, anne ngkanne ti taian mena ae ti katai ni kakaea raoi angaraoina, ao I kukurei naba n tarai, ma ti aki nanao tao ni kabane taian *seaman*, n aekakin ngkai, angia *Seaman* ngkai, a mwakuri, a manga reke aia mwakuri n te *security firm*, ke tao tera riki, anne ake ti noria ngkai, ma ti na teimatoa ni maroro ma kain te *Labour* kain te *employment* ni kakaea te buoka nakoia, tao e

koaua ara *Seaman* aikai, n te aro are a naki nang rotaki, e ngae ngke tao aki reke ian te *category* are a bon, are aomata ake a bon *layoff*, ke tao e bon moti kunan aia mwakuri ma I taku bwa e kakawaki ngkai iai te kangaanga ae okoro n te tai aio, ae kanga iai ae rota aron manga okia nako aia tabo ni mwakuri, ti na mwakuri iaon te itera anne, ao ti tauraoi ni mwakuri ao e bon ongo te Minita ae irarikiu n te *employment*, ti na kataia ni mwakuria te itera anne, ma tao e koaua ngke I taetae n arei, ao bon iai te babaire, ao kanga bon aron ae I taekinna kanga ti na bon anga, ke kanga iai te mwaiti ae ti nang tauraoi n anga, nakoia, ma e koaua bwa are ti na kataia ngkanne ni manga karinanin raoi taian aomata bwa e ngaa raoi nake e a bon bua iai mwakuri ao, angaa naake tao a bon ti ke kanga e bae moa teirakeia n te mwakuri, ibukin te kangaanga aio, kabwara au bure ngkana arona bwa tao e nang abwabwaki ma ngkana arona bwa iai riki buokan, I tauraoi ni manga kaeka, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki,

Hon. Tinian Reiher: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua, tao bon teuana ae Nna ti kaetia bwa rimwi, tao e taku te Tautaeka bwa au kario te taeka ae te kabomwi, ma bon aio ae kanoan ana maroro Te Kauoman, bon te kabomwi, ao ngkana ko kariaia bwa Nna ti warekia teutana,

“*Ngaia are I taku bwa akea te bwai ae bua, are te boo, are kaboaki iai te aomata are bua ana mwakuri anne, bon ngaia anne te bottom line ae na anganaki ibukin te kabomwi*” ngaia are kanga I bon kamena ikai n te mena ibukina bwa bon te taeka ae bon te kabomwi ae bon otinako n te tai arei, ao a rawa naba ni kakeweai ke tao ni manga bukinai nakeke a kawarai bwa are I bon tuangia ae kam aki raraoma bwa bon iai te kabomwi nakon ami mena, ae kam na kaboaki ni bon bomwi are kam kabongana, ao ngaia anne are e reke, ma ti na kai uneakina aio *Madam Speaker* ma ti e aonga n ae a bon eti raoi taian rongorongo bwa are a rawa naba n taku ara botannaomata bwa tao e bure are, ti mwamwanaia n a aron te mena, bwa ngke a roko ni kawarai ni kangai, a tao ti nang karini arara n are te \$50 bwa e aonga n ae reke ara mwane, ao Ngai I bon tuangia ni kangai, ao bon taraia bwa are kanga bon iai ana babaire te Tautaeka ae taekinaki n te Maneaba ae nako bwa kam na bon anganaki are boomi, bwa kam rawa n ae tao e a bubura riki are e na reke nakoimi ao e aki reke, ngkana kam a karinaki n anne, ngaia are bon ti kaetakin aio, ao ti aki uneakina, I aki uneakina te mena, ma e aonga n ae a bon ti kaetaki tenan *record* bwa, eang kanga, ngke e butimwaea te bitaki are *support* n onea mwin ae *compensation*, ao kanga I aki nang tabe iai, ibukina, ma ngkai e a

manga katurua Te Kauoman ae are kanga bon tiaki te kabomwi ao tao e koaua ngkanne tao bon ti kairuan ana maroro, ma e aonga n ae matata bwa Ngai I kateitei mai iaon te mena ae bon te kabomwi ibukina bwa are aio kanoan are e bon maroro iai, ao e a raoiroi bwa eang are a bon ongora ngkai, te mena are tao bon iaon kawaina n reke, ara kantaninga ao eti te mena ae tao e koaua iai tabeman ae mwakuri ibukina bwa a tatanninga, ao Nna ti bubutia Riki Te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, ao Taan Mwakuri, tao e koaua tao kain te *Labour*, tera ngke arona bwa a kona riki ni kabaitia bwa are a tikunakai ngkanne n tatanninga ibukina bwa are e aki reke ngkanne nakoia are kanga te mwane are te *unemployed* are man 18 nakon 59, ao I a toki naba ikanne *Madam Speaker* ao e rabwa.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim. Ao e na buokia te Minita n te *Labour* Hon. Taabeta Teakai e nakoim,

Hon. Taabeta Teakai: Ngaia ko rabwa *Madam Speaker* tao Nna kabanea ana, tao kaekan buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari, ao e koaua n aron au ururing, ao I a kaman *convey* te *message* nakoia Taan Mwakuri, Kaimoa, ao Taan kiniuanikai, n te ririki ae nako, bwa ana riai nako n *apply* ian te *unemployment benefit*, ma I

karautaeka ngkana ngaia bwa tao e aki roko raoi, bwa anne are e a tia ni barongaki man te tabo ni mwakuri, man te ririiki ae nako, ngke ti a rotaki n te Aoraki aio, ao anne ngkanne are kanga I a kaman tia n *convey* nakoia te koraki aikanne, *seaman*, ao taan kiniuanikai, e rarabwa ngkana e kaeka buokan am titiraki, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ai bon ti teuana buokan am titiraki ao e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa *Madam Speaker* ao e rangi n rabwa te Minita n te *Labour* ao I taku bwa e mataata anne, ma tao e koaua e a kan aki, ao tao bon teuana tao e aonga n ae a na aki kauntaba ma are te rabwata ngkanne are teuana are tabe ma kabwakakin te mwane are ibukin te aki mwakuri, bwa are n aron a ti ataia, a katukaki araia naake taan kiniuanikai, ibukina bwa are te rongorongon e reke irouia bwa a mwakuri, ngaia ao ngkana tao te koaua bwa aio tao e a moti ao ti na bubuti ngkanne bwa tera raoi ngkanne are te kabane ni babaire raoi ae e na otinako n te aro, bwa kanga tein ngkai te rongorongon ae ti ongo mai iroun te kauoman, ae bon tanaki te baronga, ao ngkai ti a manga ongo mai iroun te Minita n te *Labour* a kaman tuangaki bwa ngaia a na karinaki ian are te \$50, ma are te kangaanga bwa ngaia ngkanne are I taekinna, ngkana iai tabeua,

ae e kona I uoti aia mena ao I a kaongoaki ni kangai, e aki rin anne ibukina are e mwakuri n te kiniuanikai, ti na katikua riki bwa e aonga n aera, ao ti butia te Tautaeka bwa e aonga n ae aki tao n taku, tao te koaua ngkanne tao ngaia anne kanoan are te baronga ngkanne are e na taraki, bwa a naki *double payment* , I karabwa bwa anne ae na riai ni karaoaki, are e na riai n aki reke taian kangaanga n aron kabwakakin tenan mena, ma ngkana tao te koaua bwa ti na taua are iroun te Minita ae karineakin te *labour* ao ti na bubuti ngkanne are tao te MWYSA ngkanne bwa are kanga iai tao te aki tao te mena teutana are e kona ni manga kaitara ngkanne are aki kabwaki ibukina bwa iai aia KPF bwa a mwakuri, ao aki kabwaki akekei ibukina bwa a mwakuri itinaniku, ao tao anne ae ngaia e reke n te mena aikai ao e aoria bwa tia katikua ni kanganne ao tia bubuti riki nako te Tautaeka bwa tera are te kabanea raoi are e na otinako ao te kantaninga bwa ana buokaki iai ara koraki ke a tuai n reke irouia kanga te mwane ni ibuobuoki ane ibukin te aki mwakuri, e rabwa.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao tao e koaua, I taku bwa te bae I kataia ni kamatata ae tao e na bon ibukin naba natira ma tarira ma mwanera ake tao a rekereke ma te

titiraki a moamoa riki ara kaimoa, I taku bwa naakai a kakawaki iroua, ao te Tautaeka, ti teimatoa ni kakaea te anga ae te kabanea n raoiroi ibukia, ngaia are a naki taku bwa aki tabeakinaki ngkai aia kangaanga, e koaua tao e koaua ngkana arona bwa iai tabetaben nako tao te maroro ngke I anga , I aki ataia ngkana arona bwa I bon I tuai ni warekia *in it entirety* au maroro arei, ma ngkana iai anne I taku bwa tao e koaua tao e aki rangi eti raoi te baere e maroroaki, ma ti na, kauarerekea ti a mwakuria naba te itera anne ao ti na karaoa te kabanea ni babaire ae raoiroi ibukia, E rabwa.

Hon. Tinian Reiher: *point of order*

Tibiika: Ao tera am *point of order*

Hon. Tinian Reiher: Ti ibukin ana rongorongongo te Kauoman bwa e rawa n taku bwa , man ana *budget speech*, ma ti aki bwa man ana kaekaeka nakon ana mena te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, n tain te maroro ae nako, ma e aonga n ae taku, bwa ti ibukin ae e aonga n ae e noria bwa rimwi e kakaea n ana *speech*, ao akea n are n are te *Budget* ma e mena n ana kaekaeka nakon te titiraki te Tia Tei mai Kuria n te tai ae nako, ae e rabwa.

Tibiika: Tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Makin ae karineaki Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae

karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

**KANGA ARON KABWAKAAN AIA
KPF TAAN REIREI N TE
PRESCHOOL**

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua au titiraki aei kanga e kuri n ti te arona ma tein ana titiraki raou n Tia Tei are e tabekia ngke ingabong riki ae nambwana 52 ma e ngae n anne ao N na aki buuta au titiraki aei bwa e kakawaki e na bwakara tao bon te ota raoi riki are kanga e na bwa aonga ni bon mataata riki iai te koraki ake a bon kainetaki. Ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 102 iaon te Ota Beba.

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa e kanga aron karaoan aia KPF taan reirei n aia Preschool? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Makin temanna. Te Tia Babaire kabwakaan aia biri mwane taan reirei n aia reirei ataei nakon te kaintabwii bon taben te tia reirei n te mwaiti ae 7.5% man booia ao 7.5% taben te tia bwaibwai n te reirei man te tai aio ibukina bwa e tuai man karaoa te kabwaka mwane

taan bwaibwai n reirei ibukia taan reirei ao e tauraoi ngkai te Tautaeaka ni karaoa anne ibukin kabwaiaia taan reirei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ana kamatata te Minita ao e koaua are a bon ongora taan reirei n te Preschool iaon Makin ao tao bon iaon Kiribati ni kabane. Bwa are e bon bae ni iai rekerekera ma ngaia ao tia kaitaua te Minita n ana kaeka ao riki bon te Minita n ana ibuobuoki ke tao ana babaire e taraa e rangi ni ibuobuoki ao ni kaineti raoi te kainnana are e kananonaaki n te titiraki aei. Ao nanona ngkanne aikoa raraoma taan reirei bwa are e a tabeakina aia kanganga are a tia n noria ibukin kabwakakin iteran aia KPF ngkanne te Tautaeaka n te tai aei. Ko bati n rabwa te Tautaeaka ao I taku bwa e bon eti otai anne te Tia Babaire. Ao buokan te titiraki ngkanne n aron ae teretere n ana kaeka te Minita ao ibukina bwa a bon tuai man kakabwakaaki aia KPF are mai mwaaina I kona ni kabwanina raoi ongorau iroun te Minita bwa are ngkanne te naan bwaka mwane ake a bon riai n tia ni kabwakaaki iroun tao te tia reirei are ana bwai te Preschool are e tuai ni kakabwakaaki anne e reke naba inanon ae e na kabwaka ngkai te Tautaeaka n te tai aei ke e nang bon

tiku arei n aki kabwakaaki. E kona ni ibuobuoki iai te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao e teretere bwa te buoka are ti anganako ibukia taan reirei aikai ti a tia ni bon ang ate naan *providers* aikai te Tia Babaire n te mwaiti are bon mwaitina arei ni kabane. Ao e koaua ara kantanninga are ti angania n te tai ae nako bwa e na riai ni karaoa ngkanne te aekaki aei ke n tibwangaia ian te KPF are ian te tua are e bon tangiraki te Tia Babaire n te kammwakuri. Ma ti kakoaua bwa e aki karaoaki anne te Tia Babaire.

Ao ngkanne n te tai aei ti nang karaoia te Tia Babaire n arona anne ao ti nang karaoa te aekaki ni kataumwane ae aekakina anne. Ngaia are aki *loose out* Taan Mwakuri bwa are nanona e a bon tia n reke irouia te mwane arei ni kabane akea te bwai ae e na kaboaki mwiiia nakoia. Akea te mwane ae e na kaboaki mwiina nakoia bwa e a bon tia n reke irouia ae bwanin. Ma te kanganga bwa are akea ngkanne aia mwane n te KPF bon aekakia naba aomata ake a kona ni *voluntary* n te tai arei are iai aika ana kabwakaaki, ao tao iai aika ana aki, bwa iai ae kona ni kabwakaaki ao iai ae e aki.

Ma n te tai aei ian te tua ti bon riai ni kaboia nakai ti bon riai n taua booia man te KPF ke tera. ngaia are au kantanninga e teretere anne bwa kiokina ti kakoaua bwa akea te bwai ae e a *loos out* iai nakai bwa are ti anganako te mwaiti ni mwane arei tia bon anganako naba ao e bane n reke inanon baia are e reke iroun te *provider* ao tao e bon bane n angania nakai ni kabane. Ao anne ngkanne iroua e aki *unfair* e aki aonikai nakoia Taan Mwakuri aikai bwa e reke irouia. Ao taekan te KPF ngkanne n te tai aei ti nang kakoroa nanon te tua aei au kantanninga e na ibuobuoki anne nakon te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom: E rabwa ana kamatata te Minita ao tao e a reke riki te ota iai ngkanne tao I taku bwa matatara ngkanne, ao eng tao aikoa kantanninga are mai mwaaina are e tuai bwaka taan reirei aikai bwa e a tia ni bon reke irouia. Nanona aikoa kantanningaia bwa e a tia n rin n aia KPF. Ma e koaua ti karabwa naba anne bwa e a rau nanoia taan reirei ao e a rangi ni bebeta naba riki uotaia te naan *providers* are e kananona te Minita bwa aikoa tabe ni mino atuia ni manga tataua te KPF ao ni manga *pay* e nang rabwa te ibuobuoki iroum te Tautaeka n te tai anne ao I taku bwa e rangi ni ibuobuoki anne

ao kanga titebo ma e a bon kan bane buokan te titiraki mai irou te Tia Babaire ao tao ti ngaia anne ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E koaua re e a bon bane buokan te titiraki te Tia Tei ae karineaki ma I a rawea naba te marena aei ni kaungaia au taan reirei n te preschool ana keikaina tibwangaia ao ti na kataia ni karaoa naba ae raoiroi ibukia ao ngaia are e rangi ni kakawaki ataei akana inanon baimi teniua ami aoa ma ngaia kabongana raoi te teniua n aoa anne bwa te Tautaeaka e tauraoi ni boutokai ngkami. E rabwa.

Tibiika: E a nanoraoi ana titiraki te Tia Tei ao tia nakon are imwina. Ao te titiraki aei e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ma e roko ana karautaeaka n te ingabong aei bwa bon iai moa ana kanganga moa ae riki n te ingabong aei bwa e aoraki ngaia are e roko ana mwiina I a manga taekina te kanganga e roko ana karautaeaka bwa iai aorakina ae roko n te ingabong aei. Ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

ANA RIBOOTI TE LEADERSHIP COMMISSION IAON ANA MWAKURI BUAKA TE MANATIA N TE PVU AO KAKERIKAKAN TE TIA MWAKURI N TE HOUSING

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kauataoi kamauri n te ingabong ae tamaroa aei ao ti na bane moa ni Mauri. Ao ko rabwa te titiraki are nambwana 110 ao aei taekana:-

A mwaiti ana ribooti te Leadership Commission aika a tia n roko inanon bain ana aobiti te Beretitenti ao a tuai karaoaki nanoia. Uoua mai ibuakona bon rongorongon ana mwakuri buaka te Manatia n te PVU ao kakerikakan temanna te tia mwakuri n te Housing man nakoana n akea bukina ae riai. E kona te Beretitenti ni kabwarabwara bwa tera ae e a tia ni karaoia ana aobiti ni karaoi nanon ana iango ni ibuobuoki te Leadership Commission ni buakan taian mwakuri n aonikai ke kabonganaan buaka nako ni kairiri irouia ake a irekereke iai? ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Abemama ao are bon te Leader n te Kaitara n ana titiraki ao aei ngkanne kaekana:-

Te Tibiika I kukurei n taekinna bwa e a tia au aobiti ni kanakoi ribooti aikai nakoia rabwatan te Tautaeaka ake tabeia ibukin mwakuriaia. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti aki aei te kaeka ae I kantaningaia bwa N na ongo n te tai aei mai iroun te Beretitenti bwa tao e na kabwarabwara bwa tera ae e a tia ni karaoaki bwa kanakoan te ribooti nakoia rabwata ake a irekereke iai kanga ti aki raoi ae kantaningaaki ian tibwangana ngkai ngaia te Beretitenti ao n aron te tua ibukia taan kairiri are ngaia ane e kateaki iai te rabwata are te Leadership Commission ke te rabwata are e na rinanon te naan tangitang irouia taan kairiri ao karaoan nanon te naan tangitang akanne ao te kantaninga bwa ngkana e anganaki ana aobiti te Beretitenti ao ti aki ti tabena bwa e na ti karokoa inanon bain te rabwata are tao iai irekereken te naan ribooti ma ngaia. N aekakin te tai aei e rekereke ngkai n aron te naan katoto ae I kabonganai n au titiraki aikai aia mwakuri buaka taan kairiri n te PVU ao n te Housing te Kiribati Housing Cooperation n aron ribooti are e a tia ni kawenei te Leadership Commission ao n ribooti aikai ana ribooti are iaon te tangitang ni kaineti ma te Housing e kaotinakoa

n 19 n Tebetembwa 2019. Ao are ni irekereke ma te PVU te 11 n Aokati 2020 ae I taku bwa ae na riai ni iai riki te naan ra ate naan mwakuri aika a karaoaki ma ti aki karokoan ribooti aikai. Bwa aikai kanaon te tua ae nang kakawaki are e bon kateia te Beretitenti n ana tai bwa buakanakin te naan mwakuri n aonikai ke kabonganaan buaka taan kairiri.

Ao ngaia anne kanoan ana takete n ana KV 20 bwa e na bon kamauna matan te naan mwakuri buaka ke kabonganaan buaka te naan nakoa ni kairiri iaon Kiribati n te ririki 2036. Ao ti ataia bwa a nang tiraua aia ribooti kaain te Leadership Commission ae a tia n angan ana aobiti te Beretitenti. Ao I taku bwa aikai ngkanne bwa ti kan ataia bwa tera ae e a tia ni karaoia te Beretitenti irarikin ae ti angan te rabwata are e tabena. E a bon tia raoi n angan te naan ribooti aikai ao n taraia bwa te naan bukibuki aika inanon te naan ribooti aikai iai tabeua ibuakoana ae e a bon rangi te bukibuki ae bon rangi n rawawata.

Ao e a tia ni kakoaua te rabwata aei bwa bukibuki aikanne a koaua n aron kanoan karaoan tibwangana ian te tua. Ao ngaia ngkanne bwa tera ae e a tia n taraia ke n rinanona ibukin te naan bukibuki nakoia taan kairiri aikai a mwaneweaki tao n ribooti moa aika

uoua aikai, a nang tiraua riki ribooti ma tao aikai ae ti nang kabonganai ngkai bwa bon aikai kanaon tangitang aika a okioki n tatabekaki. Ma N na nang bubuti bwa tera raoi ae e a tia n taraia te Beretitenti ni kanoan ana ribooti te Leadership Commission bon iai manenan ribooti ake e anganganaki ibukin te naan bukibuki iaoia taan kairiri ae ngaia ae kanoan tibwangana ae moan te kakawaki irarikin are e ti anga bwa kanga aei e aki karau nano te kaeka ae e a tia ni karokoa ninnena ma ngaia nnena are irouna bwa ngaia te Beretitenti ao tabena bwa e na taraia taan kairiri iaon Kiribati ni kabane bwa a karaoa tibwangaia riki iaon te naan bukibuki ae a tia ni kakaeaki ao iai koauaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao are bon te Leader ao e koaua e bon rangi n abwabwaki buokan ana titiraki e nang abwabwaki te bwai ae I taumwiia ma kauarerekeana I kaeka ana titiraki bwa e ti kangai bwa e kona te Beretitenti ni kabwarabwara bwa tera ae e a tia ni karaoia. Ao teuana mai ibuakon ae karaoaki ae bon kakawaki ngkai e a bon kaea nanon te tua ni kairiri bwa are e aki teretere naba n te tua ni kairiri bwa are ngke tao e teretere bwa te Leadership Commission bwa ai te

bowi ke e a karaoi moti aika a kona ni kakoroaki nanoia ao tao anne. Ma are iai kawaina are e na manga nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua ngkana ti kanakoa nakoina bwa ngkana iai kunean tao te bukibuki tao te criminal case ao e a kona ngkanne ni karaoaki e a manga nakon te tabo ni bureitiman.

Kanga e teretere ian te tua anne bwa aron are e taekinna are te Housing ao e bon Kiribati te Housing Ordinance ke te Cooperation Act ma te tua. Bwa are bon iai mwakan te Board ni kaineti ma tuaia Taan Mwakuri kanga aroia Taan Mwakuri.

Ngaia are kanga ti aki te *Leadership Commission* ae e nang karaoa te babaire. E kona n ti karaoi ana *findings* ao ana kukune ma kanga I aki boraai ma te Leader n te Kaitara ae ai te kabanea ke ai te bowi are e nang karaoi te naan moti. Ao e bon oti n are kanga te *anti-corruption workshop* iaon te *Regional* are taan kairiri n te betebeke are e roko ni karaoa te bowi ikai ao e bon eti ngkanne kabwakan ara tua arei. Bwa are e aki kona ni kateitei n te kabowi ni kaburebure.

Ngaia are e onimaki ngkai bwa e na karaoa te kakae te Bureitiman ao n rabwata tabeua n te betebeke ao bon iai aia rabwata kanga te naan Leadership Commission ke te Anti-Corruption e bati araia n te

betebeke. Ao iai aia rabwata ni kakae rongorongo ao iai rabwata naba ni kateitei n te bowi. A manga bon nako ni *prosecute* ngaia are anne kabwakan kanga ara tua ni kairiri bwa ngkai kanga e kuri ni ngore, akea mwakana ian te tua ma kanga e a kairira otau ngkana eti otau n ana maroro buokan ana titiraki te Leader n te Kaitara e a taeinna naon te Auti aei bwa te Leadership Commission ai ngaia te kabanea ni mwaaka ao bwaai ake ana kukune ake tao e kunei a nang bane ni iraki naba bwa bon kabanea ni koaua.

Ma are e bon kona naba ni iai kairuaia n aron ae tia kune anknganne n ana men ate Housing e bon manga titiraki bwa are bon iai naba ana *legal adviser* te Housing. I bon manga titiraki bwa are tabeua ana babaire ke ana kukune ke ana bukibuki e aki kakanakoa nakon tuan te tua ni kammwakuri n te Housing. Ao ngaia are I kangai ngkai are e otau tao iaon ane te Housing a tia ni kakoroaki nanona ao otau a tia n rin n ana *recommendations* tera te Leadership Commission ke ana kukune e a tia n rinanoi te Board. Iai ane e kotekoteaki riki n te titiraki are tao te *maintenance manatia* e a tia ni kateirakeaki ma e aki okira nnena ma e a *demoted* are bon anne iai tuana. Iai are e a tia ni karaoa te *workshop* itinaniku e aki raoiroi ana *attendance* ao e roko ribootina are e

aki raoiroi. Ngaia are bon iai bukin are e a bon kamotirawaaki naba iai. ngaia are e a kaawa n ae e nang butimwaeaki naba are e kunea tera are tao ana ribooti nakon te Leadership Commission bwa ai anne, bwa are n tokin te tai e na kona ni manga okiraki ngkana e aki eti te babaire e kona ni manga rokoroko n te bowi ae e rietata. Ao ane ni kaineti ma te tia mwakuri ke te Manatia n te PVU ao iai ana rongorongo te PVU bwa te rabwata ae te PVU e kuri naba kanga ni *complicated* teina bwa ngkana e karauaki n taraaki ae te *special fund* iai tuana ao uoman Minita akana a tararuaia. Bwa te Minita n te mwane ao n te Minita n te MISE. Ma iai te kantaninga ngkai ni katamaroa ana set up ian te tua n te PVU.

Ngaia are kanga e bon kuri kanga ni *complicated* teuana ngaia are tangitang nakon te PVU ngkai ae e bon mwakuri moa te MISE ao e a manga kaokia nakon te Leadership Commission bwa e kan kakaai raoi anga aika ana kakoauaki raoi bukibuki akanne. Bwa are e bati bwa are tao e ribooti arei ao ngaia tao e bon aki koaua ao e kona ni manga kakaeaki riki koauan ana ribooti nakon te PVU. Ngaia are ngkai are e waaki naba kanga kakae an tabwanin etin te rongorongo riki ni kaineti ma te Manatia n te PVU. Ao riki ngkai n te naan *update* ke rongorongo aika I

anganaki ibukin kamatatan riki te titiraki aei ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka naba ni buokan au titiraki ao I taku bwa ngkana e uringa te Beretitenti ni mwakoron te tua are ibukia taan kairiri 13(6) ao ni kabane ana kukune te rabwata ae te rabwata ae te Leadership Commission ana uotiarake nakon ana aobiti te Beretitenti ibukin mwakuriana. N aron ae taekinna te Beretitenti kanga ti ngkai taben ana aobiti e a tia ni karokoa ni nnena ao e a katikua nakoia nakeke e bon kaineti nakoia te naan tangitang aikai.

N na kauring naba bwa are taan tia kairiri ian te tua aei kaain te naan Baba n Tararua ao Manatia n ana kambwana nako te Tautaeka. Ao aikai taan tia kairiri ao ngkana ribooti aikai iai te kukune ae e a tia ni kabongana buaka nakoia ae tao iai ae a kabongana buaka tein te bobwai ke tao kamotirawaia Taan Mwakuri. Ao e koaua bwa are iai mwakan te Board n te naan kambwana. Ma nakai taan kairiri ao ngkana a kuneaki bwa ekanakoa nanon te tua ibukia taan kairiri ke te *code* ao aei te bwai ngkai ae I taku ngai bwa ti kantaningaia riki bwa te Beretitenti e na bubura riki

ana mwakuri ae e na karaoia ao tabeaiangana n aron ribooti aikai. Ma e na aki kangai akea manenan ana ribooti te Leadership Commission bwa ti aki ngaia ae ti na ira nanon ana kukune aikai. Bwa kanga anne ngkai tein ana kaeka te Beretitenti bwa kanga akea nanona bwa ti aki ae ti nang bon ira naba nanon are e anganiira. Tia ki anne te kantaninga ma kona karaoa tibwangam bwa ngkana iai te bukibuki ae e rangi ni buburakaei ao tao bon iai oina ane e bon kanoan te ribooti are n te kakae are a bon kawenei n aia ribooti ao I taku bwa aikai bwaai aika kona tabeaianga iai ao ngai I kantaninga ana kaeka te Beretitenti e na kangai, eng e rangi n rawata te naan ribooti ao e koaua bwa iai bukibuki aika ti na bon riai n rinanona raoi. Ao e titebo ngkai e tei ni irantangaia te koraki ake a bukinaki. Ao I taku bwa aei ti aki te kantaninga ae ti kantaningaia mai iroun te Beretitenti ae te tia kairiri ae ngaia ara Tiambion ni buokan te corruption iaon Kiribati n te betebeke. Tiaki aei te kaeka ae ti kantaningaia.

Ngaia ti na bubuti bwa anne tera raoi bwaai ae tibwangam bwa ngkana koa kaokia nakon tao ngkana ti taraa te Houisng te Board ao te Manatia ao aikai bon rabwata aika te bukibuki aei nakoia ae taan kairiri. Ao ngkoe ngkanne are bon te tia kairiri iaoia taan kairiri tera

aron am taratara ao tera ae kona karaoia. Ao kona riai n tabeaianga n te naan ribooti aiki bwa ngkana e a tia ni karaoa ana babaire te Board ae e a tia noraki bwa e aki riai bwa akea oina bwa te bwai ae e a bon karaoia naba ao anne te bwai ae e kona riai n taraia bwa anne kanoan tibwangam. Bwa kanoan tibwangam ian te tua ae kam bon kateia ibukin buakanan te naan mwakuri aikai.

Ngaia ti na bubuti bwa kam a tia ao angin ana iango ni ibuobuoki te rabwata ae te Leadership Commission a tia ni karaoaki nanoia ma I taku bwa a tuai bwa iai bwaai ae kanoan aia iango ni ibuobuoki ae tao ana katiteboaki aron te babaire n te Board ao te Housing nakoia ake a tia n anganaki te aekaki ni babaire anne. E na katiteboaki nakoia ni kabane Taan Mwakuri ao I taku bwa a bon mwaneweaki te CEO ao te Development Manager n te ribooti anne. Ma are te CEO ngaia te Leader ao ti au maroro e na bon kaineti nakoina ao n te PVU kamwawaan te Manatia. Ma aikai I aki ataia bwa tera ae e a tia ni karaoaki kanga manga iai tao te kaetieti imarenan te PVU ma te Leadership Commission. Ao anne akea burena ma te bwai ae ti tangiria n ikan ataia te Beretitenti tera raoi bwaai aika kanga kanoan te naan ribooti aikai ae ko a tia ni karaoi ke ae ko tabeaianga iai ao iai

riki tao te mwakuri ae ko tangiria bwa e na karaoaki riki ae ti aki n are koa bon katinanikua naba bwa ti aki n ae ko nang ira nanona.

Ao n taekan te naan criminal cases ngkana bon iai ma ribooti aikai ana okiraki moa taan kairiri aikai bwa ana kaetieti aron aia babaire. Ma ti te bubuti bwa tera raoi riki ae ko a tia n tarai tao ni kaineti ma aika uoua aikai ae ibukin tao kaekaetan nanon te naan babaire are ko a tia ni mwaneweaki ibukia rabwata aika uoua ke taan kairiri n rabwata aikai. Ko rabwa.

Tibiika; Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua buokan te titiraki ao kamatataan riki are bon iai taben te Beretitenti. Tao e bon teretere n are te mwakoro n tua anne ae kanga e na bon ti okira ana aobiti te Beretitenti ibukin mwakuriana. E aki teretere bwa tera mwakuriana ma kanga e bon ataia te Auti n Tei aei kanga n tain te maroro iaon te tua aei kanga e bon aki rangi ni maroroaki raoi te aekaki aei ae kanga mwakoron te kibu aei bwa bon aei ngkai te bwai ae ti a titiraki ae I bon kakangai naba ao a bon ataia kaain te naba te kabineti. Ko ataia n tabetai ao I aki ataia bwa tera ae nang karaoia tao aei e kakawaki ae I a ti kanakoi bwa ana mwakuri. Bwa tera ami iango ngkana e nang noraki te Beretitenti bwa e nang eena ke e nang manga

Tautaekana te Leadership Commission e bon eti anne.

Kaain te Leadership Commission bon te rabwata ae *independent* e kateaki bwa e na bon inaomata ma tao ti aki nang noora te mwakoro n tua aei bwa e aera ngkai e nang ribootini bwaai nakon ana aobiti te Beretitenti. Ao tao e na iai teuana kawaina ae te rabwata teuana ae e na taraia. Ao ngkana e mena ao e na ribooti nakon te Auti n Tei ke tao te rabwata riki. ao ngaia ae ti kamatebwaia aia kawai rabwata ae aekakin aikai n te betebeke. Ao e aki naba rangi n raoiroi ae akea inaomatan te Leadership Commission bwa e nang mena ao ngkana tao e koaua bwa I a manga boonano ma te mataniwi n te Leadership Commission ai tera ae e nang riki. Ngaia are kanga e nang nanakoiu ngaia are kabanean tamaroa nakoiu N na kanakoi nakon taabo ake a rekereke ma ngaai ana karaoi aia kaeka n tokin te tai ao e na kona n okira te Beretitenti ngkana e a roko te kaetieti bwa imwin te bowi bwa e a kuneaki bwa e a bon etiruru ana bukibuki te Leadership Commission ao anne ngkanne iai ngkanne kawai aika a riai.

Man n ae nang bon rinnako naba iai ao kanga irou ngai akea ana *independence* ma tao aei ngkai ke aei ae tia bon tia iai ni ma maroro iai n te kabinetu ae ti na katamaroa

te itera aei. Bwa e aki nang raoiroi ae ti katea ara tua ao e nang manga bon eenaki iroun te Beretitenti. Bwa are anne te itera tabeua ae e a kona ni kamabubua aron mwiin ana babaire te Beretitenti ngkana e a kanakoa ao e a kangai ao ko nang kanga ao ngaia ko bon rekereke ma te Leadership Commission ao ti nang kanga ngkanne n ataia bwa e rangi ni kiraati am babaire aei.

Ngaia are kanga I rangi n nanokawaki n aron te bukibuki bwa ti aki ti tabeua arei bwa I a kanakoi naba nakon bwa anne te kabanea n tamaroa ao ngkana ti aki ti na kaitiaka raoi taben kawain te ribooti n aron mwakorona are e mena iaana bwa e aki rangi n teretere naba. Bwa e na ti kanakoaki nakon ana aobiti te Beretitenti ibukin mwakuriana. Ao kabanean tamaroan mwakuriana ngaia aei ti kanakoa nakon rabwata bwa ana karaoaki moa nanon ana ribooti ke ana kukune te Leadership Commission. Ao ni kaekaan ngkanne akana tao e a bwaka iaa ngkanne ao are I bon taekinna arei e tuai ni itiaki raoi e tuai n roko n tokina. Bwa n aekakin te Housing a tia ni karaoaki angin ana *recommendation* ke ana kaoti te Leadership Commission. Ao ngkana iai akana a bon tangitang irouia ae bon Taan Mwakuri e na bon kaea kawaina. Ao ngkana e na rokoroko n te kabowi ao anne ai ti aki ana aobiti te Beretitenti bwa a bon

waakin aia mwakuri n akea eenakina ke kairana man ana aobiti te Beretitenti. Ao ai raon naba are te PVU are kanga I taekinna ane e a manga bon oki nakon te Leadership Commission ibukin tabeua kanga kaitiakan rongorongon man ana itera te PVU ao anne tao te *progress* ngkai nakon te Tia Tei ae rine. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan kabanean am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa ara tua aei are ibukira ngaira taan kairiri ai tibwa 2017. Ao aei bon kanoan ana tua te Tautaeke are e bon uotiarake nakoiria ngaira te Maneaba ni Maungatabu n te ririki anne ao I taku bwa e titebo bwa e a manga kubanako bwa ai tera ae e nang karaoia ngkai e nang manga anganganaki ao I taku bwa te kantaninga bwa are ngkai ngaia te Beretitenti ao e na ataa te bwai a e na riai ni karaoia bwa tera nanon mwakuriana ke *appropriate action*.

Ma ngaia anne te titiraki bwa ngai kanga I rangi n tabeaianga ngkai e titebo bwa I ataia bwa ngkana e a tia raoi tao ni weteia ana tia kairiri aikai ao tao ni bon ongora raoi irovia ao tao I aki ataia ao tao ni bon manga kauataoa te tabeaianga n aron te ribooti bwa I taku bwa ni warekan ribooti aikai ao e titebo ma kanga akea te bwai ae karakaaki iai

bwa bon kanoan aia kaotioti naba aomata ae kanga ngaia ae a bukinaki. Bon kanoan aia kaotioti ae anga nakon te Leadership Commission. Ngaia titebo ma ti aki ataia bwa tera ae e na manga kainnanaoki mai irovia ao are a tia ni bane n anga kanoan aia kaotioti ae ngaia ae a karaoa iai aia ribooti kaain te Leadership Commission ao anne ngkanne are aongkoa e a toki kawain arei ma e nang karaoa ngkanne are tera ana kabanea n tamaroa te Beretitenti.

Ma are e koaua bwa are ngkai kai e a kabonganaaki ara tua aei ao tao e a noraki te naan itera ana kamarurungaki riki. Bon manga te bubuti bwa are kanga iai te naan babaire ake a tia ni karaoaki ae tao a rootaki iai tabeman Taan Mwakuri. Ao e mwaneweia te Beretitenti are iai are kanga e kakerikakaki man nakoana bwa ti ibukin are e aki irira te *workshop* are e nako ni kaea. Bwa kanga akea raoi bwa are ana mwakuri ibukin tamaroan ana mwakuri are nakoana are e mena iai n te tai arei te *maintenance manager* n te tai arei. Ao kanga akea te reta ae e a tia n anganganaki ae tao e tuangaki ke e kaurungaki bwa e a nang buakaka ana mwakuri ngkana ko bon taraa tao te tia mwakuri aei ngkana tia taraia bwa ngaia are e irekereke ma te babaire buaka ao akea te reta ae e a tia n anganaki ibukin ae e aki nakoraoi ana mwakuri. Ao ngkana

ko noori ni kabane ngkana ko bon rinanon ni kabane rongorongoia Taan Mwakuri n te *Housing* ao e rawata are a bon rangi n tiraua retaia are anganaki ao ngaia a bon kubanako ngke a bon tuangaki naba bwa ana motirawa. Ao ti iteran booia ao anganaki ao akea bukina.

Ao I taku bwa aei te buki buki ae e na riai raoi n taraia te Beretitenti ao ngkai e bon mena te Housing iaana ao e na karaua raoi n taraia bwa ni warekan ana ribooti te Leadership Commission ao titebo ma bon iai bwai ae e na bon riai n tarai te Beretitenti nakon ana waaki ana tia kairiri n te Housing. Ao I taku bwa aei ae ti na riai n taraia bwa ana aki rootaki ara botanaomata n aron ara babaire ngaira taan kairiri. Ngaia N na bubutia bwa e kona riki n taraa te itera aei bwa are ngkana anne bukin ae *demoted* ke e kakerikakaki te aomata ae ti maroroakina taekana ti ibukin anne ao ke e noria bwa tera raoi te babaire ibukin itera aikai. Ti aki ae kona noora ana *performance* ke aron tein ana waaki te tia mwakuri ao ngkana iai ana bure ao tao anne te katua ae anganaki. Ao ngkana bon akea te katuua ae e a tia n anganganaki ao ai bon aei naba ao tao anne te kabanea n tamaroa ngkai. Ao ngaia N na bon bubuti bwa e na manga karaua n rinanon riki aikai ao tao ni kabane bwa aikai kanga ti te naan katoto ma ni kabane te naan ribooti

ake e a tia ni uotiarake te Leadership Commission bwa e aoria n ae oti raoi ae bon iai manenan ara tua aei ngaira taan kairiri ti na riai ni ira nanona. Ti ara bubuti anne nakon te Beretitenti ana tararua iaon te itera aei.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau: E rabwa te kauring iaon ae ti na tararuai riki tao kakoroan nanon kanon te tua ibukin te kaetieti ma are ngkana e na ataia te Tia Tei ae karineaki bwa iai rabwata iai te Board ngaia are I kangai ian te tuan te Housing Cooperation Act ibukin te Housing e rangi n teretere bwa are bon iai ake bon mwakan te Board ao e kanganga naba rokon te Minita iai ngkana bon mwakan te Board. Ngaia are e na ataa naba kanga aron kanga tuua ibukin kambwana ma Cooperation te Tia Tei ae rine. Bwa e bon ataia bwa kanga te kabanea ni mwaaka n te rabwata anne te Board. Tao ai tibwa te Minita riki ke tao ai te kabinetin ngkana ai bon te tangitang ngkana e aki kona n *resolve* te Board ke ni kaitiaka taekana te Board. E aoria bwa bon ti kamatatan riki ana keiti ti aki ti aei are I taekinna iai riki ao e na bon ira kawaina. Ngkana e na bon aki nanoraoi ni katuaeana ao are bon iai kawaiiana akana a mena e kona ni manga *appeal* nakon ana men ate Board. Ao ngkana ni bon token te tai ngkana e aki naba

kukurei iai naba kawaina are imwina ma kanga ti na kataia naba ni kataneiaira bwa ti aki aei kawain bwaai are a uotaki mai nakon te Auti n Tei. Bwa ngkoa te Auti n Tei e nang taekinaki ao e nang kibaraki naba ni karaoaki. Are bon iai kawain te naan raa bwa e aonga naba n ae kiraati ao ti iri naba kanoan ara tua are tia bon tia n ra ani kabwaati ao riki ni kaineti ma te naan kambwana SOEs ke te naan Cooperation. Ao e rabwa ma e a *noted* ana bubuti te Tia Tei iaon are e a roko riki n te mwaneka are a riai Minita n rinnako ni karaoi aia ibuobuoki ao e rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAN AIA KATAWANOU
ATAEI N TE REIREI N TE
MOANRINAN AO TE JSS**

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki are 125 iaon te Ota Beba:-

Teuana mai ibuakon ana berita te Tautaeaka aio bon karekean aia lunch ataei n te reirei n te moarinan ao te JSS a tataninga ngkai te

botanaomata ao te titiraki bwa e na karaoaki ni ngai kanoan te berita aio taiaoka? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang :-

Te Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa e a tia au Botaki ni Mwakuri ni karaoi maroro ma mataniwi n reirei ao rabwata ake a irekereke ma aio iaon Tarawa ao n te tai aei ao e mwakuriaki aron te bwaka mwane are e na kabonganaaki ngkana e a waaki karekean kanaia ataei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker I karabwa te Minita are e a kaeka au titiraki aio ma I taku bwa e aki kaeka raoi au titiraki te Minita ae karineaki. Bwa I kangai e na karaoaki ni ngai nakoan te berita aio te Tia Babaire e na moanaki ni ngai. E ti taekinna bwa e a tia ni karaoa ana maroro ma ti Taan Tei ke reirei iaon Tarawa ngkam e roko iaon aba ke e aki ma tia katuka anne nakon te Minita. Ma I a bubutia riki bwa e na kona n anga kaekan te titiraki bwa ni ngai te tai are e na waakinaki iai tao te ririki aio ke te ririki ae na roko te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire are I taku bwa n au kaeka n are e nako iai bwaai aika ti rinanoi te Tia Babaire. Ao e koaua tia bon moanna n roroko n tokina kanga ti nang moanna n roroko are kawaira te Tia Babaire ti kataia ni karaoia bwa n aron ae I taekinna e rangi n rawata te reitaki bwa are aio kanaia te Tia Babaire. Ti tangira aron barongaani raoi ao kanga tia tia ni waakina anne te Tia Babaire ao kanga e a tia n rin te maroro iaon anne ao n aron ae I taekinna tao e na tangira te tai are e na baireia te Tautaeke. Ngkana a tia au bwai ni kabane I uotia ao tao e na bon tia au beba iaon aio tao bon te tai naba bwa are tia bon toka iaona. Ao ai tiana ao ti a karokoa naba iroun te Tautaeke ao kai are e a nako naba te Tia Babaire.

Ngaia are ara kantaninga ana kona n rangi ni katuka te onimaki iroua nakai bwa are aio kanoan te motinnano aio kanoan ae kanga a bon taekinna te berita ara botanaomata ao ti na kataia ni kakoroa nanon aei te Tia Babaire. Ao te mwakuri iaona n aron are I taekinna I karabwaia au Taan Mwakuri a bon tabe naba ni mwakuri naba iaona te Tia Babaire. N aron ae ti a tia ni *consult* ti a tia ni manga reitaki rabwatan nako te Tautaeke akana e na reitaki ma ngaia ao ngkanne ai te reitaki ma

taan kamwarake te Tia Babaire ngkana e a tia te *system* te Tia Babaire. Ngaia are ngkana a bon tia bwaai ni kabane ao tia kawaerakea naba ara beba nakon te Tautaeke te Tia Babaire. E bia katuka te onimaki iroua te Tia Tei ae karineaki ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa ae taekinna te Minita ao e taekinna bwa ti na katuka te onimai irouia te Tia Babaire ao bon anne te koaua te Tia Babaire bwa are aio kanoan aia motinnano te berita nakon te botanaomata ao te botanaomata e ongora iroun te botanaomata ao e tauraoi te botanaomata ni butimwaia. Ma te titiraki bwa ni ngai bwa are e rangi ni kakawaki aio bwa n aron are e taekinna te Minita kanaia ataei te Tia Babaire e na riari ni barongaaki raoi e na kanga aron karokoana irouia ataei ana kukanna aomata mai ia. Ke tao tera te bwai ae e na karaoia te Tautaeke.

Ngaia are e ingainga te nano ni kan noora aio Madam Speaker ao ti na bubutia te Minita bwa e na kawaekoa riki ma ana Taan Mwakuri ai iraua ngkai te namwakaina imwin te teirake ao ngkana e kona n anganiira tao te ririki ae boou bwa e aonga n noraki te tai anne bwa ni ngai te Tia

Babaire ma ngkana arona bwa e nang titiku naba n aron aio ao e koaua anne ngkanne ae kanga iai te kantaninga ae tataninga te botanaomata te Tia Babaire. Ngaia are e na aki taku te Minita bwa ti kairoroa bwa tao ningabong ti aki bwa e a bon reke teutana ana tai ao ngaia e a tia ni moana te maroro ma reirei iaon Tarawa. Kanga e aki taekinna bwa e roko iaon aba ke e kanga te Tia Babaire, ma e aoria tia katuka anne bwa are tabena ti na bubuti bwa e na ang ate tai are e na kona ni kantaningaaki iai iroun te botanaomata te Tia Babaire. E kona ni karao anne te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua kanga ni bon tein ara *program* aio te Tia Babaire are ti a tia ni karaua raoi ni karaoa ara *program* iaon ara waaki ngkai te Tia Babaire ngaia are iai are ti *consult* ao e koaua are bon iai matara iaon naba te Tia Babaire te naan IEC te Tia Babaire ma e koaua e na bon roko tera, bwa ngkana e a tia raoi te baronga ma te naan *system* ma te naan raa bwa are e nang kakawaki naba kanaia ataei bwa tao te aekakira te amwarake bwa tiaki nanona bwa tao e mena ao a kamwarakeaki naba n te *noodle* ke tera. aikai bwaai aika ti taku bwa kanoan bwaai ake ana kaweneaki nakoia naake ana karaoa

te aekaki n *service* aei ke te kamwarake ae na karaoaki aei ao a *consulted* naba iaona ao I taku bwa e a waaki naba.

Ma I taku bwa e na aki raraoma te Tia Babaire bwa e na bon bae n tia ara beba bon inanon taina te Tia Babaire. Ngaia are ngkai te bwai e a tia ni mwemwe n te tai ae nako ti a tia ni kaekai iai ao ti a tia ni waaki inanona ngkai n te tai aio n aron ae kam noora ara kakamwakuri anne ao ti a tia ni baronga Tarawa n te tai aei imwain ae tia manga karokoi ni kabane bwaai ake ti a tia ni barongai mai ikai ma botaki ni Kuakua ibukin kanaia ataei ma te naan ra ani kabane te naan *system* ma te naan bwaka mwane ma te naan ra ani kabane te Tia Babaire ao ngaia are tia karokoa naba iroun te Tautaeke te Tia Babaire ao I taku bwa te Tautaeke e na baireia bwa ni ngai ae e na kanakoaki iai te bwai aei te Tia Babaire.

Ngaia are tabeu ma kaain au Botaki ni Mwakuri ti na baronga aio ngkai kanoan te motinnano ao anne tabera ae ti na katia bwa are e kainnanoaki te Tia Babaire. Ngaia are ara kantaninga e na waaki au Botaki ni Mwakuri ni karokoa aio inanon te Tautaeke n te tai ae I taku bwa e na bon angaraoi te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki kabaneana.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker e koaua e rangi ni kanganga kotean te tai iroun te Minita n te tai ae waekoa te tai are e angaraoi mai iroun te Tautaeka. Ao tia ira nanon anne te Tia Babaire eng ma ke tai baebaei waeia te Tia Babaire bwa e a tia n tanoata te tanoata nakoia te botanaomata ao aio ngkai ae kantaningaia te botanaomata te Tia Babaire. Ti na okiria riki te Tia Babaire bwa are moan te kakawaki aio bwa are te bwai ae e a tia ni berita iai te Tautaeka nakon te botanaomata bwa e na karekea kanaia ataei n te reirei n te moanrinan ao te JSS te Tia Babaire iaon abamwakoro ni kabane mai tabon Kiribati nako tabona, *this is a major undertaking* te Tia Babaire ao ti na bubuti bwa e na karaoaki raoi te Tia Babaire bwa ti aki kariaia naba ae ai aongkoa bwa ai te *noodle* naba ke tao tera te Tia Babaire e na riai ni baranti ao e na riai naba n tauraoi ara botanaomata iaon abamwakoro bwa tera tibwangaia are ana kona ni Kaitara iai te babaire aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti na bubuti te Tia Babaire bwa e na kataia ni karekea ana *timeline* te Minita ae karineaki ma te Tautaeka tao ngkana e aki kan anganiira ngkai e aoria bwa are ti na bon manga ruamwiin aio te Tia Babaire nakon bowi aika imwaira ni manga titirakinna bwa e uara ana

baronga e a roko n tokina ke e tuai te Tia Babaire e rarabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao tao e koaua tao I aki kona n ang ate tai nakon te Tia Tei ma au kantaninga ngkai e a tia n anganna te kakamwakuri iaon aio ma tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kawenea te beba aei imatan te Tautaeka ao te Tautaeka e na ang ate tai te Tia Babaire. I taku bwa ana kakoaua kaain te Tia Tei ao bon botanaomata bwa te bwai are ti taekinna te Tia Babaire bwa aio bukina ngke ti karaoa aio te Tia Babaire bwa are ti kakoaua bwa ataei a riai n aki baki, bwa te reirei ko aki naba kona n raweia ngkana e baki kanoan birotom. Ngaia are aio kanga kataakin uarokoia ataei bwa ana butimwaea raoi te reirei inanon te tai are e na aki katabetabea aia iango ao kaaro bwa ataei tabeman ko a kona noria bwa aki taubobonga aroia are a kona n ae aki reirei bwa ibukin te bwai ae boon kanaia te Tia Babaire. Ao ngaia anne naba teuana te Tia Babaire ao ngaia bukina bwa ti mataeakinna bwa ti taku bwa e na uarokoa aron kanakoraoan riki aron reireia ara ataei ao aron aia kona n rawea te rabakau ni katoa are kanga ni katauraoan aei iroura ao ara kantaninga bwa ana noria kaain

Kiribati bwa ngke ti kawenea ao ti kawenea ma nanora te Tia Babaire.

Ao ana aki raraoma bwa ngaia I kangai ara baronga iaon aei e a kan roko n tokina ae ti nang kawenei nakon te Tautaeka ai bon anne ngkanne ngaia are I aki kona ni kawenea nakon te Auti aei ma ti na bon kanakoa nakon te Tautaeka are e na kawenea nakoiria anne taben te Botaki n Reirei ao anne I tauraoi ma au Taan Mwakuri iai ao tia kanakoa nakon te Tautaeka eng tai raraoma tao e akia ko ao e a nako naba bwa tao ni ngai ma tia katuka anne bwa ai bon mwiokora bwa are te bon te bwai ae ti taekinna nakoia ara botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Taabeta Teakai te Minita ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata. E nakoim te Tia Tei.

TAEKAIA KAIMOA AKE BON TIKU NABA ITINANIKUN KIRIBATI

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 111 e kangai taekana:-

Tera ngkai taekaia kaimoa ake a teimatoa ni bae tangaroaia itinaniku

n te tai ae e rangi ni maan bwa iai aika teniua aia ririki ake a mwakuri ni kaako ao ake a mwakuri ni kaibuke n akawa. Tera ana babaire te Tautaeka ibukin kaokakiia taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai ai bon te kabanea ni bong te bong aio Madam Speaker ao imwain ae N na waaki ao I a reitai ma raou n Tia Tei ao au abamwakoro ae TUC mai Bairiki nako Tanaea ni kamauriko Madam Speaker ma kaain am aobiti te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora ni kabane iaon Kiribati. n arana ae tabu man Mimitong ao kam na bane ni Mauri.

Ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama:-

Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa e na teimatoa te Tautaeka rinanon au Botaki ni Mwakuri ni ikarekebai ma Taan Mwakuri ni waakinako n te kaokioki ni kaineti ma ana babaronga te National Repatriation Task Force n ana ibuobuoki te botaki ibukin reitaki ma tinaniku ao te boborau, botakin ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki ao ai te botaki ibukin itoman ao mwamwananga. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita. I a ti katoka am kaeka are bon iaon ara Ota Beba bwa e bon tiku iaon ti *repatriation task force* ao e a toki naba anne are bon ti kanoan te Ota Beba ma koa kai reitanako arei imwina ma tia katokia ngkana ko kukurei iai bwa are bon ti anne am kaeka iaon ae ko anga ibukin kaekan te titiraki ae mwakoro iaon ara Ota Beba n te bong aei.

Hon.Taabeta Teakai: Kabwara au bure Madam Speaker.

Tibiika: Ao ko rabwa ao e nakoim ngkanne te Leader n te Kaitara buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao ti kaitaua te Tautaeka ngkai iai ake a tia ni kaokaki mai ibuakoia ara kaimoa ao I taku bwa kaimoa aika inanonia n te titiraki aikai ti aki ti kaimoa ake a mena n te SPMS bwa are rawata naba ara kaimoa ake mwakuri ni kambwana tabeua tao iaon Tiaban ao tao ni kaibuke riki ake aki rekereke ma te SPMS. Ma ti na bubuti bwa tera raoi ngkanne kanoan ana babaronga ane e a tia ni karaoia ke ni kawenea te *task force* are ngaia ae tabeakina te itera aei ibukia te koraki akana a bon mena tao i Europe ao tao akana a mena i Tiaban ke ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita ni

kabwarabwara riki bwa tera kanoan aia iango ibukin kaokakia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki e koaua e teimatoa ara *task force* ni bobowi n taai nako ni babaronga okia kaimoa are tia reitaki iai ma te *foreign affairs* ao te onaoraki ao ai te *communications* ao e koaua iai kaimoa ake a mena n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki iai ake itinaniku aika a rangi n rawata ao ibukin te ongora, ao ngkai kaimoa ni kabane ake a tia n roko inanon ana tai n *repat* te *task force* 418 mwitia ngkai ae a roko iaon Kiribati ao iaon Board ake bon te naan *vessels* ke te naan kaibuke ao 635 te koraki ake a bon tiku ao mai ibuakoia nakai kaain te SPMS 120 kaain te Telupa Marine Shipping Agency 34, te Otta 22, te Shipping Agency of Kiribati 1, Kiribati Seas 1, Kiribati Overseas Recruiting Agency 5, Kiribati Employment and Marine Services 88, KFS 114, Dojin 2, Central Pacific Produce Limited 173, Central Pacific Maritime 60, Ao te Alfa Pacific Navigation Limited 15. Aikai ngkai ae a bon teimatoa n tiku itinaniku iai ara babaronga are ti butia taan kammwakuri aikai bwa ana kataia ngkoa ni karokoia aia koraki i Biiti bwa mai ikanne ao te *task force* e na tabeakinia mai Biiti ngkai n te kanganga ngkai ngkai e a

manga kainaki Biiti ao tao ti kona ni manga tataninga riki are imwina bwa tera te babaronga are imwina bwa ti aki tangiria bwa ti na karokoia ngkai kaain Biiti ngkai e a bon taonaki n te aoraki. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ae e rangi ni matata ibukin mwaitia ara koraki akana a mena itinaniku. Ao e koaua bwa are kanoan ana babaire n aron are e taekinna te reitaki ma taan kammwakuri. Ao tao iai tabeman aika tao riki tao kaain naake a mwakuri i Tiaban bwa ngkai te bwai ae riki ngkai ibukia Taan Mwakuri aikai te naan kaimoa aikai e rawata are a tia ni bane aia tai. Ao te bwai ae a karaoia ngkanne aia tia kammwakuri e a manga bon katikuia iaon Tiaban ni kabanea aia tai ni motirawa ao a bon mwakuri naba bwa are ngkanne aia kaibuke e a manga karaoaki ao ngkanne a manga oro rara ao ni been, ao ngkanne e a manga koro aia tai arei a manga moan waakina riki aia mwakuri ae boou kanga aia *contract* ngkanne ae boou. Ao I taku bwa e a rawata ngkai ae ai iraua aia ririki n aroia aei tao man te ririki ae nako are a nang riai n oki ao a manga tiku ao ngkai iai ae tokara aia kauoua ngkai kanga ni manga

mwakuri riki iaon kaibuke. Ma aia bubuti bwa a bon tangiria ae a nang bon oki bwa a bon tangiria n ikan noria aia utu. Ao tao ngkana e aki noraki te kanganga ibukin are kanga a bon tabeakinaki naba irouia kambwana bwa ti na bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e kona n reitaki ma tao kambwana aikai tao ibukia riki ake kanga a bon kano ki, tao akea aia kanganga ni bon bae n te naan Utero n taabo tabeua a manga bon okioki ngkai ni manga bon mwakuri naba.

Ma bon iai aika a bon tangiria bwa a nang bon motirawa. Bwa tao anne e kona n taraki bwa tao ai aei ana ibuobuoki naba nakon tabeman a moanna n rootaki aron kukureia ma aia kantananga. E a kona n reke ai te kakiriwe ai te manging ao anne I taku bwa ti aki tangiria bwa ana reke n te kanganga ara kaimoa. Ao ti na bon bubutia te ma te *task force* ngkana a kona ni kakaea angan ae ana bon kaokaki moa ao tao ni iraorao ma taan kammwakuri ake irekereke ma itera aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa buokan riki te titiraki ao e koaua iai te kanganga are a roko te naan *concerns* mai irouia kaimoa ao ti a tia naba n reitaki ma Taan kammwakuri ni kabane ao a booa

aia bowi ara Taan Mwakuri ma Taan kammwakuri aikai ao a bubutia bwa a nang bon riai ni kaokia kaimoa aikanne ian te kanganga are iai are e a riaon 2 te ririki ao anne are ti a tia ni katabeia ao ni bubutia bwa ana riai ni kaokia. Ma n taraan te kanganga ao titebo ma bon taan kammwakuri ngkai ae a tauia ara kaimoa aikai ao iai ara kantaninga bwa ti na kakaea angaia bwa n te taina ao iai aia bubuti taan kammwakuri aikai mai Tiaban are e a bubutia te *task force* bwa aongkoa a nang oki kaimoa aikai n oki n *straight* mai Tiaban nakomai ma te kanganga bwa ti totokoa aio ian te kanganga are Tiaban te tabo ae e nang korakora iai te aoraki ao ngkana arona bwa ti kariaia te aekaki aio ao titebo ngkanne ma tia kaunga are e nang bon roko te aoraki iaon abara.

Ngaia are ti karautaeka bwa ti totokoa aia kanganga anne ma ti butia bwa tera ngke a kona n *charter* nako Biiti ngkoa ngke e bon uki ngkoa Biiti anne ngkoa kanga ara babaronga ao ti kakantaninga mai irouia ma akea manga te reitaki ni kangai ao ngaia bwa tia *charter* nako Biiti. Ao ngke arona ngkai a kaman roko ara kaimoa anne. Ao N na butia te Tia Tei ae karineaki bwa e na aki raraoma bwa ti na manga kakaea riki angana bwa iai riki anga ae ti kona riki ni karokoia. Tao e koaua a bon rangi ni maan riki

angina ake Tiaban e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon anne teuana te anga ae ti na bubutia te Tautaeka bwa are bon anne ae ti kaongoaki bwa e a tia n roko te bubuti inanon bain te Tautaeka ao e a karautaeka. Ao tao ngkanne kam taraa Tiaban bwa e korakora iai te aoraki ao ngaia are kam karautaeka bwa ana aki kona n roko mai iai ara kaimoa. Ma ti na uringa bwa are kam a tia ni karinia i Tiaina are a bon mwananga naba mai Tiaina ao Tiaina bon arei bon karoton te aoraki are ikekei. Ao tera ngkanne kaokoroia ma ara kaimoa ake a mwananga mai Tiaban kanga e aki riki nang korakora nakon are i Tiaina ma are iai te naan aoraki iai.

Anne tao te bwai ae kakawaki ngkana anne ana babaire te *Task force* e aera ngkanne e na manga kaokoroa ma ae bon ara kaimoa. Bwa are kam kangai kam kona n roko n te kaibuke ma e na riai ni koro 14 ami bong ke e na raka iaona ao ngkana arona bwa ana kona ni mwananga te kaibuke mai Tiaban ae kaaina ara kaimoa ake a nang bora n ikan okiria aia utu ao e raka iaon 14 aia bong are ana bon kakoroa ni borau nakomai anne ngkanne ae e na kona ni

kariaiakaki. Bwa are kanga ti anne kanoan ana babaire te *task force* bwa kam kariaia te roko mai taari ma e na riai n koro 14 te bong bwa are kanga ai bon te *quarantine* naba. Ngaia anne kanga te tangi n nano bwa e aera bwa iai aika ana kariaiakaki n roko man te aba naba ae bon rawata naba iai te aoraki ao ngaia ana aki ae bon te nati ni Kiribati ae a nang bon riai n okiri mwengaia. Kanga ti anne kabanean buokan te titiraki.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai: E rabwa Madam Speaker e koaua I kabwara bure bwa I mwaninga ni *mention* ae teuana naba ara babaronga naba ao ara bubuti nakoia taan kammwakuri i Tiaban bwa inanon te tai are ti aki kariaia iai rokon te wanikiba are bon te *charter* mai ikekei nakomai ao ti butia bwa aongkoa ngkana a kona n nikiria i Biiti ao teuana naba are ti butia bwa a kona ni katokaia aia koraki iaon te kaibuke ian te kaibuke ae a kona ni mwananga ao e na maan ao iai tabeua e kona n riaon 14 te bong. N aroia i Tiaina are e mwaneweaki n te tai ao eti bwa a roko ao ti kariaia i Tiaina ma kona uringa bwa te mwananga mai Tiaina nako ikai 18 te bong anne ae I a tia ni *confirm* 18 te bong ao ngke a mwananga ara i Tiaina aikai ao ti kariaia bwa inanon mwamwanangaia ao iai te tua are kona mwamwananga i taari ao ana

karokoa aia ribooti te naan kaaben bwa ia kawaia ake ana rinanona. Ao irarikina naba ti bubuti naba bwa aia tutuo ni katoa bong e na roko naba nakon te Onaoraki ikai. Ngaia are e koaua iai ara babaronga ao ti butia kaain Tiaban bwa ana kanakoia rinanon te kaibuke ma ti aki ataia bwa tera ae rangi n tauia iai taan kammwakuri aikai. Bwa n te tai are ngkoa ngkana a roko naba i Biiti ao anne are ngaia taan moan toka n te wanikiba ni kaokaki nako ikai ma ngkai ti a oaki n te kanganga aio ao tia rangi ni karautaeka. Ma ti na kakaea riki angana bwa tera riki angana ae ana kona riki ao ti na manga kaumakia riki taan kammwakuri aikai bwa ti na butia bwa ana riai ni kawaekoaia ni kaokia aia kaimoa are a bon bane aia tai. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao tia nakon ara titiraki are imwina ngkana e kona n teke raoi ara takete are iteran 12 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia Tei.

**ROOTAKIN KIBAKIBA NAKON
ABAMWAKORON NAKO KIRIBATI
NI IKOTAKI MA TE AONO N
RAINA MA RAWAKI**

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki naba iaon te Ota Beba inanon te bong aei ao I a reita riki te bwana ni kakamauri ngkai bon te kabanea ni bong aio ni wikin ara bowi inanon te wiiki aei ao nakoim Madam Speaker ao te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti, Minita ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ao n reitaki naba ma taan ongora are a ongora n taabo ake a mena iai. Kam na bane ni Mauri. Au titiraki ngkanne aio are kanga e a okioki te kanganga aio ma e kakawaki bwa N na bon tabekia naba bwa aio naba kanga aia bubuti kaain abau ae Onotoa ibukin te kanganga ae a tia n rootaki n taai aika nako. Ae kangai taekana:-

E rootaki te kibakiba nakon abamwakoron nako Kiribati ni ikotaki ma te Aono n Raina ma Rawaki n ana wanikiba Air Kiribati n te tai ae e rangi ni maan. E kona te Minita n taekinna bwa iai ngkai ana kainibaire ibukin katamaroan te kibakiba? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Onotoa:-

I kukurei n taekinna bwa iai ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri

ibukin te katamaroa n te kibakiba rinanon te bobou nakon Air Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita n ana kaeka ao I taku bwa e katerea bwa iai ngkai ana kainibaire te Tautaeka are e tauraoi ngkai n tobwa te kanganga ae e a nang wene ni maan n ana kambwana te Air Kiribati. I riki n tabekia Madam Speaker bwa n taai aika nako ao kiban Onotoa ti kakoaua bwa bon ti tewaana te wanikiba ngkai ae kibakiba ao bon kaain naba au abamwakoro a bon ataa te kanganga. Ma ngke e tia te wanikiba are titewaana are e kabonganaaki ao e a ti karina naba ni manga taonaki kiban Onotoa inanon te maan ae teniua te kiba. Ao iai te kanganga are kanga e a reke kibaia n te tai anne bwa moani kibaia ngke e moan kiba te wanikiba ao e taonaki bwa iai te kanganga. Ao manga kauouan onean mwiin kibaia e a manga taonaki naba bwa iai te uruaki n te wanikiba. Ao okina mai Nikunau ao e uruaki rabwana ao e a manga karaoaki ao e nang oimwi kiban Onotoa. Ao ngkanne te kauabong are tia manga ongora ao e a manga aki reke naba kiban Onotoa ian are e bon bong bongin te karau.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki naba bwa ana ataia kaain Onotoa bwa kibaia e nang mwannanoaki ma are ti noori kanganga aikai n aron ana wanikiba Air Kiribati ma bon titewaana ngkai ae kabutia. Ngaia are I kan bubutia te Minita tera ngkanne kanga ana kainibaire ana Botaki ni Mwakuri n tobwaa aron te kanganga aio bwa e aoria n are a buokaki riki aron rokoia bwatintia mai buki nakomai ao n noran naba n taai aika nako ao e bon nang kanganga bwa a rootaki riki aoraki ni kiban Onotoa n taai aika nako. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao ko rabwa riki te Tia Tei ibukin boutokan ana titiraki ao e koaua bwa ti karautaeka n te bwai aika a riki n taai aika nako ao e koaua bwa ti bon kakoaua bwa e bon rootaki Kiribati ni kabuta n te kanganga are toabuakan ara wanikiba ae ngaia ae roota te kibakiba inanoa. Ao raonaki naba n aki mwaninga taekaia kaain te Aono n Raina ma Rawaki are a rootaki naba n te kanganga aei. Ao n aron au kabwarabwara n taai aika nako Madam Speaker ao ti taekinna are bon ti uowaa ara wanikiba n te tai aei ma tewaana e rangi ni maan ni wene, ao n aron kaongoakiu e na moana kibana n te wiiki ae boou ngkana arona bwa e nako kabwatakina man te tabo are e

tararuaia. Ao e koaua man te naan bwaai aika riki n taai aika nako n aron are e taekinaki ao a bon riki ma aron ana babaire te Air Kiribati ma te rabwata are e tabena te kibakiba bwa te moanibwai te *safety* kanga maeuia ara botanaomata.

Ngaia are ngkana iai te bwai ae nori ate Air Kiribati ma te rabwata are te CAK bwa ko noria bwa e na iai te kabuanibwai nakon te wanikiba ao mai ikanne are a tuatua naba bwa e na moa n tauaki te kiba bwa e na karaoaki moa tera ma tera. Ngaia are ti nanokawaki n anne bwa tao e koaua akanne bon bwaai aika a kakaaraoaki n taai aika nako ma ngkai tia nang namakina te kanganga ngkai e rotaki naba ma te reitaki ma aban tinaniku are e uouoti ara *spare part* ao n aron are I taetaekinna mai mwaaia n taai aika nako ngkana e rootaki tewaana te wanikiba ao e kuri n aki namakinaki. Te maan ni wene nako bwa ngkana e kona n ae rootaki te wanikiba n te wiiki aei ao e roko naba n te wiiki aei ana *spare part* ngkana e a otanaki naba n te kiba are te kauabong ke te kaabong mai tinaniku. Ma ngkai akea te kiba ao e rootaki te wanikiba teuana ao e kona n tiku n tataninga ara kiba are kanga te naan *charter flight* are teuana n te namwakaina.

Ngaia are aikai bwaai aika riki n te tai aio ma e koaua ti na kataia ni keiaki ao iai ara nonori kanga n te

tai ae maan bwa ti na kanga ni katoka te aoraki aei iai kanga ara kataratara ni manga karokoi riki ara wanikiba aika a tamaroa riki are ti na kona ni manga katoka te kanganga aei, ao tao wanikiba ake a bon rangi n okioki uruakia tao ti nang kaokinako ngkanne aongkoa ara kantaninga ngkanne bwa uowaa bwa e na tiku i Tarawa ao tewaana ngkanne ti na kona ni kanakoa nakon te Aono ni Mainiku. Aikai ara kantaninga ao ti mwakuria ngkai aio ao ara kantaninga bwa e na tia aikai nukan te ririki ni kaaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei iai riki buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita eng I taku bwa n taai aika nako ti karabwa n ana babaire te Air Kiribati ae boou. Ao eng ti kakoaua kiban ngkai Kiribati kanga bon ti teuana n te wiiki ngkekei ngkoa e kona n reke tao kiban Abemama tao teniua te tai n te wiiki tao tera riki tao abamwakoro ake tao a taneiai n rereke kibaia n te wiiki. Eng ma ti noria ngkai bwa ai bon tewaana moa te wanikiba ae kiba ao e a kataia ni barongaia bwa ai ti teuana te kiba nakon teuana te abamwakoro. Ma ngkai ti noria bwa iai te naan kanganga ao ti noria naba bwa te Tautaeaka ni ikotaki ma ana Botaki ni Mwakuri te Minita a tia naba n tobwa te kanganga aio

bwa a tia ni karaoa kanga uoua te kiba tao e kiba nakon te itera maiaki ao e kona ni moana ngkanne te abamwakoro teuana.

N aron are ti noria ngkai ao ti karabwa bwa e a manga reke ngkanne kiban Onotoa kanga kaonrakean riki te wanikiba ngkana arona bwa e maawa ngkana e oki man te itera Maiaki. Ngaia are ti karabwa te Minita n ana iango aio bwa kanga e a buoka riki ara kanganga ngaira kaain Onotoa angin te tai are e taotaonaki kibara e a reke ngkanne tokaia bwatintia ake a nang wene ni maan ao tera ngke e a kateimatoa te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ngkai ti tewaana moa te wanikiba ao tataninga naba are ana kauowaa. Ao mai ikai Madam Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua E rabwa abwa n aron are I kabwarabwara naba mai mwaaina e bwaka n au maroro n ae nako aio ma n are I kabwarabwara naba n taai aika nako bwa bukin ae ti tewaana moa ara wanikiba bwa ti na katia moa n tiku n arona ae teuana te kiba n teuana te aba inanon teuana te wiiki. Ao ngkanne n aron are I taekinna naba te kaonobong ao te Tabati kanga e kataua te Air Kiribati bwa ana tai ni kona ni *maintenance*

ana wanikiba ao ngkana arona bwa tao e aki roko n taina are e na *maintenance* n te tai anne ma e maawa te *weekend* anne ao e na kamanenaaki ngkanne ibukin karaoan te bwai ae te onea ni mwii ni kiba, ti aki te raka ni kiba ma ti araranna bwa te onea ni mwii ni kiba ke te *recovery flight*. Ao anne ngkanne are e kona ni karaoia bwa ngkana e karako kaain aba bwa tao uoua ke teniua ma a kona ni buokaki n teuana te kiba anne ao e a karaoaki naba n aron are e karaoaki n taai aika nako n aron are e mwaneweia te Tia Tei mai Onotoa tao e karaoaki man te aba teuana ao uoua ke teniua n aba *island hop* naba ke e a moamoani naba ni kangai ao e uotia nako Tarawa. Anne kanga bon ti ibukin te onea ni mwii ni kiba. Ao ngkanne ngkana arona bwa e na kiba ara wanikiba n aron kaongoakiu ao tera ngke e na bon koro bukina bwa te wiiki ae boou aongkoa e nang kiba ngkanne are te kauowaa ngkana arona bwa e kiba te kauowaa ao ngkanne tao e na kona ngkanne n okira kibakiban aba ake tao uoua te tai ke teniua te tai n te wiiki, ao e nang toki naba ngkanne kanga te *back lock* ke tao te naan raa are a rawata bwaai a tuai man nako ao aomata.

Ngaia are ara kantaninga bwa e na koro nanon anne N na aki mwaninga naba tarira ma mwanera ake n te Aono ni Mainiku bwa n aron are I taekinna iai ara wanikiba

ae ti kataratarai ngkai ma ngkana arona bwa e roko moa tewaana ma a nakoraoi aika uowaa ngkai bwa ti kona n tau ni karokoa te tai are e a manga roko ni uowaa are aongkoa ti na kaokii ao ngkanne tao e na kona n reke buoka te itera mainiku imwain te tai are e na bon roko raoi te wanikiba aika a toamau riki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika; I taku bwa e a bon rau n nanon te Tia Tei mai Onotoa ni kaekan ana titiraki ao ara tai ngkai e ai bon 25 nakon 1 nanona ti nang bon riaini manga motirawa ibukin ara katanwaou ao iai ara titiraki akana a tiku n te mwai ai ae itiuu ao bwa bon waniua ao teuana e a tia ni *withdrawn* ao are bon iai ara tua ian ara *Rules* tao kam a butimwaa naba Taan Tei ake ami titiraki ake aki nako n te bong aei kabanean bongin ara Auti kam a butimwaia te *written question* ao tia motirawa nakon ara katawanoua a tia manga kaitiboaki n te aoa 2 ikai. E rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Te Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ngaia ara moan kaoti are e toka iaon ara Ota Beba n te bwakantaai aei bon te kaoti ae e na

tabekaki iroun te Chairman n te Public Account Committee ao bon te Tia Tei naba mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao I anganiko n te tai aei bwa koa kanakoa am kaoti anne.

**ANA RIBOOTI TE HOUSING
COOPERATION IBUKIN TE RIRIKI
2010 NAKON 2018**

Hon.Tauanei Marea; Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa ana kaoti te Komete ibukin ana mwane te Botanaomata ao I a kan rimoa n ang ate bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ma kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te mataniwi n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao ni ikotaki ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau ao ai bon kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri.

Ao taekan te kaoti are nambwana 19 ane e kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata ae e a tia n taiboranaki bwa Beba No.45/20 ma ana iango ni ibuobuoki iaon ana akaunti te botaki n Auti ke te Kiribati Housing Cooperation ibukin ririki aika a toki 31 n Ritembwa 2010 nakon 2018 ake a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa Beba No. 37/15 ao nambwa

8/17, nambwa 9/17, nambwa 41/18 ao nambwa 3/20.

Madam Speaker, I kan moana au maroro n anga taeka tabeua iaon te kaoti aio ao tao tein au maroro eng e na iai au kabwarabwara ae uarereke iaon tao bon iaon karaoan rinanoan te ribooti ao ni ikotaki ma iaon ana kaeka te Tautaeka. I rimoa n anga te kaitau ibukin te mwiokoaki are ti a tia n anganaki ngaira Komete, ao I kan katerea riki n atongi araia ara Komete ibukin naba ongoraia kaain Kiribati.

Hon.Taoaba Kaiea temanna te Tia Tei man TUC

Hon.Teima Onorio te Tia Tei mai Arorae

Ao ngai Hon.Tauanei Marea te Tia Tei temanna mai Nikunau.

Eng ti kakaitau nakon te mwiokoaki are ti a tia n anganaki bwa ti na tabeakina tararuan ke kabutan te Komete aio ibukin tararuan ana mwane te botanaomata. Tao bon bwanaia kaain te Komete te Tia Babaire ni kaitau nakon te Oteta Tienera are Eriati Taumwa Manaima ma kaain ana aobiti ao bon te kaitau naba nakon te Tia Babaire n te baba n tararua n te Botaki n Auti are nei Ritite ao te CEO are Momoe ma aia tia mwane ao ai bon nakoia ara Tia Koroboki ke ana Tia Koroboki te Komete are Iatiri

Teuamori ao Transcriber nei Tieneviu Tetaake.

Te Tia Babaire tao teutana te rongorongong ibukin waakinan karaoan te ribooti e aonga naba n ae kanga e matata te ongora iai ao irouia te botanaomata eng ao iai kanga aron taian maroro ae ti karaoi tao bon te moan maroro eng te maroro ni kamatata kanga ti aranna bwa te maroro ni kamatata n taetae ni imatang e nang kabonganaaki te taetae ae *briefing* ao aio te maroro are ti iraorao ma ana aobiti te Oteta Tienera ao ti rinanoa kanoan te *management report* ke te ribooti aio are e otinako imwin aia maroro ana aobiti te Oteta Tienera ma te Botaki n Auti inanon tuoakin ana akaunti te botaki n auti n te ririki teuana ma teuana.

Imwin rinanoan te *management report* anne ao manga iai ngkanne te maroro teuana are ti aranna bwa te maroro ni ukeuke. E nang ataaki n arana n taetae ni imatang bwa *inquiries* ao aio ngkanne are ti karaoia ma te botaki n auti. Ao kanoan aio are ti bon rinanon naba te *management report* are ti a tia n rinanona inanon te *briefing* ke te maroro ni kamatata ma ana aobiti te Oteta Tienera ao ti rinanon naba te akaunti ke te *financial statement* are e a tia ni kawenea te Oteta Tienera ao ti bon rinanon naba bwaai ake e tabeaianga iai te

Komete imwin ana maroro ma ana aobiti te Oteta Tienera.

Tao imwin taian maroro akana uoua akanne ao ngkanne tia kona ngkanne ao a tauraoi ngkanne ara iango ibukin karaoakin te ribooti iaon ana kukune te Komete ao ana iango ni ibuobuoki te Komete. Tao ibukin te rongorongong te Tia Babaire ao n aron are e bon oti n te ribooti eng ti karaoi kanoan ririki akana 2010 nakon 2018. Ae kanga nimaua taian ribooti inanona n aron are e bon oti n te ribooti anne.

N nang roko ngkanne inanon te ribooti te Tia Babaire ma e koaua ibukin tao eng aki taun naba te tai bwa ngkana arona bwa N na bon rinanon te ribooti aio ao e na bon rangi n abwabwaki. Ma N na kataia ni kakimototoa bwa au kantaninga bwa bon Taan Tei a tia ni wareware n te ribooti ao te botanaomata are e a bon kona n reke te ribooti aio irouia bwa e a tauraoi ngkai n noraki iroun te botanaomata.

Ao eng iai ana kukune te Komete n aron are n aron are e teretere n te ribooti are man mwakoro 5 rikaaki tao mwakoro akana mai moa eng are bon bwaai aika a ti taekinaki iai taekan taben te Komete ke katabeana ian te Tua ae Maungatabu ao katabeana naba ian te tua ni kairiri n te Maneaba ni Maungatabu. Ma are e mwakoro 5 rikaaki akanne ana kukune

ngkanne te Komete iai ana kukune te Komete ana nonori te Oteta Tienera tao ana kakaonimaki te botaki n auti n iri nanon tua, nikoraoi te botaki n auti ke n taetae ni imatang te *financial performance* ao anne are ti taraa ana karekemwane te botaki n auti ana kabanemwane te botaki n auti. Ao ai tein biribirin ke nikoraoi te botaki te auti inanon ririki akana 2010 nakon 2018.

Ti rinanon naba tein raoin te botaki n auti iai naba ara kukune iai nikoraoi te botaki n auti ke n arana n taetae ni imatang te *financial position* are tin anon iai ke ti kaota iai marurungin te botaki auti ni kaitarai ana tarau ke ana *liabilities* ao ti noora naba ngke ti tara naba tein ana mwane ni mwakuri ke ikotan kaubwain te botaki n auti man ririki akana oti akana 2014 nakon 2018.

Eng iai kanganga akana e noori naba te Komete ao e kukurei naba te Komete ao ngaia are ti karini naba inanon te ribooti kanganga aika e aitara ma ngaia te botaki n auti inanon ririki akana 2010 nakon 2018. Ao ngkanne iai tabeua taian kanganga akana ti na katerei n aron teuana tauan mwiin bwaai are e akin ang raoiroi ke are ti bon koreia n taetae ni imatang ane *poor recovering system* ao iai naba te kanganga iaon te onobwai ao boon auti te kanganga iaon te tango

mwane n te botaki n auti ke *house loan receivables*.

Iai naba te tabeaianga ke te kanganga iaon te batua, taian auti ni maeka are e ataaki arana ae te *asbestos* ao iai naba te kanganga iaon ane te kabanea are *BBI*. Eng, tao e bon mwaiti riki kukune te Tia Babaire ma akanne riki aika e bon katuruturua te Komete ae tao akanne aika e nan ang korakora iai rotakin iai korakoran ke marurungin te botaki n auti. Iai ngkanne iango ni ibuobuoki akana mena iaon iteraniba 11 ni mwakoron te ribooti ni mwakorona 6 iai ana iango ni ibuobuoki te Komete ao eng I aki naba kan wareki taian iango ni ibuobuoki akanne ma are e a bon teretere inanon te ribooti taian iango ni ibuobuoki.

Te ribooti ao iai reitan taian rongorongongo ke e ataaki n arana n taetae ni imatang ae *annexes* te naan reita n rongorongongo akana nim naba ma te ribooti. Tao n reitan tao ngkana kam noora te reita n rongorongongo ao aki bane n rin taian bwaai ake ana riai ni karinaki ian are e a bon rangi n rawata te bwai ae e na karinaki tao riki te miniti, minitin ara bowi ngaira kaain te Komete mwiin ara maroro ma kaain te Housing ao bon kaain ana aobiti te Oteta Tienera.

Ngaia are ti korea ngkanne kanga te *note* ae kanga a tauraoi ni karekeaki akanne man aobitin te PAC. Te Tia Babaire ngkanne tao N na maroro teutana ngkanne iaon ana kaeka te Tautaeka ao ti kaitau bwa ti tabeka te bwana ni kaitau nakon am taibora te Tia Babaire ngkai eng I taku bwa e korakora uneakinan aio kaekan ana ribooti te PAC mai iroun te Tautaeka ao ti kakaitau bwa e a tia ni katoka ana kaeka te Tautaeka nakon ana ribooti te PAC.

Tao imwain ae N na kanakoa te maroro ae uarereke ibukin man ana kaeka te Tautaeka ao eng I kan katerea naba bwa eng iai te *induction* are e karaoaki ao e karaoaki nakoia ngaira kaain te PAC bon ibukin karekean buokara ao matatara, bwa tera raoi ae kaotakira raoi n ana mwakuri te PAC ao bwaai aika ana riai ni karaoaki. Anne are e karaoaki te *induction* aio inanon moan te ririki aio ni Maati ni karautaeka bwa te ribooti aio e tia imwain te *induction* aio ma imwin te *induction* ao e mwaiti bwaai aika tia noori ngaira kaain te Komete ao e reke te ota bwa e kanga raoi aron bwaai ake ana karaoaki inanon tibwangara n te PAC.

Tao ni ikotaki naba ngkanne ma aron te kaekaeka nakon ana ribooti te PAC ma I anga naba te kaitau nakoia ake a tia ni mwanena te *induction* aio. Ti kaitau nakon te New Zealand High Commission ao te

New Zealand High Commissioner kaain ana aobiti te Tautaeka n New Zealand ao te UNDP are ngaia a karekea te ibuobuoki nakon te *workshop* aio. Te *workshop* ti karaoa te *zoom* ma ana rabwata te UNDP i Biiti ao ni ikotaki ma rabwata ake a irekereke ma taekan te PAC n te aono n te betebeke n aba aika irarikira. Ti karabwarabwa bwa bon ngkoe naba te Tibiika kaain naba te *workshop* arei ao I taku bwa e nang bongana ao e rangi ni kakawaki te *workshop* arei. I ongo bwa are e na manga karaoaki te *workshop* anne nakoia Taan Tei ao au kantaninga tera ngke e reke naba anne bwa e aonga n ae bon matata raoi nakoira aron ana waaki te PAC ma baikara ake ana riai ni kainnaoaki ibukin te botanaomata.

Ao eng man anne ao ngkanne I bon ti kan kaota nanokawakin te Komete n aron norakin ngkanne te kaeka ke ana kaeka te Tautaeka nakon ana ribooti te PAC. Ma e aoria bwa tao ana reke aikai bwa taian katamaroa nakon taai aika ana roko tao riki man ana itera te Tautaeka. Ao tao bon te moan ngkana ti bon taraa tein ana kaeka te Tautaeka are e wene bwa beba No.1/21 eng ao ti noria bwa e bon mwakoro iai *briefing to His Excellency te Beretitenti* nakon te PAC report. Eng kanga ti noora aio kaain te Komete bwa aio kanga ti aki ataia ngkana aio raoi aron tein te kaeka ma tao anne te Tibiika Madam

Speaker te bwai ae kona noria man am taibora ao e na katamaroaki bwa aekakira tein raoi te *response* man ana itera te Tautaeka. E aonga raoi ae kanga e bon kakan raoi aron tarakina ao e bon *professional* ke *formal* ke e kanga raoi. Bwa n aron tein are e mwakoro ao tao bon te *briefing* ae katauraoaki ibukin ana kaekaeka te Beretitenti ao e a katokaaki naba bwa ai bon te *response*.

Ma tao tera ngke iai te *format* raoi ae e na bon riai ni iraki bwa e aonga n ae a bon tei raoi te naan beba ake a kaweneaki nako matan ara Auti ni Maungatabu. Eng tao anne teuana n aron teina n ae ti noria ae e a oti naba iai ae te *briefing*. Eng tao n aron naba ngkanne tao ni bon aron norakin taian kaekaeka akana a oti ao e oti are KAC *response* ao tao bon aio naba teuana tao ngaia are e bon oti are n ana kabwarabwara ngkoa te Beretitenti ao iai te aki rangi tao e aki rangi ni matata raoi ao tao e a reke naba taina ni kamatataaki raoi naba n te tai aio bwa e aonga n ae a wene raoi tao aron taian kaekaeka naba nakon ribooti nakon te PAC nakon taai aika ana roko. Ao eng ngkanne n aron are I taku te *induction* are ti karaoia ao otara ngkanne ngaira kaa in te Komete n aron te kaekaeka nakon te PAC ao ane e bon oti tao bon te *Rules* ae bon oti bwa te *Government Response*. E bon nanonaki raoi ae ena kaeka te Government ti aki te

kambwana e na kaeka ma e na bon kaeka te Tautaeka. Bwa eti are e taekinna ngkoa te Beretitenti are e kangai e a tia ni kaekaeka te kambwana nakon te PAC ao anne raoi are ngke ti weteia bwa ti maroro ma ngaia anne ngkanne a tia ni kaekaeka nakoiria.

Ao te kambwana e a tia ni kaekaeka nakoiria ao ti a kawenei ngkanne ara kukune ao ara iango ni ibuobuoki ao e a kainnanoaki ngkanne ana kaeka te Tautaeka are nanona ngkanne bon te Tautaeka ae e na kaeka bwa e na kaota ana *commitment* nakon taian iango ni ibuobuoki ake e kawenei te PAC ke te Komete. Bwa tera are e tangiria te Komete bwa e na karaoia te botaki n Auti te Tautaeka e na riai ni kaota ana iango ni boutoka taian iango ni ibuobuoki akanne ao e na kawenei tao ana babaire nakon ana kambwana. Kanga anne raoi ae kanga e koteaki n aron are te Government Response. Bwa ngkai ngkana tao ti noori te naan *responses* akanne are e a bon kangai naba te KAC Response. Ao ngkana kam noori angin ana kaeka te kambwana are e bon kangai ti kakoaua, ibukina bwa bon anne aia karaki ngke ti maroro ma ngaia ao ngaia are ti kaweneia bwa te ribooti ma e tangiraki ngkanne tera ngkanne tao ana *intervene* te Tautaeka ngkanne bon te Tautaeka nakon ana kambwana tao bon rinanon te Ministry are e mena iana

ke tera ana *commitment* te Tautaeka nakon ana iango ni ibuobuoki te PAC. Kanga anne otara man te induction ao tao e aonga naba n ae e bon *value* te response raoi bwa mai iroun te Tautaeka ngkana e a kanakoa ana kaeka taian iango ni ibuobuoki.

Ngkana ti noora ngkanne n aron are e a bon oti ane taian ni ibuobuoki ao te kaeka e bon rangi ni uarereke bwa are bon anne kaeka te botaki n auti e na bon riai ni butimwaai taian iango ni ibuobuoki aikai ma tera ana iango te Tautaeka nakon iango ni ibuobuoki aikai. Kanga n aron are e na karinna n aron tao n ana waaki ke tera are e na kona ngkanne ni kaekai. Kanga anne te ota iai ma e koaua eng are tia rinanon moa ke tao tia tiku moa n te kaeka aio n aron teina moa ae ngkai n te tai aio n aron ae ti ataia n taian ma maroro ao tao bon iai tea ki nang matata n aron aikai ao tao ana riki bwa te katamaroa nakon taian kaekaeka riki nakon taai aika ana roko. Bwa tera ngke te Tautaeka e a bon kanakoi ana kaeka n aki manga kaokia nakon te botaki n auti bwa are eti te botaki a kona ni *brief* tao nakon te Beretitenti ma tera ana kaeka ngaia te Tautaeka nakon ana iango ni ibuobuoki te PAC.

Eng tao akanne kanoan aika I kona ni maroroakini n te tai aio Madam Speaker ao tao tia bon ang ariki

bwanara ngaira Komete ni kaitau bon nakoia ake I a tia ni mwaneweia bwa n akean aia ibuobuoki ao e na aki tia ara ribooti iaon te botaki n auti. Ai bon ara kaunga nano tao bon nakon te botaki n auti ana Taan Mwakuri ni kabane, ana keiaki nakon te tamaroa ti ataia bwa e kekerake n aron ae bon oti naba n te ribooti iai te kekerake te kakaonimaki nakon itera akana a katereaki te ribooti tao bon iai itera riki tabeua akana a bon nang kainnaoaki bwa ana katamaroaki tia kaunga te botaki n auti ao riki bon te Tautaeka tia bon kaunga te Tautaeka bwa e na noori raoi taian ribooti ana ribooti te PAC ao ni kakaai bon ana anga ngaia naba ma ana kambwana. E aonga n ae e na bane n tamaroa, ao ti kakaitau n te tairiki ae nako Madam Speaker bwa e nako taian *dividend* ao anne ngkanne tao ai tibwa te kakamwakuri ngkai ae boou ae noraki n te ririki aio ao ti nang kakaitau iai ngaira kaain te Komete bwa ngke noora arei ao ti ataia bwa iai te mwaneka ae tamaroa nakon ana kambwana te Tautaeka.

Ngaia are ti kaitau nakon te Tautaeka nakon ana kekeiaki, Minita ake a tabe ma kambwana ake iai ian aia *portfolio* ae ti kaitau nakon aia kekeiaki ao ara kantaninga bwa e na teimatoa aio ao e na teimatoa ibukin naba bon buokan te Tautaeka bon ana karekemwane aron naba reken ana

mwane te Tautaeka ibukin te botanaomata.

Ngaia are man taeka tabeua aikai Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka te kaoti ane e wene n te Ota Beba ae nambwa 19 Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E rabwa te Chairman n te PAC ao ngkai ko a tia n tabeka am kaoti ao N na kanakoa moa nakon te Tautaeka bwa tia ongora ana kaeka e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a moana te maroro ma te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ao kam na bane ni Mauri. Ao e koaua I a kaitaua te tia tabeka te kaoti ni kaineti ma ana ribooti te PAC iaon ana akaunti te botaki n auti ao are e a bon uotiarake te Tia Babaire n te PAC I anga bwanaan te Tautaeka ni kaitaua ao n reitaki ma ai bon kaain te Komite ni kabane te PAC Committee ni kabane n reitaki ma aia Tia Koroboki te transcriber te Oteta Tienera n reitaki ma kaain te Kiribati Housing Cooperation Board te CEO ao ai Taan Mwakuri n te housing ao ake a bane n tia ni ibuobuoki ibukin kabobonga te ribooti ae moan te tamaroa aei.

Ao irarikin bwanaan te kaitau ngkanne ao tao N nang kaeka

ngkanne kanoan ana maroro te tia tabeka te kaoti. Ao I a moantaai naba ni kaotia bwa te kukurei bwa I butimwaea te kaoti ao te ribooti te Tautaeka n teina ae tabekaki ma kabwarabwarakina iroun te Tia Babaire n te PAC are e tabeka te kaoti aei. Ao e koaua e moana ana maroro te Tia Babaire n te PAC ni kaoti itera ake e na kanakoi bwa kanoan ana kaoti ao kanga uoua bwaai aika e katuruturui irarikin bon bwanana ni kaitau nakoia kaain te Komite ao ake a tia ni ibuobuoki ao bwaai ake e karioi n ana moan taeka ake e taekini bwa kanoan ana maroro aika a rangi n tikiraoi,

1. Bon karaoan rinanoan te ribooti ao anne riki are e turuturu bon imarenaia n reitaki ma ana aobiti te Oteta Tienera iaon rinanoan te akaunti.
2. Ao kauouan iteran ana maroro ngkanne are ai rinanoan ngkanne ana kaeka te Kaitau.

Ma ibuakon naba bwanaau ni kaitau ao I reita ana kaitau nakon te rabwata e a tia ni mwanena aia *induction course* n aron are oti te New Zealand High Commission ao bon te Tautaeka New Zealand ao n reitaki ma te UNDP ao ake a tia ni ibuobuoki iai ao anne ae nang kukurei n te ongora Madam Speaker bwa e kakawaki te bwai ae te kataneiai. Ao te reirei ibukin kanga karababan ao kanakoraoan raoi te

mwakuri iaon kakawakinan ke
tararuan ana mwane te
botanaomata ke kaubwain te
botanaomata.

Ngaia are ti buoka ao ti reita te
kaitau n te itera anne. Ao e koaua
tao e bon teretere are moan iteran
ana maroro n reitaki ma karaoan
rinanoan te ribooti are bon taben te
PAC n reitaki ma te Oteta Tienera
are e rinanon raoi kanga ana ribooti
te Oteta Tienera iaon ana akaunti te
Housing ke te botaki n auti. Ao
anne are bon tabeia ao ti kaitau ma
imwin te maroro ngkanne anne ao a
katebenakoi ngkanne kanga bwaai
ake arani ngkanne bwa a nako
ngkanne aia kukune ao irarikin aia
kukune baikara bwaai ake a kunei
ake a bon taku bwa a bon rangi ni
material ke a bon rangi riai ni
katebenakoaki ao ni kaotaki bwa
kanga kanganga. Ao ngkana ti aki
kanganga ao tao bwaai aika
achievement ke bwaai aika a tia ni
karaoaki n te *Housing* ae moan te
tikiraoi. Are a kona n tei bwa
manga katoto irouia rabwatan nako
ana rabwata te Tautaeaka ake e
nikirana. Ao irarikin ngkanne aia
kukune n aron are a tia ni
katebenakoi ao a karaoi ngkanne
bwaai ake arani bwa aia iango ni
ibuobuoki.

Ao iaon ngkanne aia iango ni
ibuobuoki ane e a tia n taekinna ae
e abwabwaki ke tao a arangi ni
mwaiti kanga taraana e kaan bwii

tao waniua riki are kanga a bon oioi
riki ana iango ibuobuoki nakon te
botaki n auti ao n aron are I a tia ni
maroro ma kaain te botaki n auti e
reke au tai ma ngaia ngke ingabong
ma tao I bon aki kaoti teutana te tai
ngke ingabong bwa are I nako ni
maroro ma te Tia Babaire n te Board
are mai mwaaia ao ngkai ao n
reitaki ma te CEO ao ti rinanon
ngkanne kanga kanoan ana ribooti
ana Komete ni mwane Kiribati ke te
PAC ao I rangi ni kukurei n
taekinna bwa n aron are e kainga
naba te Tia Babaire a bane ni
butimwaeaki iango ni ibuobuoki
aikai iroun te Botaki n auti.

Ma e koaua ngkanne tao N na ti
kaitara ngkanne ke tao ni buoka
kabwarabwarakin are kanga e bon
taekinna riki ni kauouan iteran ana
maroro are ana kaeka te Tautaeaka.
Ao anne ngkanne tao e koaua I a
butimwaea tao e koaua te raraoma
ke tea ki rau n nano ke te tabetabe
ni iango n aron kanga tein ana
kaeka te Tautaeaka kanga ti aki anne
raoi Kanga tiaki anne raoi te
kantanninga ae e na uotaki. Ma
tao e bon eti are kanga e oti n
ana maroro kanga ni bon te wiki
ae e nako iaon aki rangi n otan
raoi te aekakira te ribooti ae e
kananonaki, bwa are e bon aki
rangi n itiaki raoi n ara Rules ke n
ara Tua ni kaetieti. Bwa are e
koaua tao bon te Tautaeaka ae e na
kaeka.

Ma are kanga ni bon te ota are te Tautaeka aikai ana kambwana, ao kanga ngaia te tia bwaibwai. Ngaia te *Major Share holder*. Ngaia are Tia Babaire are e tekateka bwa te Tia Babaire ke te aobitia are e rineia te Tautaeka bwa e Tibiika n ana Board te Housing; ngaia ngkanne rabwatan te Tautaeka bwa are bon te Share holder n te kambwana anne.

Ngaia are kanga e kuri ni mino bwa te kantaninga bwa ngkana e a tia n anga ana response, tao te kambwana ke te Management are e a tia n rinanon te Board. Te kantaninga bwa e a tia ikanne naba n roko iroun te Tautaeka.

Ma are tao e koaua, are e boni katerea te Tia Babaire n aia taratara e na bon nako te *response* mairoun te Tautaeka. Ma are angin te tai e bon kona n ti tebo te *response*, bwa are bon anne aan ana *response* te *Board* ke are e tekateka ikanne te Tautaeka bwa kanga ngaia te share holder n taraua te kambwana anne bwa are bon ana kambwana te Tautaeka.

Ma tao aikai ngkanne itera ake a na katereaki raoi iaan te Rules, ao I taku bwa n ara katamaroa are ti a tia ngkai n tauraoi ni maroroakinna nakon ara kaetieti n ara Auti aei; (*Revise Rules*) are e na manga tao kanoan mwin te marooro ma ana ribooti te PAC. Imwin aei ao I taku bwa iai

ngkanne te katamaroa ane tao ti a tauraoi ni maroroakinna.

Ma akea kanga te kantaninga ae tao e kamangoraki te PAC are man ana itera te Tautaeka. Ma kanga anne baika a tia ni karokoaki are e kanakoi te *Housing* are e a tia n roko iroun ana Board, bwa are baikanne e a tia n rinanon te Board. Are a tia n riki bwa kangta aia *comment* ke aia ribooti ni kaitarai ana kukune ao ana iango ni ibuobuoki te PAC. Akanne naba ake a boni karokoi ngkanne iroun te Tautaeka.

Ma tao e koaua ngke tao e aki karaoaki n aron are tao te briefing bwa e a manga karaoaki taekana ae e boou, tao ni kaea nanon are e bon tangiria tao te Rules are e oti n te Government ni kangai. Aio ngkanne ai bon ana ribooti te Government e a manga kaoki naba ane tao e a tia ni karokoaki imatan te PAC. Ma e aoria tao ai kakaeen ngkanne n aron are e taku; tao ngkana te Format ke tao taekan tein te ribooti are e na taraki bwa e aki nako mairoun te kambwana ma e a nako mairoun te Tautaeka.

Ma n aron are I kananona, are bon ti tebo taekan. A kona n ti tebo taekan te ribooti. Ti ngkana e na rangi n kaokoro ngkana bon iai ngkanne manga ana Kukune riki te PAC man ana kakaeka te *Board* ae e na rangi n kaokoro ae e na rangi n bubura kaei.

Ao teuan te bwai ae kanga I bon ti kani katerea, bwa are n tabetai ana kambwana te Tautaeka ao te baere bon iai naba tiana iaan Tuan te kambwana are a na bon tiku bwa e na bon kaitarai kanga ana kabanemwane man ana karekemwane are e boni kona ni ibuobuoki iai.

Ngaia are n tabetai tao e koaua iai itera tabeua ake e na tangiraki ke tao a rangi n bubura, e aki kona ni kaitarai te kambwana anne ao tao e nang rinnako te Tautaeka ni kangai. Tao ai taben te Tautaeka aei e na kona ni mwaneni bwa are kam bon ataia, are bon te Tautaeka e bon ti kakabwata ana kataumwane ibukin ana rabwata akj e bon tararuai. Tao te naan Kambwana ma te naan Co-operation ke te SOE's a boni kona n raa. A kaokoro aia kataumwane ma ana kataumwane te Tautaeka, tao itera tabeua aikai aika a na kona ni kaetaki ke tao ni kamataataki iaan ara Tua ni Kaetieti ke te kaetieti ibukin Waakin Bowin te Auti ni Maungatabu.

2. N aron are I karautaeka iaon tein te response are kanga akea, e na taraki bwa tao e a kamangoraki tibwangan te PAC man ana itera te Tautaeka. Ma tao bon iai te aki rangi n mataata n aekan tein te ribooti.

Kanga e kaotaki are kakawakin te ribooti n aron ae e taekinna te Tia Babaire, ke kakawaki ana kaeka te Tautaeka e na boni kaota naba ana *commitment* ke taben te Tautaeka ae kakawaki bwa are tao bon ana kambwana ke ana SOE.

Ti aki birinako man te koaua anne, ae kambwana ni kabane ke ana kambwana te Tautaeka e bon tabeni te Tautaeka. Ma are e kona n ae te aeka n tabe are e a rinanon te Tua are e a bon manga tia ni kateaki ibukin te kambwana teuana ma te kambwana teuana.

Ma are e aoria bwa are akanne itera aika tao e a kona ni katamaroaki ngkana, ma kanga ti reita te koaua are e raoiroi n oti ana *commitment* te Tautaeka. Bwa are tao ai anne kaotan te *commitment* ken anon te Tautaeka rinanon tein te ribooti ao anne ngkanne ae e na karaoaki. Ma I taku bwa iai angana ane ti a tia ni katamaroa n ara kaoti nakon te onono n te *Rules*, ngkana ti a rinanon te Kaetieti riki inanon ara katamaroa nakon te itera ke Kaetieti n ara Auti are e kaineti ma ana mwakuri te PAC. Bwa I taku bwa e kakawaki ae e nang kaitiakaki te itera arei.

Ao ngkanne tao akanne kanga ana kaeka te Tautaeka ae e tabwanin ke tao e general ni kaitara ana marooro te Tia Babaire n te PAC ke are ngaia are e tabeka te kaoti.

Ao e koaua ngkana ti bon nakon baike tao a bon rangi n katurui riki te Botaki n Auti bwa kanganga, ke I nanona *findings* ae e riai te Tautaeaka n tarai ao riki tao tao te Auti aei e na riai n tarai bwa are e a roko bwa ai kanoan ana Komete te Auti aei ao te Komete are e tararua ana mwane te botannaomata. Ao e koaua a bane n tia ni kaekaki ao ni butimwaeaki iroun te *Housing*. Ao tao uoua ae N na katebenakoi aika I taku bwa a rangi n kakawaki, bwa teuana are ibukin tao aki raoiroin te rekooti n aron ane e oti ae tauan mwin bwaai a rangi ni mwarara, kanga aki rangi n tauaki raoi.

Ao tao tiaki ti n te Housing, ao tiaki ti kambwana bwa ni bon te Tautaeaka naba. Kanga ti a kunea ngkai bwa te aekaki n tauani mwin bwaai, kanga tiaki aekan are tauan mwin n ana tai te Korone. Ao ti ataia ngkai ae e teimatoa ngkai kakaeana anga.

Au aobiti are e tabeakina aei ae tao te *PSO* ni kakaea anga ni katamaroa te recording ke tauan mwin bwaai. Bwa ngkana ko rimwina, bon te filing e aki kona n aki rangi n raoiroi.

Kanga te katoto; ngke I roko ao iai kanga iai au iango ni kakaea bwa ti na korea rongorongon te State House bwa e moa ni kateaki n ningai. Ao ti a kainano Madam *Speaker*, ti kanako nako n te

Archives. Nako noori n te Archives bwa ara filing ke ara taua ni mwi ni bon te aobiti e rangi n kanganga, ae a bon akea rongorongon ana moan Auti Kiribati.

Ti a manga nakon te *Archives* ni kakaea, e kanganga naba. Ma ti a tekeraoi bwa e a bon reke rongorongon, bwa are e reke rokon ikai natin te Resident Commissioner are Michael Bancchi bwa e nako ni kaea tera bwa e a unaine, ma natina ngke e uarereke ngke e memena n te Auti arei n te State house.

E roko bwa e roko ni kaea ana ka-75 te Battle of Tarawa ngke kanga e boo. Ao e a roko ao e a roko ni maekan te High commissioner, kanga ana iruwa te Ai Kamitina n Nu Tiran are e a kairia nakon te Reception ke ana Botaki te Tautaeaka kanga ni kaitau ibukin te Botaki ae e rangi n kakawaki aei.

Ao e a kaira ngkanne te Unaine aei ao e a bubuti bwa e na marooro. Ao e a reke au tai ni marooro ma ngaia, ao ngaia are e a reke te rongorongon anne bwa are e kangai: '*ngke I ataeinnaine ni uarereke ao I mamaeka n te Auti ane ko a manga maeka iai. Ao e kateia tamau n ana tai n 1954*'.

Ao kai ngaia anne ae e a reke ngkanne rongorongon ana moan Auti Kiribati arei are e kateaki iai.

Ngaia are e eti ae anne ana kanganga te Housing, ma te bae ti kakaitau iai. Bwa ni moan ngkai waakin te bae e aranaki bwa kanga ai te transactive system, are kanga a bane ngkai ni kataki ni karaoaki rinanon te bwaai n rabakau aika a booua, aron kanga kabutan rongorongon te mwane ma tauan mwin bwaai. Kanga e a moanna n tamaroa ngkai ana taua ni mwi te Housing.

Ngaia are aikai ririki ae a rangi n maan man 2010 akaunti aikai nakon 2018. Ma are e kakawaki ae boni kaotan kanganga ma ana kaeka te *Housing*, e a tia n rinanon aei.

Ao ti kaitau nakon ngkai kanga bon te waaki ae e a kataki kanga ni kaunga te Tautaeka n reitaki ma te Bangke ae e nang kaungaki te waaki ni kanako rongorongo ao n iokinibwai iaon bwaai n rabakau aika a boou. Kanga te *transactive business information system* iaon bwaai aika te *internet* kamanenan kombiuta. Ngaia are kanga aia ibuobuoki ngkanne anne.

Iai naba teuana te kanganga ane e katebenakoa ibukin bon te maintenance. Anne bon te kanganga ae e rota ana program ke ana waaki te *Housing*. Bwa te bwai ae e riki, e bon aki tau ana rent te Housing bwa e rangi n uarereke. Boon auti ngkai aika a maeka iai taani mwakuri, angin te tai ae

buokaki. E *subsidize* iroun te Tautaeka ngaia are te house rent e rangi n uarereke. Bwa e aonga naba ni kona ni kaitara te tia maeka iai.

Ma ti kaitau bwa n 2017 ao e anga baina te Tautaeka. E anga te *subsidy* \$1.16mirion. Ae ngaia ngkanne e a noraki n te akaunti man 2017 bwa e a tamaroa ngkanne ana akaunti te *Housing*.

Ao ti kaitau naba n aron te naan ribooti n ane 2010 nakon 2013, e aki rangi n raoiroi ana akaunti te *Housing*. Kanga te taeka are te *disclaimer*. Kanga te taetae aei irouia te naan akaunti ao Oteta, e aki rangi n raoiroi.

Ao n 2014 nakon 2015, e *qualified*. Qualified naba tao e a raoiroi riki nakon te *disclaimer* ma *qualified* bwa iai baika e aki rauaki nanon te Oteta Tienera iai, ae tao aki rangi n raoiroi rongorongo ake a katuaraoaki. Ngaia anne.

Ma ti kaitau bwa te akauti n 2016 nakon 2018, ao e a oti ngkanne n ana ribooti te Oteta Tienera bwa e *Unqualified*. Ngkana e Unqualified, teina ngkanne a nanoraoi ao e a tikiraoi ana akaunti te Botaki n Auti.

Ngaia are tao aei bon tekaitau ae e kakukurei nakon te Board ao te CEO kanga n aia kekeiaki mwaka. Te kekeiaki mwaka n tobwa ana

mwane te botannaomata, bwa angin te tai e a oti n ana ribooti te Oteta ae e kona n ae e a oti ae e tobwaki raoi ao riki tao kanganga. Tao te tobwa are angin te tai ngkana iai te kanganga, e kona n iai te kanganga n te rongorongo ae e aki kawakinaki raoi.

Aki tauaki mwin te naan rititi, kea ki tauaki raoi mwin te naan *invoices* ae ngaia ae e kona ni kangai te Oteta Tienara; I aki rangi n kariaia ma te ware aei bwa are aki tau te naan rongorongo ke te naan evidence ni boutokaia.

Ma ti a kaitau n te kekeiaki mwaka nakoia kain te Housing ni kabane; man te CEO nakoia ana taani mwakuri ao ake a boni karaoa te akaunti. Bwa I taku bwa aei ae e kaota te tamnei ae e raoiroi.

3. Ae I a ti kaotinakoa naba ae e aranaki bwa te PPI. E rangi ni teretere n ana akaunti te Housing n ririki akan a koteaki akanne 2010 nakon 2018, ao riki n ririki akana 2010 ake kanga aki raraoi iai ana akaunti iai te Housing nakon ana taratara te Oteta Tienara. Te bae e aranaki bwa te PPI ke n aron are e bon taekinna te Tia Babaire ke are e uota te kaoti ke te *Prior Period Items*. Kanga baikai bon ti te naan kaetieti. Kanga e aranaki bwa te naan *adjustment*. Ao aikai a kona n riki ao a kona ni bubura, a kona ni uarereke. E bon nakon raoiroin kanga biribirin te

karoko rongorongo ao te anai rongorongo. Bwa are angin te tai e kona n ae a rangi n rimwi te naan invoices, ngaia are a kona n rimwi te naan invoices n taina ake a na bon kaineti ma te ririki arei.

Ao ngke e a in te akaunti ao e a in te akaunti n taina are bon te ririki aei, ao a tibwa roko ngkanne mwin te naan tiati ibukin ririki ake mai imwaina. Ao tiaki ti te kabanemwane, e kona naba n te karekemwane.

Ngaia are manga taben ngkanne te Akauntenti, e na manga kaeti ngkanne rongorongon bwaai akanne ake a rimwi nakon aia ririki ake kanga a na bon riai ni kaetaki nako iai.

Ngaia anne ngkanne te kaetieti ae e aranaki ngkanne bwa te *Prior Period Items*, te naan *adjustment*. Ao tiaki te karekemwane ma te kabanemwane naba.

Ngaia are e kona n ae e aki rangi n eti te akaunti ngkana e ribootinaki, bwa are te Housing, e a waaki iaon te *approval base accounting*.

Ma bon aikai itera aika a kona ni manga aki rangi n karaoiroia ngkana a ririmwi kaetan rongorongo ao bwakamwane. Ma are e koaua e kararaoma ngkana e a rangi n bubura, tera ae e a riki. Tao e aki ririmwin nako ana men

ate Housing ni kakauring ni kangai; a tuai mani bwara ami tarau aikai ke tera. E a bon nako ni mwananga n rikoi.

Ma aikai ngkanne n aron otau iroun te Tia Babaire n au marooro ma ngaia, aikai ngkai aika a na tarai bwa a na katamaroai ngaia ane e bon nano uoua te Oteta Tienera ao tao bon te PAC ngkai e a rikirake ni bububura kanga aron kaetieti aikai, bwa a riai n aki bwa a boni kaota ae e aki raoiroi te mwakuri.

Ao tiaki ti iroun te *Housing* ma irouia ana *customers* akanne.

Ao iai naba teuana ae I a ti kan e aki rangi n mena ma e kakawaki ibukina are e a raoiroi ngkai, kanga te tangomwane are n te *Housing*. Bwa are anne teuana naba ae e rangi n ibuobuoki te tango mwane n te *Housing* irouia ake a uarereke booia aika taani mwakuri, ae a kona ni kamanena te tango mwane anne ibukin karikirakean te mwengaraoi ni mwengaia.

Ao ti kaitau bwa mangkoa ni karokoa te tai aei, ao e rangi n tararuaki raoi te itera aei. Ti kaitau irouia ake a tia ni bane n tekateka n tararuiaia.

Iai naba temanna te Tia tei ae e tekateka ibuakora, e a tia naba n tararuia te *Housing* ao e rangi n tararuaki ao e rangi n rikirake. Ma

e a rangi n bubura ngkai bwa are e uarereke ao e a rokoroko ngkai. E rikirake man iraua te nga ao ngkai e a raka iaon \$1 te mirion ke e kaan \$2te mirion.

Ao ngkanne te bwai ae e riki ngkanne, e a rangi n ewa te tangomwane mai iai. Ma are e bon eti are ngkana e bubura ao e a manga rawata te mena, ao e a kona ni manga mwarara aron tera.

Ma e rangi n tikiraoi te ribooti iaona bwa e biriakinaki ngkai irouia kain te Housing ao tao ibukina ngke e bon rangi n tararuaki raoi, e bon raka tao tea ki ongotaeka ni kabwara tarau ma e rimwiaki.

Bwa are e koaua, iai bon ana tabo te Housing se kanga ana section are e tabe ma te kateitei.

Ao ti kaitau naba bwa are temanna naba ngkoa kain te Housing anne, e a manga riki ngkai bwa te Tia tei ae ngaia ae I kani kaotia naba bwa e a tia naba ni buoka aron ana collection system te Housing.

E aoria bwa are man taeka tabeua akanne, ao bon te Botaki n Auti ae e rangi n bubura tabena ibukin kamwengaraoakia ana botannaomata te Tautaeka, ke tao taani mwakuri n te Tautaeka. Tiaki ti rabwata te Tautaeka ma ana kambwana ao ana bitineti ma are e bon aki tau ana konaa.

Ma are ai uoua ngkai ke ai teniua te tai ae e a tia n anga buokana te Tautaeka ibukin ana waaki. Ae ngaia ae ti ataia ngkai bwa e a rangi n rikirake ngkai. Ae e ataki ngkai n ana programs bwa ngkana ti a rinanon akaunti aika tao taai aikai, ane e reke naba bwa are 2018 e a rangi n tikiraoi ana waaki te *Housing*. Ao mwengaraeia taani mwakuri e a moanna naba n raoiroi.

Ao tao bon teuana naba kanga kanikinaeana, e boni karako te titiraki ae e roroko inanon te Auti n tei aei ibukin tao tangitangia taan maeka n te Auti. Bwa are e rangi n kataia te Housing ma ana Board, e moanibwai tangitangia taani mwakuri ni mwebuakaia n aia auti.

Ao man taeka tabeua akanne ao I a kaitaua riki te tia tabeka te kaoti n ana kaoti, ao I kukurei ni boutoka te kaoti, ao e rarabwa.

Tibiika: I a kanakoa te marooro iaon te kaoti aei, ao I a manga angan te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ti a reiti kamauri moa n tamaroan te bwakantai aei, ao ti na bane ni mauri!

Ao ti a kaitaua te Tia Babaire ni Kometen ana mwane te botannaomata ao kain ana Komete ni kabane, ao kain ana tiim ake e

a tia ni mwaneweia ni kabane ni ikotaki ma kain ana tiim te Oteta Tienera. Ao n te tai aei, ti a kaitauia naba kain te Baba n Tararua ao te Manatia ma ana koraki, te *CEO* ma ana koraki man te Botaki n auti.

Ibukin kanoan te ribooti ao I taku bwa ti rangi n kakaitaua ara Komete, bwa ti nora ngkai kanoan ana ribooti aei, ao e rinanon an ribooti te Oteta Tienera inanon 9 te ririki.

Ao aei ti rangi n kakaitau bwa ngkai ana ribooti iaon te *Housing*, e a bon kaan ae e nang bon roko ngkai ke e nang bon ira butin ngkai kanoan tararuan ana mwane te botannaomata.

Ngaia ai bon te bwana ni kakaitau nakon te Komete ao ni kabane ake a tia n anga baia ni boutoka aron ana waaki te Komete ni karaoa tibwangana ae e rangi n kakawaki ibukin Kiribati.

Ao e koaua ni kanoan ana ribooti te Komete, ao I taku bwa e kakawaki naba bwa ti na aera n aron are e taekinna te Beretitenti ni kabwarabwara, ao e kakawaki bwa ti na kaitauia naba kain te Botaki n auti, bwa ti nora tamaroa aron tararuan ma biribirin aia mwane ke kaubwaia are anganganaki ni katoa tai ke e rereke irouia man te ririki ae 2010 ni karokoa 2018.

Ti rangi n kaitau ibukin te naan mwakuri ake a tia ni karaoaki ni kanakoraoan aron tararuan kaubwain te Botaki n Auti man 2010 ni karokoa 2018. Ao ti a kaitauia kain te Baba n tararua ma te naan Manatia ao te naan CEO ni kabane ake a tia n tararua ni kanakoraoa te itera aei man 2010 ni karokoa 2018.

Ao e koaua te Tibiika, e rangi n marurung te Botaki n Auti n aron te ribooti are e a tia ni wene imatara. Ao ti kaitaua te Tautaeka ngkai e kona n anganna naba te ibuobuoki ibukin ana karekemwane are e a tia kanga n tataobaraia bwa e na aki kakarokoa ni buburana are e na riaini karokoa iai ibukin boon te naan Auti rinanon te buoka are e aranaki bwa te CSO ke te *Community Service Obligation* 2017.

Ao ti noria n te ribooti bwa 2018, aongkoa are iai tao te *loose* ma ti ataia bwa e riki aei bwa are e rimwi bwakan ana CSO te Tautaeka are n 2018, bwa e a tibwa bwaka n 2019. Ao tao aikai naba ai kanoan tera are e mwaneweia te Beretitenti are te PPI, are e aki roko n taia ao a kona ngkanne n ae aera. Ngaia ae e taraki ana akaunti te *Housing 2018*, e tara n ae e *loose*. Mani bon arona e aki *loose*, bwa ngke arona bwa e roko arei n taina are

\$1.1mirion ao I taku bwa a na akea te kanganga.

Ma aei ti kani moantai moa ni kakaitau nakon te naan mwakuri aika a tia ni karaoaki ae e rangi n kakukurei n aron ngkai n tein te ribooti man ana itera te *Housing*.

I taku bwa iai ngkanne tabeua kanoan ara marooro ae tao n reita are e a tia ni kunea te PAC. Ti kaitaua te Beretitenti ao te *Housing* ibukin aia kaeka, ao ti noria bwa a tia ni mwakuriaki kanoan ana iango ni ibuobuoki ara Komete are ngaia are e a tia ni kawenea ana ribooti n te tai aei ao ti kakaitau n aron anne.

Bwa ti ataia bwa e rangi n rawata ana iango te *Housing* ibukin karikirakean ana konabwai ni karekei aia auti taani mwakuri n te Tautaeka ao tao n ana kambwana nako te Tautaeka ake ngaia are bon oin tabena.

Ao ti ongora n aron ana ribooti te *Housing* ake a tibwatibwaki ao mwaitin ana auti te *Housing* inanon baina. Tao n te tai aei ngkai e a roko n 1,222 te auti, ao mwaitia taani mwakuri n te Tautaeka e a bon kaan 6,000. Ngaia ae bon te tibwanga ae e moan te matoatoa aron iangoan ae a na katoaki baia taani mwakuri n te Tautaeka. Ao I taku bwa aei e bon rangi n kanganga bwa e na karaoaki.

Ngaia ti kakaitaua te Housing bwa iai ana iango n aron are e a tia ni karaoia, ni kakaea angan are a na buokaki taani mwakuri ake aki kona n reke tibwaia n te auti ao ngaia are iai ana anga n anga tao ta katarau ibukin karekean bwain am auti ke tao iai naba te tangke n ran kanga kamwengaraoan am auti.

Ao riki tao nakoia ake tao iai abaia iaon Tarawa , a boni kona ni katea aia auti.

Ao ti ataia bwa iai naba ana waaki man 2017, iai ana waaki ni katarau are e aranna te *Tank House Loan*. Ao aei are e a boni katea am auti naba te Housing ao ko a kakabwara ngkanne am tarau anne nakoina.

Ao n aron otara n ana ribooti ao ai 5 ngkai mwaitin auti aika a tia n tei ae e rinanon te waaki ni ibuobuoki aei.

Ao n te ririki are 2018 ao ti ataia bwa e a manga iai naba ana waaki ibukin katean kateitei aika a boou ke te *new build program*. Ao ti ataia bwa 5 mwaitin ngkai auti aika a boou ae a tia n tei naba iaan te program aei.

Tao e kakawaki bwa ti na kaitaua te Housing n aron ana kakamwakuri. Ao ti ataia bwa e aki toki ana kakamwakuri, bwa n 2019 ao manga iai riki ana waaki ae e aranna bwa kanga onean auti man teia ake ngkekei ni karokoia

riki n aron te *economic house*, te *convention program*.

Ao n aron otara ao tao ai 34 ngkai auti aika a tia ngkai n oneaki nakon are kanga teia riki aika a tamaroa.

Ngaia aikai a rangi n kakawaki te naan raa, ae bon aikai ana waaki te *Housing* ao I taku bwa e a kona ni waakin aikai mai mwin ana ibuobuoki te Tautaeka are e anganna te ibuobuoki arei.

Ao I taku bwa teuana ana kanganga te Housing ae ngaia ae e boni kainanoa iai te CSO, bwa are tein boon te naan auti a rangi n maan man 1994 ao a tuai man rinanoaki. Ao e a kataia n rinanona te Housing n 2017 ao ngaia e tautauaki iroun te Tautaeka ngaia are e anganaki ngkanne te CSO.

Ma tao ti a manga taraia n ririki aika a na roko bwa ara kantaninga bwa e n teimatoa aei nakon te Housing, ke ngkana e aki ao tao e nang bon kariaiakaki bwa e na boni karokoa boon ana auti n aron are e boraai iai ma aron tein ngkai boon auti n te mwakete n ririki aikai.

Eng, aikanne bwaai aika ti taku bwa e rangi n kakawaki bwa ti na kakaitaua iai te Housing. Ao ti na kaitauia naba Tautaeka ake a tia ni buoka te Housing bwa e tiraua naba te naan ibuobuoki. 2006 ao

Taiwan ao bon te Housing, a katea aia auti ae 36 mwaitina. Ngaia aikai ae a ibuobuoki ibukin kanakoraon aia auti taani mwakuri n te Tautaeka.

Ao man 2016 ao Nu Tiran ke ngkai ae e boni waaki naba ana ibuobuoki n aron ae e tia n noraki iaon Tarawa Teinainano ma Betio ke tao Tarawa Teinainano moa n te tai aei. Ao kanga n aron te ware ae ti noria n ana ribooti te Housing ao ti tebo ma ai 62 ngkai auti ae e a tia ni katei Nu Tiran, ao iaon riki kawaina ane a waaki naba ngkai.

Ngaia ae ti kakaitau naba nakoia ao tao antai riki are tao a kaman tia n ibuobuoki ae tao aikoa reke ngkai rongorongona iroura n te tai aei. Tao inanon te tai ane e taraki iai iroun te PAC n ana ribooti, ao ti a bane ni kakaitau naba nakoia taan tia anga te buoka nakon ara Botaki n auti bwa e rangi n kakawaki tibwangana.

Ngaia aikanne te Tia Babaire, ao ti noria bwa e rangi n kekeiaki te Housing n aron tibwangana n te Tua re e kateaki iaana.

Ao ti ataia bwa e kataia naba kanga ni karokoa raoi tao mwaitia ana tia mwakuri n te mwaiti are e bon tau n ana waaki, ma tao iai itera ngkanne ti noria bwa ana kabanemwane ibukin tao booia taani mwakuri, ti tebo ma e bon rikirake. Bwa ngkoa mwaitia taani mwakuri n te

Housing tao 69, ao I taku bwa e a tia ngkai ni kauarereke nakon tao 59. Tao aei tao nakon ririki ae nako.

Ma ti tara te kabanemwane iaon booia taani mwakuri, ao n 2017 ao \$497,000 ao e kiba nakon \$628,000. Ao aikanne bwaai tabeua ae tao e na kainanoa naba tera, bwa e kanga n are e kauarerekeaki ma te kabanemwane e rikirake. Ao tao aikai bwaai ae e na taraki.

Ao ngkanne iaon are ana auti te *Housing*, bwa ti a tia n noori kanganga n ririki aika nako are a tia n urarake tabeua auti, ae a urarake ibukin tao menan te iti ke tera. Ma ti noria naba bwa iai naba kabanemwane te Botaki n auti iaon te *insurance* ke tao kamanoan bwaai. Ma ti aki ataia bwa e aki oti bwa tao te naan auti ke tao ana kaa, ke tao ana aobiti ke tao bwaai riki tabeua ma iai ana *insurance* ae e kakabwaka.

Ao I taku bwa moan te kakawaki naba bwa ti na tararuai raoi ara auti aikai, ti na tarauai naba ana auti te *Housing*. Ao ngkana arona bwa e na kona ni kamanoi man te naan kanganga ke e na insure. I taku bwa aikanne bwaai ae tao ti na anga bwa ara iango ni ibuobuoki ngkana e kona n taraki aei bwa e na akea te kanganga ae e na reke. Ke ngkana iai ao e na iai bwa tera buokana ao e na manga moan kateaki te naan auti.

Ti kakaitau bwa a tia ni kaekaki kanoan ana ribooti te PAC iaon are tararuan riki tao kaubwain te Housing are tao te taua ni mwi. Ao I taku bwa anne a rangi n bwarabwara n aron naba te kaeka are e a tia n anga te Beretitenti.

Ao I taku bwa iai riki kanganga ake ti noori ae tao bon ana kanganga te Housing ae tao ma ngkoangkoa. Ae tao aei teuana ae ngaia tao e na kona naba ni ibuobuoki ni kanakoraoa riki aron marurungin te *Housing*. Ao aei e nakon te aba.

Bwa are ngkai e a rawata ana tabo te Housing ke te aba are a mena iai ana auti te *Housing*. Ao ngkai te *Housing* are e a boni kabwaka ngkai te sub lease iaon aba aikai. Ma te kanganga ngkai bwa e a rawata aomata are a roko ni maeka iaon te naan aba are a tei iai ana auti te *Housing*.

Tao e aki noraki moa inanon te ribooti aei ma tao n ririki aika imwina. Ma iai ni bon ana ribooti te Housing ae aikai kanganga ae a teimatoa ni kakaitarai. Ao n aron ongongorara n te naan kanganga aikai, ao n tabetai e nang maan aron tao tobwakina iroun ana aobiti te Tia kaeti tua are ngaia ae e na ibuobuoki ibukin tao kaitiakan te tabo ke tao kaetana raoi bwa antai raoi ana tabo arei. Ao aei are e bon rangi n tiraua taben te aobiti aei ao e kona n ae e na rangi n maan.

Ma tao aikai itera tabeua, ao tera ngkai angan buokan te kanganga aei ane e teimatoa ni kakaitara te *Housing* ibukin abana.

Bwa tao e aoria n ae e rawata ngkai ana iango ibukin katean riki ana auti ao tao a na reke riki iaa tao ni mwawan taabo ae e na kona ni kateitei iai.

Ao ti ataia bwa iai naba taabo ane a tuai, tao a nang buakaka autina ane a tia ke a maan n aki kainaki. Te naan bura uatao ngkoa ane tao irarikin n Ueen te rooti ane mai maeao ao tao iai riki.

Auti naba akana irarikina kanga a bon rangi n karautaeka ke. Ao tao aikai tabeua tao kanoan ana iango te *Housing* ibukin kabatian riki te Auti ibukia taani mwakuri.

Eng ngaia aikanne kanoan ara raa. Ti rangi n kakaitau ibukin kanoan te ribooti ae tao ti a tara riki are n ririki aika ngkai, bwa are ti a noori ririki aika nako ao ti ataia ae e rawata te naan tabeaianga iai ma a tia ngkai n tobwaki inanon ririki ane e a tia ni mwaneweia te Beretitenti ao te ribooti.

Ai boni bwanara ni kakaitau ao ti na bubuti bwa iai are boni kanganga ngkanne ibukin te bwatua. Tera ngkai, ti ataia bwa are a benii ao a na irana, ma tao tera riki angana. Tao ngkana e a manga koukounako te ben, ao ti

ataia bwa aei te kanganga nakoia taan maeka ao nakoia taani mwakuri ake a mwamwakuri ma te ben ke tera are a na mwamwkauri iaon auti aikai.

Eng kanga aikai tabeua kanoan ara marooro ni butimwaea te ribooti ae moan te tamaroa aei, ao ai bon ara kakaitau riki nakon ara Komete ana mwane te botannaomata. Bwa ti taku bwa aia mwakuri ae a tia ni karaolia inanon aia tai ae a tia n anganaki ae kanga te tai ae e uarereke, a tia ni bota te ririki ae 9 te ririki. Ao I taku bwa ngkana aei ngkai birin aia mwakuri kain ara Komete aei, ao I taku bwa a nang bane n itiaki kanoan ririki ake a bwakanako ao ti a boni waaki ngkanne iaon are te ririki ae e nang bon riai n taraki,

Ma ti rangi n kakaitau riki ao ai bon te kakaitau nakon te Beretitenti ae ngaia te Minitita ae tararua te *Housing* ma kain te *Board* ao te *Management*, ke te Manatia ma taani mwakuri ibukin aia kekeiaki. Ao ti a bubuti bwa are bon iai tao kanganga tabeua ake a tia ni mwaneweneweaki n irekereke ma bwaai tabeua, ao ti na bubuti bwa aikai a na karinaki bwa kanoan te katamaroa bwa e aoria n ae e nang akea ana kanganga te *Housing* ae e na kona ni wawaeaki iai inanon ririki aikai.

Ao tao man taeka akanne ao ti kakaitau riki, ao ti butimwaea te ribooti ao te kaoti aei. Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia tei mai Maiana, Hon. Vincent Tong.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai ni marooro.

Ao tao imwain ae I waaki, are bon kakawaki te kamauri te moanibwai. Ai bon te kamauri nakoim ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma ana Kabineti, raora n Taan tei ao bon taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ngaia I karabwai ngkami kain te PAC ae moan te tamaroa. Eng, kanga te bwai ae I noria bwa te bwai ae e rangi n kakawaki aio riki ngkai ngai temanna te tia mwakuri ngkoa n te Housing ao I taku bwa e riai n ae N na teirake n anga te marooro teutana.

I karabwa naba te Tautaeka ao kain te *Board* ibukin aia ibuobuoki ni kaotinakoa ao ni katabwanina te ribooti are e kaota ana kanganga te *Housing* aika a rangi n korakora.

I uringa ngke I moan mwakuri ngkoa n te *Housing*, tiaki karakinau ma kanga boni kanoan te marooro.

Inanon au tai ngke I moan teirake ao kanga I tuatua teuana au namwakaina bwa N na *survey* ke

N na ti nora te kanganga, ao I okira te Board ao I tuangia. Kain te Board, ngkai oin ami kanganga ti tebo ma kam kataia ni waakina te bitineti ma kam *operate* aekakin te *Red Cross*.

Kanga e a rangi n low ana rent, a mangaingai ana auti. Ngaia are e rangi n uarereke ana mwane n *operate*. I taku bwa kanga bon oin raoi te ribooti aio, e bon taekina e ngae ngke e korakora te kanganga. Ao a na riai n *adjust* aikai. I taku bwa a bon tia n taekini ngaia are N na aki rangi n taua ana tai te Auti. I taku bwa e bon rangi n teretere, te naan auti arei manna.

Ao e rangi n kain te *Maintenance* ao kain te *Development* bwa a rangi n kekeiaki ni manga katei aia auti aika a boou ma te kanganga e bon rangi n *low* te *rent*. E rangi n *low* aia *income*.

Inanon au tai ni mwakuri ao e a rawata ara tai ti boni bubuti bwa ti na kakerakea riki te rent, are kanga in *light* are e aki rangi n buburakaei te bwakabwai kanga e bon tatauaki.

Ngaia are kanga e na rangi n ibuobuoki te CSO ngkana e kona ni bwabwaka nakon te SOE teuana ma teuana n aron norana ae e riai.

Ngaia are ngke I mwakuri ao ti teuana ngkoa te *issue* ae bon te bubuti n taainako ibukin te CSO.

Teuana naba te kanganga ae I noria, bwa kanga te *dress-pursing*. Ngkai e rangi n rawata, I taku bwa kam bon tia n noria iaon Tarawa Teinainano ao bon Betio. A rangi n rawata taan maeka aika a manga okiri ana riiti bon te Tautaeaka ao bon te *Housing*.

Bon te kaunga nano nakoia kain te AG. I uringa ngkoa ngke I roko n te ririki aio 2015, ao I a roko naba ni kabaei au keiti aika rawata. Ao aio e koaua ae tao e rawata te mwakuri.

Ma ngke I kitana te Housing ao keiti aikanne a tuai naba n uotaki nakon te kabowi, kanga teuana bwa I kona ni kaunga te *Housing* bwa e kataia n *address the outside*.

Teuana naba ae I taku bwa te kanganga ae e teimatoa, kanga ai manga bon te *fight* ma te Tautaeaka. A nang okiokiraki naba n taainako kain te *FinanccL* N tabetai a late a *few days* ibukin te *rent* ngkana e kona n *up to date* are ngkana e a bwaka n taina.

N taabo tabeua a manga bon un ma ngaia, in *fact sometimes some of the big debtors* are kanga bon ti te naan *Ministries* tabeua. Kanga I nanokawaki, bwa n tabetai I kona n kaotinakoia antai ma antai, are kanga kanoan te mwakuri.

Teuana naba te bwai ae I kaungako te Tautaeaka, ko na uringa bwa e rangi n kakawaki naba

kabonganakin te naan *SOE's* bwa kanga ana *stream line* the *Government business*.

Tao teuana te *example* aekakin ae I noria ngai; n aekakia te naan Taokita ngkoa are ti a bon *punch them up* i Bikenibeu bwa are aonga ni kaan ma te *police* ao te O n aoraki. Taan reirei ake a mena n te King Tioti, a tia n *allocated* aia tabo anne i Bikenibeu. Ao bureitiman irarikin te naan *Stations*.

Kanga teuana te bwai ae I kataia ni mwakuria bwa ngkana e *apply* te aomata, ao angin te tai e kan tiku n te tabo are kain Betio. Tao boni kain Betio, e boni kani maeka i Betio. E ngae ngke e mwakuri i Bikenibeu, ngai irou kanga e riai n *observe* te aomata.

E maeka i Temaiku ao e mwakuri i Bikenibeu ao e mwakuri i Betio. I taku bwa ngkana kam kona n *stream line* anne, I taku bwa e na riai ni *access* ni kauarereke tao te *transportation cost*.

Tao e na kukurei te Minitita are e tabe ma te *PUB* inanon ana *tenancy agreement* ao tao e e kangai. Ngaira kain te *Housing* ke ngkoe ngkana ko roko ni maeka iroua ao iai am *outstanding* iroun te *PUB* ae e a maan n *outstanding* ao ti kona ngaira te *Housing* n *evict you*. Ao I taku bwa anne te *policy* ae e rangi n tikiraoi.

Aio I noria imwain rokou, ao I taku bwa te *basis* iakun aio ao e aonga n *stream line* te Tautaeaka bwa e na buoka te *SOE* teuana ao tao bon te Tautaeaka naba.

Teuana riki te bwai ae I noria riki, te naan *transitional employees* tao taan tia reirei, neeti. Angin te tai a roroko mai buki ao ai akea aia auti.

Iai te *transitional quarters* are kanga te *Housing* are e mena n te burauatao are e a *demolish* ngkai are n 1998, ao e tuai ni karaoaki ni karokoa ngkai.

Kanga aikanne te naan *transitional houses*, bwa aongkoa a ti roko taani mwakuri mai buki imwain manga mwaingia nako aonnaba. Ao angin te tai a manga nako ni maeka irouia aomata riki tabeman. Ke iai tabeman, ai bon akea aia tabo ni maeka ao a tiku ma raoia ni mwakuri.

I ataia bwa iai te *hospitality allowance* ke tera, *even so that is not the point*. Kanga bon te *point* te Tautaeaka e na bon riai n tabe ibukia ana taani mwakuri.

Teuana naba te issue ae kanga I noria ae kanga bon te *suggestion*, kanga e aranaki bwa te *PPE* ngkana a kona ni mwakuriaki aio. Te *PPE* tao ngai te land owner. Tao e na kukurei n ongora aei te Tia tei mai Tarawa Teinainano.

Kanga te *concept* aio, ngai iai abau. Akea au mwane ni *develop* tao ni katea au auti ke au *ware house*. I kona ni karaoa te *arrangement* ma tao te *Housing* ao tao antai, bwa te *Housing*, te Tautaeka ke tao bitineti a na kona ni karaoa te *development* iaon abau. A katea au *warehouse*, ao boon mwina a tataua man te *rent* ibukin kabonganakina. Ao ngkana e a tia ni bwara ao e a reke bwa ana bwai te aomata, I taku bwa te *concept* ae e rangi n tikiraoi.

Kanga e aki reke karaoana bwa are ti a tabe ma bwaai riki tabeua, ma kanga I taku bwa teuana te *issue* ke te *concept*, *I think* e na rangi n bongana.

Anne teuana te bwai ae kakaraoaki ngkai i Biti. Kanga te naan Land owners angania kambwana tabeua bwa e na tangoaki abaia, e *pay* te outero ao e bane te riiti ao e a reke bwa abaia ke aia auti.

Kanga bon ti aikanne ae I kani marooro iaona, ma tao te kabanea I rangi n kukurei bwa e a tia ni mwaing te lending ke te tabo ni katango mwane nako Kiritimati.

Ao I kaitaua te Tautaeka ibukin ana ibuobuoki iaon anne, ao tao ai boni kabanea. Ai bon te kaitau riki nakoia kain te *PAC* ibukin aia ribooti ae moan te tamaroa, te Tautaeka. Kain te *Board directors*, *Management* ao taani mwakuri n te

Housing ibukin aia kekeiaki ae e rangi n tamaroa. Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti na bane n tekeraoi. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea ae e na marooro iaon te tabeka aei, ao I a kaokia nakoim te *Chairman* n te *PAC* bwa ko a *sum up*. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I a kaitauia taan marooro iaon te kaoti ae e tamaroa aio ibukin ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te Botaki n auti.

Ao te moan, I kani kaitaua tao bon te Beretitenti. Boni ngaia te Minitita are e tabe ke e mena iaana te *Housing*. I rangi n kaitau n aron ana kaeka, ao I karabwa ngkai e nora aron ae e tabeaianga iai te Komete ao tao riki ni bon aron te kaeka are kanga ti tangiria bwa e na aera, tao bon te *quality*. E rabwa, are bon te Tautaeka e eti anne. Ngkana e bon ikan karekea ana kaeka mairoun te *Housing* ma are ti nanonna riki are e wene imatan te Auti bwa e a boni kamanena bwa ana raa.

E ngae ngke e anaia man te *Housing* ma e boni koreia bwa a na *response* te Tautaeka nakon are e a kainetaki iai ma te Rules.

Ao tao ngkana tao tiaki te Rules, ma tao ni bon aron naba ae kanga

aron tera. Ma are iai imwin te ribooti ao iai mwina bwa are manga te follow up.

Ao n te *follow up* ao e rangi n kakawaki ana response te Tautaeka bwa are e kawenea bwa a na kaeka ao ngkanne anne ngkanne ae e na manga *follow up* te PAC nako iai. Tao te katoto, ngkana arona bwa ti nang manga rinanoa ngkanne tao 2019 akaunti, ao ti na noria moa mwin te kakaeka are ana *response* te Tautaeka, ao ti na noria bwa a tia ni karaoaki nanaoia ke a tuai. Kanga a na riki bwa te naan *outstanding recommendations* ngkana a rona bwa a tuai karaoaki. Ao ngkanne ti na manga waaki ma ngaia ma te Housing n aron anne kanga n otara iai.

Ngaia are e boni kakawaki ao tao teuana bukina naba, ma I karabwa te Beretitenti bwa e nora nanon anne ao e butimwaeia ao tao ai bon kanoan te katamaroa ngkanne nakon taai aika na roko.

Eng, I karabwa n aron are e taku bwa te *Government as a share holder*. Eng I taku bwa ti bane n ata naba anne are bon te Government te share holder, ao tao anne bukina ae ngaia te ribooti aio ae te PAC report e a ribooti nakon te share holder ma e aki ribooti nakon te Housing ma e a ribooti nakon te *share holder* bwa e nang need ana *response*.

Tao teuana te katoto tao ni bon aron are te iango ni ibuobuoki ane 2:82 ane e kangai: A *kaumakaki ana Botaki ma ana Kambwana nako te Tautaeka bwa a na kakaonimaki ni kabwakai boon aia auti aia taani mwakuri iaon te tai*'. Ao ngkanne te *Housing* ti aki ataia bwa e na kanga n *response* aio te *Management n te Housing* nakon aei, bwa aio ngkanne e a tangira ana *commitment* te Tautaeka bwa e na kaumakia ana Botaki ma ana Kambwana nako te Tautaeka. Bwa are iai te naan *tenant* a kakaokoro.

Ma are kanga akanne teuana te mena, ma I taku bwa ti a bane ni boraai te iango are kanga te katamaroa nakon te tai ae na roko. Ao I taku bwa a na akea te kanganga ngkanne iaon tamwarakean riki te tamaroa nakon are kambwana te Tautaeka ao bon ana kambwana te botannaomata.

Eng, I karabwa te *Leader* n te Kaitara ae bon te Tia tei mai Abemama, n aron naba butimwaeian naba te kaoti aio. Ana kaoti te Komete ao n nora naba riain taian iango n ibuobuoki, ao I karabwa naba n aron manga tao iai iango naba n ibuobuoki akana e a manga karini iaon te *insurance* ao tera riki akana e taekini iaon te land issue tao te sub lease ma tera. I taku bwa a rangi n

kakawaki naba akanne tao e na bon take on court te Tautaeaka ibukin naba katamaroan ana waaki te Tautaeaka.

I a kani kaitaua naba te Tia tei mai Maiana temanna are bon mena naba ngkoa n te *Housing* mai imwaina. Ti karabwa naba ibukin ana maroro, reitan naba boutokan te kaoti aio ao ni katerei itera ake e a tia n noori naba ngke e bon mena naba n te *Housing* ao a rangi n ibuobuoki naba aikai ibukin katamaroan ana waaki te *Housing* tao iaon te *rent*.

Ao tao anne bukina ae ngaira kain te PAC ti tangira ana commitment te Tautaeaka iaon tao te rent, bwa are eti are e rangi n uarereke. E operate ngkai iaon ana karekemwane e uarereke nakon ana kabanemwane. Ngaia are anne ngkanne teuana tao tera ngkanne kanga bon ana iango ngkai te Tautaeaka, tao e na bita tao te *tariff* ke tao iai tao te Tua iaona ke tao tera. Kanga aikanne, are I taku bwa e aki kona n roko iai te *Management* ke tao te *Board* n te *Housing* ni karaoi akanne ma ai bon ana mena te Tautaeaka ae e kona ni karaoi akanne ae kanga akanne bon ara taratara iai.

Ti karabwa naba te Tia tei mai Maiana n aron are e taekinna are tao iai naba te *agreement* kanga n aekakin akanne. Ao e na rangi n kamatoa te Tautaeaka bwa e na

implemented akanne ao e na *enforce* kanga aekakin akanne.

E koaua kanga ai bon akea riki ae kani maroro iaon te kaoti aio, ma I taku bwa I nora nanoia Taan tei ni kabane bwa a bane ni boutoka te kaoti aio, ngkai ti ataia bwa bon aio kanoan taben te PAC are e boni kakawaki ibukin te Maneaba ni Maungatabu ao bon ibukin Kiribati.

Ao e koaua, I anga riki te taeka ni kaitau ao ni karabwarabwa tao e boni moa mai irouia kain ara Komete ao kain ara aobiti ao riki bon nakon te Housing, te Baba n tararua, te CEO ma ana taani mwakuri ao ai bon te Tautaeaka n ana kaeka.

Ngaia are I a karabwai ngkami ni kabane n ami ibuobuoki. Ao e koaua are e taekinaki tao ngke arona bwa tao akea ami ibuobuoki ao e na aki tabwanin raoi te ribooti n aron teina ae ngkai.

Ao e koaua tao te bwana ni karautaeaka Madam Speaker n tein ara ribooti ngkana arona bwa iai kabwakana ke iai aki nakoraoi are ti a tibwa tei naba ngaira n te PAC, ai bon tibwa ara moantai naba. Ao ti kataia ni keiaki ni waaki nakon are tao otara ke tera are ara konabwai are ti kona ni karaoia.

Ma ngkai kanga taran ara kantaninga bwa iai te reirei ae e

bat i ae reke iroura inanon ara moani waaki ao riki ngkai e a rinanoaki ara moan ribooti aio, ao iai kanga aron te reirei ae ti noria. Ara kantaninga bwa e na iai rikiraken te tamaroa nakon rinanoan te naan akaunti n ana kambwana te Tautaeka ao ni bon ana akaunti naba te Tautaeka.

Ngaia are tao man taeka aikai *Madam Speaker*, ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae e kangai. *Bwa te Maneaba aei e na butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ae e a tia n taiboranaki bwa ; bebwa nambwa 45/20 ma ana iango n ibuobuoki iaon ana akaunti te Botaki n Auti ke te Kiribati Housing Co-operaiton ibukin ririki aika toki 31 Ritembwa 2010 nakon 2018, ake a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa bebwa nambwa 37/15, 8/17, 9/17, 41/18 ao 3/20. Ko rabwa Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa Tia tei ao te Chairman n te PAC. Ao ngkai e a tia n tabeka ana kaoti n aron taekana ane e a tia n taekinna ao N nang kanakoa te kaotinano iai. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao akana aki. Ao e butimwaeaki am kaoti te Chairman.

Ao ti a nakon ara kaoti are imwina, e na bon tabekaki naba iroun te *Chairman* n te PAC, Hon. Tauanei

Marea. Ao I a kanakoa nakoim bwa ko a kanakoa am *motion* anne.

ANA RIBOOTI TE PAC IAON ANA AKAUNTI TE PUBLIC VEHICLE UNIT

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao imwain ae N na tabeka manga bon ara kauoua ni kaoti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ane nambwana 30. Ao tao iai te onono ae e uarereke Madam Speaker. Ti na onea te taeka ane *Public Vehicle Unit*. Ti a bita te taeka ane public nakon *Plant*, kanga ni bon nakon etin raoi aran te tabo ni mwakuri aei ae *Plant* ane *Vehicle Unit*.

Tao e boni bwaka teutana te bebwa ke te ribooti aio bwa e mwakoro ke e boni kabongana naba *Public* ngkana kam nora te ribooti ane nambwa 8/18 ao e boni kabongana naba ane *Public Vehicles Unit*. Kanga bon otara raoi, bon etina raoi *Plant and Vehicle Unit*. Ma ti a boni kaetia nakon anne.

Tibiika: Ngaia are ko boni wareka raoi taekan am kaoti ao e a eti naba ngkanne taekana. E a nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa. Ao aio taekan te kaoti *Madam Speaker*. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaea*

ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ae bebwa nambwa 8/18 ma ana iango n ibuobuoki iaon ana akaunti te Plant & Vehicle Unit ae e toki n 31 Ritembwa n ririki aika 2010 nakon 2012, are e a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa bebwan nambwa 26/15 n ana ribooti te Oteta Tienera 2010 nakon 2012.

Madam Speaker ao tao e na uarereke au marooro iaon te kaoti aio, ao tao bon bukina teuana re I a tia n rangi n kabwarabwara aron ana waaki te PAC n te moani kaoti are e a tia n nako.

Ao kauouan bukina ngkanne bwa eng, bwa n aron ae e ataki ao te ribooti aio tiaki kanoan ara ribooti ngaira kain te Komete ae ngkai, ma aio kanoan ana ribooti te Komete are mai imwaira. Ao tao anne bukina teuana ae e na aki rangi n kona n taetae raoi iaon te ribooti, ma te bwai ae e kakawaki ngkai tabera ngaira kain te PAC ngkai e tuai n rinanoaki te ribooti aio n te Komete aei ao e a toka ana kaeka te Tautaeka. Ao I taku bwa ti nora riaina bwa ti na riaini *present* ke tao ni katoka te kaoti bwa e aonga n ae e a rinanoaki naba te ribooti aei.

Ma n aron are e boni mataata *Madam Speaker*, are boni wene naba. E a tia n taiboranaki te

ribooti anne, e a tia ni buti nakoimi Taan tei.

Au kantaninga bwa e reke kaobin te ribooti anne, kam a tia ni wareware iai. Aoi ai naba ana kaeka te Tautaeka ane e a tia naba ni buti, bebwa nambwa 2/21. Ao anne naba ana kaeka te Tautaeka nakon taian iango n ibuobuoki nakon ana ribooti te Komete n aron ane e oti n ana ribooti.

Ngaia are I aki kona n raa, ma tao I a kauarerekea aron te marooro *Madam Speaker*. Are I a tia naba n taekina aron te bebwa are ibukin te *Government response*. Eng ma are tao e bon rekereke ma aekakin aio are ti a tia ni marooro iaona ao e a tia ni kaeka iai te Tautaeka. Eng, I taku bwa ti a tataninga ngkanne ao ti a nora aron te tamaroa nakon are imwina.

I a katuka te marooro nakon te kaoti aio *Madam Speaker*, n aron tein taian kaeka akana a tia ni wene, a wene i matara bwa te ribooti. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te *Chairmn* n te PAC ao N na anga moa te Tautaeka moa. I angan te Minitita n te MISE, Hon. Willie Tokataake. E nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Ao I karabwa te Tia tei ae karineaki, te Tia Babaire n te PAC n tabekakin ana ribooti

nakon ke tao ana kaoti nakon te Auti n tei aio.

E koaua te Tibiika, ti bon tara te ribooti ao e kani Bowi ae Rietata te ririki 8 tabun te ririki n nako. Kanga e aki rangi n kaunga aron kanga maroroakinana ao tera riki.

Ma I taku bwa te bae moan te kakawaki te Tibiika, bwa baike e mwanewei te ribooti aio inanon ana ribooti. I taku bwa e rangi n kakawaki bwa kam na riai te Botaki ni mwakuri aio rinanon te Tautaeka ni kakoaua bwa a na riai baikanne ni kakoroaki nanoia.

Ao I kukurei n taekinna te Tibiika bwa a tia ni mwakuriaki mwin baike e mwanewei te ribooti aio n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki. E koaua ae aia ribooti nake mai imwaina. I taku bwa e a tia te Botaki ni mwakuri anne ni kataia ni kaeti baike a kairua.

Ngkana kam bon nora te ribooti ao e oti ae e rangi n buakaka ana akaunti ao ana taua ni mwi te Botaki ni mwakuri aio n te tai arei.

Ngaia are n aron ae I taekinna, e a rangi n bati te bwai ane a tia ngkai ni karaoaki n te naan onono ao a katamaroaki ao e na kaunga nano riki ngkanne te ribooti are imwina bwa e a up to date bwa ai nakon 2019.

Tao e na kona riki ni kaan riki ao tao a kona riki n noraki baikana a bon teimatoa naba ngkana arona bwa iai aika a bon teimatoa naba n aki tamaroa inanon te ribooti. Ma e rangi n kakawaki bwa e na rinanoaki te ribooti aio n aron ae I taekinna, e a tia. E a tia te Botaki ni mwakuri aio n rinanon te ribooti aio, ao e a tia ni karaoia ao a tia naba ni kakoauaki mai irouia ara koraki ake tabeia aio are kanga a na rereitaki ma te Botaki aio n noori mwin mwakuri ake tao a kantaningaki bwa a na riai ni karaoaki.

Te bwai naba ae e rangi n kakukurei bwa te Tautaeka naba ngkai, iai naba ngkai te babaire ae e tabe ngkai ni wakinaki ibukin te Botaki aio.

Iai ngkai te babaire ae tao bon iaoni kawaina. E na manga iai riki teuana te bebwa are e na tabekakirake nakon te Kabineti, are e nang kakaekaki bwa ai tera raoi aron te Botaki ni mwakuri aio. Tera raoi ae e na karaoaki ibukin te Botaki ni mwakuri aio. E na tiku n arona ke tao e nang riki bwa mwangan ara Botaki ni mwakuri, ke tao e nang karikaki bwa tao te kambwana ke tao tera.

Ngaia are iai ngkai te babaire ane e tabe ngkai ni wakinaki n te tai aio.

Ma te bae e rangi n kakawaki bwa e na rau nanon iai te Auti n tei aio

ao tao te rabwata are e tararua ana mwane te botannaomata n te tai aio; bwa a tia n rinanoaki mwin te ribooti aio. Ao ara kantaninga bwa ngkana ti a manga nora te ribooti are imwina ao tao tera ngke arona bwa iai riki te tamaroa nakon ae ngkai.

Ngaia are eng, akanne tabeua marooro ake I kan marooro iaona te Tibiika ni butimwaea te kaoti aio. Ao ti boutoka te kaoti n aron are ti na bon riai n boutokaia bwa are kanoan te ribooti ae e bon rekereke ma kanga te waaki ae tamaroa ibukin ae waakinna te Tautaeka.

Ngaia are akanne ngkanne tabeua au taeka *Madam Speaker*, ao I kukurei ni butimwae te kaoti Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a kaitaua riki te Tia Babaire n ana Komete ana mwane te botannaomata ngkai e a manga tia naba n tabeka te ribooti ae ana ribooti ana Komete ao tao kaina ake a kaokoro n te tai aei. Ara Komete are a kainaki irouia tabeman, aia ribooti are e tuai naba reke tain maroroakinana irouia ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu. Ao aei ni kaineti ma ana akaunti te Botaki are e tabe ma te naan kaa ni mwakuri

ibukin ana Rabwata te Tautaeka, te PVU, te *Plant & Vehicles Unit*. Aei ibukin ririki 2010, 2011, ao 2012.

Ao e koaua ana taeka te Minitita are ngaia ae e mena iaan ana tararua te tabo aei, bwa aikai a rangi n maan. Ma I taku bwa kanoan ana ribooti te Oteta e boni kakawaki bwa ti bon taraia bwa are ai manga kanoan ngkanne tarakin akana imwina bwa e na riai n iai te bitaki. Ao ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te PVU bwa e a boni mangaongao. Kanga aekakin ngkoa ana moan akaunti te Housing, ao aei te *disclaimer*.

E mangaongao bwa tao a rawata bwaai aika tao aki reke ana tai, ke e aki noori te Oteta Tienera ma tao bon iai naba aron waakin te mwakuri ae tao e irekereke riki ma tararuan te mwane are ngaia ane e boni koreia n ana ribooti bwa e kainanoa riki katamaroana bwa a rawata te naan mangaongao.

Ngaia anne kanga te bwai ae e kararaoma, ke bwa are nanona ngkana iai te mangaongao tao iai aki kawakinan raoi te naan bebwa ake a riai ni kawakinaki bwa e na kona n rinanona te Oteta Tienera n taraia raoi bwa a bon iraki ke a boni kawakinaki raoi kabonganaki ana mwane te botannaomata ane e mwakuri ma ngaia te PVU.

Ao ti ataia bwa te rabwata ae te PVU, kanga e bon rangi n kaokoro arona ma kambwana nako ke ana rabwata te Tautaeaka ake tabeua bwa are e kateaki iaan te Tua are kanga te special fund. Ngaia are e kakawaki bwa ana mwane te botannaomata are ngaia naba ae e mwakuri ma ngaia.

Ngaia ngaira tabera e nang kakawaki bwa ti na nora mwin ana ribooti te Oteta Tienara ao riki kain ara Komete are a tia ni katabeaki bwa a na rinanon te akaunti teuana ma teuana. Ao aei kanga bon teuana moa bon te tabeaianga n aron tein aei.

Ao e a tia naba n reke ara tai n nora ana ribooti te Oteta Tienara. E koaua bwa e tuai reke ana tai te PAC, ma are e a tia n taiboranaki ana ribooti ibukin ana akaunti naba te PVU n ririki are 2013 nakon 2019.

Ao bon teuana te tabeaianga naba bwa teuana ana akaunti te PVU a bon rangi n ririmwi karokoana ni nneia are a riai n roko iai. Ao I taku bwa aei e rangi n teretere naba n te naan ribooti n ana ribooti te Oteta Tienara.

Kai tao aikai bwaai aika ae te kantaninga bwa are ngkai e a roko 2019, ma e tuai reke ana tai ana Komete ana mwane te botannaomata n rinanon ana ribooti te Oteta Tienara.

Ma e koaua bwa aikai riki ngkanne ae tao ti na katuruturua riki ara maroro ibukin tera ngkai man te tai arei ni karokoa ngkai tera ae e a tia ni karaoaki.

Ma ti nora ana kaeka te Tautaeaka ke te PVU nakon te akaunti are man 2010 nakon 2012, e bon butimwaei te naan taeka ni ibuobuoki aikai bwa bon te naan kanganga ae e boni kakoauai bwa tao ngkai n ririki aika a taekinaki n te ribooti.

Ma I taku bwa tao te tabeaianga bwa kanga akea te bitaki. Ao tao ngkai ti a taetae n 2021, ao tao manga n ningai ngkanne ae e na tia aron tera. E na reke ana tai ara Komete iaon ana mwane te botannaomata ni manga rinanon ana ribooti te Oteta Tienara.

Ma are aikai bebwa aika a tia n reke inanon baira, ao kanga ti noria naba bwa e mangaongao naba n aron ana taeka te Oteta Tienara. E bon teimatoa ni mangaongao ana akaunti te PVU n ririki ake 2013 nakon 2019. Ma tao ngkana arona bwa tiaki taina ni maroroakinaki aei, e kakawaki bwa are a tia n roko inanon baira ao tao ane e na manga bon reke ana tai te PAC ke ana Komete ana mwane te botannaomata n rinanona.

Aikai kanga ara tabeaianga bwa ti teimatoa n tabeaianga. E koaua bwa

are n ririki aikekei, anne ti na manga noria n te ribooti are ngkai ma e teimatoa n tabeiana nanora ngkai ti teimatoa n nora te mangaongao n aron ana akaunti te PVU ni karokoa te ririki 2019.

Ma tao ibukin ririki moa aikekei ane kanoan ngkai te ribooti, ao ti na bubutia te PVU ao riki te Manatia ma ake iai tabeia. Te tia kawakina raoi n tararua mwanen te PVU bwa a na karaua raoi ni kanakoraora riki aron tararuan ana mwane te botannaomata.

Ao ti ataia bwa are iai kanoan tao au titiraki n te ngaina aei ke e irekereke ma kanoan ana ribooti te *Leadership Commission*. Iai naba kanoana ae e irekereke ma aron tao mangaongao ae ngaia ae e noria naba te Oteta Tienara. I taku bwa a rangi n kakawaki bwa a na bane ni kaitiakaki ao tao e na bon reke ana tai te PVU ni kaitiaki itera aikai.

Ao n aron ngkai ae e wene i matara, ao iai te tabeaianga bwa ti tebo ma e bon teimatoa ni mangaongao ngkai. Ma tao anne e na tikui inanon bain te Tautaeka bwa e na taraia, bwa tao e koaua bwa tao kanoan te babaire bwa tera ngkai tein te PVU. Bwa atao e nang boni karikaki bwa bon te kambwana ke tao te rabwata are e nang aki tei iaan te *Special Fund* n aron ngkai ae e a tia ni wawaki inanona.

Bwa ti aki ataia bwa ngkana ngaia aei ae tao te kanganga naba n te mangaongao n aron waakin ana mwakuri te PVU. Aikai ae tao e na rangi n kakaongora naba man ana itera te Tautaeka ni kabwarabwarai itera aikai, ae tao tera te kanganga ae ngaia ae e teimatoa ni mangaongao kanoan ana akaunti bwa are tao iai tao te kauntaba inanon tararuan te mwane are e anganaki te PVU. Bwa are iai e na ribooti nakon te Minitita n te mwane ao tao iai are e na ribooti nakon te Minitita n te MISE are e mena iaana n te tai aei.

Aikai bwaai ae ti rangi n kanongora mairoun te Tautaeka. Bwa n tei ngkai moa n te tai aei te PVU, tao antai ae e na ataia ngkana iai naba te kanganga ae irekereke ma anne.

Ma aikai ti teimatoa n tabeaianga bwa ni kanoan te ribooti ao e teimatoa n tuai raoi n rangi n rau nanon te Oteta Tienara n aron tao te naan bebwa are e na kona ni mwakuri ma ngaia.

Ngaia ti na bubutia te Minitita ao te Tautaeka bwa a na tara riki te naan itera aikai ao n noori ana ribooti ake tao tabeua mai ibuakona ti a tia ni mwanewei. A na karaua n taraia bwa ngkana bon iai tao mwakuri aika aki riai ni karaoaki ke a tia ni karaoaki, a na riai ni kibaraki ao ni bwai n aorakiaki

bwa e na aki riki n teimatoa bwa te kanganga.

Ao ngkai nanona e a kan 10 te ririki ao ti tebo ma e bon teimatoa ni mangaongao kanoan ana akaunti te PVU n aron ana ribooti te Oteta Tienera.

Ti aikanne are kanoan te ribooti ane tao e na bon tiku bwa are e a rangi n maan ao kanga e a tia n taekinna te Tautaeka ke tao rinanon te PVU ke te Manatia bwa ane a boni mwakuria.

Ma I taku bwa e rangi n kakawaki aei are tao ngkana ti a roko n ana ribooti te *PAC on account* ni karokoa 2019, ao tao e na riai riki ae tao e nang bon noraki raoi rikiraken tamaroana kawakinan raoi ao kabonganan raoi ana mwane te botannaomata ni kawaina ake a tia ni kaweneaki iaan te Tua, ao ni kawaina naba are ni bon aron kawain tararuan te mwane n Tuan te mwane.

Tao aikai tabeua ao e koaua are e a rangi ni maan bwa tao ai 10 tabun te ririki n nako. Ma I taku bwa e kakawaki te Tautaeka e na teimatoa n tararua ke ni manga karaua raoi n rinanon ana waaki te PVU ao tao riki ibukin tararuan kaubwain te botannaomata ane e mena inanon baina. E rangi n kakawaki ae e na akea te kakarongoa mairoun te botannaomata iaon te itera aei.

Ao anne ti na bubutia te Tautaeka bwa e na karaua raoi n rinanon ao tao ti a manga ongora inanon tao maroroakinan ana akaunti ane imwina te *PVU*.

Ao ti kakaitau ibukin te naan kekeiaki ane a tia ni karaoaki. Ao ti ataia bwa tao iai kawakinan bebwa. N tabetai kanga ti aki tatabe.

N tabetai ara koraki naba ae taani mwakuri aki tatabe ma itera aikai, bwa e rangi n kakawaki naba ae a na kauringaki taani mwakuri are tabeia tao kawakinan te naan bebwa bwa tao te naan *receipt* ke te naan bwai nako ake a rangi n kakawaki bwa a a noraki.

Ao tao ngkana arona bwa a bon nakoraoi te naan waaki ni mwakuri ma are ngkana akea mwina ao aei ngkanne te kanganga ae e na kona n reke. Ngaia ti na kaungaia te Manatia ao raona n tararua n te *PVU* bwa a na tarai riki itera aikai.

Tao man taeka aikanne ao ti butimwaea ana ribooti naba te *PAC* aei ao ti boutokai ana iango n iraorao ao ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ibukin ana akaunti te PVU ao ai bon ara bubuti nakon ara Rabwata ae te PVU bwa e na tarai riki itera akana a tia n tarataraki bwa te naan mamara moa n taai aikai ae e a tia n noraki. Ao ti na kaungaia bwa a na aki taraia bwa tao tera ma a na

butimwaei bwa te naan kakaewenako aobuokan riki kanakoraoan tararuan kaubwain te botannaomata ane e mena inanon ana tararua te PVU.

Ao tao man taeka aikai ao ti butimwaea te kaoti ao kanoan te ribooti, ao ti kakaitaua riki kain te PAC are tao ngaia are a korea te ribooti aei ane tao kain te PACA n te Auti ae e nako. E rangi n kakawaki bwa ti na karabwaia ibukin aia mwakuri ae a tia naba ni kekeiakinna ni katauraoan te ribooti aei, ao tao e kakawaki naba bwa ti na bon atongi araia. Te Tia tei ngkoa mai Abaiang ae Hon. Tekena Tiroa; ngaia te Tia Babaire n te tai arei; te Tia tei ae Hon. Shiu Fung Jong ae te Tia tei mai Tarawa Teinainano bwa te membwa ao te Tia tei mai Makin ae Hon. James Taom ngaia naba te membwa.

Ti anga naba bwanara ni kaitauia raora n Tia tei aikai ibukin karaoan tibwangaia ae moan te kakawaki ibukin Kiribati rinanoan ana akaunti te PVU ibukin te ririki 2010, 2011 ao 2012. Ko rabwa te Tibiika ao ti butimwaea te kaoti.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa te Leader n te Kaitara n ana marooro ma I bon ti kani katebenakoa ana taeka are kanga e kananona te

disclaimer bwa te mangaongao. Bwa te *disclaimer*, te *auditing term*. Aia *term* tenaan Oteta ao kanga e bon teretere are ngkana e kanakoa ana *opinion* te Oteta bwa e kamena bwa e *disclaimer*; e kataia ni kararoa ma taekan te kukune bwa e aki rangi n raoiroi. E raoiroi iaan are e a manga taekinna tao ribooti, tao bwaai ni kakoaua aki tauraoi ma kanga e aki oti bwa e a rangi n mangaongao tao ana akaunti. Bwa are kanga bon ti ana *opinion* ke ana taratara te Oteta iaon te akaunti. A tararuaki bwaai, akea te mangaongao n te tararua. Ma e tia te akaunti, ngke e a bon aki tia te akaunti ma e a kaira ana iango Kiribati bwa e a buakaka te tararua ikekei, ao tiaki anne nanon te *disclaimer*.

I ti kaotia nakoina bwa e aki ata nanon te *disclaimer* ma e na taekinna. Ngkana e mena ti na wetea te Oteta Tienara bwa e na taekinna bwa tera te *disclaimer* nakon ae ti nang ira ana kabwaranako ae te mangaongao.

Akea te mangaongao bwa e raoiroi te akaunti ma e aki nakoraoi n ana taratara te Oteta bwa e kona n aki iri te naan raa. Ti anne au mena bwa e na aki rangi n katuaki an ataeka ae te mangaongao.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order te Tibiika.*

Tibiika: Tera am *point of order*.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Bwa ti na bubutiko te Tibiika are ara Tua are I bon teteimatoa ni kauringko iai.

Te Beretitenti e tuai n taetae. E tuai kona n taetae bwa are e tuai n taetae iaon te kaoti aei ao e bon ataia anne ao e bon kan urua Tuan ara Auti bwa e a kakamangaoa ngkai aron te maroro n ara Maneaba aei bwa e ataia, ao ngkana e na interrupt ao e na kotea te Tua. E aki kotea te Tua bwa tera te Tua ae I urua n tuan ara Kaetieti n te Auti n tei. Akea, ao ko ataia bwa e kairua te Tibiika ao ko bon ataia naba.

Bwa ngkana ko tuai n taetae iaon te kaoti ao ko aki kona ni *point of order*. Ko ti *point of order* ngkana e uruakaki te Tua ao e kona. Ko na kotea te Tua anne, ao aei ko teimatoa ni kakauringira. Ao I taku bwa I nang nanokawaki te Tibiika. Ko a tia n taku bwa ko nang kamatoa am Tua ma e tuai mani matoa am Tua bwa ngkai ko bon kariaia naba bwa tabeman raora n Tia tei, ao e ngae ngke tao te Beretitenti ke antai ti tebo te kaetieti ae ti kairaki iaana.

Ngaia ti na bubuti bwa ngkai e a kamangao ngkai te Beretitenti ao ti rangi n karautaeka. Ma e a

kamangao te Beretitenti bwa are tiaki ana n taetae.

Ao ngkana a na kaetia ao are e bon ataia ao iai akana a tuai n taetae. Ke a taetae ao a kaetieti ngkanne.

Ma I taku bwa aei ngaia ae ti nang nanokawaki ngkai aron aei ara bowi ao bon iai ara tia kairiri aika a manga boni kamangaongaoa aron ara maroro ikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara. I kabwara bure ao tao bon au kairua mai ikai bwa I taku ngai bwa e a tia n taetae te Beretitenti, ma I a mwaninga are te ribooti are mai imwaina. Kabwara au bure, tao I a boni burena anne. Bwa ngkai ibukina ae te *PAC report* ao te baere irou, I anganna naba iaan are e a tia naba ni maroro ao I taku ngai bwa e aera.

Tera am *point of order* te Beretitenti. Ko na ti *point of order* iaon are e aera.

H.E. Taneti Mamau: I ti *point of order* bwa are ko a tia n anganai. Ko uringa are I kanga I tuatua tangin nanou are I kangai; I aki *point of order* bwa are I aki taetae n ana maroro ngkoa te Tia tei mai Kuria. Ao ko a boni kangai naba; ngkana ko kani *point of order* bwa iai te taeka ae e aki rau nanom iai ko a bon *point of order* naba.

Ngaia ae ana taeka te *Leader* n te Kaitara, e a kakamaka Kiribati bwa aongkoa ti a rangi ni kamangaongaoi kaubwain Kiribati. Ma e aki aitarā nanona te disclaimer. I kabwarabwara te *disclaimer* ao ngaia e aki kabwarabwara bwa e aranna bwa te mangaongao.

Ma are e a kaokoro otan Kiribati ngkanne. Ngaia ngkana e mena ao e na weteaki te Oteta Tienara ao e na kabwarabwara bwa tera raoi te *disclaimer* bwa are ngaira ti reitaki ni kakaea nanona bwa tera, ao ngaia e nanona bwa te mangaongao. Tera te mangaongao? Bwa te akaunting, te *auditing term*. E rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: N na *point of order* taiaoka te Tibiika.

Tibiika: Ngaia ao kanakoa am *point of order* tera.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Eng bwa are ko a manga kariaia naba arei ao I taku bwa tao ti nang boni ikakaeka naba ni karokoa tao e toki tera.

Ngke ti maroroakina ana akaunti te *Housing* ao te Beretitenti e bon taekinna ae e kangai; 2010 nakon 2013 e mangaongao ana akaunti ae e arana te *disclaimer*. Ma are anne, ao ngkai e a manga kaokoro.

Ma I taku bwa I ti kan kakauringko riki te Tibiika. Ke tao arei ngkana arona bwa tera te kabwarabwara ma te bwai ae kakawaki bwa akea te *improvement* ae e a tia n noraki. Akea.

Ao N na boni kakauringko riki ibukin irakin riki ke kamatoan riki ara Tua. Ko rabwa.

Tibiika: I boni kamatoa ma tao bon arei au kairua bwa ibukin are te *same person* ke te *PAC Chairman* ae e anga ana ribooti ao ngai I manga taku naba bwa ngaia are mai imwaina ngaia are I anga, ao I kabwara bure n anne.

Ao e a nakoim te Kauoman ni Beretitenti am marooro.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai naba au tai n taetae aio.

Ao e koaua te moanibwai ae I kan taekinna; bon te karabwarabwa nakoia kain te *PAC Committee* n aia ribooti, ao tao e koaua tao aio ana ribooti te Komite are mai imwaina. E koaua I a reita te bwana ni karabwarabwa n aron are e taekinna te Leader n te Kaitara nakoia ake a tia ke kain te Komite ngkoa are mai imwaina n aron ae e a tia ni mwaneweia te *Leader* n te Kaitara.

Tao e koaua bwa are aikai te naan ribooti are e a bunginako taia, ao e koaua ngkana ti a manga tanrikaki

inanon ae e a kaan 10 te ririki ao ti tebo ma e aranaki bwa e historical ae kanga e a rangi n rawata baika a tia n riki. Tao e koaua tao a tia naba ni bane ni kaekaki tabeua ke tao ni karaoaki mwakuri ake a na riai ni karaoaki ni kaitara ma taian kukune n te ribooti anne.

Ma e rabwa anne ao I taku bwa e kakawaki ae ti na manga tarai inanon ribooti ake imwina, a na riai ni manga uringaki naba tao a na manga kataia ni karaoaki bwa tera mwin te tai arei ao tao n te tai aio iai te bae e tia n riki, tao e kerake ke tao te tamaroa riki ae e a tia ni karaoaki iroun te kambwana aio ke tao te *Management* ke tao bon taian Baba n tararua. Ngaia are e rabwa.

Ao e koaua ti a kauataoa riki te karabwarabwa nakoia kain te *PAC* ake mai imwina ao are e a manga reitaki nako ngkai irouia kain te *PAC* ae ngkai are e a kairaki iroun te Tia Babaire are te Tia tei temanna mai Nikunau.

Ngkanne tao e koaua tao e kakawaki ngkai e reke tain aio n aron ae e taekinaki te taeka ae e kabonganaki ae te *disclaimer*. E kakawaki ae e na kabwarabwaraki bwa are aio bon te *auditing term* bwa are ai uoua ana *opinion* te Oteta ngkana e karaoa te akaunti. Bwa iai are e *qualified opinion*, ao iai are te *disclaimer* ao iai are e a

boni kaota kukurein nanona bwa e eti bwaai ni kabane. E na uringaki bwa aio ti te *opinion*.

Te disclaimer e ti kakaraoaki te bwai aio ngkana e karaoa te oteta, ma ai bon akea te *evidence* ke ai bon akea te naan *document* ae e kona ni cover iai ana *opinion* te Oteta. Bwa are tao e kangai; e a tia te akaunti tao ibukin te ririki aio ao ngke e nang karaoa ni kakoauai taian *statement* ake tao te *balance sheet*, te *profit and loss*. Ao e kataia ni kakaea bwa tera, iai te *control system* in te *internal system* ae in place ke tao iai taian *document* aika a tangiraki, ma ngkana a bon aki reke baikai, ngaia are ngkanne te Oteta Tienara e a kangai. I a bon aki kona ni *form ana opinion*. Ao anne ngkanne ae e aranaki bwa te *disclaimer*.

Ae nanona bwa e aki kona ni kangai bwa e raoiroi ke e buakaka, ma e a bon aki kona n *form ana opinion* te oteta ibukina bwa ai bon akea te baere e na *support* iai ana *opinion* anne. Akea te *supporting document*, akea te *internal control system*, akea tera riki.

Ma e ngae n anne ao te kambwana ae e otetanaki, e bon roko naba ke e bon *produce* naba ana *profit & loss*, ana *balance sheet* ao ana raa riki.

Ngaia anne I taku bwa e kakawaki ae e na aki naba rangi ni bure te ota ngkana e taekinaki te taeka ae te *disperma*. Tiaki nanona bwa e raoiroi ke e buakaka, e ti kaotia bwa te Oteta e aki kona ni karaoa ana oteta bwa ai bon akea taian data information ke tao taian rekooti ke tao te *system* are e na kona n *support* ana *opinion* anne.

Ma e ngae n anne ao I boutoka ana ribooti te PAC n aron ae e a tia ni kaweneaki inanon te Auti aei. E rabwa.

Tibiika: Ao tao I a kanakoa nakon te Tia tei mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, I kukurei n reita te marooro iaon te kaoti aio ae e kaineti ma ana akaunti te PVU te Tia Babaire.

Te PVU te Tia Babaire ao I namakinna bwa e kauntaekaki te *disclaimer*. Kain te mena, a tia ni kataia ni kamataata bwa nanon te taeka ae *disclaimer* ao anne ae e oti n te ribooti n te *Housing* ao e taku aio: Te *disclaimer opinion*, e aki kona ni kaotinakoa ana nonori te Oteta Tienara ngkai e aki kona ni kakoaua waare man te Botaki n Auti aio.

Nanona te disclaimer e aki kona ni kangai; e eti anne ke e buakaka. Nanona anne te *worst opinion* ae kona mwannaoia te Oteta. Te worst opinion ae kona n anga te Oteta.

A taku ngakai bwa tiaki te mangaongao. Ngkam tera nanon te mangaongao ma tao nakon te kabwarabwara.

Ma N na ti taekina aia karaki kain te Komete ao aio ae a kunea te Tia Babaire.

Te waaki n tararua aika aki nakoraoi. Ae ngaia are e bon *reflected* naba bwa ngke e karaoa ana *audit* te Oteta ao e boni kona ni karaoa raoi ana mwakuri ao a kakoaua kain te Komete bwa e mangaongao.

Ko kona n raira te taeka ae mangaongao ke aki nakoraoi. Tera nanoia te Tia Babaire? E aki raoiroi te waaki.

Ae I kan taekinna te Tia Babaire bwa te waaki anne te Tia Babaire ao te karaki anne; bon reitan raoi te bwai are e titiraki te aba ngkai ingabong n te titiraki. Ao ngkana arona bwa ti kaokia riki, ana titiraki te Tia tei mai Abemama ao e kangai. A mwaiti ana ribooti te *Leadership Commission* aika a tia n roko inanon bain ana aobiti te Beretitenti ao e tuai ni karaoaki nanoia.

Uoua mai ibuakona bon rongorongon ana mwakuri buaka te Manatia. Anne te titiraki ao kaekana. E a tia n roko irou ma I a tia n angania nake tabeia. Anne kaekana.

Te Tia Babaire, aki raoiroin te akaunti te Tia Babaire e irekereke ma aki raoiroin te tararua ae ngaia ae e a otinako te Tia Babaire ao a ngurengure te koraki.

Te Tia Babaire I tarebon n te tai arei nakon te *PVU*. Akea ana nambwa. Moan te kanganga reken te *PVU* ngkana ko tarebonia, akea te nambwa. Ao I a tarebonia kain te *MISE*.

E koaua bwa iai ana Botaki te Tautaeaka ae akea nambwana, moan te kanganga rekena. Ao ti a kakaia angana. Ai manra te aekaki aio ae ko kan tarebon nakon te *PVU* ao aki kona n reke.

Kaotan anne bwa tao e raoiroi te waaki? Te Tia Babaire aio ae ti uneakinna ao ti tangiria te Tia Babaire bwa raoiroin te waaki n te *PVU*, e tangira naba ana mwakuri te Tautaeaka. Ao riki te Tia Babaire ngkai a tia n otinako ribooti iaia taani mwakuri ao te Manatia n te tabo aio, iai te bae e riai ni karaoaki. Ao ai manra te ribooti aio inanon bain te Tautaeaka ao akea te bae e karaoaki iai.

Ti tuai man ongo. Bon te Manatia ane e bon aoria ni bubuti inanon ana kaa n aron ae ti ataia.

Ngkana arona bwa ti tangira te *improvement* te Tia Babaire, ao ti riai ni waekoa ni bon *address* bwaai aikai.

Ao ngkai a tia n otinako taekaa *in writing*, ao ko anganaki. Te Tia Babaire e ewa ngkanne te titiraki. Bwa tera ae e kauarerekea ao e a kawaeremwea te mwakuri iaon aio.

Te Tia Babaire ti na teimatoa n uneakina aio ao n titiraki bwa tera ae karaoaki.

I aki mena ikai ngke ingabong. Ma te kaeka aongkoa e a tia ni kanakoaki nakoia taabo ake tabeia.

Te Tia Babaire anne ae ti kona n teimatoa ni *presume* bwa tera ae e na karaoaki nakon te ribooti arei. Bwa bon te kangare te Tia Babaire ae ngkana arona bwa iai te mwakuri ae e aki raoiroi iroun te tia mwakuri, ao akea te bae e karaoaki ibukina. Anne ngkanne ti nanokawaki te Tia Babaire ao ti bubuti te Tia Babaire bwa e riai ni karaoaki te bae e riai ni karaoaki.

Ao ti a tia ni wareka te ribooti are n te *Leadership Commission* ao ti ata kanoana te Tia Babaire ao ti kantaningaia bwa e na iai te bae e karaoaki nako iai te Tia Babaire.

Bwa ngkana e karaoaki arei te Tia Babaire ao e aki ngkoa ao te ribooti aio ae e roko iroura ibukin te *PVU*, tao e aki *disclaimer* te Tia Babaire bwa e a *better* riki. N aron ae I taekinna te *disclaimer*, bon te *worst opinion* ae ko kona n anga. Bwa e aki kona te *audit ni form* ana *opinion*.

Ao ngkanne I kona ni *form* ana *opinion* ao ko kanga ni kakoauai waare akekei. Ko aki kona ni kakoauai, ao tao ko na riai ni kangai. Ma te aomata ae e *independent* ae e bukinaki bwa e na anga ana reke bwa e uara waare aikai? Ao ngaia e taku; akea au koaua iaona ao ko na kanga n onimakinna. Aio ngkai ae e riki n te tai aio.

Te Tia Babaire ni butimwaeen te ribooti aio, ao ti butimwaeia ma te kantaninga bwa iai te bae e na karaoaki ni waekoa iaon baika a taekinaki ngkai.

Ao n aron ae aio ana ribooti te Komete te Tia Babaire, ao a tuatua ni kangai; Waaki n tararua aika aki nakoraoi n te *PVU* ao a toana ma akea au tai ni warekia. Ma e teretere ikanne, e aki raoiroi te *Management* te Tia Babaire.

Anne ti kataia ni bon taekinna. E aki raoiroi. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti tera am *point of order*.

Hon. Dr. Teuea Toatu: I kona n ti *point of order* ni kaeti bwa I taku bwa e kairua ane e taekinna te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti, bwa e bure ae taku bwa te *worst opinion* ae te *disclaimer*. Anne are e aranaki bwa kanga ‘*you’re sitting on the fence*’. Te *worst opinion* ae e a boni kangai te

Oteta. *In my opinion this account does not require further investigation on the state of affairs of the business. That’s the worst opinion* ae e kona n anga te Oteta. Ma ngkana e na deformed, *it cannot form on opinion*. Ao anne ngkanne nanon anne.

Ao I taku bwa ti a uringnga bwa ngkana e a bukinaki te Tautaeaka, ti aki. Uringa bwa te akaunti anne man te Tautaeaka are mai imwaira.

Ngaia are kam taekinna bwa e nakobuaka te kairiri, ti aki ataia bwa antai ae e kairiri n te tai anne. E rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea ae e na marooro ao I ataia bwa e a boni kaan boo naba 4.00pm, bwa ai ti 3 te miniti. Ao tao ngkana e raoiroi iroum 3 te miniti ngkana ko na *sum up* ke ngkana ti oki ao ko a *sum up*. Ti a karaoia imwin te break. I a kanakoa nakoim. Te Tia Babaire n te *PAC* bwa ko a *sum up*.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* bwa are e boni uarereke te marooro iaon te kaoti aio, ao riki ngkai e boni boutokaki. E a tia ni boutokaia te Tautaeaka.

I a rimoa n anga bwanau ni kaitau nakon te Minitita n te *MISE* are boni ngaia are e mena iaana te *PVU* n aron ana kaeka nakon ana kaoti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te *PVU*.

Ao eng, I kan ti okira ana taeka are e kangai. E a bon rangi n maan ao kanga e aki kaunga aron rinanoan te akaunti aio.

Ao e boni koaua anne *Madam Speaker* bwa are ngkana e a rangi ni maan te akaunti, ao eng kanga e aki raoi rangi ni kona n raoiroi rinanoana. Bwa are n tabetai tao iai kanganga n taai akanne, tao a tia n tobwaki. Ao n aron naba are e a bon tia naba n taekinna, e a tia n tobwaki. A tia n tobwaki tao taian kanganga ake a tia ni mwaneweaki n te ribooti ane e wene anne.

Ao I anga naba bwanau ni kaitau nakon te *Leader* n te Kaitara n aron naba boutokan te kaoti aio. Eng, I kakoaua n aron are e taekinna bwa e tuai reke ana tai te Komete aio n rinanon ana akaunti te *PVU* inanon ririki akana imwina tao ni karokoa te kabanea n *up date* n ribooti mairoun te Oteta n 2019. Eng e tuai reke ara tai n rinanon anne.

Ao e bon eti, ti na riai naba ni kabaitira naba n rinanon naba ana akaunti te *PVU* ngkana arona bwa e kona n reke naba ara tai ngaira kain te Komete.

Eng, I kaitauia riki taan marooro. Te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Tia tei mai Nonouti.

I taku bwa nanoia are a boni boutoka naba te kaoti aio, tao bon

ti kanoan aia marooro tao bon ti te kabwarabwara iaon te opinion ane disclaimer.

Ao ti karabwarabwa bwa are ngaia a bon tia ni kaoti aia koaua iaona. I taku bwa e bon reke otaia te botannaomata, taan ongora n aron te kabwarabwara are e a tia n anga aia koaua iaona.

Ngkanne tao bon ti teutana *Madam Speaker*, imwain boon te break. Eng, I kan ti kaota teutana ara waaki ngaira kain te Komete ke otara ngaira kain te Komete tao bon man te induction naba arei. Are kanga ti titiraki naba are e kangai; ai tera ae ti nang karaoia ma akaunti ake a rangi n maan. A bon rangi n wene maan. Tera ae e na karaoaki nakoia. Ti na bon rinanona ngaira te *PACA* ke e a tau bwa e nang katukaki.

Ao aongkoa te kaeka ke te practice man te aonnaba ke tao bon te Betebeke. Eng, te kaeka are ti anganaki ke te advice e kangai. Eng, e eti bwa a boni bwakanako taia ma e bon riai naba te Komete bwa e na bon rinanona naba.

Ngaia ngkana kam nora ara ribooti are n te Housing, ao tao bon boboto riki, ti kabotoa riki iaon 2018. Ma ti rinanon akaunti akana a tia n nako ibukina bwa e na boni karaoa naba tabena te Komete ni bon rinanon taian akaunti akekei, e ngae ngkana e aki reke. Ke tao ti

aki kona naba ni karekei naba kakoaua iaona, ma e na iai ara iango ni ibuobuoki nakon taian ribooti mairoun te Oteta ake e a tia ni kawenei n taai akekei.

E koaua ngaia are ti na keiaki ngaira kain te Komete. Tao ai au tai naba aio ni kaitauia kain ara Komete ao tao ni kaungaia nakon tibwangara ae e oro matoa n aron ae ti noria ngkai. Ti karaoa te *Housing* ao e a bon ana naba ara tai ae e rangi ni maan bwa are ibukina ae e a bon rawata akaunti aika a tuai n rinanoaki.

Ao I taku bwa ti a tia ngkai n rinanoa naba te *KOIL*, aekakina naba. E a tia ngkai ke e a kan tauraoi te *KOIL* ni wene ana ribooti. Te Atinimarawa, ti a tia naba ngkai n rinanon ana ribooti ni karaoan naba ana akaunti ao iaoni kawaina naba n toka ara ribooti iaona.

Kabwara au bure bwa tao I a taekina naba te bwai ae kanga tibwangara ngaira ake kain te Komete. Ao ana akaunti te Tautaeka 2019 *Madam Speaker*, are kanga boni katabeara man am taibora.

Anne naba ae ti a tia ni moana karaoana. Ao ti taku bwa ngke e toka ana ribooti te Oteta Tienara iaon ana akaunti te Tautaeka 2019 n te Auti ae e nako; ao ti rangi ni kataia ngaira kain te Komete n

iangoia bwa e na tia ara ribooti imwain te Auti aio bwa e aonga naba n ae e rinanoaki n aron are e kainanoia te Auti.

Ma ti bon tabeka bwanara ni kabwarabure ngkai e aki teke nanon anne. Eng, ti bon noria bwa e boni matoatoa aron rinanoan ana akaunti te Tautaeka ngkai e bon rangi n bubura kaei, ao e aki tau mwaitin te namwakaina ae man te Auti are e nako ao te Auti aio.

Ngaia are I taku bwa iai arar eta ae ti a tia ni kawenea nakoim *Madam Speaker* ni kabwarabwara aron te kanganga anne ao aron ara mwakuri ao aron ae ti na keiakinnna nakon manga te Auti are imwina ngkana arona bwa e anganira te Uea te marurung ao te korakora ibukin karaoan tibwangara aio.

Eng, I a kaitaua riki aron butimwaea te kaoti aio mairoun te Tautaeka. Ao I a kukurei n tabeka riki te kaoti anne nambwa 30 n taekana are e kangai. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ae bebwa nambwa 8/18 ma ana iango ni ibuobuoki iaon ana akaunti te PVU ae e toki n 31 Ritembwa n ririki aika 2010 nakon 2012, are e a tia ni tuoaki iroun te Oteta Tienara ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa bebwa nambwa 26/15 n ana ribooti te*

Oteta Tienera 2010 nakon 2012.
Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te *Chairman* n te *PAC* ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon ana kaoti te Tia tei ao te *Chairman* n te *PAC* are e a tia n tabekia n aron taekan are e a tia n taekinna. Aio ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ngkai ti a roko n ara tai n *afternoon* tea ao te ai ngkai ai 16.05pm, ao ti a kaitiboaki ikai 16:35pm. Ao kam rabwa, ti a *break* moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ngaia ti a roko ngkanne n ara kaoti ane nambwa 29, ao N na angan moa te Tia tei are e na tabekia. Aei ana ribooti te Komete are e kateaki are e na rinanon ana Tua ni Kairiri te Maneaba ni Maungatabu.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Minitita n te MOJ. Tera am *point of order*.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*, I tai kani karekea otara ao am babaire iaon uoua bwaai ni kaineti ma uotakirakean te kaoti ae te Tua ni Kairiri n ara Auti n tei aio.

1. Kanga ti kani karekea raoi otara ao tao bon am babaire iaon uotakirakean ao rinanoan ara Tua aio.

2. Ti kani karekea ngkanne am babaire ni kaineti ma tao te tai are e na kona iai ni kabonganaki ke tao e nang waaki iai ana effective date te Rules aio.

Titiraki aikai a kaineti ma bon norakin mwin te Hansard imwin rinanoakin te Rules are n 2006. Ngaia are kanga bon iai naba ara kan ota iai ni kaineti ma 2006 n irekereke ma bon uotakirakean te kaoti ibukin rinanoakina n te tai arei ao boni kabwatakina naba n te tai are e tia iai te marooro iai n te tai arei. Kanga ti kani karekea ngkanne am babaire bwa ti na kanga ngkanne aron wakinana n te tai aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Are nanona ngkai bwa ti nang rinanona ao ti a kabwatia naba. Ao e na bon tiku iroumi Taan tei bwa kam na agree nakon nakon te tai are e na *effective* iai bwa n ningai te tai are e na *effective* iai.

Ao ti a kona ngkanne ni kanakoa bwa te marooro aoai kamatoakina naba n ara Auti aei.

Ma ibukin aron te proceed iaon ara motion aei, ao I kakoaua bwa iai kanga te naan raa. A tia ni

karaoaki mai imwaina n aron are ko mentioned are 2006, ao ti a tia naba ni go through te Rules ae ti mena iai ngkai ao ara Constitution ao kanga bon akea te *Procedure* ae ti kabaeaki iai bwa tera aron rinanoan te ribooti are e na uotakirakeaki n te tai aei are rinanoan ara Rules of Procedure.

Ngaia are I a ti ani marooro ma au koraki ae iai arona ae N na karaoia n tet ai aei, bwa are ti na aki raa. Kanga N na karaoia, N na committee stage way are ti kakaraoia ma N na angan moa te tia tabeka te kaoti ao imwina ti aki kaokia nakon te Tautaeaka bwa ti a go through naba te whole book arei. Ao I a go through naba one by one te Rules.

Ma te tai are iai iai te onono, ao ngkanne kam a katea naba baimi, ke are iai te onono nakon te Rule teuana ao e a katea naba baina are e na onono n aron te naan onono akana a reke ao I a kanakoa naba nakoim ao kam a tabeka naba ami onono.

N na bubuti naba bwa ibukina bwa e rangi n uarereke ara tai, ao N na nag limit te marooro iaon te onono.

N na rangi n bubuti ngkami bwa tao ti temanna mai ikai, temanna mai ikekei. Tao ti uoman iaon teuana te onono, ti a kanakoa naba te kaotinano iaona.

Ti a manga nakon are imwina, bwa e aoria naba n tia kanoan ara bong aei, ao I ataia bwa ara Rules aei bon teuana kanga ara bwai ae e rangi n kakawaki are ti a riai ni katia n te tai aei bwa e aoria n ae *effective* nakon tao imwain te Auti ae e na roko.

Ngaia are ngkana kam kukurei n anne ao ti nang waaki. Iai riki am point of order te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Bon ti te bubuti bwa ti noori, iai te naan onono tabeua aika kanga bon iango aika a boou. Te naan onono n aron otara ae ti na maroroakin are ana onono te Komete.

Ao aikai are e a bon tia ni karaoia te Komete ni marooro iai ma te botannaomata are e a tia n reke ana tai ni marooro ma ngaia.

Ti a tia ni maroroakinna n ara workshop, ao iai ngkanne bwaai aika a boou aika a rin ibuakon te naan onono ane a tia n tibwatibwaki, ao ngaira ti tangaria bwa e na bon reke raoi naba ara tai ae ti aki n ae ikai bwa tao ti na bon maroroakinna n te Workshop bwa ti na manga bon raa. Ao tao e na reke aei, ti tangiria bwa ti kan bubuti ngkana e kona n taonaki te marooro iaon aei nakon ara bowi are imwina.

Anne ara bubuti iaon te naan onono. Eng aikai ao ane ana onono te Komete ae ngaia ti ngaia ae ngaira ae kanga e na maroroakinaki. Kanga anne otara n aron ngkai te process, bwa are e a tia n uotaki nakon Kiribati nakon aba ake a tia n roko iai ao anne ngkanne mwina. Ao ngaira are bon ara iango are ti a tia ni karini, ma iai bwaai aika a manga boou aika a manga karinaki ngkai kanga te naan iango ibukina. Ngaia ae ti tangiria ni kan reke ara tai ni boni maroroakin moa ibon imarenara imwain ae ti nang nakomai ngkanne ni Kometenna ikai, kanga n aron ae te Komete.

Anne kanga ara bubuti te Tibiika n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: N na anganiko moa te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ao I karabwa te Leader n te Kaitara n aron ana bubuti. E aoria bwa ti a bon kona ni kauataoa te bubuti bwa are tao e koaua. Are ngke e karaoaki te workshop ao are e bon teretere n te workshop n aron are ti bon manga maroro iai Taan tei ake ti roko n te tai arei. Iai ake a maroro iai bwa e bon aki tau te tai, are ngke a kabuta aia ribooti. Ma are ti aki kan uneakina are kanga iroura, a karaoa naba are kanoan mwin arei aongkoa kanga ai ngaia.

Ma ti taku ngaira bwa are a kawenea imatara bwa e na maroroakinaki n te *workshop*, kanoan riki are a tibwa manga aia kukune ae e boou.

Ma I katerea n te ta arei ni kangai. e aoria bwa ti a bon nakomai ni maroroakin man ara iango. Ma ti na ururingnga bwa are iai rakita te botannaomata ao iai naba ngkanne ake taan mwakuri n te Tautaeka, tao riki bon aia *advisors* are boni ngaia ae a kakoroi nanon kanoan te Auti n tei.

Tera ngkana a kona naba n taraki bwa are iai aia *input*, ma are e aoria bwa are ti a maroroakini aikai, ma are e aikoa tauraoi are tao ti na kanakoi nakoia bwa ti na karekei tao aia ibuobuoki, ngkana kam kariaia ti a tabeki n tain maroroakinan te Rules bwa ai ara onono n te tai arei.

Ngaia are kanga otara, anne te ota ma are ti uotia man te workshop arei bwa are kanga akea ae wacia n te tai arei. Ngaia are ti taku bwa e a boo te nano n te tai arei. Akanne ngkanne ae a rin inanona bon angina aia onono Taan Koroboki. Iai te Oteta Tienera, bwa are ti a karinna iaan katamaroa nakon te PAC ao tabeman riki te Tia kaeti tua.

Ao anne ngkanne kanoan ngkanne te onono ngkana ti a uoti n reitaki ma are boni aia iango n

ibuobuoki kain ara itera aio. Ao e rarabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao N na kanakoa moa nakon te Minitita n te MOJ, ao e tia ao I a manga te chairman n te Komete aei. Ao e nakoim Hon. Tebao Awerika. E nakoim.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. E koaua n aron are e a bon tia ni maroroakinaki are bon ti tebo te ota n tain te workshop n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti ae karineaki. A boni bane n ota iai Taan tei.

Ao ngkanne I a tia naba n anga te statement are I a bon tia n anga naba ikai, are ibukin naba aron are ikotakin te naan onono.

Ti a tia ni bane n invites aia onono ao te ota naba iai, bwa are te onono. E kona n are tiaki te onono iaon aio bwa bon te bitaki ma te naan onono aika a na uotaki. Ao anne naba e a tia naba n reke aia tai te koraki aikai ni kabane bwa a na karini aia onono.

Ao ti aki ota raoi ngkanne n te bwai ae e tabekaki ikai mairoun te *Leader* n te Kaitara.

Ao e koau an aekakin te tai aio naba ao N na taekinna bwa iai te onono naba teuana ae e karokoa te Tia tei ae karineaki mai Kuria. Ao I taku bwa ai aio ngkanne taina n tabekaki ngkana a bane n roko n

te naan kibu are ko na rinanona iai n aron are ti nang rinanona ngkai n te *committee stage*. Ko rarabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e tara n ae akea riki ae e kani marooro iaon kanga te marooro iaon aron uotakirakean ara kaoti aei. Ao tao N nang kanakoa ngkanne nakon te marooro are e nang tabekaki iai te motion aei, bwa e aoria naba n tia tabera ao e aoria naba ni manga waaki nakon are imwina.

Ao N na angan te Tia tei mai Beru temanna ae karineaki, Hon. England Iuta bwa ko a tabeka am kaoti anne. Ao e nakoim.

RINANOAN ANA TUA NI KAETIETI TE MANEABA NI MAUNGATABU

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai. Ao imwain ae I waaki ai bon reitan bwana ni kamauri n ana kabanea ni bong ni bowi n te tairiki aio. Ao kam na bane ni mauri!

E koaua are a bon tia n nako marooro. Ti a tia ni waaki inanon te maan ae Aokati 2020 ni karokoa tao ai boni kabanean bongina ngkai ao ti nang tabekia.

Ti a tia ni karaoi tabera n aron are ti mwiokoaki. Kam a tia ni bane ni

mataata bwa are ai bon uoua ara tai n reitaki ma ngkami Taan tei.

E a tia naba ni mataata n ara marooro ngkoananoa iroun te Tia Babaire. E aikoa buta aron ara kantaninga are ti iangoi, ma n arona aio ao I kaitauia raou ni Komete bon moa mairoun te Tia Babaire ao raou ni Komete are I a tia ni mwioko ma ngaia. A mwiokoai bwa I a tabeka aio, tao ai kanga te bwana ni karaure nakoii. E a toki ngai ngkanne korakora n te bong aio, bwa are bon anne naba te nanokokoraki bwa are e a toki ngkanne korakoran te Komete.

Aio ngkanne N nang nikira bwain te Auti iroumi bwa are e a bon taiboranaki. Ti nang uotiarake ngkanne nakoimi bwa ai ami bwai n aron ae kam ataia.

Aikanne au taeka aika a uarereke, e a bon tia ni boo atin marooro ni kabane iaon bwaai ni kabane. I a bubuti ngkanne tabekan ekaoti ane nambwana 29 ane e kangai; *Bwa te Maneaba aei e na rinanoa ao ni butimwaea ana Ribooti te Komete ibukin rinanoan te Tu ani Kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ae taiboranaki bwa bebwa Nambwa 11/21. Ao ni kawenei ana babaire ni kaineti ma ana katamaroa te Komete nakon ana Tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu are e mwanewei n ana ribooti. Ko rabwa te Tibiika.*

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te kaoti bwa ti rinanon ara Tu ani kairiri inanon ara Maneaba ni Maungatabu are e a tia n rinanona te Komete are e kateaki man ara Maneaba ni Maungatabu ao ti nang waaki ngkanne inanona. Ao n aron are I a tia n tuangi ngkami, ni kabwarabwara nakoimi. Ti a boni waaki naba nakon ara Rules akana inanon te boki anne. Au kantaninga bwa bane n tia n reke iroumi ao I a kanakoa naba ngkanne ni kangai.

Tao ngkana I kanakoa tao 1 nakon 3, are e bon abwabwaki ami Rules aei. Ao ti na kataia ni karaoia n te aro bwa e *flow* ao e aoria naba ni baiti n tia tabera iai. Ngaia are N nang kanako anne te marooro iaona.

N na nako moa ane Rules 1,2, ao 3. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai. Te Minitita ibukin te Tua, Hon. Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao n aron ara onono are ti a tia ni karokoa n am aobiti ao ni bon tibwaki naba, ao ti a bubuti te onono n aron ane e oti n aron taekana ane e oti are e kangai: *Rule 2: RIGHT OF THE MANEABA*; bwa e na karinaki te taeka. E na kamaunaki te taeka ane *‘members including as pursuant to 68.(1) of the Constitution’* ao e na oneaki n ane *‘except as when*

those rights are inconsistent with Kiribati Laws'. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a tia n tabeka ana onono te Minitita n aron are e taekinna ao I a kanakoa ngkanne moa te marooro iaona. Ao n aron ae I tuangi ngkami, N na boni kataia n restrict te marooro nakon are tao ti iraman ao ti a manga nakon naba are imwina.

Ngkana iai ae e kani marooro iaon te onono aei, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei. Ngkana akea ao iai riki te kan onono iaon te mwakoro aei imwain ae I a kanakoa. E nakoim te Tia tei mai Butaritari, Hon.Tinian Reiher.

Hon.Tinian Reiher: *Madam Speaker*, N na bon ti bubuti bwa tera raoi ngkai ae ti mena are ti te naan *changes* aika proposed ke ti *go through* ae te *section* aio. Ngaia anne.

Tibiika: Eng.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa bwa I ti kani kaotai.

Tibiika: Ngaia anne, ti a boni karaoi naba section by section. E ngae ngke akea te bitaki n anne ma ngai irou e na tikiraoi riki ae section by section, n te aro are ti roko raoi n are ngkana iai te onono iai, ti kanakoa. N te aro are e a boni bane naba ni bwati kanoan

ara Tua ae e a manga boou aei nakon te tai ae imwaira.

Ngaia are ngkai akea te kani marooro iaona, N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Ake a butimwaea te onono n aron are e a tia n tabekia te Minitita n te MOJ nakon ara Tua ni kairiri aei ao ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao I katuka riki te marooro iaon section 1, 2 ao 3. Ao ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te section 1,2,3 n ara Rules of Procedure e na tei bwa kanoan ara Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara section 4. Ao tao N na kaokia riki bwa are iai te change are 2A bwa I aoria n are I karinna naba. Ma I taku ngai bwa ngkana I taekina section 2 ao iaana section 2A.

Iaan section 2, ao iai ngkanne 2A; 1,2. Ngaia are ngkana I atonga 1,2,3 ao akanne sections ake a manga iai sections iaana are ngaia ngkanne are a bane naba ni booti inanon are I taekinna. Ngaia are I aki bae ni kangai; section 2, 2A, 2B, bwa kam ata naba nanon are

ngkana I kangai; section 1,2,3. Ao tao ana sections akana ni kabane akana iaana ma ana sub sections ni kabane aika iaana a tei naba bwa kanoan te Tua aei. Anne ngkanne are I nanonna ngkana I taekina section 1,2, ao 3 ao ti a rinanona naba n aekakin anne.

Ao ti a nakon ngkanne section 4, 5 ao 6. Ao ngkanne I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ngkana akea ao N nang kanakoa bwa ami kaotinano. Bwa mwakoro 4,5,6 ma ana sub sections ni kabane akana a tei iana ana tei bwa mwakoron ana Tua ni Kaiiriri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne section 7 ao 8. Ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai te kan marooro ke te kan onono ao te kani mataata . E nakoimi.

E nakoim te Minitita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Ao ti a bubuti te onono nakon Rule 7, bwa Rule 7A, e n ariki bwa Rule 6A. Are e kaineti ma rineakin te Deputy Speaker.

Ao kanimwakin naba te taeka ane *‘or when the speaker is absent and the Deputy Speaker shall preside*

over as Speaker when the office becomes vacant or when Speaker is absent. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kawenea nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon te onono aei. Ao ngkai akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te onono n aron are e tabekia te Minitita n te MOJ, e na tei bwa kanoan ara Tua ni kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao I katuka naba iaon Sections akana 7 ao 8, I boni katikua naba ngkana iai ae e kani marooro riki iai. E nakoim te Minitita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Ti a bubuti naba te karinrin nakon ane 7. Kabwara au bure ti tebo e rangi n mwaiti te karinrin nakon are 7, ma tao iai te taeka ane e oti. N aron are e a bon tia naba n oti naba n ara bebwa ane e kabutaki anne. *Are ‘the Speaker shall not proceed with the process if the required number of 3 or 4 is not achieved but may do so after all efforts have been exhausted’* nakon are 7(2).

Aoa re nakon Rule 8, are ti na kanakoa 8:1 ao e na oneaki mwina n te taeka ae: *‘in the absence of the Speaker or where the Speaker’s*

office is vacant, MP the Deputy Speaker as elected by the Maneaba ni Maungatabu shall preside over as Speaker. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia nanona manga uoua ngkai am onono ae ko a manga tia ni karin riki bwa ibukin 7:2 ao 8:1. Ngaia anne ke, e eti.

Ao ti a tia ni kabwata ngkoa are 7A, are e na riki bwa 6A. Ngaia ao ti a kanakoa ngkanne te maroro nakoimi Taan tei ngkana kam bon follow. E a nakoimi. Ngaia aeka te maroro iai ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 7 ao 8 a na tei bwa kanoan ara Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne ane section 9 ao 10. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani maroro iai. E nakoim te Minitita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ko rabwa riki, ao I a bubuti tabekan te onono nakon ane *Rule 9:2 Duties of the Clerk*, ao e na karinaki ngkanne n te kauoua n rain. E kangai ngkanne taekana ni karinaki ma te onono ane ti bubuti ao ti tabekia n aron aio. *Subject to Rules 25,30,34, 36,37,52 and other relevant Rules, the Clerks*

shall receive all items submitted in writing by members 'and date stamped'. Anne ngkanne te taeka ae na karinaki. For inclusion in the business of the Maneaba and shall forward them to the Speaker for approval of otherwise in accordance with these Rules. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia I a kawenea naba nakon te Maneaba ngkana iai ae e kan maroro iaon te onono. E nakoim te Tia tei mai Arorae, Hon. Teima Onorio.

Hon. Teima Onorio: Kabwara au bure te Tibiika, I ti kan bubuti ngkana arona bwa tao e na butimwaeaki te ibuobuoki nakon te onono arei ngkana arona bwa e kanimwaki 'ed' ibukin te taeka are stamp are 'date and stamped'. Tao ti te katamaroa te Tia Babaire.

Tibiika: I anganiko MOJ. Bon taekinna bwa iai kanga te kan karinrin n am onono arei. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tia Babaire. Akea te kanganga ngkana e kanimwaki ane 'ed'. I taku bwa ai tonura raoi anne. Ao e rabwa te Tia tei ae karineaki n ana katamaroa. Ti a butimwaeia.

Tibiika: Ao I taku bwa e boni butimwaeaki am onono anne ke am katamaroa nakon te onono arei, ao N nang kanakoa ngkanne ngkai akea riki te maroro iaon sections

akana I a tia n taekin akanne *Rule 9,10*. Iai riki ae e kani marooro iaon *sections* akanne? Ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Mwakoro 9 ao 10, a na tei bwa mwakoron ara Tua ni Kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki.

Kabwara au bure, I a tia ni kanakoa te kaotinano iaon am onono? I tuai ke. N na kanakoa moa te kaotinano iaon te onono e aoria ni kamatoaki.

Bwa te onono n aron are e a tia n tabekia te Minitita n te MOJ iaon ane ane *Rule 9:2* ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne are imwina. Ti a tara ngkanne *Rule 11, 12, 13, 14* ao 15. Ti a ikoti naba. Ao I a kanakoa nakoim te MOJ bwa ko a kanakoa am onono.

Hon. Tarakabu Tofinga : Madam Speaker ao ko rabwa riki, ao I a kani manga kawenea te onono nakon ane *Tua 11, 12*, bwa e na kona n rinnako te taeka ane ‘and the deputy Speaker when he or she preside over as Speaker’. Ao n aron ngkanne taekana are e

kangai: *Rule 11:2, ‘The Sergeant at Arm is responsible for the safety of the Speaker and the Deputy Speaker when he or she presides over as Speaker and the members shall carry out the order of the Speaker for the orderly conduct of the Maneaba’*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te onono, ao I a kawenea nakoimi Taan tei ngkana te kani marooro iaon te onono. Ao e nakoim te Chairman n te Komete.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki e aonga n ae ti te tikina kanoan ara Tua ke ara Rules. Ti iaon te taeka ane he or she ngkana e kanakoaki ‘or she’ ao e a bon ti katukaki naba ‘he’. Bwa are ngkana e rineaki te Tibiika ae te Aine n aron ae ko Tibiika ngkai, ao e bon mwaneweaki naba n are E. N na bubuti ngkana ti kona ni kanakoa or she bwa are e boni mwaneaki naba iai te aine. E rabwa.

Tibiika: E a tia n tabekaki kanga te katamaroa nakon te onono arei, ao N na kaokia nakon te MOJ ngkana iai am raa bwa tera am iango iai. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Kanga ti nanorai naba n aron ane e tabekaki ao ti a butimwaeia n aron teina anne. E rabwa.

Tibiika: Aoi ai riki te kani marooro iaon are te katamaroa. Ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Kiibu aika 11, 12, 13, 14 ao 15, a na tei bwa mwakoron.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of order* te Tibiika. Ti na ti bubuti bwa ti rokoroko naba n are *Rule 14*. Bwa n otara 11, 12, 13. Bwa iai naba ara onono n *Rule 14* n aron ane e oti n ara bebwa anne. Ti a bubuti am babaire.

Tibiika: Ngaia iai naba ami onono n ane *Rule 14*. I kabwara au bure bwa I a bon taekinna naba ni kabane bwa I taku bwa akea te onono bwa ti arei. Ma ti tebo naba ngkana ko a tabeki naba am onono, bwa I a tia ni karokoa ni 15. Ma ko akanakoi naba am onono n aron are ko a tai n taekinna. Ko a tia ni kanakoa iaon are 11, ao I a tia ni kanakoa te kaotinano iai. Okay, ao N nan kanakoa ngkanne te kaotinano.

Bwa te onono n aron are e a tia n tabekaki n aron are e a tia n tabekia te Minitita are iaon 11(2), e na tei bwa mwakoron te Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao I bon katikua naba iaon ane section akana 11, 12, 13, 14 ao 15

ngkana iai riki te kani marooro iai. E nakoim te Minitita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua iai naba te onono ane I ti bubuti nakon ane *Rule 14:2*, kamaunakin te taeka ane ‘*incapacitated*’ ao e na oneaki mwina n te taeka ane ‘*absent or the office is vacant*’.

Ao I a warekia ngkanne n taekana ni karinakin taeka akanne ke te onono anne ao e na kangai warekakina. ‘*The Speaker or the Deputy Speaker if the Speaker is absent or the office is vacant shall be responsible for summoning the Maneaba and appointing a time and a place for meeting in accordance with the Constitution and these Rules*’. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao N nang kawenea ngkanne nakoimi Taan tei iaon te onono are e a tia n tabekaki. Ngkana iai ae e kani marooro iai. Ao ngkai akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano iaon te onono.

Bwa te onono iaon ane *Rule 14:2*, e na tei bwa mwakoron te Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ngkanne N nang kanakoa te kaotinano. N na katikua riki ngkana iai ae e kani marooro

iaon *sections* akanne. Ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa section 11, 12, 13,14,15 a na tei bwa mwakoron ara Tua ni Kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon ngkanne Rule 16,17, ao 18. Ao e a nakoimi ngkanne Taan tei ngkana iai ae e kani marooro kiibu akanne. E nakoimi. E nakoim te Minitita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ti a bubuti te onono nakon ane 17:3, ao kamaunakin te taeka n aron ane e oti ikanne. *'At 6pm the business must be interrupted by the Minister, ao kamaunakin ngkanne taeka akana imwina, on that day and if the Maneaba is in committee the Maneaba shall resume'*.

Ao te Tibiika ngkana ko kariaia ao I a uota naba te onono ane Rule 18: ke tao ti a kanakoa moa ane Rule 17 ngkana ko kariaia.

Tibiika: Ao N na kanakoa moa 17 bwa mwina iai ae e kani marooro n am onono anne.

Ngaia are te onono nakon 17:3, N na kanakoa nakoimi moa Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai. Ngkana akea ao N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te onono

iaon Section 17:3, e na tei bwa mwakoron te Tua aei.

Ao tao ti ibukin riki te kabwarabwara ae e tuangai au *Legal Parliamentary Counsel*, ti ibukin te taeka are kanga ko katikua n arona, ma ko a manga *change are 'shall' nakon 'must'*.

Kanga mai imwaina bon *'shall'*. E *'shall'* ma ngkai ko a bitia nakon *'must'*. Kanga bon iai bukina are ko bon tangira iai are *'must'*.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker tao bon te typing error. Nanona e na bon oki nakon are te original. Ngkana tina kaokia. Nanona *'must'* e na bitaki nakon *'shall'*. Ko rabwa.

Tibiika: Ao tao e a raoiroi riki bwa e a flexible riki am taeka ane n *'shall'* nakon are n *'must'*.

Ngaia are ti a note anne ngkanne. E na tei shall. Okay, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano ngkanne iai n aron are I a tia n taekinna bwa e aoria raoi ni matoatoa. Bwa te onono nakon section 17:3, e na tei bwa mwakoron ara Tua ni kairiri aei. Are e kariaia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai tiaki. Akana a kariaia, akana aki. Ao e nakoia akana a kariaia.

Ao ti tiku naba iaon ara sections akana 17 ao 18. E nakoim te Minitita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua iai naba ara onono ane ti a tia ni kawenea imatam iaon are 18©.

Ao te onono ngkanne bwa e na karinaki ke e na manga reitaki te taeka are ni kabanean C. Ao e na reitaki ngkanne ma te taeka ae e kangai taekana: *‘The Speaker may extend the sitting when there are Bills left on the Order paper to be debated.’* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakoimi ngkana iai te kan marooro iaon te onono aei. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ti a bubuti ngkana e kona ni karinaki naba te naan Kaoti ao Titiraki irarikin te naan Biira n ane n ana karinrin te Tautaeka taiaoka. E rabwa.

Tibiika: Ao iai kanga te kan karinrin te katamaroa nakon am onono. E nakoim te Minitita.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker, ti nanoraoi n aron ane e uotia te Leader n te Kaitara.

Tibiika: Ao e a butimwaeaki karinan are te Biira ao te naan Kaoti inanon te onono anne ao titiraki naba inanon te onono anne.

Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano nakoimi Taan tei. Bwa te onono nakon 18:1C, e na tei bwa mwakorom sts Tua ni Kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne, are N nang angan ngkanne te kaotinano iaon are 17 ao 18 ni kabane.

Bwa Kiibu aika 17 ao 18, a na tei bwa mwakoron ara Tua ni Kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne section 19 ao 20, ngkana iai ae e kani marooro ao I a kanakoa nakoimi. Ao ti tebo ma akea ae e kani marooro iai. Ao N na kanakoa bwa ami kaotinano.

Bwa Kiibu aika 19 ao 20, a na tei bwa mwakoron ara Tua ni Kairiri aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ane 21 ao 22 ao 23. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te kani marooro iaon sections akanne. E nakoim te Leader man te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono ane iaon te Tua 23, kanga ti ibukin babairean kanoan te bong teuana ma teuana ao tera ae e na moan nako.

Ao e koaua n ara onono ao ti tangiria bwa e na kanakoaki are e boou ane e karinaki ane te Kaoti ibukin aki Onimakinan te Beretitenti ke te Tautaeka ane G, ao kanakoan naba ane imwina are te Biira ibukin te kataumwane.

Bwa bukin ae I taku bwa te Tua 38:A, e bon rangi n mataata iai iaon ane taekan te kaoti iaon Aki Onimakinan te Tautaeka.

Bwa e aoria n are te naan Biira ao te naan Kaoti, a na bon bane n nako iaan ane te Biira ao te Kaoti. Ma ti ataia bwa are te Kaoti ibukin Aki Onimakinan te Tautaeka, a na boni bane naba imwain ke imwin te tataro ao e a nako naba. Bwa kanga anne nanon ane e boou ane 38:A, ane kanga e kamena bwa e na moanibwai iaon ni kabane kanoan te bong ane e toka iai.

Ma ti tebo bwa e a bon tia n tobwaki iaan anne.

Ma are iaon are te Biira ibukin te Kauntaeka. Bukin anne are bon iai tain Biira ao are aei are bon kanoan ana Kanoa te Tautaeka. Ma I taku bwa are bon ana bong te Tautaeka are Biira, bon tain Biira.

Ngaia kanga ti anne kanga e aonga n aki mangaongao tein ara kaetieti n te bong teuana ma teuana. Aei are iaan ane 23. Ko rabwa.

Tibiika: E a tia n tabeka ana onono te Leader n te Kaitara iaon are section 23G. Ao I a kawenea ngkanne nakoimi bwa te marooro. E nakoim te Minitita n te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari:

Hon. Mikarite Temari: Ngkana ti a marooro ngai tao I totokoia. I aki butimwaeia. Ao I kani kabwara naba au bure are moan ana Rule naba, bwa I totokoa naba are ana moan karinrin naba iaon are 18C.

Tibiika: 18C, are ti a tia ni kabwatia.

Hon. Mikarite Temari: Eng bwa I kakaea au *page* ma I oimwi bwa e a kabwataki naba ma kanga irou I aki butimwaeia ngai.

Nanona e nang tara n aki kona ni bwara te Auti bwa are e oti te taetae iaon te Biira ao ngaia e a manga karina ngkanne. Kanga N na aki butimwaea ngai ana onono.

Tibiika: Te Minitita ao ti a roko iaon 23.

Hon. Mikarite Temari: Ngaia I nora kairuau bwa ngkanne e aki kona ni bwara ara Auti. Ao ti bon aki kariaia ana onono neienne.

Tibiika: Ko a matea am Mic bwa I aoria n ae I kanakoa te kaotinano.

Iai te bwai ae e aki eti iroum te Minitita. E a tia n nako are iaon arei 18, ti a tia ni kabwatia.

Ao ti a nakon ngkanne are imwina. Bwa ti na kaotinano ngkanne iaon ana onono te *Leader* ma are ka maki marooro iaona ma ti nang kanakoa te kaotinano iaona. Are 23, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Tao e koaua tao anne ana taratara te Kaitara n aron are kanga, ma iroura kanga ti taku bwa e angaraoi ane ti ibukin ane te *Order of Government Business* n te *Sitting*, kanga e bon nakoraoi ane teina anne. Ma tao ti te bae e na karinaki, tao ane e na bon tabekia te Minitita n te OJ, ao te onono n G,G,G rikaki ni bon ira te *Alphabet lettering*, are G,H,I bwa e aonga n raa.

Ma kanga ti tiku n aron ane e bon oti iaon ana mena te Komete. Kanga otara aei ana mena te Komete. Ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkana ti tara tein ara onono ane mairoun te Komete, ao iaon riki ane te Biira ibukin te Kataumwane.

Ao ngkanne ti noria bwa e na moanibwai moa imwain te naan titiraki. Ao aei ngaia kanga ara tabeaianga.

Bwa are ngkanne ngkana e a roko n ana bong te Tautaeka, tao ai bon akea tain te titiraki bwa are e na moanibwai moa te kataumwane nakon te naan titiraki.

Ngaia are kanga ti bubuti ngkoa bwa e na bon okira nnena bwa are bon iai tain te naan Biira, kanga n angin te tai mwin tawanou.

Bwa are ni bon ara Tua naba bwa aei e aki ngkanne ira nanon ara Tua are te naan titiraki a na kanakoaki moa n te moan ingabong ao a na toki n te tawanou.

Ao ngkanne ngkana e a moan nako ngkanne te Biira ni kataumwane imwain titiraki, bwa are titiraki e a mena n te I. Ma ngkana ekona n nora riaina aei te Tautaeka bwa are a kawa naba ara botannaomata ngkana a nang aki nako aia titiraki n te bong are e na maroroakinaki iai te Kaoti ibukin te Kataumwane. Bwa are e nang moanibwai moa imwain te naan titiraki.

Ngaia ti na bubuti bwa e aoria n are e bon tiku n teina ngaki are ni bon te moan ingabong ni karokoa tawanou, tain moa titiraki. Ao n te bwakantai ngkanne ngaia are bon tain te naan Biira ma tenaan Kaoti. Ngkana e nora riaina anne bwa e aoria n reke aia tai naba ara botannaomata n nako kanoan aia titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti iai am marooro iaon teo onono anne.

H.E. Taneti Mamau: E koaua tao a bon kan ibuobuoki naba kain te Rules. Ma ngai kanga te koaua are ti kateia ikanne, bwa are ngkana e a bon aki naba onimakinaki te Tautaeka, kanga ai akea nanona are e nang reitinako kanoan te bong anne.

Bwa are e a moanibwai naba ngkanne iaon te marooro iaon aki onimakinan te Tautaeka. Bwa are kanga otara, ngkana ti onea te onono are e na roko n are tao te katamaroa tao man ana itera riki te Tautaeka iaon are te Confident motion bwa tao e nang kataki ibukin stability ni kawarikaki riki.

Ao anne ngkanne kanga ai te koaua bwa ngkana ai te issue of confident, e a rangi n bubura kaei n te aro are kanga ai bon akea naba nanon titiraki ma raa bwa kanga e nang riai moa ni moanibwai anne bwa e a riai ni kamwawaki te Tautaeka ke tao te Beretitenti n te tai anne. Kanga tao anne te iango ae e aana anne.

Ma are e a bon nakoia Taan tei. Ngkana a kona naba n ibuobuoki iai. E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, Ao I kaitaua te

Beretitenti, ao I taku bwa I a katuka are te Kaoti ibukin te Aki onimakinaki. I a kanakoa anne bwa are kanga bon ti tebo nanona. Bwa ngkana iai ao kanga e na aera.

Ma ti are G:G are te Biira ni Kataumwane. Bwa are ngkai n teina ngkai ao e nang moan nako moa imwain te naan titiraki. Ti anne ae ti na ti bubuti ngkana e na kariaia te Tautaeka ke te Beretitenti ke Taan tei. Bwa ngkai n teina aie, ngkana arona bwa e a roko are tao n Ritembwa bwa are tain te Biira ibukin te Kataumwane. Ao ngkanne n te bong are e na toka iai n ana bong te Tautaeka te Biira ni Kataumwane, ao ngkanne e na moanibwai moa nakon te naan titiraki.

Eng, I taku bwa arei akea te kanganga iai bwa e nang eti are ko taekinna te Beretitenti bwa are akea nanon titiraki n are n te Kaoti ibukin Aki onimakinaki. Ma kam kona n tara ane te Biira ni Kataumwane ngkana e bon nako iaan are iaan are J are bon te naan Biira ao te naan Kaoti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: E koaua kanga ti aki nora anne rana, kanga irou e tamaroa bwa are iai naba n ara onono ni katamaroa are kanga te iango ngkoa ae e karinaki ikai bwa e a rangi n bobong ao e rangi n

reeanau te Biira ibukin te Kataumwane n aron ae e bon ataki.

Ma are iai inanon naba ara katamaroa are kanga ti nang angan te Auti, tao mwakan te Tibiika n teuana te Auti inanon 3 te Auti n te ririki ao e na kotea teuana te Auti ae e na kona ni kabwakia riki teuana te wiki.

Ao antai ae e na ataia ngkanne, tao e a tobwa ngkanne anne. Ngaia akea ra kanganga ngkanne iaon are te Biira bwa are e a bon kona ni nikoaki ni manga te kabwabwakaki are kanga inanon naba ara katamaroa. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I angan are N na kaokia nakoim bwa are ko bon tabeka te kaoti. I angan moa te Tia tei mai Beru, Hon. England Iuta. E nakoim moa bwa te onono.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ngaia tao e bon eti otara. Eng n aron ae e taekinna te Beretitenti kanga bon anne te iango. Ti na katuka teuana te bong bwa ai bon ti ibukin te kataumwane. Akea riki kanoana, ae ngaia tao ngaia ae e kotekoteia te Beretitenti ao e na reke nnena n te raka ni wiki arei. Kanga anne iangoana.

Tibiika: E rabwa te ibuobuoki n anne ao e nakoim te Tia tei mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher.

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker* I aki mena, bon arei te point ae N na teirake ngkoa iai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia tei ngaia ti tebo raoi ami kantaninga nakon te onono aei. Ao N na angan te Tia tei mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea: E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: E rabwa *Madam Speaker*. Kanga ti otara naba teuana, kanga I taku bwa e mena naba ikanne ibukina bwa ngkana e kona are e aki bwati te Kataumwane. Kanga anne naba teuana bukina ae kanga I uringnga, ngaia e kamenaki naba i moa te kataumwane. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rangi n mataata aron bukin te onono aei, ao tao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi.

Ma I mwanewea ngkoa ae N na kaotinano iaon te onono. Bwa te Onono nakon 23(G),G ao are GGG. E na tei bwa mwakoron te Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. N na kaotinano bwa ngkai I kaotinano moa n ana onono antai, bwa are ti marooro iaon ana onono te Leader n te Kaitara e aoria raoi ni mataata. E nakoim te Tia tei mai Butaritari.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*. Au reading man te

mena, ti tebo ma e nanoraoi n are e nang akea ana onono aio bwa are ti teuana ana onono are e na tei iai, ti are iaon te *Appropriation Bill*. Ma are e a tia n nanoraoi bwa ngaia iai te wiki teuana are e na mena are ko kona ni bairea ngkanne mai ibukon are teniua ana bowi n te ririki, ao ko kona ni mena n Ritembwa bwa are te *Appropriation Bill n Ritembwa*. Ao ngkanne iai teuana ni wiki.

Kanga anne au reading iai, ma ngkana arona bwa ko bon tangiria bwa e na aera. Bwa kanga au reading iai, kanga I taku bwa e na withdraw ana amendment aikai bwa are e a nanoraoi n arei. Kanga anne au mena iai.

Tibiika: Ko rabwa n am ibuobuoki te Tia tei mai Butaritari, ma ibukina bwa e a tia n tei bwa te onono. Ao ti ibukin ara miniti bwa e na bon kamatoaki bwa e totokoaki te onono arei ao e aoria n are ti a manga waaki nakon are imwina.

Kanga bon bukin anne ae e aera ao are kam a tia ni marooro iaona ao e aoria raoi ni matoa bwa e bon totokoaki te onono arei, ngaia are N nang kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa te onono nakon 23 n aron are e a tia n taekinaki, e na tei bwa mwakoron ara Tua aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki.

Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia aikana aki butimwaeia. E a totokoaki mo a te onono anne.

Ao ngkanne ti bon tiku naba iaon are 23, 24 ngkoa n aron are I a tia n taekinna. Ao I kanakoa riki te kan marooro ngkana iai ke iai te onono mai iroumi Taan tei. Ao e nakoimi moa. Ane 24, e nakoim te Minitita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua, I a bubuti karinakin te taeka ane 24, ao e na riki bwa 24:4 ae tao kaokakin te taeka aio. Ane 'A motion in relation to a report of the Public Account Committee may not be moved prior to the tabling and distribution of Government's response to the Members' ao karinakin naba ane clause 5, iaon 24. Nanona I wareka 24(4) ao manga karinankin 24(5) ae e kangai taekana. A motion in relation to a report of the Public Account Committee may be moved without Government's response to the report to the members if the Public Account Committee consider the responses already provided during inquiry sufficient. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao N na kaotai riki iroum te Minitita n te MOJ. Bon iai ngkai ae e tei imatau ae 24:1,2,3 ao e kamaunaki 4 ao iai 5. Nanona am amendment aei ao ko tangiria bwa e

na rin 24:4, ao nanona are 25:5 e na mauna are *'a motion in relation to'* ao e a reitinako ngkanne n aron are ko taekinna. Ngaia anne to a *Public account committee*.

Ngaia ao I a kanakoa ngkanne te marooro iaon te onono anne. E nakoimi Taan tei. Te leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, N na ti bubuti n ane te onono anne kanga te kantaninga bwa te PAC e boni kona naba n taiborana ana ribooti n aki tanginga ana kaeka te Tautaeaka.

Ngkana arona bwa ti a toki naba imwin are report, are Government response to the report. Bwa are arei ti tebo ma ai manga te kantaninga teuana, bwa ngkana arona bwa te Komete e taraia bwa te naan kakaeka n tain ana marooro ma tao taan tia mwakuri ake a irekereke ma kanoan ana ukeuke, e a kukurei naba n aia kakaeka.

Ma I taku bwa kanga aei kanga tiaki raoi te kantaninga, bwa are bon ana kaeka te Tautaeaka. Are aei e taekinaki ana kaeka te Tautaeaka bwa tiaki tao te rabwata, tao ti ngkana arona bwa ai bon ana kaeka te Tautaeaka iaon ana akaunti. Ko rabwa.

Tibiika: Antai ae e na kaeka. Te Beretitenti ae ko karineaki e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: I karabwa te Leader n te Kaitara n ana ibuobuoki ao tao N na bubuti ane ma taraia bwa e katokaki naba n are response. Ma kanga iai te iango are kanga e bon tatabetabekia te PAC. Bwa n tabetai ngkana e a tia kanga ni karokoa ni marooro ma tao te Board iaon ana ribooti te Oteta, ao e marooro ma tao te Kambwana ke tao te busine eke te SOE are e rinanoaki ana akaunti.

Ma ngkana akea manga bitakin ana babaire te Komete n te mwane bwa a bon raoiroi naba ana kakaeka te kambwana ke ana rabwata te kambwana ke iaon behalf of the Government ke n tei ibukin te Tautaeaka. Aongkoa e a bon kona naba n taiborana ana ribooti.

Ti ngkana iai manga aia kukune ae bubura riki are e boni manga tangira ana kakaeka te Tautaeaka, tao e kona ngkanne ni manga kaea ane iaona ane e na tiku n taninga. Ma ngkana e aki aongkoa e a bon nanoraoi naba n te kakaeka are e a tia n rinanona ma te tabo ni mwakuri anne ma te tabo ni mwakuri anne ke te kambwana. Bwa kanga e noraki ngkai bwa e a babae, kanga ti kakaeka te anga ae e na baiti n roko aia ribooti inanon te Auti n tei.

Ao e aonga naba n aki duplicate ke n okioki naba te mwakuri man ana itera te Tautaeke, bwa are kanga bon ti tebo aekakin naba are e na manga katoka te Tautaeke. Ma ngkana e taku bwa ai bon akea ana kanganga e katokai naba ana ribooti. Ao ngkana tao iai aika a rangi n bubura ae e rangi n kainanoia ao e na ira naba kawaina n aron are ieta are e na bon tangira ana kaeka te Tautaeke. Kanga ti akanne kanga nanon raoi te Kibu 24:5 bwa e aonga naba ni mataata iroun te Leader n te Kaitara ao bon Taan tei. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai akea riki ae e kani marooro iaon te onono aei, ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te onono nakon ara Rule 24:4 ao 5, a na tei bwa mwakoron ara Rule aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ngkanne N nang kanakoa te kaotinano iaon ami Rule 23 ao 24. Bwa Rules aikai ae 23, ao 24, a na tei bwa mwakoron te Rules aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne are 25,26,27. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ao e tara n ae akea, N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa Rules aika 25, 26, ao 27, a na tei bwa mwakoron ara Rules aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia. Ao ti a nakon ngkanne ara Rules akana 28, 29, ao 30. Ao I a kanakoa nakoimi te marooro, ma I noria bwa iai te onono iai. Ao N na kanakoa ngkanne nakon te Minitita n te MOJ bwa ko a kanakoa am onono. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko aitau *Madam Speaker*, ao I a kan uota te onono nakon Rule 28:2. Ao aongkoa e na kamaunaki te taeka ane ‘at least’ ao e kangai taekana. ‘On any day twenty three Oral questions shall be asked on the Order Paper. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a tia n tabekaki te onono iaon ane 28:2, ao N na kawenea nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaona.

Ao ngkai akea, ao e nakoim te Tia tei mai Butaritari, Hon.Tinian Reiher.

Hon.Tinian Reiher: I bon ti kona n titiraki bwa tao e kona n ae e na kaokoroa u reading teutana. Ma ngkana arona bwa e aki koro 23 bwa e a boo naba te tai. Ao tein te mena a na bon riai n tabekaki 23.

I ti kani karekea raoi am mena iai, bwa au *reading* iai e na riai n tabekaki 23 te titiraki.

Nanona ngkana e a 12.30pm ao tao e na riai ni kabaneaki naba ni kakoroaki ane 23 ke kanga, kanga ti te kan kaota raoi iaona.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa te Tia tei mai Butaritari temanna n ana kani kamataata riki. Ma kanga otara ngaira, ti kataia ni kaitiaka raoi taekan are te tia mai ieta. Bwa are ngkana *at least* ao ngkana e a riaon 23, ao e kona n are aikoa tauraoi kaeka man ana itera te Tautaeaka. Aei kanga te ibuobuoki irouia Taan Koroboki bwa tera ngke e clear ke preside anne.

Ao n aekan ae tao tiana mai inano ae tao e aki koro n tabekaki 23, kanga n aron ae ti bon tataneiai ngkana e aki bane are kanoan 20. Are e a bon nakoim ngkanne, ko a bon katoka naba te Auti ao ni manga kakaeaki angaia kanga n aron ae ti bon tataneiai iai.

Ma ti aei e kataki n are te tia mai ieta, e na mataata raoi bwa e aonga n raa ngaia are e kakeaki *at least*. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Tia tei mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti bubuti bwa te naan *amendment*

aikai ngkana ti roko iai ao a na *explain* te *reasoning* bwa ti aonga ni kona *understand* ao ae e ti *move* te *amendment* ao akea riki taekana, kanga ngai irou e aki raoiroi. Bwa ko move am mena ao ko na *explain* bwa bukin tera ko *amend*, taiaoka.

Tibiika: Bwa ti aki karaoa anne ngkai, a bon ti move naba. Bwa I taku bwa I a tia n raa, tao ngkana bon iai teutana te kabwarabwara ae anga tao bon ti teutana ao tera bukina. Ma I taku bwa e raoiroi naba anne, teutana te kabwarabwara bwa bukina ngke kam bita anne ao tera bukin te onono. I taku bwa e raoiroi teutana naba bwa e aonga n ae e aki nang kana ara tai, aoria naba n ota akana ake a kan ataia bwa tera bukin te onono. E rabwa anne.

Ao I anganiko moa te Tia tei mai Betio ae bon te Tia Babaire, Hon. Tebao Awerika.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Eng, aikai bukina tabeua ae ti karaoa iai aio. Kanga e nonoraki bwa angin te tai ao aki babane te naan *Oral Questions* ao ti tangiri bwa ana bane ara titiraki bwa ana aki naba kaokaki nakoiria iaon te *written*. Ngkana kam a tia ni *go through changes* aika a tia ni *incorporate* n te Tua ae e a tabekaki ngkai aio, ao e rangi n teretere raoi iai bwa e a tianaki aron te tai n te marooro.

Are ngkanne iai ana kantaninga te *Rules Committee* ae e a tia n tekateka aio bwa e nang kona riki ni bane te naan titiraki.

Bwa kam noria bwa iai te titiraki ae nakon 3 te miniti. Ti a *restricted* nakon are e a rangi n reianau, bwa bon angin te tai ti bon reianau nakon marooro riki nakon tabo riki tabeua.

Ngaia are ti a tia naba n noria ni calculate mwaitin te naan *questions* ngkana ti na karaoi inanon te tai anne, ao e kona ni karaoaki ae ngaia ae ti noria ae ngaia ae ti moan karinna iai *at least*, bwa e na riai ni kona ni bane 23 te titiraki.

Ma e kona ni bane riki are iaona riki tao nakon 30 te titiraki ae e na kona ni bane man ti *anytime* man te tai are ti a *restrict* iai aron te marooro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia I taku bwa anne bukina are e a kabwarabwara iai te *Chairman* ibukin te *change* aei ae tao a nora kakawakin aei.

Ngaia are ngkana riki te kani marooro iaona, ao N nang kanakoa bwa te kaotinano ngkanne iaon te onono arei. Are te onono nakon *Rules* 28(2) ao e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki aio.

Ao ngkanne I boni katuka naba te marooro iaon ane 28,29 ao 30 ao I noria naba bwa iai am onono iai te Minitita. I anganiko bwa ko a tabekia.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order*. Kanga ti kani kamataataira tao riki n ana tabeka te Tia tei mai Nonouti are ti a tia ni waaki mai moana. Kanga iroura, e a raoiroi anne bwa are ngkana bon iai tao te kani kabwarabwara ni kani kamataata kanga aki tukaki Taan tei ikanne bwa e aonga n are e consistent bwa are a bane ake mai imwaina ao ti a tia iai. Ma e a bon nakoim te Tia Babaire ma ti buokana bwa e aonga ni waaki te marooro. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa akea te kanganga bwa are kanga bon tein te Komete are ngkana iai am kan titiraki bwa e aera ngke e karaoaki te bitaki ke tao tera bukin te bitaki arei, ao kam kona ni katei baimi bwa I anganinkami ao kam titirakina te tia tabeka te onono.

Ao I taku bwa ti boni karaoia raoi n aekakin ae kanga te committee stage iaon ara Biira. Ma N na kanakoa moa nakon te Minitita n te MOJ am onono nakon ane 30.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao te onono n aron ane e oti ao ti a tabekiarake ao e na bitaki are 30:(2) ao e na kamaunaki te taeka ane ni

kabanean te taeka anne ane *second sitting day* ao e na reitaki ngkanne ma te taeka ae *'second last day prior to the first sitting day* ao e a manga reitakinako ngkanne ma *of a meeting of the Maneaba*. Ngkana I warekia ao e kangai taekan te onono anne are 30(2). *A member shall give notice of a question by delivering a signed copy to the Clerk no later than 4.00pm on the second last day prior to the first sitting day of a meeting of the Maneaba*. Anne te moan onono are nakon 30(2). Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e a tia n tabekaki te onono ane 30(2), I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai te kani maroro iai. Ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Tao ti te kamataata iaon nanon ngkanne anne. Nanona are aei tain inin karinan titiraki. Ao te Tia tei e kona ni karina ana titiraki are e na tiainaia nakon te Kiraka bwa e na aki rimwi nakon te aoa 4.00pm n te Kauabong imwain te Moanibong ni bowi n te Maneaba.

Ao ni kabwarabwarana ae e na ota iai te botannaomata. Tera nanon anne ae tao te kairabong imwain te moan wiki ni bowi ae e kona n ibuobuoki. Ti a bubuti bwa ti te kamataata bwa are ngkai naba a

ongongora naba kain Kiribati ao aoria n ae e ota naba. Ko rabwa.

Tibiika: Ao tao I a kaokia nakoimi, antai ae e na ibuobuoki iaona. I a kanakoa nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa, kanga nanon anne ngkoa. Kanga te taneiai ngkai kanga te Kauabong ngkana e eti au ururing. Te Kauabong n te moan wiki are e a waaki te bowi. Ao ngkanne kanga aei ngkanne e na ti okirikaki. Ai tiaki te Kauabong bwa ai te Kaabong, bwa are te second last day imwain are e waaki n te Moanibong.

Kanga te wiiki are kanga uoua ara wiki imwain te Auti n tei ake ti anganaki ao kanga ti boni maroroakinna n te *workshop* bwa are e maan are te uoua ni wiki arei. Ma tera ngke e a uotaki inin te titiraki nakon are te kabanea ni wiki ma ai te Kaabong. Kanga ai te Kaabong ngkanne te tai arei ma are e a bon nakoim.

Ma kanga anne ae e taraia te taratara mai irouia te Tautaeaka n reitaki ma bon taani mwakuri. E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: I kan titiraki te amendment aio, e kabwabwaka riki ara tai ke e kauarerekea bwa ti aonga n ataia bwa anne moan te

bebeta otara iai. Bwa are ti taneiai ngkai n ae ngkai. Bwa n aei ngkai te practice ngkai, n ae te *amendment* aio e kauarerekea riki ara tai ke e kabwabwakia riki. Anne te titiraki.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Kanga teina ngkanne kanga e kauarerekea riki aia tai Taan tei. Are te uoua ni wiki imwain te Auti n tei ake a mena ikai, ao kanga te iango naba bwa are ngkana ko mena iaon aba. Ko kai kanakoi am titiraki naba rinanon tao *email* bwa are kanga a raoiroi naba tao riki n aba ake a raoiroi. Ao kanga e a uarereke riki te tai irouia Taan tei bwa a nang kamanena raoi are tao te moan wiki, a kona ni biriakini bwain aia abamwakoro.

Te kauoua ni wiki ngkanne, aongkoa te Kaabong ngkanne ao a na riai ni karini aia titiraki. Ma kanga anne te katamaroa ae e tabekia te Tautaeka. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Makin. A nakoim Hon. Pinto Katia,

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao kanga bon te ti kani kamataata riki, bwa e aera ngke e a koteaki naba te Kaabong ao te Kanimabong are te bong are imwina riki. Kanga bon ti te kani bubuti nakon te Beretitenti. E rabwa.

H.E. Taneti Mamau: E koteaki te Kaabong bwa are e reke ngkanne te Kanimabong tain naba mwakuriana mai irouia kain te Auti n tei. Nakon are ngkana ai te Kanimabong a na bae ngkanne ni karaoaki tao n te *week end*. Ma ngkana a roko n te Kaabong, e kona riki n reke mwakurian tao 20 te titiraki are a na toka n te ota bebwa nakon are kanga e aur riki. E reke aia tai taani mwakuri n te Auti n tei naba ni moantai ni karaoi. Kanga ti anne ae aera ngkai te Kaabong ao tiaki te Kanimabong. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Beretitenti n aekan ana kabwarabwara, kanga tiaki nanona bwa a toka naba titiraki akekei ao aongkoa a kantaningaki naba bwa a bane ni kaekaki naba nakon te Moanibong are te moan wiki inanon te Maneaba te Tia Babaire. Ngaia are kanga bon ti te mena ma e raoiroi bwa ti a boni katikua iroun te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Tao e koaua tao iai ibuakon ara bitaki rikaki ke are e a kauarerekeaki naba te tai nakoia kain te Tautaeka bwa a na waekoa ni kakaeka. Ngaia are e reke naba te tai ni moantai ni kakaeka bwa aonga ni boni kaekaki raoi ao ni bon roko raoi titiraki

inanon taina. Kanga ti taran anne, bwa e buoka te kamataata are tabeua taabo ni mwakuri. E kona n ae e ibetutu aia titiraki n teuana te tai, n aron ae kanga tarana irouia Taan Koroboki.

E kona n ae te Ministry teuana, e a bon rurung naba tao e kani 10 te titiraki ao e e manga kabaekai bwa ko na riai ni kati ai imwain tenibong kanga iai naba inanon ara mena. Ngaia are kanga a taku bwa ngkana e reke naba te tai ni moantai are a karokoi titiraki. A roko titiraki inanon baira ao ti kona ni moantai naba ni kakaekai. Ma kanga anne bon oin bwa aonga tao n *quality* riki naba te naan responses nakon ami titiraki Taan tei. E rabwa.

Tibiika: Ao N na angan moa te Tia tei mai Nonouti bwa e a kaman kateitea baina.

Hon. Ieremia Tabai: Eng te Tia Babaire. moan te kakawaki iroua te Tia Babaire ara tai as long as possible. Ma ngkana e taku te Beretitenti bwa e bon n aki kona n function te waaki n ae ngkai, ao tao e koaua. Ma ngaira ti taku bwa ai 40 ara ririki ni waakina te waaki aio te Tia Babaire ao tiaki ataia bwa bukin tera e bon aki kona n *continue* ni bon aron ae ngkai.

Ao anne te Tia Babaire a e ti taku ngaira bwa ti rangi n uneakina

abwakin ara tai ngaki ao te argument ae ko na karinna mai ikekei. Ai ngkam I aki ataia bwa antai ae e a tia ni waakina ana titiraki mai ikekei. Angin te tai ko mena ikai bwa ko discuss ma *colleagues* ao am raa bwa am service ae ngaia ae ngaira ti taku bwa e raoiroi ae e maintain te *system* ae ngkai. Akea burena ae ti noria, ti ngkana e bon aki kona n *function* te bwai aei. Bwa ngkana e kona te Tautaeka ni kaekai titiraki n te tai anne ao tao e koaua.

Ma ngaira ngkai ngkana arona bwa ti a tia ni waaki inanon ae irabwi te ririki, ao ti aki noria bwa bukin tera ae e na aki kona ni karaoaki ngkai.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa, tao bon ti anne man ara itera te Tautaeka. Ma are ti a boni katikua nakoia Taan tei ikai. Anne ti noria bwa kanga iai riki kibarakin riki te tamaroa riki. Tiaki ti nakoia Taan tei bwa bon nakoia naba taan kakaekai titiraki. Bwa are uoua te party n taainako, bwa are iai taan titiraki ao iai naba taan kakaeka ma e aonga ni kaeaki raoi nanon are ti taku bwa e na tobwa riki te kakaeka ae e tamaroa. E rabwa.

Tibiikau: Ao tao I anganiko te kabanea n titiraki te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao n na kakaeka te Beretitenti ao I taku bwa I ota ngkana arona bwa a bita aei ao a bita naba aron tain kaekan te titiraki are e mwaneweia are tenibong ao a na kaekaki.

Ma I taku bwa ngkana e nora aia onono ao a na onea naba anne. Ngaia are ngaira ti teimatoa ni bubuti iai, ngkana arona bwa e na oneaki nakon are tenibong ao e a kaekaki naba ao I taku bwa ngkanne tao ngaira naba ti na kukurei n are e na kauarerekeaki ara tai bwa are e a uarereke naba ana tai te Tautaeka.

Ma ngkai are e aki bwa e a manga boni bita naba anne bwa e a manga boni kananaua riki ana tai ni kaeka. Ngaia ae ti na boni bubuti ngkana arona bwa e na iai te bitaki n aron ara tai ngaira Taan tei bwa e kauarerekeaki, ao ti na bubutia te Tautaeka bwa e na kariaia ane 3 te bong ane e a tia n raa n ana onono te Komete, ao ngkanne tao e a taona ana onono ane te kauoua ngkanne ibukin n ae iaon 18. Kanga tao te iraorao ngkanne n anne bwa I taku bwa ngaira anne bwa e tobwai raoi ni kaua itera. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa e tamaroa. E koaua, otau e na boni okira n ana onono te Komete n te

Rules. Kanga ti braoi n iango are e na oki are tenibong nanon anne. Bwa kanga boni oin te iango anne, kibarakin riki ae tera bwa aonga naba taani mwakuri ni boni kaea nanon are tenibong keiaki nako iai. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a nanoraoi aron butimwaeen te onono anne, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te onono nakon *Rule 28 (2)*, e na tei bwa mwakoron ara Rule aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Kabwara au bure, N na kaetia rao bwa e aoria n eti ara *record*.

Bwa te onono nakon te *Rule 30 (2)*, e na tei bwa mwakoron ara Rules aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti boni tiku naba iaon te Rule anne. E nakoim te Minitita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker, iai are reitan te onono 30(3). Ao I taku bwa aio e a tia ni mwaneweaki n ae e nako ngkana e na eti. Aongkoa e na karakaki te tai ke e karinaki te tai are ‘*no later than the 6 sitting day of the meeting*’ ao e na kamaunaki are ‘*three days it is noticed*’.

Ma are ngkoa ti aki. Ma are anne n ara bebwa are ti kawenei n te onono anne ma are ti a kaokia nakon ana onono te Komete. Anne 30(3).

Ma iai ngkanne ara onono iaon ane 30 (3A) ngkana ti a kitana are 2 ke tao 3 bwa ti a nanoraoi iai. Ao ti a nakon are 3A.

Tibiika: Taiaoka moa te Minitita. *For the record*, ko a buta ngkanne am onono n are iaon 30(3), e a tiku n arona are bon ana onono te Komete. Ao ti a nakon ngkanne am onono are imwina.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. Te onono ngkanne n ane 3A, e na karinaki te taeka ane *‘Answers to written questions shall be clear and concise providing background details relevant to the question’*. Kanga karinakin te taeka anne ao e kamaunaki ane nikirana te mwakroo ane 30(3A) n aron ane e oti n te onono anne *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ai aei ngkai taekan 30(3A) n aron am onono ae ko a kateia ngkai ane *‘answers to written questions shall be clear and concise providing background details relevant to the question’* ao a kamaunaki ake nikirana.

Ngaia I a kanakoa ngkanne ngkana iai ae e kani marooro iaon te onono. Ngkai akea ao N na kanakoa

ngkanne ami kaotinano iaon te onono anne.

Bwa te Rule 30(3A), e na tei bwa mwakoron ara Rules aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a kanakoa ngkanne iaon ane Rules 28,29,30 a na tei bwa mwakoron ara Rules aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne ara Rules akana 31,32,33 ao 34,35. Ao I a kawenea nakoimi ngkana iai te onono mai iroumi. Ao I noria bwa iai te onono mairoun te Leader n te Kaitara. Ao I a kanakoa nakoim bwa ko a tabeka am onono. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono e kaineti ma kanoan te titiraki are a na riai ni karinaki, bwa te titiraki are kanga e na aki i rekereke ma bwaai akana eti iaon ara Tua aei, ma iai ane e a kamaunaki ngkai are i rekereke ma te titiraki, e na aki, tao e i rekereke ma ana babaire te bowi ke na aki rekereke ke tao e na mwanewea tao kanoan ngkai te kabowi are e waaki n te bowi, ao kanga n ara onono, bwa ti na bubuti bwa e na katukaki aei n arona, bwa

e na aki kamaunaki, ao aei I taku bwa e nang kakawaki are ara waaki ikai e na aki naba, tao ni kitekatea kanoan naba ana mwakuri te bowi are kanga ngaira iroura e na bon katukaki bwa are mwina e a kotokotea kanga tao aron ana waaki, inaomatana ni karaoa ana waaki ngkana arona bwa tia maroroakin kanoan ara titiraki ae na i rekereke ma kanoan te bowi are tao e waaki ke tao e tuai bane arona n te kabowi, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkane te maroro iaon ana Onono Te Rita n te Kaitara ngkana iai ae na maroro iaona, iaon ane 32HIJ, HI, GHI, ti iaon ane H 32H, ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae kan maroro iaona. Ao e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: N na ti kaoka riki, Nna butia te Rita n te Kaitara, kanga ae i matara ngkana eti, 32(1)(2)(3) ke kananona 32 *subsection 1 H*, bwa e aonga n ae mataata bwa kanga akea ae 32H ma kanga iai mwakorokoron akane, ma 1,2 ma e aonga ni matata raoi ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Beretitenti noran aei, eti tao teuana e bua te ware ane teuana n te mena anne, n ara bebwa anne ao e na riai 32(1)H ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ane e na bon ti ke nanona e tangira bwa e na *retain* ane te *provision* anne, 32(1)(H) bwa are ana mena te komete e kamauna, ngaia are ngkane e karaoa ana onono iai bwa e na tiku ane (H) ni bon arona ane te *Rules* ae ngkai, ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ao e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E rabwa kanga ti boraai ni iango ma ane, e na bon tiku kanga e na tiku te bowi n aron are kanga ane ma tao e aki oti raoi n ara onono ma ane naba tao e na oti n are iaon te *Motion*, ma ane naba ae ti boraai ma ngaia e na bon katukaki te bowi n arona, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e a butimwaeaki te Onono are e a tabekaki ao N na kanakoa ngkane bwa te kaoti nano, bwa te Onono nakon are 32 te *Rule 32(1)(H)* e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai eang, akana aki ke a kangai ti aki, akana a butimwaeai, “Eang”. Te Beretitenti tera?

H.E Taneti Maamau: Kanga teina e kawa ni kairua te bebwa ae I matau ma n teina ae I matau, i bon iai *H* ae mwakoro ma ngkana e kananonaki (H) are n te Tua ni kawai are e aki oti bwa e aonga n teretere raoi bwa tokina, kanga teina ae ti na kaotinano iai, (*H*) ane e bon mwakoro ane, ae kaokoro ma ae

kaea nanon, ma ngkana e kananoa te Rita n te Kaitara bwa e na kaokaki (*H*) are ni bon te *Rule* n te kawai bwa e aonga ni mataata ao e a manga karaoaki te *re-numbering* bwa are ti te karinrin are (*H*) bwa e aonga n ota raoi, ma ngkana e kamatataki riki, ao tokina e na kaokoro otara ma am kaotinano te Tibiika, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa titebo taekana, ngkana ti tara ara *Rules* are ngkai ma I a kanakoa nakoim te Rita n te Kaitara bwa ko a kabwarabwara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, eti are e taekinna te Beretitenti, nanona are *H* are rimoa, are ngkai are e a oneaki iroun te komete, ma eang (*H*) are rimoa, bwa are e koaua iai are (*H*) are ngkai, ma eti ae mina ara kaotinano ti nang kaotinano iaon (*H*) are ngkai, ma e rarabwa te Beretitenti, iaon (*H*) are rimoa, 32(1)(*H*) are rimoa are e a kamaunaki ngkai iroun te komete ma ti bubuti bwa e na kaokaki, ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a mataata, e nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher.

Hon. Tinian Reiher: Taiaoka *Madam Speaker* bwa akea au kangaanga n ae *propose* ao are e a bon tia ni

butimwaea naba te Tautaeaka, ma ane (*H*) kanga e aki rekereke ma ane (*I*) bwa are aia *point* kain te mena, ana bon katuka te *court* bwa e na bon aki kumekumeaki, ma ane (*I*) kanga e rekereke naba ma ana *conduct* te Tia moti ngkoa n aron au ururing ma I aki ataia ngkana arona bwa kanga irou, I taku bwa ngkana ngaia tao e na tiku naba ma aei, n are arona ni kawai, ao ngkane titabo ma e a bon katukaki ngkane te mena bwa e na aki kona ni kumekumeaki naba te moti ke te Tia Moti ke tao antai ke, ti ngkana e *perform* ana mena, kanga I taku bwa anne ae te *reading* mai imwaina ma e kona ni kaetai riki iai.

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon are e kan kaotaota iai te Tia Tei mai Butaritari bwa are ngkana ti tara ara *Rules* are ngkai 32(*H*)(*I*) ao ngkana ko tara ane (*I*) ao e *refer* naba nakon te *sub Rule* ae 6 ao 44 ao anne are e i rekereke iai te Tia moti are e rietata, ngaia are ana kanga ana katamaroa te Tia Tei mai Butaritari tera ngke e tiku naba ane, kanga teina, bwa are i rekereke naba ma are aron tangiran are (*H*) are e na tiku naba ngkai, ma I a katikua nakoimi iaona, e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E koaua ti boutoka naba arei bwa are ai rekereke ma tao ti aki noria inanon ara maroro, e rabwa ti a boutoka naba ane, a manga kaokaki ake (*H*)

ao (*I*) te *Rule* ni kawai are i rekereke ma te bowi ao kanga e reke au tai n tara ane 44 kanga ti ma, te Tia moti ae rietata te Tibiika, ake aomata ake a tekateka n te *statutory post*, ae I taku bwa e aki riai ae kamatauningaia naba n te Auti n Tei bwa tao bon iai kawain riki karokoan te rongorongo tao n tangin nano ke tera n aron, ao e a manga *renumber* bwa are bon iai ane H bwa tao a *re-number* naba, ma e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ngkane N nang kanakoa te kaotinano iaona, iaon te onono anne, bwa *Rule 32(H) (I)* a na oki n aron are e bon tei iaon ara *Rules* are ngkai, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana butimwaia “Eang” ao e nakoia akana a butimwaia, ao tia nakon ngkane, ti nang kabwata ngkane, e nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon. Teima Onorio

Hon. Teima Onorio: Kabwara bure Tibiika I boraoni iango ma are e karaoaki ma I ti kan bubuti kanga ti nanona ngkane e na *renumbered* ane H ao I, e a tiku naba iaona iai.

Tibiika: Tao e a tiku anne ngkane bwa ai taben te aobiti bwa e a karaoa kaetan te *numbering* iaon ara *Rules* aei, n aron are kam a tia naba ni bubuti bwa e na karaoaki, ao e ko rabwa te Tia Tei.

Ao ngkane I taku bwa ae I taraia ao akea riki, ngkana e ti au mena kam a manga kai kaetai, are I taekinna ngkoa *Rule 32 ,33,34,35*, ao kanga tarakina akea te kan onono n akana nikirina, N nang kanakoa ngkane bwa te kaotinano n *Rule* , bwa *Rules* aika 32,33,34, ao 35 ana tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai, Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia “Eang” akana aki, ao e nakoia akana a butimwaia,

Tia roko n ane 36, *Rule 36,37,38* ao I a kanakoa, kai I noria bwa iai te onono N na kanakoa nakoim te Minita n te MOJ, ao e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Koaitau *Madam Speaker* ao e koaua n aron te onono ane oti ao e teretere bwa e tangiraki manga kaokakin te *letter* ane D, kanga n aron te *Rules* are ngkai, kanga e rekereke naba ma tao ana waaki te bowi, ke tao maroro ake a na rekereke ma tenan *case* ake tao iai te bowi, mwanewean te bowi iai, ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoa ngkane te maroro nakoimi,

Iai te kan maroro iaon anne, ao e nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao eang tao anne are ana onono te Tautaeka nanona,

e kaoka are ni kabane, are kanoan are ngkai, ngaia ko rabwa, ngaia bon titebo.

Tibiika: Ngaia, e kan maroro te Tia Tei mai Nikunau Hon. Tauanei Marea e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Kabwara bure *Madam Speaker* I ti kan tara ane mai iana e i rekereke naba ma ngaia, kanga n aekan naba are mai imwaina,

Tibiika: Ngaia ma I taku bwa ana onono te Minita e a bon mwanewei naba *A,B,C,D,E,and F* a bane naba n rin, ana bane ni kaokaki, ngaia eti otara ane?

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia eti *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkana akea riki te kan maroro iai ao I rokoroko ngkoa 38 ma N na kanakoa moa te kaotinano iaon anne, bwa ara *Rule 36*, te Onono nakon ara *Rule 36 D,E,F,G* e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana butimwaia ke a kangai, Eang, akana aki ke kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang” , akana aki, e nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkane akana imwina, 37,38, ao iai ngkane am onono te Minita ae I noria naba, ane 38(A), e nakoim te Minita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao n aron are e oti ao iai te onono n are 38 (A) (1) ane e na kanimwaki te taeka ae “*Clear*” , 5 ao e na karinaki *Clear days*, nanona ngkane e na kangai warekana, “*A notice of a Motion of No confident in the Beretitenti or the Government shall require at least 5 clear days upon receive by the Clerk*” anne ane 38(A) (1), Ko rabwa *Madam Speaker Tibiika*: I a kanakoa nakoimi te maroro Taan Tei ngkana iai ae kan maroro, ao bon akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano, bwa te onono nakon ane 38(A) (1) e na tei bwa mwakoron te *Rule* aei, akana a butimwaia e a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, Akana a butimwaia “Eang” akana aki, e nakoia akana butimwaia, ao tia katikua riki ao I nora naba am onono te Minita ao I a kanakoa nakoim bwa kona tabekia.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ko rabwa riki, I a reita te onono nakon 38(A) ao nakon mwakorona ane 2 , 38(A)(2) ao karinakin te taeka ane “*Shall be of matters of national importance affecting the well-being of the General Public*” ao kamaunan taeka ngkane are te taeka ane “*maybe in general terms*” ao e kangai ngkane warekan te Onono ane e boou ane, 38(A)(2) *A motion of No Confidence shall be of matters on National importance affecting the well-being of the General Public*” ane ngkane

taekan te Onono anne *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika: Ao I a katuka nakoimi Taan Tei te maroro I a Kanakoa nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika kanga ti te *point of order* bwa tao tia roko ni mwakoron ara Tua I taku bwa e nang kakawaki bwa a na ota naba iai te botannaomata, ma bukina ngkai tia bon wawarewarekia n taetae ni imatang, ma I taku bwa e kakawaki are ti kabwarabwara naba n te taetae ni Kiribati, ane tao aei riki, ngkana arona bwa e kona ni kabwaraki n te taetae ni Kiribati, bwa e aoria ni mataata raoi, ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Minita n te MOJ e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ti na kataia ni kabwaranakoa, n aron tao kabanean tamaroan te rairairi, ao e kangai ngkane, “ *Te Kaoti ibuki aki Onimakinan te Tautaeke e na riai ke te Kaoti are e mwemwe ibukin aki Onimakinan te Tautaeke e na riai n rekereke ma baika a kakawaki ake a na kona n rota aron te botannaomata*” ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao e rabwa am kabwarabwara ao I kawenea riki te

maroro iai, ao ngkana akea ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e aki nang kamataataki tera, ao ngi N na kaota nanou bwa I *prefer* ana *wording* te Komete, bwa aio katakin ae kona *restrict* inaomatan te Auti n Tei aio ngkana e kan kabwaka te Tautaeke, ao ko nora te *practice* ni *parliament* ngkekei, akea te *restriction*, ti n taabo aika PNG ao antai riki, ma *in general* Tia Babaire bwa ngkana te Auti n Tei ae e aki onimakina te Tautaeke, akea te *restriction* ae ko kona *impose* nako iai, ngaia are *it's a waste of time*, ao te titiraki teuana bwa antai ae na *interpret the national interest* Tia Babaire, antai ana *interpret*, Tibiika, I taku bwa man au koaua Tia Babaire I taku bwa e raoiroi ti katikua, ke ae *define*, ke ae taekinna te *Rules*, n te tai are a tangiria iai Taan Tei bwa ana aki onimakina te Tautaeke, anganaki inaomataia, ao tai tiatianna, anne ara *right*, ao I taku bwa ni bon aron au *experience* akea te bwai ae ti kona ni karaoia n te *Rules* ae na tuka nanon te Auti n Tei ngkana e kan kabwaka te Tautaeke, akea, e ngae ngke ngkana arona bwa te *wording* aio, bon te akea, e a *frustrate* naba *everything*, irouia Taan Tei ngkana arona bwa a bon kan kabwaka te Tautaeke, ngaia I taku bwa e raoiroi *in advise* te Tibiika e raoiroi, katuka nanoia Taan Tei bwa a kan *move the motion*

of No Confidence n te tai arei, ao I taku bwa tarabuaka ao ti anganaki taeka teuana ngkana arona bwa ti nang tuka te *Motion of No Confidence*, kam tara ni kangare ngkane iai.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina,

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire e koaua kanga I bon kan reita te tabeaianga n te Onono ae tabekiarake ngkai te Minita n te MOJ.

Te bwai ae kararaoma iai te Tia Babaire ngkana e na butimwaeaki ana Onono, ma are e tuai kabwaranako nanon te taeka ane te *National Interest*, ae ngaia e tabetabe nanou iai, titabo ma e nang katukaki nakon te Tibiika, ao are ti aki ataia bwa e nang kanga aron kabwaranakoana, anne Tia Babaire ae kanga e rangi ni kararaoma bwa titabo ma aron kabwakakin te Tautaeaka ngkai e nang tiku taekana inanon bain te Tibiika, ngkana e kangai Eang, e butimwaia, ngkana e kangai Tiaki, e aki butimwaia, ngaia are Tia Babaire anne ae kanga I rangi ni bubuti riki bwa Ngaira naba ti kukurei n are mena ngkai n are n ana onono te Komete, ma are e tabekiarake te Minita ae karineaki te Tia Babaire, titabo ma ane nanououara, titabo ma kanga e a

katukaki iroun te Tibiika bwa ngkana e kangai Eang, Aio te *national interest*, ngkana e kangai Tiaki, Tia Babaire ngkane e a toki naba ikane, bwa are e baireia te Tibiika n ana kabwarabwara e kuri kangaanga, bwa e aki rangi mena te Tia Babaire, ngaia are kanga tera raoi, ane tabetaben nanora iai te Tia Babaire ao kanga ti na bubuti riki bwa e na tiku iaon ane bon Oneia te Komete, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: I anganiko te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao taian iango ni ibuobuoki, ngkana e bon taraki taekana, kanga ti aki te *National Interest*, ngkana tao e bon taraia raoi naba te Tia Tei mai Kuria, *National Importance*, are e na rota ngkane kanga te *well-being of the General Public*, kanga maiun te botannaomata, ke tao e na kabuanibwai, are e a bon nakon ngkane, ma kanga e bon teretere, ma ti kabwakan riki are *General Terms* bwa are e aonga n ae bon teretere bwa e na rangi ni kakawaki, kanga bon anne are *of matters of Nation Importance*, n aron ae kanga bon iai naba kibuna n ara Tua, iai ake e bon e *specific* nakon te *constituency* ao iai ngkane are e a bon nakon ke kanga e tabangaki riki, ma ti ane kanga nanon ae e aonga n ae kanga e mataata riki, nakon are ko a bon karioa naba, ko uti ni matu ngkai ao ko a karioa naba tao mim ao tera, tera ngkana a

kakatokaki kanga kabwarabwara aika rangi, a na aki kakawaki nakon bwa are ngkana ti *general terms*, bwa are n aron ana taeka te komete are mai imwaina, *General Terms*, kanga e a bon *General* naba, ma are anne ngkane ae kanga e kairaki riki nakon baik a are kanga ti aki *National*, ngkana e bure otau n ana taeka te Tia Tei mai Kuria temanna ae karineaki, ao e kamena te *National terms*, ma ti aki bwa *National Importance*, *National Interest*, ma ti aki bwa *National Importance* taekana ane ti kawenea ikane, ao e rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker* e rabwa, ao kanga I boraoi n te kantaninga ane *Of National Importance* ma tao ane imwina riki ngkane ae ngaia tao e kona *restrictive* ngkane iaon te mena, bwa are e kona ngkane n are ai bon ti *well-being of* te mena, ao ngkana tao e toki naba n are *National Importance* ao akea are imwina arei ngkane ao Kanga I taku bwa e na kakioa riki nakon te kantaninga are e kabwarabwara naba te Beretitenti bwa tao iai ngkane te *limitations* ngkane ngkana e a bane ngkane ni kabonganaki are *affecting the well being*, tao e koaua iai tabeua bwaai aika e *National Importance* ma e aki rekereke ma aron temanna ma tao te botannaomata ma te mena, ma e

rekereke ma ana waaki te Tautaeaka, kanga tao ane ae tao e kataia nab ani kakioa nanona kain te Kaitara, ao ngkana e nanoraoi iai te mena, ma kanga ti au taratara mai ikai, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua tao eti, ngkana *National Importance* kanga e a rabuni naba aia *well being* aomata bwa are ana bon nako inanon te maroro, kanga ti kataia ni kamena riki nakon are ai bon *in general terms* kanga e aonga riki kanga n taraki ara *Rules* bwa kanga ti bon nanoni baik a bon rangi ni kakawaki ibukia ara botannaomata, ao e rabwa, ti kukurei n are ana onono te Tia Tei, ke ana katamaroa te Tia Tei mai Butaritari are e kona naba n toki n ane *National Importance*, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* I taku bwa e rangi n teretere bwai ae ti kataia n taekinna ngaira man te itera aio Tia Babaire, ibukin te bwai ae moan te kakawaki, ibukin aki Onimakinan te Tia kaira te Tautaeaka n te tai teuana ma te tai teuana, tao ti aki ngkai ma tao nakon taai aika na roko te Tia Babaire, ngaia are e riai n akea kanga te kuikui nakon aei Tia Babaire bwa are e na bon oti te Tia

Babaire, te tai teuana ma te tai teuana, bwa ngkana e bon koaua te kaoti ane ao are e na bon, katei bai Taan Tei bwa ngaia ao ngkana tiaki, e na bon aki Tia Babaire, ma are e kona ni bibitaki aron ana namakin ke tao tauan kabuebuen ana iango te botannaomata, n te tai teuana ma te tai teuana, ao I taku ngai bwa aio te *test* ae moan te kakawaki nakon te *Government of the day* bwa e na ataia bwa ngaia bon, a biriakina Taan Tei bwa akea Onimakinana, ngaia e bon rangi n onimakinaki, e na riai birirake ana *rating* te Beretitenti ke te Tautaeka n te tai ane, ngaia are I taku ngai bwa e na riai te *wording* ikai, "*Clear*" and *precise* bwa tera ae nanonaki n aki onimakinan te Tautaeka Tia Babaire, ngaia are buoka ngaira te kantaninga are ti taku bwa ti aki rangi n okora ma ngaia ma e na riai n rangi n teretere ao e na aki tiatianaki nakoia Taan Tei, ke tao e na raraoma te Tia kaira te Tautaeka, bwa e kangai, e kanga e a manga tabekaki naba tera ,aron ae taekinna te Beretitenti kanga titabo, tao kam miakinna te tairiki ane ao kam a nakomai naba n tabekia, ti aki Tia Babaire bwa are, ti aki ti taetae mai iroura Tia Babaire ma ti na taetae naba ma ibukia ara botannaomata, ao ti na bobotia ma Taan Tei ake raora ao ngkana ngaia bwa e boraoi te iango, ao e na tabekaki, ao ngkana e aki are e na bon oti te Tibiika n tain te Auti n Tei ao tao ti na manga bon manga

tuangaki naba irouia ara botannaomata, ni kangai, e tuai tai, e tuai tawa te kaoti ane, ma katikua riki, ngaia are e na riai ni iai n ara Tua ae ti kona n tabekia n te tai are ti taku ngaira bwa e a riai ke e a roko taina iai te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tao akea riki ae nang maroro iaon aei, ao N nang kanakoa te kaoti nano, Iaon te onono ane 38(A)(2), ngaia ti a roko n ane 38(A)(2), ao N nang kanakoa ngkane te kaoti nano iaon te onono ane, e nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon. Teima Onorio

Hon. Teima Onorio: Kabwara au bure Tia Babaire, I ti kan karekea otau imwain ae e boo te kaoti nano, eti au kakauongo ae te Tautaeka ke te Beretitenti e a tia ni butimwaea ana onono ana katamaroa te Tia Tei mai Butaritari, bwa aia onono are 38A(2) e na toki taekana *National Importance* ao akea are imwina, ma I ti kan bubuti e aonga n ae mataata raoi tera ae *vote* iai, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim moa.

H.E Taneti Maamau: Ngaia anne I taku bwa ti a tia ni boraoi ni iango ma te Tia Tei mai Butaritari temanna ae karineaki are ti a katokia naba n *National importance* ao e rabwa.

Tibiika: Ao ngaia nanona, N aron ae e a tia ni kariaia te Beretitenti ke te Tautaeaka ao te onono ane, e na kariaia ana onono te Tia Tei mai Butaritari, ao ngkane N nang kanakoa te kaoti nano iaona ngkana ai akea te maroro,

Bwa te onono iaon are 38A, ngaia e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure tao ti uoua ngkana arona bwa e katamaroa riki, bwa bon ti *Cosmetic changes* ngkana e kangai, *Shall be on matters of National Importance* e rabwa.

Tibiika: Eti ane, e kangai, *A motion of No Confidence shall be on matters of National Importance*, ngaia ane, ao n aron are e I a tia ni warekia te onono, katamaroan te onono n aron are e a tia n *agree* iai te Tautaeaka, ane 38A(2) *A motion of No Confidence shall be on matters of National Importance*, ao e a toki naba, ao Nang kanakoa ngkane bwa te kaoti nano, bwa te onono iaon 38A(2) e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia akana a butimwaia, ao ngkana kam ti buokai ni kauringa ti mena ngkoa iaon ara *sections* aika 38A, 39, 40 ao 41 ti mena iaon akane ke I ti toki ngkoa n ae ngaa, I kan tangira ami ibuobuoki bwa I a manga mwaninga te tabo are au kabanea n toki. Ngaia

ti bon mena iaon are 38A ao 39, ao I kanakoa riki nakoim te MOJ te Minita bwa koa kanakoa am Onono,

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* ko rabwa riki ao e koaua iai te onono ane e a tia ni wene ao ti bubuti karinakin te *clause* ae boou, bwa e n ariki bwa 38A(3), ao e kangai taekana, *“A motion of No Confidence Shall not be raise within the twelve month when the Government forms to respect the vote of the people of Kiribati”* ane taekan te *Clause* are e boou are angkoa ti na karinna bwa 38A(3) ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoa ngkane te maroro iaon te onono ane, ao ko a taekinna naba n taetae ni Kiribati bwa eaoria n ae aongo kain Kiribati,

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara te bure, ao e kangai ngkane te Onono are te karinrin nakon ane 38A(3) *“Bwa te kaoti ibukin aki onimakinan te Tautaeaka e na riai n aki ke e na aki kona n tabekaki inanon 12 namwakaina are e moan rineaki iai te Tautaeaka”* Ko rabwa *Madam Speaker*, *ibukin karinean aia rinerine te botannaomata ni Kiribati*.

Tibiika: Ao e nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao aei ngkane

te onono ae kanga ti a kaokoro ni iango iai ma te Tautaeka, ibukin are tao e koaua ane a taekinna are e na karineaki ana rinerine Kiribati, ma ti na riai naba n tauraoi te Tibiika ara Tua aei, e riai naba n tarai itera are ngkana tao bon iai te kangaanga ae e a ti riki naba, inanon te ririki are ana moan ririki te Tautaeka, ao ngkane e nang akea ngaira inaomatara Taan Tei ni uotarake ara kaoti ibukin aki onimakinanana, are nanona ti nang katuka arei bwa, ngkana arona bwa te kangaanga are e rotaki iai Kiribati n aron ane ti a tia ni kariaia n taekan te Kaoti ibukin aki Onimakinan te Tautaeka, ao ngaira ti rangi ni mwengaraoi n aron ane tein ane 38A n arona ngkai bwa are aikai are tia bon tia ni bane ni mamaroroakin, a tia ni uotaki nakoia te botannaomata, ao ngkai aei ngkane ae ngaia are e boou, ngaia aei kanga teuana bukin are ti na bubuti bwa ti na taona iai te maroro ibukin ae kakawaki ae ti manga bon uotia nakon te botannaomata, ma ngkai kai ti a roko iai ao kanga ti aki boraoi ni iango ma aei, bwa are ara Tua aei ti na riai n tatauraoi n aekakin, ti aki kona n atai bwaai aika na kona n riki, ti aki kona n ataia, ao aei ti taetae ibukin te Tautaeka are e Tautaeka n te bong teuana ma teuana, ao ngkana arona bwa e a ti reke naba te kabuanibwai ae bubura kaei iaon Kiribati ae tao te Tautaeka, e nang bon riai ni kaeka ke ni bukinaki iai ao ngkane ane

ngaia ae ti taku bwa e a tiatianaki aron tibwangara n Tia Tei ikai ao ngkane ngaia ane ti aki boraoi ni iango ma te iango ae na tianaki, bwa ti na aki kona, ngaira Taan Tei ke tao Taan Tei akana ana roko imwina, a na aki kona n tabeka te kaoti ibukin aki onimakinan te Tautaeka, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I angan, iai ae kan maroro riki, e nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* e bon uarereke au mena iai bwa e koaua ae kanga I taku bwa kanga tao bon iai raoiroin te aekaki ni bitaki aio bwa are e na bon *provide* te *ability* nakon ana moan waaki te Tautaeka, bwa kanga tao ko kona riki n nora baika riki ao bon imwin teuana te ririki, bwa are e a tia ni waaki te Tautaeka ni kanganne ke, ao tao ngkana arona bwa e a tibwa bon waaki te Tautaeka ao e a nako naba te *Motion of No Confidence*, ngkana bon iai te bwai ae nang bon kabuanibwai Kiribati iai ae kanga bon te bwai teuana ane, kanga I taku bwa kanga e na bon aki kona n reke te aekaki ni mena ane, ma e aoria bwa are bon aio ngai au taratara ma, kanga I taku bwa te aekaki ni mena aei, bwa iai naba n aia mena tenan Kauntira, te *Mayor* e aki kona ni kabwakaki ni karokoa iai te tai are e a tia ni koro iai mwin rineakina, bwa e *provide this ability* nake a tia n

rineaki man te abamwakoro n aekakin tao n te *case* n tenan *Major* ngaia are kanga I taku, kanga iai norakin raoiroin aio bwa e bon nang *too early* , ngkana e a reke naba ae kanga ko aki onimakina naba te Tautaeka inanon ae tibwa bon moan waaki, kanga bon te kamimi, tao e na reke riki tao ngkana te kauoua, te kateniua n te ririki, bon anne au taratara ngai, e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ti na riai n taetae iaon te Onono aei Tia Babaire, ao I a karautaeka nakon raou n Tia Tei ae te Minita ae tabekarake te Onono aio, eang, ma ti na bon taekinna Tia Babaire bwa ti taku bwa te Onono aio, eang e na rangi ni kaurerekea ara kona ngaira Taan Tei ma ara botannaomata n tabekarake te Kaoti ae riai n te tai teuana ma te tai teuana, ti aki n taainako Tia Babaire, ma n taina are e riai iai te Tia Babaire, n taabo tabeua te Tia Babaire, *the First hundred days* are eaera tao e anganaki te Beretitenti ae boou bwa e na *deliver* ana *speech* nakoia te botannaomata, kanga akane, kanga tenan kanikina aika e karineaki iai te Tautaeka are e a tibwa roko, imwin rineana iroun te botannaomata, iai uaitera te botannaomata Tia Babaire, bwa iai

ake a rinea te Tautaeka ao ke te Beretitenti ao iai ake aki rinea te Tia Babaire. Iai ake a rinea Taan Tei ao iai ake aki rinea naba Taan Tei, ngaia are ko ata aron te tibwatibwa te Tia Babaire, bwa tera, ngkana bon tao te *landslide* , ao ngaira Taan Tei ti na kanga ni kangai, tia riai n tabekarake aki Onimakinan te Tautaeka , ma *even that* ngkana tao bon te *landslide* ao are a bibitaki kanoan bong, ao ai abwakira aei 12 te namwakaina te Tia Babaire, bwa ti nang taningaia, eang, ti aki taetae ibukim ara Beretitenti ae karineaki, ma tao ngkana e a roko te Beretitenti ae bon aki rangi n ongotaeka ma ana Kaebineti ae a bon rangi n tamwarena maia ke, ao e tuai koro teuana te ririki ao e a bon noraki naba iroun te botannaomata ao a kangai naba, eang an kabwakaia, ani kabwaka te Tautaeka bwa e a riai ni bwaka, ti na kangai, ao ti na kanga ni karaoia, iai tukara ae e a tia n tei ngkai n te Tua, ara Tua ni kaetieti bwa ngaia ti aki kona ni karaoa te *Motion of No Confidence* ke te Kaoti n aki onimakina te Tautaeka ni karokoa ae e a tia ni koro teuana te ririki.

Ti tuai n roko n are imwina Tia Babaire, bwa ane imwina ngkane n te onono naba aio e kangai, ngkana e aki bwati n te moan tai, te aki onimakinaki, ai bon akea naba ni karokoa ae bane te *term* , kanga ti a moanna n raraoma te Tia Babaire

bwa ti a mena iaa ngkai, n ana Tautaeka antai Tia Babaire, te Tautaeka ni inaomata ke Tautaeka bwa a nang kainaki wira Tia Babaire, eang, ao I taku ngai bwa I kan okiokira riki are kangai, ai kakamaura ae ngkana iai te aki onimakinaki ao e tabekaki ao e boo te katei bai ao e *fail*, ao ko riai ni kukurei ngkoe te Tautaeka bwa ane te *test*, kakatakim, bwa bon te koaua ke tiaki, ngaia are aio te bwai teuana, ao e na aki taekinna bwa angkoa te kabanetai, tiaki te kabanetai Tia Babaire bwa are bon aron te waaki, bwa aron te waaki n te Tautaeka ae inaomata, ngaira Taan Tei ake ti winia ara botannaomata ti riai naba n anganaki ara tai n taetae ibukia ara botannaomata ngkana aio te bwai ae e a riai ni karaoaki te Tia Babaire, ao ti atai tokira Tia Babaire, ti ata tokira bwa enga ae ti na waaki nako iai Tia Babaire, ngaia are ti na kaoti nanora, ti taku ngaira bwa e raoiroi are mai imwaina, eang, te Tia Babaire ma ngkai aio, ae ai ti 12 te namwakaina ao ko na angan te Tautaeka ana tai ke tao e uarereke riki, ma te 12 ai bon teuana te ririki, kanga ai bon kainan wiira ngaira ngkane Taan Tei ao te Auti aio ni karokoa ti na ngirangiraia, ti a keiaki bwa ai ti teniua riki namwaikaina, ao ngaia are e a bon nako naba ma are e a bon nako naba, e a tau bwa are a manga mwananga naba, ao ngaia a nakon taabo akekei ao ngaia bon ti

aki aia *itinerary* ma a manga kabwaouai kawaia ao a kangai ao a kangai, e aoria, tia taua riki, tia taua riki, tia taua riki, e ngare te Minita man te aono n Raina ma au kantaninga bwa kam nora te bwai ae I kataia n taekinna Tia Babaire, ti na bubuti bwa ti na okira are mai imwaina Tia Babaire bwa I taku bwa anne kanikanna ao tonutonuna ao tikiraoi ara waaki te Tautaeka ae inaomata, ao ibukira ngaira Taan Tei ma ara botannaomata, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kona anga am maroro, ma N na angan moa, Nna angan moa te Tia Tei mai ao I tia I manga kaokia nakoim, bwa e katea baina, kona taetae, ma N na angan moa te Tia Tei mai Marakei Hon. Moannata Ientaake e nakoim,

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao tao aio teuana te mena ae nang bwaka nanou iai, bwa are ara *motto* ngaira ti kan roko i *Singapore*, ao *Singapore* te tabo ae bon nang kangaanga aron bwakan aia Beretitenti, I aki ataia ngkana e a tia ni bwaka mangkeke e teirake, ngkana ko nora naba *China*, n ana tai naba e bon tuai man bwaka naba ana Beretitenti *China* ni karokoa te tai aio, ma ti aki anne au *topic*, au *topic* e nang kakawaki ae teuana te ririki, ae na anganaki te Beretitenti ke te tia kairiri ana tai n noraki bwa e uara ao ngaira, e koaua ae n taai akekei, ti bon nora

bwaai aika tia n riki, a karaua ni kakaeaki Taan Tei, aio te karaki ae bon te koaua, a roko ni kakaeaki Taan Tei ni katikaki nakon te bwatei arei, tokina e bwaka ara Tia Tei mai Marakei, ti ibukina bwa e a tauaki nakon te bwatei are e na *vote* ibukin te mena, a bwaka Taan Tei bwa ngaia a tuangaki bwa angkoa a nang berita, Ngai au kantanninga bwa e na anganaki moa teuana te ririki, Taan Tei aia tai ni iangoia riki, bwa aonga n ataia bwa te bwai are anganaki aki rineaki n aki akaka, ao a na kona naba ni kangai, ti a nako ikai, bwa teuana te ririki e nang bati, kanga anne buokan te titiraki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa moa nakoim te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitatariki *Madam Speaker* ao I taku bwa I kan boutoka ae na rin ae nambwa 38A(3) ao I taku bwa I tei irarikin te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are e rabwatana te rabwata ae te *independence* ae akea ana Bwatei, ao ngai naba ngkane I tei man te rabwata ae I aki tei man Tobwan Kiribati Party ma I tei n tara nanon te botannaomata, 12 namwakaina e uarereke, ma ngkana ko na nora tiriburean te kairiri, e kan 12 namwakaina ae 1 te ririki, e kan anne bwa kona noria raoi, e na noria naba raoi Kiribati imwin ana

rinerine, e nang kantara ngkana ana rinerine Kiribati bwa e katea te Tautaeaka anne ao e Kankan naba ae ti anganna 12 namwakaina, e uarereke 12 namwakaina, bwa e na taraki naba raoi bwa e raoiroi ke e aki, n taran naba kabanemwane, aika na mwaiti ngkana iai te takakaro, taran naba tabetai ao e kona n takakaro n Taan Tei n takakaroa ana kabanemwane te botannaomata, ma I taku bwa te bae e kakawaki nanon te botannaomata, ao ngkana ti a tara naba ngkana a tia ni bowi taian *Mayors* mai tabon Kiribati nakon tabona, ao e a tabwanin irouia ae iai naba aio ae ana anganaki te *Mayor* teuana nab ana ririki, norana naba, e kangare ngkane ngkana, kanga e aki kangare ma kanga ti a mena iaa ngaira riki are iaon te Kauntira iaon *Mayors* ngkana a tia ni boutokaia Kiribati ae bwanin ae te Tautaeaka nanoaa, ae teuana te ririki kanga ana anganaki n aki kuakuaki bwa ana noraki aia tamnei, aia *plan*, bwa e uara ao ngkana ti nang aki iria ngaira, kanga I taku ngai bwa n tian te *Mayors General Meeting* arei ao I taku bwa e anganai naba te tamnei ae raoiroi, ae teuana te ririki ke 12 te namwakaina, I aki tei man te itera te Tautaeaka ae angkoa I kan taua te nakoa, bwa are te nakoa ti aki ara bwai, bon ana rinerine Teuare i karawa, antai ae na katekatekaki bwa e na Beretitenti ngkai, bon anne, te rinerine ae ti aki kona n roko iai, ti ngae ni kabanei

ara anga ma ara raa ma ara raa, e a kam tia te rinerine, ngaia are I taetae man te itera are I a tei irarikin Tia Tei mai Butaritari are *independent* ae e aki irananon te rabwata aio ma I tara nanon te botannaomata ae e na noraki moa ti inanon 12 namwakaina, I boutoka karinana n te tai, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: I anganiko te Tia Tei mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire tao aio teuana ae ti aki kona n *agree* iaona Tia Babaire ma ti bon kan katerea nakon te ongora Tia Babaire, bwa aio te waaki ae e aki raoiroi, ae na anakin inaomataia Taan Tei ni kan taekina te bare a kan taekinna n te Auti n Tei ni ikotaki ma kabwakan te Tautaeaka, ti aki rangirang Taan Tei ataia bwa e materaoi ke e aki, ma ngkana ko a moantai naba n tukia ao tera ko kataia ni karaioia, ngke bon inaomatan te Auti aio kabwakan te Auti n Tei naba ae kan kabwaka iai, ao an tai korotiai, anganna bwa anne bon taekana n te *constitution* Tia Babaire ma aio ai ti aki, bwa e ngae ngkana ko a tia n rineaki aua te ririki ke iraua, ti aki nanona bwa ana akea te beroro nakoim, ti aki nanona bwa e nang akea tao ibukin ae kona motirawa, akea, e inaomata te Auti n Tei aio ni kabwaka te Tautaeaka n te tai are e kan kabwaka iai, akea taina ae onoua te

namwakaina ke tebuina te namwakaina, akea taina n te tai are ngkana e kan kabwakaki iai, e inaomata I a butii ngkami tai ana inaomatan te Auti n Tei aio ni kabwaka te Auti n Tei n te tai are tangira iai.

Tibiika: I a angan te, E tau te *point of order* bwa I aki kariai te kauntaeka bwa aoria n ae tia ara mena aei, I anga te Minita n te *Fisheries* are e katea naba baina, e nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao tao e koaua ti na ti na Karin naba iango ake I taku bwa e na ibuobuoki ni karekea te ota mai irouia kain tarira man te itera are teuana, iaon te onono aio , ao I boraoi ni iango ma te koaua are e tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari, are tarakin ana rinerine te botanaomata bwa teuana, e na iai te ***Disability*** n ana waaki te Tautaeaka are e a tia n rineia te botanaomata, ao I taku bwa e rangi n teretere ni mwanewen kibun te bitaki anne bwa e na riai moa n anganaki ana tai ni karineaki, ana rinerine te botanaomata n te maan ae 12 te namwakaina, ti aki te maan ae rangi ni uarereke, bwa e aki anaki inaomataia, ti aki taekan inaomataia taan Tei te Tia babaire, bwa e rawata kawain inaomataia Taan Tei ibukin kabwakakin te Tautaeaka, n ti aki ti te *Motion of No*

Confidence ae na kabwaka te Tautaeka,

Teuana te *budget*, anne e kona ni bwaka naba iai te Tautaeka, anne inaomataia naba teuana Taan Tei ae mena inanona ibukin kabwakan te Tautaeka, te kauoua, e rawata tao te raraoma ngkana ti anganaki 12 te namwakaina ao are e bon touanako kawaina tabeman Minita, ni ira nanoia, iai te *Leadership Commission* are e a tia ni kateaki, a rawata tenan *tools* aika wene ibukin tarakia taan kairiri bwa ana karaoa tabeia ae riai nakon te botanaomata, ngkana iai te bwai ae bure ae karaoaki ao akane iai rabwata akana a tia ni kateaki, ae na taratara temanna ma temanna, ngkana arona bwa e a bon roko te kanganga i abara ae Kiribati, iai naba ana tai te botanaomata ni kabwaka te Tautaeka rinanon te *constitution*, are e a tia ni kaweneaki naba ikane, ngaia are akea te bwai ae e anaki inaomatan, bwa ngkana e kan kabwakaki te Tautaeka bwa e a roko te kanganga, iai kawaina naba are a tia ni kaweneaki inanon te *Constitution*, te bwai ae kitekitea, e taketenaki n te tai aio, tarakina bwa e na *stable* bwa e aonga ni waaki raoi te waaki ibuki kabwaian te botanaomata, e aki anaki te bitaki aio iaon tera ma tera ma e na ti karineaki nanon ana rinerine te botanaomata, bwa n taai tabetai ti bon ataia, bwa e korakora te nano ni kairiribai, n te itera are teuana

ian tera ma tera, ao a uoti nanoia nakomai ma ti aki nanon te botanaomata, bwa nanoia te *party* ma te *party* teuana, ngaia are I taku bwa e rangi ke ti anne nanon te bitaki, ao akea e aki anaki inaomatan te Tia Tei inanon te Auti aei, ao iai kawain kabwakakin te Tautaeka, ti aki ti te *Motion of No Confidence*, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne, ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Makin Hon. Pinto Katia

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia babaire e a rangi ni uarereke kanga otara n aron te onono ae tabekaki inanon te tairiki aio te Tia babaire, ao ti rangi n ota n are e taekinna te Minita n te *Fisheries* ma are n tabetai ti a bon kataia n aki norii itera akane, Tia babaire tao angkoa tao ibukin tao te kataumwane ke tao tera angkoa tao e na bwaka iai te Tautaeka, ti a tia ni kakoaua aikane n taai aika nako Tia babaire, ma te bwai ae nang kakawaki iroura bwa tera ae e a bon maku iai te Tautaeka ngkana arona bwa e anganaki 12 te namwakaina Tia babaire, kai bon akea te kanganga n taai aika nako Tia babaire, tera ngkane ae, ngke arona bwa iai te kanganga n taai aika nako Tia babaire ao tao ti na nora ane, man te tai aei, ae 12 te namwakaina are kanga angkoa ti a tuangaki ngaira ngkane Taan Tei bwa ti aki kona n

uotarake te Kaoti n aki onimakina te Tautaeka, kanga ti a noria ngkane bwa e anaa inaomatara te Tia babaire, ao ti rangi n ota ni maroro ake a tia n taekinna Tia babaire, ao ti na bubuti, tao bon aio teuana tao te onono ae kanga e na kuri ni rangi ni kangnga iroura, bwa ti na aki kona ni butimwaia te Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Titabo ma e na rangi n rawata ae na maroro iaon aei ma n aron are I a tia n tuangi ngkami, N na kataia ni kauarerekea te maroro, ngkane e na bon aki kona toki nanonmi, Nna angan te itera aei, Nna manga karea te itera aei, I a manga angan te itera aei, e a nako, bwa aei kam bon aki kona ni boraai iai, ma ami maroro a bon bane n oti iai nanomi ao ami kamataata bwa bukin tera ke kam tangiria ngkami bwa kam na oneia , ao bukin tera ngkami ke kam totokoia, ao e a nang bwarabwara ao ngkai I tarai baimi, ai ngkami tao onoman riki ae kam kan taetae, ao I a bon kanganga ngkane ae N nang katoka te maroro, ngkana nang angan temanna imwin temanna bwa e na manga bon tei riki te bai, bwa are bon arona, ma ngkana nang bubuti ngkami Taan Tei, ibukina bwa I ataia bwa ngkai I tara ara tai, e a bon bwakanako ara tai, ao I ataia bwa kam bon aki kona ni boraraai iaon te itera ae kam taekinna aei, e bon kanganga, e bon rangi ni matoatoa, ngaia are nang kanakoa

te kaoti nano iaona, iaon te onono aei,
Ngaia nang kanakoa bwa ti aoria n ae ti bane n *agree* iai, ao I a bubuti ngkami,

Hon. Banuera Berina: *Point of order* Tia babaire taiaoka,

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Kuria,

Hon. Banuera Berina: E rabwa te Tia babaire ko a tia n ongo man te itera arei ao te itera arei, ao ko tuai ongo man te itera aei, ma e aoria Tia babaire bwa tera am iango iai, kanga bon ti ane ae I kan tabekia, akea bwa ti temanna man te itera aei.

Tibiika: Ao bon akea te bwai ae na kona ni bitaki N na bon, ngkana I anganna akea naba te bae e na kona ni bitaki, ma ibukina bwa e a tia au babaire, N na bubutiko te Tia Tei e aoria n tia, Nna bubutiko te Tia Tei kona taona nanom n te tai aei, ao Nna kanakoa n te kaoti nano iaona, bwa e aoria n ae tia ara, Ao nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono, te onono ane ngkoa are iraua? 38A(3) bwa te onono nakon ara *Rule* ae 38A(3) e na tei bwa mwakoro ara Tua aei, akana a butimwaia e a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia, Eang, e nakoia akana a butimwaia, ao e butimwaeaki te onono, ao tia nakon are imwina, I

taku bwa ti roko naba ngkoa n 41, ao iai am onono iai naba te Minita ao koa kanakoa taiaoka.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* I taku bwa bon reitan naba te onono are 38A nakon ane nambwa 5 ke e a riki ngkai bwa ai nambwa 6 imwin karinakin nambwa 3, ane te kabanea ni *paragraph* “*If the motion fails no further motion of No Confidence maybe introduced against the Beretitenti or the Government*” ao karinakin ngkane te taeka ae kangai “*In its term*” ao kamaunakin are ‘*until at least 6 months have lapsed*, are nanona bwa taekana ni Kiribati e kangai “*Bwa ngkana e aki butimwaeaki te Kaoti ibukin kabwakakin te Tautaeaka, akea riki te kaoti n aki onimakina te Tautaeaka ae na manga tabekaki ni kaitara te Beretitenti ke te Tautaeaka n ana term ane*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E a tia n tabekaki te onono ao N anganiko moa te Rita n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa are ti a tia kanga ni mwaneweia teutana n ara maroro iaon are mai imwaina, ma I taku bwa ti aki butimwaea te onono aei, bwa bukin ae tao, ibukin ae nang bon kaini raoi wiia Taan Tei, aei bon inaomatara ngaira Taan Tei, ao ngkana ai akea bwa ti teuana n te *term* ke n aua te ririki I

taku bwa aei e a bon aki riai, e aki kabwarabwara te Minita bwa bukin tera ngkai a tangiria bwa e na bitaki n are, ke e na aki manga mwemwekaki te kaoti n aki onimakinan te Tautaeaka imwin 6 te namwakaina imwin aki bwatin are te moan, ke are e tabekaki, ao ngkai e a tangira bwa bon ti teuana n 4 n ririki, aei kanga ti aki kantaninga bwa e na nako mai iroun te Tautaeaka aei, bwa are ti ngkana tao iai tao te maroa ao ngaia aei ngkane ae e aki rangi n onimakin bwa iai ana onimakin Kiribati irouna, bwa are aei bwanan te botanaomata ao I taku bwa ngkana e na akea ana kanganga e nang onimaki ao e na aki kona ni karaoa te aeka n onono ae aekakina aei te Tibiika, bwa are akea ana kanganga, ao e aera ngkai e nang totokoa aei bwa are aei kona riai ni kariaia bwa n aron are e a tia ni mwaneweia raora n Tia Tei ake a tia n taetae n are mai imwaina, ao aei kona kariaia bwa are kona kukurei riki bwa are ngkana ko aki bwaka ao e a bon nang matoa riki onimakin iroun te botanaomata , ke ma ngkana arona bwa bon iai bukin ae ko nang riai ni kerikaki bwa bon ana babaire te botanaomata , ko riai naba ni kariaia anne, ko riai ni kariaia n angan te botanaomata ana tai bwa e na kanakoa bwanana, ao ngkana bon akea bukina e na bon akea te Kaoti aekakin ae ae na mwemwe, ma ngkana bon iai n te tai teuana ma teuana, ao e na bon noraki riaina ao e aera ngkai e nang

ti teuana te tai ae nang kariaiakaki te Tia Tei ke te Maneaba ni Maungatabu aei bwa e na tabeka te aeka ni kaoti aei teuana inanon 4 te ririki, I taku bwa aei ti a bon, ai tibwa te moan tai ae e a tabekaki te aeka n onono aei ma ngke ti inaomata ni karokoa te tai aei, ke ao bon akea aia kanganga Tautaeka n taai aika nako ni karokoa ngkai, ao aei e nang kamimi, bwa e nang bon, titabo e nang kainaki wiin te botanaomata , bwa are ngaira ti taetae ibukia te botanaomata, ngkana e a kainaki wiira ao ai tera tein ara Tautaeka ngkane, ngkana ai akea inaomatara bwa ti aki kona ni waewae te Tautaeka, bwa ai aei ngkane aron tein ngkane te onono aei, ai akea inaomata ni kangai, ni waea te Tautaeka ni kangai, ko aki tau ko a riai ni kerikaki, ko aki tau ko a riai ni kerikaki, bwa bukin aei, ti a tia ni kariaia, bukina are e nang kakawaki ibukin botanaomata , ti aki kona ni kabwaka te Tautaeka ke ni uota te kaoti n aki onimakinaki, onimakin te Tautaeka n aki akaka, bwa ti ata te riai, bwa ngaira Taan Tei ao ti bane n ataa te riai ngaira ni kabane, ao I taku bwa akea te Kaoti n aki Onimakinaki ae e a tia n tabekaki n aki akaka, tao e koaua n aron ae ti ataia tao n ririki ake, tao N ana tai te Tautaeka are imwain aei, ao e tata te Kaoti n aki onimakinan te Tautaeka, e kuri ni katoa Auti ao iai te Kaoti ae karinaki ibukin aki Onimakin te Tautaeka, ao a bane n aki bwati bwa are e oti

iai bwa nanon te botanaomata e bon teimatoa n onimakina te Tautaeka ao arei e nang kakorakora riki te Tautaeka, ngaia aei ti nang bubuti bwa aei titabo ma e nang moanna n ananaki inaomatan te botanaomata rinanon ngaira ae Taan Tei bwa ti nang aki kona ni waewaea te Tautaeka, ao aei ngaia ti a rikirake n tabeaianga, bwa are ngaira ara Tautaeka te Tautaeka ae Inaomata, ao ngkai titabo ma tia moanna n ananaki inaomatara bwa ti nang moanna n roko n Tautaeka ae e aki inaomata, ke ai te Komuniti, bwa aei kabwarabwarana, bwa kainan wiin te Kaitara, anne raoi te Komuniti, bwa e nang kakeaki te Kaitara, ke aei te Tautaeka ae inaomata ti na kona taetae, ti na kona ni waeiko te Tautaeka bwa are anne tibwangara, ao ngkana ti taku bwa ti na karina ara kaoti bwa ti aki onimakiniko , ao ti na karinna, ao anne naba kona riai n aki tukira, bwa bukin tera kai ko nang kaina wiina inanon 4 te ririki, ke kariaia bwa ti na karaoa aei, ke n aron ae kam a tia ni kakaraoia n ririki aika nako ae tata ami kaoti n aki onimakina te Tautaeka ni katoa Auti, ao akea ae waewaei ngkami, ao anne kambon noria ngkana kam noria mwin te bowi n taai aikane ao kam na bon ataia, ao bukin tera ngkai kai kam nang bitia, bwa roro, ke tao ti aki ti ngaira bwa are aei e na tiku nakoia Taan Tei ake tao a na manga roko imwira ao eaera kai ti nang anai

inaomataia, tera ae ko makua te Tautaeka? Anne ae ti kan uneakinna ae ti aki kariaia nakon te onono aei, ae kainan wiin te botanaomata, Ko rabwa.

Tibiika: Akea te *point of order* bwa ko tuai taetae ma taetae, ma antai ae na kaeka ngkane moa aei taiaoka, ao I anganiko te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari

Hon. Mikarite Temari: Ko aitatarika *Madam Speaker* ae ti na bon roko naba n am babaire arei, are mai imwaina, ae ti na bon aki kona ni boraoni iango ke, ngaia are ti bon kaitara naba te iango arei ma are I a kawenea nakoim *Madam Speaker* ae karineaki, ti na manga mangaongao naba ao ti aki kona n roko ni boraoni iango, ngaia are an kateibai *Madam Speaker*.

Tibiika: Tao I kanakoa riki tao uoua te maroro ke teniua ao I a kanakoa naba te kateibai, ao I angan moa te Tia Tei mai Kuria Hon. Banuera Berina e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire ti kakoaua n te kateibai, ao e na manga bon bwaka naba te itera aei, ma bon te kakawaki Tia babaire bwa e na tauaki mwin ara rongorongo ibukin roro aika imwina bwa ti bwaka iaa, n te aekaki ni waaki ae tia mena iai ngkai te Tia babaire, ai tera ae e a riki nakon ara Tautaeka ni

inaomata, Tia babaire N na bon bubuti bwa tia bon rangi ni maroa n ana onono te Minita n te MOJ ae tabekiarake, ti a maroa iai te Tia babaire, I mimi kai a tabekia nakai te Tia babaire bwa N otau a tangiraki irouia kain Kiribati, ma ti aki tabe ma ngkami ma ti tabe ma Kiribati bwa ti a uotia nakea ngkai, ti a uotia bwa n te tai teuana kam na manga kerikaki ao iai ae na manga toka ikanne, ao e a kanga ae kona n unga nanomi kam na karaoa te aekaki n onono aio te Tia babaire,

Tia babaire I karabwa te Minita ni kaubwain ara Marawa Tia babaire ma e taku bwa ewa angan kabwakan te Tautaeka ma anne moan te moan tai, anne are iangoia naba, ma I a karaiua ni rinanona te Tia babaire, akea riki, akea riki ara angaa ni kabwaka te Tautaeka bwa ti aio, ae anganira Kiribati, ae angan te Maneaba ni Maungatabu ti aio ara angaa ni kabwaka te Tautaeka, iai ngkoa are bwainaki are te *Budget* are te kataumwane, ma ti a tia n noria n ae nako bwa e aki bwaka iai am Beretitenti, ngaia are anne ngkane te kanganga ao are ko a manga taekinna te *Leadership Commission*, akea mwakana ni kabwaka te Tautaeka te *Leadership Commission*, akea, ngaia are akea riki ara anga te Tia babaire, ao ngai I bon riai n teirake, ti riai n teirake te Tia babaire ni kaotia nakon Kiribati bwa ngkana e kabwataki aio ao ngaira ti aki kabwatia te Tia

babaire, ti aki ibukira, bwa angkoa ti angoa kaitaram, ma bon ibukin karinean te Tautaeaka ni inaomata, ao e taekinaki te Tia babaire, e aki *stable* ao *Disability* are nanon *Disability*, kateimatoan ara waaki n Tautaeaka, ko noria te Tia babaire bon Kiribati e rangi ni kamoamoaki bwa e nang teimatoa ana Tautaeaka bon ibukin tera, bwa are ngkana e bwaka te Tautaeaka, e bwaka te Auti ni kabane, ngaia are moan te kanganga te Tia Tei bwa e na kukurei bwa e na kabwaka te Tautaeaka, anne bukin ae kamoamoaki Kiribati bwa e teimaan ana Tautaeaka te Tia babaire, e *stable*, e *stable* riki nakon te Tautaeaka iaon Tebetebeke te Tia babaire, bwa bukin tera, ao anne, moan te kanganga iroun te Tia Tei bwa e na kerikaki, bwa e na kabwaka ana Tautaeaka, bwa ngkana e kabwaka ana e a irianako naba ni bwaka te Tia babaire, ngaia are Tia babaire ti aki raraoma, ai 40 te ririki ni inaomata, ao akea te kanganga ao tera ae e a riki ngkai kai, ko maroa te Tia babaire? Tao e e maroa te Tautaeaka, tao e aki onimakinia raoraona n Tia Tei aika mena ikai bwa e aki mena ao a kitanna naba, kanga tima anne te Tia babaire te bwai ae kanga e kamimi n ana n ana namakin ara Tautaeaka ae e kamoamoaki bwa angkoa e rangi n tangiriaki irouia te botanaomata, e a karaoi Tua aikai aika ngaira ti a bon aki kona ni butimwaai te Tia babaire, ti riai ni kaoti bwa ti maroa,

ti kaotia bwa bukin tera ti maroa te Tia babaire, akea riki ana anga Kiribati n tirobaea ana Tautaeaka ti irouia ana Tia Tei n te Maneaba ni Maungatabu, ao e kabwaka ana rinerine n angan naba ana Tia Tei te mwaka ni kabwaka, are e rineia, e angan te Tia Tei mwakana ni kabwaka, anne onimakinia Taan Tei Tia babaire n aron Tua ae Maungatabu n aron are anganaki kain Kiribati, ngaia Tia babaire ti nang karautaeaka n te onono aio, ti maroa iai, ti a bon aki kona ni butimwaia bwa e a bon rangi ni boraroa te Tia babaire ke e a bon toua te kawai ae bon rangi n raroanako ma ana kantaninga te Tautaeaka ni inaomata, ao ti karabwa are e bon koreia te Komete te Tia babaire, aio ae bon te Tautaeaka raoi ni inaomata, are e tabekiarake te Komete e rangi ni katerea raoi aio karinean te Tautaeaka ae inaomata ao kinakin korakorana, ma e a tabekia te Tautaeaka ti a maroa iai, ti a bon rawa ni butimwaia te Tia babaire, ti karautaeaka, ti totokoia.

Tibiika: Ao I anganiko moa te Minita n te *Cooperative* Hon. Booti Nauan e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika kai ko anganai au tai, ao e koaua are e bon koaua te maroro are ti na bon aki kona ni boraraoi ni iango ma nakai iaon te onono aio, ma are ti aki te tai ni kauntaeka

ngkai te Tibiika bwa are tain te *Committee Stage* , e Komete te Auti, ma ti na bon kabwarabwarai ara nonori ao kangai nanora iaon te onono aio, te Tibiika n te tai aio ao kanga e mwaneweaki aron uotakirakean te bwai ae aranaki bwa aki Onimakinan te Tautaeka, are e na kona ni kabwaka, taian maroro aika mwemwe ao e taekinaki bwa a maroa, ao Ngai ngkanne I bon titiraki ni kangai, tao a maroa bwa a kabuaki te bwai aio e a bon kanakoaki man ara Tua ni kaetieti aio, e bon tiku naba, ma iai onono tabeua aika karinaki, ao I taku bwa te onono teuana ane ngaia ane e a tia ni mwaneweaki ao e kangai aron, kanga ti na bon karaua raoi ni maroroakinna raoi, bwa ngkana kona karaoa am *Motion* ibukin kabwakan te Tautaeka, terana ae kona karaoia ngkoe are kona uotiarake ngke ngkoe te *Party* are kona uotiarake, ti na bon karaua raoi moa n taraia moa raoi, a mwaiti bwaai aika kona karaoi, n aekakina ngkai kaei ti mena n taina aio, e bon aki kona ni mwemwe man te itera arei n aron tarana ngkai, ao ngkana e mwemwe ao ti mwemwekakina bwa ti aki ataia tao a na ti kataia ni katoka te bwai are a kan katoka, n aron taekana ni kabarekareka, ma e na bon aki kaea nanon are tangiraki, ngaia are ngkana arona bwa nakai a bon nang tangiria bwa n te taina a na kabwaka, te moan te 12 n namwakaina, ti kaboraoia ma *Mayors*, au kai e karaoaki, n aron ae

mwaneweia te Tia Tei mai Butaritari, bwa bukin tera, ko bon aki kona n ae tibwa roko te Tautaeka ngkai ao ko nang te moan *sitting* are imwina, e koaua bwa inaomata, ma kanga e a bon nang kamanga ae ko nang bon tabeka naba te *Motion of No Confidence* , ao riki ngkana e a manga mena te *majority* n te tabo teuana, bon te kamanga riki ae ko bon kabanea raoi iai naba, kanga aron te kamanga n aron tarana, ngaia are Ngai taran te bwai aio, I taku bwa e rangi n tikiraoi riki, bwa ngkana arona bwa iai nanon temanna ni kan karaoa aio, n aron are tangiraki te Tia babaire ae moan te karineaki, iai am mwakuri ae kona karaoia, ao koaki kainanoa ti teuana te *term* , kona kainanoa tao e na uoua te ririki, ao n tabetai e na bane te *term* anne ao kona aki *successful*, ao tao ngaia anne ae menaki iai te onono aio bwa ngkana e nako te *session* ngkai, *Motion of No Confidence* , akea, e teke nanona, e manga roko te *term* are imwina, *Motion of No Confidence* , inaomatami akanne kam a kabonganai n aekakina anne, ai rawatara riki ami Kaoti ke tao taian raa riki tabeua ae kam kona n tabeki bwa kam na kangai, atonga te itera arei bwa tao e aera, ao karaua mwakuria, bwa imwain te tai, kam boboti ngkami ao a bane n rawata ami koraki, kam a uotiarake naba, ao e a bon *successful* naba, kam taekinna ngkai bwa a tuangaki bwa ae anaaki inaomatami ao ae e

bon tiku naba inaomata aio, ao e a katamaroaki riki ngkai, bwa ngkana te *sitting* ae na roko, e nako te kai, n aron ae kam a bon ti n noria, e roko te *term* ae na roko, e nako te kai, e uotaki naba, e uotaki naba, ae uotaki naba, e uotaki naba, kanga ngai nna iraorao ma naki te Tibiika, ao ngai naba nanou naba arei, I kona naba ni kan kabwaka te Tautaeka n te taina, ma ngkana I mena n ami itera anne ao iai arona ae Nna karaoia, ti aki nanona bwa ngkai bwa te *term* ae na roko kam a tabekia, kam a tabekia, I taku bwa kam bon *understand* te bwai ae I taekinna, e bon aki kona ni manena aron uotakirakena, ma are tao ngaia anne ae kam a uneakina inaomatami ao ngkana e tai are kam kan tabekia iai, kam tabekia.

I taku bwa te onono aio Tia babaire e aki urua inaomataia kain te Auti n Tei ngkana a tangiria, ma I taku bwa e tuangira ikai kain te Auti n Tei bwa terana ae a na karaoia ae bongana ae manena, ao tera raoi ae na bon karaoia raoi ni barongaia ibukin aia *motion* aio bwa e na *successful*, ke e na kaea nanon are a tangiria, ao ngaia e a mwemwe aia taeka Tia babaire are kangai, tao kam bon motikia ningabong ao ti a noria n tabekia, e aki bwati, manga n are na roko tia noria n tabekia, ngaia are I taku bwa ngkana bon nakai raoi a bon nanona raoi te nanona are a tangira bwa a nang kabwaka te Tautaeka, ao anne

karaua raoi bwa te bwai naba ae kangai te Tia babaire te bwai aio, ngkana iai ana bure te aomata inanon te 12 n namwakaina anne, ti aki nanona bwa e a mauna naba ngkana ko nang manga uota am *Motion of No Confidence* imwin 12 te namwakaina, ko kona ni kangai, au *Motion of No Confidence* aio teuana bukina, bwa ngke ko moan reke, ao arei ao arei ao arei, iraua te namwakaina imwina, ao arei ao arei ao arei, ao ngkai kai e nang bane ana tai, ao arei ao arei ao arei, I taku bwa anne ae ngaia I kataia ni kabwarabwara te Tia babaire, e ngae ngke e anganaki te kain tekateka 12 namwakaina ma ko aki kona n tukaki ngkoe imwin 12 namwakaina bwa kona uota are tao teuana te bong ke te moan bwai ae riki n te moan *sitting*, anne raoi bukina Tia babaire ae I taekinna, ngaia are I boutoka te onono aio ao kanga I kataia ni kamataata raoi riki te ongora n te bwai aio bwa a taku bwa e anaaki inaomataia, e aki anaki inaomataia, bwa e bon tiku n arona, ao ngkana arona bwa ai bon aio raoi nanoia nakai, a bukina 12 namwakaina bwa anaki inaomataia iai, te 13 n namwakaina ko aki kona ni baronga am waaki, ao I taku bwa bon te bwai ae nang kakawaki riki raoi Tia babaire, a bon ataia tarira ma mwanera ae n te itera aio, a na bon karaua raoi n tarataria raoi bwa a mwanewea n aia maroro te maroro teuana ae nang teke nanou iai, e a tawa, e a tai, ao anne taina,

ao I taku bwa e na aki burebureaki ana ongora tei Kiribati bwa e bon tiku inaomatan te Tia Tei n tabeka te tabeka aio n arona are nanon te onono ngkai, kabwara au bure ngkana e nang maan au maroro te Tibiika ma I aki kauntaeka ma kanga I bon kabwarabwara au nonori ao are n aron are I taekinna e na bon kakaokoro te kabwarabwara iaon te te itera aio, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao Nna angan te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: E uarereke te Tia babaire, ao tia bubuti bwa ti aki tuangaki aron karaoan ara mwakuri bwa ti ataia.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ti kan maroro naba iaon te onono ane, ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te onono, iai bukina tabeua te Tia babaire ae I ti kan kamataata naba ian tibwangau are bon ngai naba te *private member*, ti aki n ae ti kain te *party* ma te *Private member* ao I naomatau naba n Tia Tei.

Ti uoua bwaai ae I kan maroro iai, teuana kakawakin aia titiraki ma aia *Motion* kain au abamwakoro ae Abaiang, bwa are ngkana e mwemwe naba te Kaoti anne ao e a

rurungrikaki naba ana kaoti tei Abaiang, are nanao bwa e aki naba bongana ake a tuangai kain Abaiang ngkane bwa Nna uoti, akea naba bongai.

Te kauoua, te kabanemwane are ti a tia ni kabanea inanon uoua te ririki, ao te kabanemwane moa ae Nna taetae iaona ae \$39 tabun te miniti, *imagine* anne Tibiika, ngkana e a bwati, ngkana arona bwa a bon totokoia te koraki akanne, ao e a katoa ririki naba, ke tao e katoa Auti, ao e katoa bong ana tangiria bwa ana kabwaka te Tautaeaka, irabui te ngaa ae bane n teuana te bong n akea nanona, ngaia are I boraoi n te iango are te kantaninga e bon riai n oioi kabwakakin te Tautaeaka, Ngai naba I kona naba ni kangai, tao man ningabong ngkana iai nanou ae I bon taraia bwa I a bon kakoaua raoi ao a reke au *evidence* ae I taku bwa N nang riai n tuangia kain au abamwakoro ni kangai, te Tautaeaka e a bon *fail* n te itera aio, ma te bwai ae I katuruturua ikai *Madam Speaker* I nanoanga riki aia Kaoti ma aia titiraki kain au abamwakoro are a nang bane n taonaki ni kabane ibukin te Kaoti anne, bwa are e na mwemwe n te ingabong, n aron ae ti a tia ngkai n ongongoraeakinna, ngaia I karauataeka ao I boutoka te onono aio bwa I taku bwa e kataki riki n anganaki riki ana tai te Kaitara bwa e riai ni kamatebwai raoi ni kakaei raoi ana bwai ake e

oioi ngke e taekina rongorongona ikai ao ngaira naba ti kakoaua ake ti mena n te itera aio, ti na boutokaia, ao I taku bwa e boraoi ni iango ma Ngai te Tia Tei mai Nonouti kai e katoutoua atuna, ko rabwa.

Tibiika: I angan moa te Tia Tei mai Beru Hon. England Iuta , iai am kan maroro iaon te onono akea? I taku ngai bwa ko katea baim ao I anganiko te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher

Hon. Tinian Reiher : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua bon titabo nanora bwa ti taku bwa ane te kantaninga bwa e na bon aki anaki tei inaomata, ma bon au taratara naba n te *Motion* aio bwa, ngkana ko bon karaua raoi n tara nanon te *Motion*, te *Motion* aio, kabwakakin te Tautaeaka, ao te bwai ae rangi ni kakawaki ngkana kona kabwaka te Tautaeaka, e na riai ni bon iai te mwaiti iroum, anne raoi oina, ngaia are ngkana e bon aki reke te mwaiti iroum ao ko tabekia ngkai, te *Motion*, ngkai ao koa manga tabekia naba n are e na roko, ao ngkanne ko bon ataia ngkanne bwa ai ti aki te *Motion* are kakioa nanon are ngaia are e kananonaki iai, ngaia are irou kanga bon akea te *right* ae anaki, bwa are ngkana arona bwa tao te Kaitara, ti aki tara te Kaitara n te tai aio, ma ngkana tao te Kaitara e bon aki roko ana mwaitin te mwaiti are e

na kona ni kabwaka te Tautaeaka ao bon te kabanea n tamaroa iai e bon ti tabeka ana *Motion* are e kaota iai aki nakoraoi te Tautaeaka, ma ti aki te *Motion of No Confidence* , ma ngkana ko a tangiria bwa are ko nang bon kabwaka te Tautaeaka ao ko nang bon riai ngkanne n ataia bwa e na riai ni iai te mwaiti iroum.

Ngaia are ngai irou te aekaki ni *Motion* aio e bon ti kamena are na kangai, bwa kona tabeka te *Motion of No Confidence* ngkana ko a bon ataia bwa te *issues* are ko nang bon anaia n te mena, kona *convince* ni kabane Taan Tei bwa e na reke iroum *majority* ao e na bwaka te Auti. Ma te koaua are kanga e kangai, bwa aio ara *right* bwa ti na kona ni kabwaka te Tautaeaka n te tai are ti taku bwa e kairua te Tautaeaka, ngkana akea te mwaiti iroum ao ko nang kanga ni kabwaka te Tautaeaka, ko aki kakioa nanon te Tua are ke te kantaninga are kantaninga are kangai bwa te *Motion* aio bon ti kabwakakin te Tautaeaka, ngkana e a reke iroum te mwaiti anne ao anne am *right* ngkanne, ma ngkana ko na uneakina are kangai bwa e a bon tiku ikanne, ko kona n tabekia ngkai, koa manga tabekia naba n ae na roko, ko a tabekia n are imwina, kanga e aki kakioa ngkane te kantaninga, ao eti te koaua are kangai, bwa ngkana ko nang bon tabeka te *Motion of No Confidence* ao kona riai ngkane ni bon tabekia te

koaua are ko ataia bwa e a reke te mwaiti iroum ao e na kona ni bwaka te Tautaeka, ma ngkana ko taku bwa kona kabongana aio ni kaotia nakoia kain Kiribati bwa tao aki tamaroa ana waaki te Tautaeka, ko bon kona ni karaoia n te *Motion* are ti butia te Auti aio bwa e na kaota nanokawakina iroun te Tautaeka bwa aikai bwaai ke kabwakana are ko mena, ma ko ataia bwa are e bon aki kona ni bwaka te Tautaeka ngkana tabeka te *Motion of No Confidence* bwa are bon aki reke te am mwaiti iroum, ao anne bon am *right* ngkane are ko bon kona naba n tabekia, tao ti teuana ae kona ni mena iai bwa are ngkana te *substance of the Motion*, e a tia n *depated* n te *Motion* are mai mwaina ao e konaki, ko aki kona ni manga tabekia ngkane ma tao koa manga tabekia n te *substance* teuana,

Ngaia are anne irou naba ngai, kanga I taku, I rangi n tei iaon te koaua naba are kangai, bwa e na aki anaki ara *right*, ma tera am *right* ae anaki ngkana ko a bon ataia bwa e aki kona ni bwaka te Tautaeka ao are bon tabekia, ko tabekia, ko kona ni karaoia ni bon tenan *Motions* aikeke, ko na kaongoraia kain Kiribati bwa aio kabwakan te Tautaeka, ao tao anne ngkane, kanga anne ae I taraia ngai iai, ao I rangi ni boraoi ni iango ma kain te Kaitara n ae, e na riai n aki kauarerekeaki ara *right*, ao ngkana ti a kariaia ngkane ni kangai, bwa

tao ngaia tao ngaia, ko a bon kona n tabeka te *Motion of No Confidence* n te tai naba are ko taku bwa iai te mena iai, ao ngaia ae ko a tabekia nakon te Auti aio, koa manga tabekia n te Auti are imwina ao are imwina, ma are bon akea nanona ae ko tabekia iai bwa are e aki reke te mwaiti iroum, ngaia are I taku bwa anne norakin ngai te itera aio irou, kanga I aki taraia n te itera ane e mena, ma I taraia n te itera are kangai, bwa kabwakakin te Tautaeka ko bon ti kabwaka ngkana e a bon oioi raoi am mena ao e a reke te mwaiti iroum, bwa are kona tangira iteran te mwaiti *plus* temanna, ao e reke ngkane bwakan te Tautaeka, ao ngkana e reke anne iroum ao ngkane koa tabekia ngkane, ngaia are ko bon anganaki am *right* anne, ma e aki anaki am *right* ngkane ni bon taekinna te Tautaeka n are ngkana tao e bon waaki ni mena, bwa are anne ngkane ko bon tabeki tenan *Motion*, ngaia are kangai irou kanga e aki rangi, I bon kabwara bure bwa ni bon au taratara kanga e aki rangi ni *make sense* nakon te kantaninga are e oioi iai bon te Tua are kabwakakin te Tautaeka n aki Onimakinaki, ngaia are anne ae kanga I kan maroro iai ao e koaua, ae bon anne au taratara iai *Madam Speaker* ao e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea ao I kaokia

nakon te Kauoman ao I a kanakoa naba te kaotinano, ao e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ae tao aio teuana te *issues* ke te onono ae ti na bon aki boraio ni iango iai, ao tao e bon kakaokoro ana iango te Tia Tei temanna ma te Tia Tei temanna te Tia babaire, e rangi n teretere n te Auti n Tei are nako bwa e bwaka te Tautaeaka ngke akea ana mwaiti, iaon te *Budget*, ma are e aki bwaka bwa e a manga kakaea angana Tia babaire, ngaia are e kona ni bitaki te mwaiti n te Auti n Tei n te tai teuana ma te tai teuana Tia babaire, ao e koaua anne inaomataia Taan Tei n te tai naba teuana ma te tai teuana bwa a na kanga, ana tiku n arei ke ana tiku ikai ke a na nako nuka, inaomatan anne te Tia Tei te Tia babaire, ma ti na aki kauarerekeaki ara bwai ni mwakuri n te Auti n Tei ngaira Taan Tei ngkana ti taku bwa e a roko te tai are ti na uotarake iai aki onimakinan te Tautaeaka Tia babaire.

Bwa ti ataia Tia babaire bwa te mwaiti are ngaia are e na *decide* bwa te *majority* bwa are aio te Tua ke te Tautaeaka ae inaomata te Tia babaire, ma ti na aki kairokira Tia babaire ni kawakinira man bwaai aikane ni katei Tua bwa ti na aki kona ni burebureaki ngaira taan kaira te waaki, ngaira mwane ao aine aika ti ata te riai, *we are men*

and women of reasons Tia babaire n taetae ni imatang, ngaia are ti aki kona n ae ti nang tabeka naba te *Motion of No Confidence* ni katoa tai Tia babaire, ke ti aki kakaea ara kakae, ma ti titirakinia raora n Tia Tei ni kangai, euara tera am iango, tera ami koaua ngkani kain nakana n te Tautaeaka, tera aron aio tarana irovia kain Abaiang, ke tao kain iaa, Marakei, ke tao kain Tabiteuea Meang, ke tao kain ia riki, bwa ti na bobota te rongorongo anne bwa ngkana e bwai, bwa ti na aki bwainataea naba Auti n Tei te Tia babaire, ngaia are ngai irou I okira are mai imwaina te Tia babaire, aio te Tautaeaka ni inaomata Tia babaire, ao ngkai e a moanna ara Tautaeaka ni kakaoti banna ma anua aika kararaoma te Tia babaire, a nang taua inaomatara, a nang kokon nanora bwa ti nang aki kona n tabeki ara Kaoti Tia babaire, kanga ai te aekaki n Tautaeaka tera te Tautaeaka aio Tia babaire,

Eang tao ai bon te Tautaeaka ni komuniti Tia babaire, are e ribaki te rongorongo ae kaitara ana waaki te Tia Kaira te waaki, I taku ngai bwa ti aki ngaia anne Tia babaire, ma tao iai te bwana ane rangi ni matoatoa n te itera arei are kangai, “*A ti aki*” bwa ae a tia te Komete ao e anganira ae ti taku ngaira bwa e rangi n tikiraoi ao e a manga kaokoro iroun te Tautaeaka bwa e kakoningninga riki, ko na aki kona n tabeka te kaoti n akea

onimakinan te Tautaeka moa ni karokoa e koro, e tia aia tai ae 12 namwakaina, ao are I kangai, *for conclusion*, tokanikai anne, e ngae ngke ti kangai, bwa tera kona makua, ngkana ti tabekia imwain 12 namwakaina, ma are e a tau bwa e a tia anne, ao ngaia ti nang manga nako n eweka ngkane aio, ai bon akea riki, ngkana e a *defeated* ai bon akea riki, *No more, No more*, e kanga ngkane aio Tia babaire, ti aki ngaia anne, ao ngarengare Minita, a ngangarengare, bwa are a bon ngareakinira ao a taku, kakuai ngkami ao kawangai ngkami, *it's already in the books, its already decided*, e a tia bwa are e arawata te mwaiti ioura, ma anne te mwaiti ae kam nang uotia nakon Kiribati, bwa kam nang uota aron ami iango ni kan taua te nakoa n akea waewaeami, bwa tera te waewae Tia babaire, te waewae Tia babaire kamarurungan am waaki te Tautaeka, ke ana waaki te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana, bwa e na nora kabwakana, ao e na kangai tao e koaua ngkami ma tao iai aio, ma ti a kangai akinna, ke ngkana bon ti aki katikua n arona, a bon kawangaia kain te Kaitara bwa arei ao arei, ao e bon taratara te botanaomata, ma ti taku ngaira bwa akea te bwai ae kona raraoma iai, ma aio ngkai aron ae ti nang bon kainaki wiira Tia babaire,

Eang ma tao tia riai n anganaki ara *leave without pay* ibukin nikiran ara

terms Tia babaire bwa ti aki kona n roko ikai ngaira kain te Kaitara bwa mina ti a manga tabekia naba ara kaoti ae taekinna tao iroun te Tia Tei mai Butaritari, e kaokoro are te Kaoti are iai taekana are angkoa bwa e kuakua, nakon are e katang, akea onimakinan te Tautaeka bwa aio, ao aio, ao aio, ao ko aki kona n oteia n aki akaka, ni kangai akea onimakinan ana Tautaeka te Tautaeka ae ngkai bwa aio, ao aio, ngkana bon ti aki te koaua Tia babaire, bwa ngaira te mena iaon ara abamwakoro ao ara abamwakoro te Tia babaire a bwebwenaua n taainako, ngai ma raou n Tia Tei a bwebwenaua kain ara abamwakoro, iai ake a mena n arei ao iai ae a mena n aio, ao iai akana a kakauongo Tia babaire, ngaia are kona riai naba nakonako ngkoe te Tia Tei n tataraike bwa ko mena iaa ibukin nanon te botanaomata, ko na karinei itera ake uoua, ngaia are aio naba teuana ae na tautauira ngaira Taan Tei bwa e koaua bwa ti nang bon tabetabeka naba aki onimakinan te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana, ni katoa bowi Tia babaire, ae a na kairira ara botanaomata ni kangai, tera ae koa kataia ni karaoia te Tia Tei, ko a manga aki onimakina naba te Tautaeka, ko a manga aki onimakina naba te Tautaeka, ke ao e na bon kangai, Eang, tao e bon tau moa ae kam angania te bwana anne bwa ti na noria bwa a kui ke aki, ngaia ae ti taku ngaira bwa aio

te Tia babaire ao e aki ke ti aki Te mwane ni Kiritian te Tia babaire ae kona maeka te tia kamaiu, e aki roko iaon te aba aio ao e rairokia bwa e na aki reke n te kanganga ao ai antai ngkami, ai antai ngkami bwa kam nang kawakini ngkami man kangangan te beku, ao are bon arona bwa te beku, ko beku ibukin te botanaomata , ti aki te beku ae bebeta, moan te rawawata, bwa kam aki kona ni kakukureia Kiribati mai tabona ni karokoa tabona, ma n tokin te tai, are bon te mwaiti, mwaitin te botanaomata are e na anga nanona irouia aia Taan Tei, ma are I taku bwa aio a Kaman tia ni karaoaki kawai aikai aika ti taku ngaira bwa ti na rau ao ti na kukurei iai, ma aio ngkai te Tia babaire ai aron ae nang kawenea te kie ae mwakeikei Tia babaire ibukia te roro ae na tabe n rikirake n aron ara waaki ngkai Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea naba au tai n taetae ao I taku bwa I kataia n ongora raoi aia maroro tarira ma mwanera n te itera arei ao kanga n aron otau a bon butimwaea ae te *section* aio n teina are ngkoa, ao ni ikotaki ma ana onono te Komete are *at least 6 month have lapsed* , kanga I bon mimi n aron aia kakauntaeka ngkana ti kataia n

ririmwin aia kauntaeka n ongora irouia bwa ngai ngke arona bwa a bon nanona te bwai ae a taekinna ao ngai irou ana riain tia ni kangai, bwa e na kamaunaki ni kabane te *section* aio, ao bon akea nanon, bwa are mai moana n taian te *workshop* e a ti toki naba ma ane *all the Government* , ao akea ane imwina, ai tibwa taian onono ane *until at least 6 month have lapsed*, ma n taian te *workshop* a bon butimwaea aio, ngaia are kangai tima I kataia ni kakaea bwa a bon nanona te bwai ae taekinna ke aki, bwa I taku ngai bwa a na kangai, ti nang kamauna te *section* aei, aki, ngaia a butimwaea n aron aei, ma are bon tokina ngkana ti a katokia *all the Government* bon anne ngkoa te *original* , nanona a bon tia ni butimwaia n te moan tai, ao ngkai a manga aki butimwaia ngaia are kanga I aki nang kanga n reke raoi tamnein aia maroro bwa a bon nanona te bwai ae a taekinna ke te bae ai bon ti te kan kauntaeka irouia, bwa ngke arona bwa a bon nanona a bon ti kangai, ti a kamauna te *section* aio ni kabane, ma aki, a bon tangira bwa e na tiku, ma a ti riba te onono arei, ao tao anne ti a bon tangira te *section* anne, ngaia are kanga tima aki, ke a manikangare n taetae, kanga aki nanona raoi te bae a taekinna bwa are nanona tao a bon nora riaina, e bon eti bwa are ngke te moan bobouaki ara *Constitution* iroun ara karianako are te moan Beretitenti,

ao bon teuana ana mena ae mena n te *Constitution* aio ae *Disability in Government System*, ao bon anne ae tangiraki bwa e na riai n *stable* te *Government* , ao bon aio ae kanga terenako iai ngaira kain Kiribati n te aonnaba, bwa are ti ara *Government* ngkana kam bon taraia taian *rating* ke taian *rating* ae karaoaki n te aonnaba, Kiribati teuana tabo ae nang *stable* ana *Government* , bon bukina ara *Constitution* ae raoiroi, ao bon anne bukina, ma e koaua tao n tabetai tao ti manga rangi n raa, iai ara iango aika ti tangiria ni kabwaka te Tautaeka n te tai ae waetata ae ti aki kona mena, kanga n aekakin taekinan aio, ma I taku bwa e tuai man anaki ami *right* , tao n tabetai tao kanga I bon nanououa n ami kauntaeka ae I kantaninga ae kam na kangai, tia mauna ni kabane te bwai anne, ma kam aki, ngaia kam butimwaea te onono ao kam ami kauntaeka bon te bwai teuana, ngaia are tima kam bon nanona, kanga e bon raoiroi iroumi te *section* aio, ao irarikina tao e na uringaki ti aki taian Tua aikai, ti aki te baere kanga *can't installs* , bwa are kam kona ni manga bon ibiti ngkana arona bwa e riai taina iroumi, kam a manga kona ni manga ni bita *Rules* aio, ngaia are ti aki te baere kanga e nang bon *lock you forever* bwa are iai naba ami *right* ngkana arona bwa tao ngkana tera riki n taai aika imwaira ni kona ni manga bita te Tua aio, e rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: E bon boo atin te maroro iaon te *section* anne te onono ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano, Bwa te 38A(3) ao te onono nakoina e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai, Eang, ao akana aki ke a kangai, Tiaki, (4) ao e na tei bwa kanoan te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai tiaki, e nakoia ake a butimwaia,

Hon. Tessie Eria Lambourne:
Division

Tibiika: *Support te division*

Kiraaka: *Division*

Tibiika: Ao aei ngkanne mwin ami kaoti nano, ake a boutokaia, 26 n aron aikai, Hon. Alexander Teabo, Hon. Betero Atanibora, Hon. Batoromaio Kiritian, Hon. Booti Nauan, Hon. Boutu Bateriki, Hon. Harry Tekaiti, Hon. Ioteba Redfern, Hon. James Taom, Hon. Koroubati Remuera, Hon. Martin Moreti, Hon. Mikarite Temari, Hon. Moannata Ientaake, Hon. Ribanataake Tiwau, Hon. Ruateki Tekaiara, Hon. Tabeta Teakai, H.E Taneti Mamaau, Hon. Taoaba Kaiea, Hon. Taiaki Irata, Hon. Tarakabu Tofinga, Hon. Tauanei Marea, Hon. Tebao Awerika, Hon. Tekeewa Tarati, Hon. Dr Teuea Toatu, Hon. Tinian Reiher, Hon. Dr Tinte Itinteang,

Hon. Willie Tokataake, uangaun ma onoman(26)

Ao a ke a totokoia tengaun ma teniman(13) n aron aikai, Hon. Banuera Berina, Hon. Bakaia Kiabo, Hon. Bonteman Tabera, Hon. Ieremia Tabai, Hon. Dr Kautu Tenaua, Hon. Nantongo Timeon, Hon. Pinto Katia, Hon. Taberannang Timeon, Hon. Teima Onorio, Hon. Tekiau Aretateta, Hon. Tessie Eria Lambourne, Hon. Tewaki Kobae, Hon. Vincent Tong, tengaun ma teniman (13),

Ae *abstain* temanna (1) Hon. England Iuta, ao ake akea rabwataia a tia n roko aia kakaeti n aron aikai, Hon. Jacob Teem, Hon. Shiufung Jong, Hon. Terieta Mwemwenikeaki, Hon. Tibanga Taratai, aman(4),

Ao ngkane e butimwaeaki te onono anne, ao tia nakon are imwina, ti a nakon ngkane are imwina, I bon katikua naba iaon ane ara *section* ane 38 ao 38A ao 39,40,41, ao I bon katikua naba ikanne I taku bwa iai naba am onono te Minita e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao e koaua iai te onono ane e wene imatan am taibora 44 ni kaineti ma 44 (7) ao karinakin te taeka are *or misinterpretation of facts* nanon te kibutaeka anne, ao e kangai ngkane warekana ngkana e nang karinaki, 41(7) e kangai ngkanne warekana, A

member who has spoken to a Motion or Amendment may again be heard again to explain some particular part of his speech which has been misquoted misunderstood or misinterpretation of facts, but shall not introduce any new matter” anne ngkane kanga karinakin, ke te karinrin n te *paragraph* , ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, ao kai bon akea ao I a kanakoa bwa te kaoti nano, Bwa te onono nakon 41(7) e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana butimwaia, “Eang”, ao akana aki, ao e nakoia akana a butimwaia.

Ao I taku bwa I toki ngkoa 41 ao N nang kanakoa ngkane te kaoti nano iaon ara *Rules* akane, bwa 38A, 39,40,41, a na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana butimwaia,”Eang” akana aki, ao e nakoia ake a butimwaia.

Tia nakon are imwina ti a tara 42,43,44,45 ao I nora iai ami onono titabo ami onono iaon 44 ma Nna kanakoa moa nakon te Tautaeka te Minita n te MOJ ao imwina I a manga kanakoa nakon te *Leader* n te *Opposition* , e nakoim moa te Minita.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao e koaua iai te onono ane e na karaoaki nakon 44 ao manga karinan (2) n aron taekana ane rekereke ma tenan cases ake a taninga ongoraeakia n te bowi, nanona 44(2) ane kangai taekana *reference shall not be made to a case pending in a Court of Law in such a way as in the opinion of Speaker prejudice that case*” ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao iai ae kan maroro iaon te onono anne, ao Nna kanakoa moa te kaoti nano iaon ana onono te Tautaeka, ao imwina I manga kanakoa nakoim bwa ko kanakoa am onono,

Bwa te onono n aron are e tabekia te Minita nakon *Rule 44(2)* e na tei bwa mwakoron *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang”, akana aki? E nakoia akana a butimwaia, ao I kanakoa ngkanne nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao bon titebo ara onono n iaon arei, ma are ti a tia ni karaoia n ake mwakoron te Tua mai imwaina are, ngkana ti kona naba ni kaoka (6) e aoria n are e bon titabo raoi ma are a tia ni manga kaokaki n tenan mwakoron ara Tua ake mai imwaina, tao ti a ti karina naba ane, taiaoka,

Tibiika: Ngaia I a kanakoa nakoim, e tangiraki are (6) bwa e na kaokaki, ane 44(6) are kamaunaki iroun te Komete ma titabo ami onono iaon are 44(1) ma e manga bubuti are (6), 44(6) bwa e na kaokaki n arona, e naki kamaunaki, ao I a ongora iroumi, kanga bon aekakin are iaon *Chief Justice*,

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ti butimwaia ao ti nanoraoi, I taku bwa bon titabo ma aron ti karekea, e rabwa.

Tibiika: Ngaia titabo ma e bon butimwaeaki te onono anne, ao N na bon kanakoa naba bwa te kaoti nano,

Bwa te onono are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Abemama nakon 44(6) e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia “Eang”, akana aki, ao e nakoia akana a butimwaia,

I rokoroko naba ngkoa 45 ao I nora am onono iai te *opposition* te Rita, te *Opposition Leader* ao I a kanakoa nakoim, ngaia I a kanakoa nakoim kabwara au bure, akea ngkoe am onono n ane 44 ikane te Rita? Akea kee,

I a kanakoa moa nakoim te Minita am onono n aron ane e oti iaon, am onono anne e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ni kaineti ma are te Tua ane 45 ao e na karinaki ngkane te *sub Rule* are 8 man 7, bwa are kangai taekana, E na karinaki te Tua ane 8 ane “*A member shall be allowed no more than 5 minute on the question for the Adjournment of the Maneaba,*” ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon anne, e nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika tao ti kan mataata raoi bwa aei are kanga e kaineti ma are kanga mwakoron 6 ngkai are te karinrin mai iroun te Komete, kanga n tokina bwa titabo taekana ma tao ngaia are e nang karuoaki nakon, e nang karikaki bwa teuana kanga e na onoti, ngkana arona bwa tao eti otara anne, ngaia ao ngkane, nanona e toki ngkai 6 are ibukin manin te taetae, ae nanona ngkane 6 e nang toki n are 30 te miniti, ao ngkanne are nikirana, ane kanga e boou ane te karinrin anne e nang riki bwa ai mwakoro 7, (7) n aron ane ngkana eti otara bwa kanga bon titabo raoi taekana, nanona e nang kamaunaki, e nang aki mena n are 6 bwa e nang karuorikakiaki, nakon 7, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia ngaia e rabwa *Madam Speaker*, I taku bwa ngaia anne ane e nanonaki ni karuorikakana e na riki bwa *number 8*, ko rabwa.

Tibiika: Ao ngaia titabo te ota iai, ao ngkana kam kukurei ao tia kanakoa bwa te kaoti nano,

Bwa te onono nakon ane *Rule 45(7)(8)* e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang”, akana aki, e nakoia akana a butimwaia, e butimwaeaki.

Ao ti a nakon are imwina,

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao iai naba au onono ma are e kaokoro ma arei, ma ngkana ko kariaia bwa I a ti tabekia naba,

Tibiika: Ngaia e nakoim te Rita n te Kaitara ko tangiria n onea are 45(3) ngaia anne? Ao e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao I taku ngkai bwa ane 45(3) are kanga tain ke ana tai te tia Tabeka te kaoti, kanga ana kabane ni maroro, kanga te *sum up*,

ngkai are e karinna te Komete, te bitaki bwa e na bitaki man te 10 te miniti nakon 5 te miniti, ma I taku bwa ti noria ni bon ngkai n aron ara waaki ao e aki naba tau 10 te miniti, ma ti na bubuti bwa e na bon katukaki n aron are 10 te miniti, ko rabwa.

Tibiika: I a kawenea te onono aei nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, e nakoimi, e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa te Rita n te Kaitara, kanga ti tiku ma are e baireia te *Rules*, ma ngkana bon iai bukina iroun te *Rules* bwa e na kauarerekea, kanga ti nora riaina ian tao katamaroan riki birimwakan riki te tai, ma anne ae kanga ti tiku ma ane e bon tangira ke kanga ana onono te Komete, ao e rabwa.

Tibiika: Iai riki te kan maroro iaon aei, ao e tara n ae akea ao Nna kanakoa te kaotinano n aron are e tabekia te Rita n te Kaitara,

Bwa te Onono nakon te *Rule 45(3)* e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang” akana aki “Tiaki”, ao e nakoia akana aki butimwaia, e a totokoaki moa te onono.

I taku bwa I nora riki am onono te Minita ao Nna kanakoa nakoim nakon arei ane 45 ko a tia ngkoa tabekia, ao tia nakon ngkane are imwina are 46, ti tiku naba ngkoa iaon 46 ao ti roko naba n 48 ke ti aki? Ti toki n 45 ti nang kaoti nano iai? Ngaia anne? ao tia kanakoa

Bwa *Rules* aika 42,43,45, a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ao 46, kabwara au bure bwa *Rules* aika 42,43,44,45 a na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang” e nakoia akana a butimwaia, e butimwaeaki,

Ao tia roko ngkanne are 46, 47, ao 48 ao I a kanakoa nakoimi bwa I nora am onono te Tautaeka , ko kanakoa moa am onono te Minita n te MOJ, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: *Madam Speaker* e rabwa te onono ane 47 e kaineti 47(2) te taeka ae uarereke bwa ti karinan te taeka are onean mwin te taeka are “is” nakon te taeka are “are” n aron ane e oti ikanne, ngkana I warekia ao e kangai te “*The Speaker’s decision on a point of order another matters shall be final except where they are* , tao is are mwakoro ngkanne, *circumstance were there’s an interpretation of the constitution*, anne te onono anne ngkana ko kariai e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Taan Tei, ngkana iai ae kan maroro iaon te onono anne, ao e tara n ae akea, ao Nna kanakoa bwa te kaoti nano, ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire *in practice* e na kanga ni karaoaki nanon aio, bwa are ngkana arona bwa iai te babaire ae tangiraki nanona e bon nang *suspended* te bwai aio ibukin ae na karinaki te mena bwa are ngai irou ngkana arona bwa iai te koraki ake aki kukurei n ana *interpretation* te Tibiika a nang inaomata n raa, bwa e nang aki tukaki waakin te Auti n Tei bon ti ibukin te *interpretation* ae tangiraki, ti ngkana e bure aron otau n aron karaoan te bwai aio bwa ngkana iai *a decision is needed* ao ngaia, ti aki karaoia moa bwa ti nang nako moa n te *court*, kanga e aki *make sense*, karaoia ma ngkana ko aki *agree* ma ngaia, ko inaomata n uotia nakon te *court*, bwa ti taku ngaira bwa anne angana ae itiaki, ao akea ae aonikaiaki iai.

Tibiika: E nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa te Tia Tei mai Nonouti temanna n ana, tao ana *comment* ke ana maroro iaon ane 47(2) ma ti tiku ngaira ni boraai ma ane e tabekia te Komete bwa are bon anne te Komete, ma kanga ti *grammar*, ane “*is*” nakon “*are*”

kanga ti anne te katamaroa, ma are bon akanne ae noria te Komete bwa e raoiroi, ngaia are ti tiku ni boraai ma ngaia, ao e rabwa.

Tibiika: Tao ai akea riki, e nakoim Tia Tei mai Kuria Hon. Banuera Berina

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, Tia babaire ti bon rangi n tangiraki kaitiakan te *point* aei, e aonga n ae ti teuana otara iai, nanona ngkana arona bwa e na kamwakuraki te *Rule* aio, e na motirawa moa te Auti n Tei, n tataningaki ana kabwarabwara te *High Court*, kanga titabo ma ti tabeaianga iai Tia babaire ma ngkana anne nanona titabo ma e koaua ae e nang kanga ngkane ni butiraoi te Auti n Tei iai, tera raoi ae nanonaki n te bwai aio Tia babaire, bwa ngkana anne ae nanonaki, ao e tau ngkana anne ae boraai ma nanon te Auti, aio kanga titabo ma kabwaranakoana naba iroura Tia babaire, ngaia are tera raoi ae nanonaki n aio ae na taonaki arei bwa e na taningaki moa ana kabwarabwara te bowi ae rietata n te tai waekoa, ngaia are e kangai raoi aron kabwaranakoan aio Tia babaire, bwa kanga ti kan kamatataira iai, bwa e aonga ni itiaki te ota iai ao ngkana e nang kamwakuraki te Tua, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: E nakoim te Tia babaire n te Komete

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki, eang aio are e noria naba te Komete n ana tai n rinanoa te Tua ni kaetieti aio bwa angkoa e na *resolve* tenan, ke tao e na reke iai aron kabwaranakoan raoi tenan uneaki ake a riiriki inanon ara Maneaba ni Maungatabu, are n tabetai e a uneakinaki are ti kan kauntaeka te *Constitution* ikai, ao ti nang kataia *interpret* te *Constitution* ao ni bon nena raoi n *interpreted* te *High Court*, ao anne are e katai ni karaoia, ma e nakoimi katamaroana Taan Tei aika kam karineaki, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Akea riki ae kan maroro iaon te onono aei, ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano,

Bwa te onono nakon *Rule 47(2)* e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia “Eang”, akana aki “Tiaki” e nakoia akana a butimwaia, e butimwaeaki.

Ao tia nakon are imwina, I angan moa te Rita n te Kaitara bwa ko a kanakoa am onono.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ane iaon 47(3) are aei kanga te tua ae boou are karinna te Komete ae iaon ana babaire te Tibiika, ao e kangai bwa

n taetae ni imatang, tao Nna kataia ni mena n taetae ni Kiribati taiaoka, “*E na aki kona n anga ana babaire te Tibiika iaon te point of order ao bwaai riki tabeua ao e na katikua aei nakon te kauoman Tibiika bwa e na tararuaia ke e na babaire iaona ngkana te Tibiika iai rekerekena ma te bwai are uneakinaki*” tao kanga te ti kan ota raoi bwa kanga tera raoi nanon ae nambwa 3 aei, ao antai ae na baireia bwa tera tao e na i rekereke iai Tibiika are bon ngaia, kanga tao ti ti kan ota n aekakin tenan katoto bwa e aoria n ae e matata raoi, ngaira n ara onono bwa ti tangiria bwa e na kanakoaki bwa kanga e aki rangi, bwa are aei kanga bon aron te Tua ane ti a tia ni karinna ngkai are te *Leaders code*, te *code* ane e a rin ngkai n te kabane, bwa are ngkana bon iai rekerekem ma tao kanoan te maroro ao te Tibiika naba ngke te *Leader* ao kona riai aki rekereke ma ngaia, ngaia kanga ti aki nang, ti aki nang ota raoi n ane teuana anne bwa are ngkana iai rekereken te Tibiika ane e na bon manga onea mina te kauoman Tibiika, ma ngaia ane kanga ti kan mauna bwa kanga e aki ke bon iai ane tobwa te itera ane n ara *code* ane e a riki ngkai bwa kanoan ara Tua aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia babaire n te Komete e nakoim

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae Ko karineaki ao I

kaitaua ana titiraki ni kamatata te *Leader* n te Kaitara iaon te karinrin aio, n aron are I taekinna te Komete e ti waaki ni karaoi tenan onono ao man te tai aio te karinrin iaon bwaai aika a tia n riki mai imwaina inanon te Maneaba aio, ao iai bowin te Maneaba aika nako are e a uneakinaki bwa e a kanga te Tia babaire ke te Tibiika n anga te babaire iaon te bwai ae bon kaineti nakoina, ke tao e kona tao n taekinaki bwa e a *conflict of interest*, bwa e katoka te maroro bon ibukina, ngaia are ngkai e a rin are taekan te Tibiika bwa e na iai, ao ngkanne e a kona ngkanne ni katuka te babaire anne te Tia babaire nakon te kauoman Tia babaire bwa e na karaoia, bwa are kanga e bon angabuaka ae na manga bon babaire iaon te bwai ae kainetaki aei, ko rabwa Tia babaire anne ara kabwarabwara, e nakoim ngkane, e rabwa.

Tibiika: Tao akea riki ae kan maroro, e nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao eang kanga ti maroa n are *personally involve* bwa are antai ae na baireia bwa tao are ngkana e a bon kangai, bwa ngke te Tibiika, ti a aki, ngkana bon iai te waaki ae i rekereke ma te Tibiika ke tao te titiraki, anne are ngaia I taku bwa ti a tobwaia n are n te *Code*, ngkana arona, e aki mwanewea te

code te Tia babaire n te Komete ao anne ae bon rangi ni mataata n aron te *Conflict of Interest* ane n 9 n te *Code* ao ngkai aei e a rin bwa ai mwakoron, ai kanoan ara Tua ao te Tibiika e na bon riai naba n taekinna ngkana arona bwa iai rekerekena ma kanoan te maroro ke tao tera ae uneakinaki, e na riai n aki tararua ara maroro anne ao ngkanne te *Deputy Speaker* e na tararua, ma tao eang kanga ti anne ara onono iaon anne, ngaira iroura e aki kainanoaki ikai bwa e a bon, ke aikane ti a bon atai tibwara ngaira taan kairiri, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Betio Hon. Tebao Awerika e nakoim.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki, bon anne raoi te kantaninga ae abwabwaki bwa e na riai n riki, ao ae ti mwakuria ngkai baika a tia n riki, ae ngaia ae tia karinna iai aio bwa e a tia n riki are e tekateka, ke a bukinaki te Tibiika n taai aika nako, bwa iai bwaai aika a bon kaineti nakoina ao e a katoka naba te maroro, are nanona e aki ira, are kanga te baere are e taekinaki are kanga engae e *Conflict of Interest* ke tao e a bon kaitaraki iai ao e riai n aki anga ana maroro iai, ma e koaua ane iai, tao ni bon eti te waaki, ngkana bon iai te bwai ae ko rekereke iai, e bon eti, bon ngkoe te Tia babaire, ae kona bon kangai, ae Nna kerikaki bwa e a *Conflict of*

interest , e rangi n eti anne, ma are iai taai tabetai ae a riki akanne, ngaia anne bukin karinana ikanne ma e nakon te Auti aio, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Kai bon akea te maroro iaon te onono anne ao I a kanakoa bwa, e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: I ti kan kakaea riki otara te Tia babaire bwa n aron otara ao iai bwaai aika aki riai n taekinaki ian te *statutory post against the Speaker, the Chairman* n te *PAC*, te *CJ*, ao antai riki, ao tera te bwai bwa e aki ngkoa ao iai bwaai tabeua ae tabuaki bwa na taekinaki, ti ngkana arona bwa kam iangoa bwakan te Tibiika, e uki ngkane, kanga bwa kam na *move the Motion* ibukin arei akea te kanganga, ma ngkana ae bon *in the course of* , te titiraki ao te mena e aki ngkoa e *out of order*, ngkana arona bwa eti otara ao ara ururing man te *Rules* Tia babaire.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Betio ae bon Tia babaire.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ao karineaki, e rangi n eti anne, bwa are inanon naba tenan *Rules* ake ti a tia ni uotirakei a tia ni kamaunaki ngkai are kona kona ni maroroakini taekaia te koraki ake, ae temanna naba mai buakoia te Tia babaire, n aron ae kona n ae ti a tara ngkane aio ae

nambwa 3 bwa akea nnena, bwa are ti aki kona ni maroroakini tenan *post* akanne, I taku bwa a na bon bae naba ni boraioi ni iango iai kain ara Komete, bwa ngke ti karina aio ao ti kanakoi naba totokoan tenan maroro ibukia tenan *post* , tenan *Statutory post* aikekei, e koaua ngaia ngkane n aio ngkane, e koaua, e raoiroi ngkane ae ti a kanakoa aio, eang ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ngkana eti otau ao ma N na kanakoa riki te maroro nakoimi, iai riki te kan kamatata iaona, e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Mamaau: E rabwa ao te aekaki ti bon ira are e a tia ni kawenea te Komete ao e koaua ti nora naba riaina n aron are taku te Komete ti a buotoka anne, ao e rabwa.

Tibiika: Ao nanona ngkane, nang kanakoa te kaoti nano n aron are e a tia ni manga tabekia te Tia babaire n te Komete are ngkana eti otau, e na tiku, e nang kamaunaki ane 3 anne, ngkana eti otau, ao N nang kanakoa ngkane bwa te kaoti nano,

Bwa te onono nakon 47(3) n aron are e a tia n taekinaki, bwa 47(3) e nang kamaunaki man ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia “Eang” ao akana aki, ao e nakoia akana a

butimwaia, e butimwaeaki butakin
Rules 47(3).

Ao tia nakon ngkane are imwina,
kabwara au bure

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of order*

Tibiika: Ngaia e nakoim te *point of order*

Hon. Tarakabu Tofinga: I kan bubuti Tibiika bwa iai riki reitan ara onono nakon ane 47, ane karinakin te *clause* ke tao e nang onea mwin are a tia ni kamaunaki bwa nang riki bwa *clause 3* ane e kangai taekana, “*The Speaker’s decision shall not be final in matters which needs the House of Parliament resolution*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E a tia n tabeka ana onono te Minita n aron are e taekinna are 47 ao e nang manga oneakin mwin are kamaunaki are (3) ao e na oneia ngkane n ana onono ane e a karinna n te tai aei, n aron are e a tia n taekinna, ao I a kawenea ngkane nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro iai. Ngkana iai *copy* te onono iroumi ao ngkane n aron are I a tia n taekinna bwa are e a tia ni mauna ane 47(3), e a ti a ni mauna, ngkane e na manga karina te onono are “*The Speaker’s decision shall not be final in matters which needs the House of Parliament*

resolution, ao ngkane e a nakomi te maroro iaona Taan Tei,
Te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia babaire ao e koaua bwa e a moanna ni bwabwakanako te tai, iaon ane ana onono te Minita, ane ana karinrin anne, ao kanga ti aki raoi nang n ota bwa tera ke antai ngkane ae na baireia bwa enga tao kanoan te maroro ae na kainanoa ana babaire te Maneaba ni Maungatabu, ao ngkane titabo ngkana iai tao e tabekia bwa anne e na kainanoa, ae nang akea ngkane aron tibwangan te Tibiika ni bon tararua aron te maroro inanon te Maneaba ni Maungatabu ngkana e nang rin ngkane aei, bwa e aki rangi ni mataata bwa tera raoi bwaai aika na kainanoa ana babaire te Maneaba ni Maungatabu ae bwanin, bwa tao ngke iai ae a tia ni kabwarabwaraki ao tao e na mataata, ao ngkai titabo ma tao e nang tiku iroun te Maneaba ni Maungatabu, bwa antai are e rawata ana mwaiti n te tai teuana ma teuana, e aki kona ni bon, ngkana ko karaoa am babaire te Tibiika ke antai Tibiika aika na manga Tibiika imwina, ao e a kona ngkane ni waeaki ni kangai, akea mwakam n anne bwa e na riai ni karaoia ke ni baireia te Maneaba ni Maungatabu, kanga anne ara kanganga n te karinrin aei, ngaia ti aki, tao ngkana ti ota riki iai, ma kanga n aron teina ngkai aei ao ti

karautaeka bwa ti kaokoro ni iango ma ngaia ti aki butimwaea te onono ni bukina akana I a tia n taekin, ko rabwa.

Tibiika: Ao iai riki ae kan maroro iaona, te Tia babaire n te Komete Hon. Tebao Awerika e nakoim,

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki ao e koaua iaon te onono ane e tabekaki anne kanga bon te katoto ae kananonaki iai ae ti bon waaki inanona ngkai, ae kainanoaki ana *resolution* te Maneaba, ao I taku bwa ngkane I nang boraai ma te onono anne, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti, Hon. Ieremia Tabai

Hon. Ieremia Tabai: Ngkam ngkana arona bwa ti aki kakauongo raoi Tia babaire, ti tuai raoi n ota bwa n ningai ae na *apply* iai te *Rule* aio, n ningai, ao ngkana a kona n tuangira tenan *examples* ao e aki ngkoa ao tia ota naba iai, ma ngkai ti tuai n ota iai, taiaoka kaota nanon ae kam kataia n taekinna,

Tibiika: Te Tia babaire antai e na ibuobuoki, Tia babaire n te Komete e nakoim.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki, ao e koaua ngai bon n otau are I kataia ni kabwarabwara n aron ngkai kai ti

kometena ngkai aio, ae te kabeen te komete, ao e aki kona ni baireia te Tibiika bwa e a bon kabwati naba tenan onono ke te Tua, bwa e na okira moa te Auti, ao anne raoi ae I taku bwa e bon kaea raoi nanon ae e taekinna ngkai, ngaia I kangai I nang tauraoi ni butimwaia n anne, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti e nakoim

Hon. Ieremia Tabai: Ti a rawa ni kauntaeka iaona, ma ti taku ngaira bwa taan *Rules*, aika a tia ni wene aikai, bon te Auti aio ae kariaia ao I aki ota iai bwa engaa ae kariai te Tibiika *against* iai *wish to this House*, bwa ngai I aki ota iai, ao ngaia are I nanona ngai Tia babaire, *explain*, kaota am *examples*, bwa am *examples* ae ko taekinna aio e aki *make sense*.

Tibiika: Iai ae na kaeka arei ke akea bwa nang kanakoa te kaoti nano iaona, ao e tara n ae akea, ti a kanakoa te kaoti nano iaona,

Karinan te kibu 3, 47(3) n aron are e a tia n tabekia te Minita bwa e na tei bwa kanoan ara *Rules* aei, are a butimwaia ke a kangai, Eang, ake aki ke a kangai, Tiaki, akana a butimwaia “Eang”, ao akana aki “Tiaki” e nakoia akana a butimwaia.

Ao ti bon tiku naba iaon ara *Rules* akanne ti mena iaon 48, ao I a

kanakoa nakoim te Rita n te *opposition* bwa I nora am onono iai, e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei teuana ana karinrin te Komete ao tao ibukin aei are e na kona tao ni kabaneaki, tao aei tao ai te kabanea n taeka ae tao ana ota iai te botanaomata ma te Tia Tei e na kona ni kabaneaki ke e nang akea kain ana kain tekateka, e nang aki riki bwa te Tia Tei ngkana ai te kaua n tai inanon te ririki ae kakaotinakoaki iai iroun te Tibiika, ke ai a na kawaniua n tai ni kaotinakoaki n te aua n ririki, ke n te *term*, te onono ane ti tabekia anne bwa e na kamaunaki aei, ao bukin ae na kamaunaki bwa are kanga titabo aei bwa e na kona n reke bwa tao ai ana kai n oro te Tibiika, n te tai teuana ma teuana, ao kanga menan tao ara *Rule* aei tao ti ibukin katuaean te Tia Tei ngkana e aki, ngkana eaki ongongo ana babaire te Tibiika, ma aei kangai ti ti tabeaianga iai ibukin are e nang reke bwa teuana te anga ni kakerikakan te Tia Tei are a tia n rineia ana botanaomata man ana kain tekateka, ke ao iai are a tia n rin ngkoa n ake tenan onono aika tabeua ma aei kanga anne e nang riki, e kona n reke bwa te karekekai, ao kanga ti na kataia ni kamanoia Taan Tei, man te aekaki aei, tao mai iroun riki te Tibiika bwa are nanona te Tibiika ngkanne ngkana koa bon kakaotinako n aki akaka, ao e na

warekaki mwaitin kaotinakoan te Tia Tei bwa e aki kangai tao ni bukina ae akea, bwa ngkana ko taku bwa kan katuaea te Tia Tei temanna ao ko a bon kakaotinakoa naba ni karokoa e roko ana tai ao ngkane ian ara Tua ae boou aei akea, kanga akea ana tai bwa e nang bon riai naba ni kitana ke n aki riki bwa te Tia Tei, kanga anne ti ara tabeaianga ma te Tua ae boou ae ko rabwa.

Tibiika: E a tia n tabeka ana onono ao I a kan kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro iaona, e nakoim Tia babaire te Komete.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki ao te Rita n te Kaitara, te onono aio e rangi ni maan iangoana ao ngaira are ti karimoaia te botanaomata, e aonga n are e ota raoi te ongora bwa tera raoi ae kataia ni karaoia te Tua aei, aio are ngkana ko a kaotinakoaki man te Auti n te aekaki ni maan anne, nanona ngkane ko a kona n are koaki kona n rin inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ni ira bowina n te *Full term* are 4 te ririki, ma ko bon teimatoa naba n riki n Tia Tei, boom e bon bwaka naba, ma koaki kona n roko ni ira te bowi, n ana taratara te komete ao e raoiroi riki are ko a bon kamwawaki man am kain tekateka e aonga n ae manga reke riki te Tia

Tei temanna are e na kona n rin n te Auti n Tei n tei ibukia am botanaomata , ao te mwaka are e taekinaki bwa e anaki mai irouia te botanaomata , e aki anaki, bwa are a tia n rinea aia aomata, ao ngke e a manga moan nako te rinerine ao e nang manga nako te *by-election* mwin are e a tia n kamwawaki man te Maneaba ni Maungatabu, e kona ni manga anga naba arana te aomata are e a tibwa tia n kaotinakoaki, ao ngkana e reke, akea ngkane ana bure akekei bwa e bane, e a manga *start a new*, ao te bwai naba ae kanga ti nanokawaki naba iai bwa e taekinaki ikai bwa e na kamanoaki te Tia Tei mai iroun te Tibiika, e aranaki ngkane te *assumption* bwa te Tibiika iai ana kairiribai nakon te Tia Tei temanna ao e na kabongana ngkane aio bwa ana bwai ni ueba, I taku bwa ti aki anne te bwai ae kantaningaki, bwa ngaira ti na ata aron te aroaro ao riki te Tia babaire, ngaia are ti taku bwa aio ibukin, e karaoaki aio ibukin kamanoan te botanaomata bwa e na iai bwanana inanon te Maneaba aio n taainako, n aron are a tia n rinea iai aia Tia Tei bwa e na karaoia, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: E nakoim Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* eang, I kakauongo ni kabwarabwaran aio

mai iroun te *Chairman* n te Komete Tia babaire ao e koaua, I kuri irana riki are e a tia ni kabwarabwara te Tia Tei are ara Rita te Tia babaire man te Kaitara Tia babaire, bwa aio bukina Tia babaire, bwa iaon kaotinakoan te Tia Tei te Tia babaire man te Auti n Tei aio iroun te Tibiika, ao ti aki nanona bwa ngke e kaotinakoa te Tibiika ao a bane naba ni katoutou atuia te koraki ake a rinea te Tia Tei anne, bwa n tabetai aki ata bukina ao tabetai a irantanga aia Tia Tei te Tia babaire, ma are ti aki mena ke ti aki nakonako i mataroan karawa te Tia babaire, ma ti nakonako iaon te aba, ao te Tibiika are bon te aomata, te aomata e kona naba ni iai kanga aki nakoraoia ma Taan Tei tabeman, ao e kona naba n ae koa bon rereke naba, ko a bon totoka naba i tabon te kai, kanga ko bon kakaitara teutana, ao e a, otinako, ko rawa, a koaki otinako, *Sergeant at arms* kaotinakoa teuanne, I taekinna aio te Tibiika ti aki man te Auti n Tei naba ae nako, ma n are mai imwaina bwa are ti a bon maan n te Auti n Tei, iraua kaotinakoara naba irouia Tibiika ake mai imwaina, ibukina bwa ti kakaitara tao ana babaire, ngaia e a tau bwa tao ti nang kaitara te Tautaeaka, ao e a riribaira naba Tia babaire, ke tao tera, ma airantangaira ara botanaomata Tia babaire, ao a taku e a bon bure ana babaire te Tibiika anne, ma ngkana ai akea te *protection* anne Tia babaire ke

kamanoara ngaira Taan Tei bwa ngaia e nang kona ni kaotinakoaki ni mwaitin kaotinakoara mai iroun Tibiika bwa a kairua ma bukina bwa iai te taratara ae kaokoro iroun Tibiika, ao anne ngaira are ti taku ngaira bwa e riai ni irantangaki ana rinerine te botanaomata are a tia n rinea aia Tia Tei are e na tei ibukia n te Auti n Tei n te tai teuana ma te tai teuana,

I kakoaua are ngkana arona bwa ai bon akea angana ao e na manga boo te rinerine tao e manga anga arana teuane ma e a kabanetai Tia babaire, ngkana e a bon aki riai ni kabaneaki ma e kabaneaki ibukin ana kaotinako te Tibiika ao ti taku ngaira bwa e a riai ni katukaki are ngkai are n aron are e taekinna ara Rita man te itera aei Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon. Teima Onorio,

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia babaire, ao tao e teretere are e a tia ni kanakoaki man ara itera aio iroun te Rita ao iroun Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna are e a tibwa tia n taetae, ngai I ti kan reita kanga boutokan ae na butaki te kibu aio Tia babaire ni iterana teuana are bon n aron taekana ae tei iai ngkai n te taetae ni imatang Tia babaire, ao ngkana ti wareka te kibu ane 48(3) Tia babaire “ *Any member who’s ordered to leave the*

Maneaba Chamber under Rules 39,44,46, and these Rules shall be suspended for “ ao ngkane are tenan (1) e na kaotinako n 24 te aoa *shall be suspended* , e na riki n te *Chamber* 24 te aoa, imwin kaotinakoana, akea te kanganga anne n taetae ni matang, (2) “*Three consecutive sitting days*, e nakoraoi naba anne taetae ni imatang, (3) *ten consecutive sitting days*, e nakoraoi naba anne, ngkanne are imwina, e aki reitinako, e aki *make sense* Tia babaire, n taetae ni imatang, e na riai ni bitaki te *wording* ni kabane, ni kangaraoaki ae na tangiraoi, e na *grammatical* e na aera riki, anne n otau ngai Tia babaire, ao I aki tauraoi ni butimwaea tein te onono anne, I ota n te bwai ae iangoaki ma teina e aki *grammatical* te *sentence* ngkana ko wareka are te (3), 48(3), “*Any member who’s ordered to leave the Maneaba Chamber under Rules 39,44,46, and these Rules shall be suspended for the members shall be vacant* ni karokoa tokin te *sentence* , e aki *make sense* te Tia babaire, ngai irou e riai ni butaki, te kibu ane te (4) te onono , e aki *make sense* rabwatan te *statement, te sentence* ae bwanin te Tia babaire, n are 48(3), anne au totoko Tia babaire bwa ti na rangi n tara ni kamanga, n ara onono anne Tia babaire, *grammatically* n te *English* e aki *make sense* , e aki eti teina Tia babaire, N na bubuti tao e a taninga are imwina Tia babaire.

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon aei, e tara n ae akea ae kona ni kamatata riki arei bwa Nna kanakoa te kaoti nano iaona, e tabeaianga n aron are e taekinaki bwa e aki *grammatically* ara mena ma I tangira te kamataata riki n te itera teuana ngkana e kona ni ibuobuoki, e aki *grammatical* ara mena, ma e aoria n ae ti nakon are imwina, e nakoim moa Tia Tei mai Butaritari.

Hon. Tinian Reiher : *Madam Speaker* e koaua tao e bon *make sense* ane nakon te 4th occasion ma tao ane imwina ngkane ane, te 8th occasion ma e reke mai iaa ngkane aei, e koaua ana nonori te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa kanga e bon *sequence* ane *a member seat shall be vacant and he shall cease to be a member on the fourth occasion*, ao ngkana koa manga mena ngkane, ao *during the same year* ngkane ane 8th occasion ngkane, tera raoi ke kanga tao anne ae ngaia ae kanga eti ae kanga iai mangaongao teutana bwa e kaoti mai iaa ngkane ae tao ane teuana anne, ao I kakoaua ana *concern* te Tia Tei ae karineaki mai Arorae.

Tibiika: Ao nna kaokia riki nakoim te Tia Tei mai Arorae, e nakoim

Hon. Teima Onorio: Tia babaire e rabwa ana kataia ni ibuobuoki te Tia Tei temanna mai Butaritari ma e *miss the point* ae I taekinna te Tia babaire , *on the fourth occasion*, e aki roko ni moan te onono Tia

babaire, tao e na riai ni tia ni Kaman roko I moana, bwa au *point* , te onono are (4) taekana ae bwanin ae ai bon te *sentence* ae boou, ae e aki *flow* ni moan te kibu are 48(3) Tia babaire, ane a kataia ni karina aia onono nako iai, tao e na bon iai n tei bwa te kibu ae kaokoro i bon irouna, Tia babaire n tein te *English* Tia babaire, ma I uneaki ngkane man tein te *English* bwa e aki *make sense* , e aki *flow* are te kibu 48(3) kona warekia mai moana, “*any member who’s ordered* ni karokoa e roko n are *and this Rule shall be suspended for, and shall be suspended for*. E na riai ke te onono n te kibu 4 e rimoanna ma te tai, n aekan ae 24 hours on the first occasion, ke three consecutive sittings, ke ten consecutive sittings, te kibu (4) are te onono, ai bon te *sentence* ae boou ae e aki eti ara *English* e a bure , ao ngai irou I nanokawaki, e aki riai ni karaoaki n aekan anne, I taku ngai bwa e a riai ni kaotinakoaki ni butaki te onono aio Tia babaire, ke a manga karinaki bwa te onono ae boou, n taekana ae eti, ma te kibu, ma ngkana ti katikua n aio Tia babaire, ngkana ti butimwaia ao ngai temanna ae nna nanokawaki bwa ara Tua e buretata ara *English* iai Tia babaire, ao Ngai I karautaeka ngkane n anne, e rabwa Tia babaire.

Tibiika: I angan te Tia babaire n te Komete

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia babaire ae karineaki ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are e a tia raoi ni katerea, e koaua I anaia bwa kabwakan te Tia babaire n te Komete, bwa e koaua ngke I kabwarabwara, e kaokoro au kabwarabwara ma are e mwakoro n ae mwakoro ngkai, ao I taku bwa ana *intention* raoi te mena aio ngke ti karaolia, are I a tia n taekinna, are e na bon tiku temanna Tia Tei ikai, bwa e na riai n *represent* ana botanaomata ao ti aki are e nang nako teuana te ririki ake ai 4 te ririki, ke 3 are e nang aki kona n tei ibukia ana botanaomata , ao ngkai I wareware ngkai ao e koaua e aki *sequence* bwa e na bon riai ni moanna mai moana ae na oti iai bwa ni moan kaotinakoana ni karokoa are e a roko are e nang aki kona ni manga rin, bwa are ngkana e aki kona ni manga rin, akea nanon ae nang Tia Tei n aron ae I a tia n taekinna, ao ngkai I wareware naba ngkai naba iai ao I kakoaua are e tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, ao I taku bwa e kakawaki bwa iai *intention* ae iangoia te komete ae I taku bwa n ana maroro ma te botanaomata ao e rangi ni butimwaeaki, ao I taku bwa Nna bubuti bwa ti a karaolia n aron anne, are e a manga ke tia butia ara tia koroboki bwa e manga moan *re-draft* aio ao e a karinaki inanon taina, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ngaia ao kanga bon au iango iaon aei kai e a tia n tabekaki te aekaki ni iango arei ao I angoia ae Nna ke tao e na N na *propose* bwa e na *withdraw* te onono aei, ao manga *redrafted by* te komete ke tao bon ara *legal counsel* ao ngkana e kariaia te Auti aei ao e a kona ni manga tabekaki imwina ke e a katoka naba iaon ami taibora, bwa n te Auti ae na roko bwa e a *reconsider* naba iroun te Auti, kanga anne ana iango te taibora ngkana kam boraoi ma ngaia ao tia nakon naba are imwina, ngkana tia boraoi ma aei, tia boraoi kee, ao tia nakon ngkane are imwina kam rabwa.

Ao tia roko ngkoa, 48 n ana onono, ao Nna kanakoa ngkane te kaoti nanon iaon te *all Rules* ake ti a tia n rinanona, ao Nna moanna man 46, Bwa *Rules 46,47,48* ana tei bwa mwakoron te *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, akana a butimwaia, “Eang” akana aki, ao e a nakoia akana a butimwaia,

Ao tia nakon ngkane ane 49,50,51,52 ao Nna kanakoa nakoim moa te Tautaeaka bwa iai am onono nakon ane 49, ao e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I tabeka te onono ane nakon 49 bwa e na kamaunaki ane 49(2), ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia ao e a tia tabekaki te onono anne ao I taku bwa I a kanakoa bwa ngkana iai ae kan maroro iaona, ao e nakoimi, e nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti na kamatataira riki n te onono, ana onono te Minita anne bwa ngkai ngkana ti taraia ao e kangai bwa te onono iaon ane uoua taekana, tao n aron te kaoti ibukin aki onimakin te Beretitenti ke te Tautaeka, ao te titiraki are e na kateaki iaon te kaoti anne, e na riai ni baireaki irouia mwaitia kain te Maneaba ni Maungatabu ke te *majority*, e bon eti raoi bwa bon aei ae na bon kamauna ae kanoan te bitaki aei ke bwa bukin, ae ngkana e a nako aei ao ngkane e angaa raoi ngkane, e nang kanga ni baireaki, ni karaoaki te babaire iaon te kaoti ibukin aki onimakin te Beretitenti ke te Tautaeka, bwa are a nang akea, e nang aki kona ni karaoaki n te babaire, eti ao mina e na bure otau n te onono aei, bwa ngaia ngkana anne ao ti a bon nangi nanokawaki iai bwa e nang bon akea, ti nang kanga ngkane ni karaoa te babaire iaon anne, e rabwa.

Tibiika: Ko ota n are e maroroakinna ao I a kanakoa nakoim te Minita.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua ni

kaineti ma ana titiraki te Leader n te Kaitara ao e koaua I taku bwa kanakoakin are 49(2) ni kaineti ma bwa are iai tobwakin aikai n rekereke ma te tua ae Maungatabu are aongkoa a tobwaaki iai ngkanne bwa e a oti iai aron kabwakakin ke aron te kaoti nano ibukin kakerikakan ke kabwakan te Tautaeka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Iai riki ae kan maroro iaon aei bwa N nang kanakoa te kaoti nano te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Jeremiah Tabai: Eng ngkana e karinaki naba ikanne te Tia Babaire I taku bwa akea naba te kanganga bwa anne te bwai ae ti bon karaoia naba ngkai ae tia manga bon ana te bwai akanne ni menaki ikai. Ao ngkai a tiku ikai akea te kanganga bwa ngkana te *argument* anne ao te Komete are imwina tia kanakoa naba bwa are e bon taku te *constitution* bwa to serve ao e na bwaka te Tibiika ao ngkai a manga kaokia naba, bon aekan raoi are e waakinaki. Ae 2a aio bon aekakin raoi ane iaona e aki ngkam kabwara au bure bwa aongkoa N na kangai bwa e aki *makesense* tao e bon *make sense* irouia.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE. Taneti Mamau: E koaua ti kabwara bure ngkana e aki noraki bwa bon anne te iango. E bon

butinako te maroro bwa are e a bon tia n oti n te *constitution* ke te Tua ae Maungatabu anne ae bon teretere raoi e aki kona ni kuaki ae n te Tua ae Maungatabu iroun te Tibiika ao kabwakan naba te Beretitenti te *process* bwa are e a bon teretere kanga e aki riai bwa e nang manga kaotaki n te *Rules* ao e rabwa. N reitaki naba ma are iana tia kaairia naba ma are iana te Tibiika e rabwa.

Tibiika: Iai riki ae kan maroro iaon aei. Ao e taraa n ae akea ao ngkanne ngkana eti otau ao 49(2)(2a) a nang kamaunaaki ni kauoua ibukina bwa a bon *reflected* n te *Constitution* ngkana ngaia anne. Ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano bwa *Rule 49(2)(2a)* a nang kamaunaki man ara *Rules* aei. Akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ao e nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne are imwina. E taraa ngkanne n ae nang kanakoa te kaoti iaon ara *Rules* akana I a tia ni mwanewei bwa *Rule 49,50,51 ao 52* ana tei bwa kanoan ara *Rules* aei. Akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ao e nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne ara *Rules* akana imwina bwa *Rule 52a, Rule 53, Rule 54 ao Rule 55 and 56* a na tei bwa kanoan ara *Rules* aei. Ma N na kanakoa moa nakoimi ngkana iai

te maroro. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao iai ara onono nakon are 55(2) are te karinrin mai iroun te Komete ao aei are iaon ae kangai taekan are ara tua ane 2. Are ibukin Kometenakin te naan Biira are ana rinanoaki n te mwakoro imwin te mwakoro ao te Tibiika aei tein e a kona te Tibiika ni booti mwakoro tabeua ma ngkanne e kangai ngkanne ane e karinaki, bwa ngkana arona bwa e kangai n taian te Komete ao Taan Tei a kona ni karin te naan onono nakon te Biira ma ngkanne are e karinna te Komete e kangai ma e na aki kona kanga n nanon te onono aei '*ma e na aki kona te Tia Tei are e aki butimwaea te Biira ni moan warekana ni karin ana onono* tao e nanonaki ikai ni Kometenakin te Biira. Ao aei ngkanne ngaira e a bon nang korakora iai ara kanganga, bwa aei ai bon tukakira ni karaoi tibwangara ae taan karao tua ngaira. Bwa are ngaira ni kabane iai inaomatara bwa ti na taetae iaon te Biira ni moan warekana ni Kometenakina ao ni kauouan warekana ae te kaoti nano, ma n te Komete ao moan te kakawaki bwa ngaira ni kabane Taan Tei ti na kona ni karin ara onono ngkana iai te onono ae ti tangiria bwa e na karaoaki tao ni kaineti ma tao ara kanganga ma te Biira aei n te moantai.

Bwa e bon ataaki bwa ni bon angin te tai ao e a bon butimwaea naba ni kabane kanoan te Biira e bon bae ni iai tao mwakorona e nang tikiraoi nikirana ma tao ti teuana ke uoua mai ibuakona ae ngaia tao e reke iai am kanganga ae ngaia ko aki kona ni butimwaia ni moan warekana. Ao I taku bwa ti na riai riki n anganaki ngaira Taan Tei are tao ti totokoa te Biira ti na riai riki n anganaki ara tai bwa ti na bon karin ara onono ni Kometenakin te Biira, ao kanga iai naba te onono ae kanga ti maroa naba iai bwa tera te kanganga ao are ngkana ti uota ara onono ma e bwaati kea ki are bon anne e na bon anne e na tiku te babaire iroun te Maneaba ni Maungatabu. Ma ti aki tangiria bwa e na kainaki wiin te Tia Tei bwa e na aki kona ni karaoa tibwangana ae te tia karao tua ngaia bwa e na aki kona ni karin ana onono n te Komete ngkana arona bwa e totokoa moan warekan te Biira. Ae titebo aei e bon tuangira bwa ti nang aki totokoi te naan Biira ni kabane, ngaira Taan Tei. Bwa ngkana ti totokoia ao akea ngkanne ti nang riai ni kaini wiira, kanga te aekaki n tua raa aei ae ai manga kainakin naba wiira ke tera buren ae ngkana iai ara onono ao tera manenara n tekateka ikai ae ngaira taan karao tua ngkana ti aki kona ni karin ara iango ibukin te naan onono nakon te tua. Tera ae e a nang makaki iai te naan iango aikai te Tia Babaire

kanga ti aki ota n aron te onono ae karinaki ngkai n te tai aei. Tao anne ara kanganga ti aki butimwaea te onono aei te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Babaire n te Komete Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao e koaua I kaitaua ana iango nakon te onono aio te Leader n te Kaitara ao aio ana iango te Komete ngke e karina aei. Te naan Biira ngkana a uotakirake ao e koaua are e taekinna tao ti kona ni bane ni boraoi iaon kanoaia ke tao iai tabeua ake ti aki boraoi ma ngaia are nanona ti bon boraoi ni iango, ma ngkana a bon totokoa te Biira ao ngkana e a kuba naba n are e a mauna te Biira arei nanona e titebo ma ngai irou aki tangira te Biira akea nnena, ao a bon kona ni kotei itera ake tao te naan *sections* ke mwakoroia aika kanga a bon aki boraoi ni iango ma ngaia ao ngkanne e teretere bwa a boutoka te Biira ma ngke tao ngaia ke ngaira ke antai are e boutoka ngaira ni kabane ake ti mena inanon te Auti n Tei aio ni kabane ao ngkanne nanona ti bon tangira te Biira arei ma iai te naan bitaki ae ti tangiri bwa ti na karaoi ao tia uotirakei n taina ake ana manga uotakirake iai. Ma ngkana arona bwa a bon uotia naba bwa a bon totokoia n te moantai are nanona bon akea nanoia n te Biira anne. Ngaia are kanga e noora riaina te Komete bwa

e na karina aio bwa e aonga n are e a bon butinako naba te waaki ao e a tia arona. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire ti kan reita te maroro ae taekinna ara Leader bwa aio teuana te karinrin ae ngaira iroura e a bon aki riai. Moan te kakawaki inaomatan te Tia Tei n te Auti aio bwa e na taekina are e kan taekinna ao n onea are e kan oneia. Ao ngkana tia karaoa ara *Rules* ae ti nang kaini wiia ao akea te bwai ae karaoia tia mena ia ao tia nakea te Tia Babaire. E ngae ke te kabwarabwara arei te Tia Babaire N na katurua riki bwa ngai irou inaomatan te Auti n Tei aio ao te *member* ni karaoa are e kan taekinna ao anne bukina ngkai ti aki kona ni kateaki n te bowi ae ti taekinna ikai. Bwa te inaomata ae moan te kakawaki bwa ti anganaki inaomatara man ara tua ae Maungatabu ao ngaira tia manga karinira ni bon ara tua, irou ao N na kaokia riki e aki *make sense* anne.

Tibiika: N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ngai temanna ae kanga n tain te *workshop* ao I bon *raise* naba au *concern* iaon aio bwa are te Biira ngkana e roko iroura ao kanga e aki

reke ara tai ni bon maroroia ma ara botanaomata bwa are e a reke iroura ikai. Ao ngkana ti *debate* te *principle* ti kona n ae ti kaokoro ni iango iai. ma ti aki ana Biira te Tautaeke ma tao bon ana Biira naba tao te Kaitara ke tao te *private* ao ti kona n ae ti totokoa ao ngkana ti a oki ngkanne ao ti maroro ma ara mena ao a kona n ae kangai tao e bon raoiroi ae iai aika a tangiria bwa ana bitaki nakon te mena. Ao ti ataa tein are e taekinna te Tia Babaire n te Komete, ma tein are e kabwarabwara te Tia Babaire n te Komete kanga e aki nang *reflect* ngkanne iaon are te bitaki aio bwa aio e a bon ti kangai naba ngkana ko bon totokoa te Biira ao ko nang bon aki kona ni manga uota te *amendment* nakon te Biira anne ngkana e a Kometenaki.

Ngaia e koaua kanga iai teutana kaokoron ara kanganga ngkanne iai bwa are ti kona ni bon totokoa te *principle of the Bill* ngkana e maroroakinaki. Ma ngkana ti a oki ao e kona n ae kangai ara botanaomata ti tangira aio ao e na kangai ao e na kangai, ao ngaia are ngkana ti a oki ngkanne ao eng tao e koaua ko aki kona ni mena ngkanne bwa are ibukina are ko totokoa te *first reading*, ao ngai irou te *first reading* kanga ko bon ti iaon ana *principle* te Biira ao kakawakina ngkanne are bon inanon ngkanne te mena ma tao e koaua bwa e kona ni manga taraaki n te itera teuana ae

kangai ao e aera ngkai ko aki naba boutokaia ao ko a roko ma te naan mena imwina.

Ma e aoria bwa are ti na bon ti kaoti ara iango bwa are ngai temanna ae I bon kaota naba kanga au raraoma n aio n tain te *workshop*, ao ara kantaninga ngkana e kona riki n nori ate Komete ao te Tautaeka bwa ngkana ngaia ao tao ti aki ataia bwa tera raoi angana bwa e na mena ao kanga anne are bon au raraoma ae bon ngai ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko katea baim te Minita n te Commerce e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika kanga akea are ti na bon anga ara kabwarabwara bon nakon ara iango, ao e bon rangi ni botau au iango ma are e tabekia te Tia Babaire n te Rules. Ma bon te Kamanga are ko riba te bwai teuana n te moantai ao ngke e nang katiaki arona raoi ni kabaaki ngke n raa ao koa manga kangai ao aio karina aei kanga e bon Kamanga, akea I aki tangira te bwai aio ao ngke e a manga karaoaki raoi ni katiaki arona raoi ni mena ao koa manga kangai, iai au iango ae I a tibwa manga kunea ao n nang karinna ao bon te Kamanga naba te Tia Babaire are ngke e nang tibwatibwaaki te amarake ao ngkoe ko kangai I aki kan kanna ai bon akea te bwai ae I kan kanna, e buakaka ao ngke e a tibwatibwaaki ao aei nao ao kan

taiaoka teuana te bwaene. Kanga ai bon te Kamanga kanga ngai n au taratara bon inanou are ko a bon tia n totokoa te bwai n te moantai ao ao ngke e a Kometenaki bwa e nang karaoaki ao koa manga karin am iango iai kanga anne raoi au iango. Ngaia are e raoiroi ngkana e totokoia temanna n taian moan warekana ao e na riai n aki butimwaeaki ana karinarin ke ana katamaroa ngkana e a Kometenakina, I boutoka are e tabekarake te onono aio ao I boutoka are e kabwarabwara ara Tia Babaire n te Komete aei ao e rabwa.

Tibiika: Taan Tei ngkana e na reitinako ara maroro ao N na ka *break* riki te Auti ma N na keiaki riki n takataka ao N na ka *break* tao 10 te miniti ao 15 te miniti ao tia manga moan waaki, ma N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker N na nang kauarereke ao e koaua I rangi ni botau ni iango ma are e a tia n taekinna ara Leader ao are e a tia n taekinna naba te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti te Tia Babaire. Ao I boutoka naba are e a tia n taekinna te itera naba teuana te Tia Babaire are e a tia n taekinna te Tia Tei mai Butaritari. Are e koaua are ti mwaninga n taai ae iai ara botanaomata, ae ara botanaomata aikoa kona n aki ataa te bwai ae ti taekinna ao ti uneakinna ikai bwa e a moanna n

rababanako te wanawana ao te rabakau irouia te Tibiika.

Ngaia are e kona ni kaokoro ara taratara ngkana ti roko ikai n te moantai bwa aki reke ara tai n noori ara Biira are ti na kona ni karekei ke kanga ni katabetabei aia iango imwain ae a warekaki akanne n te moantai ngkai te Tia Babaire.

Ngaia are aio tauan maurira ikai te Tia Babaire bwa ti kona ni manga okiria ao a kona ni manga kangai, ngaia kam a tia n nako ao te Biira arei ao arei ao ko taku bwa kona kangai ao kona kangai, ao ngaira ara iango I taku bwa e na raoiroi am *position* ao manga karaoia n aron aio.

Ngaia are I taku bwa aio te Tibiika are ti na bubuti bwa e koaua e nan ang kanganga ngkana arona bwa e aki reke am tai n te moantai bwa ko totokoia ke tao tera bukina iroum, ke otam bon iroum ao ngaia bukina ngke e a bwaati e a manga karaoaki te kauoua ni wareware ao koa tukaki bwa ngaia koa katuaea te mena bwa ko a tia n aki ira kabwatana n te moantai te Tia Babaire. Ma are bon aron te naan Biira te Tia Babaire bwa e na bon bae ni iai are e totokoia, iai ane e kariaia ao iai naba are e na akea ana iango ao iai are e na beti i nuka te Tia Babaire. Arona n taai bwa ti aki te bwai are a nang bon bane naba aomata bwa are iai bukina

bwa are n tabetai e tuai reke otam e kaokoro ma are ko maroroakinna n taian te moan wareware n taian te *debate* n te *principle of the Bill* ke tera te Tia Babaire. Ngaia are ti na bubuti te Tia Babaire bwa aio teuana are I taku ngaira bwa e nang kauarerekei riki ngaira inaomatara ngaira Taan Tei bwa ai akea te bwai ae ti na kona ni karaoia bwa ngaia tia bon tuangaki naba bwa *either* ko kateibai n te Biira n te moantai ao ko kona ngkanne ni karin am onono n te kauatai ao ngkana ko aki *forget about it*.

Ngaia are ti na bubuti te Tibiika bwa e titebo bwa e nang *short sighted* n aio ao e a karekei riki kaira ngaira Taan Tei. Ao riki a kakawaki riki ara botanaomata bwa ai akea aia kona ni karinrin nakoiria bwa are ti a tia ni karaoa ara moan *position* are ti taku ngaira bwa ara kabanea n tamaroa ian naba are a bukinira bwa a tia n rineira kam nakon te Auti n Tei ngkami taningara, ngkami wiira ao ti karaoia ao ti oki nakoia ngke ti kaongora n te moantai ao I karaoia arei bita arei bwa are aio ngkanne are ti taku bwa e na karekea aia tai ara botanaomata ni karin aia iango n ana Biira te Tautaeke ke ana Biira te Kaitara ke ana Biira te *private member* ke antai te Tia Babaire are e na riki bwa kanoan ana tua Kiribati ngkana e bwaati te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: N nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono aei bwa 54 kibu 2 e na kamaunaaki te onono n aron are tabekia te Komete akana a butimwaia ake a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E a kanga ngkai aron ami kaoti nano N na kaokia riki ao kam na takarua n aron are I kantaningaia. Bwa te onono n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara iaon onean te kibu 54 roki 2 are e na kamunaaki iai ana onono te Komete e na tei bwa kanoan te *Rules* aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana aki butimwaia ao e totokoaki te onono. Ti a nakon are imwina. Ti na *division* ao ngkana tia bon taraia N nang anga au *ruling* n aei I a bubuti ngkami ao tera am taetae te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: *We ask for division* bwa ti bubuti bwa e na karaoaki nanona n aekakin are bon *clear* ma tabeman a bon tangiria naba bwa e na bon kaota ao ti tangiria naba ngaira bwa e na karaoaki te *division* te Tia Babaire bwa e na kaotaki bwa antai ae buokia ao antai ae totokoia.

Tibiika: Ao e tau e a ngaina ngainana tia *division*.

Kiraaka: *Division*.

Tibiika: Ngaia ao aei ngkanne mwiin ami kaoti nano ake a butimwaia

tengaun ma teniman (13) n aron aikai:- Hon.Banuera Berina, Hon.Bakaia Kiabo, Hon.Bonteman Tabera, Hon.Ieremia Tabai, Hon.Dr Kautu Tenaua, Hon.Nantongo Timeon, Hon.Pinto Katia, Hon.Taberannang Timeon, Hon.Teima Onorio, Hon.Tekiau Aretateta, Hon.Tessie Eria Lambourne, Hon.Tinian Reiher, Hon.Vincent Tong tengauan ma teniman.

Ake a totokoia uangaun ma niman (25) n aron aikai:- Hon.Alexander Teabo, Hon.Betero Atanibora, Hon.Batoromaio Kiritian, Hon.Booti Nauan, Hon.Boutu Bateriki, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Ioteba Redfern, Hon.James Taom, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Martin Moreti, Hon.Mikarite Temari, Hon.Moannata Ientaake, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.Taabeta Teakai, HE.Taneti Mamau, Hon.Taoaba Kaiea, Hon.Taiaki Irata, Hon.Tarakabu Tofinga, Hon.Tauanei Marea, Hon.Tebao Awerika, Hon.Tekeeua Tarati, Hon.Dr Teuea Toatu, Hon.Dr Tinte Itinteang, Hon.Willie Tokataake uangaun ma niman.

E Abstain temanna n aron aei:- Hon.England Iuta, ao akea rabwataia n aron are I a tia n taekinna bwa aoraki ao iai taekaia ao iai ake a mena itinaniku n aron Hon.James Taom ao Hon.Shui Fung

Jong ao ake iai taekaia are aoraki, Hon.Terietta Mwemwenikeaki ao Hon.Tewaaki Kobae bwa iai katabeana ao Hon.Tibanga Taratai niman (5) Ngaia are e totokoaki moa kamaunaan te onono n aron are tabekia te Komete. Ao ngkanne tia kaokira nakon are imwin are kanga te onono ibukin kamaunaan te onono iaon 54(2) ao tia nakon ngkanne 56 I taku bwa iai am onono iai te Tautaeka I a kanakoa nakoim te Minita n te MOJ bwa koa kanakoa am onono iaon are 56 e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I taku bwa te onono ae uarereke nakon te *Rule 56* ti karinan te taeka are 'd' ao ti oneakin te taeka ane 'session' karinakin te taeka are 'd' nakon te taeka ke ni kabanean te taeka are 'introduce' nanona e na *introduced*. Ao oneakin te taeka are *session* nakon te taeka ae te *meeting* anne ni kaineti ma 56(2) n aron are e oti n te *Rules*. Ngkanne N na wareka te onono anne nakon 56(2) ao e kangai 'a Bill may be withdrawn after the commencement of the proceeding on the Bill on motion raised by the member in charge of a Bill and approve by the Maneaba, however the Bill may not be introduced within the meeting, tao introduce tao ni karinakin are onean mwiin session n te *meeting*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia e a tia n tabekaki te onono nakon *Rule 56(2)* ao I a kawenea nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan maroro iai ao ngkai akea ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona *the Rule 56(2)* te onono are e a tia n tabekaki e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei. Ao akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kanga ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

I taku ngkanne bwa e bane arar aa ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon *Rules* ake ti a tia n rinanoi ao ni karaoi ara onono nako iai. Bwa te naan *Rules* aika 52(a),53,54,55 and 56 ana tei bwa mwakoron te *Rules* aei ao akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kanga ti aki. Ao e a nakoia akana butimwaia ao tia nakon ngkanne n ara *Rules* akana imwina.

Ti a taraa are *Rule 57,58,59,60,61* I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai ao bon akea ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa ara *Rules* aika 57,58,59,60 ao 61 ana tei bwa mwakoron ara *Rules* aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ngkanne are imwina ara *Rules* aika 62,63,64,54 ao 66 ao I a katokia ikanne ao I ataia ae iai am onono te Leader n te Kaitara ao I a kanakoa nakoim te naan *sections* ke

te naan kibu akana ko kan onei e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono ae ti tabekia e kaineti ma te tua 64 ao mwakorona 4 are e boou. Ane taben te *Business Committee* ao mwakorona A(*numen mural 2 or 3*) ma aei are e kaineti ma tiatianakin te tai iaon tao teuana kanoan te bowi ke te Ota Beba iroun te Business Committee ao te kauoua are e mwakoro 3 ao aikai are te naan karinrin ke tao uoua ke ngkana iai te naan bwa te Komete e kona ni booti kanoan tao te naan titiraki ke te kaoti ao kanga e aki raoi nang oti bwa tera raoi ae kaineti ma ngaia. Ma aikai ara onono bwa ana kamaunaaki bwa bukin ae kanga ti akin ang boraoti n aron ae ana manga baireaki bwa maanra te tai ae na kabaneaki iaon tao te Biira bwa are ti a tia n tiatiana aron te tai iaon te titiraki. Ma are aei kanga e rangi ni ukinako ngaia are kanga anne e na bon tiku bwa kanoan am babaire te Tibiika iaon tararuan te maroro iaon tao te Biira ke tao te kaoti ngkana anne ae nanonaki. Ngaia are kanga ti aki tangiria bwa iai te tai ae na baireia te *Business Committee* bwa e na kabaneaki iaon teuana kanoan ara Ota Beba n te bong teuana ma teuana ao anne ane te kateniua anne kanga e aki raoi nang matata naba bwa tera ae e na kona n ae e a botaki naba bwa teuana.

Ma ngkana arona bwa te titiraki ao are e nang kakawaki bwa are ngkana bon iai aia titiraki kaain ara abamwakoro ae ti na tabekia ma ngkana tao iai naba aekakin anne ae tabekaki man te abamwakoro teuana ma I taku bwa e na bon kakawaki ae na bon maenako. Ngaia anne kanga ara onono moa tao aei te moan onono ma I a katokia moa n aei ane iaon 64(4) are e boou are te karinrin are te nambwa are e boou are onean mwiin te 3 mwakorona (a) ao ane teuana kabwara au bure (2)(3) I taku bwa e matata anne te Tibiika ao tia bubuti tabekan te kaoti ibukin te onono.

Tibiika: Ao e a tia n tabeka ana onono n te Leader n te Kaitara iaon Rule 64(4)(a) (2)(3) ma I kanakoa nakoimi ngkanne bwa ngkana iai ae kan maroro iaona. E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa are anne bon ana onono te Komete ao aongkoa ti tiku ma ana onono anne. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa akea ae kan maroro riki iaon te onono aei ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te onono iaon 64(4)(a)(1)(2)(3) n aron are e tabekia te Leader n te Kaitara bwa e na kamaunaaki akana a nano iai ke a kangai eng ao

akana aki ke e kangai ti aki. E a totokoaki moa te onono anne.

Ao ti bon tiku naba ikanne ao tia manga kanakoa riki nakoim te Leader ngkana iai riki am onono iaon ane 6 e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono are imwina e kaineti ma te mwakoro naba anne 64(4)(e) tao ngkana iai kaira naba are imwina ao are roki (6) tao aei bon ti te titiraki iaon tibwangan te Komete ti na nang kukurei n aei ma tao n aron raoi tibwangana aei kanga n otau ngkai ao tabena ti aki ti bairean kanoan ara bowi n are tao te naan titiraki ke aia bong Taan Tei e nang kona naba ngkanne n ririmwin mwiin te naan kaoti ao titiraki nakon te Tautaeka ao ni irekereke ma ane 6 karaoan te ribooti. Aei bon akea ara kanganga iai ma tao ti te kan ota bwa n aron raoi ngkanne tibwangan te Business Committee mai ikanne te Tibiika. Ngaia are kanga aongkoa au onono anne bwa ana kanakoaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon onono n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei iaon ane 64(4) ao 64(6) ao e nakoimi. Ao e nakoim te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta bon kaain te Komete.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika are akea moa rabwatan te

Tia Babaire ao kanga bon ti anne te katamaroa iaon ane 'b' kanga ti buokaia Taan Tei ni irantangaeaki bwa ana rimwiaki bwaai ake aki kaekaekaaki riki man aia itera Taan Mwakuri ao tao bon iai bukina iroun te Tautaeka ao e na bon teretere n te tai teuana ao e koaua a okiokiraki teuana kaoti ao tabeua titiraki ao okiokiraki naba ao iai bukina are kanga e katereaki ikanne are n tabetai ti aki man ana itera Tautaeka, bwa bon man te kabwaka man aia itera Taan Mwakuri ao ane ian 6 kanga bon anne reitakin arei are n tabetai naba aki kona n rimwin raoi Taan Mwakuri bwaai ake a tia ni kaekaaki iroun te Tautaeka bwa a kariaikaki. Ngaia are kanga bon ti anne karababan ana mwakuri te Komete bwa e na kona ni ibuobuoki ni kakaeen aron kaekakin aia titiraki Taan Tei ao aia kaoti a tiku ni kaweneaki n aki kakaraoaki. Ti ngaia anne ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker kanga bon akea naba au kanganga iai ma bon ti te titiraki bwa te *Business Committee* ngkanne aio kanga e na ti karaoi ana *functions* aika a boou aikai *within* te tai are e *meeting* iai te Maneaba ke kanga e nang riki bwa kanga ai te *standing Committee* teuana are e nang bon maeu naba ni karokoa are e toki te

Auti kanga e kan ti karekea te ota iai. bwa are ngkana arona bwa e nang riki bwa ai te *standing committee* ao ngkanne nanona iai kaaia are a nang kaaia Komete. Ao ngkanne e na reke aia tai ni karaoa tabeia aio ngkana a nang waaki ngkanne n aio ngkana arona bwa a nang bon bwa e titebo bwa te mena ngkai bwa nang rimwin te naan *motions*. Ngaia are I kan titiraki aia *functions* bon ti n taian te bowi ke *throughout the year* ke tao tera I ti kan karekea otau te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: I anganiko te Tia Tei mai Beru are bon kaain te Komete e nakoim.

Hon.England Iuta: Kanga anne te kantaninga e nang waaki ni karababaaki ana mwakuri ao nanona e nang waaki n rinanon mwiin bwaai aika aki karaoaki bon itinanikun te tai ao are bon te waaki ibukin bowin te Auti bon manga teuana anne. Ao ngkanne ake tabeua ngkoa te kantaninga iai e nang waaki ni mwakuri n arona anne bon etina are bon te *standing committee* are ngkanne e nang karababaaki ana mwakuri ao are bon bowin te Auti e nang bon manga rinanon ake ana baireaki bwa tera ngkanne are ana riai n toka inanon te tai teuana ma teuana, ao ake itinanikun aikanne anne aron otara iai, ngaia ngkanne

karababaakin ana mwakuri ae nang waaki ngkanne ni kakaraoi.

Kainakina ngkanne e a bon nakon ngkanne te babaire n te tai teuana ma teuana ao I aki kona ngkanne ni kaeka moa anne. Ko rabwa.

Tibiika: N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te naan onono. E nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire ngai I ti kan titiraki naba iaon aio bwa a mena ia ngkanne *Standing Committee* n te aekaki n tabeka aio n aekakin te PAC, n te bong aio ao a tia ni maroroakinaki tao inanon te bowi aio ao a tia ni maroroakinaki ana kaoti te PAC iaon ana uoua ana kambwana te Tautaeka ae te Housing ao te PVU. Ao iai iango ni ibuobuoki are e a tia ni butimwaia te Tautaeka. Antai ngkanne tabena rimwin aikai? Tao ai ti aki taben te PAC ma e nang tabeni te Business Committee rimwian are e a tia n *agree* nako iai te Tautaeka te Tia Babaire. I ti kan kaotai naba iaon anne ti aonga n ataia bwa tib waka iaa ngkanne.

Tibiika: Antai ngkai ae nang kaeka aei?

Hon.England Iuta: Bon ti otau kanga akea rekereken te PAC ma te *Business Committee* ana waaki te *Business Committee* bon manga te bwai teuana bwa e na aki roota ana

mwakuri te PAC are e a bon roko te Tia Babaire ngkana e kona ni kamatata.

Tibiika: Nanona ngkoa otara ngkai n te *Business Committee* e nang *standing Committee* ao tabena are e a tia n anganaki ian ara *Rules* ae boou aei ae ngaia are ngkanne e a tabeka iai ana titiraki te Tia Tei mai Arorae bwa nanona bwaai ake a tia ni uotaki nakon te Auti n aekakin naba teuana ana ribooti te PAC ma te naan *recommendations* bwa bwaai ake ana rimwiaki nanona tao e nang nakon naba te *Business Committee*, ke tera raoi aron irekerekena ma te *Business Committee* ma te PAC anne te bwai ae kan kamatataaki iaona. E nakoim te Tia Babaire.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa naba te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao e kaineti raoi te titiraki nakon ana mwakuri te PAC ngke e rinanoaki ke e baireaki iroun te Komete bwa iai kainnanoan ae ana rimwiaki mwiin te mwakuri ake a karaoaki inanon te Maneaba aio ke ni bowin te Maneaba aio ao ti aki karina iai n te maroro anne te PAC. Ma ti nang taraa te itera are te Taan Tei e nang mwaiti aia titiraki ao e rawata kaekaia, iai aia kaoti Taan Tei aika a butimwaeaki ao iai aika aki. Aikanne are tin ang katuruturui te mwakuri are ti kainetia nakon te Business Committee ao e noora

riaina te Komete ao inanon te *consultation* ake ti karaoi e nang noraki riaina bwa angin te tai ae ti bon bane ni kakoaua Taan Tei ngkana ko tabeka ngkai am titiraki ao koa manga tabekia naba n ae na roko ni manga rimwina, ao te kantaninga ae abwabwaki ikai bwa te Business Committee bwa ngkana e anganaki te mwioko aio ao e na kona ngkanne n taraa te tibwanga anne ao e nang karaoa ngkanne rinean bwaai mai iroun te Tautaeaka tao ana kambwana te Tautaeaka. Bwa I taku bwa anne e na reitanako naba ana mwakuri te Maneaba ni Maungatabu ao e na uaana are e a okioki naba te titiraki ao te naan kaoti inanon te Maneaba ngkana aki rimwiaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua ake a tia ni maroro ma I bon ti kan kaua riki are taben ana kaoti ke ana onono te Komete riki bon ti iaon te Business Committee. Ma N na bubuti bwa are te PAC ane tabena ma ana mwakuri ane a bon katereaki ian te Tua ae Maungatabu te 115 (4) ao a nang buburakaei tabena akanne. Ngaia are te Komete ibukin katamaroan ara *Rules* bwa ngaia ane e bon ti taraa te *Business Committee* bwa e a kataia ni kabubura tabena are te bon te *standing committee* ma e aonga raoi ni karaoi tabena aika a

kakawaki naba ibukin rimwian bwaai ake bon tabeia ake a bon tataneiai ngkai tao e a karababaaki rimwin tao te kaoti, kanga bon anne nanoia Taan Tei bwa ana karaoaki inanon riki kaoti ake e a tia ni boutokai te Tautaeka. Ao N na bubuti bwa e nang tarataraaki te *standing committee* are te PAC bwa are bon akanne kanoan te *constitution*. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngai ate Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire e iangoaki ngkai bwa ti nang aki karaoi tabera man n Tia Tei man ara abamwakoro bwa ti nang katikui nakoia te koraki aikai bwa a nang karaoi. Bwa are ngkana iai au titiraki ibukia kaain Nonouti ao N na bon rimwina ao N na okiokira te botaki teuana bwa e na karaoia ibukiu anne ae nanokaki. Ai te kanganga ngkana arona bwa a nang ana au mwakuri.

Tibiika: Te Tia Babaire n te Komete.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I kaitaua ana maroro ao ana tabeaianga te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua kanga ti aki te kantaninga bwa e na anaaki mwakuri ma te kantaninga ae nang abwabwaki n aron ae ti a tia n ongora naba irouia raora n Tia Tei tabeman bwa e na buokaki bwa e aonga n are e roko n te Auti are

imwina ao e aki titiraki iaon ana titiraki arei bwa a tia. Bwa I taku bwa te bwai raoi ae nang kakawaki iroura ngaira Taan Tei ao ngkana tao e kaokoro ma te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao I a kabwara bure ikai nakoina. Bwa te bwai ae kakawaki bwa ngkana iai bwaai aika ti tangiri, ke bwaai aika ti na katiai ke ti na karaoia ibukin ara botanaomata ao iai ara kantaninga ae abwabwaki bwa e na iai te rabwata teuana n ririmwin bwaai aika are tabera ao e koaua. Ti taku ngaira bwa a buokaki iai Taan Tei ao akea ara kantaninga ae nang anaaki taben te Tia Tei temanna ma temanna ao I a kabwara bure iai ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker I kabwara bure riki teutana bwa n aron are I taekinna kanga bon akea au kanganga iai are ibukina bwa kanga iai te naan tua tabeua akeke I taku bwa kanga teuana mai ibuakona are kanga tein aio ngkai ao te Komete aio ngkanne e nang *increase* ana kabanemwane te Tautaeka. Ao ngaia anne are kanga I kitekiteia teutana ngke I moan tabekia ao I kangai aio ngkai e nang riki bwa ai te Komete ae e a maeu naba mai moan te men ani karokoa banena. Ao ian ara tua are te *salaries and allowances*, Komete ke

kaaiana ake a mena n te mena e a reke naba nakoia te naan mena.

Ngaia tao e bon eti ngkai ae karaoaki ni kangai bwa are ian te tua ngkanne are akea ae kona n tabeka te mena bwa ti te Tautaeka. Ao ngaia are kanga I katekea n te moantai bwa are aio ngkai e nang *increase* ana kabanemwane te Tautaeka ke te Komite aio. Ao ngkanne e bon eti ngkanne are menakina ngkanne ian taian tua are kanga te *Money motion*, te *Bill motion* ke tera nako are te Bill n te mwane ke tao tera kee.

Ngaia are I ti kan kaetia bwa ngkana aio te mena ao akea au kanganga bwa are bon ti anne te mena ae tabetabe au iango iai bwa e titebo bwa teina ngkai ai bon te Komite are e a bon maeu. Ti bon ti ataia ngkoa bwa te Business Committee e ti maeu n tain te bowi ao ngkanne ngkai e a bon maeu *throughout*, nanona e nang bon *in care* ngkanne te mena kanga bon ti anne ae tabetabe au iango iai.

Tibiika: Eng e rabwa tao N na anga au kaeka teutana iai bwa are e irekereke ma te aobiti ngkai e butimwaea te *motion* aei. Ao ian bukina ngkai e butimwaia e a kaman tia n roko ana bubuti ana reta te MOJ Minister ao e anga te kariaia nakon. Bwa I taku bwa e bon nim nakon are ibukin baen te ribooti ngkana kam noria are e bon

nim naba bwa te bukinibae. Ma ana ret ate Minita n te MOJ bwa man ana *recommendation* te kabineti bwa e na kona n *move* te *motion by* te Tia Babaire ke *one of the members* man te Komite, kanga anne te reta are e a tia n anga te kariaia mai iroun te Tautaeka bwa e a kona ni uotaki. Ngaia are tia butimwaia n aron anne ao tia katoka ngkai.

Ao I taku bwa aio bon akea te kan titiraki ao n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nao iaon te onono anne. Bwa te onono ibukin 64(4)(b), 64(6) n aron are e tabekaki bwa e na kamaunaaki ane e *debated* man ana onono te Komite ao ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake ke a kangai ti aki. N na kanakoa riki teuana te tai, n te onono are e tabekia te Leader n te Kaitara iaon 64(4)(b), 64(6) are e na kamaunaaki iai ana onono te Komite ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki. Ao e nakoia ake a totokoia.

I roko naba n 65 ao I a kanakoa nakoim te Leader n te *opposition* ko a kanakoa am onono iaon 65 e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti onono nakon ane iaon tao mwaitin kaain te Komite ibukin ana mwane te botanaomata are e a bon teretere ian mwakoro 115(1) n te Tua ae Maungatabu bwa ti teniman kaaina

ma I bon ti kan kaokia nakon te mwaiti ae teniman. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa te maroro iaon anne te onono anne ao e nakoim te Tia Babaire n te Komete e nakoim Hon.Tebao Awerika.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti kaitaua moa te iango n onono anne are e na kaineti raoi ma te Tua ae Maungatabu. Ngkai e karaoa aio te Komete ao e koaua n te Komete ae waaki e rangi n rawata te ribooti are e a tia n rinanon ao inanon ara tai ni karaoa te iango ni katamaroa aikai ao bwaai aika ti karaoia ti reitaki ma te koraki ngkoa ake a tia ni mena ngkoa inanon naba te rabwata naba anne are ana Komete te botanaomata. Ao e rangi ni korakora tangiran ae e na iai riki kaaia bwa e nang korakora aia mwakuri. Ao anne bukin ae ti karaoa anne ao ngkai ti katoka ikai ti a bootia naba ni katerea nakoia Taan Tei aika a karineaki bwa e aki kona ni kabonganaaki aikai ni karokoa ae tia n oneaki kanoan te Te Minita am kaeka ao anne bukina ae ti karaoia iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai riki ae kan maroro n aei. N arona n otau ao ngaia e nakoim te Tia Tei mai Hon.Taberannang Timeon.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Tia Babaire te titiraki te Tia

Babaire nanona I kan kaotaota nanona e *unconstitutional* ngkanne te bwai anne. Bwa e *go against te constitution*.

Tibiika: Te Tia Babaire n te Komete e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao ko karineaki ao e rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E ang ngkai e aki ira nanon te *constitution* eti anne ma e koreaki ikai bwa e aoria n are e rin n te *Rules* ao ara bwai ngkanne ni bita terana arei te *constitution*. Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Taberannang Timeon: *Point of Order* te Tia Babaire I kona.

Tibiika: Ngaia e nakoim bwa ti na kaeta otara raoi n aei. Bwa kanga ti na karaua raoi ni karabinoa bwa *something to do* ma ara *constitution* ao e a karinaki moa n ara *Rules* ma ti na bon riai raoi ni kaeta otara iai bwa e aonga n ae nakoraoi raoi ara itera aei. Ngaia are N na kawenea riki te maroro iaona. Kona *Point of Order* kanga I aki kaunga te *Point of Order* ma are iai ana maroro.

Hon.Taberannang Timeon: Kanga te maroro.

Tibiika: Ngkai ko a tia ni maroro.

Hon.Taberannang Timeon: Bon ti te titiraki.

Tibiika: Te Komete bwa are te titiraki ani kabwara au bure eti te titiraki ngaia ko a kona bwa are te Komete ko bon kona n titiraki ngaia I a mwaninga e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Te titiraki riki Madam Speaker are nanona tia kabongani moa nanora n aki karina ara *constitution*. Ma e rabwa bwa ngkana ngaia anne ngkana e a tabekaki te onono nakon te *constitution* ao ngkana e a bwaati ao e a bitaki naba te *Rule* te Tia Babaire n ai aron ae ngkai tia *put the cart before the horse*. E ang kanga karinan ara *constitution* tia katikua moa ni karokoa te tai teuana are ngkana e a tai ao akea te kanganga iai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao bon iai moa ana bubuti ami aobiti ngkana kam kariaia bon ami *legal council* ao bon ami Tibiika ngkana kam kariaia bwa ti *on hold* aei ni karokoa e a tia ni karaoaki te *proposal* iaon te *amendment* nakon te *constitution* ao n aron are ti a tia ni karaoia tia karinna naba bwa kam a taibina naba ami onono bwa ngke e a tia ni bwaati ao e a kanakoaki naba bwa te onono nakon ara *Rules* aei ao ngkana kam kukurei n anne ao tia bonnanoia bwa I taku bwa eti riki nakon are tia

karaoia ngkai. Ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa kanga am kaoti Madam Speaker ae ko karineaki. Ao ti karabwaia ake a tia n taetae ao man ara itera ti karinea tera e moanibwai ara Tua ae Maungatabu ma ti bon aki maroro iai bwa ti bon noora nanoia kaain aan aia iango kaain te Komete are kanga e na bonnanoaki bwa kanga aei ae ti taku bwa e na oti man aia itera are e na maroroaki bwa ai teuana te kanoa ae tabekaki ao ngaia ae kanga otara anne, bwa ti kantaninga riki tao maroro n aron are e bon kainga te Tia Babaire ae aei teuana te kanoa are e tangiraki bwa e na oneaki iai te Tua ae Maungatabu ma are ngkana etina raoi are I taku bwa ko bon tabekia Madam Speaker. Ao ti karinea am babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: E rangi ni uarereke naba Madam Speaker bwa ngkana e roko te tai anne bwa ti aki nanona bwa ngkai e nang *pre-empt* ara *position* n te tai arei ngkana e uotakirake te *issue* aio ibukin onean te *constitution* te Tia Babaire ao manga bon te tai teuana anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ngaia raoi anne e na manga bon kauntaekaaki n aron ma e na

aki tataninga are manga te *review* are iaon te *Rules of Procedure* e na kona ni waaki karaoan nanon are ti a tia naba n *agree* nakon ara *Rule* are teuana. Ma eti ti karinea nanomi anne Taan Tei ao akea te kanganga. Ngkana ngaia tia taua aei ngkoa ao ti nang kaoti nano ngkanne iaon ara onono ni kabane. Ao N na katokia moa n 64 ao I tia ao ni kanakoa raoi ae kaokoro iaon are 65 ngaia kee. Tera ngkoa are ti taetae iaona e ngaa ngkoa are I taetae iaona 65(1) ao tia kanakoa moa ara kaoti nano iaon 62,63,64 bwa ara *Rules* aika 62,63,64 ana tei bwa mwakoron te *Rules* aei.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*.

Tibiika: Ngaia e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Kabwara au bure te Tia Babaire taua ti a tia ni karaoa anne tia roko ngkai n 61 ae ti a tia ni kaoti nano ao koa manga kaoka riki te kaoti nano are ko aki raoi rangi ni matata ao koa manga kaokia ngkana eti otau, aongkoa ai ti 65 ngkai ae te PAC ti a tia are te *Business Committee*. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ti a roko ngkoa I a tia ni kaoti nano man 62,63,64 ao 65? Ti 64 ai ti 65 ngkai kee, bwa are kam na buokai bwa are e a moanna n roko tera, eti ai 65 ao 66 ngaia e a eti au ururing ngkanne ao N na kanakoa moa te kaoti nano iaon 65 bwa te onono ke ana Onono te

Komete nakon 65 kibu 1 e na taonaki moa n te tai aei, ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e a nakoia ake a butimwaia. Ao ngkanne n nang bon kabwaati bwa ai bon akea ae onono n aron are 66 ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon 65 ao 66. Bwa ara *Rules* aika 65 ao 66 ana tei bwa mwakoron ara *Rules* aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia ao ngkai e a bon kan bane ao kam nang keiaki nakon ae n nang taekinna ngkai.

Bwa *Rules* aika 67,68,69,70,71,72,73,74,75,76,77 ao 78 N na anga moa te maroro iaona bwa I ataia bwa iai te naan onono iai n 77 ao 78 bwa ana onono te *Rules* ae kamaunai *sections* aikanne bwa e a kamenai mai moa. Ma are I a bon taekina naba 67 nakon 78 ao I kakoaua bwa iai am onono te Leader n te Kaitara ao ko a kanakoa naba moa am onono iaon are teuana ti kaoti nano iaona, koa manga kanakoa am onono iaon are te kauoua tia manga kaoti nano iaona ao iai riki am onono ai bon ti uoua ao teniua ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa koa kanakoa am onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao te moan onono ane iaon 68(2a) are kanga te karinrin are ibukin kaainakin te

naan Komete. Ao e kangai bwa kaa'in te Komete aei ae (2a) ngkai kaa'in te Komete ana riai ni iai temanna mai inano man te Party ae e aki Tautaeka. Ao aei ti tangiria n ikan oneia bwa ti na bita te taeka are te Party are e aki Tautaeka ke *non-ruling Party* ao ti na oneia nakon Party ake a tia n tauaki mwiiia *it registered Party*. Bwa are ngkai aei ara tua ae boou bwa a nang riai n tauaki mwiiia te naan Party ao ngkanne I taku bwa ara onono aei e na bon kaineti naba ma aron kinakia te naan Party ao ngkana kaa'inakin te Komete e na riai ni iai temanna mai inano man te naan Party ake a tauaki mwiiia ke a tia n tauaki mwiiia n te Maneaba ni Maungatabu. I taku bwa anne e na rangi ni *fair* ke e na baranti raoi iai aron kainakin te Komete. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a tia ni kanakoa ana onono iaon ane 68(2a) ao N nang kawenea nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Ao nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa te onono ao kanga ti boutoka anne ma ti kanakoan are '*each*' ngkana e kariaia bwa are ngkana ko *registered* ai bon anne naba e a kinaaki. Ao ti anne kanga te katamaroa nakon bwa ti bon noora riain anne bwa are e a kaea nanon te *Rule* are a nang *register* ma ti katamaroana ni kanakoaki te taeka

ane *each* bwa are e a bon nakon naba te *registered Party*. Kanga irou ngai e titebo nakoia ma e aoria ti anne te katamaroa ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika I kaitaua te Tibiika n ana onono I taku bwa tao bon iai te kaokoro ngkana arona bwa e kanakoaki are *each* bwa ngkanne e konanonaaki naba ti temanna ae e na tei ibukia te naan Party. Ao ngkana e kangai *each* bon teuana te Party e na bon iai ana aomata ae e na mena iaon te Komete. Kanga anne ngkanne kaokoro ao eng ma ngkana akea ana kanganga iai te Tautaeka ke te Beretitenti ao ti na bubuti ngkana e bon kona ni karinaki are *each*.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa kanga e aki rootaki te mwaiti bwa are bon te mwaiti kaka temanna ti temanna man are e *registered* kanga bon ti anne ae e aki rootaki ma are aongkoa ngkana e rin *each* aongkoa e nang rootaki te mwaiti ma kanga are I taraia e aki rootaki ma are e aoria bwa e bon nakon te mena. E rabwa.

Tibiika: Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono ao anne bwa 68(2a) te onono nakon ara *Rule* ae

68/(2a) e na tei bwa mwakoron ma N na ti kaeta moa otau te Leader n te Kaitara imwain ae I kanakoa bwa are e a tia n *agree* nakon are am onono ma e katuka ane *each* bwa e bon tiku n are *registered party*. E raoiroi anne tia kanakoa *each* ngaia. Tia kanakoa ngkanne nanona e *agree* te tia tabeka te onono nakon are e *propose* te Beretitenti ae karineaki bwa e na kamaunaaki, e na butimwaea te onono ma ti kamaunaaki *each* bwa e a ti tei naba *registered Party*. Ngaia are n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te onono are e a tia n tabekaki ibukin 68(2a) e na tei bwa mwakoron te *Rules* aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

Ti a nakon ngkanne am onono are imwina te Leader n te Kaitara ao ko a kanakoa am onono iaon are 75 ao e a nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: N na bubuti te Tibiika bwa iai riki teuana iaon 68 are mwakorona 15 aei are kanga te onono naba ane mai iroun te Komite ma ti iai te naan taeka bwa ti na bubuti bwa e na kanakoaki. Ane *theme to have been* aei kanga e nakon ana ribooti te Komite are e na riai n taiboranaki n te Maneaba ni Maungatabu iroun te Tia Babaire n te Komite. Ma ngkanne are ana karinrin te Komite n ara *Rules* ao e taekinna ngkanne

bwa mwiin nako ana mwakuri te Komite bwa mwiin ana maroro ke tao ni kabane tao miniti ana riai, bwa te kantaninga bwa ana riai ni kaweneaki n te tai are e kaweneaki iai te ribooti. *Ma ti bon tangiria bwa e na kamatoaki are ana bon riai ni kaweneaki imatan te Maneaba ni Maungatabu raon te ribooti. Kanga ti anne bwa e aoria n are e bon turuturu raoi bwa aei e titebo ma te kantaninga bwa ana riai naba ni kaweneaki ma raon te ribooti imatan te Maneaba ni Maungatabu.* Kanga e aki bita nanona ma e ti katurua raoi bwa ana bon riai mwiin te naan maroro ke te naan miniti ana reke beba nako ake a kaineti ma kanoan ana mwakuri te Komite ana riai ni kaweneaki ma te ribooti bwa imatan te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti ngaia anne te onono nakon ane 68(15) Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te Onono nakon te Leader n te Kaitara nakon te *Rule* are 68(15) ao I a kawenea ngkanne nakoimi bwa te maroro. E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa te onono kanga ti bon tiku n ana onono te Komite, ma ti ngkana bon iai bukina tao ngkana a kabwarabwara riki kaain te Komite bwa kanga bon au taratara ngai kanga I taraia kanga ai te *legal language to have been* ma ngkam ngkana bwa are bon aia Kauntira kaain te Auti n Tei tao e bon taraia

naba. Ma ti ngkana a ibuobuoki kaa'in tera ma irou kanga ara *stands* ti bon tiku n aron ane e a tia n *recommend* te Komete. Ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa bon aei ae bon kakaraoaki ngkai irouia Komete bwa are ana bon riai bwa mwiin nako aia mwakuri ana bon taiboranaki raon aia ribooti. Ao ngai irou e na nang tikiraoi are e bon katuruaki raoi bwa e aoria n are akea manga ten ono uoua ngkana aei e noora riaina te Tautaeaka ao I taku bwa e nan ang ibuobuoki ngkanne tao te bwai ae kainnanoaki mai irouia ara Komete. Ko rabwa.

Tibiika: I anganiko moa te Tia Babaire n te Komete e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: N na ti kan maroro naba iaon aio teutana. Ao e koaua inanon karaoakin aio n aron naba ake ti a tia ni karaoi ao are ake bon ara Tia Koroboki bon bon te Legal Council ao n aron are kam maroro iaona ao e bon raoiroi n ae bon tiku n arona aei.

Tibiika: Ai bon akea te maroro iaona ao n nang kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te onono 68(15) n aron are e tangiraki bwa e na kamaunaaki ane e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara ao akana a

butimwaia ke e kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E a totokoaki moa te onono anne. Ao tia nakon ami bwai riki are teuana n aron are I a tia n taekinna e na kanakoa nab ate Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te kabanea n onono kanga nanora raoi bwa e na katukaki n arona e na kaokaki n arona are 75 bwa e na akea iai te bitaki, kanga anne nanon te onono are e na kanoaki iai te *advice* titebo nanona bwa e na akea te bitaki e na tiku n arona are i 75 are kanga te Tibiika e na kona ni bairea aron tao waakinan te bowi iaon bwaai ni kabane n aron are e aki oti n ara tua aikai ma e na karaoa aei imwin ae tia n ongora man itera aika a kakaongora man te Maneaba. Kanga anne ae ti tangiria bwa e na tiku n arona bwa are e bon reke ara tai ni kabane ni maroro ma tao e bon koaua bwa e na bon tiku naba iroun te Tibiika bwa tera nanon are te *advice* te Maneaba ma kanga ti aki noora te kanganga bwa tera raoi te kanganga nakon te aekaki aei bwa are e aoria n ae bon matata naba nakon te Tibiika bwa e kabaeaki bwa e na riai n ongora man itera aika a kakaokoro man te Maneaba ni Maungatabu iaon tao bwaai ake akea iai te kaetieti ibukin kairan ana babaire te Tibiika. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a tian tabekaki te onono iaon 75 ao I a kanakoa ngkanne te maroro iaona ngkana iai ae kan maroro iai. Ngkana akea ao n nang kanakoa bwa te kaoti nano, ao e nakoim moa te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I karabwa te Leader n te Kaitara n ana onono ma kanga ti noria ti mweraoi n are e bon katikua te Komete n taekana anne. Ma ti ngkana bon iai kabwarabwaraana ma tia manga bon ongora riki n ana itera te Komete ma n ana itera te Tautaeaka e raoiroi. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao ai bon akea ae na maroro ao n nang kanakoa te kaoti nano. Bwa *Rule 75* ae oneaki e na tei bwa mwakoron ara *Rules* aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana aki butimwaia ao e titebo ma e a bon katabwanina kanoan ara onono ma N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon kibu ake ti a tia n rinanoi ma onono ake a tia ni butimwaeaki tabeua mwakorona, tabeua kibu ao ake a tia n totokoaki ao tia kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Bwa ara *Rules* aika 667,68,69,,70,71,72,73,74,75,76,77 ,78 ana tei bwa mwakoron ara *Rules* aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E a nakoia ake a butimwaia ao e katabwanina raoi aron te maroro ke

kabwatakin ara tua ni kairiri ae boou are e a tiku ngkanne bwa ai taben te aobiti ni kabaitia. E na mwakuri iaon onono ni kabane ke bwaai ake a tia ni maroroakinaki ikai e na katia imwain te Auti are e na roko n te aro bwa e na kona ni kabonganaaki. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Hon.England Iuta : *point of order*

Tibiika: Ani kabwara au bure N na kaokia moa nakon te Tia Babaire ani kabwara au bure I a mwaninga e a bon roko te kua ao e bwakanako te tai ao e a nang maan te tai n tekateka ma tia keiaki. Ao I a kaokia nakoim te Tia Tei tabeka te kaoti bwa koa *sum up* are ko a tia n tabekia nakon te Auti aei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua aron te maroro are e a tia ni waaki inanon butimwaeakin ana ribooti te Komete ai bon ami ribooti, bon arona a tia n nako onono iai nanona ni kan reitia inanon te tai teuana ma te tai teuana a manga uotiarake ni uotia, n te kantaninga akea tukakin anne, ngkana iai te Tia Tei ae iai nanona ni kan bita nanona. Ti kaitau riki n aron te mwioko are ti a tia n anganaki ti keiaki ni karaoa ara kabanea n tamaroa ti kaitauia ni kabane Taan Tei ni kabane, e moarara riki te Tautaeaka ngkai e tia ni butimwaea te bitaki nakon te onono aio. Ao man taeka tabeua

aikanne ao tia bubuti tabekan te kaoti n taekana are n te Ota Beba ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Beru are bon kaain nab ate Komite iaon te *Rules of Procedure* ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon ana kaoti n aron taekana are e a tia n tabeki ao ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e bon butimwaeaki te kaoti n te tai aei.

Ngaia are tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te Kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa koa kanakoa am kaoti anne. Ao e nakoim.

TE KAOTI IBUKIN TE BWARA

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa Madam Speaker tao ti imwain bon iai nanona riki ni kan kakoroi nanon tabeua are e a bwaati n te *Rules* ma otara ngkai e na taningaaki te Auti n ae na roko ibukin tabeua kanoana ake a tuai n tia. Ma ngkana eti te ota anne ao tia tiku nako n taninga are e na moa man te Auti n Tei ae na roko ngkana anne te ota bwa ti aonga raoi n ota n te *implementation* bwa are iai ara

iangi ni kan katamaroa tabeua ao ngaia e rabwa.

Tibiika: I taku bwa ti a tia n *agree* nakon are iai tabeua kanga kibun ara tua aei ake ti katikui bwa iai bwaai aika ana karaoaki nako iai ma ana manga kaokaki nakon te Auti aei. Ao ara *Rules* ae e a tia ni bwaati aei n aron are ti a tia n taekinna e nang *effective* nakon te Auti ae na roko, ngkana ngaia anne bwa kam tangiria bwa e na kamatataaki man te aobiti. Ngaia n aron are I taekinna ana mwakuria kaain au ni kataia ni *compile* ni kabane bwaai ake ti a tia ni kabwaati inanon te Auti aei man ana *recommendation* te Komite ao nakon bwaai ake kam a tia ni katamaroai ao n te Auti ae na roko ngkanne ao tao imwain ao tina

Hon.Tebao Awerika: Taiaoka *point of order*.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa moa nakoim te Chairman.

Hon.Tebao Awerika: Akea ma bon ti iai ngkanne teuana are n aekakin are otau e a bwainaki ngkai te *Rules* aei bwa imwain ae ti waaki ngkana e a bwainaki ngkanne te *Rules* aio ao iai taben ngkanne te Komite are te *Business Committee* are nanona e nang waakinna ngkai ni karokoa manga te Auti ae imwaira. E kanga ngkanne aron bairean anne taiaoka?

Tibiika: Ngaia ti riai raoi ni *clear* iaon ara kabanea ni babaire imwain ae ti bwaranako ao I taku bwa iai bwaai ae ti kan kaotaira riki iai ao ngkana ngaia ao ngkana I anga au babaire bwa tia katauraao raoi te boki aei, ao imwain are bon 2 weeks imwain ae kam roko n te Auti, ao ngkana ngaia ti katauraoi imwain rokomi ao ti karaoa teuana te *workshop* imwain, bwa nanona aikai a tia ni bwaati ti bane ni *compile* bwa teuana te boki ao ti angani ngkami ao kam a bane naba n rinanoi ni kakoauai bwa a bon bane n rin ao tia kona naba ngkanne n *discuss* imwain te Auti, bwa tera raoi aron ana mwakuri te Komite are te *Business Committee* ao tao antai riki ake a tia kanga anne ana babaire te aobiti. Ma ngkana kam taku bwa kam *agree* nako iai ao tia katikua nakon anne ma e a tiku bwa ai taben te aobiti bwa e na katia mwiin are e a tia n tia man ara Maneaba ni Maungatabu. Ngkana kam kukurei n anne ao I a kanakoa nakoimi ngkana iai riki ae kan maroro. I taku bwa tia bane ni bonnano n anne ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ibukin ara kaoti are ibukin te Bwara ao I a kanakoa nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin kamotirawaan ke bwaran te Auti n te tai aei ao imwain ae ti kabwara ao e bon riai bwa N na kaokia moa nakoimi tao N na kaokia moa nakon te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko kanakoa am maroro I a manga kanakoa nakon te Leader n te Kaitara, ao I a kauka are imwina ma e a nakoim moa te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa Madam Speaker ao uoua te maroro man ana itera te Tautaeka, teuana bon bwanaan te kakaitau iaon ngkanne te kakaitau n te raraoma ao ai bon te katekeraoi. E moa ara kaitau mai iroun Uean te mwakuri e rabwa n tararuai arora, marurungira ao korakorara n reitaki ma te taibora nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti ake bon ngkami riki ae kam bekutata n te uoua ni wiiki aei ao bon nakoira ni kabane Taan Tei e moa man te Leader n te Kaitara ma kaain Kamanoan Kiribati ao n reitaki naba ma ake i Nuka raora n Taan Tei ake a mena i Nuka. Ao ai bon ngaira ni kabane man ana itera te Tautaeka tia bane ni kaitauira n reitaki ma raora n taan mwakuri n te Tautaeka ake a tia ni bane ni ibuobuoki ao n reitaki ma kaain abara naba buura ao ai bon kaain Kiribati n aron aia konamaki naba ao aia onimaki ae teimatoa iroua ngaira aia taan beku, n ngaia arei bon anne bwanaan te kakaitau.

Ao ai te raraoma naba te Tibiika ni iteran tao bon aron te kauntaeka tera ngke ti bon kauntaeka ikai ni kaeti aron koaua aika a kakawaki ibukin te botanaomata ao ti roko itinanikun te Auti n Tei ao tia manga iraorao ni kinaaki ngaira bwa taari ao mwaane ngaira inanon tibwangara n tobwaia ara botanaomata ao tobwa abara ae Kiribati. Ao tao e kakawaki bwa ai bon te kaitau ae bon onoti nakoia kaain te *Rules Committee*, Select Committee are e a tia ni kateaki ni moa mai iroun te Tia Babaire ae kaain te Komete ni kabane n reitaki ma aia *Secretariat*, ao ami *transcriber* ao ai bon kaain Kiribati ni kabane naba ake a tia ni bane naba n anga aia ibuobuoki inanon rabwatan te *Select Committee*.

Ao ai bon te katekeraoi ngkanne tia bane ni katekeraoi e abwabwaki te kawai nakon manga te Auti n Tei ae na roko, e kakawaki ae ti na katekeraoi n okirikakira nakon ara abamwakoro ni bon tibwangara n tatabemaniira nako aika a kakawaki. Ara bau n taainako abara ae Kiribati te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I a kaitauaoi

naba te bwana moa ni kamauri, nakoira ni kabane e a bane kanoan ara bowi n te tai aei ti na bane moa ni Mauri. Ao tia kauataoi bwanaan te Beretitenti are e a tia n kawenea te bwana ni kakaitau, I a kakaitau moa nakoim te Tibiika ma te Kiraaka, ao ni kabane kaain te aobiti ibukin barongan kanoan ara bowi n te tai aei ae nang nakoraoi. Ti kaitauia nab ate Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Tia Koroboki n te Cabinet ma Taan Koroboki ao taan mwakuri ni kabane ake ngaia aika a teimatoa ni kaekaekai ara titiraki ao ni katauraoi kanoan nako te naan kaoti ma tao te naan Biira ngkai ti kakaitau nakoia ao ti kakaitau naba nakoia tao kambwana, ana kambwana te Tautaeka ibukin aia kekeiaki naba ni karaoan tibwangaia are a kabaeaki iai ian te naan tua ao riki tao aia kekeiaki ake a tia ngkai n noraki mwiin aia akaunti n ara Komete are ana Komete are ana Mwane te Botanaomata.

E koaua ti na akin aba mwaninga are bon kaain ara Komete ake a tia ni karaoa tibwangaia ao ni karaoa aia ribooti e moa mai iroun te Komete te PAC ana Komete ana Mwane te Botanaomata are bon ara Komete ibukin karaoan tibwangana ae nang buburakaei inanon ana tai ao ti uringia naba kaain ara Komete naba aei ao ti rinanon naba aia ribooti teuana n te tai aei kaain ara

Komete aei n te tai ae nako n te Ka-11 ni Maneaba ni Maungatabu ao tia kaitauia naba kaain ara Komete ibukin rinanoan ara Tua ni Kaetieti inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ao ti kaitauia naba kaain te Komete are a katabeaki ibukin te Kuakua bwa ti a tia naba n noora aia ribooti ae e a tia naba n taiboranaki. I taku bwa e nang kakawaki ae ti kakaitau ibukin te naan tibwanga are ti a tia ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ni mwiokoia raora n Tia Tei tabeman ao a tia ni kekeiaki ni karaoi tibwangaia ao tao ai bon kanoan ngkanne taai aika ana roko manga rinanoan ribooti aikanne ao ti nang kakaitau n aei, ao tia kauataoa nab ate kakaitau nakoia ara utu ibukin teimatoan aia boutoka nakoira, ni kabane kaain abara ma ara utu ni kabane natira ma tibura, ma tarira ma mwanera ao ni kabane kaain ara utu ake a tia n teimatoa ni boutokaira bwa ti na kona ni karaoa tibwangara ae kakawaki ibukin ao ibukia ara abamwakoro ao ibukin Kiribati ae bwanin.

Ao tao ai bon te bwana naba n raraoma ngkana arona bwa e koaua ae taku te Beretitenti bwa are aei bon kanoan tibwangara. N tabetai ao are ana bon kurati ara koaua ao ti na bon kauntaeka ke ti na kekeiaki riki ti na bon bubuti bwa ti na bon kekeiaki ae ti nang kauarerekea te maroro ni kakamatauninga, bwa bon iai te

kauntaeka are ti na bon kauntaeka ara koaua ke ti na bane ni kekeiaki bwa are bon ngaira rabwata ao bon ngaira aomata ti aki kona ni kororaoi n taai nako bwa ti teimatoa ni kekeiaki. Ma ti reita naba te bwana n raraoma ngkana iai nako tibanakon te naan maroro ti kabwara bure iai ao ai bon te kakatekeraoi bwa e koaua bwa ngkai tia manga motirawa ao tia manga karaoi tibwangara ni karokoa te bowi ae na roko ao bon te kakatekeraoi ibukia ake ana teimatoa ni karaoi tibwangaia imarenan ara bowi ae ngkai ni karokoa ae na roko ao e ti na tekeraoi, ao tia katokai iaora ana bau Kiribati are te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao tao tia karikia bwa kabaeen nukara bwa ai katekeraoan kabaeen nukara bwa te mwamwaimwai, te mamaranran ao te mamaeu n taai nako.

Hon.Tebao Awerika: *point of order* te Tia Babaire e aki butimwaeaki anne. Ai te tatakakaro akea n te katei aei nakoia kaain Kiribati aei. E na buuta ana taeka are e a tibwa tia n taekinna ao e nang rabakau n taekinna bwa e aki taekinna bwa te bau bwa e taekinna bwa kabaeen te nuka, titebo nanon te taeka anne ao e na aki bwain ataea te Auti aio te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ko wanawanako riki nakon anne.

Tibiika: Te Tia Tei I taku bwa e a tia raoi ara *Rules* ao man te tai ae na

roko ao n aron are ko a tia n ataia ao tia keiaki bwa are tao aei aron ana maroro te Tia Tei mai Abemama ma are e a tia ara *Rules* ngkai ao N na bubutiko te Tia Tei mai Betio bwa tia butimwaia n te tai aei ao n ae na roko ti aki bwa are e a wene inanon ara *Rules*. Ngaia are ti na aki kabuakakaia nakai ibukin te taetae aei ma ti na kabwara raoi ara bowi ma te kukurei ao te kimwareirei ngkai e a bon roko n tokina. Ngaia iai riki ae kan maroro bwa e *open* ao ngkana ai akea ao N nang kanakoa tabeua au katanoata e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *point of order*.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I taku bwa e bon kakawaki bwa kona bon anganai au tai, bwa are n te tai are e a karaoaki nab ate *point of order* iaon are te bau arei ao ngkai e a tabuaki bwa I aki manga taekina te bau ao I nang kabwara bure bwa ti aki te bwai n takakaro, ngaia tao e na bon kakawaki bwa e na bon ongo Kiribati kabwarabwaraana bwa are e a tatabekaki ikai ao ko bon tuai anganai au tai. Bwa I bon ti kan karautaeka bwa te bwai are I taekinna ti aki te taetae n aki akaka bwa e bon nang nano nanona bwa bukin ae I aki ataia bwa tera nanona ae e a nang kamatauninga

iroun te Tia Tei mai Betio. Ma aei ngkana ko kariaia bwa N na kabwarabwara bwa are tao aki ota n nanona ao N na bubuti.

Tibiika: N na bubutiko te Tia Tei mai Abemama bwa are tia bon roko n tokin ara bowi e raoiroi riki ae tia bane n teirake ao tia otinako man te tabo aei ao tia nako ni kaungaira ao n *relax* imwin ara tekateka ni karaoi tibwangara ibukia ara botanaomata. Ma ti uoua moa au katanoata nakoimi bwa teuana iai ami *dialogue* ke ami *workshop* are e na boo ni *Monday* ma MOJ ao e a roko ngkanne ae I a karautaeka bwa iai te kanganga teutana mai Biiti, te kanganga man te Covid-19 are e a manga roota naba aban Biiti, ao bon iai aia kanganga ngkanne mai irouia aia taan rabakau are ngaia ae ana kaira arei.

Ao ngkanne te kauoua ibukin are ami *workshop* are man te Auti n Tei are e mwanenaki man te New Zealand man te UNDP iaon te SDG e na boo te *workshop* ni 6 n te Kaabong nakon 7 n te Kanimabong. Ao I taku bwa e na bon roko te naan reta iroumi bwa I taku bwa te wiiki ae na roko.

Ao te kateniua ngkanne ao imwain are I kanakoa are te kateniua ao I a kan reita bwanaam are koa tia ni kanakoa te Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ai bon bwanaau naba ni kaitau nakoimi ni kabane n aron

are kam a tia ni mwaneweia. Ma ngai ngkanne I a bon tabeka bwanaau ni kaitau nakoimi ni kabane Taan Tei ibukin te ongotaeka ao te taotaonaki nakon te babaire bwa I ataia bwa e aki kona ni kororaoi te babaire. Ma ibukina bwa e korakora te reitaki ao te taotaonna n nano ao te itangitangiri ao e nakoraoi ara Maneaba ni Maungatabu. Ao ngkanne I a bon katekeraoi ngkami ni kabane ao ti nang manga bane n okiri ara abamwakoro ke ni karaoi tibwangara aika a kakaokoro ao bon au katekeraoi nakoimi ni kabane te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti kaain am Cabinet, te Leader n te Kaitara ma kaain am Party, kaain te party are Kiribati Moa ao kaain Taan Tei ake mai Nuka, kam na bane n tekeraoi naba kaain te Party Tobwaan Kiribati Party ao bon au katekeraoi nakoimi ni kabane mai inanon ami tai ni waaki ke ni karaoan tibwangami ibukia kaain ami abamwakoro.

Ao ai bon au kakaitau nakoia kaain au aobiti ao n reitaki naba ma bon kaain te Ministries aika a kakaokoro ibukin katoamauan ao kakoroan raoi nanon ara waaki man ara Maneaba ni Maungatabu. Kam bati n rabwa ao e a bon tia ni mwemwe te kaoti ao iai ara maroro ke ara botaki ni katekeraoi ke ni bon katekeraoira ao ni kananoraoira imwin nako ara raa bowi inanon te uoua ni wiiki ae e a toki ngkai. Ao e

a nako ni boo n ami tabo are kam a bon taneiai iai ao e a bon nakoimi I ataia bwa e a bon bwakanako te tai ma are e bon kan roko ti bane ni butimwaira ni kabane bwa tia manga botaki ikekei. N aron ae tia n tabekia te Beretitenti n te tai aei ao I a kukurei ni kabwara te Auti ni karokoa te tai are N na manga baireia iai. Kam rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Ana kanoa te Tautaeaka	Beretitenti	362
Ana kaongora Te Chairman n te Rules Of Procedure	Hon. Tebao Awerika	364

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteran iba
Aki bwakan aia arauenti Ataein te USP n taina are a taneiai iai.	Hon. Taberannang Timeon	OQ61	1
Ana Karikirake Arorae iaon te kawai	Hon. Teima Onorio	OQ87	9
E kona te Tautaeaka ni karaka ana buoka nakoia koraki 7 ake a karaoi aia kooti n te USP	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ9	13
Karakaa boon te rau nakon \$3.00 n te baana	Hon. Teima Onorio	OQ86	24
Tataonakin Mwanangan LC Aratobwa nakon te Aono n Raina ma Rawaki	Hon. Tewaaki Kobae	OQ79	25
Kainanoan te Karabuti iaon Maiana	Hon. Koraubati Remuera	OQ108	28
Kabwakan aia Aoataim taan tararua te JSS i Tabuaeran	Hon. Tekiau Aretateta	OQ85	30
Kamotirawakia taan mwakuri n Air Kiribati ake a matoa	Hon. Pinto Katia	OQ113	35

Mwanenakin bwain ana Umwantabu i Tamaroa Arorae	Hon.Teima Onorio	OQ116	38
Angaraoin manga unikakin te kai ae te Bamboo iaon Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ134	41
Rikiraken korakoran tarikan te Mwanibwa iaon Makin	Hon. James Taom	OQ107	43
Aia Riritang Taan Reirei i Tabuaeran ni booia are anganaki iroun te Tautaeaka	Hon. Tewaaki Kobae	OQ120	45
Kabwakan aia Leave Grant Special Constables iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ141	46
Kanakoraoan te reitaki iaon Tarebon ma Internet iaon kawan Marakei aika Tekarakan, Bainuna ao Norauea	Hon. Moannata lentake	OQ128	49
Ana babaire te Tautaeaka ibukia Taan mwakuri ngkoa n ana tabo n Ununiki Taiwan ma te Nei ni Kabwebwe baneawa	Hon. Pinto Katia	OQ114	51
Mwane ni motirawa ae \$3,000 nakoia Special Constable ni kabane iaon Abamwakoron Kiribati	Hon.Teima Onorio	OQ137	53
Barongan te kamaeka ni kamwawa iaon Tabuaeran	Hon. Tewaaki Kobae	OQ119	151
Tibwatibwan Tangke n Ran nakoia kain Betio	Hon. Tebao Awerika	OQ150	153
Karokoan Te Neeti are e na ibuobuoki ma te M.A i Manruna iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ140	155
Katamaroan te Tiaati ibukin karekean Raitienti ibukin baao ni mwamwananga n te kawai	Hon. Tebao Awerika	OQ149	157
Ana buoka te Tautaeaka ni karaoakin uruakin te kotiwei are Buariki iaon Nonouti	Hon. Bonteman Tabera	OQ131	162

Kakoroan nanon ana Moti n nano n te Tautaeka iaon karakn boon te Takataka nakon \$4.00KG	Hon. Taberannang Timeon	OQ89	163
Ana baronga te Tautaeka ibukin karaoan te tabo n nakonako irarikin te kawai iaon Betio	Hon. Tebao Awerika	OQ146	167
Karekean te Mitin ni karao Ran ibukia kain Roreti i Arorae	Hon. Teima Onorio	OQ118	169
Katean te Auti ni Kamanti Takataka ae uarereke iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ138	172
Karaoan Nnen te Ran are e na ranganako mai iai ibukin te kawai iaon Betio	Hon. Tebao Awerika	OQ148	173
E a bwaka iaa ngkai te karao kawai iaon Teraina	Hon. Nantongo Timeon	OQ157	174
Kakoroan tibwan Nikunau Taura Tiora	Hon. Tauanei Marea	OQ142	176
Ana babaire te Tautaeka ibukia Neeti ake a tibwa bane aia kataneiai n te ririki 2020	Hon. James Taom	OQ101	178
E teimatoa kainanoan karokoan te Ran irouia utu aika mwaiti iaon Betio	Hon. Tebao Awerika	OQ145	179
E teimatoa te kan ota ibukin manga aki kainnanoan te Moan Aine n ana mwakuri are te Tia Mwane	Hon. Ileremia Tabai	OQ76	182
E teimatoa te kanganga ni namakinaki ni buakakan te kawai iaon Nonouti	Hon. Bonteman Tabera	OQ132	185
Barongan te kameka iaon Teraina ma Tabuaeran	Hon. Nantongo Timeon	OQ155	186
Mwakuri n Onobwai nakon te Toilet ake i Tabon te Katii i Betio	Hon. Ioteba Redfern	OQ163	188

Katuaa nakoia kambwana ake a reke irouia te Tender ibukin te Disaster Fund	Hon. Pinto Katia	OQ151	190
Babaire ibukin kabonganakin bwaai ni mwakuri ibukin karaoan te Marae ni wanikiba	Hon. Bwatoromaio Kiritian	OQ173	193
Aki karokoia Ataein te Aono n Raina nakon aia Reirei ake a bon reke nako iai	Hon. Bakaia Kiabo	OQ91	227
E na okira n ningai kibana Air Kiribati n Te Aono n Raina	Hon. Tewaaki Kobae	OQ81	232
Kainanoan riki ana Truck Abaiang tewaana	Hon. Betero Atanibora	OQ21	236
Ana iango te Tautaeka ibukin Kieia Ataei Hospital i Tabiteuea Meang	Hon. Taberannang Timeon	OQ124	239
E na tauraoi n ningai te Tautaeka ni kabwakai rooia Ataein Kiribati	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ88	242
Kaboan mwiin kibana Makin imwin tain aki kikiba	Hon. Pinto Katia	OQ112	244
Tataren te kaako ma te Bwaa iaon te Aono n Raina	Hon. Tewaaki Kobae	OQ122	249
Bwaka ia mwakurian te Back Pay ao te mwane ni kara ibukia kaain Teraina	Hon. Nantongo Timeon	OQ154	254
Taren te bwatin n tioka man te Onaoraki	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ123	257
Tera ana anga te Tautaeka ni kateimatoa nneia ara Kaimoa ni kaibuken SPMS	Hon. Taberannang Timeon	OQ126	259
E rikirake ni buakaka kawain Tabuaeran riki iterana are i Meang	Hon. Tekiau Aretateta	OQ130	262

Ataein ake ian 5 te ririki aika mwauku e aki reke nakoia te buoka	Hon. Tinian Reiher	OQ135	265
Katoakia taian Clinics iaon Betio ni baoia Rebwerebwe	Hon. Ioteba Redfern	OQ165	269
E tuai man tia ana auti n tataninga Nikunau n ana Marae ni Wanikiba	Hon. Tauanei Marea	OQ139	270
Karakaan boon te Service Charge ke te Security Guard nakon \$1.50 n te aoa	Hon. Tebao Awerika	OQ147	273
Ana bubuti Teraina ibukin karokoan kaa iaon Teraina rinanon ana kambwana ni kaibuke KNSL	Hon. Nantongo Timeon	OQ153	275
Kainanoakin te katamaroa nakon ana kateitei te Waiwai JSS iaon Maiana	Hon. Koraubati Remuera	OQ161	279
Kateakin aia tabo n Nete, Basketball ao Teneti kain Betio	Hon. Ioteba Redfern	OQ164	282
E teimatoa n Namakinaki taren te kaako iaon Banaba man iremwen aia karekemwane Bitineti	Hon. Tibanga Taratai	OQ160	370
Te update iaon au titiraki n te Auti ae nako iaon anganakia Communities te mwioko iaon te kaitiaki	Hon. Ioteba Redfern	OQ166	374
Bukin tera ngkai a tuai man karinaki n ana Establishment Register Neeti aika a tia n reke aia bebwa n 2018	Hon. Dr Kautu Tenava	OQ96	376
N ningai manga karokoan baoia ataein te JSS iaon Tarawaieta	Hon. Harry Tekaiti	OQ42	377
I kan Ongora mwin au tabeka n te bowi ae nako are karekean te bong teuana ibukia kain te Community	Hon. Ioteba Redfern	OQ162	380
E kona te Tautaeka ni buoka karaon ana Ice-Plant Banaba ao ni karekea baon Anakin ika mai Banaba nako Tarawa	Hon. Tibanga Taratai	OQ47	381

Okiokin ana katanoata te Tibiika ibukin aia Akaunti ana kambwana te Tautaeka ke SOEs	Hon. Tauanei Marea	OQ144	386
Mwanangaia kaain Tebunginako ae te Tiim n Aine are a moanna n te Butiboro nako Tiaina	Hon. Dr Kautu Tenava	OQ97	390
Aki kanakoan boon temanna te Tia mwakuri n te MTSS are e kabuanibwai maeuna	Hon. Tekiau Aretateta	OQ83	394
Kamwanangaan ana tiim Tanaea temanna n nako n tuoi booti ao Intin iaon Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ136	398
Karekean katokaan 52 taibora n reirei n te kaibuke mai Tarawa nako Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ143	402
Bwaka iaa aia bubuti kain KUC Alfred Memorial College ao Parish Katorika iaon Abemama ibukin bonoakin aia tabo aika rotaki n te kanaki	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ152	404
Rineakia ataei nakon te Reirei ake bon ti aki aia Choice nakon te kauarinan	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ168	406
Kainnanaon Reirei iaon Kabonganaan Kaombiuta irouia taan mwakuri n te Kauntira ni Beru	Hon. Batoromaio Kiritian	OQ169	412
Bukin tera ngkai a rawa ana kambwana te Tautaeka ni kabwakai kantokan Kaako nako Buki.	Hon. Vincent Tong	OQ27	491
E kona te Tautaeka ni ibuobuoki ni katei riki Umwanreirei ao taabo ni matu n reirei n Aro iaon Kiribati	Hon. Teima Onorio	OQ118	493
E na waakinaki n ningai karakaan booia ao kabwakakin aia Leave Grant kauntira nako ae \$3.000	Hon. Tinian Reiher	OQ65	498
Antai tabena kabwakin te mwane n Tabui ibukia Taan Reirei n te Pre-school	Hon. Pinto Katia	OQ52	502

Ana motinnano te Tautaeka are e na karaakai booia kauntira ao ni karekea aia Leave Grant	Hon. Banuera Berina	OQ74	505
Te Wanikiba ae te Embraer e teimatoa n riki bwa te bwai ni katabetabe	Hon. Ieremia Tabai	OQ77	508
E kona te Tautaeka n Nanoangaiia Taan mwakuri ngkoa n te Kiribati Supply Company ni karekea kantokaia ni kaokia nakon abaia	Hon. Bakaia Kiabo	OQ93	512
Bukin Tera ngkai e tuai man reke boon mauia Aoraki ake i Kiritimati	Hon. Tekiau Aretateta	OQ84	513
Te Kabomwi nakoia kain Kiribati ake a mwakuri itinaniku n aroia Kaimoan SPMS ao Taan kiniuanikai	Hon. Tinian Reiher	OQ99	516
Kanga aron kabwaka kabwakaan aia KPF Taan reirei n te Pre-school	Hon. James Taom	OQ102	522
Ana Ribooti te Leadership Commission iaon aia Mwakuri buaka te Manatia n te PVU ao Kakerikakan te Tia mwakuri n te Housing.	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ110	524
Karekean aia Lunch Ataei n te Reirei n te moanrinan ao te JSS	Hon. Taberannang Timeon	OQ125	533
Bwaka iaa ngkai taekaia Kaimoa ake bon tiku naba itinanikun Kiribati	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ111	537
Rootakin kibakiba nakon Abamwakoron nako Kiribati ni ikotaki ma te Aono n Raina ma Rawaki	Hon. Taiaki Irata	OQ127	541

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page
Ana babaire te Tautaeka n totokoa rokon te Aoraki ae te Covid-19	Hon. Dr Kautu Tenaua	Motion No# 4	284
Kariaiakan te Maneaba bwa e na katea ana Komete ibukin Te Kamatebwai ibukin Kateakin ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ibukin Kaubwaira man ara Marawa	HE. Taneti Maamau	Motion No#28	453
Ana Ribooti te Housing Cooperation ibukin te ririki 2010 nakon 2018	Hon. Tauane Marea	Motion No#19	545
Ana Ribooti te PAC iaon ana Akaunti te Public Vehicle Unit	Hon. Tauane Marea	Motion No#30	570
Rinanoan ana Tua ni Kaetieti Te Maneaba ni Maungatabu	Hon. England Iuta	Motion No#.29	589

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon. Tarakabu Tofinga	High Court Judges	26/04/2021			
Tibiika	Procurement Act		26/04/2021		
Tibiika	Business Name Bill		26/04/2021		
Hon. Dr Teuea Toatu	Procurement Act			26/04/2021	
Hon. Booti Nauan	Business Name Bill			26/04/2021	
Tibiika	Supplementary Appropriation Bill		27/04/2021		
Tibiika	Companies Bill		27/04/2021		
Hon. Dr Teuea Toatu	Supplementary Appropriation Bill			27/04/2021	
Hon. Booti Nauan	Companies Bill			27/04/2021	
Tibiika	High Court Judges		29/04/2021		
Hon. Tarakabu Tofinga	High Court Judges			29/04/2021	